

अर्पणपत्रिका

भाषांतरांच्या, रूपांतरांच्या, भावार्थांच्या, टीकाविस्तारांच्या, इ. स्वरूपांत, श्रीज्ञानेश्वरांपासून आजपर्यंत, ज्यांनी ज्यांनी, संस्कृत ज्ञान-गंगेच्या कावडी आपून, मराठी वाचकांची तहान भागविली, त्यांच्या त्यांच्या, मराठी भाषेच्या प्रेमानें केलेल्या या सर्व प्रयत्नांबद्दल,

आदरांजलि म्हणून

त्यांना

हा संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोष अर्पण करीत आहे.

— ल. गो. विंसे

अनुक्रमणिका—

प्रकरण	विषय	श्लोकसंख्या	पृष्ठ.
३१ अं	प्रवाच, विरह, विरही, विरहिणी, विरहोत्तर मीलन	४५	२८२ ते २९२
३२ अं	यथा, कीर्ति, दुष्कीर्ति, स्तुति, प्रसिद्धि, निन्दा, निन्दक, भात्मरक्षाधा	१४	२९३ ते २९६
३३ अं	सेवा, सेवक; स्वामीसेवक सवध	१५	२९६ ते २९८
३४ अं	धर्म, तत्त्वज्ञान, सत्य-असत्य, हिंसा अहिंसा, आत्मा, आत्मोपम्यबुद्धि, कर्म, सत्यास, आश्रमधर्म, पाप, पुण्य, स्थितप्रज्ञ, मन, काम, विषय, नीति, भावभक्ति, मोक्ष, स्वर्ग, नरक, मूर्तिपूजा इ.	८९	२९९ ते ३१३
३५ अं	तृप्ति, दुष्टि, सतोष, समाधान, शमसुप्त, शांति, त्यक्तसृष्ट	१४	३१३ ते ३१६
३६ अं	ससाराचा पश्चात्ताप विवेकाजन, दुःखमय जीवन, क्षणिकभोग, अतिमाधार ईश्वर	४०	३१६ ते ३२५
३७ अं	वैराग्य — शंकराचार्यांची चर्पटपंजरी, मर्तुहरि वैराग्यशतक गगालहरि	५५	३२६ ते ३३५
३८ अं	निवृत्ति, शातरस, पाशमुक्ति ब्रह्मच्यान, विषय हे विषय.	२८	३३६ ते ३४२
३९ अं	सुख दुःख	९	३४३ ते ३४४
४० अं	शील	६	३४५ ते ३४६
४१ अं	चिन्, विचिन्, शब्दवैचित्र्य, अर्थवैचित्र्य, समस्या, अपलुति, प्रहेलिका (उरजाणे), कृष्णगोपी	६२	३४६ ते ३६०
४२ अं	बाल्य, किशोरावस्था, तारुण्य, वार्धक्य	२६	३६० ते ३६५
४३ अं	स्वभाव	७	३६६ ते ३६७
४४ अं	अभिसारिका	६	३६८ ते ३६९
४५ अं	वाराणसा निंदा	१७	३७० ते ३७३
४६ अं	दुःखीय, अपत्य, पुत्र, कन्या, कन्यापितृत्व, जामात, मातृभक्त, आदर्श वीर, पितृभक्त, आदर्श पत्नी, पतिव्रता, कुलस्त्री, स्त्रीपुरुषवैशिष्ट्ये, पतिव्रती, आदर्श बधु लक्ष्मण, भरत, माता, पंचकन्या	७७	३७३ ते ३८८
४७ अं	अन्योक्ति— अगस्ति, अगुरु, अशोक, आम्र, (पल व वृक्ष), इशु (ऊस), कञ्जुक, कपि, कमल, (फूल व वेली,) करीर, कलश, कल्पवृक्ष, कर्पूरि, काक, काजवा (रसोत), कुरज, कुंकुर (कुत्रा), कुण्डल, कुम्भ, वेतकी, कोकिल, क्षीरसागर, गर्दम, गोदावरी, गंगा, घरष्ट (जातें, रहाट) चक्रवाक, चातक, चन्दन, चद्र, चन्द्रकान्त, चम्पक, जल, जिह्वा, तम (अघार) तुला (तराजू) तुण (गवत), तैलिक, (तेली) दुग्ध, धतूरा (धोतरा), धन्वन्तरी, धूम, धूलिका, नदी, नागवेल, पद्म, पद्म, पलस, पारिजात, पुष्य, पुस्तक, बक (बगळा), बकुल, बलि, भागव, भ्रमर, मधुर, मलय, मानिक, मालती, माळी, मुनि, मुरली, सुसल, मेघ, मेरु, मौक्तिक, रग, रत्न, रोहिणी, लेखनी, वसत, वापी, (विहीर) वृक्ष, वैद्य, शंकर, शख, शुक, शेष, समुद्र, समीरण (वायु) सप, सरोवर, गारस, सिंद, सुवर्ण, रस, स्वर्णकार (सोनार), वृक्षी, हरिण, हस, हिमालय.	३०५	३८९ ते ४७१
४८ अं	शोक, विलाप, आतेंद्रार—अजविलाप, परित्यक्त सीता, परित्यक्त अयोध्या, जगन्नाथ, रतिविलाप		४७२ ते ४९५
४९ अं	संकीर्ण सुभाषितें	१ ते १००	४९६ ते ५२१
५० अं	संकीर्ण सुभाषितें	१०१ ते ५४४	५२१ ते ५४३
परिशिष्ट एक	संक्षिप्त प्रथमाभाचे खुलासे, प्रथकायांची नावे व काल	५४५ ते	५६०
परिशिष्ट दोन	संस्कृत श्लोकांच्या आधाशराची रूचि व श्लोकांचे प्रातिस्थान	५४५ ते	५६४
परिशिष्ट तीन	सुद्धिपत्रक. याप्रमाणें प्रथम चुका सुधारून घेऊन मगच प्रथ वाचावा.	५६५ ते	५६५
परिशिष्ट चार	वृत्तपत्राचे, विद्वानांचे, व निवडक वाचकांचे अभिप्राय	५६५ ते	७५१

संस्कृत वाङ्मयात, निरनिराळ्या शत अशात कवींच्या सुभाषिताचे संग्रह, अनेक ग्रंथकारांनी करून ठेविले आहेत. त्यापैकी हरिहराची सृष्टिसुक्तावली, लक्ष्मणकवीची पद्यरचना, हरिभास्कराची पद्यामृततरङ्गिणी, वेणींदचाची पद्यवेणी, गदाधर-मट्टाचें रलिक जीवन, श्रीधरदासाचें सृष्टिकर्णामृत, गोविंदाचें सभ्यालकरण, जह्णुणाची सृष्टिसुक्तावली, शार्ङ्गधराची शार्ङ्गधरपदति, विद्याकराचा सुभाषितरत्नकोश, अमिगततीचा सुभाषितरत्नसंदोह, सुदरदेवाचें सृष्टिसुन्दर, बळभदेवाची सुभाषितावली वगैरे संग्रह आतापर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत. तसेच सुभाषितरत्नमाण्डागार, सुभाषितसुधाचारत्नमाण्डागार, सुभाषितसुक्तावली वगैरे अशातकवृत्त संग्रहहि प्रसिद्ध झाले आहेत. भर्तृहरिचें शतकनय, अमरशतक, जगन्नाथपंडिताचा मामिनीविलास, गोवर्धनाचें आर्यासप्तशती वगैरे ग्रंथहि एका अर्थानें सुभाषिताचे संग्रहच आहेत. प्राकृत भाषेतहि हात्काची गाथासप्तशती, जयबलभाचे बज्जालग, आणि नृक्षीच प्रसिद्ध झालेली छण्णयणागाहा (पद्मसगाथा) हेहि सुभाषितसंग्रहच आहेत. अशा प्रकारचे संग्रह करण्याची प्रवृत्ति संस्कृत-प्राकृत भाषेंतील विद्वानाची आहे. एवढेंच नव्हे तर असे संग्रह हें त्या भाषाचें वैशिष्ट्यआहे. अशा संग्रहग्रंथामुळे निरनिराळ्या युगात होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध अप्रसिद्ध ग्रंथकारांच्या सुक्तिरत्नाचा ठेवा सामान्य वाचकांच्या हातीं येतो आणि त्यामुळे त्यांच्या बहुश्रुततेत भरच पडते अशा संग्रहाचा आणखी एक उपयोग असा वीं.-ण्या कवींची ग्रंथसंपत्ति मोजकी किंवा नष्ट झालेली असलेल्यांचीं नावें, त्यांच्या ग्रंथांचीं नावें वगैरे माहिती इतिहासकारांला उपलब्ध होते. सुभाषित-संग्रह हा संस्कृत प्राकृत वाङ्मयातील एक विशिष्ट विभाग आहे असें सुद्धा म्हणण्यास हरकत नाही.

श्रीयुक्त लक्ष्मण गोविंद विंसे याचा संस्कृत मराठी सुभाषितकोश हाहि वरील प्रकारच्या सुभाषितसंग्रहाचाच एक प्रकार आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचा विशेष हा, कीं, यात मूळ सुभाषित संस्कृतात दिलें असून त्याचें मराठी भाषांतर पद्यात आणि गद्यात ग्रंथकारांनी दिलें आहे. ही दोन्ही भाषांतरे श्री. विंसे यांनी स्वतःच तयार केळीं आहेत. गद्य भाषांतर लोकांच्या तोंडी बघणें कठिणच, पण पद्यमय भाषांतराची तशी स्थिति नाही. पाठान्तराची सवय असलेल्या वाचकांना ही सहज तोंडपाठ करणें शक्य आहे. श्री. विंसे यांची निरनिराळ्या वृत्तातील पद्यरचना प्रसादगुणानें परिपूर्ण असून शिवाय हा पद्यमय अनुवाद सुळातील रस उत्तम प्रकारें वढविणारा आहे. ही गोष्ट या ग्रंथाचें कोणतेंहि पान उचलून पाहिल्याच स्पष्ट होण्यासारखी आहे. श्री. विंसे यांनी संस्कृत पद्याची मराठी भाषांतरे करण्याचा परिपाठ ठेवला होता. आणि या त्यांच्या दीर्घकालीन व्यासगाचा परिपाक प्रस्तुत ग्रंथात पदोपदीं दिवून येतो.

संस्कृत सुभाषितसंग्रहामध्ये पद्याचा संग्रह विषयवार निरनिराळ्या प्रकारांनीं केलेला असतो. त्या त्या कवींचीं सुभाषितें विषयवारीनें निवडून त्याचा एकेक प्रकारात संग्रह केलेला दिसतो. अशा प्रकारांना संग्रहकारांनीं संस्कृतात पदति आणि प्राकृतात बज्जा म्हणूनच पद्या किंवा पदति असे नाव दिल्याचें आढळतं. सर्वसाधारणपणें पुढील प्रकारच्या प्रकारांचा संग्रह असतो :- प्रथम ईशस्तुति, आणि नंतर क्रमानें लक्ष्मीची स्तुति व निंदा, सज्जन दुर्जन स्वभाव, कृपणाचा स्वभाव, दात्याचें गुणवर्णन, निर्धनस्वभाव, कर्माचा मनुष्यावर होणारा परिणाम, विद्याप्रशंसा, लक्ष्मीचें चंचलत्व, प्रेम, विरह, प्रियजनाचें मीळून, स्त्रीपुरुषगुणवर्णन, कामक्रीडावर्णन, नृपतिरोषकवर्णन, नानाप्रकारचे वृद्ध, पशु, पक्षी वगैरेंचे स्वभावविशेष, अन्योक्ति प्रकरण, मित्रस्नेह, राजनीति, धर्म, अधर्म, परस्त्री, वैद्या, रागद्वेषादि मनोविकार, कलिकाल इत्यादि प्रकरणें असतातच. त्याप्रमाणें तीं याहि संस्कृत मराठी सुभाषितकोशात आहेतच. पण संस्कृतातील प्रसिद्ध ग्रंथकार भर्तृहरि, जगन्नाथपंडित, अमरकवि, शंकराचार्य, कालिदास वगैरे विख्यात ग्रंथकारांच्या सुभाषिताचा किंवा यूनवाचा संग्रहहि यात आहे.

भाषांतर किंवा अनुवाद -विशेषतः पद्यरूपातील अनुवाद-हें अत्यंत जिथिरीचें काम आहे. पद्याचीं बंधनें समाकून सुळातील आशय सपूर्णपणें व स्पष्टपणें पद्यात प्रतिबिंबित व्हावयास पाहिजे. समश्लोकी, समवृत्त, आणि एका पद्यास एक पद्य, अर्थां सर्व बंधनें धाडून घेतल्यास अनुवादाच काम बारा कठिण होत जातें. श्री. विंसे यांनी वरील सर्व बंधनें कडाडानें पाळलीं नाहीत, आणि म्हणून त्यांच्या अनुवादात सुळातील सपूर्ण अर्थ उतरला आहे, आणि त्यात बोजडपणा आला नाही. याची जाणीव वाचकास शक्याशिक्षाय राहणार नाही, असें माझे प्राज्ञ मत आहे. श्री. विंसे यांनी एक मोठें आणि अवघड काम अत्यंत यशस्वीपणें करून दाखवून मराठी वाङ्मयात मोलाची भर टाकली आहे, असे मास प्रामाणिक मत आहे.

ग्रंथकर्त्याची प्रस्तावना —

माझा व्यवसाय व अभ्यास दोन्ही रचयानशास्त्रसंबद्ध. परंतु इ. स. १९५० च्या शेवटी मला हृदयविचार जडला. त्या दुर्घट रोगाची बाणीव मनांतून बाजूस चारप्याळाडी, निरनिराळ्या भाषातील सुकित-सुभाषितांचे मराठीत श्लोकमूळ भाषांतर करण्याचा सहज छंद म्हणून लावून घेतला. त्यात उत्तरोत्तर अधिकाधिक आनंद मिळू लागला, व पुस्तकरूपात प्रसिद्ध होण्याइतके हे साहित्य जमले. आतापर्यंत ऋग्वेदी संध्या, पुरुषसूक्त, व गंगालहरी यांचे समग्रच सप्तश्लोकी भाषांतर व इम्रजी काव्यसूक्तींची पाणपोई या पुस्तकाचे दोन खंड इतके पुस्तकरूपात प्रसिद्ध झाले व त्यांचे मराठी वाचकाकडून अत्यंत उत्साहाने स्वागत झाले. संस्कृतवाङ्मयातील सुमारे २२०० सुभाषितांचे मी केलेले मराठी श्लोकमूळ व गद्य भाषांतर मूळ संस्कृतश्लोकांसह या संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोशाच्या स्वरूपात प्रसिद्ध करून आज मराठी वाचकास देण्यास मज्जा आनंद होत आहे.

संस्कृत —

प्रस्तुत सुभाषितकोशातील मूळ श्लोक ज्या संस्कृत भाषेतील आहेत, ती संस्कृत भाषा ही जगातील सर्वांत प्राचीन भाषाच असेल, हे निश्चित नवेलें, तरी ती प्राचीनतम भाषापैकी एक—निदान मानवातल्या आर्योंच्या प्राचीनतम भाषापैकी संस्कृत ही एक आहे, यात शंका नाही. ऋग्वेदातील ज्योतिषशास्त्री उल्लेखावरून कै. लोऋमान्य टिळकानी, आर्योंचे मूळ वसतिस्थान उत्तरभुवाज्यंत होते हा काढलेला निष्कर्ष जगान्त्या सर्वेस पुरातत्त्वविदानी मान्य केला नसला तरी संस्कृतातील प्राचीनतम वाङ्मय जो ऋग्वेद (निदान त्याचा पहिला भाग) त्याचा रचनकाळ इ. स. पूर्व १००० वर्षांइतका जुना असावा. या भाषेला लिपीसुद्धा त्या वेळी प्राप्त झालेली नव्हती; तर तिचे लेखन तरी कुठून असणार! वेदाना 'ऋति' म्हणतात. म्हणजे, त्यातील सुक्ते, मन, इत्यादि, ऋषींना देवी बाणीने उच्चारलेले ऐकू आले, म्हणून त्या 'ऋति' आणि त्या ऋषींच्या अंतश्चक्षुना ते मंत्र दिसले, म्हणून वेदरचनाकर्त्या ऋषींना 'मंत्रद्रष्टे' म्हणण्याचा प्रवात आहे.

लिपिनिरिच्छे झाल्याने लेखन व त्याचे वाचन या माध्यमांनीच ज्या सारस्वताचा प्रचार हल्ली होतो—केवळ बाणीच्या माध्यमापेक्षा नितीतरी मोठ्या प्रमाणावर होतो—त्या सारस्वताला 'वाङ्मय' हे नाव लावणें ५० टक्क्यांहून कमीच सार्थ आहे. त्यातलें 'मय' हे पद (बाणीनेच संपूर्ण व्यापलेले अशा अर्थी) वेदकाळीन परिस्थितीचे स्मरण म्हणूनच माघेंत उरले असारे कारण वेदकाळी, मन इत्यादि हे केवळ बाणीने उच्चारण्याचे व ऋषीने प्रहण करावयाचे, व पाठ करून ते पुन्हा बाणीनेच दुसऱ्यांना—गुरूने शिष्यांना—वित्याने पुत्रांना—एका विदीने दुसऱ्या विदीला—यावयाचे, अशा प्रक्रियेनेच संरक्षिले गेले असल्याने, खऱ्याखऱ्या अर्थानें 'वाङ्मय' हे नाव वेदानाच अश्रयः लागू पडत होतें. आणि, हे सर्व 'अक्षर-वाङ्मय' लिपिनिरिच्छे होईपर्यंतच्या सहस्रावधि वर्षांच्या काळात, सैकडो विद्वानी त्यातील काटेकोर उच्चार—वैशिष्ट्यांसह हे वाङ्मय जतन केले, ही जगाच्या इतिहासातील अत्यंत विस्मयकारक घटना होय.

सम्यक्कालान्न न ज्ञानान्ता, कोणत्याहि माघेचें मूळ स्वरूप, न बदलता, जसेच्या तसे राहणें अशक्य असतें. वेदवाङ्मय काय किंवा उत्तरकाळीन आरण्यकें, उपनिषदे किंवा महाभारतादि काय, याची रचना शतकानुशतके चालू असल्याने मूळ माघेंत फरक होत राहिले त्या सर्वांची स्थिति ध्यानीं घेऊन इ. स. पूर्व ७००-८०० वर्षांच्या सुमारास भगवान् पाणिनीने आपले व्याकरण तयार केले;—इतके काटेकोर, इतके संपूर्ण, इतके कमीत कमी शब्दांच्या सूत्रांत (८ अध्याय व ४००० सूत्रे) गणित केलेले व्याकरण जगातल्या कोणत्याहि माघेंत नाही. भाषाशास्त्राची उत्पत्ति केवळ या व्याकरणामुळे शक्य झाली. वेदवेदांग, रामायण, महाभारत, व नंतरची महाकाव्ये इत्यादींच्या बरोबरीने पाणिनिव्याकरण हे संस्कृतमाघेचें अत्यंत वैदीयमान रत्न आहे.

संस्कृत माघेच्या परिणतीचे अनेक टप्पे, ऋग्वेदापासून तो भगदी अलीकडील संस्कृत वाङ्मयापर्यंतच्या म्हणजे सुमारे १२००० वर्षांच्या इतिहासाचा मज्ज बिन्नपट त्यातील वाङ्मयाच्या समृद्धतेमुळे, व आजसुद्धा संस्कृतमयें लेखन भाषण होत आहे या घटनेमुळे, पाहाणाराचे डोळे अश्रयः दिपवून टाकते. यामुळेच की काय, संस्कृत भाषेला 'मृतभाषा,' न म्हणता (पाणिनीने काटेकोर व्याकरणाने तिला बद्ध केल्याने ती प्रसरणशील राहिली नाही, यासाठी) केवळ 'बद्धभाषा,'

म्हणावें, असे विद्यान जर्मन संस्कृतज्ञ पंडित बुर्दरनिर्झन यानें म्हटलें आहे. आज स्वतंत्र भारताच्या घटनेनें मान्य केलेल्या, जीवत मापात एक, म्हणून संस्कृतला स्थान प्राप्त झालेलें आहे.

आद्यकवि वाल्मीकीचें रामायण, व इ. स. पूर्व ३००० वर्षांचे सुमारास व्यासानीं सुरू करून दिलेलें व पुढें शतका-नुशतकें भर पडून प्रचलित झालेंलें महाभारत, या योन प्रथाद्वातेनें अधिकृत अधिकृत अधिकृत अधिकृत मानवावर परिणामकारक सत्ता गाजविलेले दुयेंरें कोणतेही ग्रंथ ज्यात नाहीत. जगातल्या घटनांची, मानव स्वभावाची, त्या त्या प्रसंगी उपयोगी पडणाऱ्या क्षेत्रातल्या, महाभारतातील प्रचंड विविधता लक्षात घेऊनच “ व्यासोच्छ्रित जगत् सर्वम् ” म्हणण्याचा प्रघात पडला. ईलियड व ओडिसी मिळून होईल त्याच्या आठपट विस्तार असलेल्या व १ लक्षावर श्लोकसंख्येच्या महाभारताची संशोधित आवृत्ति करण्यास रोकेडों विद्वानाचे कष्ट ; ४० लक्षावर खच , व ४० वर्षे ; पुणें भांडारकर इन्स्टिट्यूटला लागली. यावरून या प्रथाची अपूर्व थोरवी ध्यानीं येईल १९४२ पासून सुरू झालेल्या व १९८२ पर्यंत म्हणजे ४० वर्षे चालणाऱ्या, इतिहासक्रमानें संस्कृत शब्दकोश रचण्याच्या, डॉ कत्रे याच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या, १ कोटी व खर्चाच्या योजनाची प्रचंडवा पाहिली म्हणजे संस्कृत शब्दसृष्टीची श्रीमती लक्षात येते.

आधुनिक संस्कृत काव्य नाटकादींची परंपरा कालिदासापूर्वी सुमारे तीनशें वर्षे, त्यानंच उल्लेखिलेल्या माघ, वीमल इत्यादींच्या वेळेपासून सुरू होते. कालिदासाचीं रघुवश व कुमारसंभव, भारतीचें किराताजुनीय, माघाचें शिशुपालवध, व श्रीहर्षाचें नैपथीयचरित हीं पंचगहाकाव्ये व दण्डीचें दशकुमार व बाणाची कादंबरी हीं गद्यकाव्ये यानीं संस्कृत वाङ्मयाच्या चौदाव्या परमोच्च बिंदु गाठला व याच्यापुढे (विशेषत कालिदासापुढे) इतर बहुतेकांच्या काव्याचें महत्त्व खप्त झालें व पुढील बहुतेकांवर यानीं आपली छाप टाकली

ध्वनिशास्त्राला सर्वेची धरून यथोचार लेखन व यथालेखन उच्चार व एकेका अक्षराला एक ठराविकच उच्चार असणें हें संस्कृताचें महान् वैशिष्ट्य आहे तसेच विराट शब्दसंपत्तीमुळे व सधि समास यांच्यामुळे सोडण्यात पुष्कळ अर्थ, सुदुपरणें व छालित्यानें आगणें हें संस्कृताचें अनन्यसाधारण स्वरूप आहे यासुद्धेंच बाणाला आपल्या गप्पात, व जयदेवाला, जगन्नाथाला त्याच्या काव्यात ललित मधुर अनुप्रासाच्या मार्गानें सुंदर संगीत निर्माण करता आलें. एकेका शब्दाला अनेक अर्थ असणें व त्यासुद्धें ऋष्य भोति इत्यादि करण्याची शक्यता व त्यासुद्धें उत्पन्न होणारी मर्मस्पर्शी रसोत्पत्ति होणें हा प्रकार संस्कृताइतका दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेत शक्य नाही या श्लेषादींच्या आश्रयानें एकाच काव्यात एकाच वेळीं दोन कथा सांगणारी द्विसंधान काव्ये संस्कृतामध्ये आहेत एकाच वेळीं दोनच काय पण सात अर्थ निघणारे हेमचंद्राचें सप्तसंधान काव्य, व एकेका श्लोकाचे १०० अर्थ काढून दाखविणारी सोमप्रभव सोमसुंदर यांची विलक्षण रचना, जगातील अन्य कोणत्याहि भाषेत केवळ अशक्य आहे. रतागत विलोमकाव्यें म्हणजे सुल्ल वाचलें असता एक अर्थ व उल्ल वाचता दुसऱ्याच अर्थ निघणारी काव्येहि संस्कृतमध्ये ५-७ आहेत. शब्दाला समानार्थी शब्द सांगणारे (सुमारे १६०० श्लोक व २०००० शब्द) अमर-कोशासारखे पद्यमय कोश, व व्याकरणाचीं रूपे काव्यात सांगणारी द्रयाश्रय काव्ये (याना मंत्रीकाव्यें म्हणतात) व श्लोकाचीं अर्थरें उद्ग्रा, चक्र कामल, अशा आङ्गतींत बसवून दाखविणें हेहि विलक्षण प्रकार संस्कृत कवीनीं करून दाखविले आहेत.

संस्कृतचें आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे नवीन नवीन अर्थ व्यक्त करणारे शब्द नवीनच उत्पन्न करण्याची संस्कृत ही एक टाकण्यात आहे. संस्कृतात मूळ शत नसलेल्या विज्ञान, रसायन, जीवशास्त्र इत्यादि नवनव्या शाखांसाठीं पारिभाषिक शब्द, डॉ. रघुवीर, किंवा राज्यव्यवहाराचे शब्द, पदनामकोशकतें, संस्कृताचा आश्रय केल्याशिवाय कसे करू शकले असते ?

व्यक्तीचे, समाजाचे, गुण व दोष, वर्तविणारा अभिनव प्रकार १७ व्या शतकातील वेंकटाध्वरीच्या विश्वगुणादरें चपूत आढळतो यात दोन गद्यवै. एकरूप वष्यं बलूचे गुण सांगतो, व दुसरा दोष सांगतो. इतर भाषात नसलेला, “ लेकीं बोले सुने लागे ” असा अत्योक्ति किंवा अह्यापदेश हा प्रकार ९ व्या शतकातील काश्मीरी कवि बल्लट, दक्षिणी कवि नीलकण्ठ व जगन्नाथ यानीं पुष्ट केला. व्याजोक्तीनें, व्यत्योक्तीनें अचूक मर्मभेद करणाऱ्या सहस्रों अत्योक्ति फेवळ संस्कृतातच सापडतील. एक श्लोकात, मागाचा पुढचा संदर्भ पाहण्याची आवश्यकता न ठेवता, एक लहानसा विचार किंवा विद्वान, ठाऊ व कौशल्यानें सांगणारी सुभाषितें हेहि संस्कृताचें अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य असून असा सुभाषिताची शतकें-सुवृद्धीचीं तीन, घर्कर्य-राचे नीतिवार, अमरकाचे एक, ७०० आर्यांची गोवर्धनाची आर्यांसप्तशती, सुंदर पाठ्याची नीतिद्विपटिका (व याचिान डॉ. प. ल वैद्य यानीं आपल्या प्रस्तावनेत उल्लेखिलेले अनेक सग्रह) हेहि प्रकार संस्कृतान्यतिरिक्त फारसे आढळत नाही.

या प्रभातील मंगलाचरणातील काही वैदिक श्लोक सोडले व योगलघिष्ठ, रामायण, महाभारतातील (सुमारे १००) सुभाषितें सोडली तर इ. स. पूर्व ३०० ते २० व्या शतकापर्यंतच्या सुमारे २३०० वर्षांतल्या काव्यचरणीतील ही सुमरून आहे.

प्रत्येक भाषेचें स्वरूप, स्थल, काल, व परिस्थिति यांना अनुसरून सतत बदलत असतें. इ. स. पूर्व १ शतक ते इ. स. ५०० पर्यंतच्या कालखंडात केव्हातरी झालेल्या, खुद्द कालिदासाच्या नाटकांनून, पुरुष तेवढे शुद्ध प्राथिक संस्कृत बोलतात, व लिप्या, मुलें व चालाच्या दृष्टीचे पुरूपसुद्धा, प्राच्य भाषा बोलतात, असे आढळतें म्हणजे इतक्या जुन्या काळीं सुद्धा प्राथिक संस्कृतानासून साधारण माणसाची बोलीमाया दूरदूर जाऊ लागली होतीच याच प्राकृत स्वरूपाच्या भाषेंतून प्रात-भेदानें ज्या अनेक अपभ्रंश भाषा निघाल्या, ..पाली, अर्धमागधी, शौरसेनी इत्यादि; त्यात महाराष्ट्री ही विशेष महत्त्वाची होती; हें वररुचीने लिहिलेल्या व्याकरणात इतर भाषांना महाराष्ट्रीच्या तुलनेनें, गौण स्थान दिलें, यावरून दिसतें.

ज्यातील भाषेला साधारणतः निश्चिन् मराठी म्हणता येईल, असे शिलालेख स्थूलमानानें आढळल्या शतकापासूनचे सापडलेले आढळतात. इ. स. १८३ चा म्हैसूर राज्यातील श्रवणबेलगोळच्या गोमतेश्वराच्या पायाशीं असलेल्या शिलालेखात “चामुद्रायें करवियलें” हें शुद्ध मराठी वाक्य आढळतें. साधारण ५ व्या ७ व्या शतकापर्यंत शिष्टाची भाषा संस्कृत समाजात बोलीमाया बरी मराठी असली तरी लेखात तिचा स्थान मिळालें नाहीं म्हणजे असे म्हणावयास हरकत नाहीं, कीं, ७-६ व्या शतकापासून, समाजात बोलण्यात रूढ झालेल्या मूळ मराठीला, मुकुंदराज (१२ वें शतक) व ज्ञानेश्वर (१३ वें शतक) यांच्यापर्यंतच्या मध्यतत्वाचा सुमारे ५००-६०० वर्षांचा काळ, प्रयत्नविध होण्याइतकी प्रौढावस्था येण्यास लागला. या मध्यतरात महानुभवानीं मोठ्या प्रेमानें व अभिमानानें मराठीची जोपासना केली या पथाचा सत्यापक मूळचा गुजराती असला तरी ‘महाराष्ट्री बसावें’ ‘मराठीतच लिहावें’ असा आपल्या अनुयायाना त्यानें दडक घालून दिल्यानें त्या पथाचे प्रचारक परंपरात गेले तरी तेथेंहि त्यानीं मराठी नेली. पंजाब, सरहद्द प्रात, काश्मीर, काबूल, अफगाणिस्थान, पेशवयंत त्यानीं मराठीचे केंडे, मराठी वीरांच्या चार शतकें आधींच अटकेपार नेले होते. पद्याबरोबर त्यानीं रोप्या मराठी गद्यातहि रचना केल्यानें गद्याचे भाव प्रवर्तक महानुभावच असावेत.

अशा रीतीनें, अगदीं बीजरूपाच्या मराठीच्या उदयापासून, आजपर्यंतचा कालावधी, फारतर दीड सहस्र वर्षे म्हणजे संस्कृतच्या तुलनेनें मराठीचें वय अवघें ३ इतकेंच आहे, व प्रत्यक्ष वाङ्मयाचा काल केवळ ८०० वर्षांचाच आहे असें म्हणता येईल एकूण आजपर्यंतच्या मराठी वाङ्मयाचा विचार करता, असें दिसतें, की, मुकुंदराजापासून अब्बल इमजीपर्यंतच्या सुमारे ७०० वर्षांत बहुतेक सर्व रचना (महानुभावानें गद्य सोडून) पद्यात झाली, व बहुतेकचा विषय रामायण, महाभारत, पुराणें, त्यातील आख्यानें या माध्यमानें, तत्त्वज्ञान, वेदात, भक्ति यांचा प्रचार व प्रसार हाच असून त्यावर बहुतेक सतकवि व पतकवि यांनीं परिश्रम केलेले आहेत. तुकारामादिकांचे आर्त भक्तीचे अमग व रामदासांचे रडे व तेजस्वी तारिकक व्यवहारवादी बोल इतनेच याला अपवाद म्हणता येतील परंतु शिवकालीन वामनपंडितांनीं केलेली रूपातरापेक्षा जवळचीं संस्कृताचीं मराठी भाषांतरें शतकत्रयी, गंगालहरी, यथार्थदीपिका इत्यादि ही रचना याभाषातराची सुखात म्हणावयास हरकत नाहीं.

ज्ञानेश्वरानंतरच्या ३००० वर्षांत मुखलमान, पोर्तुगीज इत्यादींच्या खाऱ्या व जडन व मोठे मोठे दुष्काळ यामुळे महाराष्ट्राला अवकळा व दैन्य आलें. मराठीवर फारसी, उर्दू शब्दांचा भयकर पगडा बसला, तो इतका की, शिवाजीनें भाषा-शुद्धीच्या केलेल्या प्रयत्नाना दाद न देता आज सुद्धा न्यायालयांत ‘फिर्याद दरखास्त’ यांचेंच प्राबल्य आहे. याचें कारण शाहूराजा हा मोगलांच्या कुपेनें सुटला व त्याच्या संस्कृतीत वाटला, यामुळे या भाषाशुद्धीला पायबंद बसला; परंतु पेशवे-कालीन मोरोपत, श्रीधर या कवींनीं या भ्रष्ट भाषेला बहिष्कृत कल्यामुळे व्यवहारभाषा फारसीमय होऊनसुद्धा, प्राथिक भाषेचें स्वरूप शुद्ध राहिलें

शिवाजी व नंतर पेशवे यांच्या परक्रमाच्या स्फूर्तीमुळे शाहीराचे पोवाडे व लावण्या यांची पुष्कळच रचना झाली, त्यामुळे मराठी वाङ्मयात एका नव्या दालनाची भर पडली.

पेशवाचें गेली व इमजी राजवट आली. पुस्तकें प्रथम शिळा, नंतर ठसे, नंतर छापखाने यांच्या द्वारा मराभर प्रसिद्ध होऊ लागली. (परंतु, फादर स्टीफन या मिशनर्यानें, रोमन लिपीत परंतु मराठी भाषेंत, खिस्त पुराण नावाचें (इ. स. १६१५) जें पुस्तक छापलें, तें भाव मराठी छपील पुस्तक होय.) १८१० मध्ये पहिल्या मराठी इमजी फोरा झाला. या काळातल्या शास्त्रीपंडितांनीं मराठीला संस्कृतप्रभु वळण लावून, मराठीवरची फारसीची पक्कड तर काटलीच पण त्याचबरोबर फारसीपेवडीं, नव्यानेंच इमजी वळण मराठीला लागू पहात होते तेंहि मारून काढलें.

इत्रजी वाधिणीचें दूध प्यालेल्या या नव्या पिढीच्या उत्साहासुळे, १२ व्या ते १८ व्या शतकापर्यंतच्या काळांत कधी आला नव्हता, एवढा मराठी वाङ्मयाला महापूर आला. चरित्र, निबंध, इतिहास, व्याकरण गणित, ज्योतिष, अशा विविध विषयांच्या व इश्रर्जीवन अनुवाद येलेल्या अनेक पुस्तकांची मराठी वाङ्मयात भर पडली या काळातील परशुरामपंत गोडबोले, जामेकर, लोकहितवादी, नवर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक, आगरकर, नंतर हरिभाऊ आपटे, केशवसुत, पराजपे, वेळकर यांनी व वेसरी विविधज्ञानविस्तार इत्यादि नियतकालिकांनी आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा पाया पक्का घातला.

प्रस्तुत ग्रंथास अनुल्लूखून महत्त्वाचा विषय म्हणजे, संस्कृतमधून नुसतें रूपांतर नव्हे तर प्रत्यक्ष भाषांतर करण्याचा उपक्रम कामनपद्धिानंतर जो बंद पडला होता तो पुन्हा दसपट वेगानें व उत्साहानें सुरू झाला. परशुरामपंत गोडबोले कृष्णशास्त्री राजवाडे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, नंतर लेलेशास्त्री, वे. वि. गोडबोले, इ. यांच्यापासून, तों नुसतेंच दिवगत झालेले डॉ. श्रीरामे यांचेपवेत अनेकानेक रचिवाना अनेक संस्कृत नाटकांची, काव्यांची, अन्योर्चींची मराठींत भाषांतरें केलीं. परंतु सुन्या सुन्या सुभाषिताच्या श्लोकशब्द भाषांतराचा प्रयत्न एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर, पूर्वी झाला नव्हता, तो या ग्रंथाचे रूपानें जनतेस सादर करण्यात येत आहे, त्याचा महाराष्ट्रजनता प्रेमाने स्वीकार करील अशी अपेक्षा आहे

भाषांतर —

येथेच भाषांतर या विषयासंबंधी, थोडेसे लिहिणें आवश्यक वाटतें. कोणत्याहि वाङ्मयाचे-विशेषत काव्याचें-ततोत्त १०० टके भाषांतर होणें केवळ अशक्य आहे, हें काटेकोर तारिखक दृष्टीनें पाहिल्यास नाशलाजानें मान्य केलेंच पाहिजे. पण ही निव्वळ तारिखक दृष्टि सोडली तर, परें भाषांतर म्हणजे एका बाबतीतलें अन्तर दुसऱ्या बाबतींत ओतल्यासारखे असतें पाहिजे, असें म्हटलें तरी, हें असें ओतताना, थोडेंतरी अन्तर पहिल्या बाबतींत आत चिकटून राहणारच, व त्यामुळे मूळातलें सुगंधी द्रव्य थोडेंतरी कमी होऊनच नव्या बाबतींत येणार, हेंहि यदीत धरावेंच लागतें, (अर्थात् अन्तराऐवजी पाटा वापरला तर ! पण मग त्यात अन्तराचें काव्य कोटून येणार ?) दुसरे एक उदाहरण—उत्तम भाषांतर म्हणजे बस्तू तीच, पण पोपाख काय तो निराळ्या भाषेचा असे म्हणूनयत येतें पण निम्नो खीला जपानी किमोनो, किंवा हिंदू खीला इत्रजी फ्रॉक नेसवून तें वोग करे काय दिलें तें रसिकानीच सांगायें ! भाषांतर म्हणजे विनाचें आरसा तील प्रतिबिंब असेहि म्हणण्यात येतें, पण त्यातहि 'डावें उजवें' होऊन, महाराष्ट्रीय स्त्री, पदर उल्ला घेतल्यासारखी गुजराती स्त्री दिशू लागते ! व उजव्या हातात तळवार घेतलेला धीर डाव्याला बृहन्नडा दिशू लागतो. तेव्हा—सैल रूपांतर, शब्दास प्रतिशब्द, स्वैर भाषांतर, ओळीस ओळ, अक्षरशः भाषांतर, नक्कल, इत्यादींच्या काव्यानुसृत न पडता, मूळातील भाष्य, (नुसत्या गोळाबेरजेनें न सांगता) शक्य तितक्या संपूर्णपणें, त्याच्या मूळ सौंदर्यासह (तें सौंदर्य, लालित्याचें, अलंकाराचें, सूक्ष्मतेचें, भावनेलक्ष्यतेचें, रचनेचें, अर्थघनतेचें, अशा अनेक प्रकारचें असेल) भाषांतरात आणला गेला पाहिजे. हें करतांना केवळ शब्दाला शब्द ठेवल्यानें येणारी दृक्ता व विसंगति टाळून, शब्दशः नव्हे तर अर्थशः भाषांतर झालें पाहिजे " I love you Three Divine Words " याचें भाषांतर ' शब्दशः काव्यानें " मी तुझ्यावर प्रेम करतां " तीत स्वर्गीय शब्द " असें केल्याचें सांगतात !!! ज्या भाषेन भाषांतर करावयाचें त्या भाषेस शोभेलशी समर्पक रचना झाली पाहिजे ; नाहींतर, मिशानन्यानीं केलेल्या भाष्यरचनेच्या हेंगाड्या भाषांतराचा प्रकार व्हावयाचा. भाषांतर प्रसादयुक्त म्हणजे (कवितेच्या बाबतींत) अन्वयार्थ लावून दुसऱ्यानीं समजावून सांगायें न लागणारें, सहज समजणारें, सोपें झालें पाहिजे. तसेच त्यात भाषांतरकर्त्यानें स्वतःची भर शक्यतो घालू नये. अगदीं भागच पडलें, तर, ती मूळ भाषयाला पोषक झाली पाहिजे तरच ती क्षम्य ! भाषांतरकर्त्याला दोन्ही भाषांचें उत्तम ज्ञान म्हणजे ' शब्दकोशकृत्याचें ' पाहिल्याच केवळ नव्हे तर त्या त्या भाषेची मर्मज्ञ रसिकता असावयास पाहिजे. त्याला मूळ काव्याच्या व कवीच्या अंतरगात घिरून त्याच्याशीं तद्रूप होतां आलें पाहिजे—त्याच्या भावना भावतां आल्या पाहिजेत. मूळ काव्याची जी भाषा असेल ती भाषा बोलणाऱ्या समाजाच्या वाचारीती व आवडीनिवडी इत्यादींची सुद्धा माहिती त्याला अशर्णें आवश्यक असतें.

' Nothing in my hand I bring, Only to Thy cross I cling ' याचें भाषांतर—आलों तुझ्या जवळ मी प्रभु ! रिक्तहस्तें !, घालीन केवळ निरर्था तुझिया पदांत ॥ असेच व्हावयास पाहिजे. ' शब्दशः ' चें येथे काम नाही. ' भावनिक्त साम्ययुक्त ' अशा भाषांतरासाठीं, र्थत भाषांतर करावयाचें त्या भाषेच्या मोडणीकडे व ती बोलणाऱ्याच्या सामाजिक

चालीरीतीकडे लक्ष देऊन, मूळ उपमा सुद्धा भाषांतरांत योग्य तऱ्हेने बदलली पाहिजे. कारण भाषांतर हे पांडित्य नसत ती मुख्यत्वे कला आहे हे घ्यानी घेणे आवश्यक आहे.

अशा रीतीने भाषांतर कसें असावे या विषयाची पुष्कळ अधिक चिकित्सा करणे शक्य आहे. पण मूळ काव्य हे त्यांच्यातील रसाच्या माध्यमाने रसिकाला ग्राह्य होते म्हणून या विषयाची रक्ष चिकित्सा करण्यापेक्षा या फोडातील भाषांतराच्या सरस माधुरीचे वर्णन करणाऱ्या एका सुभाषिताकडे (प्र. २८९) अंगुलिनिर्देश करतो. त्यात कवि म्हणतो—आपल्या प्रियेचे तांबूळसेवन चालले आहे. व तांबूळ तिच्या मुखात अतिशय रंगलेला आहे, हे पाहून, प्रियकराने तिचे चुंबन घेऊन, तो तांबूळ आपल्या मुखांत घ्यावा, व आपल्याहि रसनेला प्रियेच्या रसनेच्या तोडीस तोड रंग आणावा, याला म्हणतात भाषांतर ! रसिकांना यांतील श्लेष समजेलच. याहून सरस असें भाषांतराचे वर्णन माझ्या पाहण्यांत नाही.

स्वतंत्र कविता करण्यापेक्षा, (यापूर्वीच्या विवेचनांतील बंधनें स्वीकारून) भाषांतरित कविता करणे हे काम शतपट अवघड आहे हे तर परमेश्वर बोद्धून चुकला आहे. याचप्रमाणे इतर भाषांतून मराठीत भाषांतर करण्यापेक्षा संस्कृतांतून मराठीत भाषांतर करणे हे काही विशेष प्रकारे अवघड आहे, पण त्यांत काही थोडी सुकरताहि आहे. अवघडपणा पुढे दृष्टीला आहे, पण सुकरता अशाघाटी फी मराठी ही संस्कृतची कन्याच (पण प्रौढ गुणाढ्य मातेची अष्टद्व) असल्याने, इंद्रजी वगैरे भाषांतून मराठीत भाषांतर करतांना, मूलभूत कल्पनांचा परकेपणा भासतो तसा येथे नाही. पुष्कळ शब्द दोन्ही भाषात तेच आहेत, केव्हा केव्हा ते तसेच ठेवल्यानेहि काम भागते, संस्कृत-मराठी यांतील साम्य इतके आहे की, केव्हा केव्हा तेवढ्याच जागेत अगदी तंतोतंत तोच अर्थ अगदी त्याच क्रमाने आणता येतो—हे उदाहरण पहा— (प्र. ७ श्लो. ११)

मातलंदिम ! तव प्रसादवशतो दोषा अमी स्युर्गुणाः ॥ याचे मराठी—

माते लक्ष्मि ! तुझा प्रसाद घडता, हे दोष होती गुण ॥

पण असे आदर्श भाषांतर सर्वत्र अमत्त नाही (याचप्रमाणे ज्ञानेश्वराच्या ' आतां विश्वात्मके देवे ' या ओव्या किति अल्प बदल करून वृत्तात बसतात हे दाखविले आहे. (पान १०). दोन्ही भाषांची एकात्मता हेच त्याचे कारण होय.)

पण एकंदरीत संस्कृत काव्याचे, मराठीत भाषांतर करण्यांत अनेक कारणांनी अवघडपणा येतो. मूळांतल्या (अगदी सर्व नव्हे तरी) बहुतेक अर्थ त्याच्या वैशिष्ट्यासह भाषांतरांत आणता येऊन समवृत्त समश्लोक व तेंहि सयमक जमले तर तें अर्थातच सर्वोत्तम; पण संस्कृतातमर्थे नसलेले यमकाचे बंधन मराठी कवितेस आहे हा एक अवघडपणा. कर्ता कर्म यांना विमक्ति, संस्कृतात सरास लागते त्यामुळे शब्द मागे पुढे झाले तरी अन्वय चुकत नाही. ' राम रावण मारतो ' म्हणजे कोण कुणास मारतो ? ' मी चोरी करतोना त्याला पाहिले ' म्हणजे चोरी करणारा मी की तो ? असा टिपेपणा मराठीत संस्कृतापेक्षा अधिक आहे. साध्या संधिनियमांमुळे संस्कृतामध्ये शब्दाची लांबी कमी होते— ' कस्य अपि कः अपि ' हीं सात अक्षरे कस्यपि कोऽपि ' या षड अक्षरांत बसली; तेंच मराठीत ' कोणाचे तरी कांही तरी ' अशीं नऊ अक्षरे होतात. याहि पटीकडे संस्कृतातमर्थे समासामुळे, नुसता पुष्कळ अर्थ थोडक्या जागेत दाखून बसविता येतो, एवढेच नव्हे, तर त्यातूनच संधिनियमांच्यामुळे पदलाटित्यहि उत्पन्न करता येते. यांचे उदाहरण पहा—(अग्नेनाय गंगालहरी)—

महलीलालेलहलहरिल्लिताम्भोऽपटली-
स्वल्पानुघातच्युरणविसरलीकुमरुचि ।

हा एवढा दोन ओळींचा एक शब्द (पाण्याचे विशेषण) " वाऱ्याच्या हालचालीमुळे लाय उरळून, त्यांच्यामुळे पन्नसमुदाय डोलल्याने, त्यांतून गळणारा रेणुसमुदाय तबंगासारखा घृष्टमागावर पसरल्याने, ज्याला कुंकवाचा रंग आला आहे असे " (पाणी) इतका मोठा अर्थ थोडक्यांत तर बसलाच पण संधिनियमाचा लाभ घेऊन मरुत्च्या पुढे व श्लेष्च्या पुढे अशा दोन ' ल ' भी मरुत्कीच्या सात ' ल ' मध्ये घादून अनुप्रासांचा नऊ मजली मनोर उभा करता आला ! अशा मोठ्या समासांच्या भाषांतराबाबत, पुष्कळ प्रयोगांअंती मी एक तंत्र तयार केले आहे, मी, तेवढ्याच जागेत अर्थ आणावयाचा तर

भाषातरात शक्य तितक्या कमी (शक्यलेंबर दोनच फार सर तीन) अक्षरांचे शब्द योजनावयाचे, व, समासामुळे जोडलेल्या क्रिया तोडून त्याच्या केवळ क्रमामुळे व अर्थविरामानें त्यांना दुवा साधावयाचा. बरील दोन ओळींचें माझ्या तन्नामुळें भाषातर असे—

सुटे वारा ; हाले जळ ; डुडनि जो पकजसरी । गळे रेणू, भासे जणु जळिं तरे कुकुमवरी ।

यात अधिकृत अधिक अर्थ आणला खरा ; समवृत्त समश्लोकी साधली खरी; परंतु, तें ल ल या ललित पदाचें दुस-
दुशीत कोंवळेंपण मराठींत कोटून आणणार ?

पदाल्लित्याच्या, व संघिसमासाच्या प्रक्रियेमुळे येणाऱ्या अर्थघनतेच्या बाबतीत संस्कृताचें वैभव व मराठीचें दैन्य पाहिलें म्हणजे एक द्वाचा ऐरावत व दुसरी शाममटाची वगणी म्हटल्याशिवाय राहवत नाहीं.

(' माझा मन्हाटाचि बोल कवतिकें, परि अमृतातेहि पैजा जिंके ')

असे शानेश्वरानीं म्हटलें तरी एका संस्कृत श्लोकाचा अर्थ दहा ओव्यात खुलवून फुलवून सागणें हें निराळे (तें विवरण होतें— भाषातर नव्हे) व सवय अर्थ मूळ संस्कृताइतक्या जागेंतच बसवून वर मूळातलें लालित्य साधणे निराळे.)

संस्कृताइतकी श्लेषानीं समृद्ध भाषाच दुसरी नाहीं त्यामुळें त्रिसंधान, अनेकसंधान काव्यें, व एका श्लोकाचे १०० अर्थ खावण्याचे विनम, संस्कृत कवींनीं केल्याचें वर्णन, या प्रस्तावनेच्या प्रथम भागान आलें आहेच. सर्वसाधारणपणें कोणत्याहि भाषेंतल्या कोटियुक्त शब्दांचें भाषातर दुसऱ्या भाषेत तशाच कोटियुक्त शब्दात करणें बहुधा शक्य होत नाहीं. पण ही अडचण इतर भाषांच्या बाबतींत एकपट असेल तर संस्कृतच्या बाबतींत शतपट आहे असे म्हणावें लागतें याहि बाबतींत संस्कृत ही ' कोऽप्यधीश ' आहे तर मराठी जवळ जवळ अकिंचन आहे याची खेदकारक जाणीव पदोपदीं होत राहते. (प्र. १२ श्लो. १) यातील— ' दृढतरनिबद्धसुटे ' याचें भाषातर (घट्ट मुठीचा) केल्यानें व, (प्र. २९ श्लो. ५३) यातील ' पश्चाच्छिप्रनि ' याचें (मागें जे पडले) असे शुद्ध मराठी केल्यानेंही मूळ श्लेषातलें दोन अर्थ मराठींत ततोत आणता आले, तरी अशीं उदाहरणें थोडीं (प्र. २ श्लो २५) यातील— ' सरसा, सालकारा, सुपदव्याघा सुवर्णमयमूर्ति ' हीं सर्वे आयेंला व भायेंला एकाच वेळीं लागू होणारीं विशेषणें, कोणत्या स्वतंत्र मराठी अनुप्रासयुक्त शब्दांनीं भाषातर करून लावता येतील ?

प्रस्तुत खडात मी केलेल्या पद्यापैकीं ३० ते ४० टक्के श्लोक समवृत्त समश्लोकी केले आहेत. पण (अखेर सवय जिंवा अधिकृत अधिक मूळार्थ सहजसुलभ शैलीनें मराठींत आणणें हेंच ध्येय असल्यानें) बाबींच्या बाबतींत तो आप्रह सोडून मूळोपेक्षा थोडें मोठें वृत्त, उदाहरणार्थ—अनुष्टुमाला किंवा उपजातीला वसंततिलका, शिखरिणी हरिणी इ. यांना शार्दूल-विनीटित, शार्दूलविक्रीडिताला भायेंच्या चार ओळी किंवा सुमदारमाला किंवा खगंधरा योजून अर्थ शक्य तितका सुगम करण्याचा कसोशीनें प्रयत्न केला आहे. चित्रश्लोक, उलाण्यासारखे वृत्तश्लोक, समव्यापृतीचे श्लोक व संभाषणी जिंवा प्रभोचरी श्लोक हे संस्कृतमधील प्रकार मराठींत भाषातर करण्यास अतिशय त्रासदायक व इतर सर्व श्लोकापेक्षा अवघड जातात. अशा चाहि अनुवाद शक्य झालें तेथें मूळ वृत्तांत (प्र. ५ श्लोक ५३; प्र. २२ श्लो. ७-७-८-१५ व १७; प्र. ३० श्लोक. ४०) व तें न बमलें तेथें वर सांगितल्याप्रमाणें मूळोपेक्षा मोठ्या वृत्तांच्या भाषारानें (प्र. २ श्लो ७५; प्र. ९ श्लो २३, प्र. १० श्लो १७ व १९, प्र. २२ श्लो १९; प्र. ३० श्लो) केल्या तो चांगला सुगम झाल्याचें दिसून येईल.

माझ्या भाषातरामध्ये, संस्कृताला दुसरा संस्कृत शब्द देण्याएवढीं त्याचें अधिकृत अधिक मराठीकरण करण्याच्या माझ्या प्रयत्नाचें एक उदाहरण देण्यास हरकत नाहीं. जगन्नाथाच्या रिंहाण्योत्तिपैकीं एक श्लोक पुढीलप्रमाणें आहे—

स्विति नो रे दप्या. क्षणमपि मन्दापेक्ष्य सखे । गजश्रेणीनाय । त्वमिह बटिलाया वनसुवि ।

अथो बुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा—गुरुग्रावग्राम स्वपिति गिरिगमै हरिपति. ॥

याचें बासुदेवशास्त्री खरे यांनीं केलेलें भाषातर, ५० चे वर वरें, दुसरी पत्राच्या शिरोमणीं असल्यानें अत्यंत प्रसिद्ध आहे तें अर्थ—

गजालिभेष्टा ! या निविडतरकान्तरजठरी
मदान्धाक्षा मित्रा ! क्षणमरिहि वास्तव्य न करी ।
नखाप्रार्नी येथे गुस्तरधिला भेदुनि करि-
भ्रमानें आहे रे गिरिकुहरिं हा निद्रित हरी ॥

मदाच्या धुदीनें भ्रमुनि गजराजा ! क्षणहि या -
नको राहू येथें अति गहन रानात सजया ! ।
नखानीं फोडी जो गजचि समजोनी एडक हा
गुहेमध्ये एसा प्रजळ निजळा सिंह बग हा ! ॥

मूळ संस्कृत शब्दाना वरील दोयानीं कोणते मराठी शब्द दिले हे तुलना करून पहावें—

संस्कृत	संस्कृत	विशेष
स्थितिं नो दृष्या	वास्तव्य न करी	नको राहू
मदान्धेक्षण	मदान्धाक्षा	मदाच्या धुदीनें भ्रमुनि
जटिलाया वनमुवि	निविडतरकान्तरजठरी	अति गहन रानात
कुम्भिभ्रान्त्या	करिभ्रमानें	गजचि समजोनि
विद्रावित	भेदुनि	फोडी
महागुह्यब्राम्रामः	गुस्तरधिला	एडक
स्वपिति	निद्रित	निजळा
गिरिगभे	गिरिकुहरिं	गुहेमध्ये
हरिपति	हरि	सिंह

याप्रमाणें सर्वस्वीं मराठीकरण होऊन, समवृत्त, समश्लोक, व संपूर्ण अर्थ यात आला आहे. 'मदान्धेक्षण' ऐवजी 'मदान्धाक्षा,' 'जटिलाया वनमुवि' ऐवजी 'निविडतरकान्तरजठरी' म्हणणें हें संस्कृतचें संस्कृतच Paraphrase झालें । पण कै. खऱ्याचे वेळीं किती संस्कृतप्रचुर मराठी खपत असे किंवा समजत असे हें यावरून दिसतें. आज या भाषांतराला संस्कृत कविताच म्हटलें जाईल. त्यात मराठी असें जवळ जवळ काहींच नाही. (प्र. ४७ श्लो. २२५)

सुभाषित

सुभाषित म्हणजे "चागलें बोललेलें" इतका साधा सरळ अर्थ घेतला तर या शब्दाची व्याप्ति जवळ जवळ सर्व चागल्या वाङ्मयाला गवसणी घालू शकेल. परंतु संस्कृत किंवा मराठीमध्ये एक विशिष्ट मर्यादित अर्थ या शब्दाला आहे. वास्तविक सुभाषित व सूक्ति शब्दशः एकच; सुभाषित काय किंवा सूक्ति काय, पद्याप्रमाणेच गद्यातहि आदित व अशावयास हरकत नाही. परंतु मराठीत, गद्य किंवा पद्यातली काहीं एक सिद्धांतप्रतिपादक एखाद दुसरी ओळ याना मोघमपणें सूक्ति म्हणण्यात येतें व एक संपूर्ण श्लोक, कीं ज्याला मागला पुढला संदर्भ सांगण्याची जरूरी नाही, जो स्वयंपूर्ण आहे, म्हणजे ज्यात दर्शविलेला एक विचार, मुद्रा, मतप्रतिपादन, सिद्धांत वगैरे तेवढ्या श्लोकातच सप्तो, पुढच्या श्लोकात त्याचा अशा किंवा चाद चागा राहात नाही किंवा मागच्या श्लोकातून तो घेऊन येत नाही—त्याना मोघमपणें सुभाषित असे म्हणतात. अर्थात् सूक्ति किंवा सुभाषित यात त्याच्या कार्यक्षेत्राची सीमादर्शक अशी लक्ष्मणरेषा काढण्यात आलेली नाही. परंतु रूढीनें बहुतेक सुभाषितसंग्रह पाहिल्यास त्यात बहुतेक संपूर्ण श्लोकाचाच संग्रह केलेला आढळून येतो पण क्वचित् अशा संग्रहाच्या नावात सूक्ति हा शब्द घालण्यात येत नाहीच असेंहि नाही. रेखांब, आद्योपशीर, ठाशीव, स्पष्ट असे काहीं बत्तव्य, व शक्य तर त्याला उपमा दृष्टांतानें पाठिया देऊन जोरदापणा आणलेला, हें सुभाषिताचें मुख्य लक्षण असतें.

उदाहरण—नात्यन्ध सरलैर्मोय्य गत्वा परस्य वनस्थलीम् । छिद्यन्ते सरला वृक्षा वक्रास्तिस्रुति पादपा ॥

अर्थ—अतिसरळ होऊ नये—रानांत जाऊन पहा—सरळ झाडे तोडिलीं जातात. चाकडी तेवढीं चाचतात. केव्हां केव्हां

चमकूत निर्माण करून वाचकाला धक्का दिला जातो :--या जगात सरल वागणाराना कमीपणा येतो व वाकडे वागणाराना मोठेपणा येतो, या उफारत्या रीतीला दृष्टात कोठे संपडेल माहीत आहे ? अगदी वाचकाच्या कल्पनेनाहेर, छद्मशास्त्रात !

“यत्रार्जव हि लघुता, महिमाना वक्रतैव वनुते चेत् । छन्दशास्त्र इवारिम्न लोके सरल सखे किमपि ?” ॥

“जेथे सरलपणा लघुत्व देतो, व वक्रपणाच गुह्यत्व देतो, त्या छन्दशास्त्रासारख्या या जगात मित्रा ! सरल का होतोस ?” (पूर्वी संस्कृतमध्ये सरलतेपेने लघुगण व वक्रतेपेने गुरुगण दर्शविला जाई अलीकडे मराठीत हीं किन्हे उलर्गी झालीं आहेत.) असेच एका प्रियकराला पाणिनीने (!) फमविले ! “मन हे नपुसकलिंगी” या पाणिनीच्या सांगण्यावर विसवून, विचाराने मनाला आपल्या प्रियेकडे पाठविले ! पण (तें चागलें पुढिंगी होऊन) प्रियेशी लग्न करीत तेथेंच राहिले. व हा मात्र तें गमावून बसला !

सुभाषिताले ठासून सांगितलेले सिद्धांत कोणी अतिम सरल समजून धावीत पडू नये ! एक सुभाषित म्हणतें— (सत्संगात् प्र २१ श्लो. २८) “सर्वजनाच्या संगतीनें खल साधु होतात पण साधूना खलपानेनें खलत्व येत नाहीं. फुलाचा वास मातीला लागतो.—मातीचा फुलाला लागत नाहीं.” आता, हे सांगणाराला, जसे समक उदाहरण सापडलें, तसे त्याच्या उलट सांगणारालाहि तितकेंच समक उदाहरण तयारच आहे. तो म्हणतो (असाधु साधुवा प्र. २१ श्लो ३२) “असाधु किंवा साधु हे जात्याच अवतात संगतीनें फोणालाहि दुर्जेनत्व किंवा सुजेनत्व येत नाहीं अगदीं जमापासून एकमेकाना चिकटून असलेले सर्प आणि मणि पहा.—सर्पांला मण्याचे गुण लागत नगर्हात—मण्याला सर्पांचे दोष स्वशे करीत नाहींत” दोन्ही सुभाषितें सुंदर आहेत त्या त्या दृष्टातावरून पाहिले, तर त्या त्या वेळीं, ते सिद्धांत खरेच वागतात, पण मग या दोघांपैकीं खरा कोण ? याचें उत्तर हेंच, कीं, दोन्ही अद्यत सत्य आहेत यावरून सुभाषिताचें एक महत्त्वाचें लक्षण व्यक्त होतें—कीं, सुभाषितकार हा दुपार बकिलाप्रमाणें आपली बाजू खुलवून, सजवून, नवून, दृष्टाताची पुढी देऊन, जोरदारपणें प्रत्यपोत्पादी रीतीनें माडून दाखवितो एका विधराळू बकिलाची गोष्ट सांगतात, कीं, त्यानें न्यायालयंत, आपल्या पहिल्या अर्घ्यां मापणात, आपल्या पक्षकाराची बाजू माडून, नंतर उत्तरार्धांत त्यानेंच विरुद्ध पक्षाची बाजू इतकी सुंदर माडली कीं, कोणाला अपराधी ठरवाचें अशी न्यायाधीशाना भ्रात पडली ! वाचकांनीं मात्र, त्या न्यायाधीशप्रमाणें भ्रात न होता सुभाषित ही, त्या त्या वेळेपुरती, त्या त्या पक्षाची बकिली हें जाणून, वक्तृत्वसंपत्ते जसे, एक बाजू सिद्ध करण्यापेक्षा, ती कशी सजविली आहे हेंच पहावयाचें असतें, तसेच समजून सुभाषिताचा रस चारपावा

वर सांगितल्याप्रमाणें सुभाषिताचें मुख्य स्वरूप म्हटलें, तरी मोठमोठ्या सम्राज्ञातून सगहीत केलेले श्लोक सर्वच काहीं या स्वरूपाचे नसतात, कारण त्याचे विषय पाहिले (उदाहरणार्थ, नमन, सृष्टिवर्णन, शोकरस, धृगार इत्यादि) म्हणजे या मुख्य स्वरूपापासून दूर दूर जात जात—अगदी व्यापक अर्थ जो “चागलें झालेले” “सुव्यक्त विचार” तो या संग्रहकारांनीं मान्य केल्यासारखे दिसतें. एरवीं इतके विविध विषय सुभाषितांसाठीं येऊच शकले नसते या प्रघातास अनुसरून—सर्व काहीं ‘सुव्यक्त’ तें तें ज्यात येतें तें सुभाषित म्हणावयाचें ही व्याख्या या कोशासाठीं मीहि स्वीकारली आहे

कोश—

संस्कृत भाषेत (व्यापक व्याख्येप्रमाणें) सुमारे धीस सहस्र सुभाषितें असावीत त्यातलीं या प्रघांत अवधी २२०० म्हणजे वेचळ १० % व अवस्थानें याला ‘कोश’ न म्हणतां, कोणी ‘लघुकोश’ म्हटल तरी माझी हरकत नाहीं. पण यात संस्कृत २२०० तशीच मराठी २२०० मिळून ४४०० च्या वरसुभाषितें असल्यानें ही संख्या काहीं अगदीच लहान उघेडणीय नाहीं; आणि आजपर्यंत इतक्या मोठ्या संख्येच्या संस्कृत सुभाषिताचें मराठीत श्लोकबद्ध भाषांतर झालेले नाहीं म्हणून थोडें कौतुकानें या प्रघाला कोश म्हटलें तर तें अगदीं अस्थानीं नव्हे अस वाटतें. मूळ कल्पना, एका पंडातच हा ग्रंथ छापवा, अशी होती. परंतु संपूर्ण प्रघाला खर्च पार लागणार व छापखान्याना काम पार म्हणून कालबघीहि लागणार या गोष्टीचा विचार करून पुस्तक दोन खंडात प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय प्याचा लागला. या प्रघात, इतर सुभाषितसंग्रहाप्रमाणेंच विषयप्रमाणें प्रकरणें केळीं तीं ५० शालीं असून दोही खंडात श्लोकसंख्या साधारण समान ठेवून, पहिल्या खंडांत ३० प्रकरणें येतात व बाकीचीं दुसऱ्यात येतील.

चमकूटि निर्माण करून वाचकाला धक्का दिला जातो '—या जगात सरल वागणाराना कमीपणा येतो व वाकडे वागणाराना मोठे पणा येतो, या उकराख्या रीतीला दृष्टात कोठे सापडेल माहीत आहे? अगदी वाचकांच्या कल्पनेबाहेर, छंद शास्त्रात !।

“यनाजंब ह्यलुप्तता, महिमाना वक्रतैव वतुते चेत् । छन्दःशास्त्रे इवास्मिन् लोके सरलं सख्ये किमस्ति ?” ॥

“जेथे सरलपणा लघुत्व देतो, व वक्रपणाच गुह्यत्व देतो, त्या छंद शास्त्रासारख्या या जगात मित्रा ! सरल का होतोय ?” (पूर्वी संस्कृतमध्ये सरलरेपेने लघुगण व वक्ररेपेने गुह्यगण दर्शविला जाई. अलीकडे मराठीत हीं चिन्हे उल्टीं झालीं आहेत.) अखेच एका मियकराला पाणिनीने (!) फसविले ! ‘मन हं नपुंसकलिगी’ या पाणिनीच्या सागण्यावर विसंबून, विचान्याने मनाला आपल्या मियेकडे पाठविले ! पण (तें चांगलें पुढिंती गी होऊन) मियेचीं ल्याप करीत तेथेंच राहिल्ले. व हा मात्र तें गमावून बसला !

मुभापिताले ठासून सांगितलेले सिद्धांत कोणी अतिम सत्य समजून भ्रांतीत पडू नये ! एक मुभापित म्हणतें— (संस्कृत प्र. २१ श्लो. २८) “सञ्जनाच्या संगतीनें एल साधु होतात पण साधूना खलसगाने एलख येत नाहीं फुलाचा वास मातीला लागतो. मातीचा फुलाला लागत नाहीं.” आता, हे सागणाराला, जसे समर्पक उदाहरण सापडलं, तसे त्याच्या उलट सागणारालाहि तितकेंच समर्पक उदाहरण तयारच आहे. तो म्हणतो (असाधु साधुवां प्र. २१ श्लो ३२) “असाधु किंवा साधु हे जात्याच अवसात संगतीनें कोणालाहि बुजूनतव किंवा सुजूनतव येत नाहीं. अगदीं जन्मापासून एकमेकाना विकटून असलेले सर्प आणि मणि पहा,—सर्पाला मण्याचे गुण लागत नाहीत—मण्याला सर्पांचे दोष स्पश करीत नाहीत”. दोन्ही मुभापितें सुंदर आहेत त्या त्या दृष्टातावरून पाहिलें, तर त्या त्या वेळीं, ते सिद्धांत परेच वागतात, पण मग या दोघांपैकीं खरा कोण ? याचें उत्तर हेंच, कीं, दोन्ही अद्यत सत्य आहेत यावरून मुभापितांचें एक महत्त्वाचें लक्षण व्यक्त होतें कीं, मुभापितकार हा हुपार वकिलाप्रमाणें आपली बाजू खुलवून, सजवून, नटवून, दृष्टाताची पुढी देऊन, जोरदारपणें प्राययोत्पादी रीतीनें माझून दाखवितो एका विवराळू वकिलाची गोष्ट सांगतात, कीं, त्यानें न्यायालयात, आपल्या पहिल्या अर्घ्या भाषणात, आपल्या पक्षकाराची बाजू माझून, नंतर उत्तराद्योत त्यानेंच विरुद्ध पक्षाची बाजू इतकी सुन्दर मांडली कीं, कोणाला अपराधी ठरवाचें अशी न्यायाधीशाना भ्रात पडली ! वाचकांनीं मात्र, त्या न्यायाधीशाप्रमाणें भ्रात न होता मुभापित ही, त्या त्या वेळेपुरती, त्या त्या पक्षाची वकिली हें जाणून, वक्तृत्वसंपत्तेत असे, एक बाजू सिद्ध करण्यापेक्षा, ती कशी सजविली आहे हेंच पहावयाचें असतें, तसेंच समजून मुभापिताचा रस चाजावा

वर सांगितल्याप्रमाणें मुभापिताचें मुख्य स्वरूप म्हटलें, तरी मोठमोठ्या संमहातून सगळीत केलेले श्लोक सर्वच काहीं या स्वरूपाचे नसतात, कारण त्याचे विषय पाहिले (उदाहरणार्थ, नमन, सुश्रिबणन, शोकरस, शृंगार इत्यादि) म्हणजे या मुख्य स्वरूपापासून दूर दूर जात जात—अगदी व्यापक अर्थ जो “चांगलें बोललेलें” “सुव्यक्त विचार” तो या समूहकारांनीं मान्य केल्यासारखें दिवतें. घरवीं इतके विविध विषय मुभापितांवालीं येऊच शकले नसते या प्रघातास अनुसरून—सर्व काहीं ‘सुव्यक्त’ तें तें ज्यांत येतें तें मुभापित म्हणावयाचें ही व्याख्या या कोशासाठीं मीहि स्वीकारली आहे

कोश—

संस्कृत भाषेत (व्यापक व्याख्येप्रमाणें) सुमारे वीस सहस्र मुभापितें असावीत त्यातलीं या प्रघात अवधी २२०० म्हणजे केवळ १० % व असल्यानें चाला ‘कोश’ न म्हणता, कोणी ‘लघुकोश’ म्हटलें तरी माझी हरकत नाही. पण यांत संस्कृत २२०० वर्षांच मराठी २२०० मिळून ४४०० न्या वर मुभापितें असल्यानें ही संख्या काहीं अगदीच लहान उपेक्षणीय नाही; आणि आजपर्यंत इतक्या मोठ्या सख्येच्या संस्कृत मुभापिताचें मराठीत श्लोकबद्ध भाषांतर झालेलें नाही म्हणून थोडे कौतुकानें या प्रघाला कोश म्हटलें तर तें अगदीं अर्थकारांनीं नव्हे असे वाटतें. मूळ फरपना, एका एकातच हा ग्रंथ छापवावा, अशी होती. परंतु संपूर्ण प्रघाला खर्च फार लागणार व छापल्यान्याना कामे फार म्हणून काळवचीहि लागणार या गोष्टीचा विचार करून पुस्तक दोन खंडात प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय घ्यावा लागला. या प्रघात, इतर मुभापितसंग्रहप्रमाणेंच विषयप्रमाणें प्रकरणें घेई ती ५० ह्यालीं असून दोन्ही खंडात श्लोकसंख्या साधारण समान ठेवून, पहिल्या खंडांत ३० प्रकरणें येतात व बाकीचीं दुसऱ्यांत येतील.

दोही खडमिळून होणाऱ्या या प्रथात, भर्तृहरीचें संपूर्ण नीतिशतक, अर्धे शगराशतक, अर्धे वैराग्यशतक, अवलंबवळ सर्वे भ्रमशतक; जगन्नाथाच्या मामिनीविलासपैकीं बराचसा भाग, कालिदासपैकीं कुमारसंभवातील रतिविलाप व हिमालय-वर्णन; रघुवशातील भजविलाप, अयोध्या नगरीचा विलाप; त्यागानंतरचा सीतेचा तळतळाट; श्रीशंकराचार्यांचें परापूर्वा हेँ स्तोत्र, चर्पटपंजरी—तसेंच विषयानुरोधानें योगवासिष्ठ, रामायण, महाभारत, यातील सुभाषितें, धर्मतत्वज्ञानप्रकरणात लोकमान्याच्या कर्मयोगपर गीतासाराला पोपक श्लोक इतके प्रसिद्ध काव्यखंड असून तीनदोन्या वर अन्योक्त्यांचें एक मोठें प्रकरण घातलेलें आहे, तें दुसऱ्या खडात समाविष्ट आहे.

हा प्रथम मुख्यत्वें मराठी वाचकांसाठीच असल्यानें, संस्कृत श्लोकांचीं वृत्तनामें न दिलीं तरी चालतील असें वाटून पहिल्या २१ प्रकरणातील संस्कृत श्लोकांवर वृत्तनामें दिलीं नव्हतीं. पण अनेकांच्या आग्रहावरून तीं पुढें २२ व्या प्रकरणापासून जागच्या जागींच श्लोकांवर दिलीं आहेत. व २१ व्या प्रकरणापर्यंतच्या संस्कृत श्लोकांचीं वृत्तनामें दर्शविणारें एक परिशिष्ट शेवटीं जोडलें आहे. प्रत्येक संस्कृत श्लोकांचीं आद्याक्षरें, अ ते ह या क्रमानें, पेऊन तो श्लोक कोटून उद्धृत केला, हेँ जेवें शक्य झालें तेवें दाखवून प्रत्येक श्लोक या प्रथात कोठें सापडेल तें दर्शविणारी सूची शेवटीं जोडली आहे.

प्रत्येक श्लोक मूळ कोणत्या कवीचा व कोणत्या प्रथात आहे ही माहिती मिळण्याबाबत मान परिस्थिति अगदीं निराशाजनक आहे. कोणत्याहि संग्रहकाराचें मत दुसऱ्याशीं जमत नाही. महाराष्ट्रात सर्वांमुर्ती असलेले कालिदास व भर्तृहरी हे कवि; पण 'भयान्ति नम्रास्तरवः' व 'अनाप्रात पुष्प' हे कालिदासाचे श्लोक भर्तृहरीच्या शतकन्याती आढळतात. भर्तृहरीनंतर अवघ्या ५-६ शतकांनीं झालेल्या बह्मभेदाच्या सुभाषितावलींत तेलगाच्या नीतिशतकाच्या ११० श्लोकांपैकीं फक्त ४३ च अतमूत आहेत या ४३ पैकीं फक्त ८ च श्लोकतो भर्तृहरीचे असे स्पष्ट म्हणतो, २२ श्लोक निनानी (कस्यापि, येयाचित्) म्हणून दर्शवितो, व बाकीचे १३ स्पष्ट नामनिर्देशपूर्वक पुढे विख्याप्रमाणें दुसऱ्याचे असें म्हणतो—प्रिया न्याय्या वृत्ति (जयादित्य); क्षुःक्षामोऽपि (रतिसेन); सिंहः शिशुरपि (वज्रायुध), मणि शाणोद्धीद व शशी दिवस० (महद्विदि); दुर्जन परिहर्तव्यो (वाल्मीकि); न कश्चिचपडकोपाना (पञ्चतन); विपदि धैर्यं (मैतृक); इतः स्वपिति (कह्लण), किं तेन हेमगिरिणा (प्रयास्तक); पातितोऽपि करा (क्षेमेन्द्र); शशिदिवाकरयो (फाल्गुनहस्तिनी); नैवाकृतिः फयति (अश्वचोप). एवढी अनिश्चयाची स्थिति बाराव्या शतकात होती तर आज आणखी ८ शतकानंतर कोणताही श्लोक कोणाचा म्हणून दर्शवावा ? त्याला आधार तरी काय ? तेव्हा या बाबतीत फार मोठें संशोधन म्हावयास पाहिजे; व तोवर ही सर्व माहिती, मिळते तेवढी वाचकापुढें ठेवावयाची इतकेंच करता येण्याजोगें आहे; व तें मी शक्य तेवढें केले आहे.

सुभाषिताच्या मूळ कर्त्याविषयी अशी अथारमम स्थिति असल्यानें, प्रत्येक श्लोक कोणत्या प्रथात, कोणत्या संदर्भात आला आहे तें शोधून त्याला अनुसरून त्याचा अर्थ लावणें हेँ काम केवढें विकट आहे याची कल्पना येईलच. माझा स्वतःचा व्यासंग काहींच नाही. व निरनिराळीं ग्रंथालयें धुडाळून हा शोध घेणें, मला माझ्या प्रवृत्तीच्या अस्वास्थ्यामुळे शक्य झालें नाही. तसेंच २२०० श्लोकात सहस्रौ पाठभेद असण्याची शक्यता आहे. पाठभेद कसे उत्पन्न होतात याविषयी एक गमतीची गोष्ट आहे दोन माणसांच्या संवादातील काही शब्द ओसरते ५-६ जणांनीं एकले त्याबद्दल किती पर्याय उत्पन्न झाले पहा. एकजण म्हणतो ते Reindeer (उत्तरध्रुवाकडील एक जनावर) विषयी बोलत होते. दुसरा म्हणतो, छे ! ते It rained here येथे पाऊस पडला असें म्हणत होते. तिसरा म्हणतो, तसे नव्हे, ते सगीताविषयी Trained car सरावलेला कान असे म्हणत होते. चौथा म्हणतो पुढची गाडी केव्हा आहे याविषयी When is the next train, dear ? असा प्रश्न तो असावा ; पाचवा म्हणतो ते Trained deer शिकलेल्या हरिणाविषयी बोलत होते. पण शेवटीं रतरे निघालें, तें असें, कीं, ते एग्जिनिअर होते, व तेचें होणाऱ्या घरणात किती क्षेत्रफळाचें पाणी वाहून येईल, त्याचा अंदाज, about 50 Sq. miles drained here " असा एकजण दुसऱ्याच सागत होता !!! ध्वनिछान्यानें, एका क्षणात, इतके पाठभेद झाले. तर संस्कृतमध्ये, सहस्रौ कवींच्या कालांत, एका हस्तलिपिनावरून दुसरें करताना, एकाचे उत्तराच एकेन दुसऱ्यानें धोक्याना, किती अनंत पाठभेद निर्माण झाले असतील, याची कल्पना करत नाही. असे पाठभेद शोधून, चिकित्सा करून, निवड न करता, हातीं येईल त्या श्लोकाचा माझ्या सुद्धीच्या शक्तीप्रमाणे मी अर्थ लावीत गेलों व त्यामुळे अनेक श्लोकांचा मी मलताच अर्थ लावलेला असण्याचा संभव आहे. अशी एक चूक नागपूरचे म. म. डॉ. मिराशी यांनीं इपाळू होऊन

दाखविली. (प्र. २ श्लोक ६४) तो श्लोक या ग्रथात नाहींच असें वाचकांनीं समजावें. पण, पाठभेद तर राहोवच ; परंतु मूळ संहिता एकच पेऊनदि, निरनिराळ्या टीकाकारांनीं एकमेकापासून दोन धुवाइतकें अंतर असलेले, किती निरनिराळे अर्थ लावले, हे पहावयाचें असल्यास, हाल सातवहान्या गाथासप्तशतीतील श्लोकावरील टीका वाचाव्या. (सदमांसहित श्लोकांना कल्पनेनें अर्थ लावण्याचे बाबतीत त्या टीकाकारांपेक्षा मी अधिक दोषी असेन अस वाटत नाहीं) असे, आणखी क्रियेक प्रमाद असतील, ते आगाऊच मी पदरात वेतां, घ, त्याबद्दल, मी वाचकाची क्षमा याचितां. वाचकांनीं मात्र, अवश्य, असे दोष दाखवावेत. मी त्यांचा साभार स्वीकार करून, पुढच्या भावृत्तीचा योग आल्यास, ते सुधारीत असें आश्वासन देतों.

या ग्रथाची छपाई चालू असतानाच यातल्या ५० ५० पानांचे संच करून ते अनेक संस्कृत व मराठी भाषांच्या तज्ज्ञांकडे मीं अभिप्रायाचें पाठविले होते. त्या त्या सज्जनांनीं आपला अमूल्य वेळ पचून ते पाचून अभिप्राय पाठविल्याबद्दल त्या सर्वांचा, तसेंच मिथिला इन्स्टिट्यूट (दरभंगा) या संस्थेचे भूतपूर्व संचालक व सध्या पुण्याच्या भांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये हरिवशाचें संपादन करीत असलेले विद्वद्भयं डॉ. प. ल. वैद्य, एम. ए., बी. लिट्. (पॅरिस) यांनीं माझ्या विनतीस मान देऊन, कार्यवाहक्यानें त्यांना वेळ नसताहि, लहानशीच का होईना पण प्रस्तावना लिहिल्याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे. या ग्रथाची छपाई वगैरे कामामध्ये निर्णयसागर प्रेसच्या मळींनीं वेळोवेळीं जें सहकार्य केले त्याबद्दल याचेहि आभार मानणें अवश्य आहे. छपाई बऱ्याच अशानें सुबक व शुद्ध झाली आहे, तरी पण शुद्धिपत्रक जोडावेंच लागलें त्याचें कारण मुफें तपासण्याचा सराव प्रयत्नयांला नाहीं हेंच होय.

मराठींत सुभाषितांचा ग्रंथ अवश्य शाला पाहिजे म्हणून याच्या छपाईस अत्यंत रूग्णावस्थेंतहि, प्रोत्साहन देणारे, वसई हायस्कूलचे संस्थापक कै. राजारामबापू सामत हे, याची छपाई पुरी होऊन, ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याचे आतच दिवसत झाले याबद्दल अत्यंत दुःख होतें. त्याच्या स्मृतीस अभिवादन.

असो. महाराष्ट्रजनाता, या भाषातरित मराठी सुभाषिताचें कसे स्वागत करिते यावरच या ग्रथाचें यश अवलंबून आहे—

मंदाक्रान्ता—

जें जें काहीं सुरुचिर असे पुस्तकीं या, तयाचें । आहे श्रेय प्रकट अवघें मूळ त्या त्या कवींचें ॥
 जें जें काहीं अनुचित गमे वाचका, दोष तेथे । लागे भाषातर रचयित्या अज्ञ या लक्ष्मणातें ॥१॥
 वागी नाहीं अनुजि पुत्रली नीट उया, त्या शिष्याला । काहीं अर्थाविणहि बद्रत्वावांचुनी राहणेना ॥
 तन्मातेला मधुर गमती बोवडे बोल तेही । माझे हेही, रसिकजनते । गोद मानून घेई ॥२॥
 गीर्वाणाची जरिहि तुळना या मराठीस नाहीं । कृष्णा—गोदा—तर्हि जर रुजे यातलें अल्प काहीं, ॥—
 अल्पावैदी मम कृति, महाराष्ट्रमाते । तुळा ही । वाटे प्राद्या, तरिहि मजला चप्य मानीन मीदी ॥३॥

८२ खटाव विहिंदग, लालबाग, सुबई १२ }
 २२-२-६३ महाशिवराव }

लक्ष्मण गोविंद विंझे

संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोशाच्या दुसऱ्या खंडास पुरस्कार —

श्री. ल. गो. विज्ञे यांनी, आजवर इग्रजी व संस्कृत भाषातील सुंदर सुंदर पद्यांचे आणि लघुकाव्याचे पद्यमय भाषांतर मराठी भाषेत रचून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम चालविलेला आहे. अशा रचनेचे अनेक संग्रह पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले लोकांसमोर आहेतच. श्री. विज्ञे यांचे प्रयत्न अनेक विद्वानांच्या वाजवी प्रशंसेस पात्र झालेले आहेत मीही त्यांची रचना पुष्कळ वर्षांपासून पहात आलो आहे त्यांच्या संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोशाच्या प्रथम खंडाच्या प्रकाशनसमारंभाचा मी अध्यक्षच होतो. त्यावेळीही मी व इतर अनेक विद्वानांनी उदाहरणें देऊन विज्ञे यांचे यश मुक्तकठाणें प्रशंसिलें होते एकवेळ स्वतःच रचना करणे साधेल म्हणून तें सोपें आहे. परंतु दुसऱ्यांच्या दुसऱ्या भाषेतील सुप्रतिष्ठित रचनेचे, मराठीसारख्या भाषेत यथावत् भाषांतर करणें आणि तेहि पद्यांत ही फार अवघड गोष्ट आहे. पूर्वी वामनपंडितानी या कामी यश मिळविले. परंतु श्री विज्ञे यांनी वामनपंडितावरहि ताण केली आहे, हें पाहून मन आनदानें आणि कौतुकानें भरून आणि भाखून गेल्याशिवाय रहात नाही. विज्ञे अशी रचना फार जलद करतात, आधिभ्याधीनी ग्रस्त असतानाहि करतात. त्यांचा व्यवसायहि निराळाच आहे हा सगळा विचार केला, म्हणजे विज्ञे यांच्या ठिकाणी अनुरूप भाषांतर करण्याची एक विसाप शक्ति वास करीत आहे असें वाटतें.

रसिकाची खात्री पटविण्याजोगी उदाहरणे विज्ञे यांच्या प्रकाशित वाङ्मयातून विपुल प्रमाणात आढळून येतील संस्कृत आणि इग्रजी न जाणणाऱ्यांवर विज्ञे यांनी खचित मोठा उपकार केला आहे असे म्हणण्यात अतिशयोक्ति नाही

विशेष समाधानाची गोष्ट अशी की, विज्ञे यांची पद्यरचना बिलकुल क्लिष्ट नाही प्रासादिक वाटण्याइतकी सोपी आहे

सर्वांनी विज्ञे यांचे ग्रंथ अवश्य संग्रही ठेवण्यासारखे आहेत,

दत्तो धामन पोतदार.

(वी. ए. महामहोपाध्याय

पुणें विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरू भारतीय
संस्कृत समितीचे अध्यक्ष. ... इत्यादि)

या ग्रंथाच्या प्रथम खंडाविषयी कांहीं विद्वद्वारांचे अभिप्राय (सारांशात्मक) —

नागपूरचे म. म. डॉ. मिराशी, M. A. D. Litt.—“आपले भाषांतर उत्कृष्ट साधिले आहे. ते मूळाद्वारेच सरस उतरले आहे. भाषांतराच्या (उच्च) कसोटीस आपले रूपांतर उतरले आहे, हे लिहिण्यास आनंद होतो.”

पुणे विद्यापीठ संस्कृतप्रमुख पद्मभूषण डॉ. रा. ना. दांडेकर—“सुभाषिताची निवड व्यापक दृष्टीची व अभिप्रेतीची द्योतक आहे. अनुवाद बर्हेर्षी मूळार्थवादी व सुगम शाल आहे. ओढाताण नाही. वृत्तमङ्गल व न्हस्वदीर्घ दोष टाळले आहेत.”

पुणे भांडारकर इन्स्टि. भूतपूर्व प्राचार्य स. प. महाविद्यालय, प्रा. र. दा. करमरकर—मराठी रूपांतर फारच चांगले झाले आहे. भाषा ओघवती व प्रसादपूर्ण आहे. संस्कृत व मराठी दोन्ही भाषावरील ग्रंथकारांचे प्रमुख ठायीं ठायीं दिसते. अशा ग्रंथांना पुणे विद्यापीठाने शक्य तितके अनुदान देऊन प्रसिद्धिकार्यास मदत करावी.

म. म. सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राच, पुणे—सुभाषिते निवडक वेऊन, तितकेच घोषे व ठसठसित पद्यमय रूपांतर यांत आहे. आद्ययाशी प्रामाणिक राहून अत्यंत प्रालादिक शब्दरचना केलेली आढळते. त्यावरून ग्रंथकारांच्या तन्मयता व भाषाप्रमुख व्यक्त होते. मराठी स्पष्टीकरण देऊन सुभाषितांतील गूढार्थ स्पष्ट केला आहे तो उपयुक्त आहे ग्रंथ लोकप्रिय होईल अशी खात्री वाटते.

तर्कतीर्थे लक्ष्मणशास्त्री जोशी (वाई)—भाषांतर उत्कृष्ट साधले आहे. मराठी वाचकांला, संस्कृतमधील हे सुभाषित साहित्य आपल्या या रसिक शैलीतून प्राप्त होणार आहे याबद्दल फार समाधान वाटते. मार्मिकता, सूक्ष्मव्यवहार-ज्ञान, उच्च नैतिक विचार, व कल्पनाचातुर्य यांचे फार मोठे धन संस्कृत सुभाषितांत संगठलेले आहे. ते या प्रयत्नाने मराठी वाचकांच्या स्वाधीन होणार आहे.

प्रा. ह. दा. वेलणकर, संस्कृत विभाग प्रमुख, विश्वविद्यालय मुंबई—भाषांतर, गद्य व पद्य उत्तम साधले आहे. शक्य तेथे समस्येची असून, रस व अर्थ याची हानि झालेली आढळली नाही. सामान्य वाचकांला हे पुस्तक फार उपयुक्त होईल, यांत संशय नाही.

प्रा. रं. रा. देशपांडे, रुद्रया कॉलेज, मुंबई—श्री. विश्वे यांच्या पद्यमय अनुवादविषयी एक गोष्ट निःसंदिग्धीत्या सांगता येईल की, तो सुलभ व सरळ आहे हे मूळार्थी ताहून पाहिल त्यास पटावे. भाषांतर ‘प्रसाद’मय आहे हे “स्थिति नो रे दप्याः” या एका भाषांतरावरून स्पष्ट होईल.

प्रा. रा. श्री. जोग पुणे—निवडक मार्मिक दृष्टि व्यक्त करते. भाषांतराची हातोटी अतुलनीय आहे. भाषेत सहजता व सफाई आहे. भाषांतर अर्थदृष्ट्या सैल न होण्याबद्दल आपण दक्ष आहां, पण अगदी शब्दास शब्द ठेवून, भाषांतरात येणारा अवघडपणा, आपण टाळला, ही समाधानाची गोष्ट आहे. धन्यवाद.

पुणे विद्यापीठ—मराठी प्रमुख प्रा. शं. गो तुळपुळे—एकदा व्यापक सर्वेस्पर्शी प्रमाणावर, संस्कृत सुभाषितांचे भाषांतर, मराठी वाचकांना देण्याचा हा उपक्रम अद्वितीयच आहे.

उपप्रमुख—संस्कृत कोश-वेऊन कॉलेज-डॉ. राहुकर पुणे—ग्रंथ विश्वे यांच्या संग्राहकदृष्टीचे, रसिकतेचे व साक्षेयाचे द्योतक आहे. अर्थसौंदर्य, कल्पनासौंदर्य व रचनासौंदर्य अनुवादातही आले आहे.

दरमंगा-मिथिला इन्स्टि. भूतपूर्व प्रमुख डॉ. प. ल. वैद्य—नीतिशक्त्याच्या वामनपंडितांच्या अनुवादापेक्षा श्री. विश्वे यांचा अनुवाद कितीतरी पटीने सरस व श्रेष्ठ आहे यात शंका नाही.

I have been reading your Sanskrita-Marathi Subhasita-Kosha off and on and I think that is the best way of enjoying Subhashits, and I must say, you have done a wonderfully good job of it. The selection is excellent and the Marathi rendering leaves nothing to be desired. The prose meaning is helpful in the understanding of the original text.

With all good wishes for the success of your edition,

Dr. S. M. Katra M. A. Ph. D. (London)
Director Deccan College Post Graduate & Research Institute, Poona 6

ग्रंथकर्त्याची

संस्कृत—मराठी—सुभाषित—कोश—दुसऱ्या खंडाची प्रस्तावना.

प्रथम खंडाच्या प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे, जरी हा संपूर्ण कोश एका खंडातच छापण्याचा मूळ विचार होता तरी, खर्च आवाक्याबाहेर जाऊ लागल्याने एकूण श्लोकसंख्या (सुमारे २२००) पैकी साधारण ११०० श्लोकापर्यंत ३० प्रकरणांवर छपाई थांबवून तेथेर प्रथम खंड कल्पून विनीत काढला. निर्णयसागर छापल्यान्याने हीशीन पुढाकार घेऊन मुंबईत छापल्यान्याच्याच जागेंत दि. ५-५-६३ ला या प्रथम खंडाचा छोट्यासा प्रकाशनसमारंभ केला, याबद्दल त्यांच्या व्यवस्थापकाचा—विशेषतः श्री. मोरे याचा—मी अत्यंत आभारी आहे. पुणे विद्यापीठाचे कुल्युग् ६ म. म. द. वा. पोतदार हे अध्यक्ष लाभले होते. भारत-रत्न म. म. डॉ. पा. वा. काणे; डॉ. अ. का. प्रियोळकर; कै. प्रा. कृ. पा. कुलकर्णी, प्रा. र. रा. देशपांडे; श्री. वा. वा. चितळे, श्री. श्री. श. नवरे, श्री. पा. वा. गाडगीळ, डॉ. म. वि. सत M. S. डॉ. म. वि. सत M. D.; डॉ. सी. सुमन सत. M. D., श्री. कृ. ह. दमडेरे, श्री. प. चिं. गद्रे, श्री. रा. तु. मसुरकर, श्री. अशोक अक्कलकर इत्यादि निरनिराळ्या क्षेत्रातील प्रमुख व्यक्ती उपस्थित होत्या. “विश्याचीं श्लोकबद्ध भाषातरे हा एक आधुनिक चमत्कार आहे,” अशा शब्दात श्री. पा. वा. गाडगीळ यानीं; “ही भाषातरे सदाई वामनपडिताना शोभण्याजोगीं आहेत,” अशा शब्दात श्री. नवरे यानीं, व “विशे यानीं, संस्कृत सुभाषिताचें ऋण, तीं मराठी पद्यात व गद्यात आणून, सन्याज फेडिले आहे” अशा शब्दात कुल्युग् श्री. पोतदार यानीं या ग्रथाचा गौरव केला.

मराठीतील नवशक्ति, मराठा, मार्मिक, केशरी, सजाळ, तरुण भारत, प्रसाद, विवेक, इत्यादींमध्ये या प्रथमखंडावर उर्विस्तर व उल्लेख अमिप्राय आले; ते साराशाने ग्रथाच्या शेवटी दिले आहेत. प्रबोधनकार ठाकरे यानीं मुद्दाम भेटोशासो मला बोलावून घेऊन, माझी पाणपोई आटि सर्व पुस्तक विकत घेऊन, मार्मिकमध्ये एक पानभर गौरवपूर्ण मजकूर प्रसिद्ध केला. महाराष्ट्राचे विधानसभापति ना. भारदे यानीं मुद्दाम आपल्या कार्यालयात मला बोलावून घेऊन दोन तासपर्यंत माझ्या तोंडून, सुभाषिताचीं माझीं भाषातरे ऐकून घेतली, व कीर्तनसमेलनाच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणात या ग्रथाचा व माझा भावार्जून उद्देख करून कीर्तनकार व प्रवचनकारानीं या सुभाषिताचा वापर करण्याची शिफारस केली, व त्यामुळे ह. म. ५ गोविंदबुवा देव, कवीश्वर बगैरे मडळी, मला भेटून या सुभाषिताचा कीर्तनातून उपयोग करण्याचें आश्वासन देऊन गेली. या ग्रथाचा प्रसार व्हावा, अधिकांत अधिक ठिकाणीं हा वाचला जावा यासाठी व प्रकाशनाच्या खर्चाचा भारही कमी व्हावा म्हणून मी अनेक व्यक्तींकडे व शालाप्रशालामधून हिंडले. सर्वत्र या ग्रथाचें उत्तम स्वागत झालें, ज्याने ज्याने हा ग्रंथ योक्षे चाळला तो तो यावर खुश झाला. पाणपोईपासूनच्या माझ्या भाषातरित श्लोकांवर प्रसन्न झालेल्या अनेक रसिकांच्या या मध्यतरात ओळखी झाल्या (अज्ञात किंतीक अज्ञात असतील). “तुमच्या पुस्तकाच्या वाचनानें मी दुःख विरलें, व्याधिपरिहार होत गेला” असे छेकनायक मा. श्री. अर्णे यानीं कळाविलें, “तुमच्या पुस्तकाचा Tranquiliser धारखा मन शांतिदायक उपयोग होतो” असें मुंबई विद्यापीठाचे कुल्युग् डॉ. रा. वि. साठे यानीं सांगितलें, “तुमच्या भाषातरांचा मादक अमल वाचकांवर चढतो” असे श्री. विवलकरानीं लिहिलें! आजारपणाच्या काळाचा मी हा सदुपयोग केला, या घटनेनें प्रभावित होऊन, पूर्वपरिचित असे श्री. चिरपुटकर या रहस्यानीं फिलोस्फरच्या सप्टेंबर १९६३ अकांत फार मोठ्या माणसाच्या पत्नीस बसवून माझा अ कल्पित असा गौरव केला! “दिशि दिशि निरपेक्षत्वावकीन विद्वन्परिमलभयमन्यो बन्धवो गन्धवाह .” या किंवा “तव प्रवृत्ते पुष्पाणि, मरुद्गृहेति खीरमम्!” या उर्ध्वप्रमाणे, अचानकारणें, निरपेक्ष शुकृत्य कर्णाग्या, एका गन्धवाहाची भेट झाली. श्री. वे. से. गजेन्द्रगडकर हे त्याचें नांव. महाराष्ट्र राज्य शिक्षणसंस्थात हे एक शिक्षणाधिकारी पर्यवेक्षक असत प्रसादमध्ये माझी पाणपोई क्रमशः येत असे, तेन्हापासून, प्रत्येक महत्त्वाची इमजी सुक्ति व तिचें माझें श्लोकबद्ध भाषातर व आतांच्या ह्या सुभाषितकोशाचा बहुतेक माग, या रसिक, ‘विद्याप्रेमी’च केवळ नव्हे,

तर 'विद्यावेष्ट्या' रहस्थानी, अगदीं मुद्रोदत केला आहे. व जेथें जेथें हे इ-स्फेकनला जातात, तेथें तेथें, विद्यार्थ्यांना माहीं मापातरित सुभाषितें उतरून देऊन, पाठ करावयास लावतात, ही गोष्ट त्यांनी, अगदीं अकल्पितपणें हाकेल्या आमच्या प्रथम भेटींत जेव्हा मला सांगितली तेव्हा मला केवदा आनंद व अभिमान वाटला हें शब्दांनीं सांगणें अशक्य आहे. कवीला, असा साक्षेपी रसिक भेटणें याहून मोठें भाग्य कोणतें ?

गाहीं सक्रिय सहायकहि भेटले; श्री. भा. ज. लळित; श्री श्यातराम गवाणकर; श्री के. रा भिडे; श्री. रा. गो. नवरे; श्री. चरणदास मेघजी इत्यादि विद्यार्थी रहस्थानी, स्वतः साठी केवळ एकेक प्रत न घेतां, प्रसार करण्यासाठी, इतरांना भेट देण्यास, या ग्रंथाच्या ५-५ प्रती विकत घेऊन वाटल्या, ही विशेष कौतुकाची गोष्ट होय. संस्कृत विद्यापीठ, पायोनिअर हाय-स्कूल, किंवा जॉर्ज गर्ल्स हायस्कूल यांनी 'सुभाषिताचें वीर्य' या विषयावर माहीं ध्याख्यानें ठेवलीं. विद्यार्थी व शिक्षकांना तीं फार आवडलीं. पायोनिअर हायस्कूलनें तर त्याचें टेपेकोडिंग (ध्वनिमुद्रण पट्टिका) करून ठेवले ! माझ्या पूर्वीच्या इतर पुस्तकप्रमाणेंच याहि पुस्तकाला डे. व्हा. टा. सोसायटीचें पारितोषिक म्हणजेच पेशव्यांच्या हाताच्या १०० रु. च्या शालजोडीचा मान मिळाला. महाराष्ट्र टाइम्स पुरस्त्त १९६३ च्या महत्त्वाच्या मराठी पुस्तकाच्या सूचींत या कोशाचा उल्लेख आला. १०० रु. चें इचलकरजी शोधोत्तेजक पारितोषिकहि या ग्रंथास मिळालें.

छलितलेखन सजविषयास, संस्कृत सुभाषितें अलकारासारखीं उपयोगी पडतात. वाङ्मयशोभा, प्रवाद, गोकुळ, मार्मिक यांनीं माहीं अनेक सुभाषितें प्रथमोदात्त छापलीं. कै. लोकमान्यांच्या 'केसरी' सारख्या अभ्रगण्य वृत्तपत्रात या सुभाषित-कोशातले अन्वयशः उतारे, अग्रलेख व मध्यस्थ (middle) लेख बघौरे सजविषयात, गेल्या एक वर्षांत अनेक वेळा मुक्तहस्ते वापरण्यात आले. अशा रीतीनें सदस्य प्रथम म्हणून, सुंदर कल्पनाचें हुकूमती भांडार असा माझा सुभाषित कोश ठरत आहे, याबद्दल मला धन्यता वाटते. या विषयात 'केसरी' च्या सहसंपादकांचे आलेले गुणग्रहणपर पत्र अभिप्रायात दिलें आहे. या सदस्यीत एकदा असे झालें—

फ्रान्समध्ये एका मोठ्या अवघातात एका माणसाचें नाक कापलें गेलें, पण तेथील कुशल शस्त्रवैज्ञानी तें अगदीं योज्या वेळात, होतें वधे, करून दिलें. या विषयावर ललित लेख लिहिताना याच लेखकांनीं, पुरुषांच्या नाकावरून स्त्रियांच्या नाका-बद्दल—व पुढें स्त्रियांच्या नासाभूषणविषयीं लिहिताना, "स्त्रियांच्या प्रत्येक अवयवावरील अलकाराचीं वर्णनें उपलब्ध असता फक्त नाकात घालण्याच्या अलकाराचा, संस्कृत सुभाषितात उल्लेख नाही," असे लिहिलें. मीं लगेच त्यांना पत्र लिहून स्त्रियांच्या नासाभूषणाविषयीं सुभाषितकोशात असलेलें सुभाषित व दुसऱ्या खळात येणारे सुभाषित अर्धी दोन्ही सुभाषितें कळविलीं. त्यावरून त्यांनीं लोकरूच नंतर लिहिलेल्या लेखात स्त्रीनासाभूषणाच्या त्या सुभाषिताचा उल्लेख तर केलाच, पण, "सुभाषित-कोशांत तुम्ही विषयवार प्रकरणें केलीं, आधाश्वराप्रमाणें सूचि दिली, त्याचप्रमाणें सुभाषितांतून येणाऱ्या महत्त्वाच्या शब्दाची 'शब्दसूचि' दिली, तर, अमुक वस्तुविषयींचें सुभाषित कोठें सापडेल हें कळव्यानें, सुभाषितकोशाची उपयुक्तता पुष्कळच वाढेल," अशी त्यांनीं मला सूचना केली. सूचना अतिशय चांगली होती. पण या दोन खडापैकीं प्रथम खड अशा शब्द-सूचीशिवाय छापला गेला आता दुसऱ्या खडापुरतीच 'शब्दसूचि' देणें निमोड ठरणार ! तेव्हा सुभाषितकोशाची दुसरी आवृत्ति निरण्याचा सुयोग आल्यास ही सूचना अवश्य अमलात आणावयाची एवढेंच सध्या मनाचीं ठरवून ठेविलें आहे.

वक्त्यांनीं आपल्या मापणातून, कीर्तनकारांनीं आख्यानातून, लेखकांनीं आपल्या लेखातून, शिक्षकांनीं विषय समजावून सांगताना, विद्यार्थ्यांनीं आपल्या प्रवचनात व सर्वसाधारण रसिकांनीं संवाद संभाषणातून, व गप्पाटकाच्या बैठकींतून सुत्तहस्तांनीं सुभाषिताचा वापर करून त्यातला आनंद छुडवा, याच इंग्रजी काव्यसूचीची पाणपोई व प्रस्तुत सस्कृत-मराठी सुभाषित-कोश अशा पुस्तकाचें सार्थक्य आहे. "सुभाषित मय द्रव्यसंद्भ्रं न करोति यः । प्रस्तावपदे सम्प्राप्ते, का प्रदास्यति दक्षिणाम् ?" (सु. बो. प्र. २ श्लो. ८ पहा.)

मूळ सस्कृत सुभाषित श्लोक रचणाऱ्या मूळ कवींच्या नावाचा शोध आणखी पुष्कळच झाला पाहिजे याबद्दलची माहीं वृत्तलेख, मीं प्रथमखंडाच्या प्रस्तावनेत प्रकट केलीच होती. दरम्यानच्या काळात मीं मरुहरीच्या शतकत्रयीचें संपूर्ण श्लोकबद्ध

भापातर पूर्ण केले असून, सुभाषितकोशाचा हा एवढा हातावेगळा होताच, मी शतकनयी स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करणार आहे. या निमित्ताने शतकनयीच्या अनेक आवृत्त्या पाठभेद वगैरे पाहण्यासाठी धुडाल्या. निदान मर्तुहरी या एकाच कवीचा ध्यास घेऊन, त्याच्याविषयी अधिकांत अधिक संशोधन प्रयत्न केलेला, भारतीय विद्यामवनाने प्रसिद्ध केलेला 'मर्तुहरी-सुभाषित-संग्रह' हा ग्रंथ वाचण्यात आला. या ग्रंथाचे संपादक डॉ. डी. डी. कोसंबी हे वास्तविक गणितशास्त्रातले ज्ञान. पण त्यांच्या आवडीचे विषय संस्कृत व पुराणवस्तुसंशोधन ! या ग्रंथासाठी त्यांनी जमविलेल्या पोथ्या, हस्तलिखिते व छापील आवृत्त्या वगैरेची सख्या पाहिली मी त्यांच्या उद्योगाच्या प्रचंडपणाची कल्पना येते. या सर्वोच्या मध्याने त्यांनी काढलेले निष्कर्ष असे — क्र. १ ते ७ श्लोक त्यांनी unplaced म्हणून दर्शविले आहेत नंतर बहुतेक सर्व आवृत्त्यांतून सर्वसाधारण पूर्ण मर्तुहरीचे म्हणून समत (Stanzas generally found in all versions) असे दर्शविलेल्या शतकनयीत—६९ श्लोक नीतिशतकाचे, ७१ श्लोक शृंगारशतकाचे व ५३ श्लोक वैराग्यशतकाचे मिळून १९३ व ते पहिले ७ मिळून २०० श्लोक आज अस्तित्वात असलेल्या आवृत्त्यांतून (आजच्या लोकशाहीतल्याप्रमाणे वैभवशाच्या) बहुमताने मर्तुहरी शतकनयीचे म्हणा वयाचे. याशिवाय भाणखी १५२ श्लोक डॉ. कोसंबींनी संशोधितश्लोका म्हणून दर्शविले आहेत ते सर्व मिळून एकूण ३५२ श्लोकांचा अतर्भाव करून, प्रस्तुतकाळी अस्तित्वात असलेल्या शतकनयीच्या बहुतेक आवृत्त्या बहुधा बनलेल्या आहेत. त्यात पुनः परस्पर रचनाभेद आहेतच. एवीच्या शृंगारशतकातले काही श्लोक दुसरीच्या वैराग्यशतकात असे सरमिसळ, उल्लुलु प्रकार दिसून येतात. (याशिवाय शतकनयीव्यतिरिक्त मर्तुहरीच्या नावावर रचणारे भाणखीही ४००-५०० श्लोक या मर्तुहरी-सुभाषित-संग्रहात डॉ. कोसंबींनी दिले आहेत.)

थोडक्यात अस की, आजच्या शतकनयीच्या, डॉ. कोसंबींच्या हाती लागलेल्या आवृत्त्यातील त्यांच्याच मताने संशोधित असे १५२ श्लोक वगळता फक्त तीन शतके मिळून २०० श्लोक जरी Generally found in all versions असे असले तरी, ते २०० तरी निश्चयाने मर्तुहरीचे असे म्हणता येत नाही (मर्तुहरी हा कोण होता, वैद्याकरण होता, की, राजा होता की, श्रीमताचा, राजाचा वाईट अनुभव आलेला परनादा गरीब शिवभक्त, ब्राह्मण कवि होता, व या सर्वोचा काळ कोणता हे तर विवाच्य आहेच) परंतु डॉ. कोसंबींच्या मर्तुहरिसुभाषितसंग्रह या ग्रंथानंतर इ. स. १९५७ या वर्षी हारबर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसने, विद्याकर याने संपादित, संपूर्ण (कदाचित् काही श्लोक त्यांनी स्वतः रचिलेले असल्यास तेवढ्यापुरता रचित) असा सुभाषित-रत्न-कोश नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला या ग्रंथाची मूळ ताडपनावार लिहिलेली प्रत राहुल साह्यायान यानी तिवेगून मिळविली. तीवर, संशोधनाचे, पाठभेदाच्या निवडानिवडीचे, दुर्बोध लिपीच्या वाचनाचे असे अनेक प्रकारचे परिश्रम करून प्रा. व्ही. व्ही. गोखले व डॉ. डी. डी. कोसंबी या दोन विद्वानांनी ग्रंथरूपाने ती संपादित केली या उभयतांच्या मताने हा विद्याकरकृत सुभाषित-रत्न-कोश इ. स. ११०० व ११३० च्या दरम्यान रचिला असावा म्हणजे, अशा तऱ्हेच्या सुभाषित-संग्रहापैकी सर्वांत प्राचीन अशा बळमदेवाच्या सुभाषितावलि (इ. स. ११६०) पेक्षा हा विद्याकराचा सुभाषित-रत्न-कोश, साधारण पन्नास वर्षांनी तरी आधीचा आहे, व मर्तुहरीचा स्पष्ट उल्लेख असलेल्या मध्यात हा, सु. र. को. सर्वांत प्राचीन समजला जातो. तेव्हा, या ग्रंथात तरी, बहुतेक सर्व शतकनयीच्या आवृत्त्यात, मर्तुहरीचे म्हणून अतर्भूत असलेल्या श्लोकांचे कर्तृत्व कोणाकडे दिले आहे, याचा शोध घेता, पुढीलप्रमाणे परिस्थिति दिसते —

डॉ. कोसंबींच्या मर्तुहरी-सुभाषित-संग्रहामध्ये बहुमताने (Stanzas generally found in all versions) मर्तुहरीच्या मानल्या गेलेल्या २०० श्लोकांपैकी, केवळ सुमारे ४०-४२ श्लोकच या विद्याकराच्या सुभाषित-रत्न-कोशात अतर्भूत आहेत. यातील अवघे तीनच श्लोक — (१) क्षात न धमया (२) निदन्तु नीतिनिपुणा (३) त्व राजा (राजा त्व),— तो मर्तुहरीचे असे स्पष्टपणे दर्शवितो

पद्याचे स्पष्ट कर्तृत्व शत होते (अर्थात् विद्याकराच्या माहितीप्रमाणे) ते श्लोक (व कदात त्याचा कर्ता) असे — (१) अग्ने गीत (उत्पलराज), (२) अनुचिन्मिद किंवा इदमनुचितम् (विद्याकल्पितस), (३) अमीपा प्राणानां (धमकीर्ति), (४) अलमनिचपल्लात् (धर्मकीर्ति), (५) अवश्य यातार (हरि), (६) असतो नामर्थ्या किंवा प्रिया न्याय्या वृत्ति (धमकीर्ति), (७) आरम्भतुर्वी (वाचस्पति), (८) इय बाला मा प्रति (ज्ञानशिव) (९) उदन्वच्छना

भू) (राजशेखर), (१०) कुसुमस्तवकयेव (व्यास), (११) कृमि किंवा किमिकुलचित (शूल), (१२) गगातीरे हिमगिरि० (कृष्ण), (१३) गुह्या स्तनभारेण (चारुणि), (१४) धन्याना गिरिकन्दरेषु (सत्यबोध), (१५) मिश्राशन तदपि (शिहण), (१६) मातर्लक्ष्मि भजस्व (लक्ष्मीधर); आणि सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट ही की—(१७) यदा किञ्चि-
ज्जोऽहम् हा श्लोक तो कालिदासाचा म्हणून दर्शवितो !!

इतर २०-२२ श्लोकांच्या काव्यांचा तो उल्लेखच करीत नाही. तेव्हा ते मनुहरीचेच किंवा निश्चित दुसऱ्या कोणाचे हे विद्याकराला माहीत नव्हतं हे स्पष्ट आहे.

या सु. र. को न्या साक्षेपी संपादकद्वयानीं या संग्रहातील एकेक सुभाषित घेऊन, तें संस्कृत वाङ्मयातील भाग्यस्त्री कोणकोणत्या ग्रथात आढळतें व त्या ग्रथात याचा कोण कर्ता दर्शविला आहे, या सर्वांची अत्यंत परिश्रमपूर्वक माहिती जमवून, ती, या ग्रथाच्या प्रत्येक पानाखाली, टीपेंत दिली असत, एकेक सुभाषित २ २; ३ ३, केव्हा केव्हा चार चार सुद्धा कवींच्या नावावर निरनिराळे संग्रहकार दर्शवितत मनुहरी सोडून इतर सुभाषितांच्या कर्त्यांवद्दल वानगीदाखल माहिती अशी—

(१) वयु मादुर्भावात् याचे मुञ्ज, रावण व अंपराधसुन्दर, (२) यास्तस्त्वामनन्तरम् याचे राजशेखर, वसुकल्प व धरुचि, (३) किं वृत्तागते पर० याचे विद्या, तुवातित व मातङ्ग दिवाकर; (४) फणोले माजोर याचे भास, विकटनिर्ममा, व राजशेखर असे कर्ते कवि म्हणून निरनिराळ्या ग्रथात निरनिराळे उल्लेख येतात. या सर्व पुढाळण्याचा निष्कर्ष असा की, बहुमतानें म्हणजे अधिकत अधिक ग्रथात अमुक सुभाषित अमुक कवीचे असे दर्शविलें असल्यामुळे तें सुभाषित त्या कवीचे असे म्हणणें सुरक्षित नाही, किंवा अमुक सुभाषित अमुक कवीचे असे निश्चित एखाद्या ग्रथात दाखविलेले असेल, व इतर कोणत्याहि ग्रथात तें सुभाषित दुसऱ्या कोणाचें असे कोठेहि दर्शविलेले नसेल तर तेवढ्यावरून तें सुभाषित त्या कवीच असे समजणें हेहि सुरक्षित नाही. तसेच, केवळ जुन्यात जुना नियाकर या संग्रहकारानें, “यदा किञ्चिज्जोऽहम्” हा श्लोक कालिदासाचा म्हटला म्हणजे तो आपणहि कालिदासाचा म्हणणें हेहि सुरक्षित नाही, किंवा “अनाघात पुप्य” व “भवन्ति नद्याः” हे श्लोक आजच्या बहुतेक मनुहरी शतक नरीत सापडतात म्हणून ते कालिदासाचे नव्हत हे म्हणणेंहि सुरक्षित नाही. सारांशानें सागावयाचें तर, तत्त्वज्ञानाचे बाबतीत ओममरशब्दयामची अशी स्थिति झाली —

फिन्हेजेरास्डकृत रुवावाचे भाषातर

विशेकृत मराठी भाषातर—शा. वि.

Myself when young, did eagerly frequent—
The Doctor and the saint, and heard great argument,
About it and about, but evermore—
Came out by the same door, through which I went

विद्वान् साधु अशाशिया कितिकदा मी वार्षिण जातु घरीं
मोठ्या वादविवादरूप झडल्या कित्येक वर्षांसरी ॥
झाली पर्वितचर्चणें, परि तिघें मी कोरडा राहुनी
ज्या द्वारें शिरलों घडीं, परतलों मी त्याच दारातुनी ॥

तशीच माझी स्थिति, सुभाषितांच्या कर्त्यांची नावें शोधण्याच्या विषयात शाही आहे. हा एतदोपे करण्यापूर्वी मी ज्या टिकाणीं होतों तेथेंच अजून आहे.

संस्कृत सुभाषितांच्या कर्त्यांच्या नावाविषयींनीं ही दया पाहूनच, अलीकडील संतकवींनीं आपापल्या कवनातून “कहत कवीरा,” “मीरा कहे,” “नामा म्हणे,” “तुका म्हणे” असे पालण्याची प्रथा सुरू केली नसेल ना ? अर्थातच इतके कवनादि दुसऱ्या कुणी उपसुमानीं स्वतः अभंग करून त्यात “तुका म्हणे” हे शब्द घाऊन आपले अभंग तुकारामाच्या अभंगाल घुसवून दिलेच नसतील याचा मरयवा काय ?

सुभाषितांच्या कर्त्यांचा शोध घेण्याच्या या एकदर प्रश्नात माझ्या हातीं जी साधनसामग्री आली ती मुख्यत्वे मनुहरी-विषयीच असल्याने या शोधात मनुहरीचेच नाव प्रामुख्याने येतें. पण इतर कोणा कवीविषयीं असाच शोध घेतला तरी

सुमापिताच्या कर्त्यांच्या बाबतीतल्या अनिश्चिन्पणाची परिस्थिति विशेष सुघारेल असें वाटत नाही या शोधाशोधामुळे, प्रथम खडात ११०० पैकीं सुमारे ४०० श्लोकांचें प्राप्तस्थान देता आलें नव्हतें, ती स्थिति सुचारुन या खडातील ११०० श्लोकांपैकीं १४५ श्लोकांचें काय ते प्राप्तस्थान देता आलें नाहीं. इतर जुन्या सुमापितसम्राज्याप्रमाणेंच निर्णयसागरचें सुमापितरत्नभाण्डागारम् हेहि एक प्राप्तस्थान म्हणून या खडाच्या सर्वांत निर्देशिलें आहे.

या शोधाशोधीचा दुसरा एक (मर्यादित का होईना) काम मला झाला तो असा कीं, काहीं सुमापितातील पाठभेदांवर नवा प्रकाश पड्या. मनुहरीच्या “ शिरः शर्वे स्वर्गात् ” या श्लोकात, गगा ही, स्वर्गांत ‘ अथोऽथो ’ चालीं येत येत, शेवटीं, सागराइतक्या सर्वांत खालच्या पातळीवर उतरली, हा दृष्टात देऊन अर्थांतरण्यासाने “ विवेकभ्रष्टाना भवति विनिपात शतमुत्तः ” हा निष्कर्ष कवीनें काढला, तो गगेच्या बाबतीत इतका विपरीत वाटतो कीं, “ गगेचें उदाहरण फक्त विनिपातापुरतेंच मर्यादित प्याचें; विवेकभ्रष्ट हें गगेऋडे घेऊ नये ” अशी कितीहि मलजारी केन्वी तरी मनाचें समाधान होत नाहीं. वाल्मीकि-रामायणातल्या क्रमेप्रमाणे, शक्राच्या जटात अघताना गगेला गर्व झाला होता, व पुढें ङहुचा यज्ञ तिने मदींन्मत्तपणे वाहून नेला, या गोष्टी विचारात घेऊन सुद्धा, मूळ स्वर्गांत ती खाली आली, ती, भगीरथाच्या पूर्वजाचा उदार करण्याच्या पवित्र परोपकारी हेतूतेंच;—त्या अर्थां मूळ स्वर्ग सोडताना काहीं ती विवेकभ्रष्ट झाली नव्हती, हा आक्षेप थिळक राहतोच म्हणून मी स्वतः “विवेकभ्रष्टाना” या ऐवजी, “स्वधामभ्रष्टाना” किंवा “स्वगेहभ्रष्टाना” हे शब्द सुचविले. (पहा प्र-४९ श्लोक. ३५) कोणीहि आपल्या मूळ उच्च स्थानावरून उतरला कीं, जगातल्या अत्यंत खालच्या पातळीवर तो उतरू शकतो, हें पुष्पाच्या बाबतीत एकपट खरें, तर स्त्रियांच्या बाबतीत शतपट खरें; ही गोष्ट देशमर महिलाश्रमासारख्या सत्या चालविणाऱ्या सर्व कार्यकर्त्यांना ठाऊक आहे. गगा ही स्त्री; (व जात्या निम्नगा !) एकदा शोर हेतूनीं का होईना, तिचें उच्च स्थान सुटलें, त्याबरोबर अपरिहार्यपणें, प्रवाहपतितपणें, जगात जिनक्या खालच्या पातळीवर उतरणें शक्य (सागराचा तळ) तितकी ती खाली उतरली, म्हणून, गगेला विवेकभ्रष्ट म्हणावें न लागना, माझे पाठ समर्पक बसनात, आणि अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, उपरिनिर्दिष्ट वियाकराचा जो सुमापितरत्नकोश (ज्यातील मनुहरीचा उल्लेख काल्पट्याचा सर्वांत जुना समजला जातो;) त्यात “विवेकभ्रष्टाना” असा पाठ नसून “पद्म [शे] ताना” असा पाठ आहे ! यातील ‘ताना’चा अर्थ लागत नाहीं; तरी तो शब्द कदाचित् (पुरुष, स्त्री उभयताना लागू असा) “नृणां ” असा तरी असेल किंवा “ स्त्रीणां ” असा तरी असेल. ‘पग विनिपात ’ हा विवेकभ्रष्टांशी संबद्ध न ठेवता पद्मभ्रष्टांशी संबद्ध ठेवल्यानें, मा सुचविलेल्या पाठभेदासारखा, ततोत अर्थ, यातून निष्पन्न होतो. के. लोकरामय टिळकाना, एक हरवलेली साख्यकारिका (टीकेतल्या जादा शब्दावरून) सापडली तसाच हा प्रकार होऊ पहात आहे. मूळ मीं सुचविले तशाच अर्थांचे शब्द असून ‘विवेकभ्रष्टानां’ हा शब्द मागाहून या श्लोकाला चिकटला असें अनुमान यावरून निघतें

मी माझ्या या दिवखटामक प्रयाला ‘ सुमापितकोश असें ’ नाव मीतमीत दिलें, परंतु विद्याकराच्या सुमापितरत्नकोशात अवघे (१७३८) श्लोक असून त्याला जर कोश म्हणतात तर माझे मूळ सुमारे २२५० श्लोक व तितकेच मराठी श्लोक मिळून सुमारे ४५०० श्लोकांच्या प्रयाला कोश म्हणण्यास संकोच वाटण्याचें कारण आता उरलें नाहीं.

या प्रयाचा प्रथम खड छापून झाल्यावर फलटण संस्थानचे भूतपूर्व दिवाण व ‘ महाराष्ट्र शाकुंतलचे ’ कर्ते श्री. के. वि गोडबोले याचें मूळ वाल्मीकीच्या रामायणाचें ततोत भाषांतर असलेलें ‘ आचारामायण ’ हें पुस्तक त्यांनीं मला भेट दिलें. तें वाचून त्यातील सशोधनाचा विचार करता, अनेक सुमापितातील (काल्पनिक का होईना) मूळ कथांचा पायाच उचलला जाऊन, काहीं सुमापितातील सत्यांय आणखी कमी होणार आहे. श्री. गोडबोल्याचें रामायणाबाबत सशोधन व निष्कर्ष पुष्कळच विलुप्त आहेत या सर्वे निष्कर्षांचा परिणाम, सुमापिताच्या संदर्भात काय होतो याचा साकल्यानें विचार मी केलेला नाहीं. केवळ त्यातील तीन निष्कर्षांचा विचार करू.—(१) अहल्याेज इद्राने फगविली नाहीं तर तीच त्याच्यावर माळली. (२) अहल्या थिला झालीच नव्हती व रामपदरजानीं तिचा उदार झाला नाहीं (३) सीतेचें स्वयवर झालेंच नाहीं. पैकीं पहिल्या निष्कर्षामुळे ‘ शुनेव यूना प्रथम मनोना ’ (प्र. ४१ श्लोक. ३) यानला आरोप जोडत उरतो दुसऱ्या निष्कर्षामुळे रामपदरजानीं थिलेपायन अहिल्या उद्धरिली ही मूळभूत कल्पना असलेले—“ थिळा बाला जाता ” (प्र. श्लो. ४६) ; “ थिळिताऽपि सतिमि ” (प्र. ५० श्लोक १५) तसेंच “ थालयामि तव पादपङ्कजम् ” (प्र. ५० श्लो. १८३) या तीन

(व आणखीहि कित्येक) सुभाषिताचें अधिष्ठान नाहींसे होते ; तिसऱ्या निष्कर्षानें—सीतास्वयंवरविषयीचा “ लज्जा, कीर्ति-
 र्जनकतनया ” (प्र. २५ श्लोक ७) याचा आधार नष्ट होतो. एवढेंच काय पण, वैयक्तिक न्यायापेक्षा राजनीतीप्रणीत लोकाचारधन
 श्रेष्ठ ठरल्यानंतरच्या काळात सीतात्यागाचा भाग रामायणात घुसडला असावा असाहि एक विचारप्रवाह आहे. तें खरें
 ठरल्यास सध्द उच्चरामचरितमुद्रा निराधार व्हावयाचें ! तें कांहींहि असो, “ सुभाषितें हीं पूर्ण सत्य नसत तीं उत्कृष्ट
 वकिली आहे ” अशी अत्यंत सावधगिरीची व वास्तववादी (प्रथम खडाची प्रस्तावना पहा) अशी माझी भूमिका असल्यानें
 सर्व सुभाषितातील मूलभूत कथा जरी दोन्या ठरल्या तरी सुभाषिताच्या “ सु-भाषित ” या गुणात यत्किंचितहि न्यूनता उत्पन्न
 होते असें मला वाटत नाहीं कित्येक कवींनीं तर, “ पुराणातल्या अद्भुतकथा या केवळ कविकल्पना असून आधींच मोठ्या
 ठरलेल्या कवींनीं लिहिल्या म्हणूनच पचल्या, परवी लहान कवींनीं तोडून मापून लिहिलें तरी त्यांची टर उडविली जाते; पहा
 “ शैलेन्द्रययति स्म ” (प्र. ५० श्लो. २०१) तसेच “ राम वाटतो तिउका मोठा नव्हता, रावणहि वाटतो तितका वाईट नव्हता.
 ती केवळ आयकवि बाल्मीकीचीच कामगिरी ” “ लङ्कापते सद्भुक्तित यशो यत् ” (प्र. २ श्लो. ६९) असें लिहिलें, यावरून
 “ सुभाषितात काय सांगितलें, यापेक्षा कसे सांगितलें यावर वाचकांनीं भर द्यावा, कविकौशल्य तेवढें पहावें ” या मुद्यावरच
 संस्कृत कवी येतात सुभाषिताचें रसिकगुणें रसग्रहण करण्याच्या वेळीं रुध, झिष्ट संशोधनाचे विचार मनात आणणारांना
 (प्र. २ श्लोक ४३) “ काव्यार्थास्वादकाले ” या श्लोकात सुभाषितकारांनीं मारलेल्या फक्तान्यानें सावध होऊन वाचकहि
 सुभाषित वाचताना संशोधनाच्या परिणामाची रुखरूप लावून घेणार नाहींत अशी अपेक्षा आहे.

नागपूरचे संस्कृत पंडित व कवि श्री वर्णकर यानीं “ या कोशात आधुनिक संस्कृत कवींचीं सुभाषितें घेण्यास हवीं
 होती ” अशी सूचना केली पण “ भाषांतराच्या परवानगीसह काहीं सुभाषितें पाठवा ” असें मीं लगेच त्यांना लिहिलें.
 पण उत्तर नाहीं. त्यांनीं स्वहृत् काहीं सुभाषितें पाठविलीं अतर्ती तर मीं या एकांत अवश्य चातलीं अर्हतीं. संस्कृत श्लोकाचें
 चुस्त समश्लोकीच मन्हे तर समस्तच भाषांतर करण्याचा प्रयत्न अन्योक्ति प्रकरणात केला आहे १०५ पैकीं २६५ श्लोक
 समतृच केले, ते कसे काय सायले तें रसिकानीं पहावें

सुभाषित कोशाचा प्रथमखंड प्रसिद्ध झाल्यावर, दुसऱ्या खंडाच्या प्रसिद्धीकरणाच्या मार्गांत अनेक अडचणी व विभ्र
 उपस्थित झालीं होती परंतु म म श्री. द वा. पोतदार, श्री श्री. घ. नवरें, श्री न र. फाटक, तत्कालीं लक्ष्मणशास्त्री जोशी
 इत्यादि थोर साहित्यिकानीं, मला प्रेमानें, आपुलकीन, सहायभूतीनें, विविध प्रकारें मार्गदर्शन केलें, म. म डॉ. वा वि. मिराशी
 यानीं सर्व हस्तलिखित वाचून बऱ्याच चुका दाखवून दुसऱ्या मुचविल्या, बलवत पुस्तक भांडाराचे श्री. अण्णासाहेब परचुरे यानीं,
 सक्रिय व “ साथ ” साहाय्य केलें, सातारच्या विना प्रेचने मॅ डायरेक्टर श्री. शि गो भावे यानीं, वेळ पडल्यास २ महिन्यात
 मुद्रा पुस्तक छापून देण्याची सिद्धता दाखविली, या सर्वांच्या या सान्या साहाय्याबद्दल, तसेच इतर अनेक ज्ञात, अज्ञात स्नेही
 साहाय्याच्या साहाय्यक सदृच्छाबद्दल मी अत्यंत आमारी आहे.

१) पुणें विद्यापीठानें या दुसऱ्या खंडास १००० रु. चें प्रकाशन अनुदान समत केलें, व

२) साहित्य, संस्कृति मंडळ, महाराष्ट्र राज्य यानीं १००० रु. चें प्रकाशनायें आर्थिक साहाय्य म्हणून समत करून प्रत्यक्ष
 रक्कमहि मला पाठविली.

याबद्दल या दोन्ही संस्थांचा मी अत्यंत ऋणी असून, श्रुतश्रुतापूर्वक याचा मुद्दाम उल्लेख करित आहें. या दोन संस्थांच्या
 अनुदान समितीतील अत्यंत विद्वान् साहित्यिकाना हा प्रथम भावबला याबद्दल मला षण्यता वाटते

म. म पोतदारापाशीं मी अमिप्राय मागितला परंतु प्रस्तावना पुरस्कार शोभण्याइतका मजकूर त्यांनीं पाठविला व
 तोच पुरस्कार म्हणून देण्यास संमतिही दिली ! आपल्यानें मागितला एक डोळा ! देवानें दिले दोन !

प्रथम खंडाप्रमाणें या खंडाचेंहि महाराष्ट्रात रसिकांकडून स्वागत होईल अण विश्वास आहे.

८९ लक्ष्मण विहिडगा, लालबाग, मुंबई १२ }
 दि १० ऑक्टोबर १९६४

ल. गो विन्हे

संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश

खंड दुसरा

प्रवास, विरह, विरही, विरहिणी, विरहोत्तर मीलन—

(२) प्रवासगमनापूर्वी व नंतर

मालिनी

नमसि जलदलक्ष्मीं साक्षया वीक्ष्य दृष्ट्या
प्रवससि यदि कान्तेत्यर्धमुक्त्वा कथंचित् ॥
मम पटमवलम्ब्य प्रोरिलखन्ती धरित्रीं
यदनु कृतवती सा तत्र वाचो निवृत्ताः ॥१॥

आर्या

विभव नभीं मेघांचें, मम पत्नीनें उदधु पाहून ।
“करिती प्रवास नाथा ! जर” हें अध्यांत वान्य सोडून ॥
मम वसनातें धरती, उकरित भूमी, पदें खुणावीत
करती झाली मग ती जें कांहीं तें मला न वर्णवत ॥१॥

गद्यार्थ—आकाशात, मेघांचें वैभव, खूप भरून आलेलें
पाहून माझ्या प्रियेनें, डोळ्यात पाणी आणून, “नाथा ! जर तू
प्रवासास जाणार—” हें वान्य, कसे बसे अर्धेंच सोडून माझे
बद्ध करून, पायांनी जमीन उकरीत, मला खुणावीत, ती त्यापुढे
जें करती झाली, त्याचें वर्णन माझ्यानें करवत नाहीं. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केव त्वरा ?
द्वित्राण्येव पदानि तिष्ठतु भवान्पश्यामि यावन्मुखम् ॥
ससारे घटिकाप्रणालविगलद्वारासमे जीविते
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा सङ्गमः ॥२॥

शार्दूलविक्रीडित

जाणें निश्चित हें जरी तव, तरी जाशील ! कां ही त्वरा ?
राहा सन्निध तूं उभा; तव मुखा पाहून घेतें जर ॥
कुंभांचें पन्हाळांतुनी जळ गळे तैशाच या जीवनी—
हाणें मीलन वा पुन्हां न अपुलें, जाणील हें कां कुणी ? २

गद्यार्थ—तुझें जाण्याचें निश्चित झालेंच आहे, तर ठीक आहे.
जाशील. एवढी घाई काय आहे ! दोन तीन पावलावर तू
उभा राहा. मी तुझें मुख डोळे भरून पाहून घेतें ! रहाटगाड्यां
फिरताना, डोळ्यातलें पाणी जसे पन्हाळातून छतत वहात जातें,
तशासारख्या या जीवनात,—तुझी माझी पुन्हा भेट होईल, कां
न होईल, हें कोण जाणू शकणार ? ●●●

शार्दूलविक्रीडित

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्धामृतां काननै—
र्यत्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ॥
उद्ग्रीवश्वरणार्धरुद्धवसुधः प्रोन्मृज्य सात्रे दशौ
तामाशा पथिकस्तथापि किन्नपि ध्यायन्पुनवीक्षते ॥३॥

शार्दूलविक्रीडित

गळे भाड, कितीच देश, सरिता, रामें, अरण्यां गिरि
यत्नेही दिसणें प्रिया न इथनी, जाणून हें अतरें ॥
टांचा, मान करून उंच, पुसुनी नैवांतले अथु ते
पाहे त्याच दिशेस पांथ, न कळे चितोनिवा काय तें ॥३॥

गद्यार्थ—कान्तेपासून पुष्कळ दूर आल्यानें, तिच्या व
स्वतःच्या मध्यें कित्येक देव, शेंकडी नद्या, डोंगर, अरण्यां भाड
आलेली आहेत, व या टिकाणापासून प्रयत्नांनीमुद्रा, आपली
प्रिया दिसणें शक्य नाही, हें कळत असूनहि, हा विचारा प्रवासी
टांचा, मान उच करून, डोळ्यातले अथु पुशीत—कमला विचार
करत, कोण जाणे, त्याच दिशेकडे पुन्हा पहात आहे ! ●●●

अनुष्टुभ्

हारो नारोपितः कष्टे मया विक्षेपमीरुणा ।
इदानीमन्तरे जाताः पर्वताः सरिता दुभाः ॥४॥

अनुष्टुभ्

तुझ्यामाझ्यांत साहेना हारारचें मज अंतर ।
आलें दोघांत गे आतां नद्या, गिरि, वनांतर ॥४॥

किंवा हेंच भाषेत—

न घडो वियोग म्हणुनी हारहि मी घातला न कंठांत !
आतां आले पर्वत, सरिता, तरु ह्याय ! आड उभयांत ॥४॥

गद्यार्थ—(सीताहरणानंतर राम शोक करतो.) गळ्यांत हार घातला, तर सीतेच्या व माझ्या भेदीत हाराच्या जाडीच्या इतकं तरी अंतर राहून, तितक्या अंशाने, तो वियोगच पडेल; हें सुद्धा मला सहन होत नसे, म्हणून सीतेला भेटताना, मी हारसुद्धा गळ्यांत घातला नाही ! आणि, आतां...ह्याय ! ह्याय ! पर्वत, नद्या, अरण्ये इतक्यांचे आम्हां उभयतांत अंतर पडले आहे !

कार्य

किमिति सखे ! परदेशे गमयसि दिवसान्धनाशयं लब्धुम् ?
वर्षति मौक्तिकनिकरं तव भवनेद्वारि काञ्चनी वल्ली ॥५॥

कार्य

कां मित्रा ! परदेशीं धनराशीस्तव दिनांस घालविसी ?
करिते मौक्तिकवृष्टी सुवर्णवल्ली तुझ्याच दारशी ॥५॥

गद्यार्थ—(धनराशीसाठीं परदेशीं गेलेल्या प्रवाशास—)
मित्रा ! धनराशीसाठीं परदेशांत, कां दिवस करीत आहेस ? अरे, तुझ्या दारशी, सुवर्णवल्ली (तुझी सुंदर पत्नी) मौक्तिकांची (अक्षरी) वृष्टि तिकडे करीत आहे !

अनुष्टुभ

यदि वा याति गोविन्दो मथुरातः पुनः सखि ।

राधाया नयनद्वन्द्वे राधानामविपर्ययः ॥ ६ ॥

अनुष्टुभ

मथुरेहून हा कृष्ण जर जाई पुन्हां कुठें ।

राधेच्या दोन नेत्रांत होई 'राधा' चिरुद्ध ते ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—सखे ! जर हा कृष्ण, आतां, पुन्हां, मथुरेहून दूर जाईल, तर, राधेच्या दोन्ही डोळ्यांतून, राधा शब्दाच्या उलट होईल (अश्रूंच्या धारा वाहू लागतील.)

कार्य

आलोकयति पयोधरमुपमन्दिरमभिनवाम्भुभरनीलम् ।

दयितारचितचितानलधूमोद्गमशङ्कया पथिकः ॥ ७ ॥

कार्य

खी.पेटवी चित्ता जी, धूर तिचा काय हाच ? शंका ही पथिका ये, जधि नयजलनीलधना तो घटाजळव पाही ७

गद्यार्थ—(प्रियेपासून दीर्घकाळ दूर राहिल्यानं, प्रवाशाला वाटते, कीं, तिने आपली आशा आतां सोडली असेल.)

प्रवाशानें जेव्हां घटाजळव, नयजळ भरल्यानें, निल्याफाळ्या अशा, मेघांस पाहिलें, तेव्हां; (हृदयांत घस होऊन) त्याला शंका आली कीं, (माझ्या दीर्घ विरहानें जिवाला फंदाळून, आत्मिहतेसाठी) प्रियेनें जी चित्ता पेटविलेली असेल, तिचा हा धूर तर नसेल !

(२) विरही

कार्य

नूनमयं मे पापः कान्ताविरहो रसायनीभूतः ।

वपसहस्राभ्यभिकान्नयोमिं कथमन्येषां दिवसांनः ॥८॥

कार्य

कांतेचा विरह मला झाला दिव्योपचीच जणुं सरस ।
ना तर कसा जगे मी वपशतांहुनि सुदीर्घ हे दिवस ॥८॥

गद्यार्थ—माझ्या प्रियेचा विरह हाचं मला (दीपोयुषी करणाऱ्या) दिव्य औषधीसारखा झालेला दिसतो ! नाहीतर सहस्र वर्षांपेक्षां दीर्घ हे दिवस, मी कसा जगत आहे !

कार्य

सद्गमविरहवितर्के वरमिह विरहो न सद्गमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरेह ॥९॥

कार्य

संगाहुनी प्रियेच्या, विरह वर घाटतो विचारार्थी ।
संगांत एकटी ती; चिरही त्रिभुवन भरून राहो ती ॥९॥

गद्यार्थ—प्रियेचा संगम, व विरह, या दोघांचा विचार करता, संगमापेक्षां, तिचा विरहच बरा, असें वाटते; कारण, संगमांत ती एकटी एक व्यक्तीच राय ती मला दिसते. पण विरहांत, मला ती त्रिभुवन व्यापून राहिलेली दिसते.

शाबूळविक्रीडित

“सीमिते ! ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुहृज्जुमते”
“चण्डांशोर्निशि का कया ? रघुपते ! चन्द्रोऽपमुन्मीलति !”
“वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता ?” “धत्ते कुरङ्गं यतः”
“कासि प्रेयसि हा ! कुरङ्गनयने ! चंद्रानने ! जानकि !” १०

शाबूळविक्रीडित

“वे चित्रांतिस् लक्ष्मणा ! तरुतळीं; चंडीनु तापे पहा !”
“रात्रीं कोटुनि स्वयं हे रघुपते ? आला प्रेमी चंद्र हा ॥
“केसें ज्ञापसि तं ?” “कुरंगचि तिथेंतो स्पष्ट पाहून कीं”
“हा ! कोठें असली कुरंगनयने चंद्रानने जानकि ? १०

गद्यार्थ— (सीताविरहानंतर, सीतेचा शोध करता करता विरहाम्नीच्या दाहामुळे रामाची स्थिति भ्रमिशासारखी झाली ! दिवस आहे की रात ? याची सुद्धा शुद्ध, त्याला राहिली नाही ध्यास एक, सीतेचा ! म्हणून, त्याच्या समोर सीतेचे नाव फादावयाचें नाही, अशी लक्ष्मण काळजी घेई, पण दुरून, धागा शुद्धन, अचानक सीतेची त्याला स्मृति होई व त्याचा शोक स्फोट होऊन बाहेर पडे !) राम म्हणतो ! “ लक्ष्मणा ! ये, या झाडा-राली (सावलीला) विश्रांति घे ! सूर्य फारच तापला आहे ! ” लक्ष्मण उत्तरतो, “ खुपते ! अरे, रात्री सूर्याची गोष्ट का काढतोस ? अरे हा चंद्र प्रकाशत आहे ! ” राम विचारतो “ कसा, हे तू कशावरून ओळखलेस ? ” लक्ष्मण म्हणतो “ त्यावर कुरगाची (हरिणाची) आकृति दिसते त्यावरून ! ” (सूर्यावर ती कधी दिसते काय ?) या सवादात कुरग, चंद्र हे शब्द आल्याने रामाला सीतेची आठवण होऊन शोकविह्वल-पणें तो विचारतो “ हाय ! हाय ! प्रिये, कुरगनयने ! चंद्रानने ! जानकि, तू कोठे आहेस ? ”

स्वामता

मन्दरेण मथितोऽसि न पापिन्नासितोऽसि तमसा न दुरात्मन् ।
त्या शरेण शतधा ह्यजरिष्य जानकीमुखसमो यदि न स्या ११

वसंतविलका

कां मंदरं घुसळिलें न तुला जलात
कां राहुनें न गिळिलें तुजला नभांत ? ॥
सीतामुखासि नसतें जर साम्य तूंस
मारून थाण शतधा करितोंच खास ॥ ११ ॥

गद्यार्थ— (विरहाम्नीचा दाह, चंद्र अधिकच वादवितो, हे पाहून, शम्भू, त्यावर स्तुतपूज म्हणतो—) अरे काळज्या ! (समुद्रमथनाच्या वेळी, त्यातून तुला वर येऊ न देतां पाण्यातल्या पाण्यातच) मंदरपथताने घुसळून घुसळून तुला नष्ट करा केला नाही ? (आकाशात) राहुनें (सूर्यगणें) तुला गिळून का टाकलें नाही ? तुझ सीतेच्या सुलाशीं साम्य नसतें तर मीच तुला बाणानी मारून तुझ्या शम्भू चिंध्या करून टाकल्या असल्या !

अनुपम

सीताचिन्ताकुले रामे निद्रा निरगमट्टपा ।
कथमेकाकिन जद्वामिष्येय न जही निशा ॥ १२ ॥

शार्दूलवित्रीहित

सीतेला जधि राम चिंतित वसे, नेतां विला रावणें,
निद्रा सोडुनि जाह त्यास, जणुं कीं मात्सर्यरुष्टे मनें ॥
रामाला परि दीर्घ दीर्घचि कशा रात्री जहाल्या पहा-
सोडी त्यास निशा न, वाटुनि दया कीं, “ एकला
राम हा ! ” ॥ १२ ॥

गद्यार्थ— (सीताविरहात रामाला शोष का येईना व त्याला रात्री एवढ्या दीर्घ व अनंत का वाटल्या याचें वाधारण मानवाहून निराळव कारण, कविदृष्टीला दिसले ! श्यामसुंदर रामावर दोन सुदरी भाळलेल्या होत्या व सीता एकदाची केव्हा दूर होते याची त्या वाटच पहात होत्या !) राम सीतेचाच प्यास घेऊन बसलेला (व आपल्याकडे बघत सुद्धा नाही हे) पाहून निद्रा (ही एक सुदरी) त्यावर, (मत्सरानें) रागा वून, त्याला सोडून चालती झाली. (सुदरी सुदरी) निशा जप दयाळू होती. रामाची शुभ्रपा, सेवा करावया, सीता नाही, निद्राहि गेली, त्या विचाऱ्याला एकूण कसा टाकावा, म्हणून निशा त्याला न सोडता, त्याची दीर्घकाळ योगत करीत बसे.

आर्षा

उपनिषद- परिपीता गीताऽपि च हन्त मतिपय नीता ।
तदपि न हा । विधुवदना मीनससदनाद्वहियति ॥ १३ ॥

आर्षा

प्यालों उपनिषदें तीं, केली गीताहि पाठ ती सारी ।
तरिहि न विधुवदना ती मनसदनातून जाह याहेरी १३

गद्यार्थ— (विरहास विसरण्यास) उपनिषदकोळून प्यालों, गीता अगदी सुखोदरत केली, तराहि ती सुंदर चंद्रवदना, माझ्या मत्सरुपी सदनातून, बाहेर जात नाही !

उपजाति

विलासिनीं काञ्चनपट्टिकाया पाटीरपट्टैर्निही निलिख्य ।
तस्या कपोले व्यलिखत्प'वर्गमोष्ठे 'त'वर्गं चरणे 'ट'वर्गम् ॥

उपजाति

स्त्रीचित्रं गंधेच सुवर्णपृष्ठीं
मनोयिनोदा विरहीच काठी ॥
गालीं तियेच्या लिहिला 'प' वर्ग
'त' वर्ग ओष्टीं, चरणीं 'ट' वर्ग ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—एका विरही पुरुषानें, सोन्याच्या पाटावर, चदनाच्या गधानें, आपल्या प्रियेचें चित्र काढलें. आणि गालावर 'प'; ओंघावर 'त'; व पायावर 'ट'; अशीं अक्षरें काढलीं! ('प' हें 'प' वर्गाचें (ओष्ठव्य). दोन्ही ओंठ मिटल्याशिवाय 'प' म्हणता येत नाहीं. अर्थात, 'प' वर्ग हा चुननाचा सूचक म्हणून तो गालावर काढला. 'त' हें कत्व ! म्हणून, दतपण करणाऱ्याच्या जागीं, म्हणजे ओष्ठोत्तर, 'त' वर्ग लिहिला. 'ट' हें मूर्धन्य. म्हणजे टाळशीं, डोक्याशीं सजद, व डोकें टेकण्याचें सूचक! प्रियेचा अनुनय करताना, ज्या जागीं मूर्धं टेकावयाचें त्या पायावर, यासाठी 'ट' हें मूर्धन्य लिहिलें.)

अनुष्टुभ्

यदि स्मरामि तन्वद्गुणी जीवितारा कुतो मम ? ।
अथ विसृज्य जीवामि जीवितान्यसनेन किम् ॥ १५ ॥

वसंतविलका

जेव्हां प्रिये ! तुजसि मी स्मरतों मनांत
आशा तया नुस्तसे मज जीवनांत ॥
राहूं वधें तुजसि विसरनीच जे-हां
गोडीच जीवनि नुरे मजलागि तेव्हां ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—प्रियेचें स्मरण करीत जगावें, तर, विरहानें, दुःखानें कोणत्याही क्षणीं मृत्यू येईल, म्हणून, जीवनातलीं आशाच खुटून जाते. वरें, तिला विसरून जगावें, तर, जगण्याचें सफट ज्यासाठीं सोसावें, असा अर्थ, अशी गोडीच त्यात उरत नाहीं! ●●●

नुतविलक्षित

अहमिद्वैव वरान्नापि तावकस्वमपि तत्र वसन्त्यपि मामका ॥
हृदयसद्गम एव सुसद्गमो न तनुसद्गम एव सुसद्गमः ॥

नुतविलक्षित

तवचि मी, वसतों जरि हा इथें
ममचि तूं अससी वसुनी तिथें ॥
हृदयमीलन हेंच सुमीलन
न तनुमीलन मात्र सुमीलन ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—हे प्रिये, मी जरी (तुझ्यापासून दूर) इथें रहात आहे तरी तुलाच आहे. तू तिथें (दूर) रहातेच, तरी, माझीच आहेस. हृदयमीलन, हेंच उत्तम मीलन, येथळ तनुमीलन, हेंच काही उत्तम मीलन नसतें. ●●●

वाचां

कृष्णा ते कचसंहतिरम्बुजनयने तयाधरः शोणः ।
त्व सुरतद्गुणिणी कयमभितस्तापी न ते वियोगः स्यात् ॥ १७

वाचां

वेणी तव ही कृष्णा, हे कमलाक्षी तुझा अधर शोण ।
तूं सुरनदी स्वयें मग तापी तव कां वियोग व्हावा न ? ॥ १७

गद्यार्थ—हे कमलाक्षि ! तुझी वेणी ही कृष्णा (काळी; किंवा कृष्णानदी) तुझा अधर हा शोण (लाल; किंवा शोण नावाचा नद) व स्वतः सुरनदी (गंगानदी; स्वच्छ, सुंदर, शीतल, पवित्र,) मग तुझा विरह तापी (तापदायक; किंवा तापी नक्ष) का होणार नाहीं ! (एक बाजूतें गौर्दर्यवर्णन व दुसरीकडून नद्याचीं नावें आणलीं आहेत) ●●●

अनुष्टुभ्

स्मर्तव्योऽहं त्वया कान्ते । न स्मरिष्याम्यहं तव ।
स्मरण चेतसो धर्मस्तच्चेतो भवदाहृतम् ॥ १८ ॥

अनुष्टुभ्

स्मृति माझी धरी कांते ! मी तुझी ठेवणार न !
स्मृति हा धर्म चित्ताचा तें तूं नेळस चोरन ॥ १८

गद्यार्थ—कान्ते ! आठवण ठेवावयाची, ती, तूच माझी ठेव; मी काहीं तुझी ठेवणार नाहीं ! कारण, आठवण हा हृदयाचा धर्म आहे; आणि, माझें हृदय तर तूच चोऱून नेळ आहेस ! (किंवा २ ते ४ ओळीत प्रियेचें उतरहि अथ घनेछ.) ●●●

वसंतविलका

सूते पणः प्रणयकेलियु कण्ठपाशः ।
श्रीडापरिश्रमहरं व्यजन रतान्ते ॥
शय्या निशीयसमये जनकामजायाः
प्रसन्न मया त्रिधिनशादिदमुत्तरीयम् ॥ १९ ॥

शाईल्वित्रीदित

सूतीं जो पणः कण्ठपाशा, रमतां प्रेमांत, जो जाहला झाला जो सुरतध्रमापहरणा पंखा रतान्तीं भला ॥
रात्रीं आळस घाटतां कर्षिं-कर्षीं शय्येपरी योजिला सीतेचा मज तोच दैवगतिनें शेला अहा लाभला ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—(रामाला सीतेचा शेला सापडला तेव्हाचे त्याचे उद्गार) प्रेमाच्या खेळात आम्ही वृत्त खेळताना, जो शेला, पण म्हणून लावत असू, एकमेकाना जवळ ओढण्यासाठी, ज्याचा कडपाश आम्हीं कला सुरतश्रमानंतर उकाडा घालविण्यासाठी, ज्याचा परत म्हणून उपयोग, आम्ही नला, कर्षी, रात्री, आळस आला, तर ज्यावरच आम्ही झोंपत असू, असा तो (इतक्या प्रेमळ स्मृतींनी भरलेला व मारलेला) सीतेचा शेला, आच, दैवयोगाने, माझ्या हातीं आला, हे नवे भाग्य ?

●●●

मन्दाक्रान्ता

भित्त्वा सद्य कसिलयपुटान्देवदरुद्रमाणा
ये तक्षीरस्सुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ता ॥
आलिङ्गयन्ते गुणगति ! मया ते तुषाराद्रिवाता
पूर्वं स्पृष्ट यदि क्रिळ भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ २० ॥

मन्दाक्रान्ता

पानापानातुनि धुसुनि, जो दक्षिणेच्या दिशेने
वाहे वारा सुरभि यमुनी देवदारू चिकानें ॥
आलिङ्गी मी पयनहि सखे ! तो हिमाद्रीचरील—
वाटे, यातें प्रिय तव तनुस्पर्श झाला असेल ॥ २० ॥

गद्यार्थ—(मेघवृतातील यथ आपल्या प्रियेला कळवितो—)
हे सुगी प्रिये ! देवदाराच्या चिकामुळें सुगंधित झालेले, आणि,
कोवळ्या पानाच्या धुपक्यातून धुसून, वाट काटीन, उचरेकडून,
दक्षिणेच्या दिशेने वहात येणारे, हिमालयाकडील वारे, त्यांना
निश्चितपणे, तुझा अगस्पर्श घडलेला असणार, या कल्पनेनें, मी
अगावर वेजेन आलिङ्गीत असता !

●●●

मन्दाक्रान्ता

प्रासादे सा दिशि दिशि च सा पृथ्वा सा पुर सा
पयङ्के सा पथि पथि च सा तद्वियोगातुरस्य ॥
हहो चेत प्रकृतिरपरा नास्ति मे वाऽपि सा सा
सा सा सा सा जगति सज्जले कोऽयमद्वैतनाद ! २१

मन्दाक्रान्ता

प्रासादीं ती ! दशदिशिहि ती ! मागुनीं ती ! पुढें ती
शय्येला ती ! चिरह घडता मार्गमार्गीं दिसे ती ! ॥
चिन्ता ! माझी प्रकृति न दुजी अन्य कोणीहि ती ! ती !
ती ! ती ! ती ! सजल जगती काय अद्वैतचित्ती !

गद्यार्थ—प्रासादात ती ! सर्व दिशात ती ! मागे ती ! पुढे ती !
शय्येवर ती ! विरहातुर मला मार्गमार्गीं सर्वत्र तीच दिखते.
हे माझ्या चिन्ता ! माझी प्रकृति दुसरी कुठली नाही, तीच ! ती
ती ! ती ! ती ! सर्व जगतर ती ! काय हा बिल्क्षण अद्वैतवाद !
(प्रकृति व पुरुष एकरूप झाले !)

●●●

(३) विरहिणी

शार्दूलविक्रीडित

आहारे निरति समप्रविषयप्रामे निवृत्ति परा
नासाप्रे नयन तदेतदपर यच्चैकान्तान मन ॥
मौन चेदमिद च शून्यमखिल यद्विषयमाति ते
तद्ब्रूया सखि योगिनी किमसि भो किंवा वियोगिन्यसि २२

शार्दूलविक्रीडित

खाशी अत्र मुळीं न सर्व विषयीं आली निवृत्ती पुरी
नासादीं नयनें धरून वसती एकप्रचित्तापरी ॥
धेसी मौनचि विष्व सर्व तुजला हें शून्यसें भासतें
तू का योगिनि वा वियोगिनि सखे झालीस रे साग तें ॥

गद्यार्थ—मुळीं अत्र रात नाहीस सर्व विषयाचे ठायीं तू
निवृत्त झाली आहेस ! नाकाच्या शेंक्यावर दृष्टि लावून, तू
एकप्रचित्त बसली आहेस ! इकडे, मोन धारण केले आहेस,
अणि, सारें विश्व तुला शून्य भासत आहे ! सखे ! तू काय
योगिनी झाली आहेस, कीं, वियोगिनी, तें साग बरें ! ●●●

शार्दूलविक्रीडित

पक्ष्माप्रप्रथिताश्रुविन्दुनिकरैमुक्ताफलस्पथिमि
कुर्मन्या हरहासहारि हृदये हारानलीभूषणम् ॥
वाले ! बालमृगालनालमलयालङकारकान्ते करे
विन्यस्थाननमावताक्षि सुवृती कोऽय त्वया स्मर्यते २३

शार्दूलविक्रीडित

डोळ्यातून सुमौचिकापरि सखे ! अश्रू तुझे वाहून
हाले ते शिवहासशुभ्रहृदयीं हारापरी भूषण ॥
टेमोनी मुख, पद्मतनुवलयें सौंदर्याला, करीं
सागे ! आठविसी सुधन्यचि अशा कोणास तू सुदरी ?

गद्यार्थ—मोत्यादीं स्पर्शा करणाऱ्या, पापण्याच्या टोकाशीं
लवकून टपपटांनी पडणाऱ्या अधूनी, शंकराच्या हास्याहतक्या

शुभ्र तुझ्या हृदयावर, हाराच्या रागांनी शोभा आणीत, त्रि-
तन्त्र्या वलयानीं, अँदर्यंशाली झालेल्या, हातामर्यां, आपलें
मुल देऊन, हे सुंदरि ! तू कोणा सुधन्य पुत्र्याचें स्मरण करीत
आहेस ?

शार्दूलविक्रीडित

धम्मिळ्ळ न परिष्करोति कुसुमैर्नालङ्कुरोल्यानं
लीलाकीरकिशोरभादरतया नालापयल्याकुला ॥
नोड्यास प्रतिपद्यते न तनुते सलापमालीजनै—
मूर्त्ताना चम्पकमालिकेव विरहे स्त्रीणा सदा वर्तनम् ॥२४॥

शार्दूलविक्रीडित

शुंगारी नच केश मालुनि फुल्लें. ना शोभवी आनन
बोल्ले कीरशिद्रास आतुलमनं खेळांतही शब्द न ॥
होई भाषण ना सख्यांप्रति, मना उल्हास वाटेच न
चांफा होई मंल्ल, तेचि, विरही स्त्रीचें सदा वर्तन ॥२४॥

गद्यार्थ—फुल्लें घादून केश शुंगारीत नाहीं, मुखाच्या
शोभा आणीत नाहीं, खेळावच्या पोटाच्या पिल्ल्यानीं,
आस्थेने, दोन शब्द बोलावयाचे, तेहि अतर्प्यप्रतेनें बोलत नाहीं,
निवाला उल्हास वाटत नाहीं,— सख्यानीं सुप्रसवाद होत
नाहीं,—एकाच्या सोमेजलेल्या चम्पकमालेसारखें विरही स्त्रीचें
वागणें असतें.

भजुद्भु

या पश्यन्ति प्रिय स्वप्ने धन्यास्ता खलु योषित. ।
अस्माक तु गते कान्ते गता निद्राऽपि वैरिणी ॥२५॥

भजुद्भु

प्रियातें जी वधे स्वप्नें सप्ले ! स्त्री धन्य ती खरी ।
नाथासव्नेच गेली गे मुनिद्रा वैरिणी परी ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—(सप्ले!) ज्या स्त्रिया, स्वप्नात का होईना, (विरहात,)
आपल्या प्रियकराचें सुख पाहतात त्या धन्य ! परतु, माझी
निद्रा वैरिणी, माझ्या प्रियासमवेतच माझ्यापासत दूर
(स्वप्न पडायला सोंप तर आली पाहिजे ना ।)

द्रुतविलंबित

अरमसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निशेव वर न पुनर्दिनम् ।
उभयमेतदुपैत्वयवा क्षय प्रियजनेन न यत्र समागम ॥२६॥

द्रुतविलंबित

दिनचि मे वरवा; परि रात्र न
मज वरी रजनी, न लग्ने दिन ॥
क्षय असो परि या उभयांप्रति
प्रियजना न घडे जर संगति ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—विरहिणीला, केव्हा केव्हा, वाटें, दिवसच धरा !
रान नको. (दिवस कसाहि सखीजनासमवेत किंवा कार्यव्यापृत-
त्वात वाढता येतो.) केव्हा वाटें, आपली रान बरी !
(निर्वेधपणें प्रियकराचें चिंतन करता येतें. दिवसा तें जमत
नाहीं, म्हणून—) दिवस नको. पण, दिवसा काय किंवा,
रात्री काय, केव्हाच जर प्रियजनाच मीलन व्हायचें नसेल, तर
आग लग्गो, दिवस व रात्र, दोघानाहि !

द्रुतविलंबित

कति न सन्ति जना जगतीतले तदपि तद्विरहाकुलित मन ।
कति न सन्ति निशाकरतरका कमलिनी मलिनी
रविणा विना ॥ २७ ॥

द्रुतविलंबित

किति न कां जगतीं असती जन ?
परि सख्याविण आकुल हें मन ॥
नभि शशी न न कां किति तारका ?
कमलिनी मलिनी रविणी कां ? ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—जगभर माणसें थोडीं का आहेत ? पण एका
प्रियकरावाचून (एकलकीं) मन व्याकुळ होतें खरें !
आकाशात वर तारे काय थोडे आहेत ? पण, एका सख्याविणा
कमलिनी मलिन होत नाहीं का ?

शिशुरिणी

“इदानीं तीव्राभिर्दहन इव भाभिः परिपृत
किमाश्चर्यं सूर्य, किमु सखि रजन्यामुदयति ?” ॥
“क्षय मुग्धे चन्द्र ” “किमिति मयि ताप प्रकटय—”
“सनायानां ब्राले ! किमिव निपरीत न भवति ?” ॥२८॥

शिशुरिणी

“कसा वाटें रात्रीं रवि उगवुनीं वंडकिरण
सप्ले ! जाळीं मारतें सततें जणु आश्चर्य घडून ?” ॥
“शशी हा गे मुग्धे !” “मग मजचि कां ताप प्रकटे ?”
“अनायांना, घाले ! जगतिं न घडे कांय उलटें ?” २८

गद्यार्थ— (१०) व्या श्लोकातल्या रामाप्रमाणेंच या विरहिणीची अवस्था झाली आहे.) ती म्हणते “ काय म सखे, ज्वाळानीं घेटलेल्या अग्नीप्रमाणें, उष्ण किरणांनीं घेरिलेला हा सूर्य, रात्रीं उगवला, हें वेचवें आश्चर्य ? ” सखी सांगते “ अग हा चंद्र ! ” विरहिणी विचारते, “ मग हा माझ्यावर आग का ओकतोय ? ” सखी सांगते, “ बाळे ! अनाथाच्या (नाथ जवळ नसलेल्याच्या) बाजतीत सर्वेच घटना उलट्या घडत असतात ! (मग चंद्र माझावरच !)

मन्दाक्रान्ता

भस्मीभूत कुसुमविशिख शम्भुनेत्राग्निनाऽभू—
ज्वालादायी तदनु मनसि प्राप्तजन्मा बभूव ॥
भूयस्तस्मिन्विरहदहनैर्दाहितोऽसौ मयैव
कुत्रोत्पन्नो व्यथयति पुनर्मामोहो तन्न वेधि ॥ २९ ॥

मन्दाक्रान्ता

नेत्राग्निनें स्मर जरि शिवे जाळुनी भस्म केला
जन्मा येईं मम मनि पुन्हा जाळण्याला जिवाला ॥
मीही स्यातें विरहदहनें जाळिलेले अस्तून
अधापीही मजसि न कळे पोडितो तो कुठून ? ॥ २९ ॥

गद्यार्थ— शक्रानें, आपल्या डोळ्यातल्या अग्नीनें, मदनाला जाळून भस्म केलें, तरी, पुन्हा, त्यानें मला जाळण्यासाठीं, हृदयात जन्म घेतला मीहि, माझ्या विरहाग्नीनें त्याला भाजून काढलेंच आहे, तरी, तो, आणखी कोठे उत्पन्न होऊन, मला पुन्हा पीडा देत आहे, तें कांहीं कळत नाहीं !

शिखरिणी

जटा नेय वेणीकृत-रुच-रुलापो, न गरल
गले कस्तूरीय; शिरसि शशिलेवा न, वसुमम् ॥
इय भूतिनोङ्गे, प्रियनिरहजन्मा धजलिमा !
पुरासतिभ्रान्त्या वसुमशर ! किं मा व्यथयसि ? ॥ ३० ॥

शिखरिणी

जटा ही ना, वेणीमधिल कच हे, ना विप गळां,
परी कस्तूरी दे, शिरिं कुसुम हें, ना शशिकला ! ॥
वियोगे शाले मी भुरकट, न हें भस्म तनुसी
स्मर ! कां रे मातें, शिव समजुनी व्यर्थे छळिसी ? ३०

गद्यार्थ— (शंभारविरीन विरहिणीचा अवतार आणि शंकराचा अवतार यांत साम्य भासत मदन, तिला शंकर समजून तिच्यावर हसता बसवितो कीं काय !) विरहिणी म्हणते “ अरे

ही जटा नाही तर (तेल न लावता जगळलेला) वेणीत गुडा-ळलेला हा वैशकलाप आहे. गळ्याशीं काळें दिसतें, ती कस्तूरी आहे, शंकराचें हालहल नव्हे. डोक्यावर शुभ्र पुलाची वेणी आहे. ती तुला चंद्रकोर वाटरी की काय ? माझ्या अगाला, वियोगामुळें, भुरकट खरखीतगणा आला आहे ! तुला काय वाटलें तें शंकराचें चिंताभ्रम ? अरे मदना ! चुकून मला शंकर समजून का उगाच छळीत आहेस ?

वसंततिलका

अङ्गानि मे दहतु कान्तवियोगवद्धि-
सरक्षता प्रियतमो हृदि वर्तते य. ।
इत्याशया शशिमुखी गलदश्रुतिन्दु-
धाराभिर्हृणमभिपिञ्चति हृत्प्रदेशम् ॥ ३१ ॥

वसंततिलका

जाळोच देह विरहाग्नि ! परी हृदिस्थ
राहो सुरक्षित सदा हृदयात नाथ ॥
ही स्त्री जणूं मनि धरून अशीच आशा
शिंपून अश्रु निववी हृदयप्रदेशा ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ— विरहाग्नीनें माझा इतर सर्व देह जळून जावो ! पण माझ्या हृदयात वसणारा, माझा प्राणनाथ, तरी, तिथें सुरक्षित राहो, अशा हेतुनें व आशनें, जणूं काय, ही चंद्रानना विरहिणी, आपल्या उष्ण हृदयप्रदेशाला आपले अश्रु शिंपून निववीत आहे ! (आग लागल्यावर, जेवढा भाग आपल्याला वाचवा-वयाचा असेल तेवढ्यावर पाणी मारीत रहावें लागतें.)

दुतविलवित

मधुरय मधुरैरपि कोत्रिला वल-फलैर्मलयस्य च वायुभि ।
विरहिण प्रतिहन्ति शरीरिणो विपदि हन्त सुधापि
विपायते ॥ ३२ ॥

दुतविलवित

श्रुत वसंत हि कोत्रिलकृजनें
मलयही निज शीतल वायुनें ।
तनुस पीडितसे चिह्नीं सदा
विपदि हा ! निररूपचि धे सुधा ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ— वसंत ऋतू (आपल्या पुण्याकृत्याच्या वैभवांन), कोत्रिल आपल्या कृपांनानें नागि मलय, आपल्या, चदन-सपकांन शीतल अशा वायुनें, चिह्नींज्वाळ्या देहाला नेहमींच

पीडा देतात ! माणसावर एकदा विपत्ति येऊ लागल्या कीं अमृत-सुद्धा विपासारखें होतें.

शादूलविक्कीडित

पाटीरुमुजड्गपुड्गवमुखायाता इवातापिनो
वाता वान्ति, दहन्ति लोचनममी ताम्रा रसालद्रुमा ॥
एते हन्त निरन्ति कूजितमथ हालालहल कोफिला
वाला बालमृणाल-मोमलतनु- प्राणान्कथ रक्षतु ॥३३॥

शादूलविक्कीडित

बारे चंदनसर्पसंग घडुनी संतत हे वाहती
आम्रांचे नवरक्तपल्लव जणू नेत्रांस यां जाळिती ॥
हेही कोफिल, कूजनं चहुंकडे हालाहला फेकिती
वाला पद्मकलीसमा मुदुतनु रक्षो कशी प्राण ती ॥३३॥

गद्यार्थ— (मलयावरून येणारे) बारे, तेथील चंदन
वृक्षावरील सर्पांच्या विपारा नि श्वासामुळे तापून गेलेले असे
वहात आहेत आम्रवृक्षाना फुलेली ताडुस नवी पालवी
(अग्नीच्या रगाची) जणू नेत्रांना जाळित आहे आणि
हाय ! हाय ! हे कोफिल आपले कूजितरूपी हालालहल सर्वत्र
धिपीत आहेत ! तेव्हा कमलाच्या कोमल कळीसारख्या मुदुतनु
बालेनं आपले प्राण कसे वाचवावे ?

मालिनी

कथय कथमिवाशा जायता जीविते मे
मलयभुजगवान्ता वान्ति वाता कृतान्ता ॥
अयमपि खलु गुञ्जन्मञ्जु माकन्दमौली
चुडुकयनि मदीया चेतनां चञ्चरीरु ॥ ३५ ॥

मालिनी

चद मजसि असायी जीविताशा कशी ती
यमच अहिमुखींचे चात जेथे वहाती ॥
मृदुरणन करोनी आम्रवृक्षावरी तो
पिडनिच जणू माझे, धुंग, चैतन्य घेतो ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ— मलयावरच्या सर्पांनीं फुलारलेले, जणू यमस्वरूपच
असे बारे जेथे वहात आहेत— आणि आम्रवृक्षावर मजल
शुंजारव करीत तो भ्रमर, जेथे, माझ जणू चैतन्य पिऊन घेत
आहे तेंच मी जीविताशा कशी घडून रहावें ! सग !

शादूलविक्कीडित

सायं नायमुदेति वासरमणिश्वन्दो न चण्डयुति—
दागामि कथमम्बरे ? किमशानिः स्वच्छान्तरिक्षे स्थितः ? ॥
हन्तेद निरणायि पान्थरमणीप्राणानिलाशाशया
धावद्घोरविभाररीत्रिपधरीभोगस्य भीमो मणिः ॥३६॥

शादूलविक्कीडित

ना सूर्योदय रात्रिः ; तापकर, त्याअर्थी शशी हा नसे
दावाशी कुटुनी नर्भी ? अशनि कां स्वच्छान्तरिक्षीं वसे
“ रात्रीरूपचि सर्पं पंथरमणीप्राणांस भक्षावया
धावे, तच्छिरिचाच घोर मणि हा ! ” या पातले निर्णया

गद्यार्थ— (विरहिणी, चंद्र तापद का ? याविषयीं तर्क
वितर्क करीत आहे) हा सूर्य म्हणावा, तर तो रात्रीं कसा उगवेल ?
ताप देतो, त्याअर्थी, हा चंद्रही नाही ! दावाशि म्हणावा, तर
तो आकाशात कसा ? कळजळती वीज किंवा वज्र म्हणावें, तर
दग नवता, स्वच्छ आकाशात तें कुठून ? हा ! (आला कल्पना
बरोबर जमली !) ज्याचे प्रिय प्रवासास गेले आहेत, अशा
पायाच्या लिवाचे प्राण भक्षण करावयास धावणारी, जी रात्र-
रूपी नागोण, तिच्या शिरावराल हा मयकर मणि आहे ! या
निणयाप्रत मी आले आहे !

शुष्वी

न नीतमुपनासिक परिमलज्ययाशङ्कया
न हन्त विनिवेशित विरहप्रहिकुण्डे हृदि ॥
दशोर्नहिरिति श्रुतौ न विहित प्रियप्रेषित
करे कमलमर्षित मृगदशा दशा पीयते ॥ ३७ ॥

शादूलविक्कीडित

नाकाशीं न धरी, सुगंधहि कमी होईल या भीतिनं
भाजो ना विरहाग्नि, यास्तव हृदीं तें ठेविले ना तिनं ॥
धाडीं बहूभ, दृष्टिआड नसण्या खोनी न कानावरी
दृष्टीनेच पिते मृगाक्षि कमला, ठेवोनिया तें करीं ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ— (एका विरहिणीला) तिच्या बहूभानें एक कमल
पाठविले. तें तिनं, त्याचा हुताहुत सुगंध कमी होईल, या
भीतिनं, नाकाशीं नेल नाहीं. विरहाग्नीचें जणू कुड अशा
दृष्ट्यावरहि तिनं तें ठेविले नाही ! (त्या अग्नीनं त करपेल या
भीतिनं !) आपल्या प्रियानं घाटलेल, तें कमल, दृष्टीआड
क्षणभर सुद्धा न व्हावें, म्हणून, तिनं तें कानावरसुद्धा रोकलं

नार्हीं. तर आपल्या हातात ठेवून, ती मृगाक्षी तें केवळ दृष्टीनेच पीत राहिली. ●●●

हृदयव्रत

क्वाचिन्मृगाक्षी प्रियप्रियोमे गन्तु निश्चापारमपारयन्ती ॥
उद्गातुमादाय करेण वीणामेणाङ्कमालोक्य शनैरहासीत् ३८

उपजाति

जाऊं शके पार न जी निशेच्या
अशी कुणी स्त्री विरही प्रियाच्या ॥
गाण्यास वीणा स्वकरांत घेई
मृगांक पाहून हळूच ठेयी ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—राज जाता बात नार्हीं, अशी प्रियविरहानें किची स्थिति झाली आहे, अशी कुणी एक मृगनयना, गायन करण्यासाठी वीणा हातीं घेती झाली ! परंतु, इतक्यात चंद्र व त्याच्या बरचा तो मृग तिच्या दृष्टीस पडला व तिनें पुन्हा ती वीणा हळूच खाली ठेवली. (कारण मृग (हरिण) हा फार गान लुब्ध, आपलें गायन ऐकण्यासाठी तो व त्याच्यापार्शी अर्थात् चंद्रहि थावून राहिल व गायन चालू आहे, तोवर राज कमी न होता थकून राहिल ! अशी भौति तिला वाटली.) ●●●

आर्या

पूरै जलदजलकुलदिङ्मण्डलप्रद नियोगिनीदवदनम् ।
गलदनिरतसलिलभर पश्चादिव जायते गगनम् ॥३९ ॥

आर्या

आर्या वियोगिनीमुख वर्योऽनुजलदपूर्णं जणुं गगन ।
संतत अश्रुपरी जळ गळुनी जाई पुनश्च निवळून ॥३९ ॥

गद्यार्थ—विरहिणीचें मुख हें पावसाळी गगनासारखें असतें, प्रथम, तें पाण्याने भरलेल्या मेघानी दृष्टादिशा व्यापल्यासारखें असतें, नंतर सतत अश्रुपरी जळ गळून गल्यावर (पावसा नंतरच्या) आकाशासारखें स्वच्छ होतें (वियोग सपताच.) ●●●

आर्या

कालागुरुद्रव सा हालाहलमद्विजानती नितराम् ।
अपि नीलोत्पलमाला बाला व्यालानलिं निरामनुते । ४० ।

आर्या

विरहीं स्त्री कालागुरलेपन हालाहलापरी मानी ।
नीलफमलमालेला व्यालायलि समजुनी वसे भिउनी ४०

गद्यार्थ—विरहामध्य स्त्री ही कालागुरूच्या लेपाला हालाहल समजते (रगसाटण्यामुळ व अधिकच दाहक होते म्हणून) आणि नीलफमलाच्या मालेला सर्पावलि समजून भिते. ●●●

शाईलविक्रीडित

साक्षी पाणिनिपीडनस्य कुचयोरानज्मबन्धुश्च मे
मुद्राङ्कोऽयमनङ्गलेखनिधिषु द्यूतगलहे बन्धनः ॥
अन्तः शून्यामिष प्रियेण हृदय मूर्ते मयि प्रेषित
चक्षुर्मङ्गलमङ्गुलीयक्रमणिः सोऽय चिराद्दीप्यते ॥४१ ॥

शाईलविक्रीडित

साक्षी मत्कुचमर्दनीं, मजसि जी आजन्म बंधूजन
मुद्रा ही स्मरलेखनावर; तशी धूर्ती जहाली पण ॥
अत शून्यचि मूर्ते या स्वहृदया कांतें मला धाडिल
नेरां मगल अगुठी, मणि, किती काळें वधाया मिळे ४१

गद्यार्थ—(प्रियकराने, प्रियेच्या समाधानासाठी, आपल्या बोटातली अगुठी, तिला पाठविली, ती पाहून ती म्हणते) माझ्या कुचमर्दनाची साक्षीदार, आजन्म मला नाभवासारखी, मदनलेखावर जणू मुद्राच, द्यूतात पण, (विरहानें आम्हा दोघांचींहि हृदय शून्य तेव्हा) जणू हृदयाचें मूर्तिमत विवच अशी ही अत शून्य (मन्मार्गी पोकळ) अगुठी प्रियाने मला पाठविली आहे. माझ्या डोळ्यांना मगल, अशी ही व तीवरील रत्न किती दीर्घ कालानंतर आज माझ्या दृष्टीस पडली आहेत ! ●●●

अनुपदुम्ब

यदीयत्रलमालोक्य गतः प्रेयान् वियुज्यते ।
आलोम्ये कथ सह्यस्तस्य चंद्रमसो मुखम् ॥४२ ॥

आर्या

ज्याचें वळ पाहोनी, प्रिय गेला-मी वियोगिनी झालें ।
पाहें कैसें सरये त्या चंद्राचेंच तोंड मी काळें ? ॥४२ ॥

गद्यार्थ—(प्रमासाला बाताना सुहृतांसाठी ज्योतिषी चंद्र-कळ पाहतात त्यावर कोटि) हे सध्यानें (कथ, कसा सुंदर चंद्र उगवला आहे, असें तुम्ही म्हणता खरे, पण) ज्याचें वळ पाहून माझा प्रियकर प्रमासाला गेला व मी विरहिणी झाले, त्या मेल्या चंद्राचें तोंड तरा मी कशी पाहीन ? ●●●

मालिनी

व्यजनमरुतः श्वासश्रेणीमिमासुपचिन्वते
मलयजरसो धाराबाष्पं प्रपञ्चयितुं प्रसुः ॥
कुसुमशयनं कामाबाणां करोति सहायतां
द्विगुणगरिमा कामोन्माथः कथं नु विरंस्यति ॥४३॥

आर्या

पंथ्याचा धारा हा अधिकच निःश्वास हाय ! वाढवितो ।
चंद्ररसही मम या अधिकाधिक आंसांसास वाढवितो ॥
पुष्पांची शय्या ही मदनशापनाच साह्य जणुं करिते !
द्विगुणित छळ मदनाचा मिटे कशानें मुळीं न मज
कळते ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—विरहिणी आपली दशा सांगते—पंथ्याचा धारा
प्यावा तर उष्ण निःश्वास आणखी आणखी वाढत जातात ।
चंद्ररसानें (शांति न वाढता) अशुधारा मात्र अधिकाधिक
वाहू लागतात. पुष्पांची शय्या ही (सुखनिद्रा आणण्या-
येवढी) मदनाच्या शक्तात भरच दाकिते (पुष्प हा मदनाचा
वाणच) अशा तऱ्हेने दुष्पट शक्ति झालेल्या मदनानें केलेला
छळ पसा थावणार कोण जाणे !

●●●

(४) विरहोत्तर पुनर्मीलन

सुप्तिताम्रा

अनधिगतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियाम्ना ॥
यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुधु ततः कृती मनेयम् ४४

वसेततिलका

होते मनोरथ जधीं मम मे अपूर्ण
रात्री सुदीर्घ जणुं शंभरनें गुणून ॥

आतां समागम असाच तुझा घडून
त्या वाढतील तर धन्यचि मी वनेन ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ—हे प्रिये ! तुझी भेट होण्याचे माझे मनोरथ पूर्ण
झाले नव्हते, तेव्हां माझ्या रात्री, त्यांना शंभरनें गुणल्या-
सारख्या, दीर्घच दीर्घ झालेल्या होत्या ! आता तुझा समागम
घडल्यावरही जर त्या तशाच लाकत राहतील तर मी धन्य धन्य
होईन !

●●●

मालिनी

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा—
दविचलितरूपोल जल्पतोरक्रमेण ॥
अशिथिलपरिरम्भय्यापृतैकैकदोष्यो—
रत्रिदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ ४५ ॥

आर्या

कांहींतरि, कांहींतरि, हळू हळू, प्रणयरंग वाढोनी ।
हालवितां न कपोलहि, मधुर असंबद्ध शब्द बोलोनी ॥
दोनहि कर गढलेले परस्परं कवळण्यांत दड भारी ।
घटिकाप्रहर न कळतां, घातां उरल्या ति संपल्या
रात्री ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—(धीराम व सीता यांची रावणवधानतरची भेट.)
प्रणय, आसक्ति, औत्सुक्य, यांच्या ओदीनें, एकमेकांना गार
आश्रितान देण्यात वाहू गडून गेलेले आहेत—आणि गाल्युद्धां
न हालविता, काहींतरी काहींतरी, हळूहळू अरंबद बोलण्यात,
घटकाप्रहर वेढ्या गेले, याचा पत्ता न लागता त्याचा रात्र तेवढी
सपली—(आणि गोष्टी काहीं सपल्या नाहीत.)

●●●

यशं, कीर्ति, दुष्कीर्ति, स्तुति, प्रसिद्धि, निंदा, निंदक, आत्मश्लाघा—

अनुपम

देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातवत् ॥
नरः पतितकायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥ १ ॥

वसंततिलका

रक्षूं नये पतनशील अशा तनूस
रक्षा अपात्य असल्या अपुल्या यशास ॥
झाला जरी पतित, देहचि हा मरून
राहे समुन्नत यशस्तनु तो धरून ॥ १ ॥

गद्यार्थ— देह हा पतनशीलच आहे, त्याचें रक्षण करावा
करित असतां ! कधीं न पडणारें असे जे यश त्याचें रक्षण
करणें योग्य. मनुष्य, देहानें जरी पतित (पूत) झाला, तरी, तो
यशःशरीरानें जगत असतो. ●●●

गुम्पिताद्या

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो—
भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अय मरणमवश्यमेव जन्तोः
निमित्ति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वे ॥२ ॥

मालिनी

त्यजुनि जर रणातें, मृत्युची भीति नाहीं
तरचि ह्युनी जाणें क्षम्य होईल काहीं ॥
जर मरण चुकेना जन्मला जो तयातें
उगिच पळुनि काळें फाशितां कां यदातें ? ॥ २ ॥

हेंच फटक्याच्या चालीवर—

पळुनी जातां, रणांतुनी, जर पुढें मृत्युची भीति नसे ।
इथुनी दुसरीकडेस जाणें तरचि तुम्हांला योग्य असे ॥
परी जन्मला जो जो त्याच्या पाठिस मृत्यू खडा असे ।
ध्यये कशाला यशा मळवितां, पळुनि जावनी तुम्ही
असे ॥ २ ॥

गद्यार्थ— जर रणागण सोडून गेल्यानें, मृत्यूपासून भयच
नसेल, तरच तुम्ही इथून अन्यत्र जाणें युक्त होईल. पण,
ज्याअर्थां, प्रत्येक प्राण्याला, मरण हें अटळच आहे, तर, कां
जगाच यश मलिन करातां ? ●●●

शाहूलबिक्रीडित

लोभक्षेद्गुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातके ?
सत्यं चेतपसा च किं, शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ? ॥
सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ?
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ? ॥३॥

भाषा

लोभ असे तर दुर्गुण—कशास—पातक, असून दुष्टपण ?
सत्य असे तर सगही—कशास—तीर्थे, असून शुद्ध मन ॥ ?
असुनि भलेंपण गुण ते—कशास—मंडन, असेल जर कीर्ति ?
सद्विद्या असतां धन—कशास—मृत्युहि, असून दुष्कीर्ति ३

गद्यार्थ—एक लोभ असेल, तर, आणखी दुसरा दुर्गुण कशाला
हवा ! एक दुष्टपणा असेल, तर, निराळें पातक करायला नको.
एक सत्य असेल, तर, निराळी तपभर्यां काय करावची ? मन
शुद्ध असेल, तर तीर्थें धुडण्याचें प्रयोजन काय ? एक भलेंपण
असेल, तर, इतर सद्गुण नचले तरी चालतील. एक सत्कीर्ति
असेल, तर, अळंकार कशाला ? सद्विद्या असेल, तर, धनान्नी
महती काय ? एक दुष्कीर्ति असेल तर आणखी मरण तें निराळें
काय अर्तें ! ●●●

दुष्टविलंबित

अथि कठोर यशः किल ते प्रियं किंमयशो ननु घोरमतः परम् ॥
किमयद्विपिने हरिणीदशः कयय नाय कयं वत मन्यसे ? ४

दुतविलंबित

तुज, कठोर ! यश प्रिय हें खरें
अयश याहुनि घोरचि काय रे ? ॥
घनिं मृगोक्षण केरि कशी वसे
तुजसि वाटत नाथ न कां करें ? ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— (कीर्तिपालनार्थ रामानें सीतेचा त्याग केल्यानंतर त्यास विचारण्यात येत आहे—) हे निद्रुप ! तुला यश पार प्रिय असे म्हणतोस खरें, पण, साग पाहू या (सीतात्यागा) पेक्षा अधिक पोर अयश तें काय असावयाचें ! त्या मृगाशील रानात सोडलीस, तिचे काय झाले या विपरीत तुला काहीच कसे वाटत नाही ?

शादूलविक्रीदिव

का विद्या कविता विनाऽर्थिनि जने त्यागविना श्रीश्वका !
कः सनुर्विनयं विना, कुलवधुः का स्वामिभक्तिं विना ! ॥
को धर्मः स दयां विना, नरपतिः को नाम नीतिं विना !
भोगाः के रमणौ विना क्षितितले किं जन्म कीर्तिं विना !

सुमदारमाला

कवित्वाविना काय विद्या ? दिलें ना
कधीं याचकां, तें कशाचें धन ?
न नम्रत्व ज्या पुत्र तो काय ? पत्नी
कशाची जिला स्वामिभक्तीच न ?
दयेवीण कां धर्म होईल ? राजा
म्हणाया कसा राजनीतीविना ?
कशाचे प्रियेवीण हो भोग लोकीं,
कितो धर्म हो जन्म कीर्तीविना ! ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—कवितेवाचून विद्या व्यर्थ; याचकाला दिलें न जाणारें धन तें कसलें धन ! विनयरहित मुलाला मुल्या म्हणता येईल ! पतिनिष्ठा नसेल तर ती काय कुलवधू म्हणता येईल ! दयेशिवाय कधीं धर्म होतो काय ? राजनीतीवाचून राजा तो कसला राजा ! इहलोक सुलोपभोग प्रियेवद्द भोगू तेच ! इतर कसला भोग ! या जणीं कीर्तीविना जन्म सायं कसा म्हणता येईल !

आषां

अपापि दुर्निनारं स्तुतिरन्या बंहति कौमारम् ॥
सद्भ्यो न रोचते सा, सन्तोऽप्यस्यै न रोचन्ते ॥ ६ ॥

आषां

‘स्तुति’ ही मुलगी अजुनी अटळ असें पाळिते कुवारपण ।
न रुचे ही सुजनाला; कुजन हिला, हेंच नित्य चालून ॥

गद्यार्थ—स्तुति नावाची एक उपवर मुलगी आहे; (तिचें लग्न जन्मवण्याचे पुष्कळ प्रयत्न जगाच्या आरम्भापासून आतापर्यंत झाले;) परंतु, तें अजून न जन्मल्यानें ती विचारी अपरिहार्यपणें कुवारपण पाळित आहे;—कारण—सज्जनाना ती आवडत नाही; व दुर्जन तिला आवडत नाहीत; (असें सतत चाललें आहे !)

अनुष्टुप्

षट् भिन्यात्पट् छिन्यात्कुर्पाद्रासमरोहणम् ।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥ ७ ॥

अनुष्टुप्

घडा फोडा-वख फाडा गाढवावरही वसा ।
‘प्रसिद्ध’ मात्र व्हा लोकीं मग मार्ग असो कसा ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—(लोकाचें लक्ष वेधण्यासाठीं) घडा फोडा, वख फाडा, वाटत्यास गाढवावर सुद्धा वसा; मार्ग कसला का असेना, कोणीकडून ‘प्रसिद्ध’ पुरुष व्हा म्हणजे झाले !

गुण्यताप्रा

निजगुणगारिमा सुखारः स्या—
त्वयमनुष्येण्यतां सता न तावत् ॥
निजवरकस्तेन कामिनीनां
कुपकलशानलनेन को विनोदः ! ॥ ८ ॥

वसततिलका

मोठे स्वकीय गुण धानुनिया, स्वयें, तें
होई कधीं न सुखकारक सज्जनातें ॥
पुष्टस्तनांस अपुल्या अपुल्याच हातें
मदून मोद कधि होईल कामिनीतें ! ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—स्वताचे मोठे गुण, स्वताच धरून (स्तवून) सज्जनाना कधीं आनंद वाटत नाही. स्वताचे पुष्ट स्तन स्वताच्या हातांनीं मदीं कामिनीला कधीं आनंद वाटतो काय !

२ वसंततिलका

शकादरक्षि यदि पक्षयुगं तथापि
मैनाक सन्ति तत्र नेह गतागतानि ॥
निःसत्त्वता च निरपत्रपता च किन्तु
पाथोनिधौ निवसता मन्ताऽर्जिताऽत्र ॥ ९ ॥

धार्था

इंद्रापासुनि, अपुल्या दोन्ही पंखांस, रक्षिलेंस जरी ।
मैनाका ! तुज नुरलें जाणेंयेणें कुठें इथून परी ॥
येथें उदधितळाशीं बुझुनि सुरक्षित असा जरी वससी ।
निःसत्त्वतेसवें तूं निलेज्जत्व—प्रसिद्धि मिळवीसी ॥९॥

गद्यार्थ— (मैनाक हा हिमालयाचा मुलगा. पूर्वी सर्वे पर्वताना परा होते, ते इद्रानें तोडले; त्या वेळीं इद्रार्था, बापा-साठी लटप्याचें सोडून, मैनाक, भयानें उडून समुद्रात जाऊन दडला. त्यामुळे त्याचे परा वाचले, पण दुष्कीर्ति पदवीं आली.)
— हे मैनाका ! इद्रापासून तू आपले दोन्ही परा वाचविलेस खरें, पण, येथून कोठेंहि जाणें किंवा येणें तुला शक्य नाही (कारण इद्राचें भय कायमच आहे. मग पराचें फळ काय ?) तू येथे, समुद्राच्या तळाशीं, बुडून, जरी सुरक्षित वसला असलास, तरी तू निलेज्ज व निलेज्ज आहेस, ही कुप्रसिद्धि मात्र तू मिळविली आहेस ।

अनुष्टुभ

बहुनिष्कपटद्रोही बहुधान्योपघातकः ।
रन्धान्वेषी च सर्वत्र दूपको मूपको यथा ॥ १० ॥

बनुष्टुभ

बहुनिष्कपटद्रोही बहुधान्योपघातकः ।
शोधितो रंभ सर्वत्र मूपकापरि निंदक ॥ १० ॥

गद्यार्थ— (यातील मूल संस्कृत शब्दात दोन तऱ्हेनें पदे पाडण्यानें दोन अर्थ उत्पन्न केलेले असल्यानें भाषांतरात तेच शब्द ठेवणें भाग पडले. पदे पाडण्यानें होणारी चमत्कृति समग्रव्यासादींच (भाषांतर म्हणून नव्हे) हा श्लोक दिला आहे) निंदक हा उदराप्रमाणें आहे. दोवेहि बहुनिष्कपट-द्रोही. उदीर बहु-निष्कपट-द्रोही (निष्क=एक नाणें) पार पैसे पडणाऱ्या पटाचा (वस्त्रान्ता) द्रोही = राघु असतो. निंदक हि बहु-निष्कपट-द्रोही = अगदी निष्कपट भाणवांचा द्रेशा असतो उदीर बहु-धान्योपघातक म्हणजे पुष्कळ धान्याचा

सत्यानाश करणारा असतो. निंदक हा बहुधा-अन्योपघातक असतो. उदीर सर्वत्र रन्ध्र म्हणजे भीळ शोधित असतो. निंदक रन्ध्र म्हणजे भाणसाचे दोप शोधित असतो. ●●●

इंद्रवज्र

जी वस्तु मे शत्रुगणाः सदैव तेषां प्रसादात्सुविचक्षणोऽहम् ।
ये ये यथा मां प्रति वाधयन्ति ते ते तथा मां प्रतिबोधयन्ति ११

उपमाति

जगोत माझे रिपु सर्वदा ते मी जाहलें सुबद्धि तत्प्रसादें
जे जेवि वाधा मजला करीती ते बोध तैसे मजलागिं देती

गद्यार्थ—माझे सर्व शत्रू (माझे निंदक व टीकाकार) सदैव जगोत; कारण त्यांच्या कृपेनेंच मी सुख झालें आहे. ते, ज्या ज्या प्रमाणात, माझी हानि करतात, त्या त्या प्रमाणात, त्या-पासून मला बोध मिळून (माझ्या चुका, माझे दोष, मला कळून) माझे हितच होत अर्थात. ●●●

शाश्वलविश्रीडित

इन्दु निन्दति चक्रवाक्युगल, भासा निधि कौशिकः
स्वादु क्षीरमरोचनी, सुकृतिनः पापी, जडः पण्डितम् ॥
त्यक्त सर्वजनैः खलः कटुवचा प्राभ्यः पुमानागर
कः पैतामहगोलकेऽत्र सफलैः समानितो वर्तते ॥ १२ ॥

शाश्वलविश्रीडित

चंद्रा निन्दति चक्रवाक्य, घुवडे सूर्या, दुधा रण्य तो
पापी पुण्यकृतीस आणि जड तो सुद्धा नरा निन्दितो
सर्वत्यक्त अशास दुष्ट, शहरी लोकांस येडूतही
साचे मानिति ज्या, असा नर कुठें प्रलाण्डगोलांतही ?

गद्यार्थ—चक्रवाकाचें जोडप चंद्राची निंदा करत (कारण चंद्राचा उदय होताच कमले मिटून त्याचा वियोग होतो). घुवडे सूर्याची निंदा करतात (कारण त्यांना दिवसा दिसत नाही.) तोंडाला चव नसलेला रोगी गोड दुधाची निंदा करतो; पापी, पुण्यवताची; व मूर्ख, पंडिताची; सर्वानीं टाकलेल्या भाणवाची, दुर्जन, व नागरी भाणवाची भेडवळ निंदा करतो ! (अशा तऱ्हेनें कोणी ना कोणी कोणा ना कोणाकडून निन्दित असतोच त्यामुळे) सर्व ब्रह्माद्यात, सर्वानीं मन्मान्य टाकिलेला अशा भाणूम कोटें वापरणारा ! ●●●

हरिणी

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्व तदारजने
न हि परप्यशो निन्दाजालैरलं परिमार्जितुम् ॥
विरमसि न चेदीर्ष्याद्विपप्रसक्तमनोरयो
दिनतरकरान्याणिच्छत्रैर्नुदञ् श्रममेव्यसि ॥ १३ ॥

आर्या

यद्ये परगुण न तुला तर तो मिळवावयास कर यत्न
परप्यशो यद्दुर्निर्देने पुसणे कोणा कधीहि शम्यच न ॥
ईर्ष्याद्विपप्रेरित, तव निंदा ही न सोडवील जर-।
करछत्रें रविताया वारित यस्शील तूं वृथाच तर ॥१३॥

गद्यार्थ—तुला दुसऱ्याचे गुण वचवत नसतील तर (योग्य
मार्ग म्हणजे) ते मिळविण्याचा यत्न कर. दुसऱ्यांची कीर्ति,
निंदाची धुळवड उडवून, पुस्त टाकणे, कोणाला कधी क्षम्य

होणार नाही. ईर्ष्या-द्वेषांनी प्रेरित होऊन, तू चालविलेली ही
निंदा जर थांबविली नाहीस, तर, हातांची छत्री करून उन्हा-
पासत वचाव करू पाहणाऱ्यासारखा तू चुसत्या अमाचा मात्र
घनी होशील. ●●●

अनुष्टुभ्

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमः किल ॥१४॥

अनुष्टुभ्

न मला भय मृत्यूचें—यशाचें मात्र दूषित ।
पुत्रजन्मापरी मृत्यु मातें: जों मी अदूषित ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—मला मृत्यूचें भय वाटत नाही, तर, केवळ
कीर्तीला कलंक लागेल, या गोष्टीचें भय वाटतें. माझ्या कीर्तीला
कलंक न लागतां, मी विशुद्ध आहे, तोंवर, आलेला मृत्यु, मला
पुत्रजन्मासारखा आहे. ●●●

प्रकरण ३३ वें

सेवा, सेवक-स्वामी-सेवक संबंध.

मन्दाक्रान्ता

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा
घृष्टः पाहर्षे वसति, नियतं दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या मीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमाह्नो योगिनामन्यगम्यः ॥ १ ॥

शार्दूलविभीषित

मौनें मूक ठरे, घडे तर म्हणे याचाळ गप्पिष्ट वा
पाथ्यां उद्धट; तोच मूर्ख, ठरतो राहते दुरी तेघर्षो
सोसे तो भितरा ठरे, नि हलका, सोसे न तेघर्षां ठरे
सेवाधर्म असा महागहन; जो योग्यांहि ना गम्य रे १

गद्यार्थ—(नोकर फट्टी वागला, तरी, त्यांत जोड
क्रादावयाचीच, असा जगाचा नियम आहे) गप्प वचला, तर

म्हणे तो मुक्ताच आहे; बोलला, तर बडवड्या तिंचा लाळपोट्या;
घन्याच्या जवळ असला तर उद्धट, दूर गेला तर मूर्ख; (घन्याचीं
कुक्कुरें) सहन करील तर मित्रा; न सहन करील तर बहुधा
आतंकुळी हलकी, (म्हणून उलटून बोलतो)। अशा तऱ्हेनें
सेवाधर्म हा अत्यंत गहन असत, योग्यांना मुद्दां अगम्य
आहे! ●●●

अनुष्टुभ्

स्वाभिप्रायपरोक्षस्य परचित्तानुवर्तिनः ।
स्वयं विक्रीतदेहस्य सेवकस्य कुतः सुखम्! ॥२॥

अनुष्टुभ्

करी पुजा म्हणे घैर्से—स्वतांचें मत ज्यास न ।
विक्री जो स्वतःनूही त्या सेवका सुख कोडून ॥२॥

गद्यार्थ—ज्याला स्वतः अंत मज नाही (अस्त उपयोगीही नाही,) व दुसरा म्हणेल तसे करावें लागतें, ज्यानें स्वताचा देहच विकून टाकलेला आहे, त्या सेवकाला सुप्त कोठले? ●●●

अनुष्टुभ्

चलेष्ट स्वामिचित्तेष्ट, सुलमे पिशुने जने ।

यदि जीवन्त्यहो चित्र क्षणमप्युपजीचिन ॥३॥

आर्या

स्वामी चचल असुमी, भरीस खलही जिथें सुकाळाचे ।
क्षणभर सेवक जगला, तर, तें आश्चर्य कान हो साचें? ३

गद्यार्थ—स्वामी मनानें चचल, आणि त्याच्या भरीलख दुष्टांचा सुकाळ असलेल्या या ज्ञात, सेवक क्षणभर बरी जगला, तरी, तें केवढ आश्चर्य म्हटलें पाहिजे? ●●●

अनुष्टुभ्

सेयया धनमिच्छद्भि सेवकै पश्य किं कृतम् ।

स्वातन्त्र्य यच्छरीरस्य मुद्वैस्तदपि हारितम् ॥ ४ ॥

अनुष्टुभ्

केलें काय पहा मूर्खीं सेवुनी इच्छित्या धन ।

देहस्नातत्र्यही मूर्खें वसले कीं गमावुन ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—नोकरी करून धन मिळवू इच्छितांच्या सेवकांनीं, काय केलें पहा! देहाचें म्हणून जें स्वातंत्र्य असतें, तें सुद्धा मूर्खें विचारे गमावून वसले! ●●●

अनुष्टुभ्

वर वन, वर भैक्ष्य वर भारोपजीवनम् ।

पुसा विवेकहीनाना सेवया न धनार्जनय ॥५॥

अनुष्टुभ्

हमालीहि बरी घाटे-बरी भिक्षा, वरें वन ।

नको परतु मूर्खाचिं सेवामार्गें धनार्जन ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—राना राहणें वरें, भिक्षा मागिलेली बरी, हमालीसुद्धा परवडली, पण, मूप होऊन नोकरीनें धनाजन नको ●●●

अनुष्टुभ्

या प्रवृत्त्यै चपला निपतत्यशुचावपि ।

स्वामिनो बहू मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेयका ॥६॥

अनुष्टुभ्

हीन स्वामीदृष्टि जाल्या, जो घाणीवपही पडे ।

मान देती तिलाही हे भ्रूत्य पोटाथें चापुडे ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—स्वतः ज्या स्वामीची निरगंत हीन, अशी जी दृष्टि घाणीवर सुद्धा पडते, तिला सुद्धा, विचारे नोकर, पोणार्थ मान देतात! ●●●

अनुष्टुभ्

नाश्राति सेवयौसुक्यादिनिद्रो न प्रबुध्यते ।

न नि शङ्क वचो शूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ॥७॥

आर्या

अन्न न खाती रचिनें,

निजति न, यास्तप कुणी न उठवीती ।

निर्मय शब्द न बदती,

सेवक, पेसें असूनही जगती ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—नोकरीपार्यां, नोकर, विचारा अन्न रचिनें खात नाही त्याला शोषच लागत नाही, तेव्हा, त्याला उठविण्याचा प्रभव उद्भवत नाही निर्मयपणें, स्वष्टपणें (खरेंसुद्धा) कोळत नाही,—आणि, अस असूनही नोकर जगतो! (आहे कीं नाही आश्चर्य?) ●●●

अनुष्टुभ्

शीततापादिरुद्रानि सहते यानि सेयक ।

धनाय तानि चालयानि, यदि धर्माय, मुच्यते ॥ ८ ॥

आर्या

फष्ट करी सेवक जे, शीतोष्णादिक करोनिया सहन ।

देते धर्मां मुक्तिच, परि अपुरे ते मिळावयास धन ॥

गद्यार्थ—थडी ऊन इत्यादि सहन करून जेवढे भ्रम नोकर, नोकरांचे करतो, तेवढे धर्ममार्गांत नेले, तर खरोखर मुक्तीच मिळेल. पण हाय! हाय! धन मिळावयास मात्र तेहि अपुरे पडतात. ●●●

अनुष्टुभ्

शूतेन धनमिच्छन्ति मानमिच्छन्ति सेयया ।

भिक्षया भोगमिच्छन्ति ते दैवेन निडम्बिता ॥९॥

आर्या

शूतानें धन इच्छति, सेवेनें मान इच्छिती चिर्ती ।

इच्छति भोग भिक्वेनें—ते दैवानें घिटविले जाती ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—शूत खेळून पेसे मिळविण्याची अपेक्षा ठेवणारे, नोकरा करून मान मिळवू पाहणारे, मीक मागून सुखोपभोग

घेण्याची आशा भरणारे- हे देवाकडून फजीत केले घातात.

अनुष्टुभ्

•••

सेवा अश्रुतिर्येहका न तैस्सम्यगुदाहृतम् ।

स्वच्छन्दचारी कुत्र खा विक्रीतासुः क सेवकः ? ॥१०॥

पसतिलकः

जें श्वानवृत्ति म्हणती, कधि, नोकरीस

तें ना उदाहरण, योग्य, गमे मनास ॥

कुत्रें स्वतंत्र भटकें सकलत्र, कोठें ?

प्राणां विक्री निज, असा वद भृत्य कोठें ? ॥१०॥

गद्यार्थ—ज्या कुणी, “नोकी हें कुत्र्याचें जिणें आहे” असें म्हटलें आहे त्याचें तें उदाहरण मनास पयत नाही. कुठें तें सर्वत्र स्वच्छंद भटकणारें कुत्रें आणि कुठें तो, स्वतःचे प्राण विकून बसलेला सेवक !

•••

धार्था

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्भिमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ? ॥११॥

धार्था

नमतो घर चढण्यास्तव, जगण्यासाठींच अर्पितो प्राण ।
भोगे दुःख, सुखास्तव; मूर्खें दुजा सेवकाहुनी कोण ? ११

गद्यार्थ—(सेवकाइतकें विपरीत जीवन कुणाचेंच नसेल-पहा-) वर चढण्यासाठीं जो नमतो, जगण्यासाठीं प्राण देतो आणि सुखप्राप्तीसाठीं दुःख भोगतो असा मूर्ख, सेवकाशिवाय दुसरा कोणी असेल काय ?

•••

मन्दाक्रान्ता

मैषां सन्ध्याविधिरविरल्लो नाच्युताऽर्चाऽपि साङ्गा

न स्वे काले हवननियमो नापि वेदार्थचिन्ता ।

न ह्युद्वेलानियतमशनं नापि निद्रावक्राशो

न द्वौ लोकानपि तनुभृतां राजसेवापरराणाम् ॥ १२ ॥

मंत्राश्रवा

यांची संध्या कधि न पुरती; सांग पूजा कधी ना

ना वेष्टेला हवन, कधिही तत्त्वचिन्ता घडे ना ॥

खाणें वेळीं नियत न, मिठे वेळ क्षोपिसही ना

होतीं कोठे इहपर-सुखें राजसेवारताना ? ॥१२॥

गद्यार्थ—राजसेवकाचा, नोकराच्या काचापार्या, ना इहलोक, ना परलोक ! याची कधी संध्या पुरी व्हावयाची नाही, (मर्त्यंच राजाचें बोलावणें !) निर्विघ्नपणें, सांगोपान, पूजा व्हावयाची नाही; नेमल्या वेळीं हवन नाही; वेद्यार्थचिन्तन नाही. जेवणाच्या वेळीं जेवण नाही—आणि क्षोभेला तर पुरसतच नाही !

•••

अनुष्टुभ्

दाता, क्षमी, गुणग्राही स्वामी दु खेन लभ्यते ।

शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः ॥१३॥

अनुष्टुभ्

दाता, क्षमी, गुणग्राही विरळाच असा धनी ।

स्वच्छ, दक्ष, स्वामिभक्त भृत्य दुर्मिळ तो जनी ॥१३॥

गद्यार्थ—उदार, क्षमाशील, गुणस्र असा स्वामी मिळणें कठीण; तसेंच, स्वच्छ, तत्पर, निष्ठावत नोकर सापडणेंहि कठीण.

•••

अनुष्टुभ्

सुवर्णपुष्पां श्रुथिर्वी चिन्वन्ति पुरुषाह्वयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥१४॥

अनुष्टुभ्

जमीं फुलेंच सोन्याचीं धेंचिती जन हे तिन्ही ।

गृहीतविद्या अन् शूर, आणि जो तज्ज्ञ सेवनीं ॥१४॥

गद्यार्थ—नीट विद्या ग्रहण केलेला, शूर, आणि सेवाकळत प्रवीण, अर्थां तीन माणसे या जगात (घार्षीं नव्हे) सोन्याचीं फुलें घेंचतात.

•••

अनुष्टुभ्

यस्मिन्शूर्य्यं समावेश्य निर्धिशङ्केन चेतसा ।

आस्पद्यते, सेवकः स स्यात्कलत्रमिन् चापरम् ॥१५॥

अनुष्टुभ्

कार्य सोंपयितां ज्यातें चित्त निश्चित राहतें ।

धन्यास भृत्य तो वाटे दुजें जणुं कलत्र तें ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्यावर कार्य सोंपवून घन्याच्या मनाला निश्चितपणा वाटतो, तो नोकर त्या घन्याला, जणुं, दुसरी वायकोच (इतका प्रिय) होऊन वचतो.

•••

धर्म, तत्त्वज्ञान, सत्य—असत्य, हिंसा—अहिंसा, आत्मा, आत्मौपम्यबुद्धि, कर्म, संन्यास, आश्रमधर्म, पाप, पुण्य, स्थितप्रज्ञ, मन, काम, विषय, नीति, भावभक्ति, मोक्ष, स्वर्ग, नरक, मूर्तिपूजा:—

कै. लोकमान्यप्रणीत कर्मयोग तत्त्वज्ञानाला धरुन या प्रकरणा-
तील श्लोक निवडले आहेत. आत्यंतिक तरवांची दोन्ही टोकें
सोडून, तेजस्वीपणें, स्वामिमानांनं, वैभवानें जगण्याचें हें तत्त्वज्ञान
आहे. कोणावरहि अन्याय न करता व स्वतःवरहि अन्याय
होऊ न देता सज्जनाचें रक्षण व दुष्टाचें निर्दोळन साधण्यासाठीं
तरवांना घातलेली योग्य, समयानुसूल सुरळ हाच धर्म ! ●●●

उपजाति

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयश्च भिन्ना नैको मुनिर्धस्य वचः प्रमाणम्
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहाया महाजनो येन गतः स पन्थाः १

वसंतविलका

५ तर्का स्थिरत्व न दिसे; श्रुति भिन्न भिन्न
नाहीं कुणीच मुनि, यद्वचन प्रमाण ॥
राहे गुहांत जणुं धर्मरहस्य गुप्त
गेले महाजन जयें, पथ तोच युक्त ॥१॥

धर्मतत्व

गद्यार्थ — तर्कशक्तीने आकलन करावें, तर, तर्कच
मूळत स्थिर नसतो. वेदान्त, मतमतान्तरें दृष्टीस पडतात. असा
एकहि मति नाही कीं, ज्याचें म्हणणें, प्रमाण मानावें; (त्याला
अप्रमाण ठरविणारे दुसरे आहेतच !) धर्माचें तत्व, म्हणजे
खरें, मूलभूत, स्वरूप, गुह्येंत लपव्यासारखा गूढ आहे. (तेव्हां-
आपली मति वाटेनाशी हाकी कीं) थोर लोक ज्या मार्गांनीं
गेले त्यांनीं जावें हेंच (साधारण माणवाना) योग्य. ●●●

अनुष्टुभ्

धारणाधर्ममित्याहुर्धर्मेण निपृताः प्रजाः ।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥२॥

अनुष्टुभ्

धारणें म्हणती धर्म धरी धर्म प्रजांप्रति ।
जो असे धारणायुक्त धर्म तो हीच निश्चिति ॥२॥

गद्यार्थ—सृष्टि, स्थिति व, लय, या जगाच्या ज्या तीन
अवस्था, त्यापैकी, स्थितीचें कार्य उत्तम प्रकारें चालविणें
हें धारण. धर्म, हें धारण करतो, म्हणून तो धर्म. या धारणानेंच
प्रजा एकत्र बांधलेल्या आहेत; नाहीतर, समाज विस्कळित
होईल. तेव्हां जगाचा ससार उत्तम चालविण्याची धारणाशक्ति
ज्यात असेल, तोच धर्म; हें निश्चयानें समजावें. (पण प्रत्येक
परिस्थितीत तदनुसूल वृत्ति ठेवणें अवश्य असल्यानें, अमुक एक
धर्मकर्तव्य, शाश्वत, असे म्हणता येत नाही, म्हणूनच, हें
निश्चयाचें सामणें, घेय जें धारण, त्यापुरतेंच खरें; आचाराच्या
बाबतीत, म्हणूनच पहिल्या श्लोकात धर्मांला गूढ म्हटलें आहे.) ●●●

अनुष्टुभ्

इज्याऽध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा शमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याद्विधिवः स्मृतः ॥ ३ ॥

अनुष्टुभ्

तप, सत्य, क्षमा शांति, यश, दान, नि शिक्षण ।
अलोभ; मार्ग धर्मांचे घ्या हे आठहि जाणुन ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—यज्ञ, अध्ययन, दान, तप, सत्य, क्षमा, शांति,
निलोभश्रुति हे धर्मांचे आठ मार्ग आहेत. ●●●

अनुष्टुभ्

न तत्परस्य सन्दध्याप्रतिकूलं यदात्मनः ।
एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ४ ॥

अनुष्टुभ्

कहू नये दुज्याला तें, जें स्वतांला नको असे ।
योडन्यांत असा धर्म - दुजा कामेच होतसे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—जें (दुसऱ्याने आपणास केले अस्ता) आपणास
आयडणार नाही तें आपण दुसऱ्याला करू नये (आत्मोप-
म्यबुद्धि यालाच म्हणतात) थोडक्यात सागावयाचें तर धर्माचें
हें सुटसुटीत वर्णन आहे. दुसरें काही करणें हें स्वार्थप्रेरित !

अनुष्टुभ्

अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ।
धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ ५ ॥

अनुष्टुभ्

अधर्मरूप धे धर्म, धर्मरूप अधर्मही ।
कुटें कुटें, तर सुद्धें जाणावी स्थिति नीट ही ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—याचे दोन अर्थ होऊं शकतील ! साधारण ज्याना
धर्म म्हणतात त्यातले कचित् अधर्मरूपच असतात व अधर्म
म्हणतात तेच कचित् धर्म ठरतात. किंवा दुसरा अर्थ—धर्म
म्हणजे कर्तव्य हें परिस्थितीसाथेच असल्याने, धर्मानें (साधा-
रण परिस्थितीसाठी) सांगितलेले कर्म, अधर्म ठरतें; व अधर्म
म्हटलेले धर्म ठरतें ही स्थिति कधीं कधीं येऊ शकते; हें
साहज्यानें नीट समजून घ्याचें. श्लोक १ व २ यात याच घोरणाचे
अर्थ आहेत.

अनुष्टुभ्

एक एव चरेद्धर्मो नास्ति धर्मो सहायता ।
केनल निधिमास्थाय; सहायः किं करिष्यति ? ॥ ६ ॥

अनुष्टुभ्

एकट्याच करी धर्म विधियुक्तचि जो असे ॥
धर्मांत साहा ना कोणी. साहायचें फल कायसें ? ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—विधियुक्त धर्म खुशाल एकट्यानेच आचरावा.
धर्मांत कोणी साहाय्यास नसत. आणि साहाय्य असून त्याचा
उपयोग काय ?

उपजाति

आदित्यचन्द्रानिलानलनी च दौर्मिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य श्रुतम्

इन्द्रवज्रा

सूर्यासर्वे चंद्र, नि अग्नि, यात
भू, स्वर्ग, पाणी, यम, आणि चित्त ॥
संध्याहि दोन्ही, दिन, रात्र, धर्म
सर्वा, नराचें फळतेंच कर्म ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—सूर्य, चंद्र, अग्नि, वायु, स्वर्ग, भूमि, हृदय, यम,
दिवस रात्र, उभय संध्यासमय, व धर्म ह्या सर्वांना नराचें चरित्र
समजतें ! ! (या सर्वांची दृष्टि चुकवून कोणतें पाप करता येईल ?
तेव्हा सावधान !)

उपजाति

यस्मिन्वया वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन्स्तया वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वाधितव्य साध्याचार साधुना प्रत्युपेयः ८

इन्द्रवज्रा

जो ज्यापरी ज्याप्रति वृत्ति ठेवी
त्याशीं तशी वृत्तिच धर्म होई ॥
खोट्यास खोटेंपण हीच तोड
सौजन्य साधूप्रति योग्य जोड ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—ज्याची, आपल्याशीं, जशी वृत्ति असेल, तसेच,
त्याच्याशीं वागणें, हा धर्म. मायावी खोटेंपणावर, मायावीपणा
ही तोड. उलट, सुजनाशीं सौजन्यानें वागणें, हेंच योग्य.

इन्द्रवज्रा

आहारनिद्राभयमैथुनां च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ॥
धर्मस्तु तेषामधिभो विशेषो धर्मो हीना. पशुभिः समानाः ९

इन्द्रवज्रा

आहारनिद्राभयमैथुनांत सामान्यता हो पशुमानवांत ।
धर्मांमुळें तो पशुहून भिन्न धर्माधिना तो पशुच्या समान ९

गद्यार्थ—लाणें, झोप घेणें, भय वाटणें, प्रजेत्यादन करणें,
या गोष्टी पशु व मानव यांना सामान्यच आहेत. मानवाचें
मोठें वैशिष्ट्य म्हणजे धर्म; धर्मविहीन मानव व पशु सारखेच.

उपजाति

धर्मं प्रसङ्गादपि नाचरन्ति पाप प्रयानेन समाचरन्ति ।
आश्चर्यमेतद्दि मनुष्यलोकेऽमृतं परिश्रय्य विपं

पिरन्ति ॥ १० ॥

उपजाति

धर्म प्रसंगीहि कुणी करी न
पापाप्रती मात्र करी प्रयत्न ॥
आश्चर्य्य हैं कीं, नर या जगांत
सुधा त्यजोनी विपची पितात ॥ १० ॥

गद्यार्थ—आवश्यक प्रसंगीसुद्धा, कोणी धर्म करीत नाही; पण पाप मात्र, सुद्धाम प्रयत्न करून करतो; हे केवढे आश्चर्य्य, कीं, मनुष्य, अमृत टावून विप पितात. ●●●

अनुष्टुभ्

अजरामरवलाज्ञो विद्यार्थं च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ ११ ॥

शांडिल्यिकीशित

“ नाही मृत्यु, जरा, कधीच मज ” ही वृत्ती धरोनी सदा
विद्या, अर्थ, सुदूर दृष्टि धरनी अर्जात जा सर्वेदा ॥
“ केसांनी धारिले धर्म ” समज, कीं, येणार ना संधिही
घाईने कर धर्म शक्य तितुका, हे मानवा ! प्रत्यही ११

गद्यार्थ—विद्या व सपत्ति मिळविताना माणवानें, आपणाला
म्हातारपण व मृत्यु येणारच नाही अशा भावनेने दूरावर दृष्टि
ठेवून, धिमेपणानें, ती मिळवावी. पण धर्म करताना, मान,
प्रत्यक्ष यमानें आपलें कंस धरले आहेत, असें समजूत, शक्य
तितक्या लौकर, शक्य होईल तेवढा धर्म, कसली वाट न पहाता
करावा. ●●●

अनुष्टुभ्

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चल जीवितयौवनम् ।
चलाचले च संसारे धर्म एको हि निश्चलः ॥ १२ ॥

आर्या

लक्ष्मी चंचल, चंचल जीवित तादृश्य, चंचल प्राण ।
संसारांत चलाचल, धर्मचि तो एकलाच चंचल न १२

गद्यार्थ—लक्ष्मी चंचल असते, प्राण चंचल, जीवित, तादृश्य
हेहि चंचल, संसार काही अर्थांचल व काही अर्थांचल;
पण यात अचल अशा काय तो एकदा धर्म. ●●●

अनुष्टुभ्

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति, पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः ।
न पापफलमिच्छन्ति, पापं कुर्वन्ति यत्नतः ॥ १३ ॥

अनुष्टुभ्

इच्छितो फल पुण्यांचे, न पुण्य, नर तो परी ।
न पापफल तो इच्छी यत्ने पाप करी तरी ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—मनुष्य, पुण्य करू इच्छीत नाही; पण, पुण्यांचे
फल मात्र इच्छितो; उलट पापांचे फल इच्छीत नाही, पण, पाप
मात्र आवर्जून करीत असतो. ●●●

अनुष्टुभ्

मातृवत्परदारेषु परद्वेषेषु लोष्टवत् ।
आत्मनःसर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति ॥ १४ ॥

वसततिलका

मातेसमान वधतो परक्या छियेला
मातीसमान समजे परक्या धनाला ॥
सान्या जिवांस गणितो अनुल्यासमान
त्या सत्यदृष्टि घडते परमोच्च ज्ञान ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—परस्त्रीला मातेसमान पाहतो; परधन हे माती-
समान पाहतो, सर्वे भूताना स्वतःप्रमाणे पाहतो; त्याला सर्वोच्च
ज्ञानदृष्टि आली, असे म्हटलें पाहिजे. ●●●

अनुष्टुभ्

अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा ।
मनसाऽपि न हिंसन्ति ते नरा. स्वर्गगामिनः ॥ १५ ॥

अनुष्टुभ्

एकांती, पडले रानी, परविच जयीं दिसे ।
न चोपी तें मनांही, तो स्वर्गा नर जातसे ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—कोणो पाहणारे नाही, अशा निज्जं यान्त, पर-
घन पडलेले पाहून जे त्याची मनांही चोरी करीत नाहीत, ते
स्वर्गांत जावात. ●●●

अनुष्टुभ्

अश्वमेधसहस्रं च सूर्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्रेभ्यः सत्यमेवातिरिच्यते ॥ १६ ॥

अनुष्टुभ्

सहस्र अश्वमेधांशीं जोखतां नित्य सत्य तें ।
त्यांच्याहुनीहि सत्याचें पारडें जाय खालतें ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—(अश्वमेध यज्ञ, हा महापुण्यदायी समजतात,) पण, असे सहस्र यज्ञ एका पारड्यात, व, सत्य दुसऱ्या पारड्यात, पादून जर त्याचे वजन केले, तर दोघात सत्याचे पारडेच जड ठरेल.

अनुष्टुभ्

नासत्यवादिनः पुण्यं, न सत्यं न यशो भुवि ।
दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिनाश्रतः ॥ १७ ॥

अनुष्टुभ्

घडे खोटे, न त्या पुण्य, स्नेह वा यशही तसें ।
दिसे कल्याणही त्या न, विप खाई तया जसें ॥१७॥

गद्यार्थ—जो खोटे बोलतो, त्याला पुण्य नाही; स्नेहप्राप्ति नाही; कीर्तिही नाही । विप व्यापलेल्या माणसाला (भ्रम होऊन,) ज्याप्रमाणे स्वतःचे कल्याण कशात, हें समजत नाही, तसेच खोटे बोलणाराला !

अनुष्टुभ्

न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां सत्यवादिनः ।
लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ १८ ॥

अनुष्टुभ्

सत्यवादी, प्रतिज्ञेला कधी खोटी करीच न ।
प्रतिज्ञा पाळणे लोकां महत्तेचेंच लक्षण ॥ १८ ॥

गद्यार्थ— सत्य बोलणारा, हा आपली प्रतिज्ञा, किंवा, एकदा दिलेला शब्द, कधी खोटा करीत नाही. प्रतिज्ञापालन हें जगात फार मोठेपणाचें लक्षण आहे.

अनुष्टुभ्

सत्यस्य वचनं श्रेय . सत्यादपि हितं वदेत् ।
यद्भूतहितमच्यन्तं तस्य यमिति धारणा ॥ १९ ॥

अनुष्टुभ्

बोलणें सत्य हें योग्य; सत्याहुनि घडे हित ।
अत्यंत हित भूतांचें, सत्य तें, हेंच निश्चित ॥१९॥

गद्यार्थ— सत्य बोलणें हें योग्य असले, तरी (त्यालाहि अपवाद आहेत;) सत्यापेक्षाहि हितकर असेल, तें बोलवें. भूतमात्राच्या हें हितार्थें, अत्यंत हितार्थें— तें सत्य हें निश्चित । (नेहमीच्या ग्यवहारांत ज्याला आपण खरे म्हणले तें केवळ

वाचिक सत्य; हितार्थें असेल तें बोलणें; मग तें वाचिक सत्य असे वा नसे, त्यालाच खरेखुरें सत्य, पारमार्थिक सत्य, म्हणतात.)

अनुष्टुभ्

यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन्करिचदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च दुर्माश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥२०॥

अनुष्टुभ्

जर सिद्धि मिळे कोणा मात्र संन्यास घेउनी ।
शाडांना पर्वतांनाही सिद्धिप्राप्ति घडे झणों ॥२०॥

गद्यार्थ— जर केवळ संन्यास घेण्यानें (कर्मत्याग केल्यानें,) हे राजन् ! कोणाला मोक्ष मिळत असेल, तर, तो पर्वताना व शाडांना फारच लौकर मिळाला पाहिजे.

अनुष्टुभ्

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२१॥

अनुष्टुभ्

कर्मयोग नि संन्यास मोक्षदायक दोनही ।
संन्यासाहुनि हि श्रेष्ठ कर्मयोगचि त्यांतही ॥२१॥

गद्यार्थ— संन्यास व कर्मयोग दोन्ही मोक्षदायक असेल, तरी, त्यातल्या त्यात कर्मयोगच श्रेष्ठ !

अनुष्टुभ्

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ २२ ॥

अनुष्टुभ्

कर्माचीच तुला सत्ता; फलांवर नसे कधी ।
फलहेतु नसो कर्मा; अर्क न रुचो हृदी ॥२२॥

गद्यार्थ— केवळ कर्मांवरच तुला सत्ता आहे; फलावर कधीच नसे. फलहेतु घटून कर्म करणारा व होऊ नकोस; अकर्मांची तुला आवड नसे.

अनुष्टुभ्

न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिसया ।
सत्यैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥२३॥

अनुष्टुभ्

जर्मी कोणी अहिंसेनें जरो हें न दिसे मला ।
प्राणी एक दुज्यां खाती-बळवंतचि दुर्वलां ॥ २३ ॥

गद्यार्थ— या जगत, कोणीहि अहिंसेनें जगतो, असें काहीं मला दिसत नाही. प्राण्यांना खाऊनच प्राणी जगतात. दुर्वलांना खाऊन बळवंत जगतात. (जीवो जीवस्य जीवनम् हा जगाचा निरपवाद नियम आहे. शुद्ध अहिंसा ही केवळ अशक्य आहे.)

अनुष्टुभ्

अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।
कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते; यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २४ ॥

अनुष्टुभ्

अहिंसारत पेसाही यति हिंसाच आचरी ।
परंतु शन्य तों तीतें यत्नांनीं अल्प तो करी ॥ २ ॥

गद्यार्थ— हे ब्राह्मणश्रेष्ठा! अहिंसेदिपयी फार प्रेम असलेले मुनिमुद्दां, नीट पाहिलें, तर, हिंसाच करतात. इतकेंच कीं, ते, प्रयत्नांनीं शक्य तितकी कमी करतात.

अनुष्टुभ्

के न हिंसन्ति जीवान्चै लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ।
बहु संचिन्त्य मे भाति नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २५ ॥

अनुष्टुभ्

पुरुषश्रेष्ठ ! या लोकीं जीवा हिंसिति कोण न ? ।
विचारांतरींच वाटे, कीं, अहिंसक कुणीच न ॥ २५ ॥

गद्यार्थ— हे पुरुषश्रेष्ठा! या जगत जीवाची हिंसा कोण करित नाहीत ? पूर्ण विचार करूनच वाटें, कीं, अहिंसक असा कोणीच नाही.

अनुष्टुभ्

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ २६ ॥

अनुष्टुभ्

इंद्रियें जरि हीं मोठीं—मन मोठींच त्याहुनी ।
त्याहुनी बुद्धि; अन् आत्मा श्रेष्ठ या सकलांहुनी ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— इंद्रियें मोठीं आहेत असें म्हणतात; पण, मन हें इंद्रियांहून मोठे, व, मनाहून बुद्धि मोठी, व सर्वांहून आत्मा मोठा !

उपजाति

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २७ ॥

उपजाति

स्वजीर्ण वस्त्रें त्यजुनी जशीं तीं
दुर्जां नवीं मानव नित्य घेती ॥
हा देह जातां थकुनी तसा तो
आत्माहि देहांत नव्याच जातो ॥ २७ ॥

गद्यार्थ— ज्याप्रमाणें मनुष्य, वस्त्रे जीर्ण शालीं, कीं ती टाकून नवीं धारण करतो, त्याप्रमाणें, देही = देहाचा स्वामी = आत्मा, हे देह जीर्ण झाले, कीं त्यांना टाकून देऊन नव्या देहांत प्रवेश करतो.

अनुष्टुभ्

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमार यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्वीरस्तत्र न मुह्यति ॥ २८ ॥

अनुष्टुभ्

नरदेहास ये जैशी वाल्य, तारुण्य, घृद्धता ।
दुजा देह मिळे तैसा—चले घीर न पाहतां ॥ २८ ॥

गद्यार्थ— मनुष्याला ज्याप्रमाणें, याच देहाला, धारणण तारुण्य, व महातारुण्य, क्रमानें येतें; अगदीं त्याप्रमाणें, दुसऱ्या देहाची प्राप्ति हेहि. (सहजन्मास धरूनच अवर्तें.) व तें पाहून धैर्याचा पुरुष चलित होत नाही.

अनुष्टुभ्

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २९ ॥

अनुष्टुभ्

मृत्यु निश्चित, जन्मे त्या; मृताचा जन्म निश्चयें ।
तेव्हां अटळ धस्तूचा शोक वृद्धि करूं नये ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—जे जो जन्माला आला, त्याला त्याला, मृत्यु हा वेपारच ! तसेच जो जो मेल, त्याला त्याला पुनर्जन्म आहेच. तेव्हा या दोन्हींना नम, असा अपरिहार्य अवस्थान, याचा, व शोक करणें शोभत नाही.

अनुष्टुभ्

नासतो विद्यते मायो नामागो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३० ॥

अनुष्टुभ्

जें नसे, त्या न अस्तित्व, असे जें, नाश त्या नसे ।
दोघांचाहि परी अत तत्त्वज्ञे पाहिला असे ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—मूळ जें सृष्टीत नाही, त्याला अस्तित्व कधीच मिळणार नाही. तसेच, जें आहे, त्याचा अभाव कधीहि होणार नाही. (पदार्थविज्ञानातील Conservation of Matter हें तत्त्व ततोतत हेंच सांगतें) पण या दोघाचाहि (किंवा दोन्ही नियमाचाहि) अत, तत्त्वज्ञाने पाहिलेला आहे. (म्हणूनच तर भौतिक शास्त्रापेक्षा तत्त्वज्ञान पुष्कळ पुढें गेलेलें आहे.)

अनुष्टुभ्

आदान्ते च यन्नास्ति कीदृशी तस्य सत्यता ! ।
आदान्ते च यन्नित्य तस्य नाम, नेनरत् ॥ ३१ ॥

अनुष्टुभ्

आधीं, अतीहि जें नाही, सत्यता त्यांत कोठुन ? ।
आद्यन्तांतीहि जें नित्य, सत्य ते एक, अन्य न ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—जें आरम्भी नव्हतें, व शेवटीहि असणार नाही, त्याला सत्यता कसली ? आरम्भी होतें, व अतीहि असणार, तें एकाच सत्य, दुसरें नाही.

अनुष्टुभ्

आदावेव हि नोत्पन्न यत्स्येहास्तिता कुतः ?
कुतो मरी जलसरिद् द्वितीयेन्दी कुतो प्रह ? ३२

वसंतविलका

मूळांत ज्या न कधि जन्मचि लाभला, तें
'अस्तित्वयुक्त' म्हणणें कधि युक्त होतें ? ॥
रेताड भूमित हारे निघतील वेसे
चंद्राल या ग्रहणही द्वितियेस वेसे ? ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—मूळांत, ज्याला जन्म नाही, त्याला अस्तित्व आहे, असें कसें म्हणता येईल ? रेताड प्रदेशात पाण्याचे हारे कसे निघतील ? द्वितीयेच्या चंद्राल ग्रहण कसे लागेल ?

अनुष्टुभ्

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्नमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ? ॥ ३३ ॥

अनुष्टुभ्

अव्यक्त जन्म सृष्टीचा व्यक्त मध्यचि केवळ ।
अतही गूढ सृष्टीचा तेथ शोक्रुचि निष्फळ ३३

गद्यार्थ—जीवसृष्टीचा जन्म अव्यक्त आहे, अंतहि अव्यक्तच आहे; केवळ मध्यमागच व्यक्त असतो. (इंग्रजीत Life is an isthmus between two eternities) तेव्हा या परिस्थितीत शोक फयाना ?

अनुष्टुभ्

नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावकः ।
न चैन क्लेदयन्त्यापो न शोषयति भारतः ॥ ३४ ॥

अनुष्टुभ्

न यातें छेदिती शस्त्रे; न यातें अग्नि जाळितो
न या भिजवितें पाणी, सुकवी या न वायु तो ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—याला (आत्म्याला) शस्त्रे छेदू शकत नाहीत; अग्नि जाळू शकत नाही, पाणी भिजवू शकत नाही, वारा सुकवू शकत नाही.

अनुष्टुभ्

य एन वेत्ति हन्तार यश्चैन मन्यते हत्सम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नाय हन्ति न हन्यते ॥ ३५ ॥

अनुष्टुभ्

जो यास मानितो हंता, जो वा या समजे हत ।
त्या दोघासहि न ज्ञान, न हा मारी, न हा मृत ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—हा आत्मा मारणार आहे, असे जो मानतो, किंवा, हा मारला गेलेला आहे, असें जो समजतो, त्या दोघां नाहि याचें नीट आकलन झालेले नाही. हा कोणाला मारीत नाही, हा मरताहि नाही.

वपजाति

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न मृतः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ३६

इंद्रवज्रा

जन्मे न हा, या, न मरे कधीच
झाला न, होणारहि ना पुनश्च ॥
हा नित्य, हा शाश्वत, जन्महीन
प्राचीन, हा देहवधे मरे न ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—हा आत्मा जन्मत नाही, मरतहि नाही; पूर्वी
होऊन गेला असेहि नाही, पुन्हा पुढ होणार असेहि नाही.
हा अजन्म, नित्य, विरजीव, प्राचीन असून, ज्या देहात हा
असतो, तो देह वधिल्यानं, हा मारला जात नाही. ●●●

अनुष्टुभ्

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥
आत्मैव ब्राह्मणो बन्धुरात्मन रिपुरात्मनः ॥ ३७ ॥

अनुष्टुभ्

उद्धरावें 'स्व' नें 'स्वा' ला, गळें देऊं कधीं नये ।
बंधु स्वतां स्वतांचा हा स्वतांचा शत्रुहि स्वयें ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—स्वताचा उद्धार स्वताच केला पाहिजे. धीर खचू
देता काना नये. आपले शत्रु आपणच असतो; व आपणच
आपले शत्रु असतो. (श्लोक ६ पहा—नास्ति धर्मं सहायता—
एक एव चरदमंम् ।) ●●●

अनुष्टुभ्

बीजात्कारणत कार्यमड्कुरः किल जायते ।
न बीजमपि यत्रास्ति तत्र स्यादड्कुर बुत ॥ ३८ ॥

अनुष्टुभ्

बीज या कारणांतून कार्य अकुर होतसे ।
वीजच नसती तेथे येती अकुर ते कसे ? ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—बीज या कारणानून, अकुर हें कार्य उत्पन्न होतें.
जेथें बीजच नसेल तेथे अकुर कोटला ? ●●●

वसंततिलका

मुल्याड्कुरं सुभग । विदि मनो हि पुसां
देहास्ततः प्रसिस्तस्तस्तरपल्लराभा ॥
नष्टेऽड्कुरे पुनरुदेति न पल्लरथी—
मैयाड्कुरः क्षयमुपैति दलक्षयेषु ॥ ३९ ॥

वसंततिलका

मुल्यांकुरासम मनासचि जाणुनीया
देहेन्द्रियांस तरुपल्लव मान तूं यां ॥
ये पालवी न, कधि, अकुर नष्ट होतां
लोपेल अकुर न, पल्लव नष्ट होतां ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—हे सुभा ! माणसाच्या मनाला, तू, मुख्य अकुरा-
प्रमाणें; देहेन्द्रियांना, त्या अकुरातून पुष्पाच्या रोपाप्रमाणें; व
पाल्वीप्रमाणें, मान; अकुर नष्ट झाल्या, तर, पाल्वी कधीं येणार
नाहीं. पण पल्लव नष्ट झाल्यानं, अकुर मान क्षय पावत नाही.
(तेव्हा देहापेक्षा मनाचें महत्त्व लक्षात घेऊन इद्रियापेक्षा
त्याचेंच दमन करणें अवश्य.) ●●●

अनुष्टुभ्

उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियाहीन्पुनः पुनः ।
ह्रन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेण हरिर्मिरीत् ॥ ४० ॥

उपजाति

पुन्हां पुन्हां इन्द्रियसर्प जे-हां
फणा उभारून उठेल तेज्हां ।
विवेकदण्डे घद्य तू तयास
वज्रें जसा ईद्र कधीं गिरीस ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—हे इन्द्रियरूपी सर्प पुन्हा पुन्हा, जेव्हा फणा उभारून
उठतील, तेव्हा तेव्हा, त्यांना विवेकरूपी, दडानं, इद्रानं जतें
पर्वताना वज्रानं मारिलें, तसें तू मार. ●●●

अनुष्टुभ्

अहंकारो धिय ब्रूते "मा सुप्त प्रतिप्रोधय ।
उदिते परमानन्दे न त्व, नाह, न वा जगत्" ॥ ४१ ॥

उपजाति

घडे अहंकार सदा मतीस
कीं "निद्रिता त्या उठवूं नकोस ।।
तो उच्च आनन्द जधीं उठेल
'मी' 'तू' सने हें जगही बुडेल" ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—अहंकार हा सुदीला म्हणतो, "तो जो निवलेला
(आत्मा) आहे, त्याला तू उठवू नकोस. कारण परमानन्द
स्वरूपी तो (आत्मा) एकदा जागृत झाला, की, 'तू' व 'मी'
व सारें जगत् नष्ट होईल." (या रूपकात पार मोठा अर्थ
साठवलेला आहे. बुद्धि व अहंकाराचें प्रेमलय लागलेलें असतें

व त्यांना आपले प्रणयाचे चाले स्वच्छद खेळावयास मिळावे, म्हणून, (बुद्धि आत्म्याला जागृत करायला जाईल, म्हणून,) अहंकार तिला बंदी करतो. कारण एकदा तो पूर्णानंदस्वरूप आत्मा जागृत झाला की, अहंकार, बुद्धि, व या संवाराचें अस्तित्त्वच राहणार नाही ।”)

अनुष्टुभ्

इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरका भौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ ४२ ॥

अनुष्टुभ्

नरक स्वर्ग हे दोन्ही इंद्रियांचीच या कृति ।
यांधितां, सोडितां नेती स्वर्गा वा नरकाप्रति ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ—ज्याला आपण स्वर्ग, व, नरक म्हणतो, ते दोन्ही, केवळ इंद्रियांचे चाले आहेत. नीट सयमात ठेवलेली इंद्रिये, हीं माणसाला स्वर्ग दाखवितात; तर बधनातून सुटलेली इंद्रिये हींच माणसाला नरक दाखवितात.

अनुष्टुभ्

न मोक्षो नभसः शृष्टे, न पाताले न भूतले ।
मोक्षो हि चेतो विमल सम्प्यज्ञानविवोधितम् ॥ ४३ ॥

अनुष्टुभ्

न आकार्यां, न पातालीं, न राहे मोक्ष भूतलीं ।
धसे निमलशा चिर्त्ती-ज्या ये सुज्ञानजागृति ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—मोक्ष मोक्ष ज्याला म्हणतात, तो, काही कोडे आकाशात, पाताळात, किंवा, पृथ्वीतळावर नसतो. तर चागल्या ज्ञानाने जायति आलेल्या, निमल अशा हृदयातच, तो असतो.

अनुष्टुभ्

न शालैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वर ।
दृश्यते स्यात्पनैवशमा स्वया सत्स्वरूपया धिया ॥ ४४ ॥

अनुष्टुभ्

न शास्त्र, गुरु, या, कोणा दावी ईश्वर तो कधी ।
स्वात्म्यानेच दिसे आत्मा जधी सात्त्विक होई पी ४४

गद्यार्थ—शास्त्राच्या साहाय्याने, किंवा, सद्गुरूच्या साहाय्याने, कोणालाहि परमेश्वराचें दर्शन घडत नाही तर जेव्हा बुद्धि सात्त्विक होते, तेव्हा आत्म्यानेच (परमेश्वरस्वरूप) आत्म्याचें दर्शन घडते.

अनुष्टुभ्

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञानज्ञानयज्ञ परन्तप ।
सर्वे कर्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते । ४५ ॥

अनुष्टुभ्

द्रव्ययशाहुनी श्रेष्ठ, ज्ञानयज्ञचि अर्जुन ।
ज्ञानात लोपुनी ज्ञाने सगळें कर्मबंधन ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ— अर्जुना । द्रव्ययज्ञपेक्षा ज्ञानयज्ञचि श्रेष्ठ होय. सर्वे सर्वे कर्मबंधन ज्ञानात संपून जाते.

अनुष्टुभ्

यथैधासि समिद्धोऽग्निर्मससात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानामि. सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तया ॥ ४६ ॥

अनुष्टुभ्

जसा चेतयितां अग्नि करी भस्मचि सर्पणा ।
तसा ज्ञानाग्निही भस्म करितो कर्मबंधना ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—ज्याप्रमाणे चागला फुलविलेला अग्नि, हा, सर्पणाचें भस्म करून टाकतो, त्याप्रमाणे, ज्ञानामि हा कर्मांची सर्पणे बधने जाळून भस्म करतो.

अनुष्टुभ्

श्रद्धाबालुभते ज्ञान तत्परः सयतेन्द्रियः ।
ज्ञान लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ्

श्रद्धावान् मिळवी ज्ञान वशेन्द्रिय नि तत्पर ।
ज्ञानापुढें महान्नांति मिळते त्यास सत्वर ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—श्रद्धा, ज्ञानाचा प्यास घेणें, व इंद्रिये ताभ्यात ठेवणें, या तिघांच्या साहाय्याने, ज्ञान प्राप्त होते, व ज्ञानप्राप्तीनंतर, त्यास, लीकचर परमशांति प्राप्त होते.

अनुष्टुभ्

उभाम्यामेत्र पक्षाम्या यथा खे पक्षिणा गति ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्या जायते परम पदम् ॥ ४८ ॥

अनुष्टुभ्

पक्षद्वयेच आकाशीं पक्षी हे उडती जसे ।
ज्ञानकर्मद्वयी तैरी सर्वांच्च पद देतसे ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—दोन्ही पक्षानीच जसे पक्षी आकाशात उचरत करतात, तद्वत्च, ज्ञान व कर्म याची जोडी ही माणसाला सर्वांच्च पद देते !

अनुष्टुभ्

योगसन्त्यस्तकर्माणं ज्ञानसंचिच्छन्नसशयम् ।
आत्मप्रन्त न कर्माणि निवर्धन्ति धनजय ॥ ४९ ॥

अनुष्टुभ्

योगं कर्मफलें सोडी, ज्ञानें गलितसंशय ।
आत्मज्ञान अशा कर्में बाधती न धनजय ॥ ४९ ॥
गद्यार्थ—योगानें, जो कर्मफलबुद्धीचा संन्यास करतो; व ज्ञानानें, सर्व संशय फेडून घेतो, अशा आत्मज्ञान झालेल्या मनुष्याला, हे अजुना ! कर्में बधनकारक होत नाहीत.

अनुष्टुभ्

न केचन जगद्भ्रामास्तरवज्ञ रञ्जयन्त्यमी ।
मर्कटा इव नृलन्तो गोरीलास्यार्थिन हरम् ॥ ५० ॥

अनुष्टुभ्

चाले जगाचे ना मोद देती तत्त्वज्ञाना नरा ।
नाचरीं माकडे जैरीं गौरीनृत्येच्छु शंकरा ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—पार्वतीचें नृत्य पाहण्यास हृषापलेल्या शंकराला, ज्याप्रमाणें, नाचरीं माकडें आनंद देत नाहीत, तद्वत्, जगाचे चाले, तत्त्वज्ञ माणसाला मनोरञ्जक होत नाहीत.

अनुष्टुभ्

यदा सहरते चाप कूर्मोऽङ्गानीर सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५१ ॥

अनुष्टुभ्

चौफेर हा जधीं चोरी निजगें कांसनापरी ।
इन्द्रियें विनयांतून, त्याची प्रज्ञा स्थिर राखी ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—कासव आपले सर्व अवयव, सर्व बाजूनी, (आपल्या पाठीपानीं) आखडून घेतें, त्याप्रमाणें, मनुष्य जेव्हा आपलीं सर्व इन्द्रियें विनयापासून चोळून घेतो, तेव्हा त्याची प्रज्ञा नीट स्थित झाली, तो स्थितप्रज्ञ झाला असे म्हणतात.

अनुष्टुभ्

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमाम्नास्पसि ॥ ५२ ॥

वार्था

लाभालाभ जयाजय, सुखदुःखहि तूं समान मानोनी ।
घेइ युद्धांत उडी, पाप न लागेल तुज असें करुनी ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—(हे अजुना !)सुख दुःख, लाभ, हानि; जय, पराभव हीं सर्व समान मानून तूं युद्धांत उडी घे; असे करण्यानें तुला पाप लागणार नाही.

अनुष्टुभ्

सुख वा यदि वा दुःखं प्रिय वा यदि वाऽप्रियम् ।
प्रातः प्रातमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ५३ ॥

अनुष्टुभ्

प्रियाप्रिय, सुखें दुःखें जें जें येईल वादुनी ।
तें ते सेना योग्यभावेण हृदीं हार न पाउनी ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—जें काय कर्माचें, मोक्षच्याचें, तें आपल्यापुढें वाढून आलें असेल, मग तें सुखाचें असो दुःखाचें असो, आवडणारें असो, नावडतें असो;—जसे असेल तसें समभावानें, हृदयानें हार न घ्यावा, सेवन करावें.

अनुष्टुभ्

अन्तर्नारायणमादाय बहिराशोन्मुख स्थित ।
बहिस्ततोऽन्तरा शीतो लोके विहर राघव ॥ ५४ ॥

उपजाति

नैराशय दावोनि पुरें मनांत
वरोनि आशा घरनी जनांत ॥
याहेस्नी तत, मनांत शीत
रामा ! असा चारर तूं जगांत ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—निराशा सर्व हृदयान दावून ठेवून, बाहेलून पूर्ण आशावादी वृत्ति ठेवून, बाहेलून तत असलास, तरी आत थंड अशा (स्थितप्रज्ञ) वृत्तीनें, हे रामा ! तूं जगात वावर.

अनुष्टुभ्

नगन्यां दह्यमानाया भूषितायां तपोत्सवे ।
सम एव महीपालो जनको भूभृता वरः ॥ ५५ ॥

अनुष्टुभ्

उत्सवार्थं सजो किंवा भडको नगरी कधीं ।
दोन्ही वेळीं स्थितप्रज्ञ जनकाची समान धी ॥ ५५ ॥
गद्यार्थ—नगरी उत्सवाच्या निमित्तानें सजविलेली असो,
किंवा, आगीनें मडकलेली असो, रूपश्रेष्ठ स्थितप्रज्ञ जनकाची
दोन्ही प्रसंगी समान दृष्टि असते. ●●

अनुष्टुभ्

नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे सुखप्रभा ।
ययाप्राप्तस्थितेयेस्य जीवन्मुक्त स उच्यते ॥ ५६ ॥

अनुष्टुभ्

मुखचंद्र सुखीं दुःखीं उदयास्त न दायितो ।
जशी स्थिति तसा वागे—जीवन्मुक्त खराच तो ॥ ५६ ॥
गद्यार्थ—सुख, दुःख, कोणत्याहि प्रसंगी ज्याचा मुखचंद्र,
उदय किंवा अस्त झाल्याप्रमाणें, प्रफुल्लिंहित होत नाही, किंवा
म्लानहि होत नाही,—व जो जशी स्थिति येईल तसें वागतो,
त्याला जीवन्मुक्त म्हणतात (जिबत अद्यत्त मुक्तावस्थेस पोचलेला) । ●●

अनुष्टुभ्

दु खेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागमयक्रोधः स्थितधीर्भुनिरुच्यते ॥ ५७ ॥

अनुष्टुभ्

जो विषण्ण न दुःखानीं, ज्या सुखात स्पृहा नसे ।
प्रेमक्रोधभयवीण मुनि तो स्थिरधी असे ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ—दुःखानीं जो खिन्न होत नाही, सुखाविषयीं ज्याला
विशेष आस्था नसते, ज्यानें प्रेम, भय, क्रोध हीं सर्व हृदयातून
हट्टपार केली आहेत, त्याला स्थिरप्रज्ञ मुनि म्हणतात. ●●

अनुष्टुभ्

न हि प्राणात्प्रियतर लोके निश्चिन विधते ।
तस्माद् दया नर कुर्याद्यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥ ५८ ॥

अनुष्टुभ्

प्राण्यहन्ती कुण्ठा कांहीं प्रिय नाहीच भूवरी ।
तस्मात् स्वतांबरी तैशी दया कर दुज्याबरी ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—जगत कोणत्याहि प्राण्यहून अधिक प्रिय असें,
फाहीच नाही. यास्तव जशी व जितकी, तू स्वतावर दया करतोस,
तशी व जितकी दया, तू दुसऱ्यावरहि कर. ●●

अनुष्टुभ्

आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ५९ ॥

अनुष्टुभ्

आत्मौपम्येच जो पाहे सम सर्वत्र अर्जुन ।
सुखादुःखांस, तो योगी धोर हें ठेव जाणुन ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ—जो, आत्मौपम्य (स्वताचीच उपमा दुसऱ्यास
देऊन त्यानुसार वर्तन) बुद्धीनें, सर्वत्र सुखदुःखास सम,
पाहतो तो मोठा योगी असे समजा ●●

अनुष्टुभ्

या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६० ॥

अनुष्टुभ्

जी रात्र सर्व जीवांना, संयमी तेथ जागृत ।
जागती सर्व, ती रात्र तत्त्वदर्शी मुनीप्रत ॥ ६० ॥

गद्यार्थ—(नेहमींच्या दिवसरात्रीविषयीं हें बोलणें नव्हे.)
सर्व जीवांची रात्र असते (ज्या विषयाच्या जागत बहुजन वेसा
बघ असतात) तेव्हा संयमी जागा असतो आणि सर्व प्राणी
जागत असतात (ज्या शुद्ध विषयानांत बहुजनांना फार आस्था
वाटते, त्याबाबत) तेव्हा संयमी जागरेला असतो. (कारण तो
तत्त्वज्ञ असल्यानें बहुजनांचे व त्यांचे आवडीचे विषय बरोबर
उलट असतात.) ●●

अनुष्टुभ्

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।
पर तत्सर्पधर्मम्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ६१ ॥

अनुष्टुभ्

ब्रह्माचें रूप हें जें, त्या ब्रह्मचर्यमिति बोलती ।
सर्व धर्मांत तें श्रेष्ठ तेणें लाभें परा गति ॥ ६१ ॥

गद्यार्थ— हें जें वरील १० श्लोकान स्थितप्रज्ञाच्या ब्राह्मी
स्थितीचें, रूप वर्णिलें; त्यालाच ब्रह्मचर्य म्हणतात. हें सर्व
कर्तव्यधर्मांत श्रेष्ठ अद्यत्त त्यामुळे मनुष्य परमपदास पोचतो. ●●

अनुष्टुभ्

न देवो विद्यते काष्ठे न पाषाणे न मृण्मये ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भाषो हि कारणम् ॥६२॥

अनुष्टुभ्

न वस्ते देव काष्ठांत, न पाषाणीं, न मूर्तित ।
भावांत (भक्तींत) नित्य तो राहै
तेव्हां कारण भाव हैं ॥ ६२ ॥

गद्यार्थ— देव काहीं काकडात नसतो, दगडात नसतो, मूर्तीत
नसतो, तो भक्तिभावात असतो (भाव तेथें देव.) तेव्हां देव
कल्पनेचें मूळ कारण भाव हेंच होय. ●●●

अनुष्टुभ्

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमक्षामि प्रयतात्मन ॥ ६३ ॥

अनुष्टुभ्

पत्र, पुष्प, फलें, पाणी, देई जो मज भक्तिने ।
सेरी मी तें स्वभक्तानें आणितो संयमी मनें ॥६३॥

गद्यार्थ— (भगवान् म्हणतात—) भक्तानें सयमी मनानें व
भक्तिभावातें, जें काय, पानें, फुलें, फलें, पाणी मला अर्पण केलें
असेल, तें, मी सेवन करतो. (मला तें अत्यंत प्रिय असतें.) ●●●

अनुष्टुभ्

ये यथा मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मनुवर्तन्ते मनुष्या पार्थ सर्वशः ॥ ६४ ॥

अनुष्टुभ्

ज्या भावें जो मला सेवी, त्या मी तैसेच वर्तते ।
सर्वत्र नर या माझ्या मार्गां धरनि चालतो ॥ ६४ ॥

गद्यार्थ— (भगवान् म्हणतात, मत्त काहीं सर्व सारखे नस-
तात; काहीं सरोवर हृदयापासून भक्ति घरणारे, काहीं बरबरेचे
मत्त, काहीं दोंगी !) जो कोणी ज्या भावानें मजकडे येतो,
त्याच्या त्याच्या भक्तीप्रमाणें मी त्याच्याशीं वागतो. (त्याच्या
त्याच्या भक्तीप्रमाणें त्याला त्याला पळ देतो.) आणि मानव या
माझ्या मार्गांला धरूनच पूर्णपणें चालत असतात. (आणि
न चालतील तर नाश पावतील.) ●●●

अनुष्टुभ्

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय समन्वामि युगे युगे ॥ ६५ ॥

अनुष्टुभ्

रक्षणा सज्जनांच्या; मी, दुर्जनांच्या विनाशना ।
युगोयुगीं जन्म घेतों धर्म स्थापावया पुन्हां ॥ ६५ ॥

गद्यार्थ— (भगवान् म्हणतात)— सज्जनांच्या संरक्षणासाठीं
आणि दुर्जनांच्या विनाश करण्यासाठीं आणि धर्माची पुन्हां पुन्हा
स्थापना करण्यासाठीं, मी युगायुगातून अवतार घेतों. ●●●

उपजाति

धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकभक्तः स नरो जघन्यः ।
तयोस्तु दाक्ष्यं प्रवदन्ति मध्यं स उत्तमो योऽभिरतस्त्रिवर्गे ६६

वसंततिलका

धर्मार्थकाम सम मानुनि ठेव वृत्ति
एकामधेच परि नीच धरील भक्ति ॥
दोवांत जो कुशल, मध्यम त्या म्हणावें
धेई तिघांत रस, उत्तम त्या गणावें ॥ ६६ ॥

गद्यार्थ— चार पुरुषार्थांपैकीं जे तीन धर्म, अर्थ, काम, त्या
सर्वांना समान महत्त्व देऊन वागणें उत्तम; यापैकीं एकाचीच
म्हणजे धर्माची तर धर्माचीच, सपत्ति मिळविण्याची तर संपत्तीच
मिळविण्याची, कामाची आराधना, तर देवळ तीच, अथा
रीतीनें करणारा, हा नीच; यापैकीं दोघाची आराधना मध्यम;
व तिघाचीहि समतोळणें उपासना करणारा तो उत्तम ! ●●●

अनुष्टुभ्

आश्रमास्तुलया सर्पान् घृतानाहुर्मनीषिणः ।
एकतश्च त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः ॥ ६७ ॥

अनुष्टुभ्

सर्वेही आश्रमां, सुस, वदे, तोलुनि पाहतां ।
तुल्य अन्य तिघांना त्यां गृहस्थाश्रम एकता ॥ ६७ ॥

गद्यार्थ— ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम, व
सत्याशाश्रम हे चारहि आश्रम बर तरातून घातून पाहिले, तर,
सुख लोक असें म्हणतात, कीं एका पारड्यात बाकी तिन्ही आश्रम
व दुसऱ्या पारड्यात एकटा गृहस्थाश्रम घातल्यास हे राजा !
कदाचित् तुला होऊ शकते. ●●●

अनुष्टुभ्

यया नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ६८ ॥

अनुष्टुभ्

जैसे, नद, नद्या, सारीं लीन होतात सागरीं ।
सारे आश्रम त्या रीतीं गृहस्थांत समावर्ती ॥ ६८ ॥

गद्यार्थ—नद, नद्या, सर्वे ज्याप्रमाणे समुद्रात जाऊन विलीन होतात; त्याप्रमाणे, चारही आश्रम गृहस्थाश्रमांत एकत्रित होतात. (एवढी मोठी, जगाचे हित करण्याची पात्रता गृहस्थाश्रमांत असते.)

अनुष्टुभ्

यया मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तन्त इतराश्रमाः ॥ ६९ ॥

अनुष्टुभ्

सारेच जीव मातेच्या आश्रये जगती जसे ।
अन्याश्रम गृहस्थाच्या आश्रये राहती तसे ॥ ६९ ॥

गद्यार्थ—मनुष्यमात्रास मातेची जेवढी महती, तेवढी, इतर तिन्ही आश्रमांना, गृहस्थाश्रमाची आहे. मातेप्रमाणे, तो, अक्षरशः इतर आश्रमाचा जन्मदाता व पोषणकर्ताहि आहे. ब्रह्मचारी हा गृहस्थाश्रमी गुरुच्या आश्रये, व वानप्रस्थाश्रमी व सन्यासी हे भिक्षामोजी; दोन्ही गृहस्थाश्रमी जन्मच्या आश्रयाविषय जगूच शकत नाहीत.

अनुष्टुभ्

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोपोऽन्तरात्मनः ।
तद्व्यपत्नेन कुर्वीत विपरीत तु वर्जयेत् ॥ ७० ॥

अनुष्टुभ्

अंतःपत्न्यास, जें कर्म करितां तुष्टि वाटते ।
फटूनहि करावें तें, सोडावें त्या विरुद्ध तें ॥ ७० ॥

गद्यार्थ—जे कर्म करिताना आपल्या अन्तरात्म्याला समाधान वाटे, तें कर्म, फट करूनछुदा करावें. जे त्याच्याविरुद्ध, तें करू नये.

अनुष्टुभ्

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पीरुपम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथञ्चन ॥ ७१ ॥

अनुष्टुभ्

स्वतांच्या शौर्यकर्म ज्या, अन्यां हित घडेल न ।
वाटेळ लाज वा ज्याची, करावें तें कधीच न ॥ ७१ ॥

गद्यार्थ—ज्या स्वतांच्या शौर्यकर्मने दुसऱ्यांचे हित साधत नाही; किंवा ज्यामुळे आपली आपल्यालाच लाज वाटे, तें कर्म कधीच करू नये.

अनुष्टुभ्

न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रवर्तते ।
तस्यैवान्यः प्रभवति सोऽपरं वाधते पुनः ॥ ७२ ॥

अनुष्टुभ्

सदा सर्वां हिताचा जो, आचार न कुठेच तो ।
दुजा श्रेष्ठ तयाहून — तोहि अन्यांस वाधतो ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ—कायमचाच सर्वांच्या हिताचा म्हणून कोणताहि आचार दाखविता येणार नाही. त्याच्याहून कोणता तरी श्रेष्ठ अन्य आचार आहे, असे कोणाला तरी वाटे, व, तो बरी पत्करला, तरी, तो दुसऱ्या कोणत्या तरी शिष्टसमत आचाराला विरुद्ध वा वाधक तरो असेल. (म्हणून गौतम “किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः” असे म्हटले आहे. विवेकाने, तारतम्याने व क्रीडात्याने कार्य करण्याला योग म्हणतात—पुढील श्लोक पहा.)

अनुष्टुभ्

बुद्धियुको जहातीह उमे सुकृतदुष्टते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ७३ ॥

अनुष्टुभ्

पापपुण्यांतुनी मुक्त समबुद्धि नरा, करी ॥
कार्येकौशल्य जो योग, कास त्याचीच तूं धरी ॥ ७३ ॥

गद्यार्थ—माणसाला समत्वबुद्धि आली, की, तो पापपुण्याच्या बंधातून सुटतो. (बधातून मुक्त राहून) कार्य करण्याचे जें कौशल्य, त्याला योग म्हणतात; त्या योगाचा तू आश्रय कर.

अनुष्टुभ्

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
सुव्रते ते त्वद्य पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ ७४ ॥

अनुष्टुभ्

यज्ञशिष्टिचे जे सताती पापमुक्तचि होति ते ।
स्वार्था शिजविती अन्न, सताती केवळ पाप ते ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ—यज्ञ, म्हणजे, त्यागमय कर्तव्ये पूर्ण करून, उरेल तें, जे खातात, ते, सर्व पापासून मुक्त होतात. केवळ स्वार्थासाठी जे अन्न शिजवितात, ते अन्न खात नाहीत, तर प्रत्यक्ष पाप खातात. ●●●

अनुष्टुभ्

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति य ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिगाम्भसा ॥ ७५ ॥

अनुष्टुभ्

ब्रह्मार्पण स्वकर्माणि संग सोडून जो करी ।
स्पर्शा न पाप त्या, जैसे जल पद्मदलावरी ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ—जो मनुष्य, आसक्ति सोडून, कर्म करून, तें ब्रह्मार्पण करतो, त्याला कमळाच्या पानाला जसे पाणी, तसे पाप स्पर्शात नाही. ●●●

अनुष्टुभ्

तस्मादसक्त सतत कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ७६ ॥

अनुष्टुभ्

म्हणून, संग सोडून नित्य कर्तव्य तू करी ।
करी असक्त जो त्यातें परप्राप्ति घडे खरी ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ—म्हणून, तू, सर्व कर्तव्यांमधली आसक्ति (फलापेक्षा व तें फल मिळाल्यानें हुरळणें व न मिळाल्यानें दुःखी होणें हें) सोडून सतत कर्तव्य कर; राग सोडून कार्ये करणारा परम पदाला पोचतो. ●●●

अनुष्टुभ्

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ७७ ॥

अनुष्टुभ्

जन्मले जीव ज्यांतून, निर्मिलें सर्व हें जयें ।
त्या स्वकर्मच पूजून, मानया पूर्ण सिद्धि ये ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—सर्व जीव ज्यापासून निपाळे, ज्यानें हें सर्व निर्माण केले त्या परमेश्वराची पूजा (इतर कोणत्याहि पूजा-द्रव्यानी न करता) आपल्या सर्वकर्मांनीं केली असा, मानव सिद्धि प्राप्त करतो. ●●●

उपजाति

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मना वाऽनुभूतस्वभावात्
करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ७८

शार्था

देहानें, वाणीनें, निजचित्तानें, निजेन्द्रियांनीं वा ।
बुद्धीनें, आत्म्यानें, स्वभावधर्मानुसार सहजीं वा ॥
जें जें करितो मानव जन्मापासून मृत्युपावेतों ।
श्रीपरमेश्वर नारायणा करो सर्व तें, समर्पण तो ॥ ७८

गद्यार्थ—देहानें, वाणीनें, मनानें, इन्द्रियांनीं, बुद्धीनें, आत्म्यानें, स्वभावधर्मानुसार जें जें काहीं मनुष्य करतो; तें तें सर्व काहीं, त्यानें श्रीपरमेश्वर नारायणास अर्पण करावें. ●●●

रथोदया

अक्षरावगमलब्धये यया स्थूलरतुलशिलापरिग्रहः ।
शुद्धबुद्धिपरिलब्धये तथा दारुमृग्मयशिलामयार्चनम् ॥ ७९

यसततिलका

होण्या जसें सुलभ शिक्षण अक्षरांचें
गोटे खडेहि उपयोगित हो शिलांचे ॥
होण्या प्रबोधहि तसा, जन पूजिताती
मातीशिलामय नि काष्ठमयीहि मूर्ति ॥ ७९ ॥

गद्यार्थ—अक्षर, आकडे इत्यादींचें ज्ञान सुलभ करण्यासाठीं व्याग्रामाणें, दगडाच्या खड्यागोट्याचा उपयोग करतात, त्याप्रमाणें, विशुद्ध ज्ञानाची प्राप्ति होण्यासाठीं मनुष्य, माती, दगड, लाकूड यांच्या मूर्तीची पूजा करतो. ●●●

अनुष्टुभ्

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धास्तथा हेतान्नात्मा सम्पद्यते पुनः ॥ ८० ॥

अनुष्टुभ्

अग्नीनें जाळितां, बीजें रुजतीं न जशीं पुन्हां ।
ज्ञानानें जळतां हेतू आत्म्या वाघति ना पुन्हां ॥ ८० ॥

गद्यार्थ—बी, अग्नीत जळल्यावर, जसे, पुन्हा उगवणें शक्य नाही, तद्वत्, (आत्म्याला वाघण्याच्या) उपाधि, ज्ञानाग्नीनें जळल्या कीं, मग, त्या आत्म्याला, पुन्हा उपद्रव करू शकत नाहीत. ●●●

अनुष्टुभ्

अष्टादश पुराणाना सारं सारं समुद्धृतम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ ८१ ॥

अनुष्टुभ्

अठराहि पुराणांचें काडिलें सार मंथुन ।
परोपकार दे पुण्य, दे पाप परपीडन ॥ ८१ ॥

गद्यार्थ—अठरा पुराणांचें सार काढलें, तर, हेंच कीं, परो-
पकार हा पुण्यदायक; व दुसन्यास पीडा देणें हें पापकारक होय.

अनुष्टुभ्

श्लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिमिः ।
ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव, नापरः ॥ ८२ ॥

अनुष्टुभ्

बदले ग्रंथ कोटी जें, तें श्लोकार्थांत सांगतों ।
जग खोटें; खरें ब्रह्म; जीव ब्रह्मचि, नान्य तो ॥ ८२ ॥

गद्यार्थ—कोटि कोटि ग्रंथांनीं मिलून जें सांगितलें, तें मी
अर्ध्यां श्लोकांत सांगतों; कीं, ब्रह्म (हेंच काय तें) सत्य; जग
खोटें, व जीव हा ब्रह्मच आहे; अन्य कोणी नाहीं.

अनुष्टुभ्

प्रामाण्यबुद्धिवैदेषु साधनानामनेकता ।
उपास्थानामनियम एष धर्मः सनातनः ॥ ८३ ॥

शार्थ

वेदां प्रमाणं गणणै, मोक्षसाधनें अनेकविध असणें ।
पूज्य न निश्चितं म्हणणें, धर्म सनातन असा
विशालपणें ॥ ८३ ॥

गद्यार्थ—वेदाना प्रमाणभूत मानणें; मोक्षसाधनें प्रवृत्ति-
भेदानें अनेकविध समजणें; पूजा असुकच देवाची करावी अशा
आग्रह नसणें; अशा विशाल उदार, सर्वसमृद्धी वृत्तीनें धर्म
सनातन होतो.

अनुष्टुभ्

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ८४ ॥

शार्थ

सान्या धर्मां त्यजुनी, येई मज एकट्यास तूं शरण
शोक नको ! तुजला मी, सर्वहि पापांमधून सोडविन ८४

गद्यार्थ—(भगवान् अर्जुनाला म्हणतात, म्हणजे त्याला
निमित्त करून सर्व मानवजातीला म्हणतात—) इतर सर्व
धर्मांचा त्याग करून तू मला एकट्याला शरण ये. धावसू नको !
मी तुला सर्व पापापायून मुक्त करीन.

अनुष्टुभ्

स्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्यो वत्स. सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ८५ ॥

शार्थ

उपनिषदें या गावी, त्यांतें गोपालकृष्ण दुहणार !
अर्जुन वत्स, पिणारे
सुधी, नि गीतामृतचि पय थोर (मधुर) ॥ ८५ ॥

गद्यार्थ—सर्व उपनिषदें या गावी, त्याची घर काढणारा
साक्षात् गोपालकृष्ण, अर्जुन हा वासरू, दूध पिणारे मुन्न व
गीतामृत हेंच तें महामोलाचें सुमधुर दूध !

अनुष्टुभ्

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽजमानं सृजाम्यहम् ॥ ८६ ॥

अनुष्टुभ्

जेव्हां केव्हांहि धर्माला, अर्जुना ! ग्लानि घेतसे ।
अधर्महि उठे जेव्हां, तेव्हां मी जन्म घेतसें ॥ ८६ ॥

गद्यार्थ—(भगवत आश्वासन देतात)—हे अर्जुना ! जेव्हा
जेव्हा म्हणून, धर्माला अवकळा घेते व अधर्म डोकें बर काढते,
तेव्हा मी अवतार घेतों.

अनुष्टुभ्

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेय परधर्मो भयातहः ॥ ८७ ॥

शार्थ

युक्ताचरितहि परधर्मा धर्माहुनि आपुला घरा विगुण ।
परधर्म हा भयावह—निजधर्मा राहणी धरें मरण ॥ ८७ ॥

गद्यार्थ—योग्य रीतीनें आचारिलेल्या परधमापेक्षा, आपला स्वतःचा धर्मच उरा,—मग आपला धर्म गुणानी उरा कमी का असेना स्वधर्मांत (किंवा स्वधर्मासाठी) मरणं सुद्धा श्रेयस्कर. पण परका धर्म वेव्हाहि भयावहच

अनुष्टुभ्

ऊर्ध्वबाहुर्विरीम्येप न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मं किं न सेव्यते ? ॥ ८८ ॥

अनुष्टुभ्

ऊर्ध्वबाहु रडे मी हा, कुणी न मज ऐकतो ! !
अर्थ कामहि देई जो, सेविता का न धर्म तो ? ॥ ८८ ॥

गद्यार्थ—(व्यास मुनि म्हणतात)—हे मानवानां ! हात उच करून, हा मी (वेव्हाचा) आक्रोश करून सागत आहें, पण,

माझ कुणीच ऐकत नाहीं वाजना, (तुम्हास भारी प्रिय तें)
अथ कामहि जो देतो, त्या धर्माची सेवा का करीत नाहीं ?

अनुष्टुभ्

यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कोन्तेय तद्वरुह्य मदर्पणम् ॥ ८९ ॥

अनुष्टुभ्

करिशी भक्षिशी, देशी, जें जें टाकिसि होसुन ।
यदर्थ तप, ते मातें अर्जुना कर अर्पण ॥ ८९ ॥

गद्यार्थ—अर्जुना ! जें जें तू करतोस, भक्षितोस, यज्ञात आहुति म्हणून टाकतोस देतोस, ज्यासाठी तप करतोस, तें तें सारें, मला अपण कर ! (त्यात कसलाहि स्वार्थ व फलशा ठेवू नकोस)

प्रकरण ३५ वें

तृप्ति, तुष्टि, संतोष, समाधान, शमसुर, शांति, त्यक्तस्पृह

मालिनी

वयमिह परितुषण वरुकलेस्त्व च लक्ष्म्या
सम इह परितोषो निर्दिशो विशोय ॥
स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ? ॥ १ ॥

मालिनी

धन मिळुनि जसा तू, तुष्ट मी वरुकलानें
समगुण धनलें हे तुष्टिल्या सदगुणानें ॥
हृदयें विपुल तृष्णा तो दरिद्रीच खास
अधन, धनि कुणी का तृप्ति येता मनास ? ॥ १ ॥

गद्यार्थ—हे श्रीमता ! तू अपचानें तुष्ट तर मी वरुकलानें तुष्ट ! तुष्टीचा गुण दोघात समान अवस्थानें, -आपा दागह

आता सारखेच झालें ज्याची तृष्णा मोठी तो खरा दरिद्री.
पण, मन सतुष्ट असल्यावर, श्रीमंत कोण व दरिद्री कोण ?

वसतविरुक्का

सर्पा पिबन्ति पवन, न च त्वर्वालास्ते
शुक्लस्तुर्गैर्नगजा वलिनो भवन्ति ॥
कन्दै फलैर्मुनिरा क्षपयन्ति काल
सन्तोष एव पुष्टयस्य पर निधानम् ॥ २ ॥

वसतविरुक्का

वायु पिनो तरिहि सर्प नसे अशक
शुक्लें तुणें गज वलिष्टचि काननात ॥
कन्दै फलें मुनिहि नेति मुखात काल
संतोष हेंच पुर्यास निधान थोर ॥ २ ॥

गद्यार्थ—साप वायु पितात, पण, ते फाहीं दुर्बल नव्हेत. शुष्क गवत प्राणारे रानहत्ती, हे सर्वांत बलवान् असतात. कद फळें खाऊन, मुनि सुखानें कालक्रमणा करतात. संतोष हें माणसाला सपत्तीच्या मोठ्या ठेव्यासारखें आहे. ●●●

अनुष्टुभ्

अवृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम् ।
अनुसृज्य सतां वर्मं यत्स्वल्पमपि तद्बहु ॥ ३ ॥

वसततिलका

देतां न तापलवमात्र कर्षीं दुज्यांस
पायां कर्षीं न पडतां खलदुर्जनांस ॥
देतां न सोढुनि कर्षीं पथ सज्जनांचे
थोडे मिळेल तरि तें अतिथोर साचें ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—दुसऱ्या कोणाला त्रास न देता, दुर्जनांच्या पायां न पडता, सज्जनाचा मार्ग न सोडता जें काय थोडेंसे मिळेल, तेंच पुष्कळ; (समजून समाधान मानणे हिताचे आहे.) ●●●

अनुष्टुभ्

दारिद्र्यानलसन्तापः शान्तः सन्तोषवारिणा ।
याचकाशविधातान्तर्दाहः केनोपशाम्यति ? ॥ ४ ॥

वसततिलका

दारिद्र्य अग्नि भडके जधि अतरांत
दिंपून तुष्टिजल त्या करितोंच शांत ॥
देणें कधीं न घडणें गरिवांस दान
हा दाह मात्र मनिचा शमवील कोण ? ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—(आर्षीं श्रीमत व दाता असून, आता दरिद्री झालेल्याची व्यथा कवि सांगतो) माझ्या दारिद्र्याचा अग्नि जो दाह करतो, त्यावर तुष्टीचें जल शिंपून तो मी शांत करीत आहे. पण याचक (पूर्वीची कीर्ति ऐवज) माझ्या दारी येतात, त्याची निराशा मला करावी लागण्यानें, 'होणारा, हा मनाचा दाह कसा शमावा ? ●●●

शिखरिणी

अवश्य यातारधिरतरमुपिल्वाजपि विषया
विषयो को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून ॥
ब्रजन्तः स्वातन्त्र्यादनुलपरितापाय मनसः
स्वयं स्वका होते शमसुखमनन्त विदधति ॥ ५ ॥

शिखरिणी

किती भोगा ! जाणें अटळचि असे सर्व विषयां
स्वयें ना सोडी त्यां नर; किति वियोगीं फरक या—
स्वयें जातां देती विषय हृदया दु खचि अति
तयां टाकी, त्यातें, अमित शमसौख्ये चितरती ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—भूतकाळपर्यंत भोगून झाले, तरी, विषय हे निघून जाणार, हें अटळ आहे; पण, तरा माणूस त्यांना सोडीत नाही. तेव्हा वियोगावियोगात काय मित्रता आहे ? (तें पहा—) विषय जेव्हा स्वच्छेनें माणसाला सोडतात (तो आधिभ्याधिप्रस्त इत्यादि शब्दांनें,) तेव्हा तो वियोग माणसाला अत्यंत दुःखाची होतो. पण, (मन सयमादि योगानें) माणसानें आपण होऊन त्यांना सोडले, तर, त्या वियोगाने माणसाला अनंत शांतिवृत्तीचें सुख मिळतें. ●●●

अनुष्टुभ्

सर्वत्र सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्रूपपादस्य ननु चर्मावृतेन भू ॥ ६ ॥

आयां

जग विभवपूर्ण त्यातें ज्याच्या संतोष अतरीं दाटे ।
जोडा ज्याच्या पायां, त्या चर्मावृत समग्र भू घाटे ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—ज्याचें मन सतुष्ट, त्याला, सर्वत्र वैभवपूर्ण जग दिलतें. ज्याच्या पायात जोडा असेल, त्याला, जमिनीवर, कातळ्याच्या पायघड्या घातल्यासारखेच आहे, नव्हे का ? ●●●

शार्दूलविक्रीडित

गन्वाब्धा ननमल्लिक मधुकरस्पर्शत्वा गतो यूथिका
ता इष्टाऽऽशु रात. स चन्द्रनवन पथात्सरोज गत. ॥
बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदिल्यसौ मन्दधी
सन्तोषेण विना पराभवपद प्राप्नोति सर्वो जन ॥ ७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

सोडी गंधित मल्लिका, अलि उडे त्या यूथिकांच्या गर्णी
पाहे ती, झणि जाइ चदनवनीं, पत्तास त्या मागुनी ॥
रात्रीं पय मिळून, हा अडकता; वेडा फरी रोदन !
संतोषाचिण हा, पराभव मिळे साऱ्या जनालागुन ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—सुगंधी नवमालिनेळा सोडून भ्रमर हा यूथिकेकडे गेला. तिला पाहिली न पाहिली, ती, चदनवनात गेला व

तेथून कमलाकडे गेला. एवढ्यात अचानक रात्र झाल्यानें तें कमल मिटलें व त्यात हा अडकला व मग बसला हा वेडा रडत ! संजोप नतला, की, सर्वांनाच पराभूत होण्याची पाळी येते. ●●●

अनुष्टुभ्

परिज्ञातोपमुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितो मैत्रीमेति चोरो न शत्रुताम् ॥ ८ ॥

अनुष्टुभ्

जाणुनी भोगतां भोग, नराला देति तुष्टता ।
जाणुनी सेवितां चोर, धरी मैत्री न शत्रुता ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—नीट जाणून जर भोग भोगले तर, ते माणसाला तुष्टता देतात. नीट ओळखून, चोराशी परिचय केला, तर तो मैत्री धरतो ; शत्रुत्व धरीत नाही. ●●●

शिवहरिणी

स्वितिः पुण्येऽरण्ये सह परिचयो हन्त हरिणीः
फलैर्मध्या वृत्तिः प्रतिनदि च तन्पानि द्वपदः ॥
इतीयं सामग्री भवति हरभक्तिं स्पृहयतां
यनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्त्यैकमनसाम् ॥ ९ ॥

आर्यां

पुण्य वनांतचि वसणें, परिचय करणें गरीब हरिणांसी,
पावन वृत्ति फळांनीं, नद्यानधांच्या शिलाच शयनासीं ॥
हरभक्ति जे अपेक्षिते त्यां सामग्री अशीच सात्त्विक ही
शमसुखाचि इच्छित्यांना यन वा गृह वा समान दोन्हीही

गद्यार्थ—पवित्र अशा अरण्यात राहावें; निर्याप हरिणांशीं
समन करावी; फळाशनाने पवित्र उपजीविका करावी; नद्यान
धांच्या किनाऱ्यावर्त्या शिलानाच आपली शय्या करावी;—
शुक्राची भक्ति करू पाहणाऱ्यांना इतकी साधी सारविक सामग्री
पुरेशी आहे. ज्याच्या मनांनें शांतिसुखाचाच ध्यास घेतला
आहे, त्यांना रात्र काय, व घर काय, दोन्ही सारखेच ! ●●●

मन्दाशान्ता

भूः पर्यङ्को निजभुजलता कंदुकं, खं वितानं
दीपश्चन्द्रो विरतिवनितालम्बसङ्गप्रमोदः ॥
दिव्दान्ताभिः परनचर्मैर्वीर्यमानः समन्ताद्
भिक्षुः शेते वृष इव मुनि त्यक्तसर्वस्पृहोऽयम् ॥ १० ॥

शावूलविक्रीडित

भूमीचाच पलंग, वाहुच उशी, आकाश हेंची छत
झाला चंद्र दिवा, विरक्तिचनितासंगांत आनंदित ॥
दिव्दान्ता, चरवी करून पवना, ज्या वारिती विंक्षण
भिक्षू हा निजला नृपासम जर्गी, सान्या स्पृहा सोडून १०

गद्यार्थ—भूमीचा पलंग केलेला आहे, दहाची उशी केलेली
आहे, व, आकाशाची मन्जरदाणी लावलेली आहे, विरक्तिरूपी
रमणीला कुशीत घेतल्याचा आनंद मिळत आहे—दिव्बधू,
वाऱ्याच्या चवऱ्या करून विंक्षण वारीत आहेत,—अशा थाटात,
सान्या इच्छा सोडून, हा भिक्षु एखाद्या राजासारखा निजला
आहे. ●●●

अनुष्टुभ्

भिक्षा कामधुधा घेनु कन्या शीतनिवारिणी ।
अचला तु शिवे भक्तिर्विभयैः किं प्रयोजनम् ? ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्

ज्या कामधेनु भिक्षा ही, गोघडी शीतवारण ।
शिवभक्ति तरी ज्याची दड, त्या कासत्या धन ? ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—भिक्षा हीच ज्याला कामधेनु, व गोघडी हीच
धडी निवारणारी, पण ज्याची शिवभक्ति अचल त्याला वैभवांची
पर्वा काय ? ●●●

अनुष्टुभ्

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य रामचेतसः ।
सदा सन्तुष्टमनस- सर्गा- सुखमया दिशः ॥ १२ ॥

अनुष्टुभ्

जो शांत, दान्त, निर्द्वेष्य, समवृत्तचि अतरीं
सदा त्तस मनीं त्यातें भरे सुख दिगंतरीं ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—शमसुख, दमसुख असलेला द्रव्यहीन, पण सर्वत्र
समवृत्तीचा, सदा सन्तुष्ट, अशा माणसाला, सर्व दिशा सुखपूर्णाच
असतात. ●●●

अनुष्टुभ्

अश्रीमहि ययं भिक्षामाशायासा वसीमहि ।
शयीमहि महीशृष्टे कुर्वामहि किमीश्वरः ? ॥ १३ ॥

अनुष्टुभ्

खातो भिक्षाच हें, आम्ही, दिशा हें वस्त्र नेसतो ।
भूयरी निजतो—आम्हां ह्या थीरा करतास तो ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—जे आम्ही मिखात्र रयातो; दिगंबर नेमतो; भूमिव-
रच निजतो; त्या आम्हाला श्रीमान् करावा हवेत ?

शादूलविक्रीडित

पुण्यैर्मूलफलेः प्रिये प्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वधुना
भूशय्यां नयवल्कलैः कुरु तृणैरुत्तिष्ठ यामो वनम् ॥
क्षुद्राणामविवेकमृदमनसां यत्रेश्वराणां कदा
वित्तव्याध्यविवेकसङ्कुलगरां नामापि न श्रूयते ॥ १४ ॥

शादूलविक्रीडित

हो संतुष्ट फळासुळांवर अतां जाऊं प्रिये ने वर्नी
शय्या भूमि फरी सुवल्कल नवें पानें तृणें घालुनी ॥
वित्तव्याधि जडोनिया वरळती धीमंत जे मूढधी
क्षुद्रांचें असल्या, न नांवहि जिथें पेकावया ये कधीं ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—चल ऊठ, प्रिये! आपण वर्नी जाऊ; तू आतां
पवित्र फळें मुळें यावरच सतोप मान; जमिनीवर गवत व नवी
वल्कलें अंयरुन शय्या कर; अशा स्थळी जाऊ कीं, धनरोगाने
पीडित व विवेकहीन होऊन वरळणाऱ्या, धीमत क्षुद्रांचें, जेथें
कधीं नावसुद्धा एकू येणार नाही.

प्रकरण ३६ वें

संसाराचा पश्चात्ताप-विवेकांजन

वसंततिलका

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इति प्रहरन्ति देहम् ॥
आयुः परिस्रवति भिनघटादिवाम्भो
लोऋस्तथाऽप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ १ ॥

वसंततिलका

व्याघ्रीपरी जणुं जरा भिववीत राहे
देहा रिपु प्रहरती जणुं रोगही हे ॥
आयू झरे जळ जसें फुडतां घडा तो
आश्चर्ये कीं, जन तरी अहिता करीतो ॥ १ ॥

गद्यार्थ—एवीकडून वार्धक्य हें घराज्या वाधिणीसारखे माण-
साला मेघटायीतच राहते—दुसरीकडून शत्रूसारखे रोग हे
माणसाच्या देहावर प्रहार करीत असतात! तिघरीकडे, फुडून
चीर पडलेल्या घटानून जसे पाणी, तसें आयुष्य पाशरून
चाललें आहे...आणि तरीहि (डोळे न उघडतां) माणूस

स्वताच्या अहिताच्याच वृत्ति परीत वसतो हें केवढें आश्चर्य
म्हणावें ?

शिवरिणी

अजानन्माहात्म्यं विशति शलभस्तीव्रदहने
स मीनोऽप्यज्ञात्वा बडिशयुतमश्राति पिशितम् ॥
विजानन्तोऽप्येते वयमिह निपञ्जालजटिलान्
न मुखामः कामानहह! गहनो मोहमहिमा ॥ २ ॥

शिवरिणी

महाज्वालांमध्ये न कळुनि असा टोळ पडतो
जडों मासा देसा, गळ न दिसतां, मांस, गिळितो ॥
परी जाणेनी कीं, “ इथ सरळ दुःखेंच बसती, ”
न सोडूं या कामा तर गहन हो मोहमहती ॥ २ ॥

गद्यार्थ—अधीन आपण भांगून जाऊं, हें कळत नाही,
म्हणून, अशानानें, निवार टोळ महाज्वालांमध्ये जाऊन
पडतो; आत गळ आहे हें माहीत नघतें, म्हणून माया आदि-

पाचें मास (व त्याचरोबर गळ) गिळून वसतो पण, कामाच्या सगतींत, वेचळ दुखें, आपत्तीच, भरलेली आहेत, हें नीट फळत अस्त सज्जा, आम्ही मनुष्यप्राणी, कामाचा त्याग करीत नाही, तर, मोहाचा महिमान फार प्रबळ असे म्हणावयाच । दुसरें काय ?

वसततिलका

•••

विस्तारित मकरकेतनधीनरेण
खीसञ्जित वडिशमत्र भयान्बुराशौ ॥
तेनाचिरात्तदधरामिपलोलमर्त्य—

मस्त्यान्विवृष्य स पचल्यनुरागवह्नी ॥ ३ ॥

वसततिलका

खीरूप जाल पसरी भयसागरी या
कोळी अनाग अधरामिप लावुनीया ॥
भाळे क्षणात नरमत्स्य, तयास खेची
प्रेमाग्रिमाजि मग त्या शिजवी सुखेंची ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—मन नावाच्या कोळ्यान, खीरूपी जाळे या भव सागरावर पसरिल आहे त्यान्या अधररूपी आमिपाला सुदृढ पुरुषमत्स्य जाळ्यात आले, की, त जाळें तो ओढून त्या मस्त्याना प्रेमरूपी अर्मांत घाडून शिजवितो ।

•••

स्रग्धरा

स्थाल्या वैदूर्यमथ्या पचति तिलरुणाश्चन्दनैरिन्धनाद्यै
सौमर्णालङ्गलाप्रनिखनति वसुधामर्कमूलस्य हेतो ॥
छिन्वा कर्पूरखण्डान्कृपिमिह वुरते कोद्राणा समन्तात्
प्राप्येमा कर्मभूमि न चरति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्य ॥४

स्रग्धरा

जाळोनी चन्दनाते, तिलचि शिजवितो रत्नपानीं अमोल
सोन्याच्या नागरांत जगभर उकरी लाभण्या अर्कमूल ॥
तोडोनी कापराच्या तरस, चहुकडे पेरितो कोद्राचा
सेरीना जो अभागीतप, जनु मिळुनी कर्मभूमीत चास ४

गद्यार्थ—(चोन्वारी लळ यानींच्या फेन्याच सार्धक्य साधु दान-ल, असा सोयामोलाचा,) मानवजम, या कर्मभूमीत लागला असून, जो हतभागी, तप, पुण्याचरण न करता, धुष्ट सग्रासुः मोगत ज्ञानो, तो रत्नाच्या पात्रामर्ध्य चन्दनासारखा सपण आढून धुष्ट तीळ भाजीत शिजवित वसतो । किंवा धुल्लक रङ्ग्या झाडाचें मूल सापट्यासाठी, जगभर, सोयाच्या नाग रातें उकळून बघतो, किंवा मौल्यवान् कापराचा धूप घाटून, त्या

जाणी सर्वत्र कोद्रवासारखा (हरीरत) भिन्न धान्याच पीक काढीत वसतो, असच म्हणल पाहिजे ।

•••

शादूलविक्रीडित

या साधूख खलान् करोति, विदुषो मूर्खान् हितान्देपिण
प्रलक्ष कुरुते परोक्षममृत हालालह त क्षणात् ॥
तामाराधय सत्रिया भगवतीं भोक्तु फल वाञ्छित
हे साधो ! व्यसनैगुणेषु विफल्येवास्या वृथा मा कृया ॥५॥

शादूलविक्रीडित

दुष्टा सुष्ट, सुमित्र शत्रुस करी, विद्वान् मूर्खांसही
आणी दृष्टिस जी परोक्षहि, सुधा काढी विपातूनही
ती देवी भज सत्क्रिया, मिळविण्या तू इच्छिशी तें फळ
हे साधो ! विविधा गुणास्तव नको सायास हे निष्फल ५

गद्यार्थ—जी दुष्टाना सज्जन करते मूर्खाना पडित करते, शत्रूना मित्र करते परोक्ष वस्तूंचेहि दशन घनविते, हालालाचें हि अमृत करते, त्या सकलरूपी देवतेचीच हे साधो । तू आराधना कर । इतर नांना सिद्धि प्राप्त करण्यासाठी कष्ट करून, उगाच गाना स्तोत्रांचे तू करू नकोस

या श्लोकान्या रचनेविषया व पाठभेदाविषयां पार मनभे-
धसू शकतात भी स्वीकारलेला ' सत्क्रिया भगवतीं ' हा पाठ
पुढील ' भोक्तु फल वाञ्छितम् ' याची नीट जुळतो पण पहिल्या
दोन ओळींतल्या दोन दोन द्वितीयायुक्त जोड्याचा क्रम उलटा
करावा लागतो. म्हणजे साधुना खल करिते या ऐवजी रत्नाना
साधु करते असा अ वय लावावा लागतो. म्हणजे मूल भर्तू
हराची रचना सद्येप मानावी लागते. सत्त्वमध्य वाटेल तसा
अवय लावलेला चालतो म्हणून, तरा पाच जोड्या उलट्या
कराव्या लागण ह युक्त नव्हे । पर वामन पडितांनी " भव्याना
दुर्जन करते, विद्वानास मूख करित अमृताच विप करते,
-अशी चर्चा " म्हणून आहे त पणत नाही. व चांगल्याच
वाट्ट करणारा चढिका वाञ्छित फल कशी देणार ? चाडिवाप
' सत्क्रिया ' एवजी चर्चा भगवतीं = कालवक्ररुचिणीं प्रकृति
रूपमवानी असा पाठभेद तसा चर्चिना = सरस्वतीं असाहि
पाठभेद घटला तरा भवानी त्रिचा सरस्वती या दोही देवता
चांगल्याचें वाट्ट करतात की काय ? व तस करत असल्यास
चांगल्याच वाट्ट ह वाञ्छित फल वस अशु शक्ये ! दोरवीं
' सत्क्रिया ' हाच पाठ ठीक वाटता, व, त्यासाठी द्वितीयायुक्त
घटनाच्या पाच जोड्या उलट्या कराव्या लागतात, हा दोप पत्करावा
लागत, पण, अथ तरा नीट लागतो

•••

आर्यां

पतित पशुरपि कूपे नि सर्वुं चरणचालन कुरते ।
धिर् त्वा चित्त । भगव्येरिच्छामपि नो विभर्षि नि सर्वुम् १६

आर्यां

पडता कुब्यात पगुही निघण्या धडपड करीच चरणाची
धिर् तुज चित्त ! भगव्यीतुन इच्छाही न काय
निघण्याची ? ॥ ६ ॥

गद्यार्थ- विहिरीत पडला, तर, यकश्चित् पगुमुद्रा, बाहेर
निघण्यासाठी, पायाना धडपड करतो हे माझ्या मना ! तू तर
(ब्रह्मनाश विहिरीत नहे तर,) अन्ना उसारसागरान पडून
उडत आहेस ! एण राहेर एडण्यासून, (घडपड तर राहोच एण)
नुसती इच्छासुद्धा, तुला होऊ नये ?

अनुपदुम्

कामिनीनायकान्तारे स्तनपर्वतदुर्गमे ।
मा सञ्चर मन पान्य ! तत्राल्ले स्मरतस्कर ॥ ७ ॥

वसवतिलका

स्त्रीदेहरूप अतिघोर अशा घनात,
त्या उच्च उच्च कुच दुर्गम पर्वतात ॥
पाथापरि भटकणे न तुवा मना ! हे,
त्याच्यामधे लपुनि मन्मथ चोर राहे ॥ ७ ॥

गद्यार्थ-स्तनरूपी पर्वतानी, दुर्गम जनलेल्या, अशा, स्त्री देह
रूपी भयकर अरण्यामध्य, हे मनरूपी पाथा ! तू सचार करू
नकोस ! त्यामध्य, मदनरूपी चोर दग धरून बसलेला
आहे !

पृथ्वी

कुचौ तु परिचर्चितु परिचित चिर चन्दन
कृता परसुरोजयो परिसरेऽरविन्दस्रज ॥
स्तुतिर्नतिरपि स्मृतिर्नरनो वृत्तैरादरा—
दिद तु निखिल पुनरिचित मया नेधरे ! ॥ ८ ॥

आर्यां

चन्दन घापरिले मी वेचळ लेपन कुचास करण्याला !
स्तनपरिसरीच केवळ कमलाच्या नित्य घातल्या माला ॥
स्तुति नति या स्मृति तेली आदरमावे सदैव रमणीची
वृत्ति यातिज एवहि परि, केजी नाही कधीच ईशाची ८

गद्यार्थ-आजवर माझा चन्दनार्शी परिचय वेचळ, स्त्रीच्या
स्तनावर विलेपन करण्यापुरताच होता कमळाच्या माला वेचळ
स्त्रीच्या स्तनाभोवतीच काय त्या घातल्या. स्तवन, नमन, स्मरण
सव काही करले तें मोठ्या आस्थेने वचळ कामिनीचेंच बले !
(हाय ! हाय ! आता पश्चात्ताप होतो कीं) मी यातील एकहि
वृत्ति-(चन्दन लावणें, कमल वाहणें, स्तवन, नमन, स्मरण)
परमेश्वरानाच का तेली नाही ?

मालिनी

अलमतिचपलत्वात्सममायोपमवा—
त्परिणतिरिस्तत्वात्सङ्गमेनाङ्गनाया ॥
इति यदि शतवृत्तस्तत्त्वमालोक्याम—
स्तदपि न हरिणाक्षीं निस्मरत्यन्तरात्मा ! ॥ ९ ॥

मालिनी

क्षणभर टिकणारा, स्वप्न, माया, जणू तो,
विरसचि परिणामी सगम स्त्रीसवे तो ॥
हृदि जरि शतदा हें तत्त्व गेलें ठसून,
तरि मन विसरे हें कामिनीला कधी न ॥ ९ ॥

गद्यार्थ-अगदी क्षणभंगुर असल्याने, स्वप्नासारखा, माये
सारखा आणि परिणामी विरस करणारा, असाच, स्त्रीचा सगम
असतो, हें सर्व तत्त्व, शमरदा ठसलें असतहि, अतः मा कामिनीला
विसरत नाही !

वैतालीय

निखिल जगदेव नश्वर पुनरस्मिन्नितरा वल्लेजरम् ॥
अय तस्य वृत्ते नियानय क्रियते हन्त मया परिश्रम ! ॥ १० ॥

वैतालीय

जगनश्वर सर्व त्यातुनी, तनुही फारचि, हेंहि जाणुनी ॥
परि तीस्त्वय कष्ट केवढे करिती मानच हाय ! चापुडे ॥

गद्यार्थ-सर्व जगनश्वर आहे व त्यातल्या त्यात, हा देह
तर विशेष नश्वर आहे आणि हें जाणूनहि या असल्या
देहासाठी मी हे वचडे परिश्रम करात आहे ! हाय !
हाय !

शिलरिणी

त्रपते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिभिधी
कर कर्णे कुर्वन्नापि निरुल कपालिप्रभृतयः ॥
इमं तं मामम्ब त्रभियमनुकम्पाद्रहदये
पुनाना सर्वेषामघमयनदपसं दलयसि ॥ ११ ॥

शिलरिणी

जयाच्या उद्धारीं त्वरित जर्मि तीर्थे शरमती
करं कानां ठेवी सुरगण महादेव प्रभृति ।
असा जो मी त्याचा सद्यमति उद्धार करिदी
तयानें सर्वांच्या अघमयनदर्पास हरिशी ॥ ११ ॥

गद्यार्थ— (जगन्नाथव्रत गंगाप्रार्थना) (ज्या माझीं भयकर
पापे पाहून) ज्याचा उद्धार करण्याचा कामी (आपल्याला
तें जमणार नाही म्हणून) जगातलीं सारीं तीर्थें लज्जित होतात ;
प्रत्यक्ष शकरादि देवहि कानावर हात ठेवतात अशा मला, हे
सद्यदृश्ये माते गग । तू पावन करतेस व अशा रीतीनें पापाचा
नाश करण्याचा इतर सर्वांचा गर्व तू हरण करतेस ।

शिलरिणी

श्रुत्तिव्यासहो नियमथ मिथ्या प्रलपन
कुतर्कैस्त्वभ्यासः सततपरपैशुन्यमननम् ॥
अपि श्राय श्राव मम तु पुनरेव गुणगणान्
ऋते त्वत्को नाम क्षणमपि निरीक्षेत वदनम् ॥ १२ ॥

शिलरिणी

प्रवृत्ति श्वानाची, अचूत वदणें नित्य वदनीं
दुज्याचा दुष्टाचा-सतत करणे-तर्कट जनीं ॥
गुणांची मत्कीर्ती पुनरपि पुन्हां हीं परिसुन
तुझ्यावीणें कोण क्षणहि मम पाहील वदन ? ॥ १२ ॥

गद्यार्थ— (जगन्नाथव्रत गंगाप्रार्थना.) कुण्यासारखें माझे
वाराणें; मुलांने सतत रोजे बोलणें, तर्कटीपणाचा मोठा अभ्यास,
परतयाना नेहमीं दुष्टाचा करून चहाड्या वगैरे करणें, इत्यादि
माझ्या असल्या या गुणसमुदायाने कीर्ति (!) पुन्हा पुन्हा
पेडून, हे गंगामाई ! तुझ्यावाचून जगात असे दुसरें कोण आहे
की, जें माझे क्षणभर तरी ताड पाहील ?

हरिणी

अभिमतमहामानप्रन्यप्रभेदपटोयसी
गुरुतरुणप्रामांभोजसुष्टोऽञ्जलचन्द्रिका ॥
विपुलविलसच्छजावल्लीमिताननुठारिका
जळपिठरी दुधुरेयं करोति विडम्बन् ॥ १३ ॥

घायीं

प्रिय अभिमानाच्याही गांडी जी तोडण्यांत बहु कुशल
वहगुणरूपी कमला म्लान करायस चंद्रिका उजळ ॥
सुंदर लजावल्ली छेदायातें कुन्हाड जी होते
भरण्या दुप्कर खळगी पोटाची, बहु विटयना करिते १३

गद्यार्थ— मनुष्याला विशेष प्रिय अशा स्वामिमानाच्या गांडी
तोडून टाकण्यात जी अतिशय पणईत असते; थोर गुणरूपी
कमलाना (सूर्यविक्रासी कमलाना) म्लान करून टाकणारे
स्वच्छ चादणेंच जणू जी ठरते; (हृदयक्षेत्रात) स्वच्छदपणें वाहून
फोफावलेल्या लजारूपी वेलीच्या विस्ताराला छेदणारी कुन्हाडच
जी होते; ती भरण्यास कठिण अशी पोटाची प्ताच अत्यंत
विटयना करते.

शाईलविक्रीडित

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिहत भीतिच्छिद सर्पदा
दुर्मोत्सर्पमदाभिमानमपन दुःखौघविध्वंसनम् ॥
सर्पत्रान्वहमप्रयानसुलभ साधुप्रियं पावनं
शम्भोः सत्रमयार्थमक्षयनिधिं शसन्ति योगीश्वराः ॥ १४ ॥

शाईलविक्रीडित

भिक्षाहार; अखड, दीन न करी; भीतीस उच्छेदितें
मादारी मत्सर, गर्व, मान मर्मिचे, दुःखास विध्वंसितें ॥
साधूंना प्रिय, पुण्य, रोज कुडही कष्टाविना जें मिळें
शंभूसत्र अथार्थ, अक्षय असें योगीश्वरीं वानिलें ॥ १४ ॥

शाईलविक्रीडित

भेने रोगमयं, लले च्युतिमयं, विटे वृणालाङ्गनं
नने दैन्यमयं, बले विपुमनं, रूपे जराया मयम् ॥
शाखे वादमयं, सुने खन्मयं, काये वृत्तान्ताङ्गय
त्तं वस्तु मयान्वितं सुदि वृगां, वैरुण्यनेवामयम् ॥ १५ ॥

शाबूलविक्रीडित

भोगाला भय रोग, पातहि कुला, विचा नृपाचें भय
मानाला भय दैन्य, शत्रुहि वला, रूपा जरचें भय ॥
शाखाला भय वाद, दुष्टहि गुणा, देहा यमाचें भय
भीतिग्रस्तचित्त सर्व वस्तु जगतीं धैराग्य हें निर्भय १५

गद्यार्थ—जगातल्या सर्व वस्तूच्या मागे कशाचें ना कशाचें तरी भय हे लागलेलेंच असते (व त्यापासून त्याचा नाशहि सम्भवतो. उदाहरणार्थ—) विषयोपमोग घेणाराला रोगापासून भय असतें, सखुलाल (नीतितत्त्वापासून) पतन हें भय आहे, सपत्नीला राजा (तें कर्षीं हरण करील) हें भय असतें, स्वामिनीनी स्वभावाला दैन्य स्वीकारण्याचा प्रसंग म्हणजे भरणच; बल्यताला शत्रूचें भय असते, सौंदर्याला वाधेक्यापासून भय असतें, उच्च शास्त्रज्ञानप्राप्तीस (वितंड) वाद हें भय, गुणाला दुष्ट माणसा पासून भय, देहाला मृत्यूचें भय असत. वैराग्य हें मान पूर्ण भयराहित असत. ●●●

शाबूलविक्रीडित

भोगास्तुङ्गतरङ्गमङ्गचपलाः प्राणा क्षणध्वंसिनः
स्तोत्रान्येन दिनानि यौवनसुख, प्रीतिः प्रियेणस्थिता ॥
तत्ससारमसारमेन निखिल बुद्ध्या बुधा बोधना
लोकास्तुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥ १६ ॥

शाबूलविक्रीडित

लाटा चचल तेवि भोग चल हे, प्राण क्षणें लोपती
थोडेची दिन यौवनीं सुख, टिके प्रीति प्रियांची न ती ॥
तेन्हां संस्कृति ही असार सगळीं, सुद्धें असें जाणुनी
यत्नें नित्य परोपकार करणें हा ध्यास्त घ्यावा मनीं १६

गद्यार्थ—विषयोपमोग हे उच लागू जितक्या लौकर पुत्रतास तितक्या लौकर नष्ट होतात; प्राण हे क्षणभंगुर असतात, तारुण्याचें सुख थोडे दिवनाचें सोतीर, प्रेमिकाप प्रेम हेंहि अस्थिर; तेन्हा हे शब्दांच्यासुद्ध्या मानधाना, लोकाच भले वरण या गोष्टीकडेच प्रयत्नांन मनाला वळा. ●●●

शाबूलविक्रीडित

भोगा मेघततीलसच्चपलया तुव्यास्तया प्राणिना—
मायुर्यायुनिवहिताश्रपटलीलोलाभ्युन्नङ्गुरम् ॥
लोला यौवनललासास्तुपुत्रुतागिन्यामल्लय द्रुत
योगे धैर्यसमाधिंसिद्धिसुलभे बुद्धि निदध्न बुधा ॥ १७ ॥

शाबूलविक्रीडित

जैरी वीज घनीं क्षणैक झळके, हे भोग तैसे गण
शोडी वायु तदा घनस्थ झरत्या पाण्यापरी जीवन ॥
तारुण्यातिल लालसा क्षणिक या जाणून हें स्वत्व
लावा धैर्यसमाधिनें सुलभ त्या योगाकडे अतर ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—भोग हे मेघातल्या चमकत्या विजेसारखे व वाऱ्यानें शोडलेल्या दगानून झरणान्या जलविद्रुप्रमाणे मानवी जीवन क्षणभंगुर आहे; तारुण्यातील लालसाहि चचल आहेत हें ध्यानीं घेऊन, धैर्य समाधिनें सुखक्य अशा योगाकडे सुदानीं मन वळावें. ●●●

सम्वदा

आयु कळोललोल कतिपयदिवसस्यापिनी यौवनधी-
रथाः सकल्पकल्पा घनसमयतडिडिध्रमा भोगपूगा ॥
कण्ठाश्लेषोपगुण्ड तदपि च न चिर यत्रियाभि. प्रणीत
ब्रह्मण्यासकचिचा भवत भनभयाम्मोधिपारतीरुम् ॥ १८ ॥

सुमंशरामाला

जणूं आयु हें लोल लाटा जळींच्या,
टिके यौवनशीहि थोडे दिन
विजा नाचन्या तेवि हे भोग सारे
मनांतील संकल्प तैसें धन ॥
गळां घातलेली मिठी बळुभांनीं
बहुप्रीतिनें, ती टिकेना चिर
तरोनी भवाध्नींतुनी पार जाण्या
रमावे, नरें ब्रह्ममागौं तर ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—आयुष्य हें लागूइतकें चचल आहे; यौवनाचें वैभव हें थोडे दिवसच टिकतें, मपति ही विचारतरंगासारखी आहे; मेघातील विजेच्या वर्तनाइतकें भोग हे क्षणिक आहेत; प्रेमिकांनीं प्रेममयानें मारलेल्या मिठ्या फार काल टिकणान्या नसतात. म्हणून भनभयाच्या समुद्रानून पार जाण्यासाठी ब्रह्मा मर्त्ये चित्त जहाषिणें अवश्य आहे. ●●●

सम्वदा

वृच्छेणामेधमये नियमिततनुमि स्थीयते गर्भनासे
कात्ताभिलेखदुःखव्यतिकरविपमे यौवने निप्रयोग ॥
यामाक्षीणामनङ्गाविहसिनसतिवृद्धमापोऽप्यसाधु
ससारे रे मनुष्या वदत यदि सुख स्वल्पमप्यस्ति किवित् १९

सुमदारमाला

तनू आफ़सोनीच घार्णित कट्टे
रहाणें पडे भाग गर्भांतरिं
वियोगांचिया संभवं दुःखदायी
घडावी तुटी यौवनामीतरिं ॥
अवडें हंस्तोनी वदायें स्त्रियांनीं
जळो ती अशी वृद्धता वाटते
वदे मानवा ! स्तैय्य तें जीवनीं या
दिसे अल्पही काय तूतें कुटें ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ— (जन्मापूर्वीच दुःखाची सुरवात म्हणून) अव-
यवाचा सक्कोच करून, घार्णित, मोठ्या कष्टांनं गर्भोत्तराहाणें
लागतें. तारुण्य हें तर प्रियेच्या वियोगाच्या समवासुळे (वर
तरवार टागल्यासारकें) दुःखदायी—आणि त्यात (खरोखरीच)
कीवा वियोग घडवा. तरुण स्त्रियांनीं अपमानगमं हसायें असें
तें वादेंवय ! तेंहि सुटकर नव्हे ! मग (हें सर्व ध्यानीं घेऊन,)
हे मानवानो ! सांग पाहू या ससारात अल्पतरी सुख आहे
काय ?

शाईलविक्रीडित

भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भ्र-
स्तकस्वेष कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृत चेष्टितैः ॥
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयता
कामोच्छिन्नचित्तवशे स्वधामनि, यदि श्रद्धेयमस्पद्रवः ॥ २० ॥

शाईलविक्रीडित

होती भंगुर भोग हे विविध रे; त्यांचाच संसार हा
ते-हां कां भ्रमतां वृथाच नरहो ! आतां पुरे खेळ हा ॥
आशापाश शमून काम झडुनी होतं चिन्तुद्धन्तर
तें स्वात्म्यांत करा विलीन; जर कां विश्वास माझ्यावर

गद्यार्थ—वियोगभोग हे स्वभावतः क्षणभंगुर असून, त्यांचाच
मिळून हा ससार बनलेला आहे तर हे नरानो ! कशासाठी हे
भ्रमन आहे ? पुरे आता हे खेळ. आशापाश घडून, कामाचा
उच्छेद होऊन विद्युद्ध झालेलें आपलें मन, माझें एकावयाचें
असेल, तर, स्वात्म्याचे ठायी विलीन करा !

शाईलविक्रीडित

ब्रह्मोन्द्रादिमरुद्गणास्तुणगणान् यत्र स्थितो मन्यते
यत्स्वादादिरसा भवन्ति विभवाल्लोक्यराज्यादयः ॥
भोगः कोऽपि स एक एव परमो नित्योदितो ज्ञम्भते
भो साधो क्षणभङ्गुरे तदितरे भोगे रतिं मा कृष्याः ॥ २१ ॥

शाईलविक्रीडित

जो लाभून नरा तृणासम गमे ब्रह्मेन्द्रदेवादिक
यत्स्वादें विभवांस वेचव गणी जैलोन्य राज्यादिक ॥
पेसा एकच उच्च भोग परि जो नित्यप्रकाशा धरी
साधो त्याविण तूं कधीं न दुसऱ्या भोगांत इच्छा करी २१

गद्यार्थ—ज्याचा लाभ झाला असता, ब्रह्मा इन्द्र इत्यादि
सर्व देवतास मनुष्य तृणसमान मानिले; ज्याच्या रचीपुढें,
निलोक्याचें राज्य इत्यादि भोगसुद्धा वेचव वाटू लागतात. असा
सर्वोच्च, नित्यप्रकाशी, अवर्णनीय (ब्रह्मानंद नावाचा) भोग
आहे ! हे सज्जना त्या एका भोगाव्यतिरिक्त इतर कोणात्याहि
क्षणिक भोगाची इच्छा करू नको.

शाईलविक्रीडित

न ध्यात पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिद्यते
स्वर्गद्वाररुपाटपाटनपदुर्धर्मोऽपि नोपासितः ॥
नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
मातु केवलमेव यौवनतरुच्छेदे कुठारा वयम् ॥ २२ ॥

सुमदारमाला

तुटयास संसार, शास्त्रा धरोनी,
न मी चित्तिलें ईश्वराच्या पदा
पट्ट स्वर्गिचें द्वार उद्धाटणारा
न वा धर्मही धार्जिला मी कदा ॥
न आर्लिंगिली पुष्ट ऊरुस्तनांची
कर्धीं स्वमिही मी कुणी सुंदरी
जहालें परी मातृतारुण्यवृक्षास
उच्छेदणाच्या कुन्हाडीपरी ॥ २२

गद्यार्थ—ससारातून सुटण्यास, विधियुक्त, मी कधीं ईशपदाचें
ध्यान केले नाही. स्वर्गाचें द्वार उघडून देण्यात पदाइत अशा
धर्माचेंहि आचरण कधीं केले नाही; पुष्ट ऊरुस्तन असलेली
तरुणीहि कधीं स्वनातसुद्धा आर्लिंगिली नाही. (अद्या रीतीनं
न पारमार्थिक, न पेहिक सुपें भोगल्यानं) मी केवळ माझ्या
मातेच्या तारुण्यरूपी वृक्षाचा उच्छेद करणाऱ्या कुन्हाडीप्रमाणें
झालं ! (प्रसूतीमुळें स्त्रीचें तारुण्य नष्ट होतें.)

शिवरिषी

वयं येम्यो जाताश्विरपरिगता एव खलु ते
समं यैः संवृद्धाः सृष्टिविषयतां तेऽपि गमिताः ॥
इदानींमेते स्मः प्रतिदिवसमासवपतनाद्
गतास्तुन्यावस्थां सिकतिलनदीतीतरुमिः ॥ २३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

गेले दूर पुढे कधीच निघुनी ज्यांपासुनी जन्मलो
झाले ते स्मृतिशेष सधे जनही ज्यांच्यासवें धाढलो ॥
आला पात समीप हा अनुदिनीं-साजे खरी आजला
वाळूंदील नदीतदस्थ तर जे, त्यांचीच आम्हां तुला ॥२३॥

गद्यार्थ— ज्यांच्यापासून आम्ही जन्मलो ते तर कधीच निघून
गेले. ज्यांच्या संगतीत वाढलो त्याची आता आठवण काढायची
इतकेंच. आमचें स्वतःचेंहि पतन प्रत्येक दिवशीं जवळ जवळ
येत चालल्याने नदी किनाऱ्यावरील वाळूतील झाडाचीच तुलना
आम्हास शोभते (वाळूमुळे मुळें लोल नसल्याने असे वृक्ष
वेव्हा उन्मळून पडतील याचा नेम नसतो.) ●●●

वैतालीय

न नटा, न विटा, न गायका, न परद्रोहनिब्रह्मद्वयः ।
नृपमीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योपितः ॥ २४ ॥

वसततिलका

आम्ही नसूं नट, न गायक, जार नाही
वुद्ध्या दुज्यांप्रति मनांतुन वा न द्रोही ॥
मेटावया नृपतिला इथ कोण आम्ही ?
पुष्टस्तं नत अशा युवती न नामी ॥ २४ ॥

गद्यार्थ— राजाचें दर्शन घडावयाला आम्ही असे कोण
लागून गेले आहो? आम्ही काही नट नाही, — जार नाही,
गायक नाही, दुसऱ्याचे वाईट करण्यास टपलेले सुगळखोर नाही,
किंवा पुष्टस्नमारांनें नमलेल्या तरणीहि नाही. [राजाची या
असल्या गाळीव रत्नाशिवाय इतराना भेट घडत नाही. राजे
राजे आपण म्हणतां ते किती क्षुद्र असतात पहा.] ●●●

हरिणी

निपुलहृदयैर्धन्यै कैश्चिज्जगज्जनित पुरा
त्रिभुतमपरैर्दत्तं चान्यैर्निजित्य तृणं यथा ॥
इह हि सुननानन्ये धीराधतुर्दशा मुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुसा क एप मद्रज्जरः । ॥ २५ ॥

धर्मा

धन्य महोदारांनीं जग निर्मियलें कधीं तरी कोणी ।
कुणि शासिलें, हुज्यांनीं जिजुनि दिधलें तृणापरी
गणुनी ॥

चौदा भुवनें पेशीं शूर वुजे भोगिती इथें कोणी ।
स्वल्प पुरांचे राजे-परि असती केवढे प्रमत्त मनीं ॥ २५ ॥

गद्यार्थ— फार पूर्वी कोणीसे फार घोर धन्य होऊन गेले
त्यांनीं हे जग निर्मिलें. दुसऱ्या कुणी त्यावर अधिसत्ता गाजविली;
तर दुसऱ्या कुणी तें जिंकून, तृणासम तुच्छ समजून दुसऱ्यांना
तें दान दिलें! अजूनसुद्धा चौदा भुवनांचे राज्य करणारे शूर
दुसरे आहेत! (यांच्याशी तुलना करिता क्षुद्र अशा) काही
नगरांचे राज्य करणाऱ्या मनुष्यांना केवदा गर्व! ●●●

शिवरिणी

अमुक्तायां यस्या क्षणमपि न यातं नृपशतै-
र्भुवस्तस्या लामे क इव बहुमान. क्षितिभृतां ॥
तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशेऽपि पतयो
विषादे कर्तव्ये निदधति जडाः प्रत्युत मुदम ॥२६॥

धर्मा

जी भू न राहिली क्षण शतनृपतींकडुनि भोगल्याघोण
न कळे तिच्याहि लामें-नृपां गमे फाय केथिं बहुमान !
अशांशाचाहि तिच्या अवयवलेख भोगिती असे नृपति
मूर्ख विषादावढीं आनंदचि उलट मानिती चिचिं ॥२६

गद्यार्थ— जिचा (एकाच घेली) शमर शमर राजांनी
उपभोग घेतल्याशिवाय एक क्षणहि गेला नाही, अशा (पूर्ण)
पृथ्वीचा लाम होऊन सुद्धा पृथ्वीचा म्हणविणाऱ्यांना दाय
बहुमान वाटतो कोण जाणे! मग तिच्या अशाच्या एखाद्या
लहानशा भागाचे राजे, वास्तविक रेंद वाटावयाचा त्यानदळी
मूर्ख कसे आनंद मानतात कोण जाणे! ●●●

शार्दूलविक्रीडित

एतस्माद् निरसेन्द्रियार्थगहनादायासदादाशु च
श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदर्शं क्षणात् ॥
शान्त भागमुपैहि सन्त्यज निजा कळोललोळां गतिं
मा भूयो भज भद्रगुरा भवर्ति चेतः प्रसीदाधुना ॥२७॥

शार्दूलविक्रीडित

चित्ता! कष्ट घोर रानसम या हो मुक्त कामांतुन
कल्याणप्रद, सर्व दुःख शमनी, ती धांति घे तूं क्षण ।
लाटांच्या सम चंचला गति तुझी सोडून दे सत्वरें
आतां भंगुर या भवीं न रमणें पेशी घुपा तूं करी ॥२७॥

गद्यार्थ— हे माझ्या मना! इन्द्रियविययरूपी शरदादायक
अस्पृष्टानून तूं लीकर बाहेर पड आणि धणमर, कल्याणकारी,

सर्वं द्रुत शमविणारी अशी—शांति धारण कर. लाटासारखी स्वतःची चंचल गति सोडून दे आणि क्षणिक अशा या सवाराची पुन्हा रुचि धरू नको एवढी आता वृथा कर. ●●●

वसंततिलका

भक्तिर्भवे मरणजन्मभय हृदिस्थ
स्नेहो न वधुपु न मन्मथजा विकाराः ॥
समर्गदीपरहिता विजना वनान्ता
वैराग्यमस्ति किमत परमर्थनीयम् १ ॥ २८ ॥

शाईलविक्रीडित

चिर्त्ती शकरभक्ति, जन्ममरणासाठी हृदीं भीतीही ॥
कामाचे न विकार, ना अति अशी आसक्ति वंधूंतही
रानीं निर्जन यास दूर जनतासंपर्कदोषाविण
अन्वैराग्य, यदा हवें तरि कुणा हो काय तें याहून ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—शकराची भक्ति, हृदयत जन्ममरणाचे भय, नातेबाधकाविपर्यीं अति आसक्ति नसणे, कामविकार नाहीत, (शुद्ध) लोकांच्या ससर्गापासून दूर वनात एकातात राहणे आणि यांच्या जोडीला वैराग्य असावे ! मग याहून अधिक (वेचापारशी) काय मागावयाचे ? ●●●

वसंततिलका

पातालमात्रिशसि यासि नभो प्रिलड्ध्य
दिङ्मण्डल भ्रमसि मानस ! चापलेन ॥
भ्रान्त्वाऽपि जातु प्रिमल कथमा मनीनं
न ब्रह्म सस्मरसि निर्बृतिमेषि येन ॥ २९ ॥

वसंततिलका

पाताळिं जासि, नभ लंघिसि तू समग्र
दिग्मडळीं फिरसि हे मन ! तूच शीघ्र ॥
हिंडून, आत्महितकारक शुद्ध जे, ते—
कां ब्रह्म नाडविसि—जे तुज मोक्ष देतें ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—हे माझ्या मना ! तू पाताळात शिरलेस, आकाश ओलांडून जातेस, शीघ्र वेगाने दशदिशात भ्रमण करतसे ! पण इतके सर्वत्र फिरूनहि, तुला परमवीर्य्य मोक्ष देणाऱ्या आत्म-हितकारक, विपुद्ध, अशा ब्रह्माचें स्मरण का करीत नाहीस ! ●●●

मन्दाक्रान्ता

आससार त्रिभुवनमिद चिन्वता तात ताड्ड
नैरास्माक नयनपदवी श्रोत्रमार्गं गतो वा ॥
योऽय धत्ते विषयकरिणीगाढरूढाभिमान—
क्षीवस्यान्त करणकरिण सयमालानलीलाम् ॥ ३० ॥

मन्दाक्रान्ता

या संसारीं त्रिभुवनिं उभ्या शोधितांही अम्हांसी
पेकूं आली न च, न विसली एकही व्यक्ती पेशी ॥—
कीं जी थांथी विषयकरिणी-संग-भाटाभिमानें—
मत्ता अत करणकरितें संयमी शूखलेनें ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—या सवारापासून सर्व त्रिभुवनें शोधूनहि, नाजारे ! आम्हाला असा एकहि माणूस दृष्टीस पडला नाही, वा, एक आश नाही, कीं, जो, विषयरूपी हृत्तिणीच्या सगलेनें प्रमत्त झालेला अत करणरूपी हृत्तीला, सयमाचें बधन लावू शकेल. ●●●

शाईलविक्रीडित

जीणी एव मनोरया स्वहृदये यात च तद् यौन
हन्ताद्गेषु गुणाश्च बन्ध्यफलता याता गुणवैरिना ॥
किं युक्तं सहसाऽभ्युपैति बलवान् काल कृतान्तोऽक्षमी
हा ज्ञात ! मदनान्तकाद्भिद्युगल मुक्त्वाऽस्ति नान्या
गतिः ॥ ३१ ॥

शाईलविक्रीडित

स्यनें तौ मनिंचीं मनींच जिरलीं, गेलेंच तें यौवन
अर्गीच्याहि गुणीं फलेन न धरिलीं त्यांच्या गुणज्ञांविण ॥
काल बूर बलिष्ठ ये क्षणभरें, आतां कराने कसें ?
आले ध्यानि, गती दुजो शिचपदाचांचूनि कांहीं नसे ३१

गद्यार्थ—मनोरथ हृदयातल्या हृदयातच जिरले; त तारुण्यहि निघून गेलें, गुणज्ञ कोणी नसल्याने अगतत्या गुणाचें काहीं फल आल नाही. काय करावें ? बलवान् बूर यम सौरच हाडप घालणार ! हा आले ध्यानीं—एक मदनान्तक शकराच्या पाया-चाचून दुसरा गति नाही. ●●●

दिग्भरिणी

वितीर्णे सर्वेस्वे तरुणऋणागुणहृदया
स्मरन्त संसारे त्रिगुणपरिणामाधिगतम् ॥
यदा पुण्येऽरण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणै—
स्त्रियामा नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणा ॥ ३२ ॥

शिक्षरिणी

दुज्यांना सारंही अतिकरुणभावं वितरनी
गती संसाराची अति अहितकारी उमजुनी ॥
जर्षी पुण्यारण्यां उजळित शरच्चन्द्रकिरण
कर्षी नेऊ रात्री हरचरण मानून शरण ? ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—अत्यंत दयापूर्ण हृदयाने आपलें सर्वस्व इतरांना देऊन, संवार हा कित्ती भयंकर अहितकारी आहे हे उमजून, पवित्र अद्या अरण्यामध्ये शिवचरणाना अतिम आसरा करून, शरच्चद्राच्या चादण्याने उजळविल्या अशा रात्री आग्नी कर्षी घालू ? (अशी ओढ वाटते)

●●●

शिक्षरिणी

न भिक्षा दुष्प्रापा पथि मम महाऽऽरामरचिते
फले सम्पूर्णा भूद्रिपमृगसुचर्मापि वसनम् ॥
सुखैर्वा दुःखैर्वा सददापरिपाकः खलु तदा
त्रिनेत्रं कस्तयक्त्वा धनलवमदान्धं प्रणमति ? ॥ ३३ ॥

शिक्षरिणी

ही भिक्षा मिळण्या नसे जड मला उद्यानपूर्णा पथी
यत्रातं मृग-हृत्ति-चर्म; भरली पृथ्वी फलांनीं कित्ती ॥
होणारा परिणाम एक जर कां दुःखासुखांचा खरा
वित्तान्धा नमणार कोण जगतीं सोडूनियां शंकरा ? ३३

गद्यार्थ—या मार्गावर एवढीं उद्याने आहेत तेव्हा (अर्थातच त्याचे स्वामी श्रीमान् उदार असणार) मला भिक्षा मिळणें अवघड नाही. फलांनीं पृथ्वी भरलेली आहे, हत्तीचें किंवा हरिणाचें कातवें वस्त्राचें काम भागवितान्त. (या सर्व ऐहिक) सुखाचा या दुःखाचा परिणाम (आध्यात्मिक दृष्ट्या) सारखाच (म्हणजे शून्य) होणार असेल तर शंकराचे चरण सोडून अल्पधनानें मदान्ध झालेल्यांना लोटागण कोण घाल्यार ?

●●●

शिक्षरिणी

अनावर्ती कालो व्रजति स वृथा तत्र गणितं
दशास्तास्ताः सोढा व्यशनशतसन्तापविधुराः ॥
क्रियद्वा वक्ष्यामः किमिव बत नाहमन्यपवृत्तं
किमस्माभिर्ध्यावपुनरपि तदेव व्यवसितम् ॥ ३४ ॥

शादूलविक्रीडित

येई काल पुन्हां न, मी न गणिला तो व्यर्थ गेला तरी
आपत्ती शत कोसळून पडल्या त्या साहित्या अतरिं ॥
केली हानिहि मी स्वयंच थपुली तें काय सांगूं कित्ती !
जाई खोड न ती, अजून करितों कर्म पुन्हां तीच तीं ३४

गद्यार्थ—काल एकदा गेला कीं फिरून परत येत नाही. (असा मोलाचा तो असतानि) माझा तो व्यर्थ चालला आहे याची मला दखल नाही—आणि (त्यामुळे) शेंकडों सकटें (आज पर्यंत) येऊन कोसळलीं तीं तीं (निमूटपणें) सोसलीं (कारण गत्यंतरच नव्हतें). माझ्या स्वतःच्या आहिताच्या गोष्टी कित्ती प्रकारें मी करीत आलों याची कर्मकहाणीतरी कोठवर सांगावी ? आणि इतके असून सुद्धा पुन्हा मी त्याच त्याच गोष्टी (तेच सर्व प्रमाद) आचरीत आहे हा प्रकार तरी काय आहे ? ●●●

शिक्षरिणी

यदा मेरु श्रीमान् निपतति युगान्ताग्निनिहतः
समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरमकरप्राह-निलयाः ॥
धरा गच्छत्यन्त धरणिधरपादैरपि धृता
शरीरे का वार्ता करिकलभङ्गाप्रचपले ॥ ३५ ॥

शिक्षरिणी

महा मेरू जेथें प्रलयसमयाग्नीत पडतो
महानक्रांनाही गृहसमाचि अग्नीहि सुकतो ॥
धरा जाई नाशा, जरि गिरिपदांनींहि धरिली
करीकर्णपिदया तरल तनुची गोष्ट कसली ? ३५

गद्यार्थ—जिथें मोठा सोन्याचा पर्वत जो मेरू, तो सुद्धा प्रलयाच्या अग्नीत कोसळून पडावयाचा आहे, मोठेमोठ्या नक्रांना आश्रय देणारे समुद्र सुद्धा आहून सुद्धा जावयाचे आहेत, मोठ्या पर्वतांनीं आपल्या पायांनीं आधार देऊन ज्या पृथ्वीला स्थिर केली ती पृथ्वी सुद्धा जिथे नाश पावणार तेथें हत्तीच्या पिलाच्या कानाइतक्या चंचल मानव देहाची कया काय ? ●●●

भनुद्धम्

महता पुण्यपप्येन क्रीतेयं कापनीस्त्वया ।
पारं दुःखोदधेरिगंतु तर यावन्न भिपते ॥ ३६ ॥

भावार्थ

तू घेतली विकत जी तनुनीका थोर पुण्य देऊन ।
दुःखोदधिपार तिला चल्हवित ने जों न जाय अंगून ३६

गद्यार्थ—मोठ्या पुण्याचें मोल देऊन, तू जी ही देहरूपी होडी विकत घेतली आहेस, ती जोवर फुटली नाही तींवरच तू समागराच्या पार जाण्यास तिला बळघीत ने. ●●●

अनुपुढम्

आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मण ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालं पिवति तद्रसम् ॥ ३७ ॥

अनुपुढम्

घेणें, देणें, नि कर्तव्य कर्म केलें न सत्वर । —
जर कां, रस त्यांतील काल प्राप्ती स्वयें तर ॥३७॥

गद्यार्थ—घेणें असो, देणें असो, किंवा देलेंच पाहिजे असे काम असो, हें सारें जर झपट उरकलें नाही तर काल हा त्यातला 'रस' मिळून टाकतो—म्हणजे या तिन्ही कामात गोडी राहात नाही—(घेण्याने कायत वाघे पडतात, देणेकरी तगादे लावून कट्ट शब्द ऐकवतात, आणि उशीर झाल्यानें अवश्य कर्तव्य कदाचित् होणार नाही किंवा सुखानें न होता कष्टाचें होईल) ●●●

आर्था

धनिनि जने चट्टुपट्टता जल्पतु रसना रसावाने छन्धा ।
त्वमशनपाननिरिक्त मस्तक ! चरणे कथं लुठसि ? ॥३८॥

आर्था

रसलुब्ध जीभ वरळो
चाटुवचातें धनीजनांपुढतीं ।
तुज अशन, पान, नसता
मस्तक ! कां लोळसी पदांवरतीं ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—मधुरस खाण्यापिण्याला चटावलेली जीभ, श्रीमतापुढें (ब्रह्मा स्तुतीचे) लाळघोटेपणाचे (लाचार) शब्द बडबडो; परतु हे मस्तक ! तुला तर खाण्यापिण्यात काहींच सुखदुख नाही मग तूं का (श्रीमताच्या) पायावर लोळण घेतेंस ! ●●●

अनुपुढम्

आलोक्ष्य सर्वं शास्त्राणि विचार्यैव पुनः पुन ।
इदमेकं सुनिष्पन्न ध्येयो नारायणः सदा ॥३९॥

अनुपुढम्

मंथुनी सर्वं शास्त्रांतें, चिन्तुनीया कितीकदां ।
निष्पन्न हेंच झालें कीं, ध्यायें नारायणा सदा ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—सर्व शास्त्राचें मथन करून, आणि बारवार चिन्तन करून शेवटीं एकच गोष्ट निष्पन्न झाली ती ही कीं, सदा सर्वकाळ भगवताचेंच चिन्तन करीत राहिलें पाहिजे. ●●●

शान्दूलविक्रीडित

क्षान्त, न क्षमया, गृहोक्षितसुख त्यक्त, न सन्तोषत
सोढा दुःसहशीतवाततपनक्षेश, न तप्त तपः ॥
ध्यात विचमहामिंश नियमितप्रार्थनैर्न शम्भो पद
तत्तत्कर्म कृत यदेव मुनिभित्तैस्तैः फलैर्निश्चिता ॥४०॥

सुमदारमाला

न केली क्षमा क्षान्तिनें, मीं गुर्हीच्या
सुखां सोडिलें तें न तुष्टीमुळें ।
अतीशीतवातातपां साहिलें मीं
परी तें तपाच्या न हौशीमुळें ॥
सदा चिंतिलें विच, रोषोनिया प्राण
ना चिंतिलें शकराचें पद
मुनींचेंच मीं सवैही कर्म केलें,
परी हाय ! त्या त्या फलें घंचित ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—मी क्षमा घेली पण ती क्षमावृत्ति (हृदयात बाणली) होती म्हणून नव्हे (तर प्रतिकार करण्याची शक्ति नव्हती म्हणून.) संसारसुखें सोडलीं पण सतोषवृत्तीमुळ नव्हे (तर बहुधा ती मिळविण्याची शक्ति नव्हती किंवा मोगण्याची शक्ति उरली नव्हती म्हणून !) असह्य थडी वारा, ऊन यांचे तडागे घेतले पण तें काहीं तपश्चर्येचें अग म्हणून नव्हे (तर ते निवारण्याची साधनें नव्हतीं म्हणून !) ध्यान घेलें पण प्राणायाम पूर्वक शकराच्या पदाचें नव्हे तर सपत्तीच ! अशा रीतीनें (वरवर दिसण्यास) मुनिलोक जीं जीं कर्म (क्षमा, सतोष, तपश्चर्या, ध्यान, इत्यादि) करतात तींच कर्म मींही घेलीं परतु हाय ! त्या त्या कर्मांचें फल जें त्यांना मिळतें त्या त्या फलापासून मी मात्र वंचित राहिलों (कारण अर्थातच दोषाच्याहि त्या कर्मांचे हेतूच परस्परविरुद्ध. मित्राच्याला उपवासाचें फल लाभत नाही.) ●●●

प्रकरण ३७ वैराग्य

श्लोक १ ते २७ (श्री शंकराचार्यरचित चर्पटपञ्जरीवैकी) ; वैराग्यशतक भर्तृहरि; शेवटी ४ श्लोक गंगालहरि.

१ ते २७ श्लोकांचे वृत्त सवाई (मात्रा.)

मूढ ! जहीहि धनागमवृष्णा कुरु सद्बुद्धि मनसि वितृष्णाम् ॥
यत्प्रभसे निजकर्मोपात्त वित्त तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥

मूढ ! सोड विचास्तव हांव
सुबुद्धि धर मर्नि अलोभभाव ॥
कर्मफळ निज जें लामे धन
तुष्ट त्यानें होवो तव मन ॥ १ ॥

गद्यार्थ— मूर्खा ! धनाची हाव सोड. सद्बुद्धीची कास घरून
मन निर्लोक कर. स्वताच्या कर्मांनं जें धन मिळेल त्यानेंच तू
आपल्या मनाला रमन. (समाधान मान.)

अर्थमनर्थ भाग्य नित्य नास्ति तत सुखलेशः सत्यम् ॥
पुत्रादपि धनभाजा भीतिः सर्वत्रैवा विहिता रीति ॥ २ ॥

अर्थ अनर्थांचें कर चिंतन
मिळेल न लवसुखही परि त्यांतुन ॥
धनिका भय निजपुत्रांचेंही
साच्या जगभर रीति अशी ही ॥ २ ॥

गद्यार्थ— अर्थ अनर्थ याचा तू नीट विचार कर पण
त्यापासून थोडी सुद्धा सुप्रप्राप्ति यत्नोत्तरच नाही. भीमानना,
आपल्या मुलापासूनसुद्धा भय असतें—अशीच जगाची रीत आहे.

का ते कान्ना कस्ते पुत्र ससारोऽयमनीय विचित्रः ॥
कस्यत्वं का कुन आयातस्तत्त्वं चिन्तय तदिदं भातः ॥ ३ ॥
कुठली कान्ता, कुठला पुत्र ?
संसारचि हा अतो विचित्र ॥
कोण कुणाचा, येदी कोठून !
या तत्याचें कर तूं चिंतन ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—कोण तुझी पत्नी, कोण तुझा मुलगा ? असा हा
संसारच मोठा विचिन आहे. तू कुणाचा, कोण, कोठून आलास
याचा, हे कथो ! मूळगामी विचार कर.

मा कुरु जन ! धनयौवनगर्व हरति निभेषात्कालः सर्वम् ॥
मायामयमिदमखिलं हित्वा ब्रह्मपदं त्वं प्रविश निवित्वा ॥ ४ ॥
नरा ! न कर धनयौवनगर्व काळ हरी हें क्षणांत सर्व ॥
मायामय हें सर्व सोडुनी ब्रह्मपदीं जा नीट उमजुनी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— हे नरा ! धनारण्याचा गर्व वाहू नको [कारण]
काळ हें सर्व क्षणात हरण करतो. तेव्हा माथेनं भरलेलं हें सर्व
सोडून नीट उमजून ब्रह्मपदी प्रवेश कर.

काम क्रोध लोभ मोह त्यक्त्वाऽऽत्मान भाग्य “ कोऽहम् ? ” ।
आत्मज्ञाननिहीना मूढास्ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ५ ॥

त्यजुनी काम क्रोधा मोहा विचार कर “ मी कोण
असें ? ” हा ॥
आत्मज्ञानाविण मूढमति नरकामध्ये पडुनी शिजती ॥

गद्यार्थ— काम क्रोध मोहलोभ सोडून “ मी काण ? ” हा
विचार कर. आत्मज्ञानविरहित मूढ हे नरकात पडून शिज-
विले जातात.

सुमन्दिरतरुमूलनिवास शय्या भूतलमजिन वासः ।
सर्वपरिग्रहभोगत्यागः कस्य सुख न करोति विरागः ॥ ६ ॥

स्वर्गतरुच्या तळीं राहणें भूवर निजणें चर्म नेसणें ॥
त्यजणें सारी मिश्रकत, भोग सुख न कुणा देतले
विराग ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—स्वर्गलक्ष्या खाली राहणें, जमिनीवर निजावें, चर्म नेसावें, सारी पेट्टिक सपत्ति व तिचे मोग सोडावे. वैराग्य कोणाला सुख देत नाही ?

●●●

शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ मा कुरु यत्नं निग्रहसंधौ ॥
भव समचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यचिराद्यदि विष्णुत्वम् ॥७॥

शत्रु मित्र अन् पुत्र वंधुजन
यांत न कर तडजोड न भांडण ॥
सर्वोदाी धर समचित्तत्व
क्षणौ इच्छिती जर विष्णुत्व ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—शत्रु, मित्र, पुत्र, बांधव, यात [उगाच] तडजोड किंवा भांडण लावण्याचे खटाटोप करू नको. सर्वत्र समभाव धरून वाग — जर तुला त्वरित विष्णुपद हवें असेल तर.

●●●

त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्व्यर्थं कुप्यसि सर्वसहिष्णुः ॥
सर्वस्मिन्नपि पश्याःमानं सर्वत्रोत्सृज भेदाज्ञानम् ॥ ८ ॥

तूं मी या सर्वांतचि विष्णुः कोपुं नको; हो सर्वसहिष्णु ॥
स्वतांस घद्य तूं सर्व ठिकाणीं सर्वभेद अज्ञान सोडुनी ८

गद्यार्थ—तुझ्यात माझ्यात आणि सर्वत्र विष्णु भरलेला आहे. सर्व सहन करणारा हो. व्यर्थ रागातू नकोत. सर्व ठिकाणीं, तू स्वतास पहा. सर्व ठायीं भेदरूप अज्ञान सोडून दे.

●●●

नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्वृत्तीभितमतिशयचपलम् ॥
निद्रि व्याध्यमिमानप्रलं लोके शोकहलं च समस्तम् ॥९॥

कमलदलावर हले जसें जल
तसेंच जीवित अतिशय चंचल ॥
रोग गर्व यांनीं भरले जन
शोकपूर्ण जग सर्वचि जाण ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—जसे कमळाच्या पानावर हल्णारें जल, तितकेंच हें जीवित अल्प चंचल आहे. रोग, गर्व यांनीं लोक प्रल अत्यंत सारें जग शोकपूर्ण आहे हें नीट जाण.

●●●

गुरुचरणाम्बुजनिर्भरभक्तः ससारादचिराद्भव मुक्तः ॥
सेन्द्रियमानसनिग्रहमादेवं द्रव्यसि निजहृदयस्यं देवम् ॥१०॥

गुरुपदकमलीं हो दृढभक्त
संसारंतुंमि हो झणि मुक्त ॥
देहमनांचं नियमन करशी
हृदयस्थ देवा तथि तूं पवशी ॥ १० ॥

गद्यार्थ—गुरुचरणकमलीं दृढ भक्ति ठेवून या संसारातून लौकर मुक्त हो. इद्रियातह मनाचे नियमन करशील तेव्हा तुझ्या हृदयस्थ देवाचें तुला दर्शन वडेल.

●●●

दिनमपि रजनी साय प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः ॥
काल त्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि नमुञ्चंत्याशावायुः ॥११॥

प्रभात, संध्या, रात्र दिनान्तीं
शिशिर जाउनी वसंत येती ॥
काल खेळतो-पळतें आयु
तरिहि न सोडी आशावायु ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—दिवस, रात्र, संध्याकाल, सकाळ शिशिर वसंत हो एकामागून एक पुन्हा येतात. काल खेळत आहे. आयुष्य सप्त आहे—तरी माणसाला आशावायु सोडीत नाही.

●●●

अग्ने वहिः पृष्ठे भानू रात्रौ चिबुरुक्षमार्पितजानुः ॥
कतलभिक्षा तरुतलगासस्तदपि न मुञ्चत्याशापाशः ॥

अग्नि पुढें, रवि मागे; रात्रीं हनुवटीहि ठेकुनि जानुचरी ॥
वसति तरुतलीं, भिक्षा हातीं, तरी न आशापाश
सोडिती ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—दिवस। पुढ्यात धुनी पेटलेली; पाठीमागून जग; रात्रीं गुड्यात हनुवटी ठेकून वसावयाचें; शाड्यामाली राहणें, आणि हातीं भिक्षा, (एवढी भयकर दुर्दशा प्राप्त झाली) तरी आशाचा पाश माणसाला सोडीत नाही !

●●●

यावद्विज्ञोपार्जनसक्तस्तान्निजपरिवारो रक्तः ॥
पथाद्धानति जर्जरदेहेवातो पृच्छति कोऽपि न गेहे ॥१३॥

जांवर नर धन मिळवी तोंवर,
प्रेम दाविती गृहजन त्यावर ॥
मग जर्जर तो देह धांवतां,
घटीं न पुढिती कुणि तडती ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—मनुष्य धन मिळवियान्न समर्थ अगतो तोंवर त्याच्या परचीं सारीं त्यावर प्रेम दागविनाळ मागून तो म्हणतार

होऊन हिंडू लागला की, त्याच्या घरात त्याची कोणी वास्तुपुस्त करीत नाहीं. ●●●

जटिलो मुण्डी लुञ्चिनकेश. कयायाम्बरो बहुकृतवेश ।
पश्यन्नपि च न पश्यति मेघ उदरनिमित्तं बहुकृतवेशः ॥ १४

जटाल, मुंडित, कापुनि, केश भगवो घरे नाना वेश ॥
मेघ, दिसे, तरिही न पहात, करितो सोंगें हीं उदराथे १४

गद्यार्थ—ज्या ठेवील, मुडन करील, केंस कापवून घेईल,
भगवो वरें व नाना वेश धारण करील. मेघपात्रासारखें दिखतें
तेहि न दिखल्यासारखें (निर्लज्जासारखें) करील अशीं नाना
सोंगे मनुष्य पोटासाठी करतो. ●●●

भगवद्गीता किञ्चिदधीता गङ्गाजललवकणिका पीता ॥
सहृदपि यस्य मुरारिसमर्चा तस्य यम. किं कुरते चर्चाम्

भगवद्गीता थोडी शिकुनी, गगाजल थोडेसें पिउनी ॥
एकदां हि जो हरिस पूजितो तद्गार्ता यम करास करतो ।

गद्यार्थ—थोडी भगवद्गीता शिकून, थोड गगाजल पिऊन
एकदां हि जो हरिपूजा करतो त्याची चर्चा यम करतोय
कराला ? ●●●

अङ्ग गलित पलित मुण्ड दन्तमिहीन जात तुण्डम् ॥
वृद्धो यानि गृहीत्वा दण्ड तदपि न मुञ्चत्याथा पिण्डम् ॥ १६ ॥

अवयव गळले, केंसहि पिकले
मुखामथें त्या दांतांहि नुरले ॥
काठी टेकित वृद्ध जाद हा
तरिहि ना सोडी आशा देहा ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—अवयव गळले, केंस पिकले, तोंडाचें बोळकें
झालें—आणि काठी टेकीत श्हातारा चालतो तरी आशा
देहाला सोडीत नाहीं. ●●●

बालस्तावत्क्रीडासकस्तुरुणस्तावत्तर्हणीरक ॥
वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः परे ब्रह्मणि तु कोऽपि न लग्नः ॥ १७ ॥
याळ तोंवरी राहे खेळत तरुण तोंवरी रतिरंगांत ॥
वृद्ध तोंवरी करी चिंतना ब्रह्माची परि आस्था न
कुणा ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—लहानपणीं खेळत, तरुणपणीं रतिरंगांत, श्हातार-
पणीं चिंतेंत, माणूस मग भयतो परतु-परब्रह्माविषयीं कुणालाच
आस्था नाही. ●●●

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ॥
इह संसारे खलु दुस्तारे कृपयाऽपारे पाहि मुरारे ॥ १८ ॥

पुन्हां जन्मणें पुनश्च मरणें
पुनश्च जननी जठरीं निजणें ॥
अपार दुस्तर या संसारीं
कृपया तारी मजसि मुरारि ! ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—पुन्हापुन्हा जन्माला येणें, पुनःपुन्हा मरणें,
पुन्हा पुन्हा आईच्या गर्भांत वास करणें ! या अपार, दुस्तर
संसारसागरातून, हे कृपा, माझे तू रक्षण कर. ●●●

पुनरपि रजनी पुनरपि दिवसः पुनरपि पक्षः पुनरपि मासः ॥
पुनरप्ययनं पुनरपि वर्षं तदपि न मुञ्चत्याशामर्षम् ॥ १९ ॥

पुनरपि रजनी पुनरपि दिवस
पुनरपि पक्ष नि पुनरपि मास ॥
पुन्हां अयन अन् वर्षें जातीं
आशा श्लोघ न तरी सोडिती ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—पुन्हा रात्र, पुन्हा दिवस, पुन्हा पक्षरवडा, पुन्हा
महिना, पुन्हा सहामाही, पुन्हा वर्षें येतात आणि जातात पण
आशा आणि श्लोघ हे देहाला सोडीत नाहीत. ●●●

वयसि गते कः कामविकारः शुष्के नीरे कः कासारः ? ॥
नष्टे द्रव्ये कः परिवारो जाते तत्त्वे कः संसारः ? ॥ २० ॥

काम कोठला वय गेल्यावर ?
तळें कोठलें जल सुकल्यावर ? ॥
धन सरतां कुठला परिवार ?
तत्पक्षा कुठला संसार ? ॥ २० ॥

गद्यार्थ—ताण्य निवृत्त गेल्यावर कामविचार कोठला ?
पाणी वाळल्यावर तळें कोठलें ? सपति संपल्यावर परिवार
कोठला ? व तत्वाचें ज्ञान झाल्यावर संसार कोठला ? ●●●

नारीस्तनभरनाभिनवेश मिथ्यामायामोहावेशम् ॥
एतन्मासमसादि विकारं मनसि विचारय चारंवात्म ॥ २१ ॥
तर्हणीदेह-स्पर्शसुखें तीं मिथ्या मायामोहचि असतीं ॥
मांसमेदहृत विठतिच सारी पुनःपुन्हां हें मनीं
विचारी ॥ २१ ॥

गद्यार्थ— तरुणीच्या नाना अवयवना स्वार्थ करून मिळ-
णारे सुख मिथ्या माया मोहच आहे— ती केवळ मांस, चरबी
याची विकृति आहे याचा मनीं बारवार विचार कर. ●●●

कत्वं ? कोऽहं ? कुत आयात. का मे जननी ? को मे
तातः ? ।

इति परिभाषय सर्वमसारं त्रिंशत् ल्यकृत्या स्वप्रविचारम् २२

कोण तूं नि मी, आलों कुटुंबी ?
कोण कोण मम तात नि जननी ? ।।
असें जाण हें सर्व वसात
सोड विश्व — तें स्वप्रविचार ॥ २२ ॥

गद्यार्थ— कोण तू ? कोण मी ? कोटून आलों ? कोण माझी
आई ? कोण माझा बाप ? अशा रीतीनें हें सर्व अगार आहे,
याची नीट प्रतीति घेऊन हें विश्व सोड. तें सर्व स्वमातल्या
विचारासारखें आहे. ●●●

गेयं गीतानामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।
नेयं सज्जनसङ्गे चित्तं देयं दीनजनाय च त्रित्तम् ॥२३॥

गीतानामसहस्रा गायें विष्णुरूप हें अगार ध्यावें ।
सुजनसंगमीं स्वचित्त न्यावें दीनजनांना स्वचित्त
घावें ॥ २३ ॥

गद्यार्थ— गीता, नामसहस्र याचें गायन करावें, अनंत
विष्णुरूपाचें ध्यान करावें. सज्जनसमाकडे मनाला वळवावें,
दीन जनाना स्वचित्त घावें. ●●●

यावजीवो निवसति देहे तावकुशलं पृच्छति गेहे ।
गतवति यासी देहापाये भार्या विभ्यति तस्मिन्काये ॥२४॥

चसतो जोंवर जीव शरीरीं कुशल घरीं पुसतात तोंघरी ।
सोडुनि जातां प्राण सनूतें त्या देहा मग पत्नीहि भिते २४

गद्यार्थ— शरीरात जीव आहे तोंवर घरात माणसाची कोणी
बाळपुस्त करतात. माण देहांतून निघून गेल्यावर त्याच देहाला
त्याची खुद्द पत्नीहि भिते. ●●●

सुखतः क्रियते रामाभोगः पश्चादन्त शरीरे रोगः ।
यद्यपि लोके मरणं शरणं तदपि न मुञ्चति पापाचरणम्
॥ २५ ॥

स्वैर भोगुनी रतिसुख, नंतर
हाय ! शरीरीं रोग भयंकर ॥
जरी जीवनीं अटळचि मरण
तरी न सुटतें पापाचरण ॥ २५ ॥

गद्यार्थ— सुजातासीं म्हणून स्त्रीवा उपभोग घेतला जातो
आणि हाय ! माणूस देहांत रोगाचें ठाणें बघतें. जीवनाला
मरण हें अटळ आहे तरी माणूस पापाचरण सोडीत नाही. ●●●

कुरुते गङ्गासागरगमनं व्रतपरिपालनमथवा दानम् ।
ज्ञानविहीने कार्येऽनेन मुक्तिर्न भवति जन्मशक्तेन ॥ २६ ॥
सागर-गंगास्नाने करिती व्रत पाळिति वा दाने देती ॥
ज्ञानविना परि या सर्वानीं मुक्ति न मिळते जन्म-
शतानीं ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— कोणी मुमुक्षु गंगा-सागर-स्नाने करितात, व्रतें
पाळतात, दानें देतात, परंतु ज्ञानविहीन अशा या सर्व कर्मांनीं
मुक्ति, शरम जन्मांनींहि मिळणें शक्य नाही. ●●●

रथ्याचर्पटविरचितकल्पः पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः ।
नाहं न त्वं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ २७ ॥
विध्यांची गोधडी पांघरून ज्या मार्गीं ना पाप, पुण्य न
न मी, न तू, ना लोक असे जर काय म्हणुनि तूं शोक
करिसि तर ? ॥ २७ ॥

गद्यार्थ— (तुझ्यापाशीं असणार काय ?) रथ्यातल्या
विध्या गोट्या करून, हातानें त्याची शिवलेली गोधडी ! तुला
जेथे पाप किंवा पुण्य काहीच लागणार नाही असा मार्ग धर !
मीहि नाही ! तूहि नाहीस. हें जगहि नाही ! आणि तरीहि तू
कां शोक करतोस ? ●●●

अनुष्टुप्

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२८॥

अनुष्टुप्

आणिती अपणां नाश—नरकद्वार हे तिन्ही ।
काम क्रोध तसा लोभ—देणें यास्तव सोडुनी ॥२८॥

गद्यार्थ— काम क्रोध व लोभ हीं तिन्ही आपणास नाश-
कारक व नरकाचें दार उपडून देणारीं आहेत तेव्हा यांचा
त्याग करावा. ●●●

वसंततिलका

यां चिन्तयामि सतत मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जन्मं स जनोऽन्यसक्तः ॥
अस्मकृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक्ता च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ २९ ॥

वसंततिलका

ध्यातों जिला सतत मी, मज ती विरक्त—
इच्छी दुज्यास, परि तो दुसरीत सक्त ॥
माझ्यावरी प्रणयिनी दुसरी कुणी ही
धिक् तीस, त्यास, मदनास, हिला, मलाही ॥२९॥

गद्यार्थ— (या श्लोकासबंधी एक दत्तक्या सांगतात ती अशी
की, राजा भरतुहरीला त्याच्या गुरूने प्रवाद म्हणून एक फळ
दिलें, तें त्याने आपल्या प्रियेला दिलें. त्या स्त्रीचा कोणी
प्रियकर होता; त्याला तें फळ तिने दिलें, पण त्या पुरुषाची
बहूमा निराळीच कोणी स्त्री होती तिला त्याने तें फळ दिलें. इकडे
या शब्दाच्या स्त्रीचें राजा भरतुहरीवर प्रेम होतें म्हणून तिने तें
फळ राजाला दिलें व असें हें प्रेमाचें वरुंड पुढें होऊन ज्याचें
फळ त्याचेकडे परत आलें व या प्रकाराखा विदून राजाला
चैराम्य आले ।) मी जिचा सतत प्यास पोतेलेला आहे, तिचें
माझ्यावर प्रेम नसून, दुखण्या कोणावर आहे पण त्या तिच्या
बहूमाचें प्रेम, मात्र हिच्यावर नसून, आणखी कोण्या स्त्रीवर
आहे । इकडे माझ्यासाठी प्रेमासुद्धें झुरणाला लागणारी आणखी
एक स्त्री आहे ।— चिक्कार अयो तिला, त्याला, मदनाला,
हिला आणि मला स्वतालाही !

शिवरिणी

वदता वाराणस्याममरतदिनीरोधसि वसन्
वसानं कौपीनं शिरसि निदधानोऽजलिपुटम् ॥
अपे गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
प्रसीदेत्याक्रोशान् निमिषमिमि नेष्यामि दिवसान् ॥ ३० ॥

शिवरिणी

आहा ! काशीक्षेत्री, सुरजदिवसटीं घास करुनी
फसोनी लगेटी जुळुनि शिरीं हात धरुनी ॥
कराया मी धांवा “ कर मज द्या हे त्रिनयन !
असें आक्रोशोनी क्षणसम कधीं जातिल दिन ? ॥ ३० ॥

गद्यार्थ— काशी क्षेत्रीं गंगेच्या काठीं राहावें, खोटी नेसावी
दोन्ही हात जुळवून डोक्यावर धरून मी शंकराला आळवावें कीं
हे पार्वतीपते ! हे त्रिपुरातका ! हे शम्भो ! हे त्रिनयन ! या
दीनावर प्रसन्न हो ! ” अशा रीतीनें क्षणभरात माझे दिवस
कधीं जातील ?

शार्दूलविक्रीडित

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मवाऽजुषा जन्तवो
धावन्त्युपमिनस्तथैव निमृत्प्रारब्धतत्कल्पियाः ॥
न्यापारैः पुनरुक्तभूतविषयैरेवंविधेनानुना
संसारिण कदर्थिताः कथमहो मोहान् लज्जामहे ! ३१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

रात्री तीच ; तसाच हा दिवसही हें मूर्खची मानतो
धांवे कार्येचशीं, मुकाट कृतिही ती तीच आरभितो ॥
कमें तीच तशीच नित्य, असल्या संसारिं कंटाळुनी
वाटे लाज न कां जनास—कुठल्या मोहास हो सुंतुनी ?

गद्यार्थ— गेली रात्र, तीच (पुन्हा आली आहे), गेला दिवस
तीच (पुन्हा उगवला आहे,) असे मानून मूर्ख लोक, क्षुद्र
वीटकाराखे काहीतरी उद्योग पाठीशीं लावून घेऊन निमृत्पणें,
अनेकविध कमें करण्यासाठी, धावत आहेत । पुन्हा पुन्हा
चर्चितचर्चणासारखे, ते तेच उद्योग करण्यास लावणाऱ्या, या
संसारिनें इतके आम्ही पिडिलेले असून (त्या वैलथाण्यात
रावण्याची) आम्हास लाज वाटू नये, अशी कसली मोहिनी
आम्हास पडली आहे ?

शार्दूलविक्रीडित

आशा नाम नदी ; मनोरथजला तृष्णातद्ग्राकुला
रागप्राहवती, नितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वसिनी ॥
मोहावर्तसुदुस्ताराऽतिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्यां पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वरा ॥ ३२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

आशा रूप नदी मनोरथजळीं लाटा जिथें तृष्णा
प्रेमाच्या सुसरी, कुतरे खम, जी धैर्यद्रुमा नाशिका ॥
मोहाचे भयरे सखोल जळिल त्या ; चिन्ता उभा त्या तट
योगी शुद्धमनें तरे तिन, मिळो आनंद हो त्याप्रत ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—आशारूपी नदी, मनोरथ हें तिचें पाणी, त्यात नृप्या वा लाटा, त्यात प्रेमाच्या सुसरी मगरी, कुतर्क हे त्यात खेळणारे पक्षी, जी नदी किनाऱ्यावरील धैर्यरूपी वृक्ष आपल्या पुरात वाहून नेते, जिच्या भयकर खोल पाण्यात मोहरूप मोंबरे अवल्यानें जी दुस्तर, (त्यातूनहि कोणी पोहणारा निचालाच तर) चिंतारूपी उभा कळ्यासारखा किनारा ! अशी ही भयकर नदी, शुद्ध हृदयाचा जो योगी तरून जातो त्याला, महदानदाची प्राप्ति होत अखते !

वसंततिलका

गङ्गातरङ्गनृणशीतरशीतलानि
विद्याधराधुपितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमनतः प्रलय गतानि ॥

यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥३३॥

वसंततिलका

गंगातुपार करिती स्थल जें सुशीत
विद्याधरांहि रचतें वसण्यास जेथ ॥
स्थानें अशीं नुरातिं काय हिमाद्रिचीं तीं ?
कीं लाज सोडुनि मनुष्य पराध खातीं ! ॥३३॥

हेंच मदारमाळेंत

जियें शैत्य आळें सभोंवार, गगा—
तरगांतल्या त्या तुपारांमुळें
शिलापृष्ठभागांस पावित्र्य जेथील
विद्याधरांच्या निवासामुळें ॥
अशीं काय हो सर्वही नष्ट झालीं
हिमाद्रिंतलीं रम्य तीं तीं स्थळें ?
पराधांत ओशाळलेल्या रमाधें
नरें सोडुनी मानही ज्यामुळें ? ॥३३॥

गद्यार्थ—गंगेच्या लाटांनीं उडालेल्या तुपारानीं, शीतल झालेलीं, विद्याधरादि गंधर्वांनीं, जेथें वसत, जेथल्या शिलाना पावित्र्य आणलेलें आहे, अशीं हिमालयावरील सर्व स्थानें नाहीशीं झालीं कीं काय ? कीं ज्यामुळें माणूस अपमान सोडून ओशाळलें पराध खातो !

शिखरिणी

तपस्यन्तं सन्त किमवधि वसामः सुरनदी !
गुणोदारान्दारान् किमु परिचरामः स्वविषयान् ! ॥
पिबामः शारत्तौवासातु निविधन्तामामृतसान् !
न विभः किं कुर्मः कतिपयनिमेषापुरि जनौ ! ३४

शिखरिणी

तपश्चर्येमध्ये किति समय गंगातटिं वसूं ?
गुणी स्त्रीच्या संगें विषयसुख कां भोगत वसूं ? ॥
पिणें शास्त्रौघा कीं अमृतरस काव्यांतिल पिणें ?
कळेना कीं, जर्मीं क्षणिक असल्या काय करणें ? ३४

गद्यार्थ—काही योज्या क्षणापर्यंतच शिकणाऱ्या वा जीवना-
मध्ये (करणार तरी काय काय ?) काय करावें तेंच काहीं
कळत नाहीं ! काय तपश्चर्यां करित गंगेच्या किनाऱ्यावर राहूं ?
कीं, गुणी स्त्रीच्या संगतीत विषयसुख भोगत वसूं ? शास्त्राच्या
सुविचारधाराचें प्राशन करूं कीं काव्यातील विविध अमृतरस
पीत राहूं ?

शार्दूलविप्रीडित

रम्य हर्म्यतल न किं वसतये ! श्राव्य न गेयादिकं !
किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिक प्रीतये ! ॥
किन्तु भ्रान्तपतङ्गपक्षपवनव्यालोलदीपाङ्कुर—
च्छायाचञ्चलमात्रलप्य सकल सन्तो वनान्त गताः ३५

शार्दूलविप्रीडित

नोहे मंदिर रम्य काय वसण्या ? कीं पोकण्या गायन ?
किंवा प्राणसखी-समागमसुखें त्याहूनही रम्य न ? ॥
धेतां श्रेण पतंग ज्योत हलुनी छाया पडे नाचरी
तैसें जाणुनि सर्वे, सज्जन परी जाती घनीं सत्वरिं ३५

गद्यार्थ—सुंदर राजमंदिरासारखे घर मिळालें, तर, त्यत
राहणें वा कोणाला गोड वाटणार नाही ? गायन ऐकायला
मिळालें तर काय तें आनंद देणार नाही ? किंवा प्राणमियेच्या
समागमांत राहण्याचें सुख वा दोषाहूनहि रम्य कोणाला वाटणार
नाही ? परंतु विचारी सव मात्र, हे सर्व विषय, पतंगानें, चुकून,
दिव्यावर श्रेण घेतली असता, त्याच्या पलाच्या बान्यानें, दिव्याची
ज्योत हलत, पदार्थाची छाया जितकी चञ्चल पडते, तितकें
चञ्चल समजत, सत्वर, अरण्याची वाट धरतात.

खयरा

किं कन्दा' कन्दरेषु प्रलयमुपगतता निर्झरा वा गिरिर्म्यः
प्रथ्वस्ता, वा तरुम्यः सरसफुल्लमृतौ वल्कलिन्यश्च शाखाः ?
वीक्ष्यन्ते यन्मुखाणि प्रसभमुपगतप्रश्रयाणां खलानां
दुःखोपाचक्ष्यवित्कस्यपवनपशान्नातितम्बूलतानि ॥ ३६ ॥

गर्भरा

गेले कां कंद रानीं कुजुनि ? गिरिवरी
आटले ते झरे कां ?
झाल्या कां नष्ट साऱ्या सुफलित तरच्या
वल्कलेंयुक्त शाखा ? ॥
पाहावीं कीं मुखें तीं-धनलव मिलनी
दप्त पेशा खलांचीं
झाले मोठे वळेंची-नयन उडविती
जे मदानें, अशांचीं ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ— काय रानावनातले सारे कन्द कुजून गेले ?
काय पर्वतावरून वाहात येणारे निसर आढून गेले ? काय
सरस फळानीं भरलेले वृक्ष व बल्कलानीं युक्त त्यांच्या शाखा
सर्व नष्ट झाल्या ? (असें अनायासलब्ध साद्य, पेय, वस्त्र यांचीं
सोय असता) का कोण जाणे हे (लाचार) मनुष्य (कीटक,)
धनलवप्रातीनें चढून गेलेल्या, व मदानें मूट्टी उडवणाऱ्या,
दुष्ट जनांचीं तोडे, (आशाळमृतपणे) पाहात घसतात ?

शार्दूलविक्रीडित

सत्यत्वे न शशाङ्क एष वदनीभूतो न वेन्दीवर-
द्वन्द्वे लोचनता गते, न कनकैरप्यङ्गयष्टि कृता ॥
किन्त्वेन कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्व विज्ञानत्रपि
त्वद्भासास्थिमय वपुर्मृगदशा मन्दो जनः सेवते ॥ ३७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

नाहीं चंद्र खराखुरा वदनीं वा पर्वोहे नेत्रात न
किंवा काचन घालुनी घडविला ह्रीदेह हें सत्य न ॥
जाणे तत्व तरी फसून कविच्या धाणीस खोऱ्या पहा
रक्तास्थीमय देह हा तराणिचा भोगी कसा मूर्ख हा ! ३७

गद्यार्थ— " प्रत्यक्ष चंद्रानें, ह्रीमुखाचें रूप घेतलें, नीलकमल-
द्वयच तिचे नेत्र झाले, सुवर्णापास्त ह्रीची अगयष्टि बनविली
शेली, " (या सर्व कल्पना भाहित,) यात सत्य कांहीच नाही !
परंतु मूर्ख मनुष्य प्राणी, कवीनीं त्याच्या मनात भरविलेल्या
या दोऱ्या कल्पनांनीं फसून, निव्वळ स्वप्ना, मास, हाडें यांनीं
बनलेला तराणीचा देह भोगीत असतो !

शार्दूलविक्रीडित

तुद्ग वेश्म, सुताः सतामभिभक्ता सत्यातिगा सम्पद-
कल्याणी दपिता, वयश्च नरभियज्ञानमूढो जन ॥
मत्वा विश्वमनश्चर निविशते ससारनारागृहे
सदृश क्षणभङ्गुर तदखिल धन्यस्तु सत्यस्यति ॥ ३८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

घाटा उंच ! मुखें बुधां प्रिय; कुणी मोजूं शकेना घन !
स्त्री कल्याणकरी, नवें वय, अशा अज्ञानमोहें जन ॥
विश्वा मानुनि या चिरायु, निरतो संसारकारागृहीं
सारे भंगुर सुख जाणुनि परी घे धन्य संन्यासही ३८

गद्यार्थ— मोठा उंच (घातमजली) वाडा; मुखें सर्व सुशाना
आवडण्याजोगी; सपत्ति न मोजता येण्याइतकी; पत्नी कल्याण-
कारी; वय तरुण्याचें; या अशा सर्वोनीं युक्त, हें विश्व माणूस,
समजू लागतो, कीं, चिरजीवच आहे ! आणि, या अज्ञानाच्या
मोहानें तो संसाराच्या कारागृहात प्रवेश करतो. तर, सुख,
विचारी, धन्य, (एखादा) हें सर्व क्षणभंगुर आहे, हें जाणून
सत्यास वेतो !

शिवरिणी

अहो वा हारे वा बलन्ति रिपौ वा सुहृदि वा
मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा द्यपदि वा ॥
तृणे वा क्षेणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसा
कदा पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रजपत ? ॥ ३९ ॥

शिवरिणी

सुमित्रा-शत्रूला प्रवल, — अहो वा हार उभयां
शिला वा पुष्पांचे शयन — मणि मातीस उभयां ॥
तृणाला वा ह्रीला सकल समदृष्टीच यद्युन
कधीं पुण्यारण्यीं शिवभजनं जाती मम दिन ? ॥ ३९ ॥

हेंच मदारमालेंत —

असो सर्प वा हार तो; शत्रु मोठा
वली, मित्र वा तो असो चांगला ।
असो रत्न, हेंकळ तें वा, फुलाची
असो शेज ती वा असो ती शिला ॥
तृणाची असो वाहुली सुंदरी वा,
समा दृष्टि सर्वोवरी ठेवुन ।
कधीं पुण्य रानीं, शिवाचा करोनी
मुखें घोष, जातील माझे दिन ? ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ— सर्प असो किंवा हार असो, बलिष्ठ शत्रु असो
किंवा मित्र असो, रत्न असो कीं माती असो, पुष्पाच्या असो
कीं दगड असो, तृण असो कीं स्त्री असो, या सर्वोना समदृष्टीनें
पाहात, पविन अरण्यमय, शिवनाम जपत, माझे दिव्य कधीं
जातील ? (याची मज्ज ओट लागली आहे.)

अनुष्टुभ्

धर्माख्याने स्मशाने च रोगिणा या मतिर्भवेत् ।

सा सर्वेदं तिष्ठच्छेत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥४०॥

वसन्तिलका

आख्यान धर्मविपर्यायी जर्धि येइ कानीं
रोगी मनुष्य असता, फिरता स्मशानीं ॥जी चित्तवृत्ति बनते, जर ती टिकेल
बन्धांतुनी तर न मुक्ति कुणा घडेल ? ॥ ४० ॥

गद्यार्थ— धर्मविपर्यय व्याख्यान ऐकताना, रोगी असताना, स्मशानात फिरताना, माणसाची जी चित्तवृत्ति होते, ती (विरक्तीची भावना) जर कायम टिकेल, तर, या (भवाच्या) बंधनातून कोण मुक्त होणार नाही ?

आर्या

प्रतिदिनमखिलान्लोकान्मृत्युमुख प्रविशतो निरीक्ष्यापि ।

हा हन्त चित्तमेतद्विरमति नाद्यापि विषयेभ्यः ॥ ४१ ॥

आर्या

मृत्युमुखीं शिरतांना प्रतिदिन लोकांस सर्वे पाहून ।

हा! हाय! चित्त अजुनी विषयातुनि कां निवृत्त
होई न ? ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ— प्रत्येक दिवशी, लोक मृत्यूच्या मुखात जाताहेत, हे दृश्य पाहत असून सुद्धा हाय! हाय! हे माझे चित्त अजून विषयातून निवृत्त करे व का होत नाही ?

शिल्लरिणी

भवारण्य भीम ननु गृहमिदं छिद्रबहुल

बली कालश्चोरो नियतमसिता मोहरजनी ॥

गृहीत्या ज्ञानार्तिं, विरतिफलरु, शीलरुचच

समाधान कृत्वा स्थिरतरदृशो जाप्रत जना ॥४२॥

आर्या

भवयन भयकर, तनु हे गृह सर्वोपास पूर्ण छिद्रांनी

चोरचि धलिष्ठ फालाहि; सतत फालीच मोह ही रजनी ॥

सुज्ञान खड्ग, ढाळहि विरक्ति ही, कवच शील चेजन

स्थिरदृष्टीने सावध जनहो! राहा सदैव जागून ! ४२

गद्यार्थ— संसार हे भयकर अरण्य आहे; देहूपी घर हे सर्वत्राक्षी छिद्रांनी परिपूर्ण आहे ! फाल हा बलिष्ठ चोर (टपून बसलेला) आहे; मोहूपी राज ही नेहमी अधारीच राहणारी आहे; तेव्हा दे ज्ञान हो । शानकर राज व वैराग्यरूपी ढाल हातीं

चेजन, शीलाचें कवच अगावर चढवून, सावधान चित्तानें, डोळे स्थिर करून जागे रहा !

अनुष्टुभ्

एक एव पदार्थस्तु त्रिधा भवति बोद्धितः ।

कुणपः कामिनी मास योगिभिः कामिभिः श्रमि ४३

उपजाति

ज्या वस्तुला प्रेत म्हणेल योगी
कामी तिला स्त्री म्हणुनीच भोगी ॥कुत्र्यात ती केजळ होय मांस
एक त्रिधा वस्तु दिसे तिधांस ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ— पदार्थ एकच असला तरी तीन निराळ्या दृष्टि-कोणातून पाहिल्या, कीं, तीन प्रकारचा होऊ शकतो. स्त्रीचा देह पाहून योगी त्याला प्रेत म्हणेल, कामी त्याला कामिनी म्हणेल; कुत्रा म्हणेल, हे केवळ मांस आहे !

अनुष्टुभ्

प्रमदा मदिरा, लक्ष्मीर्विज्ञेया त्रिभिधा सुरा ।

दृष्टेभ्योन्मादयत्येका पिता चान्याऽतिसचयात् ॥४४॥

आर्या

प्रमदा, मदिरा, लक्ष्मी, जर्गी सुरेचे प्रकार हे तीन ।

यघतां पितां, जमबितां, अनुक्रमे मोहिती नरा पूर्ण ४४

गद्यार्थ— मदनत तरुणी, मदिरा, व लक्ष्मी हे, मदिरेचे तीन प्रकार आहेत, अनुक्रम पहिली, नुसती पाहिल्याने, दुसरी, प्याल्याने, तिसरी, फार साठवल्याने, —माणसाला मोहित करतात.

अनुष्टुभ्

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविया कृष्णरत्नेव भूय एवाभिनर्धते ॥ ४५ ॥

अनुष्टुभ्

कामांच्या उपभोगानें काम होई न शांत तो ।

आहुतीने जसा अग्नि उलटा फार वाढतो ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ— कामाच्या उपभोगानें, काम कधीं शांत होत नाही, तर उल्लू, अग्नीत आहुति दिल्याने, ज्या तो वाढतो, तसाच कामहि वाढतो.

अनुष्टुभ्

कामान्ना किरातेन विकीर्णां मुग्धचेतसाम् ।

नायीं नरविहगानाम्बन्धनवागुरा : ॥ ४६ ॥

अनुष्टुभ्

किरात कामनामा हा फैलावी पकडायया ।
वेड्या पुरुषपक्ष्यांना जाळेंच जणुं कीं खिया ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—काम नावाच्या पारध्याने, खियारूपी जाळें, वेड्या पुरुषपक्ष्यांना पकडण्यासाठी, पसरलेलें आहे.

अनुष्टुभ्

बाल्यमल्पदिनेरेव यौवनश्रीस्ततो जरा ।
देहेऽपि नैकरूपत्वं काऽऽस्या बाह्येषु वस्तुषु ॥ ४७ ॥

उपजाति

बाल्य थोड्याच दिनांत जाई
तारुण्य यार्धेन्यहि शीघ्र येई ॥
ना एकरूपत्व दिसे तनूंस
बाह्यांत आस्था धरणें कशास ? ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—बालपण थोड्याच दिवसांत निघून जातें, तारुण्य च यार्धेन्य पाठोपाठ येतात. देहात अशा तऱ्हेनें एकरूपत्व नसल्यामुळे, माणसानें, बाह्य वस्तूंत आस्था, कशाळा धरावी ?

अनुष्टुभ्

स्मशानमापदं दैन्यं दृष्ट्वा को न विरज्यते ? ।
तद्वैराग्य परं श्रेयः स्वतो यदभिजायते ॥ ४८ ॥

उपजाति

आपत्ति अन् दैन्य, तसें स्मशान
पाहून वैराग्य घडे कुणा न ? ॥
वैराग्य कल्याणद तें न होतें
निघे स्वतांतून खरेंखुरें तें ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—आपत्ति, दैन्य आणि स्मशान पाहून, वैराग्याची भावना, कोणाच्या हृदयात येत नाही ? (पण, तें वैराग्य कल्याण. प्रदं नव्हे;) तर स्वतःतूनच जें उद्भूत होतें; तें वैराग्य पारें.

मालिनी

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतदसौख्यं
क्षुरति परिमलोऽयं स्पर्श एष स्तनानाम् ॥
इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्रम्यमाणः
स्वदितकरणधूर्तः पञ्चभिर्विधितोऽस्मि ॥ ४९ ॥

मालिनी

मधुर रस इथें हा, नृत्य हें, गान साचें
परिमल पसरे हा, स्पर्श हे या स्तनांचे ॥
परमहित वधोनी पांचही स्वार्थधूर्त
भ्रमवुनि मजला हीं इंद्रियें वंचितात ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—येथें, हें मधुरगान ऐकवून (श्रवणेंद्रियाला;) हें नृत्य दाखवून (चक्षुरेंद्रियाला;) हा रस चाखवून (रसनेंद्रियाला;) हा मधुरवास हुगवून [घ्राणेंद्रियाला;] स्तनांचे स्पर्श पळवून [स्पर्शेंद्रियाला] सुखवीत पण वस्तुतः माझ्या अंतिम हिताचा घात करीत, ही स्वार्थधूर्त पाचही ज्ञानेंद्रियें मला भ्रमवीत पसवीत, आहेत-

शांडूलविक्रीडित

उन्मीलत्रिजलीतरङ्गवलय प्रोत्तुङ्गपीनस्तन—
द्वन्द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना वस्त्राम्बुजोद्गासिनी ॥
कान्ताऽऽकारधरा नदीयमभितः कुरावाया नेष्यते
संसारार्णवमज्जनं यदि ततो, दूरेण सत्यज्यताम् ॥ ५० ॥

शांडूलविक्रीडित

लाटा या त्रिवलीस्वरूप जियल्या, अन् उंच पुष्ट स्तन—
दोन्ही हे जणुं चक्रवाक, कमलापरेसें जियें आनन ॥
नारीरूप नदी त्यजी झणिं डुरी ही क्रूर पेशी तर
संसारार्णवत हीमुळेंच बुडण्या, तूं इच्छिशी ना जर ५०

गद्यार्थ—स्त्रीदेह हा नदीप्रमाणें आहे. त्रिवली या तिच्यातल्या लाटा; उंच पुष्ट स्तन हें चक्रवाकाचें जोडपें, स्त्रीमुल हें तिच्यांतलें कमल; अशा या क्रूर नदीच्या प्रवाहात (वाहात वाहात,) हे पुरुषा ! संसाराच्या समुद्रात जाऊन बुडण्याची जर तुला इच्छा नसेल तर, या नदीपावत दूर रहा.

वपेन्द्रवज्रा

प्रशान्तशास्त्रार्थनिचारचापलं
निवृत्तानारासफाग्न्यरौतुकम् ॥
निरस्तनि शेषविकल्पविस्तरं
प्रपतुमन्विचच्छति शंकरं मनः ॥ ५१ ॥

वसंततिलका

शास्त्रार्थवादपटुताश्रम शांतवृत्त
नामारसात्मक सुकाव्यकला स्यजून ॥
सारं विकल्प मनिचे करनी निरस्त
श्रीशंकरा मिळविण्या मन होइ आर्त ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—शास्त्रविषयक वादविवाद करण्याचे सारे श्रम, आता, शांत करून ; नाना रसात्मक काव्याविषयीची आवड, आता, कमी करून मनाला चालित करणारे सारे कल्पविकल्प काढून टाकून, शंकराची प्राप्ति करून घेण्यासाठी, मन, आता आर्त झाले आहे !

शिखरिणी

अपि प्राज्यं राज्यं तृणमिव परित्यज्य सहसा
मिलोलहानीरं तव जननि तीरं श्रितयताम् ॥
सुघातः स्वादीयः सलिलभरमातृसिं पिवतां
जनानामानन्दः परिहसति निर्वाणपदचीम् ॥५२॥

शिखरिणी

महासाध्राज्याही तृणसम झणीं जे त्यजुनि या
जिथें वेत्रांच्या त्या तति डुलति तीरीं बसति या ॥
सुघेपेक्षां स्याद्दुजल पिउनि जें तृप्त वनती
तदा त्या आनंदापुढति जन मोक्षास हंसती ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—(गमास्तुति) जे राजे स्वतःच्या मोठ्या राज्याचा तृणवत् त्याग करून, वेतसतक डुलत आहेत अशा तुझ्या तीराचा आश्रय घेतात, ते अमृताहून मधुर तुझे जल पोटभर पितात, तेव्हाचा त्याचा आनंद निर्वाणपदाच्या तुच्छ समजूत हसतो !

शिखरिणी

स्मृतं सद्यः स्वान्तं विरचयति शान्तं सद्बुद्धि
प्रगीतं यत्पापं श्रुतिं भनतापं च हरति ॥
इदं तद् गङ्गति श्रणरमणीयं खलु पदं
मम प्राणप्रान्ते वदनकमलान्तर्निलसतु ॥ ५३ ॥

शिखरिणी

स्मृतीनेही एका, शान्ति निजमना द्रांति वितरी
जया गातां पापा, त्यरित भवतापासहि हरी ॥
अहा 'गंगा ! गंगा !' शुक्तिमधुर हें नाम तज जे
मुखीं राहो माझ्या मरणसमयीं, हे त्रिपथगे ! ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ— हे गगामय्या ! एकदाच स्मरण घेत्यानें, जें, मन शांत करतें; गाइलें असतां, जें, पाप व भवताप क्षणात नष्ट करतें, असे, तुझे कर्णमधुर 'गंगा' हें नाम, मरणसमयीं, माझ्या मुखीं राहो !

शिखरिणी

यजन्त्येके देवान्कठिनतरसेरास्तदपरं
नितानग्यासक्ता यमनियमरक्ताः कतिपये ॥
अहं तु त्वन्नामस्मरणकृतकामस्त्रिपथगे
जगज्जालं जाने जननि तृणजालिन सट्टशम् ॥ ५४ ॥

शिखरिणी

मलें भारीं पेशां भजति कुणि देवां; परि कुणी
घरी यागीं श्रद्धा; इतर रत इच्छानियमनीं ॥
परी मी त्वन्नाम स्मरुनि कृतकर्तव्यं वतुनी
जगज्जाला साच्या गणित तृणजालापरि मनीं ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ— कित्येक लोक, ज्याची पूजा कठिन अशा देवाना असतात, दुसरे कुणी यज्ञाच्या मार्गे लागतात; इतर कुणी, मलें, वैकल्य, इन्द्रियदमनामार्गे लागतात. पण हे गगामाते ! मी मान, केवळ, तुझे नाम स्मरत राहून, कृतकृत्य होतो; व सर्व जगाला तृणवत् तुच्छ मानलो.

शिखरिणी

पयः पीत्वा मातस्तव सपदि यतः सहचरं —
विग्दुष्टैः सरन्तु क्वचिदपि न विश्रान्तिमगमम्
इदानीमुत्सरे मृदुपवनसञ्चारशिशिरे
चिराद्बुद्धिर्मां सदयहृदये शायय चिरम् ॥ ५५ ॥

शिखरिणी

खुळ्या मित्रांसंगें, तय पय पिऊनी, झडकरी
पळे मी सेव्हाया, नच मिळत शांति क्षणमरी ॥
तुझ्या तीरोत्संगीं, जिथ पवन तीतत्व पसरि
कर्धीचा मी जागा—मज सुचिर तं निद्रित करी ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ— हे गगामाते ! तुझे पय पान करून घाईघाईने, मी माझ्या खुळ्या मित्रांसंगें, सेव्हायला दूर गेलों; पण, मला कुठेही विश्रांति लाभली नाही. कर्धीचा मी जागा आहे. आता हे सदयहृदये ! मृदुवापूतें शीतल घेतल्या तुझ्या तीररूपी माठीवर मला पुष्कळ वेळ शोषव.

निवृत्ति—शांतिरस.

पृथ्वी

परिभ्रमसि किं वृथा कचन चित्त विश्राम्यतां
स्वयं भवति यथा भवति तत्तथा नान्यथा ॥
अतीतमपि न स्मरन्नपि न भावि संकल्पय—
अतर्कितगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥ १ ॥

पृथ्वी

प्रशांत झणिं हो मना ! फिरसि कां कुठेही वृथा ?
जसें नियत तें तसेंच घडते, कधीं नान्यथा ॥
गतास विसरी, करो न कधिं भावि संकल्प ते
अतर्क्यगति येई जें सहज भोग्य तूं भोग तें ॥ १ ॥

गद्यार्थ—हे मना ! कां उगाव वाटेल तसें भ्रमत आहेस ?
शांत हो ! जें नियत, तें, तसेंच घडावयाचें. अन्यथा होत नाहीं.
गेल त्याच्या आठवणी काढीत घडू नको—भावी, त्याचें संकल्प
करीत घडू नको. ज्याचें येणें का, व जाणें कां, हें मानवाळा
कळणें शक्य नाहीं, असे जें काय मोक्तव्य तुला लाभेल, तें तूं
निमृष्टपणें भोग.

शाईलविक्रीडित

मोहं मार्जयतामुपाश्रय रति चन्द्रार्धचूडामणी
श्रेतः स्वर्गद्वरद्विधीतदुमुवाप्रासहसुषीडुरु ॥
को वा वीचिपु बुदबुदेपु च तडिडेखासु चे खीपु च
ज्वालाप्रेषु च पजगेपु च सरिद्वेगेपु च प्रत्ययः ? ॥ २ ॥

शाईलविक्रीडित

चिन्ता ! सोडुनि मोह तूं रति धरी धीरांकराचे प्रति,
योडासा तरी घास तूं कर मना ! गंगानदीच्या तटी ॥
लोकीं चंचल घस्तु या—बुडबुडे, खी, सर्प, सौदामिनी
लाटा, जाळ, नया !—धरील कधिं कां विदवास यांचा
जुणी ? ॥ २ ॥

गद्यार्थ—हे चिन्ता ! मोह ह्यान राहून, तूं धीरांकराचे
दुर्घर्षी भक्ति घर; स्वर्गनदी गायेच्या कांठी, योडावा तरी घास

कर. अरे—पाण्यांचे तरंग, बुडबुडे, विजेचें चमकणें, झिया,
ज्वाला, सर्प, नदीचा वेग या सर्व चंचल वस्तूंचा विश्वास, जुणी
थरूं शकले का ?

शाईलविक्रीडित

रम्याइचन्द्रमरीचयस्तरुणवती रम्या वनान्तस्थली
रम्यः साधुसमागमः शमसुखं, कान्येपु रम्याः कथाः ॥
कोपोपाहितवाप्पविन्दुतलं रम्यं प्रियाया मुखं
सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किञ्चित्पुनः ॥ ३ ॥

शाईलविक्रीडित

चंद्राचे कर रम्य ते, हिरवळी त्या रम्य, रानांतल्या !
साधूंसंगति, रम्य, शांतिहि, कथा त्या रम्य, काव्यांतल्या
रागानें रडुनी भिजोनि मुख तें खीचें दिसे सुंदर !
सारें रम्यचि—भंगुरत्व ठसलें चित्तांत ना जांवर ॥३॥

गद्यार्थ—चंद्राचीं किरणें रम्य, रानांतल्या 'हरित वृणांच्या
मलमाली' रम्य, सज्जनसंगति रम्य, शांतीचें सुख रम्य; कान्यां-
तल्या कथा रम्य, रागानें रडून अश्रूंनी भिजलेलें प्रियेचें मुख-
कमलहि रम्य ! हीं सर्वें रम्य खरी. पण कोठवर ? या सर्वोचें
क्षणभंगुरत्व चित्तांत ठसलें नाहीं, जांवर ! (तें ठसलें वीं रम्यत्व
फसलें !)

शिलरिणी

दुराराध्यः स्वामी, तुरगचलचित्ताः क्षितिमृतो
वपं च स्थूलेच्छाः सुमहति पदे बद्धमनसः ॥
जरा देहं श्रुतुर्हरति दयितं जीवनमिदं
सखे ! नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥ ४ ॥

शिलरिणी

धनी भारी खाए क्षितिप-मन घांचें हयगति !
मला इच्छा मोठी 'गुरुपदि चढावें' म्हणुनि ती ॥
जरा देहा, मृत्यु प्रिय मम हरी जीवन असे
तपाहूनी सुखा जगि न दुसरें श्रेयचि दिसे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—मला धनी मिळाला तो खाष्ट, त्याला तुष्ट करणें महाकर्म करीण ! राजांची सेवा करावी तर त्यांचें मन घोड्या-इतकें चंचल ! इकडे माझी तर मोठी इच्छा, की, आपण महत्पदाला चढावें ! पण दुसरीकडून बार्धक्य देहाला (रगत आहे) व मृत्यु माझे मिय जीवन हरण करण्यास टपला आहे ! तेव्हां हें सर्व सोडून सुखानें तप आचारावें याशिवाय अन्य काहीं श्रेयस्कर दिसत नाही. ●●●

शादूलविक्रीडित

किं कन्दर्प ! वृथा कन्दर्पयसि मां कोदण्डठड्कारितैः ?
रे रे कोकिल, कोमलं कलरवं किं त्वं वृथा वल्लासे ! !
मुग्धे, स्निग्धविदग्धमुग्धमुग्धुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं !
चेतः सम्प्रति चन्द्रचूडचरणध्यानाप्युते वर्तते ॥ ५ ॥

शादूलविक्रीडित

टंकारून धनु, करास मदना ! मातें वृथा पीडिसी ?
कां रे कोकिल ! तूं 'कुहू' रव तुझे हे ध्यथेची काडिसी ? !
मुग्धे ! गोड तुझे कटाक्षहि पुरे, मात्रा न त्यांची इथें
इशाच्या स्मरणाभूतांत मन हें आतां पहा डुंबतें ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— हे मदना, आपल्या धनुष्याचे टणकार करून का मला निष्कारण त्रास देत आहेस ? हे कोकिल, तुझे कोमल 'कुहू' चे स्वर कां व्यर्थ काडीत आहेस ? हे मुग्धे ! तुझे ते प्रेमाचे चातुर्यांचे मुग्ध भावाचे मधुर बडोक्ष टाकणे आता पुरे कर. (त्याची आता माझ्यावर काहीं मात्रा चालणार नाही. कारण) माझे मन आतां श्रीशंकराच्या ध्यानाभूतात यथेच्छ हुंबत आहे ! ●●●

शिक्षरिणो

यदाऽऽसीदज्ञानं स्मरतिमिरस्रधारजनितं
तदा सर्वं नारीमयमिदमशेषं जगदभूत् ॥
इदानीमस्माकं पटुतराविवेकाज्ञानदशां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनपि ब्रह्म मनुते ॥ ६ ॥

शिक्षरिणो

स्मराच्या अंधारें जनित जर्धि अज्ञान घसतें
तदा वाटे सारें जगदि जणुं नारीमयचि तें ॥
समा होई दृष्टी पट्टनि सुधिवेकांजन जर्धी
त्रिलोका आतां मी बखिल समजें ब्रह्मचि तर्धी ६

गद्यार्थ—मदनाच्या अंधारानें उत्पन्न केलेलें अज्ञान, जोवर, मनांत बसलें होतें, तोवर सर्व जग मला स्त्रीमय वाटत होतें ! पण आतां मुझ विवेकाचें चरचरीत अंजन पडून, माझी दृष्टि सम शाल्यामुळें, सर्व त्रिभुवन मला ब्रह्मस्वरूप वाटत आहे. ●●●

शादूलविक्रीडित

मातर्लक्षिमि ! भजस्व कश्चिदपरं भक्तींक्षिणी मा स्म भू—
भोग्म्यः स्पृहयालवो न हि वयं, का निःस्पृहाणामसि ? !
सथः स्युतपलाशपत्रपुटके पात्रे, पवित्रीकृते
गिशासक्तुभिरेव सम्प्रति वयं, वृत्तिं रग्रीहामहे ॥ ७ ॥

शादूलविक्रीडित

माते लक्षिमि ! तुज्या कुणास भज तू ! इच्छा न माझी घरी !
भोगेच्छा नुरलीच; निःस्पृह मला
पर्वा तुझी कां तरी ? !

मिक्षाप्रप्तचि सक्तु, पूत करनीं द्रोणीं पलाशाचिया
खावोनी जगणे अक्षीच उरली इच्छा मनीं माझिया ॥७॥

गद्यार्थ— हे माते लक्षिमि ! आता तू दुसऱ्या कोणाल तरा नाहीं खाव ! मला लागू नको ! आता मला भोगाची लागूच राहिली नाही. मग निःस्पृहाना तुझी पर्वा काय ? मिक्षा मागून सातू आणाचे, पळसाची पानें टाचून त्याच्या द्रोणात ते वेऊन (परमेश्वराला नैवेद्य दाखवून) ते पवित्र करावे, व, त्याच्यावर जगावें, एवदीच, मला इच्छा राहिली आहे. ●●●

शादूलविक्रीडित

धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायता—
मानन्दाश्रुक्रुणान्पिबन्ति शकुना निःशङ्कमद्धैरायाः ॥
अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादावापीतट—
त्रीडाकाननकैलिकौतुकजुपामायुः परं क्षीयते ॥ ८ ॥

शादूलविक्रीडित

ब्रह्मध्यानिं गृहांत धन्य वसती; अंकीं तयांच्या अहा !
आनंदश्रु पिते शकुंत वसुनी निःशंकचित्तें पहा ॥
आम्हीं मात्र मनोरथीं उडवितों प्रासाद ! वापीतटें !
त्रीडोधान !...मनांत खात मर्निचे मांडे—सरे आयु तें ८

गद्यार्थ— जे धन्य मानव आहेत ते गिरिकन्दरांतून राहतात; व ब्रह्मरूपी ज्योतीचें ध्यान करीत, इतके तन्मय होऊन परमानंद पावतात, कीं त्यांच्या डोळ्यांतून घळघळ आनंदाश्रु

बाहूत येऊन त्यांच्या मांडीवर टपटप पडतात, य ते, शकुंतलपत्नी येऊन, निमेषपणे खुशाल त्यांच्या मांडीवर वसून पितात !

आणि आम्ही क्षुद्र जंतु ! केवळ मनोरयातच प्रासाद, विहीर-मोंवतीं क्रीडोद्यान—उडवितो व त्याच्यांतच रममाण होऊन, अखले मनचे मांडे मनांत घात, आमचें महान् आयुष्य संपून जात आहे ! (आणि त्याची आम्हाला काडीची खंन नाही !)

मन्दाक्रान्ता

ये वर्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
ये चालपत्वं दधति विपयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ॥
तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरयं
ध्यानच्छेदे शिलारिकुहप्रारवशय्यानिपण्णः ॥ ९ ॥

मन्दाक्रान्ता

दुःखें, श्रीशांपुढति, दिन जे प्रार्थितां दीर्घ झाले
होतां बुद्धी विरुत विषयें वाटले अल्प सारे ॥
गेले; त्यांचें स्मरण करुनी हांसतो मी मनांत
ध्यानांध्यानांमधुनि वसतां मी शिलान्तीं गुहेंत ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—श्रीमताच्यापुढें मीक मागत राहण्याच्या दुःखामुळे, जे दिवस लांबच लांब वाटले; आणि, विषयांनी विरुत केल्या-मुळे व मन त्यात गर्क झाल्यामुळे, जे दिवस अगदीं लहान झाल्यासारखे भासले, त्या सर्वांची आठवण, एक ध्यान संपून दुसरे ध्यान लावण्याच्या मध्यतरान—या गुहेंत शिलाशय्येवर मी वसलों असता, मला झाली, कीं, आदून मला हात्याची उकडी फुटते (की एकवेळ मी केवदा मूर्ख होतो !)

वसंततिलका

रे रे मनो-मम मनोभवशासनस्य
पादाम्बुजद्वयमनारतमामनन्तम् ॥
किं मां निगतयसि संसृतिगर्तमन्ध्रे
नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोभः ॥ १० ॥

वसंततिलका

माझ्या मना ! मनस्तिजान्तरु शंकराचें
मी घ्यातसें सुपदंपरुज तें सदाचें ॥
कां पाडिंसी मज पुन्हां भवसागरांत
ना पुत्रशोक तव तेंहि कतील शांत ! ॥ १० ॥

गद्यार्थ—(मदन हा मनस्तिज म्हणजे मनात जन्मणारा—मनाचा पुत्र.) हे माझ्या मना ! मदनाला जाळणाऱ्या श्रीशंकराच्या पदकनलद्वयाचें, संकत ध्यान करणाऱ्या मला,

कां पुन्हां संसाराच्या खड्ड्यांत पाडीत आहेस ! त्यामुळे तुझा पुत्रशोक (मदन मेल्यावढल्या) कांहीं शांत होणार नाही ! (कारण मदन माझ्यापुरता तरी मेल्या—तो पुन्हां आतां जिवंत होत नाही.)

भनुष्टुग्

एकाकी निःस्पृह. शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शम्भो ! भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ? ॥ ११ ॥

गद्यार्थ

कर पात्र करुनि, निःस्पृह, शांत असा एकला, कधीं, नम्र !
होइन समर्थ शंभो ! कर्मफला उपटण्या मुळांनून ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—एकदा, निःस्पृह, शान्त, हाताचेंच मिष्ठापात्र केलेला, (जवळजवळ) नम्र (वस्त्राची स्थिति नसलेला) असा मी, हे शंकरा ! कर्माच्या परिणामाना समूळ उपटून नष्ट करण्यास केव्हां समर्थ होईन ? (अशी ओढ लागली आहे.)

शार्दूलविक्रीडित

पाणि पात्रयतां, निसर्गशुचिना मैद्येण संतुष्यतां
यत्र कापि निषीदतां बहुतृणं त्रिषं मुहुः परयताम् ॥
अत्यमोऽपि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्पृहां
मर्यः कोऽपि शिवप्रसादसुलभां सम्पत्स्यते योगिनाम् ॥ १२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

मिक्षा, पात्रकरिं स्वयंशुचि मिळे, त्यानेंच जे तोपती
कोडेही वसती, नृणासम उभ्यां विश्वास जे पाहती ॥
त्या योग्यांतिल, याचदेहि, परमानंदावबोधस्पृहां
मर्त्याला विरळाच तो शिवरूपें लामे कुणाला पहा ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—हाताच्या केलेल्या मिष्ठापात्रानें, पवित्र अशी जी काय मिक्षा पडेल तिच्यातच संतोष मानणाऱ्या, कुठेंहि पडावें वगवें, अशा वृत्तीच्या, विशाला वृणवत् मानणाऱ्या, योगी-कनाच्या हृदयात जी असते तशी परमानंद जाणण्याची तळमल, याच देहीं (याच डोळा) शंकराच्या रूपेणें प्राप्त होणारी, विरळाच उष्या (भायशाली) मर्त्याला लाभत असते.

शिलरिणी

परेषा चेतांसि प्रतिदिवसमारुध्य बहुधा
प्रसादं किं नेतुं विशासि हृदय ! केशरालिलम् ? ॥
प्रसन्ने त्वध्पन्तः रथयमुदितचिन्तामणिगुणे
विमुक्त संस्रव्यः किमभिलषितं पुष्यति न ते ? ॥ १३ ॥

गार्थां

दुसऱ्यांच्या चित्तांतें,
अनुदिन अनुनय करीत बहुरीतीं ।
करण्या प्रसन्न, झटतां,
हृदया ! कां कष्ट करिसि तूंच अती ॥
तूंचि प्रसन्न होतां,
चिन्तामणिगुण तुझे प्रकट बनून ।
मोक्ष विचारें, ईप्सित
तव काय न तेच करिति परिपूर्ण ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ— हे माझ्या हृदया, नाना तन्हांनीं आराधना करून
दुसऱ्यांच्या चित्ताना प्रसन्न करण्यास्तव तू काय म्हणून क्लेशाच्या
ब्रजाळत पडत आहेस ? आतून तूच स्वता प्रसन्न होऊन
त्यामुळें तुझ्यांतले अगभूत असलेले चिन्तामणिसारेण (जें
चिन्तावें ते देणारे) गुण एकदां प्रकट झाले, आणि तुझे
विचार भुक्तीच्या मार्गे चालू झाले कीं, काय असेल नसेल ते तुझे
सारें अभीप्सित तेच पूर्ण करून टाकणार नाहीत काय ? ●●●

शार्दूलविक्रीडित

चेतश्चिन्तय मा रमा सृष्टदिनामस्यायिनीमास्थया
भूपालभ्रुकुटीकुटीरविहरन्यापारपण्याड्गनाम् ॥
कन्याऋञ्जुकिताः प्रप्रिय भवनद्वाराणि वाराणसी—
रय्यापडकिपु पाणिपात्रपतिता मिश्रामपेक्षामहे ॥ १४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

लक्ष्मी चंचल; तू तिला न भजणें प्रेमें कधीही मना ।
भूतालावर नाचते नृपतिच्या ती शूद्र वेश्यांगना ॥
चिंध्या पांघरनी, शिरून भवनद्वारांत, काशीपुरीं
इच्छूं पात्रकरीं पडेल तितुकी मिश्राच मार्गांतरीं ॥ १४ ॥

गद्यार्थ— हे मना, या चंचल लक्ष्मीचा एकवारसुद्धा तू विचार
करूं नकोस कारण ही नृपत्या (श्रीमलाच्या) भ्रुकुटीच्या
वालावर नाचणारी वेश्याच आहे. तिच्या नेष्टून, हाताची आंगठ
हीच मिश्रापात्र करून, काशीशेत्रामध्ये, रथारस्त्यातून, मोठमोठ्या
बाड्यात शिरून, जी गिळेल ती मिश्रा घेऊन, निर्वाह करावयाचीच
येवढे, अपेक्षा आम्ही धरीत आहों. ●●●

बसंततिलका

तस्मादन्तमजर परमं विकसि
तद् ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विस्त्यैः ! ॥
यस्यानुपज्ञिण इमे पुननाधिपत्य—
भोगाद्य. कृपणलोकमता भवन्ति ॥ १५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

तेव्हां, उच्च, अनंत ज्यास न जरा, नित्यप्रकाशी असे
चिती ब्रह्मचि तें, कुकल्प धरिशी चितीं कशाला असे ?
ज्याचे सर्वेहि आनुपंगिक असे पृथ्वीपतित्यादिक
क्षुद्रां आवडतात जे बहुपरीं ते भोग, तें तें सुख ॥ १५ ॥

गद्यार्थ— तेव्हां, हे नरा ! सर्वोच्च, अनंत, ज्याला वार्धन्य
नाहीं, जें नित्यप्रकाशी आहे त्या ब्रह्माचेंच तू चिंतन कर. हे
मल्लेखले इतर विकल्प कशाला मनात आणतोस ? कारण भुक्-
नाचें राज्य आदि क्षुद्राना आवडणारे जे अनेकविध भोग ते
सर्व त्या ब्रह्मापाठोपाठ आपोआप येणारे होत. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तैः
स्वर्गप्राप्तकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाभिर्धमैः ॥
मुक्त्यैकं भग्दुःखभाररचनाविध्वंसकालानल
स्वात्मानन्दप्रवेशकलन, शेषा वणिग्वृत्तयः ॥ १६ ॥

शार्दूलविक्रीडित

शास्त्रें, वेद, पुराण, त्या स्मृति अशीं सारीं कशाला हवीं ?
देतीं स्वर्गनिवास हे फल, अशीं कर्म कशाला हवीं ? ।
संसारंतिल दुःख नष्ट करण्या कालाग्निसा जो सजे
स्वात्मानन्द मार्गे तो वगळितां वाणिज्य सारें दुजें १६

गद्यार्थ— वेद, स्मृति पुराणाचें पठन, शास्त्राचे (टीकादि) विस्तार
याचा काय उपयोग आहे ? किंवा स्वर्गातील एखाद्या गावातील
शोपडीत राहणें हे फल देणारें नानाविध कर्मवाड तरी कशाला
हवें ? ससारदुःखाचा कालाग्नीप्रमाणें नाश करणारा स्वात्मानन्द
पदाची प्राप्ति करून मार्ग एक सोडला तर इतर सर्व वाणिज्य
(म्हणजे किंमत चावी व यत्न विकत प्यावी अशा व्यापारच)
होय. ●●●

वंशस्थ

महेश्वरे वा जगतामधीसरे जनार्दने वा जगदन्तरामनि ।
न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिरहणेन्दुशेखरे ॥ १७

वज्रपति

विश्वेशा वेशा शिव शंकरांत
आत्मा जगाचा असल्या हरित ॥
जाणे न मी भेद मुळीच कांहीं
परंतु मी भक्ति शिवास वाहीं ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—जगतांचा ईश्वर अशा महेश्वर शंकरांत, किंवा ज्ञानाचा अंतरात्मा अशा विष्णूत मी मूलभूत काहीं भेद आहे असें मानीत नाहीं. तरीपण श्रीशंकराविषयीच मला (विशेष) मक्ति वाटते.

शिलारिणी

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधमलिततले कापि पुलिने
सुखासीनाः शान्तध्वनिपु रजनीपु युसरितः ॥
भवाभोगोद्विग्नाः शिव शिव शिवेत्पार्थवचसः
कदा स्यामानन्दोद्गमवदुल्लासापुलकदशः ? ॥ १८ ॥

शिलारिणी

सुखानें कोडेही, ध्वनिरहित रात्रीत वसुनी—
तटी स्वर्गगेच्या धवलपुलिनीं चंद्रकिरणीं ॥
विटोनी संसारा ' दिव शिव ' अशा आर्त वचनीं
कधी आनंदाशु भरुनि मम येतील नयनीं ? ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—इगदगीत चादप्यानें शुभ्रमय करुन टाकलेल्या गगेच्या किनाऱ्यावरील वाळूत कुळंतरी, नीरव शात अशा पार्थी वस्तु, सगाराला विटून शिव शिव असे आर्त उद्गार काढीन, माझ्या नेत्रात आनंदाशु केव्हा दाटून येतील ? (त्या दिवसाची मी आतुरतेनें वाट पाहत आहे.)

सधरा

स्नात्वा गङ्गापयोभि शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो ! त्वां
ध्येये ध्यानां निवेश्य क्षितिधरकुहराप्रवश्यानिपण्णः ॥
आत्मारामोऽफलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्स्मरारे !
दुःख मोक्षे कदाऽहं समकरचरणे पुंसि सेनासमुप्यम् ? ॥ १९ ॥

सधरा

गंगास्नाना करोमी, शुभ्रकुसुमफले ईश ! तूतें पुजून
ध्येयी ध्याना घरोमी, गिरिकुहरिं शिलापृष्ठभागे
वसतु ॥
संतुष्टात्मा, अकामी, रत गुरुवचनीं, तूंच होतां प्रसन्न !
दुःख जी नीचसेवाजनित, वद कधी त्यांतुनी मी
सुटेने ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—गगेच्या जळांने स्नान करुन; पवित्र फुलाफळांनी, हे शक्तरा ! तुशी पूजा करुन, ध्येयाचे ठायीं एकाग्र चित्त करुन, डोंगराच्या गुहेंत शिवाशय्येवर वसत, स्वात्म्यात बुध्द, निष्काम वृत्तीनें, गुरुवचनरत अशा मी, हे मन्तरिणो ! तुझ्या दृष्टीनें,

माझ्यापारल्या हातापायाच्या (म्हणजे माझ्याहृत्पत्र निवृत्त स्थितीतल्या) माणसाच्या सेवेपासत झालेल्या दुःखातून मी कधी वरें मुक्त होईन ?

शिलारिणी

मही रम्या शय्या विपुलमुपधानं मुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ॥
स्फुरदीपधन्वो विरतिवनितासङ्गमुदितः
सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ २० ॥

शादूलविक्रीडित

शय्या रम्य मही; विशाल अपुले बाहू उशी रोखून
हैं आकाशचि चांदचा, मृदु असा वायू घने विज्ञान ॥
चंद्राचा झळके दिया; विरति या स्त्रीच्या सुखालिंगनीं
राजा वैभवयुक्त तो जणु सुखें शांतीत शोषे मुनि ॥ २० ॥

गद्यार्थ—भुईं हीच सुंदर शय्या; मोठे बाहू हीच उशी; आकाश हाच चांदचा, छळछळ बारा हा पंजा, चंद्र हाच इगदगीत दिया योग्य वैराग्यवृत्तिरूपी स्त्रीच्या आलिंगनांनें आनंदित झालेला असा हा मुनि एखाद्या वैभवशाली रूपाप्रमाणें शात सुखानें शापला आहे.

शादूलविक्रीडित

कौपीनं शतखण्डजर्जरत कन्या पुनस्तादृशी
नैक्षिन्त्यानिरपेक्षभैक्ष्यमशानं निद्रा रमशाने वने ॥
स्वातंत्र्येण निरदुःखं विहरणं स्वान्त प्रशान्तं सदा
स्थैर्यं योगमहोत्सवेऽपि च यदि त्रैलोक्यराग्येन किम् ? २१

शादूलविक्रीडित

निंध्या शंभर, जीणें वख तनुतें, कथा तशी लेखुनी
निश्चा—जी निरपेक्ष ये करिं सुखें, निद्रा स्मशानीं यनीं ॥
स्वच्छंदें फिरणें, प्रशांत मन ही, सुस्थैर्यं योगोत्सवीं
हैं ज्या लाभतसे, कदास मग त्या त्रैलोक्यराग्ये
हवीं ? ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—शंभर तुझ्याची जीणें वख, तशीच कफनी, निरपेक्ष किनायास मिळणारी निश्चा हैं अन्न; स्मशानांत रानात शोषणें, स्वच्छंदें वाटेले तेंच फिरणें, प्रशांत मन; योगलाभि अशोर्षीं महोत्सवाचा प्रथम अशो दोन्ही प्रसंगीं स्थिर वृत्ति.— इतकें सर्व अशक्यावर, त्रिलोकाचें राज्य ही निश्च शाद्वली पत्नी ?

मन्दाक्रान्ता

गंगातीरे हिमगिरिशिलाबध्दपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ॥
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्येषु ते निर्विशङ्काः
कम्पूयन्ते जरठहरिणाः शङ्खमूढे मदीये ॥ २२ ॥

सुमदारमाला

हिममर्द्दित गंगातटीं पृष्ठभार्गी
शिलांच्याच, घालून पद्मासन ॥
मनीं ब्रह्म चिंतीत, अभ्यासयोगे
अहा ! योगनिद्रेंत मी जाउन ॥
हराची स्वकंठू न भीतां मृगांनीं
स्वशृंगे मद्गंवावरी घांसुन ॥
मला लागली ओठ कीं शीख पेसे
कर्धी धन्य जातील माझे दिन ? ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—हिमालयात, गंगेच्या काठी, शिलासनावर पद्मासन घालून ब्रह्मध्यान करण्याच्या सरावाने मला अशी गाढ योगनिद्रा लागली कीं प्रौढ हरिणानीं, न भिलां निःशकपणे आपलीं शिंगे खुशाल माझ्या अंगावर घासून आपली कड शमवावी. अहाहा ! असे धन्य दिवस मला (कर्धीकाळीं) प्राप्त होतील का ! ●●●

शाठूळविक्रीडित

चाण्डाल किमय द्विजातिरथया शूद्रोऽय किं तापसः
किं वा तत्त्वविवेकपेशलमतिपरिगीश्वर कोऽपि वा ॥
इत्युत्पन्नविकल्पजपमुखरीं संभाष्यभागा जनै—
नं क्रुद्धा. पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वय योगिनः ॥२३॥

शाठूळविक्रीडित

हा चाण्डालचि शूद्रकीं द्विज कुणी? किंवा तपस्वी च हा?
किंवा तत्त्वविवेकपेडित असा योगीश कीं काय हा ?
पेसे तर्कवितर्क लोक धर्तां उद्देशुनी त्यां पर्यीं
तेणें क्रुद्ध न चा न तुष्ट मनतां योगी पुढें चालती ॥२३॥

गद्यार्थ—“हा काय हलक्या जातीचा, कीं ब्राह्मण, कीं, शूद्र किंवा बैरागी, कीं तत्त्वज्ञानात प्रवीण असा कोणी महायोगी अशावा ?” असे अनेक तर्कवितर्क याला उद्देशत, लोक रस्त्यात

आपसात बोलतात, त्याबद्दल न रागावता, किंवा, आनंद न वाटता योगी आपले मुकाट मार्गानें जात असतात. ●●●

शिवरिणी

अतिक्रान्तः कालो ललितललनाभोगसुखदो
भ्रमन्त श्रान्ता स्म सुचिरमिह संसारसरणी ॥
इदानीं स्व सिन्धोस्तटभुवि समाकन्दनगिरिः
सुतारैः फूत्कारैः शिव शिव शिवेति प्रतनुम् ॥ २४ ॥

शिवरिणी

त्रियांच्या भोगानें सुखकर, असा काल नुरला
भ्रमोनी संसारीं सुचिर, अमुचा देह थकला ॥
अतां गंगातीरीं; स्वर निज अती उंच धरुनी
असूं आक्रंदेनी 'शिव ! शिव !' अशा आर्त वचनीं ॥२४॥

गद्यार्थ—सुंदर ललनाचा उपभोग घेत होतों तो काल निघून गेला; साराच्या मार्गावरून फार काल भटकून भटकून जीव दमून गेला आहे. आता गगारिनारीं उच्चस्वरानें “शिव ! शिव ! शिव ! शिव !” अशा आर्त आक्रोश करीत (दिवस कडीत) आहां. ●●●

अनुष्टुभ्

सहवर्धितयोर्नास्ति सम्बन्ध प्राणकाययोः ।
पुत्रमित्रकलत्रेषु सम्बन्धित्वकथैव का ? ॥ २५ ॥

भाष्यं

संबंध प्राण तन्नु यांत न, तीं सहचि वाढलीं असतां ।
पत्नी सुत मित्रांच्या संबंधाची करास होयार्ता ? ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—प्रत्यक्ष प्राण आणि देह हे इतके (एकजीवपणें) एकत्र वाढले असताना सुद्धा त्याचा (मृत्यूनंतर) संबध उरत नाही तर प्राणसाचे पुत्र, मित्र, पत्नी यांच्याशीं जे संबध, त्याची गोष्टच कयाला ? (ते विरकाल तर नव्हेच पण प्राण व देह यांच्या संबधाइतके म्हणजे प्राणसाच्या आयुष्याइतके तरी दीर्घकाल कुटून टिकणार ?) ●●●

अनुष्टुभ्

विपत्स्य विषयाणा च दूरमत्यन्तमन्तरम् ॥
उपमुक्तं विपं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥ २६ ॥

अनुष्टुप्

आहे अंतर अत्यंत विपांत विपयांतही ।
वधी विप जर्धी मुक्त; विपय स्मृतमात्रही ॥२६॥

गद्यार्थ—विप आणि विपय (अक्षरांत ३ साम्य असले तरी प्रत्यक्षांत) यांत फार मोठे अंतर आहे. विप हे प्रत्यक्ष तें खाहे तरच मारील पण विपय हे नुसते त्यांचे चिन्तन नेह्यानेसुद्धा माणसाचा नाश करतात. ●●●

(हाच श्लोक प्र. ४९-६० क्रमांकांत रघोदत्तेंत भाषांतरला आहे.)

वसंततिलका

मुण्डं शिरो वदनमेतदनिष्टयन्धं
गात्रं मलेन मलिनं गतसर्वशोभम् ॥
भिक्षाटनेन भरणं च हतोदरस्य
कष्टं तथापि मनसो मदनेऽस्ति वाञ्छा ॥ २७ ॥

वसंततिलका

दुर्गंधयुक्त मुख, मस्तक मुंडिलेले,
सर्वांग घाण नि विशोभित जाहलेले ॥
हे दुष्ट पोटा भरणे जळले भिकेने
कामार्थ ओढ तरि हाय ! कशी मनाने ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—डोक्यावर केंस राहिल्या नाही; तोंडाला दुर्गंध येत आहे, सर्वांग मलिन होऊन सर्व सौंदर्य नष्ट झाले आहे; पोटाची जळली खांच भरावयाची तीहि भिक्षानाने ! तरी हायहाय ! मनाला कामोपभोगांची ओढ फायमच आहे ! ●●●

आर्या

यदि धनिनः सत्पुरुषाः यदि च सुरूपाणि परवलत्राणि
अनुपचितसुकृतसद्गृह तव हृदय ! किमाकुलीभावः ? ॥२८॥

आर्या

असले सज्जन धनवान्,
असल्या सुंदर तरांचे परनारी ।
पुण्य न संचित करितां,
हृदया ! आकुल कदास होसि तरी ? ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—सज्जन हे (त्याच्या पूर्व पुण्यार्धने) श्रीमंत झाले, आणि परक्यांच्या स्त्रिया (त्या पुरुषांच्या भाग्याने) सुंदर असल्या तरी, हे माझ्या मना ! तू स्वतां बर पुण्याचा संचय केलेला नाहीस तर (त्याच्या मल्लोरांने) तू का उगाच व्याकुळ होतंस ? (संपत्ति व सौंदर्य पूर्वपुण्याशिवाय तुला कोडून मिळणार ?) ●●●

प्रकरण ३९ वें

सुख दुःख

शिलारिणी

तृपा शुष्यलास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि
क्षुधार्तः सन् शालीन् कवलयति शाकादिवलितान् ॥
प्रदीते कामाग्नी सुदृढतरमाक्षिष्यति वधून्
प्रतीकां न्यायेः सुखसिद्धिं विपर्यस्यति जनः ॥ १ ॥

शिलारिणी

सुगंधि स्वादू तो जल पिउनिया शोप हरतो
भुकेसाठी अन्न प्रचुररस पोटांत भरतो ॥
जळे कामाग्नी तें हृदयि तरुणी घट्ट धरितो
उपायां व्याधीच्या, चुकुनि जन यां सौख्य म्हणतो ॥१॥

गद्यार्थ—तहानेनं तोंड सुकलें कीं गोड सुगंधी जल पिऊन,
मनुष्य आपला शोष शमवितो. भुकेनें व्याकुळ झाला, कीं,
नाना मधुररसाचीं खायें प्याऊन भुकेचे दुःख हरण करतो; कामाग्नि
भडकला कीं तरुणीला गाढ आलिंगन देऊन तो शांत करतो !
अशा तऱ्हेनें दुःख झालें, व्याधि झाल्या, तर त्या शम-
विष्याचे हे जे उपाय त्याला लोक सुद्धां सुलभ म्हणतात, (पण
परें पाहतां सुराला स्वतंत्र अस्तित्त्व आहे. दुःखपरिहार हे
नकारात्मक असल्यानें परें सुख नव्हे !)

वंशस्थ

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेभिरनदीपदर्शनम् ॥
सुखांतु यो याति नरो दरिद्रतां
भूतशरीरेण मृतः स जीवति ॥ २ ॥

उपजाति

भोग्यं दुःखे, सुखं शोभते तस्य
गाढान्धकारीं दिसणें दिया जसें ॥
सुखांतुनी जाइ दरिद्रेतेप्रत
जने तरी हो नर तो जरा मृत ॥ २ ॥

गद्यार्थ—दाट अंधारांत, (पुष्कळवेळ चाचपडल्यानतर,) असा
दिवा दिसावा, तसे, आधीं दुःखें भोगल्यानतर जें सुख मिळतें
त्यात विशेष शोभा आहे. पण, आधीं सुखें भोगून, नंतर,
ज्याला दारिद्र्य येते तो मनुष्य जिवत असला तरी वास्तविक
मृतच आहे !

उपजाति

सुभाषितज्ञेन जनेन साधे संभाषणं सुप्रसुखेन च ॥
आलिङ्गनं तुङ्गपयोधराणां प्रत्यक्षसौख्यं त्रयमेव लोके ॥३॥

उपजाति

सुभाषितशास्त्र बोलणें हें
भल्या धन्यातें नित सेवणें हें ॥
आलिङ्गणें स्त्रीकुच पुष्ट उंच
प्रत्यक्षसौख्यें जर्मि तीन हींच ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—सुभाषिताच्या झाल्या माणसाची सभाषणाची सधि
छाभणें, भल्या अशा धन्याची सेवा करणें, मदमत तर्कणांचे
स्तनांग्रान छाभणें ही तीनच काय तीं प्रत्यक्ष सौख्ये या जगात
आहेत !

अनुष्टुभ्

दिनमेकं शशी पूर्णं क्षीणस्तु बहुवासरान् ॥
सुखादुःखं सुराणां पथिकं, का कथा नृणाम् ? ॥४॥

उपजाति

पक्षामर्धे चंद्र दिनेक पूर्ण
चौदा परी यासर तोच क्षीण ॥
सुखादुःखो पुष्कळ दुःख हेंची
देवांसही, काय कथा नरांची ? ४

गद्यार्थ—पंचरथव्यामर्धे पंचरथ एक दिवस चंद्र पूर्ण झाले,

बाबीचे चौदा दिवस क्षीणच असतो. देवानाहि सुखापेक्षां
दुःखच अधिक असतें; तर माणसाची कथा काय ?

अनुष्टुम्

लोभमूलानि पापानि व्याधयो रसमूलकाः ।
स्नेहमूलानि दुःखानि त्रयं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥५॥

वसंततिलका

लोभामुलेंच जन पाप जर्गी करीती
चाखून पडूरसचि रोग तनूस होती ॥
स्नेहामुलेंच मर्ति दुःखहि जन्म येई
सोडून तीगहि, सुखी नर नित्य होई ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— लोभापारीं मनुष्य पाप करतो ; विविध रखाच्या
(अति) सेवनानेंच रोग उत्पन्न होतात; प्रेमापारीं, मैत्रीपारीं
माणसाचा दुःख करण्याची पाळी येते ! हीं तिन्ही सोडून वेणारा
सुखी होतो !

अनुष्टुम्

इच्छोदयो यथा दु खमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम् ।
तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकैऽनुभूयते ॥ ६ ॥

अनुष्टुम्

इच्छा होण्यांत जें दुःख । इच्छातुर्गत जें सुख ।
नरकां ब्रह्मलोकां तें । तैसैं काहीं न लाभतें ॥ ६ ॥

गद्यार्थ— इच्छा, हाव मनात उराल होणे (व ती अतृप्त
राहणें) यात जें दुःख आहे, तसे मयकर दुःख नरकातसुद्धा
नाहीं. आणि इच्छा मनोरथ वगैरे तुम होण्यात जें सुख, आहे,
तसें ब्रह्मलोकातहि नाहीं.

अनुष्टुम्

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मनशं सुखम् ।
एतद्विधात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ७ ॥

अनुष्टुम्

जें पराधीन तें दुःख । सर्वं स्वाधीन तें सुख ।
थोडक्यांतचि हें जाण । दुःख वा सुख लक्षण ॥७॥

गद्यार्थ— जें परक्याच्या (बाह्य वस्तूच्या) स्वाधीन तें सर्व
दुःख ; जें जें स्वतःच्या अधीन तें तें सर्व सुख; हें थोडक्यांत
दुःखाचें व सुखाचें स्वरूप जाणावें !

अनुष्टुम्

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

अनुष्टुम्

सर्वोच्च सुख हें बुद्धिप्राप्त, गम्य न इंद्रियां ॥८॥

गद्यार्थ— सर्वोच्च सुख हें बुद्धीलाच केवळ ग्रहण करतां येतें.
तें इंद्रियांच्या ग्रहणशक्तीच्या पलीकडे असतें.

अनुष्टुम्

सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिदुःखतः सुखम् ।
तस्मादेतद्द्वयं जहाय इच्छेच्छाश्रतं सुखम् ॥ ९ ॥

अनुष्टुम्

कधी सुखहि दुःखान्त दुःखांतुनि निघे सुख ।
सोडावीं हीं तयें दोन्ही इच्छी शाश्वत जो सुख ॥९॥

गद्यार्थ— कधी सुख हेच दुःखाला कारणीभूत होतें कधी
दुःखांतून सुख निघतें. तेन्ना शाश्वत सुख इच्छणाच्यानें हीं
दोन्ही सोडून धावीत.

शील

अनुष्टुभ्

शीलेन हि त्रयो लोका शक्या जेतु न सशय ।
न हि निश्चिदसाध्य वै लोके शील्यता भवेत् ॥१॥

अनुष्टुभ्

निश्चयैः, शक्य शीलानैर्जिकणैः लोकं तीनही ।
शीलयतास काहींही असाध्यच नसे महीं ॥१॥

वार्थ—यात काहींच सशय नाही, कीं, शीलानें तिही लोक जिंकणें शक्य आहे शील्यताला या लोकीं असाध्य असें काहीं नाही

शिलखरिणि

न तुङ्गाच्छृङ्गद्रुशिखरिण कापि पुलिने
पतित्वाऽप्य काय कठिनदृपदन्तर्निदलित ॥
वर न्यस्तो हस्त फणिपतिमुखे तीव्रदशने
वर वह्नी पातस्तदपि न कृत शीलनिलय ॥ २ ॥

शिलखरिण

घरें उक्तगा त्या गिरिवहनि खालींहि पडणें
शिलानीं टेंवोनी पुलिनिं तनु चिच्छिन घनणें ॥
घरें नागाच्याही मुखें कर धरोनीहि मरणें
घरें अग्नीमध्ये पतन—न च नि शील जगणें ॥ २ ॥

वार्थ—(नर्ग किंवा समुद्राच्या तीरावरील) उच डोंग
राच्या फड्यावरून खालीं पडून पुढणातील कठीण दगडांनीं
देहाच्या विषड्या होणें हेहि पत्करेल महासपाच्या, रीत्या
दग्न असण्याच्या, ताडान हात धरून आसहत्याहि पत्कोली बरी,
खुशाल अग्नीसमुद्रा उडी घ्यावी, परंतु शील सोडून जगात जगणें
नको ।

शारदूलविक्रीडित

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधि कुल्यायते तत्क्षणा—
न्मेरु स्वल्पशिलायते मृगपते सङ्घ कुरङ्गायते ॥
व्यालो गाल्यगुणायते विपरस पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गैःखिललोकवल्गुभतम शील समुन्मीलति ॥३॥

शारदूलविक्रीडित

त्यातें अग्नि जलापरी, उदधिही छोट्या झऱ्याचे परी
मेरू अल्पशिलेपरी मृगपती होई कुरगापरी ॥
होई सपहि पुष्पहार, विप हें पीयूषवृषोपरी
लोकाना अवच्या अति प्रिय असें, जो शील अर्गो धरी ॥३॥

वार्थ—अखिल जगताला भयत आवडणारें असे (एक)
शील ज्याचे अर्गी असेल त्याला, (सब आपदा यामुद्रा साहज्य
होतात.) अग्नि हा जलाप्रमाण (शीतल) होतो, समुद्र हा लहानद्या
पात्राप्रमाणें (सहजी ओलाडण्याजोगा) होतो, मरुपवत लहा
नद्या त्याडासारखा (सहज चडण्याजोगा) होतो सिंह हा हरिणा
प्रमाणें (निरुपवत) होतो वृष हा पुष्पहारप्रमाणें (सुकृतस्य)
होतो व विप हें अमृताच्या वृषीप्रमाणें सुखद हात ।

शारदूलविक्रीडित

ऐश्वर्यस्य निभूषण मुजनता शौर्यस्य चाक्रसयमो
ज्ञानस्थोपशम ध्रुतस्य निनयो वितस्य पात्रे व्यय ॥
अक्रोधस्तपस क्षमा प्रमनितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेवामपि सर्वकारणमिद शील पर भूषणम् ॥ ४ ॥

शारदूलविक्रीडित

नीजन्ये खुलतें सुवैभय, गुढे यान्नस्यमं शूरता
विद्या, ज्ञानहि, शांतिनें सुजिनये पार्श्वव्यये सपदा ॥
क्षान्तीनें प्रभुता, शर्म तप, कुरुयानें गुढे धर्मही
सर्वी कारण आय, भूषण महा सखील हें या मर्ती ॥४॥

गद्यार्थ—वैभव हे सौजन्याने शोभून दिसते; शौर्य हे वाणीच्या संयमाने शोभते; ज्ञान हे श्रुतीने, विद्या ही विनयाने, धन हे सत्पार्थी दान देण्याने, तप हे न रागावण्याने, प्रसूता (सत्ता) ही क्षमाशुक्तीने, धर्माचरण हे सरल वागण्याने शोभते पण या सर्वांचे आद्य कारण व महान् भूषण आहे शील !

●●●

उपजाति

वाचो हि सत्यं परमं विभूषणं मृगेशणायाः कृशता कटी च ॥
द्विजस्य विधैव पुनस्तथा क्षमा शीलं हि सर्वस्य जनस्य
भूषणम् ॥ ५ ॥

उपजाति

वाणीस फीं सत्यचि थोर भूषण
कृशा कटी हें वनिताविभूषण ॥
विद्या क्षमा हें द्विजजातिभूषण
सच्छील हें सर्व जनास भूषण ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—वाणीचे सर्वोच्च भूषण सत्य; कंवर बारीक असणे हे जीचे मोठे भूषण; ब्राह्मणाचे मोठे भूषण विद्या आणि त्याचबरोबर क्षमा; आणि सर्व मानवजातीचे (सर्वांत मोठे) भूषण शील !

●●●

अनुष्टुप्

शीलं प्रधानं पुरुषैः तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्यो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

शील मुख्य नरामर्घ्ये; टाकी जो तेंच नाशुनी !
कांहीं अर्थ नसे त्याच्या धन-बंधव-जीवनीं ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—माणसाला (मनुष्यत्व देणाऱ्या गोष्टींमर्घ्ये) मुख्य शील हे असते; पण तेंच ज्याचे नष्ट झालेले असेल त्याच्या संपत्ति असण्याला, मोठे नातेवाईक असण्याला, व जगाण्याला सुटो काहीं अर्थ उरत नाही.

●●●

प्रकरण ४१ वें

चित्र, विचित्र, शद्रवैचित्र्य, अर्थवैचित्र्य, समस्या, अपद्भुति, प्रहेलिका (उखाणे), कृष्ण-गोपी इत्यादि.

मराठीत आजकाल आलेल्या 'धक्का' गीतांचे, हे इत्येक पूर्वव होत. कोटियुक्त शब्दांनी, जगावेगळा चमत्कारिकपणा समर्थ करून दाखविणे, हे कौशल्य या श्लोकांत दिसते. विशेषतः समस्याचे शद्र असे अर्थकर दिसावे, की, त्याची पूर्ति अशक्यच वाटायची. पण युक्तीने पहिल्या तीन ओळीतून, समस्येची चौथी ओळ सम्यक निवाची, हा शद्राचा खेळ आहे. म्हणून या प्रकाराचे मापातक करणे फार मानगडीचे व कष्टसाध्य होते. व केव्हां केव्हा मूळातले शद्र कोटि, वगैरे तसेच प्याचे खागतात, चाला नाहलाच होणे ! सरकूनत यमक आवश्यक नाही. मराठीत ती एक अधिक अडचण !

अनुष्टुप्

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥ १ ॥

अर्थार्थ

'मन' जाणून नपुंसक, दिधलें मी तें प्रियेस धाडोनी ।
फरसनी पाणिनि भाग्हां ! हा ! हा ! गेलें तिथेंच तें रमुनी

गद्यार्थ—मन (हा शद्र) नपुंसक आहे असे पाणिनीचे ध्याकरण समतें. या भरवशावर मी आपलें मन प्रियेकडे पाठविलें; पण तें (जणु काय पुन्प होऊन) तिथेंच रमलें ! पाणिनीने आमचा घात केला !

●●●

उपजाति

काचं मणिं काञ्चनमेनमृत्रे वाले ! निबद्भासि निमत्र चित्रम् ! !
निचारवान् पाणिनिरैवमृत्रे श्रानं युवानं भगवानमाह ॥२॥

इन्द्रवज्रा

कांचा, मणी, कांचन एकसूत्रे
तूं गुंफिरी हीं न विचित्र घाले ॥

तो सुशही पाणिनि एकसूत्रे
श्वाना-युवाना मघव्यास घाली ॥२॥

गद्यार्थ—(पाणिनीच्या व्याकरणात, त्याने, श्वन् युक्त्वं मघवन् हे तीन शब्द, एकसारखे चालतात, म्हणून एकाच सूत्रात गोविले. अशा रीतीन आ = कुत्रा, युवा = तरुण पुरुष, मघवा = इद्र असे तीन अगदी भिन्न मूल्यांचे प्राणी एका सूत्रात, सब घोडे नारा टक्के या म्हणीप्रमाणे, एकत्र आल्याने पाणिनि, एका निराव्या अर्थाने तारतम्यरहित ठरतो !) (जिला मूल्यामूल्याविवेक आलेला नाही अशा) हे घाले ! कत्वा, रत्ने, सोन्याचे मणि हे तू एकाच सूत्रात (सन् शब्दावर कोटि. अर्थ—दोरा व पाणिनिस्त्र.) ओवलेस यात विचित्र काय आहे ! (तू तर अश्व आहेस) पण मोठा विचारवत जो पाणिनि त्यानेसुद्धा कुत्रा, तरुण व इद्र तिन्ही एका सूत्रात घातले ! ●●●

उपजाति

शुनेन यूना प्रसभ मघोना प्रघर्षिता गौतमधर्मपत्नी ।
विवेकान् पाणिनिरेऽमूत्रे श्वन युवान मघवानमाह ॥ ३ ॥

उपजाति

श्वानापरी यौवनि इद्र इष्ट
वरी अहल्येस वळेंच भ्रष्ट ॥
तो पाणिनी यास्तव एक सूत्रे
श्वाना-युवाना मघव्यास घाली ॥३॥

गद्यार्थ—(वरील श्लोक २ मध्य, पाणिनीवर, जो अविचेकाचा आळ आला, तो त्याचा भक्त, खोडून काढतो—) घुत्र्याप्रमाणे तरुण इंद्राने, वळाळाने (दुष्टाने) गौतम ऋषीची धर्मपत्नी (अहल्या), हिला भ्रष्ट केले. यावरून, नीट विचारार्थीच त्या पाणिनीन श्वान युवा व मघवा, याना एका सूत्रात घातले. ●●●

भाषा

अम्बुजमम्बुनि जात, न हि दृष्ट जातमम्बुजादम्बु ।
अधुना तद्विपरीत चरणसरोजादिनिर्गता गङ्गा ॥ ४ ॥

भाषा

उगवे कमल जलीं, परि न दिसे कमलामधून जल येते ॥
गेगा विपरीत करी प्रभुपदपद्मानुनी पहा निघते ॥४॥

गद्यार्थ—जलात कमल उगवते, पण, कमलातून जलाचा उद्गम, कधी पाहण्यात आला नाही ! पण, आता, हे कसे उलट घडले पहा—(श्री विष्णूच्या) पदकमलापादन, गंगेसारखा (प्रचंड) जलैव, उगम पावला ! ●●●

अनुष्टुभ्

चिंता चित्तसमानाऽस्ति विन्दुमात्रविशेषत ।
सजीव दहते चिंता निर्जीव दहते चिंता ॥ ५ ॥

अनुष्टुभ्

विन्दु तो सोडतां चिंता चित्तेच्या सम तत्त्वता ॥
जित्याला जाळिते चिंता मेल्याला जाळिते चिंता ॥५॥

गद्यार्थ—एका अनुस्वाराचा फरक सोडला, तर, चिंता ही चित्तेसारखीच आहे (नव्हे) चिंता थोडी जास्त भयकरच कारण चिंता जिवत माणसाला जाळते ! तर चिंता केवळ मेल्याला जाळते ! ●●●

भाषा

अल्पीयसैन पयसा यत्कुम्भ पूर्यते प्रसिद्ध तत् ।
ब्राह्म तेज पश्यत कुम्भोद्भूत पपौ समुद्रमपि ॥६॥

भाषा

जाणिति सर्वेहि जन कीं, कुम्भ भरे नित्य अल्पशाहि जळें
कुम्भानुनि जन्मे तें ब्राह्म तेज परि समुद्रही प्याळें ॥६॥

गद्यार्थ—ही गोष्ट सर्वांना माहीतच आहे, की कुम्भ हा थोडक्या-शाच पाण्याने भरून जातो. परंतु (हा चमत्कार पहा कीं) कुम्भानून ज मलेल्या ब्राह्मतेजाने (कुम्भपुन अगस्ति या ब्राह्मणाने) समुद्रच पिउन टारिला ! ●●●

अनुष्टुभ्

सरसो विपरीतश्चेत्सरसत्व न मुञ्चति ।
साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केवलम् ॥ ७ ॥

वसततिलका

द्राळा जरी ' सरस ' हा विपरीत साचा
होता तसा ' सरस ' तो उरतो सदाचा ॥
त्या ' साक्षरा ' स विपरीतपणा घडेल
तें ' राक्षसा ' समचि केवळ तो ठरेल ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—(सरस म्हणजे रसपूर्ण हृदयाचा म्हणजे सद्भावयुक्त रसवेत्ता, आणि साक्षर म्हणजे पंडित म्हणजे रसहीन, कडोर, हृदयाचा. या दोघातला परक दाखविण्यासाठी शब्दचमत्कारयुक्त श्लोक) सरस हे जरी विपरीत झाले म्हणजे उलटले ('सरस' ही अक्षरे उलटी वाचली) तरी 'सरस'च राहतात. (रसज्ञ वाकड्यांत शिरला तरी सरस राहलो.) या उलट 'साक्षर'ला विपरीतपणा आला, (साक्षर ही अक्षरे उलटी वाचली,) की, तो 'राक्षस' समान होतो (रक्ष नीरस पंडित उलटला, की, त्याची टीका राखसारखी मूर असते.) ●●●

उपजाति

सञ्चारिणी काञ्चनवल्लरीन विद्युत्तना वा पतिता नभस्त. ।
घृतस्य धारा पतिता न जाने दिव गता वाऽय मुव गता वा ८

इंद्रवज्रा

ही धांवती वेलचि सोनियाची
की वीज पाली पडली नभीची ! ।
धारा घृताची पडुनी कळे न
पृथ्वीत कां स्वर्गि यसे दडून ! । ८ ।।

गद्यार्थ—(कृपणाच्या घरी, किंवा, खानाबळीत पानावर तूप वाटले जातं त्याच वर्णन. वेद्ययसुताची ' खानाबळीतील घृत धारा ' ही कविता या कवितेचें भाषांतरच आहे.) ही काय सोनियाची धावत जाणारी वेली आहे ! की आकाशातून पडलेली वीज आहे ? ही तुपाची धार वरून पडली ती परत स्वर्गात गेली की भूगर्भात शिरली हे काही कळत नाही. (एवढे मात्र खरे की, भातावर काही वी पडली नाही !) ●●●

शादूलविक्रीदित

अतु वाञ्छति वाहन गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी
तं च क्रीडपतेः शिखी; स गिरिजासिंहोऽपि नागाननम् ॥
गौरी जङ्घुसुतामप्यपति कलानागं कपालानलो
निर्णिण्ण. स पपौ कुम्भुवरुलहादीशोऽपि हालाहलम् ॥९॥

सखरा

खाण्या पाहे भुकेला गणपतिरहना उंदराला फणीन्द्र
रुक्दाचा मोर सर्पा. परि गजवदना पावतीचा मृगेंद्र ॥
गौरी गंगेस, चंद्रा अनलहि चिरिंरि, मत्सरां पहाती
प्याला हालाहलातें शिव शृहकळहें होत उद्विग्न
चिर्त्ती ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—(धरोपर मातीच्या चुली. तुमच्या आमच्या ससारात शहकल्ह आहेत, तसेच, महा देव महा ईश परम ईश्वर अर्थां नावें असलेल्या श्वराच्या धरानसुद्धा आहेत.) (श्वराच्या गळ्यातला) भुनेला सर्प, गणेशाचें वाहन जो उदर त्याला पाऊ पहातो; उलट त्या सर्पाला, कार्तिकस्वामीचा मोर पाऊ पाहतो; शुकडे पार्वतीचा सिंह गजाननाला (तो हत्ती म्हणून) पाऊ इच्छतो; पार्वती गंगेचा मत्सर करते आणि कपालावरचा अग्नि चंद्राचा मत्सर करते—या सर्व शहकल्हानें उद्विग्न होऊन शंकरहि हालाहल प्याला ! (मग साधारण माणसाची क्या काय ?) ●●●

अनुष्टुप्

चतुर्द्वलो राजा जगतीं वदामानयेत् ।
वहं पश्चाद्द्वलवानानाशं वदामानये ॥ १० ॥

अनुष्टुप्

चतुरंगवळें राजा जग हें मात्र जिकतो ।
पंचांगवळवान् मी हा सारें आकाश जिकितो ॥१०॥

गद्यार्थ—(शाद्विक्र मोटि कलन ज्योतिषी व्दाई मारतो.)
तेन्याची चार अंगे (पायदळ, अश्वदळ, गजदळ नौदळ इत्यादि दळ किंवा) वळ याच्यामुळे, राजा, पार तर बग जिंजू शकेल. पण मी (ज्योतिषी) ' चतुरंगा'पेक्षा एक अधिक ' पचांग ' असलेला ! त्या पचांगाच्या बळावर [त्यात ग्रह-गणित असतें म्हणून किंवा घाटेल तथा वनावट पत्रिका करण्या-इतने सर्व ग्रह माझ्या स्वाधीन असल्याने] मी सर्व आकाश जिकितो ! ●●●

अनुष्टुप्

अह च त्व च राजेन्द्र लोकरुनाथसुभाषि ।
बहुवीहिरह किन्तु पट्टीतत्पुरुषो भवान् ॥११॥

अनुष्टुप्

लोकरुनाथचि हे राजा ! मी तूं आहोंत रे, तरी ।
मी बहुवीहि तूं मान पट्टीतत्पुरुषापरी ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—(एक याचक व्याकरणाचें शन दाउतून स्वतःची राजाही तुलना करते) हे राजा ! तू काय, मी काय, दोघेहि लोकनाथ आहां. परक इत्काच, मी, माहा वर्णन करताना लोकनाथ हा समास बहुवीहि (लोक आहेत नाथ म्हणजे आध्यकते प्याचे) शोढनावयाचा व तुझ वर्णन करताना पट्टीत पुरुष (लोकाचा नाथ) समजावयाचा ! ●●●

अनुष्टुभ्

स्वयं स्यात्पुरपर्णा स्त्री विशाखस्तनय स्मृत ।
तयापि कुरुते छाया भवतापहारिणीम् ॥ १७ ॥

अनुष्टुभ्

स्वयें स्थाणु, अपर्णा स्त्री, विशाख मुलगा जरी ।
शिर देई तरी छाया भवतापहि जी हरी ॥ १७ ॥

हेंच वसततिलकेंत—

स्थाणु स्वयें शिव नि ती गृहिणी अपर्णा
झाला विशाखचि असा जरी पुत्र त्यांना ॥
आश्चर्यकारक अशी परि देई छाया
कीं जी समर्थ भवतापहि तंवाया ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—(स्थाणु = शकराचें एक नाव, दुसरा अर्थ झाडाचा
बुधा (खावासारखा, पाने झाळा नसलेला.) अपर्णा =
पार्वतीचें एक नाव, दुसरा अर्थ पर्णहीन, विशाख = कार्तिक
स्वामी, दुसरा अर्थ फाद्या नसलेला.) शकर स्वता वधावा तर
स्थाणु (नुसता झाडाचा बुधा) चायको बवावी तर अपर्णा (पानें
नसलेली) मुल्या वधावा तर विशाख (फाद्या नसलेला) तरी
हा स्थाणु, छाया मान, भवतापसुद्धां घात करील, अशी देतो.
(इतर, पुष्कळ फाद्या असलेले, व पानानीं भरगच्च असे वृक्ष
छाया देतात ती केवळ देहताप घात करू शकते.)

अनुष्टुभ्

पिनाक फणि घालेन्दु भस्म-मन्दाकिनी-युता ।
तयापि भव ! ते मूर्तिरपवर्गप्रदायिनी ॥ १८ ॥

आर्या

पिनाक फणि घालेन्दु भस्म नि मन्दाकिनी 'प'वर्ग असे
शिर ! तय मूर्तिर असुनी देशी अपवर्ग हें घडे कैसे ? १८

गद्यार्थ—हे शकर ! तुझ्या मूर्तिर, पिनाक (शिवपुण्य
किंवा त्रिशूल) फणि (सर्प) घालेन्दु (चंद्रकोर) भस्म आणि
मन्दाकिनी (गंगा) या प्रमाणें खंय फ क व म हा 'प'वर्ग
असून, व भक्ताना मान अपवर्ग (म्हणजे मोक्ष) देतोस (हा
केवढा चमत्कारिक विरोधाभास !)

अनुष्टुभ्

स्वय पञ्चमुख पुत्री गजाननपदाननी
दिगम्बर कथ जीवेदन्नपूर्णा न चेदृहे ॥ १९ ॥

आर्या

पंचमुखी असुनि स्वयें, पुत्र गजानन पदाननचि असती
जगता कसा दिगंबर जर नसती त्यास अन्नपूर्णा ती ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—(शकराच्या घरात रायला तोंडेंच फार !)
स्वता शकराला तोंडें पाच (परमेश्वर हा पंचमुख);
मुलगे दोन, पैकीं एकाला हत्तीचें तोंड, दुसऱ्याला वहा तोंडें;
(घरात समृद्धि केवढी ?) तर घरघनी दिगंबर ! अशा स्थितीत
घरात जर (पार्वतीसारखी) अनपूर्णा (अन्न पुरें पाडणारी)
नसती तर शकर कसा जगला असता !

उपजाति

स्थाणु स्वयें मूलनिहीन एव पुत्रो विशाखो रमणी त्वपर्णा ॥
परोपनीते. कुसुमेरज्ज्वल फलयभीष्ट किमिदं न चित्रम् ॥ २० ॥

उपजाति

स्थाणु स्वयें ज्यास न मूळ एक
पत्नी अपर्णा मुलगा विशाख ॥
फळे, परें दत्त फुलें, अजख
अभीष्ट दे हें न च कां विचित्र ? ॥ २० ॥

गद्यार्थ—शकर हा स्वतः खानासारखा झाडाचा बुधा मग
त्याला मुळे कुठून असणार ? चायको अपर्णा (पार्वती, पर्णहीन)
आणि मुल्या विशाख (कार्तिकेय, फाद्या नसलेला) तेव्हां
असल्या झाडाला फुलें कुठलीं ? पण लोक त्याला फुलें वाहतात
आणि त्यामुळे तो विबुध पद्मप्रद होतो व अभीष्ट देतो हा
चमत्कार नव्हे का ?

शार्दूलविकीरित

'कीटोऽय भ्रमरीभवेदविरतध्यानासथा चेदह
राम' स्या त्रिजटे ! तथा धनुचित दाम्पत्यसौख्यच्युता ॥
'एव चेत्कृतश्च्यतैव भविता, रामस्तव ध्यानत
सीता, त्व च निहय राक्षसपतिं सीतान्तिके यास्पसि !' २१

शार्दूलविकीरित

"भंगारूप धरील कीट सततध्यानें, तरी जाहलें—
मीहो राम, न योग्य, पतिनसुख हें लोपेल त्याच्यामुळें" ॥
"तेची युक्त ठरेल, राम तुझिया ध्यानच सीता घडे;
तुंही मारुनि रावणास समरें, जाशील सीतेनेडे" ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—(अशोकवनात घडलेला सीता व विजयी याचा संघाद. एखाद्या वीरकानें सतत भ्रमराचें ध्यान केलें तर त्या-मुळे तो कीटकच मुगा होऊन जातो. अशी कथा विजयेंतें सीतेला सांगितली तेव्हा सीता म्हणते —) “ हे विजये ! हा कीटक, जवा, सततध्यानामुळे भ्रमरच होणार, तरी, सततध्यानामुळे मीहि जर राम झालें, तर, माझे दापत्यसुख नष्ट होणार ! तेव्हां हा मोठा मोठाळा होणार ! ” त्यावर विजयी म्हणते— “ अग सीते ! तसें झालें तर फारच उत्तम. कारण त्यानें तू इतक्याच होशील. तिकडे राम तुझ्या ध्यानानें सीता होईल; आणि तू राम झाल्यानें, रावणाचा वध करून, त्वरितच सीतेकडे जाशील ! ”

शाईलविक्रीडित

श्रीरामे मृगयां गतेऽपि धनुषा बाणे समारोपितेऽ- ।
प्याऋणान्तगतेऽपि मुष्टिगल्लितेऽप्येणाङ्गलश्रेऽपि च ॥
न व्रत्तं, न पलायितं, न चकितं नोःकम्पितं नोऽदतं ।
मृगया मद्देशगं करोति दयित कामोऽभ्यमित्याशया ॥ २२ ॥

शाईलविक्रीडित

जातां राम शिकारिला, धनुषी तो बाण जोडी जरी
आकणांतहि खेळुनी, शर सुटे, विंधी मुगा तो तरी ॥
न क्षोभें, न भयें पळे, न चकिता, नाहीं मृगी कांपली
कान्ता मद्देश वैद् हा मदन ही आशा तिला वाटली २२

गद्यार्थ—राम मृगयेला गेला असता (हरिणांचें एक जोडपे याच्या टप्प्यात आलें. रामानें धनुष्यावर बाण चढविला, दोरी आकर्ण ओढली, बाण हातातून सुटला व त्यानें त्या मृगाला विधिले तरी त्याची ती मृगी, क्षोभने वा भयाने पळत सुटली नाही, धरपर कापत सुटली नाही किंवा ती चकितसुद्धा झाली नाही ! तिला वाटले राम हा प्रत्यक्ष मदनच आहे. (व त्याच्या शरानें विद्ध झाल्यानें) माझा पति (माझ्यावर अधिकच अनुरक्त होऊन) मला पूर्ण बंध होईल ! !

अनुष्टुभ्

सन्दिद्रो मध्यकुण्डिलो कर्णः स्वर्णस्य भाजनम् ।
धिदैवं निर्मलं नेत्रं पात्र कज्जलभस्मनः ॥ २३ ॥

वसततिलका

मध्यांत घन, घर छिद्रहि त्या असून
सोन्यास पात्र ठरतो जर्म तोच कान ॥
धिदैव ! निर्मल असतहि अतरां
नेत्रास मात्र जन मासिति काजळानें ! ! २३ ॥

गद्यार्थ—ज्याला छिद्र आहे आणि ज्याच्या मध्ये वक्रता आहे असा कान हा सुवर्णलेकाराला पात्र समजला जातो ! आणि जो नेत्र आतून अगदीं निर्मल त्याला मात्र काजळ ! धिकार असो देवाला ! (छिद्र, वक्र, निर्मल हे शब्द व्यर्थ.) ●●●

शाईलविक्रीडित

“ गृह्णात्येष रिपोः शिरः प्रजविनें कर्षत्यसौ वाजिनं
धृत्वा चर्म धनुः प्रयाति पुरत संग्रामभूमावपि ॥
शूतं चौर्ध्रयां तथा च शपथं कुर्यान्न वामः करो । ”
“ दानानुग्रमतां विलोक्य विधिना शौचाधिकारीकृतः ” २४

शाईलविक्रीडित

“ शत्रूंचे शिर हा धरी, उसळत्या अभ्या लगामीं धरी
जाईं ढाल धनुष्य घेउन पुढें संग्रामभूमीवरी ॥
चौर्ध्र धूत करी न; ना शपथ घे केव्हांहि डावा कर ! ”
“ ना दे दान म्हणून त्यास विधि दे प्रातर्विधीचा
चर ” ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—(दत्तकथा अशी कीं दोन कवीना, एकाला उजव्या हाताला व दुसऱ्याला डाव्या हाताला धरून, एक राजा, फिरायला निघाला; व, ज्याच्या हातीं जो हात आला, त्याची त्यानें स्तुति करून, कविना करण्यास, राजानें सांगितलें, तेव्हा हाताच्या कवीनें चौधी ओळ करून त्याला ओळविले !—)
“ हे राजा ! शत्रूंचे शिर (तू छाटलेस, कीं, तें) धरण्याचें कार्य हा डावा हात करतो ! उसळत्या घोड्याला ल्यामाने आवरून धरण्याचें काम डावा हातच फरतो. ढाल धरण्याचा किंवा धनुष्य धरून रणागणात पुढें जाण्याचा मान डाव्या हाताचा ! हा कर्षीं शूत खेळून नाहीं, कोरी करीत नाहीं किंवा (पैजा मारित नाहीं, शपथ देत नाहीं, वचन देत नाही) शपथ घेत नाही. ” यावर उजव्या हाताचा पुरस्कर्ता कवि म्हणतो— “ पण हा डावा हात कधीं दान देत नाहीं ! हा पाहून ब्रह्मदेवानें त्याला प्रातर्विधीचा अधिकार दिला आहे ! ” ●●●

समस्यापूर्ति श्लोक २५ ते ३६

अनुष्टुभ्

विचायां दुर्मदो यस्य कार्पाण्यं निभवे सति ।
तेनां देवामिश्रतानां सलिलाद्भिन्नस्थितः ॥ २५ ॥

अनुष्टुभ्

विद्या असून गर्वीं जे, चिन्मय, धनिक होवनी ।
ते देवें शापिले; त्यांना निघे अग्नि जलांतुनी ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—(पाण्यातून अग्नि निघे अशा चौथी ओळ सम-
स्यापूर्तीसाठी दिली असावी.) विद्या शिकूनही जे उत्तमच; व
वैभव असून जे फूटून त्यांना, तो दैवाचा शापच होय. जलांतून-
सुद्धा अग्नि निघावा, (असेच त्यांचे जीवन होय,) असे
म्हटले पाहिजे । समस्यापूर्तीसाठी काहीतरा विलक्षण अद्याव्य
प्राय घटना यावयाची असते; त्याशिवाय पूर्ति करणाराची
परीक्षा कशी व्हावी ?

अनुष्टुभ्

दामोदरराधातनिहलीकृतचेतसा ।
दृष्ट, चाणूरमळेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ २६ ॥

अनुष्टुभ्

चाणूर कृष्णहस्तांनीं मार घ्याई भयंकर ।
त्या, दिसीं लागले तेव्हा आकाशीं चंद्र शंभर ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—(“ आकाशात शंभर चंद्र ” हे समस्येचे वाक्य)
दृष्ट्य आणि चाणूर यांचे मळयुद्ध झाले असता, जेव्हा का,
तो, कृष्णाच्या कराघाताचा प्रसाद चारू लागला, तेव्हा (त्याच्या
डोळ्यापुढे काजवे चमकल्यासारखे होऊन) त्याला आकाशात
(पृकचे) शंभर चंद्र दिसू लागले !

अनुष्टुभ्

चलत्तरङ्गराया गङ्गाया प्रतिविम्बितम् ।
सचन्द्रं शोभतेऽप्यन्त शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ २७ ॥

अनुष्टुभ्

गंगेच्या हलती लाटा, विवता चन्द्र त्यांवर ।
यहु शोभति, तें वाटे आकाशीं चन्द्र शंभर ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—(“ आकाशात शंभर चंद्र ” याच समस्येची दुसऱ्या
कवीने केलेली पूर्ति.) गंगेच्या हलत्या लाटावर जेव्हा चंद्र
प्रतिबिंबित होतो, तेव्हा, अशी अत्यंत शोभा मिळते, कीं जणु
आकाशात शंभर चंद्र असावेत !

अनुष्टुभ्

निघे । पिघेहि शीताशु यास्नायाति मे प्रियः ।
आगते दधिते कुर्याः शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ २८ ॥

अनुष्टुभ्

देवा ! झांकुनि घे चंद्रा प्रिय येई न तोंवर
तो देतां ठेव आणून आकाशीं चंद्र शंभर ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—(“ आकाशात शंभर चंद्र ” याच समस्येची
तिसऱ्या कवीने केलेली पूर्ति—) कोणी विरहिणी म्हणते—
“ देवा ! माझा प्रियकर भेटायला येत नाही, तोंवर चंद्र झांकून
ठेव. (कारण विरहिणीला चंद्र अधिकच पीडा देतो.) पण,
तो आला, कीं, आकाशात शंभर चंद्र आणून ठेव ” (म्हणजे
अधिकत्याधिक फलम् ! गीतसुख शतपट !)

अनुष्टुभ्

धृत न श्रूयते कर्णे दधि स्वप्ने न दृश्यते ।
मुखे द्रुधस्य का वार्ता ! तत्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥ २९ ॥

अनुष्टुभ्

तू पा नेकिले कानीं, दिसे स्वप्नांहि ना दर्ही ।
सोडा गोष्टीह दुग्धाची इंद्रा दुर्लभ ताकही ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—(समस्येचे वाक्य—ताक इंद्राला दुर्लभ.) कोणी
अत्यंत दरिद्री म्हणतो—“ तू कानांनी ऐकल नाही, दर्ही स्वप्नात
सुद्धा दिसत नाही, तोंडात दूध पडण्याची गोष्ट कशा ! तूक
इंद्राला सुद्धा दुर्मिळ (तर मला कुठून मिळणार ?) ”

अनुष्टुभ्

भोजनान्तेऽपि किं पेयं जयन्त कस्य वै सुतः ? ॥
कथ निष्णुपद प्रोक्त ! तत्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥ ३० ॥

अनुष्टुभ्

जयन्त पुत्र कोणाला ! कसा वैकुण्ठ या महीं ? ।
प्याने जेवूनिही काय ? इंद्रा दुर्लभ ताकही ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—(“ ताक इंद्राला दुर्लभ ” याच समस्येची दुसऱ्या
कवीने केलेली पूर्ति.) बहिऱ्या तीन ओळीत तीन प्रश्न विचारले
असून त्यांची तीन उत्तरे क्रमाने चौथ्या ओळीत दिली आहेत.
मराठी भाषांतरात समस्यासुद्धाचा प्रश्न बदलल्याने प्रश्नवाही
क्रम बदलला आहे.) (अर्पे मराठी क्रमाने)— जयन्त हा
पुत्र कोणाला (शाला !) वैकुण्ठप्राप्ति कशी आहे ? जेवणानंतर-
हि काय प्यायें ! उत्तरे— क्रमाने— इंद्रा— (इंद्राला) दुर्लभ,
ताकही.

उपजाति

ब्रजन्ति पद्मानि कदा विकासः प्रिया, गते भर्तरि, किं करोति !
रात्रौ च नित्यं निरहाकुला का ? स्वयंदेये रोदिति
चक्रवाकी ॥ ३१ ॥

भुजंगमयात

दुरी नाथ जातां, करी काय नारी ?
वियोगे सदा व्याकुला कोण रात्री ? ॥
यदा केधवां पद्म पावे विकास ?
रडे चक्रवाकीच सूर्योदयास ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—(श्लोक २६ पासून येथपर्यंत व पुढे, काहीं विचित्र, जगायेगळी पन्ना समस्येसाठी चावयाची प्रथा दर्शविते. समस्यापूर्ति करणाऱ्या करीनें, अशा खुर्चीनें पहिल्या तीन ओळी रचावयाच्या, की, त्यामुळे चौथ्या ओळीचा योग्य उलगाडा न्हावा. त्यासाठी प्रथम विचारावयाचे, व, त्याची उत्तरे हे समस्याशब्द असे दाखविणें, ही युक्ति, बऱ्याच कवींनीं अवलविलेली आहे. चक्रवाक जोडण्याचा रात्री वियोग हीतो व सूर्योदयाला पुनर्मीळन होतें. पण युद्दामच उलट्या अर्थाचें वाक्य समस्येसाठी दिलें आहे) मराठी भाषांतराच्या क्रमानें पति दूर गेल्यावर स्त्री काय करते ? रडे. रात्री नित्य वियोगानें व्याकुल होणारी कोण ? चक्रवाकीच. पद्म वेन्हा उमळत ? सूर्योदयास. ●●●

उपजाति

निलोक्य नारीमुखचन्द्रविम्ब कण्ठे च मुक्तागलिहारतराः ।
पुनर्निशाया भवमीतचित्ता सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी ३२

उपजाति

पाहून नारीमुखरूप चंद्रा !
कंठीं तिच्या मौक्तिकरूप तारा ॥
पुन्हां निशा ये जणुं या भये कीं
रडेच सूर्योदयि चक्रवाकी ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—स्त्रीमुखरूपी चंद्र व त्या स्त्रीच्या गळ्याक्या मुक्ताहारतले मोती हे तारे, पाहून, पुन्हां रात्र आली कीं काय ? या भयानें सूर्योदय होऊन मुद्दाम चक्रवाकी रडत आहे. ●●●

उपजाति

शिव प्रहर्षे समुदीक्षते किं ?
प्रिया प्रिय किं कुरुते निशायास ? ॥
मोक्षस्य दाता स्मरणेन को वा ?
गौरीमुखं चुम्बति वासुदेवः ॥ ३३ ॥

उपजाति

शिव प्रहर्षे बघतो कुणाला ?
दे मुक्ति कोण स्मरतां, नराला ? ॥
रात्री प्रिया काय करीत राहे ?
गौरीमुखाला हरि चुंबिताहे ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—(प्रश्नोत्तरे)—शंकर कोणत्या वस्तूला मोठ्या हर्षानें पाहतो ? गौरीमुखाला. नामस्मरण केले अवता मनुष्याला कोण मोक्ष देतो ? हरि; रात्री प्रिया प्रियकराला काय करते ? चुंबिताहे ! (विष्णु पार्वतीचें मुख चुंबितो) ●●●

शत्रुघ्न

कस्तुरी जायते कस्मात्को हन्ति करिणां कुलम् ? ।
किं कुर्यात्कालतो युद्धे मृगापासुनिह. पलायते ॥ ३४ ॥

(चाल फटवयाची)

कुणापासुनी मिळे कस्तुरी ? कोण वर्धी गजसंघ यळें ?
रणांत करितो काय मेदरट ? मृगापासुनी सिंह पळे ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—(समस्येचें वाक्य हरिणापासून सिंह पळतो !)
प्रश्नोत्तरे—कस्तुरी कोणापासून निरते ? मृगापासून. गजसंघाला कोण मारतो ? सिंह मिना युद्धान काय करतो ? पळतो ! ●●●

शत्रुघ्न

असमाने समानत्व भविता कलहो मम ।
इति मत्वा ध्रुव मानी मृगासिंहहः पलायते ॥ ३५ ॥

(चाल फटवयाची)

“ असमानाशीं युद्ध घडे मम
हरिण काय मम तुल्य यळें ? । ”
अशा विचारे उराच मानी
मृगापासुनी सिंह पळे ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—(तीच समस्या, सोडवणूक निराळी.) हरिणाशी आपली छत्र लावण्यात येत आहे, अशा समजुतीने सिंह मनात म्हणतो—“ हे सुद्ध म्हणजे असमानांचे युद्ध होणार ! हरिण काय माझ्याशी तुल्य नव्हे ! ” असा विचार करून मानी सिंह हरिणापासून पळ काढतो. !

शिखरिणी

कदाचित्पाद्माली विपिनभुवि भीमेन बहुश
कृशान्नि थान्ताऽसि क्षणमिह निपीदेति गरिता ॥
शने शीतच्छाय तटमिटपिन प्राप्य मुदिता
पुर-पत्युः कामाच्छुशुरमियमालिङ्गति सती ॥ ३६ ॥

शाद्वलविक्रीडित

चायूचा सुत द्रौपदीस वदतो, जे-हां थके ती चर्नी—
“गे गेलीस दमून तू क्षण इथे चिधांति घे वैसुनी ॥”
मोदें शीतल सावली तटतळीं लाभोनिया ती तिथें
भत्यांदिखत सासऱ्यासचि सती कामार्थे आलिंगिते ॥ ३६

गद्यार्थ—(विलक्षण समस्या—“ती सती कामार्थ आपल्या नवऱ्याचे देखत, आपल्या सासऱ्याला आलिंगन देते ! ”)—
वनवासान, चालता चालता, द्रौपदी थकलेली पाहून बायुपुत्र भीम, तिला वारवार म्हणतो, “ हे कृशानि ! दमलीस ! क्षणभर इथें बैस. ” असें म्हटल्यावर मग ती द्रौपदी शाडवाळी थड सावलीला वसून, मोठ्या हर्षानें नवऱ्याच्या देखत कामवृत्तीसाठीं सासऱ्याला आलिंगन देते ! (भीम हा बायुपुत्र; काम, या ठिकाणी थकवा घालविणें हा. त्यासाठी ती चायूळ (सासऱ्याला) आलिंगन देते—अगावर वेते अशा अर्थ.)

अनुष्टुभ्

भक्ते द्वेषो जडे प्रीतिररुचिर्गुरु लड्डघनम् ।
मुखे कटुकता नित्य धनिना अरिणामिच ॥ ३७ ॥

यसततिलका

भक्त्यांप्रती अरुचि, भक्ति जडे जडांत
मोठीच हास गमते गुरुलघनांत ॥
लोभे रसकरण, नित्य मुखां कटुत्व
योग्यांत आणि धनिकांत असें समत्व ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—(भक्त = आपल्यावर भक्ति ठेवणारे; दुसरा अर्थ शिजविलेला मात, जड = मूर्ख, मदबुद्धि; दुसरा अर्थ

जडाज, अरुचि = अरसिकपणा; दुसरा अर्थ जिमेला चव नसणें. गुरुलघन = वडिलचा अपमान करणें, दुसरा अर्थ—
दीर्घ उपवास, लघन करणें, मुखे कटुकता = बाणी कटु वापरणें
दुसरा अर्थ तोंड फड होणें,) श्रौत आणि तापाचा रोगी योग्यांसहि मत्ताविषयां द्वेष, जडाविषयां प्रेम, अरुचि, गुरुलघन करावेसे वाटणें, व मुखां नेहमी कटुकता, असल्यानें त्याच्यात इतकें साम्य दिसतें

अनुष्टुभ्

“ भारत चेक्षुदण्ड च कलानाथ च उर्णय ! ”
कालिदासः कविद्वैते “ प्रतिपर्वरसप्रद ” ॥ ३८ ॥

अनुष्टुभ्

“ एस्या शब्देषु वर्णो तं ऊस, चंद्र नि भारत । ”
कालिदास कवी बोले— “ प्रतिपर्वरसप्रद ” ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—“ महाभारत, ऊस आणि चंद्र या तिघांचेही समर्थ करणें एकाच शब्दात वर्णन कर पाहू ” असे (बहुधा भोगनें) सांगितल्यावर कालिदास कवि म्हणतो, “ प्रतिपर्वरसप्रद ” !
(—महाभारत ग्रंथाच्या प्रत्येक पर्वांत रस आहेच; उसात प्रत्येक पेंच्यात रस आहे. चंद्र प्रत्येक पर्वासाठी कल्याणकारक आहे.)

गद्यां

“ चतुरः सखि मे भर्ता
स यल्लिखति तत्परो न वाचयति ॥ ”
“ तस्मादप्यधिको मे
स्वयमपि लिखित स्वय न वाचयति ” ॥ ३९ ॥

गद्यां

“ चतुरचि सखि ! मम पति, तो
लिहितो तें कुणि तुजान न वाचुं शके ! ”
“ चतुर तयाहुनि मम मे,
स्वतां लिही तें स्वता न वाचु शके ! ” ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—(लग्न झालेल्या दोन मैत्रिणी आपली अक्कल पापळतात !)
एक म्हणते “ सखे ! अग माझे यजमान मारी चतुर !
ते जें लिहिल्यात तें दुयेंरें कोणीच वाचू शकत नाहीं.—” दुयऱ्या
सखीला तिच्या बरचट करावीशी वाटली. ती म्हणते “ अग
तुझ्याहुन माझे यजमान अधिकच चतुर ! कारण ते लिहिल्यात
तें स्वतःच वाचू शकत नाहीत ! ”

अनुष्टुभ्

उष्ट्राणां लग्नवेलाया गर्दभाः स्तुतिपाठकाः ।
परस्परं प्रशंसन्ति “अहो रूपं ! अहो ध्वनिः ! ” ॥४०॥

अनुष्टुभ्

उंटांच्या लग्नवेळेला गाती गाढव हे स्तुति ।
“काय रूप ! ध्वनी कैसा ! ” एकामेकांस वानिती ॥४०॥

गद्यार्थ—उंटाना लग्नप्रमग ! गाढव स्तुतिपाठक ! उटांचें रूप पाहून गाढव म्हणते “ अहाहा ! काय तुझ रूप ! ” तेव्हा परस्पर प्रशंसा पुरी करण्यासाठी उट म्हणतो “ अहाहा ! काय गोड तुझा ध्वनि ! ”

उपजाति

कश्चिद्दुर्दुर्मपवित्रपाणिर्नने सदा सिद्धति बालचूतान् ॥

आत्राश्च सिका. पितरश्च तृता एका क्रिया द्वयर्षकरी बभूव

उपजाति

यद्द कुणी घेउन दर्भ हातीं
यालाअ शिंपी सुजलें वनान्तीं ॥
शिंपून आंवे, पितरांस तृणित
एक क्रिया द्वयर्षेचि जाहली ती ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—कोणी एक बटु पितृतर्पण करावयाचें तें घरात न करता, रानात आन्याच्या रोपापाशीं करावयाचा, हातीं दर्भ घेऊन, हात पवित्र करून, तें पाणी शिंपल्यामुळ, एकीकडे आन्याचें शिंपणेंहि झालें, इकडे पितराचें तर्पणहि होऊन, एकच क्रिया दोन अर्थ साधणारी झाली.

इन्द्रवज्रा

इन्दीराक्ष्याः स्फुटमिद्रुमोष्ठया सङ्केतमुद्दिश्य वने चरन्त्या ।
चौराः समस्ताभरणानि ह्रत्वा नासामपि नापहरन्ति चित्रम् ॥

शाहूलविक्रीडित

डोळे नीलचि पन्न, चिद्रुमपरी ते ओष्ठही लालसे
संकेतस्थळिं कामिनी कुणि अशी रानीं जधीं जातसे ॥
चोरांनीं लुटिले तिचे इतर जे सारे अलंकार ते
वेळा स्वशं न त्या नथेसचि परी; आश्चर्य हें घाटतें ॥४२॥

गद्यार्थ—नीलमालासारखे डोळे असलेली, उमळलेल्या पांढऱ्यासारखे छालचुद्रुक ओठ असलेली अशी कोणी अभि-

सारिका, एकटीच, रानातून संकेतस्थळीं जात असता, चोरांनीं तिच्या अंगावरचे इतर सर्व अलंकार हरण केले पण केवळ नाकातली नथ तेवढी लुटली नाही हें केवढे आश्चर्य ! (कारण वरून नीलकमलप्रमाणें नेत्राचीं नील (काळीं) किरणें व साळून ओठाचीं लाल किरणें पडल्यानें नयेंतील मोतीं हे गुजासारखे त्यांना घाटले ! ह्यासारखीच कल्पना प्रकरण २७ श्लोक ३२ यात आली आहे.)

वसंतविलका

आनन्दाटाण्डवपुरे द्रविडस्य गेहे
चित्र वसिष्ठानितास्रममाज्यपात्रम् ॥
त्रियुल्लेतेन परित्रू यति तत्र दर्वा
धारा विलोक्यति योगबलेन सिद्धः ॥ ४३ ॥

वसंतविलका

आनन्दाटाण्डवपुरीं द्रविडाधरीं तं
'मोडे' अरुंधतिपरी घृतपात्र होतें ॥
नाचे पळी जणुं विजेसम ती तयांत
धारा वधूं शकतसे कुणि योगसिद्ध ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ— आनन्दाटाण्डव (आनन्दाची ल्यट्ट असलेल्या) नगरींत, एका द्राविड ब्राह्मणाच्या घरीं, महा विलक्षण असे वसिष्ठान्या पत्नीच्या (अरुंधतीच्या तान्याच्या) आकाराचें तुपाचें भांड (अरुंधतीच्या तारा अतिसूक्ष्म, उत्तम दृष्टि असेल त्यालाच दिवू शकणारा) होतें ! त्याच्यात, (अर्थातच त्याहून सूक्ष्म अशी) पळी विजेसारखी (चपलतेनें व खुडखुड कडकडाट करीत,) नाचत होती, आणि (ती मरून गृहिणीनें) तुपाची धारा (अन्नावर) घातली तर ती दिवू शकण्याची शक्ति योगसिद्ध पुरुषामच होती !

इन्द्रवज्रा

स्वर्गापगायास्तरलेस्तरङ्गे पौराङ्गानानां कुटिलै कटाक्षैः ।
धर्मश्च कामश्च समेत्य तीरे हान्योन्यमायोधनमारमेते ॥४४॥

शाहूलविक्रीडित

गंगास्नान धरावयास जमती तीरीं जधीं सुंदरी
तेन्हां धर्म नि काम तेथ लढती, घाटे असें अतरीं ! ॥
गंगाशीततरंग सोडूनवळ असें तें शरत्र धर्मांकरीं
खीचे यत्रः षट्पाक्ष शत्रू म्हणुनी तें वामही वापनी ॥

गद्यार्थ—(गमानदीवर स्नान करायला, जेव्हा, सुंदर क्रिया जमतात, तेव्हा,) तेथें, तीरावर, धर्म आणि काम हे परस्परवर्धी युद्ध खेळतात. गगेचे शीतल तरल तरंग हें सोज्ज्वल शश्व घमोच्या हातीं असतें! आणि त्या नागर सुदरीचे कुटिल कदाच, हें मोहनास, कामाच्या हातीं असतें! ●●●

शाबूळविक्रीडित

साक्षीकृत्य महेश्वर समिगिज स्वर्गोपगायास्तटे
प्राणाना शरण कलेवरधन न्यासीकृत सज्जनैः ॥
भूयो भूरितरैपायनिःकरैः सप्रार्थ्यमाना तु या
दातु नेच्छति सा नु किं मुनिवरैःकाशी सुधन्यापते? ॥४५॥

शाबूळविक्रीडित

साक्षी ठेवुनि पार्वती शिव, तर्ती गंगोचिया, सज्जन
प्राणाधार असें शरीरधन हें, येती जर्धी ठेवुन ॥
मागोती विनवून तें पुनरपी, देईच ना जी कर्धी
ती काशी, न कळे सुधन्य म्हणती कां हे मुनी मंदधो! ॥

गद्यार्थ—(गमाकाठी देह ठेवून प्राण सोडणाराना पुन जम नाही, पुन्हा देह नाही, या काशीक्षेत्राच्या पुण्यदायित्वाची व्याजनिवात्मक स्तुति!) शंकर पार्वतीला साक्ष ठेवून, गंगेच्या तर्ती, प्राणाचें आधार असें स्वशरीरधन, विचारें सज्जन ठेव म्हणून ठेवून येतात. आणि मग नामा विनवण्या करून सुखा, जी काशी नगरी ती ठेव ज्याची त्याला परत देण्याची गोष्ट सुखा काडीत नाही, अद्या (ठेवतुडल्या) काशीला, “घन्य घन्य” म्हणून मुनिवर का नावाजतात तें कळत नाही! ●●●

मदाकान्वा

एका भाषां प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
पुत्रल्लेखो मुनविजयी मन्मयो दुर्निवारः ॥
शेष शय्या शयनमुदधी वाहन पन्नगारि
स्मार स्मार स्वगृहचारित दारुभूतो मुरारि ॥ ४६ ॥

भाषा

“जात्या एक बडबडी,
दुसरी चंचल, अशा मला पत्नी!
सुत अयखळ एकचि जो
बसला सान्या जगास जिफोनी ॥
शय्या शेष, समुद्रीं
निजणें, वाहन भुजंगरिपु गरुड! ”
विष्णु स्वगृहसुखा या
स्मरनी स्मरनीच होइ लांकूड ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—(जगनाथपुरीच्या देवळात विष्णुची मूर्ति लाक-
टाची आहे. ती लाकडी का या विपरी विनोद.) एक धायको
जात्या बडबडी! (सरस्वती); दुसरो चंचल! (लक्ष्मी), एक
मुलगा (मदन), पण तो मोठा अवजळ, बसला जग जिंकून!
(असला उपद्रथापी!) शय्या घरावी ती शैपनागाची! शयन
मदिर म्हणे समुद्र! वाहन भुजंगरिपु गरुड! अवलें हें स्वत चें
यहसौख्य (!) आठवून आठवून विष्णु लाकूड शाख! ●●●

अनुष्टुभ

कमले कमला शेते हर. शेते हिमालये।
क्षीरान्वा च हरिः शेते मन्ये मकुणशङ्कया ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ

कमलांत निजे लक्ष्मी हिमाद्रीवर शंकर।
डेकणांच्या भयें, वाटे, विष्णु क्षीरोदधीवर ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—लक्ष्मी कमलात निजते, शंकर हिमालयावर
निजते, विष्णु क्षीरसागरावर निजते—या सर्वांचें कारण,
मला वाटतें, डेकणाची भीति! ●●●

अनुष्टुभ

इक्षुदण्डास्तिलाः शूद्रा कामिनी हेम मेदिनी।
दधि चन्दनताम्बूले मर्दन गुणार्धनम् ॥ ४८ ॥

अनुष्टुभ

ऊंस, तीळ, दही, शूद्र, माती खोनें नि कामिनी।
विडा, चंदन—सर्वांचे वाढती गुण महुंनी ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—ऊंस व तीळ खूप पिळल्यानें, दही खूप घुसळल्यानें,
शूद्राला खूप धाकात ठेवल्यानें, कामिनी निर्दय रतिपीडेनें,
खोनें खूप डोकल्यानें, माती खूप तिजल्यानें, चंदन खूप उगाळ-
ल्यानें, तांबूल खूप चवंगानें आपापले गुण (गोडी, तेल,
कार्यकरत्व, सुलदायित्व, सु-वर्ण, लवचीकपणा, नवनीत, सुगंध,
रा) अधिकाधिक प्रकपाने दाखवतात (गुण-संस्काराच्या
क्रमानें) ●●●

अनुष्टुभ

लेखनी पुस्तक रामा परहस्ते गता गता।
कदाचित्पुनरापाता भया मुद्या च चुम्बिता ॥ ४९ ॥

वसंततिलका

स्त्री, लेखनी समन्वि पुस्तक, ही त्रयीही
जातां दुज्याकरिं, मिळे न पुन्हां कधीही ॥
भाग्ये कधीं परत ती जर कां मिळेल
पाइन कुस्करनि चुंवित ती असेल ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—स्त्री, लेखणी आणि पुस्तक या तिन्ही वस्तू अशा
आहेत, कीं, एकदा त्या परक्याच्या हातीं गेल्या, की गेल्याचि ।
यदा कदाचित् त्या परत आल्याच तर अश्र्विलेल्या [पाडलेल्या]
कुस्करलेल्या [निष्काळजीपणे वापरलेल्या] आणि चुंवित च
असावयाच्या !

●●●

अपहृतीचें एक उदाहरण—

शादूलविक्रीडित

“ या पाणिप्रहलालिता, सुसरला, तन्वी, सुवंशोद्भवा
गौरी, स्पर्शसुखाग्रहा गुणवती नित्य मनोहारिणी ॥
सा केनापि हृता; तया निरहितो गन्तु न शक्तोऽस्म्यह ! ”
“ रे भिक्षो ! तव कामिनी ? ” “ न हि न हि । प्राणप्रिया
यत्तिका ! ” ॥ ५० ॥

शादूलविक्रीडित

“ जी हस्तें कुरवाळिली, सरल जी तन्वी सुवंशांतली
गौरी, अन्न गुणवान्, मनोहर सुखस्वरां सदा लाभली
नेली ती कुणिशी ! तिच्याविण न मी जाऊं शके सत्वर ! ”
“ कां भिक्षो ! तव कामिनी ? ” “ न च तसें; काठी
मिया सुंदर ! ” ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—(अपहृति म्हणजे लपचालपी. या श्लोकात
कुण्या इद भिक्षूला पूर्वाश्रमींच्या कामिनीची ओढ लागली व
तिचा विरह कसा असला झाला आहे—याचें तो वर्णन करतो;
पण तें अशा खुबीन कीं सर्व शब्द द्वयर्थां वापरून तेंच वर्णन
हातात घरायच्या काठीचें होऊ शकतें.) (अशाच तन्हेची लप-
चालपी प्रकरण २९ मधील १३ वा श्लोक जो “ अमये पयो
घराणां ” यातहि आहे.) काठी आणि कामिनी दोन्ही पाणि-
प्रहलालिता म्हणजे हातांने कुरवाळून लाडावलेल्या; काठी आका-
राचें सरळ, कामिनी स्वभावान सरळ, तन्वी म्हणजे सडपातळ;
दोन्हीकडे; काठी सुवशोद्भवा म्हणजे चांगल्या बाबूची; कामिनी
चांगल्या कुळातली; दोन्ही गौत्या, दोन्ही स्पर्शांला सुस्कर;
काठी गुणवती म्हणजे सरळ भागे असलेली (गोड्याळ नसलेली.)
कामिनी चांगल्या गुणाची; दोन्ही मनोहारिणी; भिक्षु म्हणतो

“—अरी अरी ती माशी—कुणीतरी नेली ! तिच्यावाचून मी
हावू किंवा शकत नाहीं.” शेजारचा विचारतो “ काय भिक्षु
बुधा ! बरेच रगेळ दिखता कीं ! काय कामिनीची आठवण
आली वाटतें ? ” भिक्षु म्हणतो “ छे, छे, तसे नव्हे ! माझ्या
प्राणप्रिय काठीविषयी मी बोलतों आहे ! ” ●●●

प्रहेलिका. श्लोक ५१ ते ५५

मराठींत ज्याला आपण कोडी किंवा उद्याणे म्हणतो तोच
प्रकार सस्कृतमध्ये प्रहेलिका या नावान ओळखला जातो. मराठी
प्रमाणेंच काहीतरी विलक्षण, कधी द्वयर्थां, शब्दांनीं उद्याणा
घातला जातो. त्यामुळे जशी कोटि, रूप, त्याप्रमाणें प्रहेलि-
काचेंहि भाषांतर करणें कठीण. प्रयत्न केला आहे—

अनुष्टुप्

नरनारीसमुत्पत्ता सा स्त्री देहविवर्जिता ।
अमुखी कुरुते शब्दं जातमात्रा विनश्यति ॥५१॥

अनुष्टुप्

नरनारीतुनी जन्मे - त्या स्त्रीला देहही नसे ।
नाद काठी मुखावीण, जन्मतान नष्ट होतसे । ॥५१॥
गद्यार्थ—(उत्तर चुकी) आगळा हा पुरुष व मध्यमा ही
स्त्री या दोन बोटापासून हिचा जन्म होतो. हिच्या देहच नसतो;
हिला तोंड नसताना ही ध्वनि काढते आणि जन्मतान नष्ट होते ।

●●●

अनुष्टुप्

एकचक्षुर्न काकोऽय विलमिच्छन्न पन्नग ।
क्षीयते वर्धते चैन न समुद्रो न चन्द्रमाः ॥५२॥

अनुष्टुप्

एकक्षत्र, परि ना काक, इच्छी विल, न सर्प तो ।
वाटे इडे तरीही न चंद्र घा न समुद्र तो ॥५२॥

गद्यार्थ—एकच डोळा असून कावळा नव्हे; विलात राहो पण
सर्प नव्हे; कमी होणें व वाढणें चान्द्र असूनहि समुद्र नव्हे किंवा
चंद्र नव्हे ! (उत्तर - शाईची पीत) ●●●

अनुष्टुप्

वृषभकत्री न मार्जारी दिजिह्वा न च सर्पिणी ।
पद्ममती न पाशाढी यो जानानि स पण्डितः ॥५३॥

वसततिलका

काळें हिचें मुख असे परि मांजरी न
नागीण ही न; जिमल्या जरि हीस दोन ॥
ही द्रौपदी न, नवरे जरि पांच हीतें
होईल पंडितचि उत्तर येइ ज्यातें ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—काळ तोंड आहे पण माजरी नाही; दोन जिमा
आहेत पण नागीण नाही, पाच नवरे आहेत पण द्रौपदी
नाहीं.. याचें उत्तर देईल तो पंडित, (उत्तर लेखणी) ●●●

उपजाति

वृक्षाप्रवासी न च पक्षिराजखिनेत्रधारी न च शङ्करोऽयम् ।
त्वमग्नधारी न च सिद्धयोगी जल च विभ्रन्न घटो न मेघः ॥

उपजाति

वृक्षार्थि राहे तरि पक्षि हा न
न धूर्जटी, या जरि नेत्र तीन ॥
योगी न हा, वल्कल पांघरून
पोटांत पाणी, घट, मेघ, वा न ॥५४॥

गद्यार्थ—शाळाच्या शेंड्यावर राहतो पण पक्षी नाही, तीन
झेळे आहेत पण शंकर नाही; वल्कलें नेतले पण योगी नाही,
पोटात पाणी पण घट नाही किंवा मेघ नाही ! (उत्तर-अशोल्या
नारळ) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

सर्वस्वापहरो न तस्करगणो, रक्षो न रक्ताशन
सर्पो नैव भिलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ॥
अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुत्रो नाप्याशुगो मारुत -
स्तीक्ष्णास्थो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिता ॥

शार्दूलविक्रीडित

सर्वस्वापहरी, न चोर, पिउनी घे रक्त, ना राक्षस
नोहे सर्प, विलस्य, भूत न, जरी हा संचरे रात्रिस ॥
अतर्धानपटू, न सिद्ध परि हा, ना वेगवान् मारुत
आहे तीक्ष्णमुखी, न वाण, उमजे जो यास तो पंडित५५

गद्यार्थ—सर्वस्वापहरी याचे दोन अर्थ; चोराकडे-सर्वस्वाचें
अपहरण करणारा; ढेंकणाकडे - सर्व स्वाप गृहणने शोष हरण

करणारा. हा सर्वस्वापहर आहे तरी चोर नव्हे. रक्त पित्तो पण
राक्षस नव्हे, विलात राहतो पण सर्प नव्हे; रात्री संचार करतो
पण भूत नव्हे; अतर्धान पावण्यात (दिसेनासा होण्यात)
पटाईत पण योगी नव्हे, वेगानें धावतो पण चारा नव्हे; तीक्ष्ण
तोंडाचा पण वाण नव्हे, अशा याला जो ओळखील तो पंडित.
(उत्तर- ढेंकण; वर आलेच आहे,) ●●●

कृष्ण-गोपी. श्लोक ५६ ते ६२

या विभागातील पहिले दोन श्लोक थोडे दृगारिक असले
तरी पुढील चार श्लोकांत अर्थचमत्कृति अवल्यानें या प्रकार-
णात घातले आहेत.

मन्दाक्रान्ता

नोण्याश्वास वलयसि न वा गण्डयो पाण्डमान
दृष्टे वस्तुन्यपि च भजसि प्रत्यभिज्ञामभिज्ञा ॥
कौल धर्म वहसि बहल तद् धुन नन्दसूनो—
वैशीनादस्तन न सरले श्रोत्रदेश प्रविष्टः ॥५६॥

शार्दूलविक्रीडित

उष्णश्वास तुझा न येइ, न दिसे पंडुत्व गालांबरी
वस्तू जी घडतेस, ओळखिसि ती वृ नीट सुधेपरी ॥
अद्यापी कुलधर्म पाळिसि, तयें ही निश्चिती कीं, कधीं
कृष्णाचा मृदु वेणुनाद तुझिया गेलान न कर्णांमधीं ॥५६॥

गद्यार्थ— हे गोपी, तुला श्वास उष्ण येत नाही, गालवर
पडता आलेली दिसत नाही, कोणतीही वस्तू पाहिलीच, कीं, ती
ए राहण्यासारखी ओळखू शकतेस, कुलधर्म अजून नीट
पाळीत आहेस, या सर्व लक्षणावरून हे झोळे ! निश्चितपणें असे
गृहणतां येतें, कीं, अजून नदकुमार कृष्णाचा मुरलीनाद, तुझ्या
कर्णां, पडलेल्याच नसावा ! (तो पडता तर तुझी स्थिति वर-
च्याहून विपरीत पुढील श्लोकावल्यासारखी व्हायलाच हवी
होती !) ●●●

वृषी

मुद्गः स्वललिती नीत्रिका पुलकिना च गण्डस्थली
दशोरपि वृशोदरि स्फुरति रीतिरन्यादशी ॥
वचो ऽपि तन गण्डे स्फुरदमन्दचन्द्राननेन ।
मुत्तारिस्फुरीरव कथय किं समारणितः ! ॥ ५७ ॥

शाईलविकीकृत

होई नीवि तुझी ढिली कितिकदां, रोमांच गंडस्थळीं
नेत्रांची तय, हे कुशोदरि ! दिसे मातें तन्हा आगळी ॥
वाणीही तय पूर्णचन्द्रवदने ! झाली किती गद्द
कानीं मोहनवेणुनाद तुझिया आला खरा कां वद ? ॥

गद्यार्थ—(श्लोक ५६ मयें कृष्णाचा वेणुनाद ऐकण्या-
पूर्वीची गोपीची अवस्था वर्णिली. या श्लोकात वेणुनाद ऐकतांच
सी कशां पालटते ते पहा --) हे कुशोदरि, हे पूर्णचन्द्रवदने
गोपी ! तुझ्या बलाच्या निःश्या वारवार दिल्या पडत आहेत;
गालांवर रोमाच उभे राहिले आहेत; तुझ्या नेत्राची रीत काहीं
निराळीच दिव्हे लागली आहे -- (सर्वे ध्यान त्या वेणुनादाकडे
एकत्रित झाल्याने दृष्टि शून्य होऊन, पाहिलेलें न पाहिल्यासारखे
होत आहे.) तुझी वाणीहि कितती गद्द झाली आहे, तेव्हां
संग पाहू, कृष्णाचा सुरलीनाद तुझ्या कानीं पडला, (व त्यामुळें
तूं अशीं शायरीं शालीस) हे ररे न ना ?

आथां

“किं द्रुतपदं प्रयासि प्रतीच्छ मुग्धे च्युतं क्षलङ्कारम् ।”
“मृगयाम्यच्युतमेव श्रैतैरैते न हे हानिः ॥ ५८ ॥”

आथां

“कां त्वरितं जासि मुग्धे ?
च्युत भूषण तत्रचि घेष्ट उचलौनी ।”
“अच्युतचो शोधी मी !
गळलीं हीं तर मुळीं न मम हानि ” ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—(घाईघाईत कृष्णाकडे जाताना गोपीचा अलंकार
गळून पडला -- तो उचल म्हणून सांगितलें तरी ती तो न
उचलता, तशीच घाईत पुढे जाण्याचें कारण सांगते.) “हे
मुग्धे गोपी ! इतक्या त्वरेनें मुळें चाललीस ? तुझा अलंकार
च्युत झाला (जमीनीवर गळला) तो उचल !” ती म्हणते,
“मी आता प्रत्यक्ष अच्युतच शोधीत आहे तेव्हा अलंकार च्युत
झाल्याने माझी काय हानि ?”

आथां

तप्तं कैः कैर्न तपः फलितं तद्रोपबालिकानां तु ।
लोचनयुगले यासामञ्जनमासीन्निरञ्जनं ब्रह्म ॥ ५९ ॥

आथां

तप कुणिगुणी न केळें ? गोपीचें मात्र तें फळा थालें ।
भ्रम निरंजन, अंजन ज्यांच्या नयनीं सदैव तें झालें ॥

गद्यार्थ—आजवर तप कुणी कुणी केळें नाहीं ? पण गोपीचें
मात्र तप फळाळालें. त्याच्या डोळ्यात प्रत्यक्ष निरंजन ब्रह्म
(श्रीकृष्ण) हेंच अंजन झालें ! (गोपीच्या डोळ्यांना कृष्णा-
वाचून दुसरे काहीं दिसेना. कृष्ण हाहि काळा ! तो काजळ
(अंजना) इतका डोळ्याशीं एकजीव झाला. पण कृष्ण हा
ब्रह्मच ! आणि ते तर पूर्ण शुद्ध (निरंजन.) तेव्हां निरंजन
(दुसरा अर्थ काजळ विरहित.) हेंच अंजन (काजळ) होणें
याला म्हणतात खरी तपश्चर्या ! ती केवळ गोपीची !)

आथां

लोभाद्वाराटिकानां विद्रेतुं तत्रमक्रममटन्या ।
लब्धो गोपकिशोरीयौ मध्येरथं महेंद्रनीलमणिः ॥ ६० ॥

आथां

कवड्यांच्या लोभानें ताक विक्राया यथेष्ट भटकौनी ।
गवसे गोप मुलीला भरमागांतचि महेंद्रनील मणि ॥ ६० ॥

गद्यार्थ—ताक विद्वान कुठे थोड्याशा कवड्या मिळविण्या-
साठीं गावभर वणवण भटकत असलेल्या गोपमुलीला, (काय
चमत्कार !) भर रस्त्यातच (विश्वा मोलाचा) इंद्रनीलमणि
(कृष्ण) सापडला !

आथां

रूपासुचि निरसितु रसयन्त्या हरिमुखस्य लावण्यम् ।
शिव ! शिव ! सुदृशः सकले जाता सभलेवरे
जगलरुचिः ॥ ६१ ॥

आथां

रूपासुचि घालविण्या हरिमुखलावण्य चाखितां चिर्सी-
शिव ! शिव ! गोपिस झाली निजतनुसह सकल
जगति अप्रीति ॥ ६१ ॥

गद्यार्थ—(रूपासुचि = सौंदर्याविषयीं असुचि; लावण्याचे
अर्थ दोन; एक लवणयुक्त पारा पदार्थ. (तांडाची असुचि
घालविण्यासाठीं नरचरीत राखत पदार्थ आपण वारतां;)
लावण्याचा दुसरा अर्थ सौंदर्य.) जगांत अनेक तन्हेतन्हेचीं
सौंदर्ये पाहून एका गोपीला रूपाविषयीं असुचि उत्पन्न झाली;
ती घालविण्यासाठीं (खारत पदार्थ म्हणून) ती कृष्णमुगरूपी
लावण्य चालू पाहू, लागली; ती (मिटानें चव येण्याऐवजीं
चवच गेली असा चमत्कार होऊन) निरा शिव ! शिव !
स्यतःच्या देहासह तवें जगाविषयीं असुचि उत्पन्न झाली.
(कृष्णमय होऊन तिचा वेगमय प्राप्त झाले !)

आर्यां

कस्मै किं कथनीय ? कस्य मन प्रलय कथं भवति ? ।
रमयति गोपवधूटी कुञ्जकुटीरे पर ब्रह्म । ॥ ६२ ॥

आर्यां

कायं कुणा सागारं ? कुणासखात्री पटेल वदता तं ?
कुर्णी पूर्णप्रह्ला क्षुद्र अशी गोपिकाहि रजवित्ते ! ॥ ६२ ॥

गद्यार्थ—कुणाला पाय सागारं ? आणि सांगितलें तर
कोणाची करी खात्री पटणार ? (पण सांगितल्याविना राह
वतच नाही, कारण चमत्कारच तो त्या आहे कीं—) एक क्षुद्र
गोपी कुजाभयें शुध्द ब्रह्माला (वृष्णाला) खेळवीत, रमवित्ते
आहे !

•••

प्रकरण ४२ वें

नालय, किशोरावस्था, तारुण्य, वार्धक्य—

वसततिलका

आलक्ष्यदन्तमुदुलाननिमित्तहासै—
रव्यक्तवर्णरमणीयवच वृष्ट्तीर् ॥
अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहृत्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मिलिनीभजन्ति ॥ १ ॥

वसततिलका

हासे उगाच दिसतात हळूच दात
अरुपष्ट, अर्थ न, असे मधु वोल येत ॥
इच्छी निजाक, असला शिशु खेळवीत
त्याच्या मलें मलिन, ते जर्मि धन्य होत ॥ १ ॥

गद्यार्थ— ज्या बालकाच्या अकारण हास्यान, दातांच्या
कळ्या हळूच दिसून पडता आहेत अरुपष्ट, बोवडे अर्थहीन
असे अत्यंत कणमधुर काही श्लोक तोंडानून येत आहेत माजीवर
मसण्यासाठी जो आसुसला आहे अशा बालकाला अगावर
खेळवीत, ते त्याच्या अगाच्या मलान मलीन होतात ते धन्य !
(चाक्रुतलातील या कालिदासीय प्रसिद्ध श्लोकाच्या वाचनानें
त्यातील सुंदर स्वभावोत्तीची प्रतीति येऊन, एक जमन महा
पंडित, गटे, हर्षमरानें नाचू लागला, असे सांगतात !) •••

अनुष्टुभ्

दिग्वासस गतव्रीड जलिल धूलिधूसरम् ।
पुण्याधिका हि पश्यन्ति गङ्गाधरमिवाभजम् ॥ २ ॥

वसततिलका

स्वच्छद वर्तन, सदा तनु बख्खहीन
झाला जटाळ, नि धुळीत भुरा मळून ॥
ऐसें शिवासमचि दर्शन यालकाचें
भान्यीं वसे, फरिति पुण्य अशा नराचे ॥ २ ॥

गद्यार्थ— अगावर बळ नाही, लाजेची जाणीवच नाही,
अस त्वच्छद वर्तन, केस जणळलेले आहेत- धुळीनें अग
भुरकलेलें आहे असे शक्यासारखे ' ध्यान ' आपल्या
मुलाचें ज्यांना पाहण्यास मिळतं ते महापुण्यवान् ! •••

पृथ्वी

क्षण सरलवीक्षण क्षणमपाङ्गसवीक्षण
क्षण रजसि खेलन क्षणमतीन भूपादर ॥
क्षण हुततरा गति क्षणमतीन भन्दा गति
क्षणक्षण-निलक्षण जयति चेष्टित सुभुव ॥ ३ ॥

पृथ्वी

क्षणीं सरल पाहणे— क्षणीं कटाक्षही टाकणे
क्षणीं धुळित खेळणे— क्षणीं तनुंस दोगारणे ॥
क्षणीं त्वरित धांवणे, क्षणीं सुसंदर्ही चालणे
क्षण क्षण किशोरित्त्वे किति विचित्र हें नांगणे ॥ ३ ॥

गद्यार्थ— क्षणांत सरळ पाहिल तर दुसऱ्याच क्षणीं कटाक्ष सोडिल; क्षणांत धुळित खेळेल तर क्षणांत नटापटा करण्यांत रक होईल. क्षणांत धांवत सुटेल तर क्षणांत गजगति धारण करील. अशा रीतीने, क्षणाक्षणाला निरक्षण बाटणारे किशोरींचे बाणणे मोठे मधुर असते !

अनुष्टुभ्

सुनिर्मलाऽपि विस्तीर्णा पावन्यपि हि यौवने ।
मतिः कलुषतामेति प्रावृत्नीव तरङ्गिणी ॥ ४ ॥

अनुष्टुभ्

पवित्र, स्वच्छ, विस्तीर्ण; अंमुनी मानवी मति ।
गडूळ होइ तारुण्या— पावसाळी जशी नदी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— मानवाची बुद्धि, (मूळतः नदीसारखी) पवित्र स्वच्छ, व, विस्तीर्ण असते, तरी, (तारुण्य हा जीवनाचा जणू पावसाळाच असल्याने—) पावसाळ्यांत जशी नदी, तशीच, तारुण्यांत बुद्धि, गडूळ होते.

आर्था

गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचतटात्पुरङ्गटशाम् ।
स्वीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निधिवेकाय ॥ ५ ॥

आर्था

स्वीकुचं ययुनिचं अर्पितं महिमां, लघुतैस् घेतं लांबार
त्या तरणांच्या धैर्या अचिवेकाही असो नमस्कार ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— हरिणाधीचे कुच पाहूनच, जे तरुण, स्वतःचा 'मोटेपणा' त्यांना अर्पण करून, 'लघुपणा' स्वीकारतात (लाचार होतात) त्यांच्या धैर्याला आणि अचिवेकाला नमस्कार असो !

उपजाति

अर्थो नराणां पतिरङ्गानां स्वधर्मचारी नृपतिः प्रजानाम् ॥
वर्षा नदीनामृतुराद् तरुणां गतं गतं यौवनमानयन्ति ॥ ६ ॥

उपजाति

नरांस संपत्तिं पति स्त्रियाणां
राजां स्वधर्मी रतं तो प्रजानां ॥
वर्षा नदीनां, तरुणां वसंत
गेलें पुन्हां यौवन आणितात ॥ ६ ॥

गद्यार्थ— संपत्तिलय हा पुरुंगाला, पतिलय हा स्त्रीला, स्वधर्मांत चालणारा राजा हा प्रजेला, धर्मसाक्षा हा नवीना, वसंतः ऋतु वृक्षांना, एकदां निघून गेलेले तारुण्यसुखां, पुन्हां आणून देतात.

वदस्य

किमित्यपास्यामरणानि यौवने
धृतं त्वया धार्ढ्यं शोभि वल्कलम् ? ॥
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यहरणाय कल्पते ? ॥ ७ ॥

इंद्रवंश

कां यौवनीं टाकुमि भूपर्णांसं
वृद्धेपरी नेससि वल्कलास ? ॥
तारे शशी स्पष्ट अशा प्रदोषी
होई कधी सांग पहाट खारी ? ॥ ७ ॥

गद्यार्थ— (भर तारुण्यांत पार्वती तपस्विनी शाली तिला पृच्छा,) भर तारुण्यांत अलंकार घालावयाचे ते सोडून, तू महात्तारपणाला शोभणारे वल्कल कां धारण केले आहेस ? तारे चंद्र स्पष्ट दिसताहेत अशा भर शशीच कधी पहाटेचा अरुणोदय होतो कां सांग. (अलंकार हे चंद्र तारकांप्रमाणे. प्रदोष हें भर तारुण्य; वल्कल अरण रंगाचें. अशी सुंदर पूर्णोपमा.)

दिशरिणी

गतं तत्तांभ्यं तरुणिहृदयानन्दजनकं
विश्रींती दन्तालिनिजंगतिरलो यष्टिशरणां ॥
जडीमूता दष्टिः धनगरहितं कर्णयुगलं
मनो मे निर्लज्जं तदपि विषयमेवः स्पृहयति ॥ ८ ॥

दिशरिणी

युवावस्थो गेली युवतिहृदया मोद करिणी
गळाली दन्ताली, धयश फिरणे यष्टि धरुनी ॥
दिसेनां डोळ्यांनी, उभय पनले धान यष्टि
तरीं निर्लज्जा या मने विषयहृणा मम उरे ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—तरुणीना आनंद देखील असें माझे तें तारुण्य निघून गेलें; दंतपंक्ति गळून गेली. अशहाय्यपणें काठी धरून चालणें कपाळीं आलें ! दृष्टि जड झाली. दोन्ही कानांना ऐकूं येत नाही ! तरी निर्लेख माझ्या मनाला, विपयांची हांव आहे ती आहे !

अनुष्टुभ्

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णेका तरुणायते ॥९॥

अनुष्टुभ्

मुखां सुरकुत्या भारी । केंसही पिकले शिरीं ।

अंगेंहि थकलीं; तृष्णा । एकली घेइ यौवना ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—तोंड संपूर्ण सुरकुत्यांनी व्यापलें आहे. डोक्यावरचे केंस पिकले आहेत. यारे अवयव निःशक्त झाले आहेत—(सारे वृद्ध होत आहे) पण तृष्णा एकटी पुनः तरुण होत आहे !

अनुष्टुभ्

मलिनैरलकैरैतैः शुक्लत्वं प्रकटीकृतम् ।

तद्रोषादिव निर्योता वदनाद्रदनावलिः ॥ १० ॥

अनुष्टुभ्

मलीन मम केंसांनीं शुभ्रता दाविली जर्धीं ।

त्या रोषेच मुखोतून गेली दंतावली तर्धीं ॥ १० ॥

गद्यार्थ—(केंसांचा मूळ स्वभाव काळे असण्याचा, दातांचा स्वभाव शुभ्र असण्याचा !) माझ्या या मलीन (दुष्ट; काळ्या) केंसांनीं जेव्हां शुभ्रता प्रकट केली तेव्हां (आपल्या विरोधा-पिकासारखे त्यांनीं आक्रमण केलें म्हणून) रागावून जणू काय लोडेंतून दातांनीं बहिर्गमन केलें !

शाबूळविक्रीडित

गात्रं संकुचितं गतिर्बिगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि—

दृष्टिभ्रष्टयति बर्धते वधिरता वक्रं च लालायते ॥

वाक्यं नादियते च वान्धवजनैर्भार्यां न शुश्रूयते :-

हा । काष्ठं पुरस्वप्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यभिप्रायते ॥११॥

शाबूळविक्रीडित

गात्रें आकसलीं, गतीहि थकली, दंतावलीही गळे

गेली दृष्टि नि चाडली वधिरता, हें तोंड लालारलें ॥

शब्दा आदरिती न बांधव कुणी, भार्यां न सेवा करी

हा ! हा ! वृद्धपणीं स्वपुत्रहि नरा होईं अमित्रापरी ॥

गद्यार्थ—अवयव आखडले, गति मंदावली, दंत गळाले, दृष्टि गेली, बहिरपण चाडलें, तोंडातून खळ गळूं आगळी, नातेवार्धक म्हाताऱ्याच्या शब्दाचा आदर करीत नाहीत, बायको सेवा करीत नाही. हाय ! हाय ! वृद्धपणीं स्वतांचा पुत्रसुदां अमित्रासारखा वागूं लागतो !

शाबूळविक्रीडित

अर्थोः पादरजःसमा गिरिनिदीवेगोपमं यौवन—

मायुष्यं जलविन्दुलोलचपलं फेनोपमा मेदिनी ॥

धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गाल्लोद्घातं

पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः शोकाग्निना दह्यते ॥ १२ ॥

शाबूळविक्रीडित

धूळीच्या सम विस्त; यौवन गिरिस्तोतापरी शीघ्रग

पाण्याचे सम आयु चंचल, असे, फेंसापरि हें जरा ॥

स्वर्गोद्घाटक धर्म निश्चलमनें ज्यानें न केला असे

पश्चात्ताप घडून वृद्धपणें त्या शोकाग्नि जाळीतसे ॥

गद्यार्थ—संपत्ति पायापालाच्या कुळीइतक्या मोलाची, होय; डोंगरावरून खाली वाहत येणाऱ्या नदीच्या वेगाने, यौवन संपत असतें; आयुष्य, जलविंदुइतकें चंचल; व जय हें निवळ फेंगाचा बुडबुडा; (असें गीत उमजून) जो मनुष्य (तारुण्यात्वं) निश्चयी मनानें, स्वर्गाचें दार उघडून देणाऱ्या धर्माचें, आचरण करीत नाही, त्याला, म्हातारपणीं पश्चात्ताप होऊन शोकाग्नि जाळीत असतो.

अनुष्टुभ्

अलङ्करोति हि जरा राजामाल्यमिषयतीनु ।

विदम्बयति पण्यक्षीमल्लगायकसेवकान् ॥१३॥

वसंततिलका

राजा, अमाल्य, यति आणिक वैद्य यांस

वार्धन्य जे उरत भूयणभूत खास्त ॥

ते होइ कारण सदैव विटंबनेस

वेद्या नि गायक नि मल्ल नि नोकरांस ॥१३॥

गद्यार्थ—राजे, अमाल्य, वैद्य व यति यांना, जे वार्धन्य, अलंकारासारखें शोभून दिखतें, तेंच, वेद्या, गायक, मल्ल व नोकर यांच्या विटंबनेला कारणभूत होतें.

वसंततिलका

आपाण्डुराः शिरसिजाखिली कपोले
दन्ताथली विगलिता न च मे विषादः ॥
एणीदृशो युवतयः पथि मां विलोम्ब्य
तातेति भाषणपराः खलु वज्रपातः ॥ १४ ॥

वसंततिलका

गालीं वळ्या पडून, केंस भुरे पनून
जाऊन दांत न च मी यनलों विपण्ण ॥
मार्गीं मृगाक्षि जाधें ती मजला यधून
‘बाया’ म्हणे तधिंच वज्र पडे वरून ॥ १४ ॥

गद्यार्थ— (‘विकल्या पानांत सुद्धा केव्हा केव्हा हिरयट
‘रग’ शिडक असतो!) माझे केंस सुरकट झाले, गालावर
सुरकुल्या पडल्या, दात पडले या गोष्टीमुळे मी कधीं विपण्ण
झालों नाहीं। पण, जेव्हा का एखादी भ्रमनयना तरणी, मार्गी,
मला “बाया!” म्हणून समोथून बोळू लागते, तेव्हां मी, वज्र
पडल्यासारखें मला वाटवें। (मग तिने काय तुला ‘सज्जा’
म्हणावें?)

सुजंगमयात

वृत्तान्तस्य दूती जरा कर्णमूले
सनागल वक्तोति लोका शृणुध्वम् ॥
परस्त्रीपरद्रव्यवाञ्छा त्यजध्व
भजध्वं स्नातापपादारविन्दम् ॥ १५ ॥

सुजंगमयात

यमाची जरावृत्तिका कानिं लागे
तुम्ही ऐकणें, ती जगा काय सांगे ॥
“परस्त्री परद्रव्य लोभा त्यजवें
सदा विन्युपादारविंदार भजवें!” ॥ १५ ॥

गद्यार्थ— यमाची वृत्तिका शृदावस्था ही कानाच्या मुळाशी
येऊन (केंस पादरे होण्यास आरंभ कानाच्या जवळून होते.)
जगाला काय सांगते, तें, हे मानवांनं! तुम्ही प्यान देऊन
देहा! तीं म्हणते “परस्त्री व परद्रव्य यांची इच्छा सोडून
आतां भविष्युपपन्नलाची सेवा करा!”

शिखरिणी

निवृत्ता भोगेच्छा बहुपुरुषमानो विगलितः
समानाः स्वर्थात्. सपदि सुहृदो जीवितसमाः ॥
शनैर्यथयुत्पानं धनसिभिररुद्धे च नयने
अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ १६ ॥

शिखरिणी

पळाली भोगेच्छा; ‘पुरुष’ असला गर्वहि नुरे!
जगां या जीवाचे समगुण कुणी मित्र नुरेले ॥
उठावें काठीनें हळुच; अति अधार नयनीं!
तरी दुष्टा देहा मरणमय हे काय म्हणुनीं? ॥ १६ ॥

गद्यार्थ— भोगाची इच्छा नष्ट झाली! मोठा ‘पुरुष’
म्हणून गर्व होता तोहि गळून गेला! जीवभ्र कण्ठभ्र समगुण
मित्र मरामत स्वर्गाळ गेले! काठीच्या आधारानें हळूच
उठायची पाळी आली! डोळे दाट अधाराने भरले! तरी
या चाडाळ शरीराला मरणाचें भय बादाक्याचें तें वाटच आहे.

वेतालीय

ललिता गलिता रदावली चमरीवद्धवली भवन्ति केशाः ।
न तथाऽपि कया रथाङ्गपाणेः श्रवणप्रीतिकरीति मन्दरीतिः १७

वेतालीय छंद

हलली गळलीच दंतपंक्ति
चवरीच्या परि केंस शुभ्र होतेती ॥
न तरी श्रवणां कथा हरीची
रुचणें, ही अतिमूर्खताच साची ॥ १७ ॥

गद्यार्थ— दात हळू लागले, गळू लागले; केंस चवरीसारखे
पादरे होऊ लागले! तरी सुद्धा, कानाना, हरिकण्याश्रवण
आवह नये, ही चेवदी मूर्खपणाची गोष्ट आहे!

वृथ्वी

श्रुति विगलिता गता स्मृतिरपि प्रनष्टाऽधुना
गतिरपिपथमगता विगलिता द्विजानां ततिः ॥
गनामपि च सद्दतिः समुचितक्रियातरच्युता
वृता नु जप्याऽनया कलियुगस्य साधर्म्यता ॥ १८ ॥

श्रुती

श्रुती शिथिल ज्ञाहली, स्मृतिहि आजला नष्ट ती
गतीहि चुकली स्वपंथ, गळली द्विजांची तति ॥

क्रिया उचित हुत होउनि मळल गोसंहति
जरा कदनि दाविते कलियुगासि साम्ये किती ! ॥१८॥

गद्यार्थ— (वार्धक्य आणि कलियुग यांचे साधर्म्य दाखविले आहे. चार शब्द व्यर्थी; श्रुति = वार्धक्याकडे भ्रवणेंद्रिय, कलियुगाकडे ऋग्वेदादि. स्मृति = वार्धक्याकडे स्मरणशाक्ति; कलियुगाकडे मनुस्मृति आदि. द्विज = वार्धक्याकडे दात (ते दोनदा जन्मतात.) कलियुगाकडे ब्राह्मण (हेहि जन्मानें व मुंजीनें असे दोनदा जन्मतात) गो = वार्धक्याकडे ज्ञानेंद्रिय; (कलियुगाकडे गाय;) श्रुति शिथिल झाली, स्मृति नष्ट झाली, गति अडखळून पडू लागली—कलियुगात माणसाची गति चुपथ परू लागली. वार्धक्यात दात गळले. कलियुगात ब्राह्मणांचे महत्त्व गेले. वार्धक्यात ज्ञानेंद्रियाच्या उचित क्रिया हुत झाल्या. कलियुगात गोपालन, गोवर्धन या चाबतींतल्या उचित क्रिया चुणी करीत नाही. अशा तऱ्हेनें वार्धक्य हे कलियुगाची कितीतरी साम्ये दाखविते !

शायी

वदनं दशननिहीन, वाचो न परिस्रुष्टा, गता शक्तिः ।
अन्यकेन्द्रियशक्ति. पुनरपि बाल्य कृत जरया ॥ १९ ॥

शायी

मुख दतहीन, वाणी अस्फुट, बलही गळोनिया गेलें ।
इंद्रियशक्ति न दिसती बाल्यचि दुसरें जरेतुनी आलें ॥१९॥

गद्यार्थ— (वरच्या श्लोकात वार्धक्याचे कलियुगाशीं साम्य दाखविलें; आता त्याचें शाल्यार्थी साम्य Old age is second Childhood या म्हणीप्रमाणें.) तोंडात दात नसणें, बोलणें अस्पष्ट असणें, दुर्बल असणें, इंद्रियाच्या शक्ति दिसून न पडणें ह्यातल्या गोष्टींमुळे, वार्धक्य हे, जणु पुनः बाल्य आल्यासारखेंच वाटतें.

शायी

दन्ता विश्रयदन्ता केशा काशप्रसूनसकाशा ।
नयनं तमसामयन तथापि चिच घनाङ्गनायसम् ॥२०॥

शायी

हलती दांत मुळांतुनि, काशाफुलासमचि केशा मुधजरी
नेत्रद्वि अच जहाले, चिच जडे सन नि कामिनीत वरी २०

गद्यार्थ— दात मूळापासून ढिले झाले आहेत, केश काशपुष्पा-
प्रमाणें मुध झाले आहेत; डोळ्यात अंधार मरला आहे तरी
चिच, धन व कामिनीतच गुत्न पडलेलें आहे. ●●●

धनुष्यम्

जरा मारजिरिका मुढे यौवनाखुं तयोद्धता ।
परमुञ्जासमायाति शरीरामिपवर्धिनी ॥ २१ ॥

इन्द्रवज्रा

ही मांजरी वाडूंक धीट खास
भक्षोनिया यौवन उंदरास ॥
खाऊन वाढे तनु आमिपास
आनंद मोठा तिचिया जिवास ॥ २१ ॥

गद्यार्थ— वार्धक्यरूपी मांजरी यौवनरूपी उंदरास (प्रहिल्या
घडाड्यास) गट्ट करून मग सर्व देहाचेंच मास (साबकाशीनें)
खात खात चरत वाढते आणि यानें तिच्या जिवाला परमा-
नंद होत असतो ! ●●●

उपजाति

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तसं वयमेव तता ।
कालो न यातो वयमेव यातास्त्वृष्णा न जीर्णा वयमेव
जीर्णाः ॥ २२ ॥

प्रादूर्लविक्रीडित

आम्ही भोग न भोगतांच वनलों भोकव्य त्यांचे स्वयें
केलें ना तप; तप मात्र अमुच्या आतां कपाळास ये ॥
गोला फाल न; मात्र पूर्ण दिव्जुनी आम्हीच गेलों सदा
झाली जीर्ण तुया न, जीर्ण परि हो आम्हीच हे सर्वदा ॥ २२

गद्यार्थ— आम्ही भोग भोगले नाहीं, तर आम्हीच भोगा-
कडून भोगले गेल, त्याचें भय झालें, हेंच म्हणणें जास्त
युक्त होय ! आम्ही तप केले नाहीं, पण आम्हीच तपविले
मात्र गेले. काल गेला नाही, (आम्ही निवस घालविले
नाहींत) तर, आम्हीच (मरलमुयी) गेले; तुम्हा जीर्ण
(कमी) झाली नाही, तर, आम्हीच जीर्ण (म्हातारे)
हल्ये. ! ●●●

शार्दूलविक्रीडित

सा बाला, वयमप्रगल्भमनसं सा स्त्री, वय कातराः
सा पीनोन्नतमप्योषयुग धत्ते, सखेदा वयम् ॥
साऽऽक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा, गन्तु न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाता स्म इत्यद्भुतम् ॥ २३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

ती बाला ! परि मीच पोरकट हा ! नी स्त्री, नि मी मेकड !
पीनोत्तुग तिला कुचद्वय ! पी माझ्या उरिं जोखड ! ॥
तीवें पुष्ट नितंबभार ! फिरण्या मातेंच शक्ती नसे !
दीपांचे दुसऱ्यांचिया फळ मला ! आश्चर्य हें
कां नरे ? ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—(बुद्धाचें मंदमत्त तरुणीशीं लग्न झाल्यावरच्या
त्याच्या बत्तेचे, किंवा व्यंग्याचांनिं एखाद्या तरुणाची त्याच्या
प्रियेच्या अप्राप्तीने झालेल्या अवस्थेचे हें वर्णन असू शकेल,
योद्ध्या फरकानें दोन्हीकडे लावून वधाचें.) बाला ती आहे
(तेव्हा वास्तविक पोरकट ती असावी, पण, प्रत्यक्षात) आम्ही
पोरकटासारखे कागत आहां ! ती स्त्री आहे (म्हणून ती मिनी
असावी, पण प्रत्यक्षात) आम्ही गलितवैद्य झालों आहं। तिला
पुष्ट उच स्तन आहेत, (तेव्हा तिला बड बायाचें, पण प्रत्यक्षात)
उरावर जोखड असल्यासारखे आम्हालाच वाटत आहे ! तिला
पुष्ट नितंबभार (त्यामुळे तिला चालणें कठीण रहावे, पण
प्रत्यक्षात) आम्हीच चादू किंवा जाऊ शकत नाही ! तेव्हा
दुसऱ्यांच्या दोषांचें फळ आम्हाला भोगावें लागणें हें केवढें
अद्भुत !

शार्दूलविक्रीडित

नाम्यस्ता भुवि वादिवृन्ददमनी विधा निनीतोचिता
खड्गभिः करिकुम्भपीठदलनैर्नैत न नाक यश ॥
कान्ताकोमलपल्लवाधरस पीतो न चन्द्रोदये
तारुण्य गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥२४॥

शार्दूलविक्रीडित

जिकी बादरतांस, भूपण अशी विधा न अभ्यासिली
खड्गें मारुनि हस्ति, कीर्ति मम ती स्वर्गी न या धाडली
कान्तेच्या अधरंतली प्रभु सुधा ज्योत्स्नेत न प्राशिली
गेळे वीवत हें उजाड घरीच्या सुव्यर्थं दीपापरि २४

गद्यार्थ— (बुद्धाचा पश्चात्ताप. Old age is a regret !)
वादपट्ट लोफना जिंजून घेईल अशी, सुखास भूषणभूत अशी
विधा मी (विगर्था दर्शित) अभ्यासली नाही। (मर ताड-
म्यात) एतन्नानें मत्तहची मारून, स्वताच्या शौर्याची कीर्ति,
स्वर्गांत पोचविली नाही। कान्तेच्या पल्लवकोमल अधरातलें
अमृत चादण्यात चसत प्राशिलें नाही। उजाड घरात दिवा व्यर्थ
(बळून) जावा तसे माझे तारुण्य निघून गेलें !

उपजाति

पाणौ गृहीताऽपि पुरस्कृताऽपि स्नेहेन नित्यं परिपालिताऽपि
परोपकाराय भवेदवश्यं बुद्धस्य भार्या करदीपिकेव ॥२५॥

उपजाति

घेऊन हातीं -पुढतीं धरून। स्नेहें तयां संतत वाढवून ॥
परोपकारार्थ सदैव दोग्ही। हातांतला दीप नि
बुद्धपत्नी ॥ २५ ॥

गद्यार्थ— (सर्व वर्णान बोन्हीकडे लागू होतें.) (स्नेह = तेल
किंवा प्रेम.) हातात घेऊन, पुढे धरलेला व तेलानें सतत प्याचें
पोषण वेलें, असा दिवा स्वताला, प्रकाश देऊन अयुगीनी पडत
नाहीं— दुसऱ्याला उपयोगी पडतो (पूर्वी, पणतीसारखे
दिवे, हातात घेऊन पुढें धरले, तरी त्याची जाया पालीं पुढें
पाऊल टाकण्याच्या जागीं पडून, आपलें पाऊल अधारात
पडत असे लोकाना मात्र रस्ता दिसे.) व्याप्रमाणें अगदीं तळ-
हातावरच्या पोडाप्रमाणें कागवली, सतत पुढे धरली (तिला महत्त्व
देत गेलें) प्रेमानें सतत वाढविली तरी बुद्धाची (तरुण) पत्नी ही
त्याच्या 'कामा'ची नव्हे. ती परोपकारच करणार (म्हणजे इतरा
च्याच कामना अवश्य पूर्ण करणार !)

अनुष्टुभ्

नोपभोक्तु न च लक्तु शततोति विपयान् जरी
अस्थि निर्देशान येन जिह्वया लेटि केरलम् ॥ २६ ॥

अनुष्टुभ्

भोगें टाकूं शकेना जो बुद्ध त्या विपयां जरी।
अर्धत भ्या जसा हाडे जिमेनें चाटतो परी ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— जरी (ज्याप्रसन्न = हृदय) हा, विपयाना भोगदि
शकत नाही किंवा टाकू शकत नाही, तरी, दात नसलेला कुचा
व्याप्रमाणें जिमेनें हाडे चाटीत बसतो, तथा, (सुतरत्या कल्पनेनें
जिव्यांचा मित्रव्या मारीत उपभोग घेतो.)

प्रकरण ४३ वै

स्वभाव.

अनुष्टुभ्

यो हि यस्य स्वभावोऽस्ति स नित्यं दुरतिक्रमः ।
श्चा यदि क्रियते राजा स किं नाश्रायुपानइम् ? ॥ १ ॥

अनुष्टुभ्

ज्याचा स्वभाव जो, त्यातें टाकणें नित्य दुष्कर ।
राजा वेळें जरी श्वाना तें कां खाई न खेटर ? ॥ १ ॥

गद्यार्थ— ज्याचा जो स्वभावच असतो, तो सोडणें, त्याला कधीं जखणार नाही. कुज्यात्या राजपयावर बसविलें तरी तें काय खेटरें चावून खाण्याचें सोडणार आहे ?

शाईलविक्रीडित

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके
मूर्खः पण्डितसङ्गमे न रमते दासो न सिंहासने ॥
बुद्धी सज्जनसङ्गमे न रमते नीचं जनं सेवते
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ २ ॥

शाईलविक्रीडित

काका पद्मवनीं रुची न; रमतो वा हंस कूपांत न
मूर्खो पंडितसंगतीहि न रुचे, दासो न सिंहासने ॥
नीच खी सुजनांमध्ये न रमतो नीचा जना सेविते
जन्मापास्तुन जो स्वभावच, न त्या, कोणी कधीं
सोडितें ॥ २ ॥

गद्यार्थ— कमलवनांत राहणें काकलायाला आवडत नाही, हंशाला विहिरीच्या पाण्यांत भरमत नाही; मूर्खाला पंडितमैत्री रुचत नाही. दासाला सिंहासनावर बसवत नाही. हल्क्या स्वैरिणी सुजनात न रमतो नीच जनांशीच संग करतो; ज्याचा जो जन्मतो स्वभावच, तो कोणीहि सोडित नाही.

शार्वा

रक्तत्वं कमलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
असतां च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ ३ ॥

शार्वा

कमलांत साधूपण तें सुजनां तैसा परोपकारगुण ।
दुष्टांतहि निर्दयपण स्वभावसिद्धचि तिघांत हे तीन ॥३॥

गद्यार्थ— कमलांतली खाली, यजनातला परोपकारगुण; दुर्जनांतलें दुष्टपण... हे तीन या तिघात स्वभावसिद्धच असतात.

शाईलविक्रीडित

व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं, सिंहो गुहां सेवते
हंसः सेवति पक्षिणां विकसितां शूभ्रः श्मशानस्थलीम् ॥
साधुः सेवति साधुमेव सततं नीचोऽपि नीचं जनं
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥४॥

शाईलविक्रीडित

राजे दाट वनांत वाघ, नि गुहेमध्येच राहे हरि
पक्षीं हंस यसे प्रफुल्ल; वसतो गृध्र श्मशानान्तरीं ॥
साधुसंगति साधु नित्य यस्ततो नीचासर्वे नीच तो
जी ज्याची प्रकृति स्वभावगुणशी, कोणी न तो
टाकितो ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— वाघ वनदाट अरण्यांतच राहावयाचा; सिंह गुहें-
तच धरावयाचा; फुललेल्या कमलानच हंशाची वसति; गिधाड
श्मशानांतच भगवयाचे; साधू हे साधूंचीच संगत नेहमीं धर-
तात; नीच नीचासंगतीच मैत्री करावयाचे; स्वभावानेंच ज्याची
जशी प्रकृति बनलेली असते ती तो कधींच सोडू शकत नाही.
(सेव् धातु परस्मैपदी कथा ।)

अनुष्टुभ्

नमस्कारप्रियः सूर्यो जलधाराप्रियः शिवः ।
अलङ्कारप्रियो विष्णुब्राह्मणो भोजनप्रियः ॥ ५ ॥

वसंततिलका

होई सदैव नमन प्रिय भास्कराला
धाराभिषेक असतो प्रिय शंकराला ॥
चखें विभूषण असे प्रिय त्या हरीला
मिष्टान्नभोजन असे प्रिय ब्राह्मणाला ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—सूर्याला नमस्कार प्रिय असतात, पाण्याचा अभि-
षेक शंकराला प्रिय असतो; विष्णूला अलङ्कार प्रिय असतात;
ब्राह्मणाला भोजन प्रिय असते.

अनुष्टुभ्

जले तैलं, खले गुहां पात्रे दानं मनागपि ।
प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तिः ॥ ६ ॥

शादूलविक्रीडित

पाण्याचे वर तैलविंदु; कथिलें या गुप्त दुष्टाप्रति
सत्पात्राप्रति दान, शास्त्र शिकवूं जें सुहृत् शिष्याप्रति ॥
हीं सारीं अति अल्प अल्प असुनी विस्तार कीं पावतीं
वृद्धीची जणुं अगभूतचि तयां नैसर्गिकी शक्ति ती ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—पाण्याचे पुढभागावर सोडलेलें तेल, दुष्टाला सांगि-
तलेलें गुप्त, सत्याचीं केलेलें दान, सुहृत् शिष्याला शिकविलेलें
शास्त्र; हीं मूल वितीहि अल्प असलीं तरी त्यांच्या अंगभूत
स्वभावधर्मांला अनुसरून विस्तार पावतात. ●●●

शिलखरिणी

भवत्या हि त्रात्याधमपतितपाखण्डपरिपत्
परित्राणस्नेहः श्लथयितुमशक्यः खलु यया ॥
ममाप्येवं प्रेमा दुरितनिवहेष्वम्ब जगति
स्वभावोऽयं सर्वैरपि खलु यतो दुष्परिहरः ॥ ७ ॥

शिलखरिणी

असंस्कारी—पापी—अधम—खल—उद्दारकर्णी
जसा तूतेंही ना प्रणय सुटणें शक्य जननी ॥
तसा पापांचाही प्रणय मज सोडीच कथि ना !
स्वभावा सोडाचें अति कठिण हें सर्वहि जनां ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—(जगन्नाथ, गंगेस उद्देशून—) हे गयामाते !
अतस्कारी अधम, पापी, पाखंडी अशा सर्वांच्या उद्दाराच्या
कामीं, तुला जें प्रेम आढे, तें शिथिल करणें, जसें तुला शक्य
नाहीं, तद्वत्च, पापें करण्याविषयींचें माझें प्रेमसुद्धो सुटणें शक्य
नाहीं. (तुझा तो स्वभाव; माझा हा स्वभाव.) कारण म्याचा
जो स्वभाव, तो सोडणें सर्वच माणसाना मोठे कठिण वाटें. ●●●

शाईलविक्रीडित

मुकं मौक्तिम्दाम हेमवलयश्रेणी समुत्सारिता
वासो नीलमुरीकृतं, नियमितो मञ्जीरकोलाहलः ॥
गच्छन्त्यास्तव साहस न सहते तन्वङ्गि संगोपनं
धम्मिलच्युतमल्लिकापरिमलप्रौढो निशीथानिलः ॥४॥

शाईलविक्रीडित

मुकाहार तशीं सुवर्णप्रलयें काढून तूं टाकिलीं
केले नूपुर मूक आणि वसनें तूं नैसलीं हीं निळीं ॥
जाण्याच्या तव साहसासह तुझें यत्नें असें गोपन
वेणीपुष्पसुगंधचोर गमतें नैशानिला सह्य न ॥४॥

गद्यार्थ—हे अभिसारिके! कुणाला सुगावा लागू नये, म्हणून, तू आपला मोत्याचा हार, व सुवर्ण वलयें, कर्णें, वगैरे काढून ठेवलीस; पायातल्या नूपुराना (वल्न वल्नाचे पट्टे बाधून) तू गप्प केलेस आणि (दिसू नये म्हणून अधाराच्या समान) निळ्या रंगाचीं वस्त्रें व नैसलीस. (हें सर्व खरें) परंतु तुझ्या वेणीवून गळलेल्या मल्लिकापुष्पांमुळे सुगंधित झालेल्या या रात्रीच्या वायूला, तुझे हें साहस व यत्नांनीं तू चालविलेले हें गोपन सहन होत नाहीं. (तो चहाडी करून, अगाला तुझें अस्तित्व सागत आहे.)

शाईलविक्रीडित

शुल्का नूपुरभूक्ता चरणयोः संपम्य नीवीमणी—
सुदामध्वनिपण्डितान्परिजनेन किञ्चिच्च चन्द्राप्रति ॥
कस्मात्कुप्यसि! यावदासि चलिता तावद्विधिरेरितः
काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमधर. शीतांशुरम्युदतः ॥ ५ ॥

शाईलविक्रीडित

केले नूपुर गप्प मी स्वचरणां, अन्न मेखला वांधिली
होती गजत फार जी, नि टुकली भुल्यां जर्धी लागली ॥
कां रे कोपसि? जो न मी निघतसें, देवें जणूं प्रेरितां
काश्मीरीकुचगौर चंद्र उदया चांडाळ आला तदा! ५

गद्यार्थ—(सवेंतयलीं आपली वाट पाहणाऱ्या वल्नमाला अभिसारिका, येण्यास उशीर होण्याचें कारण सांगते—) मी पायातले पैजण गप्प केले, मेपलेचे मणि फार वाजत होते त्यांना नीट बांधले, नोकरीना किंचित झोंप लागण्याची वाट पहावी लागली. इतके उरून मी जां निघतें न निघतें तों काश्मीरी स्त्रीच्या स्तनाइतका गोर तो (चांडाळ) चंद्र, दुर्दैवानें सांगितल्या—सारखा, उदयास आला. (त्यामुळे लपतछपत यायला फार वेळ लागला!) मग माझ्यावर का बरें रागावतोस ?

वैतालीय

रजनीतिभिरानगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविह्वला ।
वसति प्रिय ! कामिना प्रियास्त्वदृते प्रापयितु क ईश्वरः ! ६

साक्षी

अधारानें गुरफटलेल्या रात्री पुरमार्गांत
आकाशींच्या मेघगर्जना ऐकुनि ज्या भयभीत ॥
कामिनींस त्या, मित्रप्रियांच्या दूरस्थहि वसतीस
तुजविण मदना ! अन्य कोण रे समर्थ पांचविण्यास ? ६

गद्यार्थ—(कुमारसमवातील, मदनदहनानंतर रतिविलाप) रात्री अंधारानें गुरफटलेल्या नगरमार्गांतून, मेघगर्जनांमुळे भयभीत झालेल्या अभिसारिकाना त्याच्या त्याच्या वल्नमाल्या वसतीपर्यंत सुररूप पांचविण्यास (व तितकें धाडस त्यांना देण्यास) हे भिय मदना ! तुझ्यावाचून दुसरे कोण समर्थ आहे ? (श्लोक १ पहा.)

प्रकरण ४५ वें

धाराङ्गना

अनुष्टुभ्

आदौ वेद्या पुनर्दासी पथाद्भवति कुट्टिनी ।
सर्वोपायपरिक्षीणा वृद्धा नारी पतिव्रता ॥ १ ॥

अनुष्टुभ्

आर्षो वेद्या पुढे दासी, होतसे मग कुट्टिणी ।
पतिव्रता बने वृद्धा सर्वोपायवि रंजुंती ॥ १ ॥

गद्यार्थ—प्रथम वेद्या, मग दासी, मग कुट्टिणी; आणि या-
पैकी काही करता वेद्याचे उपाय संपण्याइतकी, वेद्या म्हणारी
झाली, की, मग स्वताला पतिव्रता म्हणवते !

अनुष्टुभ्

वेद्याऽसी मदनज्वाला रूपेण्वनसमेधिता ।
कामिभिर्भयत्र ह्यन्ते यौवनानि धनानि च ॥ २ ॥

अनुष्टुभ्

वेद्या ही मदनज्वाला, भडके रूप सर्पणें ।
कामी त्यांत धळी देवी आरोग्य-धन-यौवनें ॥ २ ॥

गद्यार्थ—सौंदर्यरूपी सर्पण धाडून पेटविलेली, मदनज्वाला
म्हणजे वेद्या ! कामी हे या ज्वाळेंत आपलें तारुण्य आणि
धन होमीत असता.

अनुष्टुभ्

सद्गमो नास्ति वेद्याना स्थिरता नास्ति सम्पदाम् ।
विवेको नास्ति मूर्खाणां विनाशो नास्ति कर्मणाम् ॥ ३ ॥

अनुष्टुभ्

नसे सद्भाव वेद्यांत वेभवता स्थिरता नसे ।
नसे विवेक मूर्खांना कर्मोना नाशही नसे ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—वेद्यात कधी सद्भावना असत नाही; वैभवाने
कधी स्थिरता दिसत नाही; मूर्खांना कधी विवेक आढळत नाही;
कर्मोना कधी नाश होत नाही.

उपजाति

समुद्रवीचीव चलत्त्वभावाः सन्ध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागाः ।
वेद्या कृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालकक्रत्यजन्ति ॥ ४ ॥

वसंततिलका

ज्यांचे स्वभाव चल अन्धपरी तरंगी
संच्यानमासम मने क्षणमात्र रंगी ॥
वेद्या घना मिळवुनी, पुरया निरर्थ
घेतां पिडून अळित्यापरि फेकतात ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—समुद्राच्या लाटाइतके चल ज्यांचे स्वभाव;
संध्याकाळाच्या मेघावरील रसाइतके ज्यांचे भ्रम क्षणजीवी
(नुसतें दाखविण्यापुरतेंच.) अशा वेद्या या कृतार्थ शब्दा
म्हणजे पैते मिळविण्याचें कार्य साधलें, की, (त्याच्यापार्शीं
सपत्ति गमावून) कष्टक झालेल्या पुरुषास, अर्क, रग, पिडून
घेतलेल्या अळियाप्रमाणें फेवून देतात.

वसंततिलका

एता हसन्ति च रुदन्ति च काथेहेतो—
विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ॥
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
वेद्या श्मशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ ५ ॥

वसंततिलका

कार्यार्थ ज्या हंसुनि दाखिति या रडून
विश्वास घेति नुमचा, परि ठेविति न ॥
वेद्यांस यास्तव नरं कुलशीलवान्
घातं श्मशानघटिकेपरि हो त्यजून ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—ज्या वेद्या स्वार्थ साधण्यासाठीं हंसण्याचें तोंड
करतील; रडून दाखवतील; स्व.न.वर विश्वास ठेवायला दाखवतील;
पण स्वतः कोणावरच विश्वास ठेवणार नाहीत; त्या वेद्या,
कुलशीलवान् माणसानें, श्मशानांतल्या मडक्याप्रमाणें, (पाय
मुढा लागून देतां दाखवीं तथा) टाळाव्या.

हृन्वज्रा

कुर्वन्ति तान्प्रथम प्रियाणि यान्न जानन्ति नर प्रसक्तम् ।
ज्ञात्वा च त मन्मथपाशबद्ध प्रस्तामिष मीनमिवोद्धरन्ति ॥१॥

वसंततिलका

आर्घी सदैव गणिका प्रिय वागतात
जों जणिती न, नर, कीं, पुरता प्रसक्त ॥
पात्री पटून नर मन्मथपाशबद्ध
मासा गर्ळीं अडकल्यापरि ओढितात ॥ ६ ॥

गद्यार्थ— जोंवर, पुरुष, आपल्यावर पुरता मोहित झाल्याची
खात्री, त्यांना वाटत नाहीं, तोंवर, प्रथम, वेश्या अतिशय गोड
मिथ वाटेल, अशा वागतात. पण, हे साचज मदनाच्या
बाब्यात पुरतें अडकल्याविषयी निश्चिती झाली, कीं, गळाला
लागलेल्या मासाप्रमाणें, त्याला (निर्दयपणें) ओढतात. ●●●

बनुष्टम्

दूरस्था. पर्वता रम्या वेश्या च मुखमण्डने ।
युद्धस्य वार्ता रम्या च त्रीणि रम्याणि दूरतः ॥ ७ ॥

वसंततिलका

होतीं दुर्लुन गिरि दुर्गम साजिरे ते
वेश्या मुखास सजवूनचि रम्य होते ॥
युद्धांतली भयद रम्य असे कथा ती
या तीन वस्तु दुरनीच सुरम्य होती ॥ ७ ॥

गद्यार्थ— या तीन वस्तु दुर्लुनच रम्य — (राजहलुबद्ध
दुर्गम) पर्वत, (मुळात कुरूप असतहि) तोंड रगविलेली वेश्या,
आणि (भयकर असतहि) युद्धाच्या वार्ता. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
प्राप्तीणाय च दुष्कुलाय च गल्लुपुष्पामिभूताय च ॥
यच्छन्तीषु मनोहर निजवपुर्लक्ष्मीलत्रयधृष्टया
पण्णषीपु विवेकरूपलतिकाशशीपु रज्येत कः ! ॥ ८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

जन्मान्धास, रड्यास, खेडचळारा, अत्यंत जीर्णासही
जन्मानें हलन्ध्यास, रक्तपिति ज्या वेहास येझ्यासही ॥
वित्ताल्पास्तव देह सुन्दर विक्री, त्या नीच वेदयेप्रति—
छात्री जी सुविवेककल्पलतिका — छेत्री कुणी कां
रति ? ॥ ८ ॥

गद्यार्थ— (येणारें गिऱ्हाडक,) जन्मानें आघला असो, रड्या
असो जर्जर जल्ज येरडा असो, गावढळ असो, हलन्ध्या कुळांतला
असो, घाणेरडे रोग, रक्तपिती वर्णें झालेला असो, — (त्यास कसलेहि
वर्ज्यावर्ज्य न मानता) त्याला आपला सुंदर देह, अल्पशा
पैशाच्या लालचीनें देणाऱ्या, सुविवेकाच्या कल्पलेला छाटून
टाकणाऱ्या, वेदयेवर कोण प्रेम करू शकेल ? ●●●

धार्वा

उपसुक्तखदिरवीटीजनिताधरत्करङ्गभङ्गभयात् ।
पितरि मृतेश्चि हि वेश्या रोदिति “ ह्य तात तातेति ” ॥९॥

धार्वा

आला कातविड्यानें तो न झडो रग ओष्टिचा म्हणुनी
मृतहि पित्यास्तव रडते वेदया “ हे तात ! तात रे ”
म्हणुनी ॥ ९ ॥

गद्यार्थ— रालेच्या कात व विड्यानें ओढाला आलेला रग
कमी न व्हावा, म्हणून, वेश्या, बाप मेला, तरी त्याचा शोक
करताना, “ तात ! तात ! ” म्हणून रडते ! (तात यात सर्व
उच्चार दत्व्य म्हणजे नेचळ जीम दाताला लावून होते. पण
त्या ऐबर्डी, “ बाबा बाबा ” हे शब्द उच्चारल्यास, ते ओष्टव्य,
म्हणजे, ओढाला ओट लागून उच्चारणें शक्य; व, त्यामुळे
ओढाचा रग घोडातरी कमी होणारन । ओढाचा रग म्हणजे
वेदयेचें जीवन ! तेव्हां बाप मेला तरी वेदयेच, पण ओढाचा
रग जाऊन चाल्यार नाहीं । त्यासाठीं प्रेमाचा “ बाबा बाबा ”
शब्द न काढतां, युद्धाम धरचा “ तात तात ” शब्द उच्चारते, इतकी
वेश्या निर्भूण, हे सांगण्याचा हेतु !) ●●●

धार्वा

पर्णदयित कश्चिद्वनदयितो दानकर्मदयितोऽन्यः ।
रक्षादयितश्चान्यो वेश्यानां नर्मदयितोऽन्यः ॥ १० ॥

उपजाति

वर्णावयवा एक, धनार्थे अन्य
वेद्यांस, दानं करण्यास अन्य ॥
असे पती अन्यचि रक्षणाला
थडा करायास कुणी निराळा ॥ १० ॥

गद्यार्थे—(वेश्याना किती नवरे असतात याची गणना
कोण करणार ? पण त्यातील ठळक ठळक असे —) कागदो-
पत्री स्वतःचें वर्णन करण्यासाठी, एक नवरा ! पैसे उकळण्या-
साठी, दुसराच नवरा ! दान देण्यासाठी, म्हणजे, दान देण्यास
ज्याच्याकडून पैसे काढावयाचे, असें म्हणा; किंवा, ज्याच्या
नांघानें, दान ती करते तो म्हणा, — आणखी कोणीतरो एक
नवरा ! रक्षण करणारा म्हणून (कोणीतरो आढावड) एक
नवरा ! 'नवरा नवरा' म्हणून, थडा विनोद करावयाला,
म्हणून, निराळाच एक नवरा !

वसंततिलक

लज्जावशावनतमन्यरदृष्टिपातं
वैश्विभितं कुलवधूवदनाविन्दम् ॥
तेषामनेकपुरुषप्रणिताधरेषु
सक्तिः कार्यं भवति वेशवधूसुखेषु ॥ ११ ॥

भार्या

छाजेनें नमुनि हळू, नेई जी मन्न दष्टि, पायाशीं ।
पेइया कुलस्त्रियेच्या जे नर चुंविति मुखारविंदासी ॥
त्यांना वेशवधूच्या, चुंबुचुंबुनी अनेक पुरुषांनीं
डसलेल्या अधरांप्रति गोडी वाटेळ अल्पही कुटुनी ? ११

गद्यार्थे— छाजेनें, हळूच, नम्रपणें बांडून, पायाकडे दष्टि
नेणाच्या, कुलस्त्रियेचें मुखकमल, ज्यानीं चुविलें, त्यांना, ज्यांना
अनेक पुरुषांनीं चुंबून चुंबून ओठावर भण केलेले आहेत,
अशा, वारागनेच्या मुलाची, गोडी करी वाटेळ !

स्वागता

नाम्बुजैर्न कुमुदैरुपमेयं स्वैरिणीनयनपङ्कजयुगमम् ॥
नोदये दिनकरस्य न वेन्दो केवलं तमसि यस्य विज्ञासः १२

स्वागता

पद्म वा कुमुद हें उपमान
स्वैरिणीनयनयोग्य असे न ॥
सूर्यचंद्र उदयीं न त्यांस
येह केवळ तमांत विकास ॥ १२ ॥

गद्यार्थे— स्वैरिणी स्त्रीच्या शोभ्यांना पद्म किंवा कुमुद यापैकीं
पद्माचीच उपमा देणें योग्य ठरत नाहीं. (कारण पद्म सूर्यो-
दयविकासी, कुमुद चन्द्रोदयविकासी.) पण स्वैरिणीची कृष्णकृत्यें
केवळ अंधारांतच व्हावयाचीं व त्यांना सूर्यप्रकाश काय चंद्र-
प्रकाश काय दोन्हींचें बावडेंच. त्यामुळें स्वैरिणीनेत्याचा विकास,
केवळ अंधारांतच होतो; हें कमळांत व त्यांत अंतर आहे. (मात्र
मूळ संस्कृत कवीनें हें सांगत असतानाच स्वैरिणीनयनांना पद्म
म्हटलें आहे हा केवदा वदतोव्याघात !)

शार्दूलविक्रीशित

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो, मूर्खोऽपि वर्णाधम-
पुत्रां नान्यति वायसोऽपि हि लतां या नामिता बर्हिणा ॥
ब्रह्मक्षत्रविशास्तरन्ति च यया नात्ता तथैवेतरे
तं वापीव, लतेव, नौरिव । जनं वेद्याऽसि सर्वं भज ॥ १३ ॥

सुमेदारमाला

विहीरींत ज्या सुद्ध तो विप्र नाहे
तिथे हीनघर्णां असा मूर्खही ॥
मयूरें प्रफुल्ल लता वांकवीली
चढोनी तिला वांकावी कांकाही ॥
तरे ब्रह्मवैद्यासर्वें क्षत्र नौकें-
तुनी त्याच नौकेंत चाण्डाळही ॥
लता, नाच, वापी, तिन्ही रूंच वेदये !
कुणालाहि सोडू नको तूं महीं ॥ १३ ॥

गद्यार्थे— ज्या विहीरींत, सुद्ध ब्राह्मण स्नान करता, त्याच
विहीरींत हलक्या वर्णाचा मूर्खहि बुड्या मारतो ! ज्या प्रफुल्ल
वेलीवर धसून, मोर तिला बाळवितो, त्याच वेलीवर भावळाहि
चढतो व तिला वाकवितो ! ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य ज्या नौकेंत
चढून नदी वगैरे ओलाढतात, तिच्यांतच चढून, इतर (चांडाल
वगैरेहि) जातात. वेदये ! तू विहीर, लता, नौका सर्व एक-
वित आहेस । ज्यात कुणालाहि तू धणूक नको !

वर्तास्य

न पर्वताप्रे नलिनी प्ररोहति न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति च ॥
यथाः प्रक्षीर्णा न भवन्ति शाल्यो न वेशजाताः
शुचयस्तपाङ्गनाः ॥ १४ ॥

उपजाति

शिरी गिरींच्या कमळें न वाढतीं
न गाढवे अश्वधुरेस वाढतीं ॥
येती न साली जवघान्य पेरून
होतात वेदयाहि कर्षीं पवित्र न ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—डोंगराच्या शिखरावर कमळें कर्षीं वाढत नाहीत
गाढवें कर्षीं घोड्याचें जू मानेवर घेत नाहीत जव पेरून कर्षीं
तादूळ उगवत नाहीं तसेच (काहीहि उपाय केव्याने) वेदया
पवित्र होत नाहीत

प्रकरण ४६ वें

—

कुटुंबीय मंडळी—आदर्श नातीं; अपत्य—पुत्र—कन्या—कन्यापितृत्व—जामात—मातृभक्त पुत्र
—आदर्श दीर—पितृभक्त पुत्र—आदर्श पत्नी—पतिव्रता सावित्री, सीता,—कुलस्त्री—तिच्या वर्तनमर्यादा
—दोन बापकांचा दादला—स्त्री—पुरुष वैशिष्ट्ये—पतिपत्नी—आदर्श बंधु भरत व लक्ष्मण—माता
—पंचकन्या

अनुष्टुभ्

अन्त करणवस्त्रस्य दम्पत्यो स्नेहसश्रयात् ।
आनन्दप्रान्थिरेकोऽयमपत्यमिति कथ्यते ॥ १ ॥

साफी

हृदयरूप वस्त्रास, दपतींस्नेहचि जी वाधितसे ।
आनदाची गाढ, तिथेला अपत्य ह नाम असे ॥१॥

गद्यार्थ—दपतींच्या प्रेमासुळ, हृदयरूपी वस्त्राची आनंद
स्वरूप जी गाढ बाधली जाते, तिला अपत्य हें नाव आहे ●●●

शादूळविक्रीडित

आनन्दसुतिरा मनो नयनयोरन्त सुधाभ्यञ्जन
प्रस्तार प्रणयस्य मनमयतरो पुष्प प्रसादो रते ॥
आलान हृदयद्विपस्य निपयारण्येषु सञ्चारिणो
दम्पत्योरिह लभ्यते सुकृतत ससास्तार सुत ॥२॥

शादूळविक्रीडित

आनदाशुच मूर्ते! अतरं सुधा कीं प्रीतिरत्नापरी
जाणों मन्मथवृक्षपुष्प रतिच्या वाटे प्रसादापरी ॥
खुटी, चित्तगाज प्रमत्त, विषयारण्यीं भ्रमे, त्याप्रत
पुण्ये सच्युतिसार लाभत असे युग्मास लोकीं सुत ॥२॥

गद्यार्थ— (विवाहित युगलाना शालेला) पुत्र, म्हणजे, मूर्ति
मत आनदाशु! हृदयाला आनंद लावलेला अमृताचा लेप प्रीतिच
रान मदनरूला आलेल पुष्प । रतिदेवतेचा प्रसाद! विषयरूपी
अरण्यामार्गे (धुडीत) भ्रमणाच्या, हृदयरूपी हत्तीला, (बाधून,
नियमनात ठेवण्यासाठी) खुटीचा संवाराचें कारा अग पुत्र
मोठया पुण्ययोगानें दपतीस मिळत असतो! ●●●

अनुष्टुभ्

इद तस्नेहसर्वस्य सममाह्वदरिद्रयो ।
अचन्दनमनीशीर हृदयस्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥

अनुष्टुप्

सम श्रीदा दरिद्र्याना प्रेमसर्वस्व हो सुत ।
वाळ्या नि चंदनारीण लेप तो हृदयांप्रत ॥ ३ ॥

गद्यार्थ— श्रीमत् असोन, दरिद्री असोन, दोषानाहि समान
असे, प्रेमसर्वस्व, म्हणजे पुत्र. वाळा किंवा चंदन याविरहित,
असा हा हृदयाला शीतलत्व देणारा लेप होय! •••

अनुष्टुप्

स्वगर्भशुक्तिनिर्मित्र सुवृत्तसुतमौक्तिनम् ।
वंशश्रीतिलकीभूतं मन्दभाग्यस्य दुर्लभम् ॥ ४ ॥

व्यस्य

स्वगर्भशुक्तीमधुनीच जन्मलें
सुपुत्र हें मौक्तिक नेटकें भलें ॥
कुळास जें भूषणभूत हें असें
न मंदभाग्याप्रति लब्ध होतसे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— स्वस्त्रीगर्भरूपी शिंपल्यात जन्मलेले पुत्ररूपी
गोळीवद मोती, कुळवैभवाच्या कपाळां तिलकाकारास शोमणारें
—मदभाग्यास दुर्लभ! •••

अनुष्टुप्

पुत्राशो नरकायस्मात् पितरं त्रायते सुत ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितृन्यः पाति सर्वतः ॥ ५ ॥

अनुष्टुप्

पुत्राम नरकांतून पित्याला सुत रक्षितो ।
म्हणुनी पुत्र एवा नांव; पितृरक्षक नित्य तो ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— पुत्र नावाच्या नरकापासून, सुत हा पित्याचे रक्षण
करतो, म्हणून पुत्र-न = पुत्र असें नाव मुळाला लावतात; सर्व
बाजूनीच तो पित्याचा रक्षक असतो. •••

आर्या

किं मधुर सुतचनं मधुरतरं किं तदेव सुतचनम् ।
मधुरान्मधुरतमं किं श्रुतिपरिपकं तदेव सुतचनम् ॥ ६ ॥

आर्या

“यद् मधुर काय” ? “सुतचन !”
“मधुरतरहि काय ?” “तैच सुतचन !”
“यद् काय मधुरतम तै ?”
“शनें परिपक तैच सुतचन” ॥ ६ ॥

गद्यार्थ— (कोणालाहि विचारून पहा कीं) “कानाला गोड
काय लागतें ?” (तर उत्तर येईल) “पुत्राच्या तोंडचे शब्द.”
“त्याहून मधुर काय ?” “तैच ! पुत्राचें बोलणें” (विचारा
कीं) “सर्वांत मधुर काय तें सगळें पाहू ?” (तर उत्तर येईल)
“पुन्हा तैच. पुत्राचें मापण; पण ज्ञानानें परिपक झालें.”
(इतका सर्वाना पुत्र प्रिय असतो.) •••

आर्या

कुम्भ परिमितमम्भः पिवत्यसौ कुम्भसम्भवोऽम्भोधिम् ।
अतिरिच्यते मुजन्मा कश्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥ ७ ॥

आर्या

प्रशी घट परिमित जळ
कुम्भोद्भव अविधही वसे पिडनी ।
मागें सारी स्वपित्या
एखादा सुत कधीं स्वचरितांनीं ॥ ७ ॥

गद्यार्थ— कुम्भ हा भोजकेंच पाणी आपल्या पोटात घेऊ
शकतो! पण कुम्भापासून जन्मलेल्या (अगरित) मुनीनें
समुद्रचा समुद्र प्राधान केला! चांगल्या कुळात जन्मलेला,
असाच एखादा पुत्र, स्वतःच्या इत्यानीं, आपल्या जनकाला
मागें द्यातो. •••

अनुष्टुप्

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ८ ॥

अनुष्टुप्

सुगंधी एकही वृक्ष करी फुलुनि गंधित ।—
साच्या राना, कुला जैसा शोभवी चांगला सुत ॥ ८ ॥

गद्यार्थ— एखादा चांगला सुगंधी वृक्ष, जर फुडून आला,
तर, तो सारें रान सुगंधित करून द्यातो. तदुत्तच, एक चांगला
मुलगा, सर्व कुलाला, सर्वांतिसुगंध देतो. •••

वरमेको गुणी पुत्रो, न च मूर्खोऽस्तान्यपि ।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न हि तारागणोऽपि च ॥ ९ ॥

अनुष्टुप्

घरा एक गुणी पुत्र, न मूर्खोंचें लटांघर ।
एक चंद्र तमा नाशी न तारागण सुंदर ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—मूर्ख पुत्रांचें लटांकरचें लटांवर असण्यापेक्षां, एकच कां होईना, पण गुणी पुत्र असलेला, अधिक चांगला. एकदा चंद्र अंधार नष्ट करतो. अनंत तान्यांनाहि तें कार्य करतां येत नाही. ●●●

अनुष्टुभ्

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ? ।
काणेन चक्षुषा किं वा ! चक्षुःपीडैव केवलम् ॥ १० ॥

उपजाति

विद्वान् न, वा भक्तहि जो न झाला
जन्मास तो पुत्र कशास आला ? ॥
डोळा असावा, चकणा परी, तो
डोळ्यासची केवळ दुःख देतो ॥ १० ॥

गद्यार्थ— जो मुल्या विद्वान् किंवा जो भक्तिमान् झाला नाही तो जन्मत्याचा उपयोग काय ? डोळा असावा पण तो चरणा ! म्हणजे मग डोळ्यानाच दुःख; यापेक्षा अन्य काय निष्पन्न होणार ? ●●●

अनुष्टुभ्

किं तथा क्रियते घेन्वा या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
कोऽर्थो जातेन पुत्रेण यो न विद्वान् धार्मिकः ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्

कशाला माय ती? जी ना दूध वेई, न गर्भिणी
धर्मी विद्वान् न जो पुत्र, लाभ तो काय जन्मुनी? ॥ ११ ॥

गद्यार्थ— जी दूधहि देत नाही, किंवा गर्भिणीहि होत नाही, त्या आईचा उपयोग काय? जो विद्वत्ता मिळवीत नाही, किंवा, धर्माचरणहि करीत नाही, तो पुत्र जन्मून उपयोग काय? ●●●

इंद्रयज्ञा

जातेहि कन्या महती हि चिन्ता
कस्मै प्रदेयेति महान्वितर्कः ।
दत्ता सुखं मास्यति वा न वेति ।
कन्यापितृत्वं खलु नाम काष्टम् ॥ १२ ॥

उपजाति

जन्मे सुता हीच महान् चिन्ता
“ घावी कुणा ? ” घोर विचार चिन्ता ॥
देता, “ असे दुःखित कां सुखांत ? ”
वधूपिता या नित काळजीत ॥ १२ ॥

गद्यार्थ— जन्मली ती मुलगी (मुल्या नाही) हीच गोष्ट प्रथम बापाला मोठी चिन्ता उत्पन्न करते. “ कोणाला घावयाची? ” हा दुसरा घोर विचार लागतो. छत्र फलन दिल्यावरहि “ ती सुखी होत आहे की, दुःखी ? ” ही काळजी (जन्ममरत !) (एकूण काय) मुलीचा बाप होणें महादुःखाला कारण होय ! ●●●

अनुष्टुभ्

कन्या वरयते रूपं माता वितं पिता धृतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्मितरे जनाः ॥ १३ ॥

अनुष्टुभ्

कन्या रूप घडे, आई संवची, बाप शिक्षण ।
इच्छिती कुल, नात्यांचे; पक्षाघ्न इतरे जन ॥ १३ ॥
गद्यार्थ— पतीची निवड करताना, मुलगी, बहूधा, मुख्यत्वे, तो सुंदर आहे की नाही हे पाहते; जावई भीमा आहे की नाही, हे आईचें पाहणें असतें. बापाची दृष्टि, तो शिकला आहे किती, याकडे असते. नातेवाईकांची इच्छा असते, की, तो चांगल्या कुळांतला असावा. व इतरांची इतरांच इच्छा असते, की यथेच्छ पक्षाघ्न शोकायण मिळावीत. ●●●

इंद्रयज्ञा

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामप सप्रेम्य परिमहीतुः ॥
जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा १४

इंद्रयज्ञा

कन्या दुजाची जणुं ठेव, तीतें
मी धाडितां गाज तिच्या पतीतें ॥
माझे जहालें मन सुप्रसन्न
ज्याची तया ठेवचि पाठवून ॥ १४ ॥

— गद्यार्थ (शाकुन्तल चौथा अंक. कण्वाने शाकुन्तलेला दुष्यन्ताकडे धाडल्यानंतर काढलेले उद्गार. चार उच्छ्वस श्लोकांपैकी एक) कन्या ही, बाईही शाले तरी, कन्यापित्याकडे दुःखान्याने ठेवलेली ठेवच होय ती आज मी तिच्या पतीकडे पाठवित्या-मुळे, दुःखान्याची ठेव परत नेल्यावर, जगें, इतरांपैकील भार हलका होऊन, अंतरात्मा प्रसन्न होतो, तसें मला वाटत आहे. ●●●

शाईलविश्रीदित

स्वाधीना दयिता सुतवधि सुतो ५ सा षोडश्याब्दावधि
कन्या स्पष्टकरपीडनावधि सुतस्त्री तदशास्त्रानामि ॥
जामाता बहुलार्पितावधि सखा साधुप्रलापानधि
शिष्यो गुह्यनिरूपणावधि परे चैते धनित्वावधि ॥ १५ ॥

आवां

पुत्र न झाले तोंवर पत्नी स्वाधीन राहते अपुली ।
पुत्र हि आह्ना पाळिति, सोळा वर्षे वया न जो झालीं ॥
लग्न न झाले तोंवर सत्ता कन्येपरी असे अपुली ।
सूनहि आह्नांकित तो, जोंवर यौवनदर्शन न तिज आली
देऊं पुष्कळ आपण, तोंवर बागेल जांबई नीट ।
जों गोडगोड वोलूं तोंवर मैत्री दिसेल मिनांत ॥
जोंवर गूढ न शिकवूं तोंवर शिष्यहि असेल आर्जेत ।
इतरे जन गोडचि तों, जोंवर आपण अद्वैत धनचंत १५

गद्यार्थ—मुलगा झाला नाही तोंवरच पत्नी नवऱ्याच्या
स्वाधीन असते- (मग ती दिवा होऊन बहुताशी मुलबाळा-
चीन होते.) वयाला सोळा वर्षे शाईल नाहीत, तोंवरच,
मुलगा स्वाधीन म्हणजे आशाघारक असतो (पुढें त्याला
मिशा व मते पुढून तो स्वतंत्रपणें वागू लागतो.) मुलगी
आपल्या स्वाधीन असते, ती, लग्न करून देईपर्यंतच, (मग
ती सासरची!) आपली सून, आपल्या स्वाधीन असते, ती,
तिज यौवनदर्शन येईपर्यंतच! (मग आपला मुलगा तिच्या
मुडीत जाऊन त्याचे द्वारा ती आपली सत्ता चालवू लागते)
आपण, प्रसंगाप्रसंगानीं, जाव्याच्या पदरात भरपूर सुवर्ण
टाकीन अथ तोंवरच तो आपल्या स्वाधीन, (तें भाटले, कीं,
तो काटलाच!) गोड व प्रिय बोलत राहू, तोंवर मिनाली
मैत्री टिकलेली दिसते. (जप अभिय, स्पष्ट बोलून पहा, कीं,
मि न अमित झालाच.) जी विद्या आपण शिष्याला शिकवीत
असू त्यांतलें गुह्य, गुपित, मर्म, त्याला जोंवर आपण सांगत
नाहीं, तोंवरच शिष्य गुरुच्या स्वाधीन असतो (एकदा तें
गुह्य शिष्याला हसूनत झालें, कीं, सजीवनीच्या प्रांतीनतर
ज्या कच, तसा तो गुरुला सोडून स्वतंत्र होणारच!) इतर
लोकहि आपल्या स्वाधीन अवस्थेसारखे चांगनात, ते, आपण
थीमन आहां तोंपर्यंतच (आपण दाखी झालो, कीं, जप
आपल्यावर उखलेंच!)

अनुष्टुप्

ज्येष्ठो भ्राना, पिता यापि यक्ष निचां प्रयच्छति ।
श्रपस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्ये च पथि वर्तिन ॥ १६ ॥

अनुष्टुप्

मोठा भाऊ, पिता किंवा ज्यानें विद्या दिली तुला ।
पिता तिघांस मानावें; धर्माचा मार्ग हा भला ॥ १६ ॥

गद्यार्थ— धर्म मार्गनें चालत जाणें असल्यास, तू आपला
मोठा भाऊ, पिता, व विद्यादाता गुरु या तिघानाहि पितृव्यच
मानीत जा.

अनुष्टुप्

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्योणा शत पिता ।
सहस्र तु पितृनमाता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १७ ॥

अनुष्टुप्

दशोपाध्यायासि गुरु पिता गुरुशताहुनी ।
सहस्रहि पित्यांहून माता श्रेष्ठिचि मन्मनी ॥ १७ ॥

गद्यार्थ— (धर्मकार्य करणाऱ्या) दहा कुलोपाध्यायाहून,
विद्यादाता गुरु श्रेष्ठ, शंभर गुरुहून पिता श्रेष्ठ, आणि सहस्र
पित्याहून माता श्रेष्ठ होय !

अनुष्टुप्

तद् ब्रूहि वचन देवि राजो यदभिकाशितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्वितीभिभाषते ॥ १८ ॥

अनुष्टुप्

राजेच्छा काय कैकेयी! सांग तें मज पकदां ।
पाळीन ती प्रतिज्ञा मी, राम धोले न दोनदां ॥ १८ ॥

गद्यार्थ— (रामायण. दशरथानें कैकेयीस दिलेला वर
पितृमकीनें श्रीराम पाळत करतात हा पितृमकीचामहान आदर्श)
तर हे कैकेयी, दशरथराजाची काय इच्छा आहे तें मला सांग.
मी ती पूर्ण करीन, ही तुज्जापरी मी प्रतिज्ञा करतो. राम कधीं
दोनादां बोलत नवतो. (दिलेला शब्द नेहमी खराच करतो,
फिरवीत नाही)

अनुष्टुप्

नाह जानामि केयूरे नाह जानामि कुण्डले ॥
नूपुरे त्वेव जानामि नित्य पादाभिवन्दनात् ॥ १९ ॥

अनुष्टुप्

जाणतो मी न केयूरां, जाणतो मी न कुण्डले ॥
मात्र नूपुर जाणें मी नित्य पादनतीमुळे ॥ १९ ॥

गद्यार्थ— (रामायण. सीतेला रावणानें नेली, तेव्हा, तिनें आपल्या अगावरचे अलंकार वाटेंत ठिकठिकाणीं टाकून, रामाला रावण गेल्याचा मार्ग सापडवा अशी व्यवस्था केली. राम लक्ष्मणाचा, सीतेच्या घोषात, ते सापडले, तेव्हा “ हे दागिने तु ओळखतोस काय ? ” असें लक्ष्मणाला विचारण्यात आलें असाता, त्यानें दिलेलें उत्तर, या श्लोकात आहे—) मी केयूर (बाहूवर घालण्याचा अलंकार) ओळखीत नाहीं, (कानातलीं) कुडलें सुद्धा ओळखीत नाहीं. पण नेहमीं सीतामाईच्या पाया पडण्याच्या माझ्या सवयीमुळे पायातलीं पैजणें तेवढींच ओळखू शकतां. (दिरानें आपल्या भावजईशीं वागण्याचा महान् आदर्श यात दर्शविला आहे, कीं, दिरानें इतके नम्र, सभ्य, सच्छीलपणें वागवें, कीं, त्याची दृष्टि भावजईच्या पायाहून वर कधींच आक नये. ●●●

शाईलविक्रीदित

तिष्ठन् माति पितुः पुरो मुनि यथा सिंहासने किं तथा ?
यत्सवाहयत सुख हि चरणौ तातस्य, किं राज्यतः ? ॥
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोश्चित्ते या पुरो—
रायास खलु राज्यमुश्चितपुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुण ? ॥ २०

सुमंदारमाला

पित्याच्या पुढें भूवरी जो उभा, तो
तसा शोभतो काय सिंहासनीं ?
पित्याच्या चुपोनी पदां सौर्य जैमे,
तसें का मिळे राज्यही सेखुनी ? ॥
पित्यामागुनी जेवतां शांति ये जी,
तशी काय त्रैलोक्यही भोगुन ?
त्यजोनी पित्या, राज्य हें फष्टदायी !
धुणा त्यात काहीं दिसे फा गुण ? ॥ २० ॥

गद्यार्थ— (नागानंद नाटकातील पित्याच्या सेवेपुढें राज्य व सिंहासन तुच्छ मानणारा पितृमत्त पुत्र म्हणतो—) पित्याच्या पुढ, (नम्रतेनें), भूमीवर, (त्याच्या आश्रपाळ्नासाठीं) उभा राहणारा पितृमत्त मुलगा, जिज्जा शोभतो, तितका, तोच, सिंहासनीं बसूनि शोभतो काय ? पित्याच्या सेवेमध्ये, त्याचे पाय पुरण्यानें, जे सुख पितृमत्ताला लागते, तें, प्रत्यक्ष राज्य सेवून तरी मिळतें काय ? पित्यानें मोडून कच्चे उरलेलें अन्न, भक्षण करणाऱ्या, पितृमत्ताला जी शांति प्राप्त होते, ती त्रैलोक्य भोगून तरी मिळते काय ? तेव्हां मला तर असेच वाटतें कीं

पितृतेवा गोडून राज्यप्राप्ति होणें हें कष्टप्रदच अवघट. त्यात काय अर्थ आहे ? ●●●

भनुपुत्रम्

सदा वक्र सदा क्रूर सदा भूजामपेक्षते ।
कन्याराशिरिष्यते नित्य जामाता दशमो प्रह ॥ २१ ॥

भनुपुत्रम्

सदा वक्र सदा क्रूर म्हणे ‘धा मान’ सर्वदा ॥ १ ॥
दहाचा ग्रह जामात कन्या राशीस जो सदा ॥ २१ ॥

गद्यार्थ— (कन्या = मुलगी व दुसरा अर्थ सूर्य ज्या राशीतून फिरतो त्यापैकी एक राशीस = मराठीत तो तिच्या राशीस लागला म्हणजे छळ लागला, दुसरा अर्थ—राशिचक्रापैकी राशीस. वक्र = वाकड्यात शिरणारा, पचागात वक्री ग्रह म्हणतात, तो दुसरा अर्थ) नेहमींच वक्र (वक्री), नेहमींच क्रूर; नेहमींच मान इच्छिणारा, जावई हा कन्याराशीला नेहमींच लागलेला (नवग्रहापलीकडचा), दहाचा ग्रहच जणू ! (सूर्यसुद्धा एकाच राशीला सतत नसतो !) ●●●

भनुपुत्रम्

यस्य भार्या शुचिर्दक्षा भर्तारमनुगामिनी ।
नित्य मधुरवक्त्री च सा रमा, न रमा रमा ॥ २२ ॥

भनुपुत्रम्

ज्याची पत्नी दक्ष शुद्ध, पती मागुनि जातसे ।
मधुभायी—तीच लक्ष्मी ! लक्ष्मी लक्ष्मी खरी नसे ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—ज्याची पत्नी, (अतर्नाह) पवित्र, स्वकर्तव्यात दक्ष, आणि पतीचे अनुसरण करणारी, आणि सदा मधुरभाषिणी, ती खरी लक्ष्मीच ! लक्ष्मी (संपत्ति) ही लक्ष्मी नव्हे. ●●●

भनुपुत्रम्

शीलभारवती कान्ता पुष्पभारवती लता ।
अर्थभारवती वाणी भजते वामपि श्रियम् ॥ २३ ॥

भनुपुत्रम्

शीलभारें नता कान्ता । पुष्पभारें नता लता ।
अर्थभारोयता वाणी । दिसती फार शोभुनी ॥ २३ ॥

गद्यार्थ— (मूल संस्कृत श्लोकंतले शब्द मराठीत सहज समजण्याजोगे असल्याने तसेच ठेवले आहेत.) सच्छ्रीलाच्या माराने (नम्रवर्तनी) कांता; पुष्पमाराने (लवलेली) लता; (मोठा) भयं भरल्याने (उजव अशी) वाणी, या तीन वस्तूंना कांहीं अवर्ण्य सौंदर्य असते !

•••

उपजाति

कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा ।
धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्या च पाद्गुण्यवतीह दुर्लभा

शाहूलविक्रीडित

सह्यागार, फसेंहि कार्यं पडतां, दासीच कर्मांघे
माता भोजन धालितां, नि शयनीं रंभेपरी सौख्य दे ॥
धर्मांला अनुकूल वृत्ति, पृथिवीपेशी क्षमा जी धरी
हे साही गुण जीत, दुर्लभ अशी पत्नी जिलोकान्तरें रश्

गद्यार्थ— (कसलेहि कार्यं करण्यापूर्वीच्या योजनावर्यंत) जी पतीची सह्यागार असते, (प्रत्यक्ष) कार्यं करताना जी दासी सारखी (अंग मोडून परिश्रम करते,) पतीला भोजन घालताना आई (इतक्या वास्तव्याने त्याच्या पोषणास जपते,) शयनी रंभेप्रमाणे (रतिमुख देऊन सुत करते,) धर्माचरणाच्या बाबतीत पतीशी पूर्ण सहकार्य करणारी; (सर्वेसहा) पृथ्वीइतकी क्षमाशील (श्रुति असलेली) असे सहाचे सहा गुण एकघटलेली, अशी पत्नी, या जगां दुर्लभ आहे.

•••

भार्या

तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजशास्त्रे श्रमे मुजिष्येव ।
गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा मीडा ॥ २५ ॥

आर्या

शयनीं प्रभुपरि, गुरुपरि रतिशास्त्रीं, भृत्य इतर कण्यांत ।
घरांत लक्ष्मीपरि, गुरुपुढतीं लज्जाच ती असे मूर्ते २५

११ गद्यार्थ— आदर्श स्त्री, ही शयनी, आपल्या प्रेमाने पतीला आपला आशाधारक नेवक बनविते, रतिशास्त्रामध्ये पतीची गुरु असते, पण कष्ट करण्यांत जी स्वताच पतीची नोकर होते; परास लक्ष्मीप्रमाणे (समुद्धिवेगव यांचे सौंदर्य देते,) व बडील माणसांच्या पुढें मूर्तिमान लज्जाच असते !

•••

अनुपुम्

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते ॥ २६ ॥

अनुपुम्

न घरा, घर हें नांव; गृहिणीच खरें घर ।
घर जें गृहिणीवीण रानाहुनि भयंकर ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— घर हें नांव (जुलत्या रिकाम्या) घराला देत नाहीत. त्यांतली गृहिणी हें खरें घर, गृहिणीविना घर हें रानाहून भयंकर !

•••

अनुपुम्

वृक्षमूलेऽपि दयिता यत्र तिष्ठति तद् गृहम् ॥
प्रासादोऽपि तथा हीनो ह्यरुष्यसदृशः स्मृतः ॥ २७ ॥

अनुपुम्

झाडाखालींहि राहील स्त्री जिथें गृह तें खरें !
स्त्रीविना राजवाडाही अरण्याच्यासमान रे ॥ २७ ॥

गद्यार्थ— पत्नी जिथें राहील, मग तें स्थल झाडाखाली कां असेना, तेंच खरें घर; पत्नीविरहित राजवाडासुद्धा अरण्यासारखाच समजावा.

•••

धार्या

जीवति जीवति नाथे, मृते मृता, या मुदा युता मुदिते ।
सहजस्तेढरसाला वुलवनिता केन तुल्या स्यात् ? ॥ २८ ॥

धार्या

नाथ जगे तों जगते, मरतां मरते, सुखें सुखाचे ती ।
सहज-श्रम-मधुर जी तुल्य कशाशीं अशी
कुलस्त्री ती ? ॥ २८ ॥

गद्यार्थ— पति जिवत असे तोंवरच, जी (सत्या अर्थाने) जगते; तो मेल्या कीं, जी मरते; त्याला आनंद झाला कीं, जिला आनंद होतो; सहज म्हणजे अकृत्रिम प्रेमत्साने जी मधुर, अशी कुलस्त्री कशाशीं तुल्य असेल ?

•••

अनुपुम्

दामोदरस्य मुरली कर्णं न भवति प्रिया ! ।
विप्रयोगे मतप्राणा, सप्राणाऽपरयोगतः ॥ २९ ॥

अनुष्टुभ्

प्रिय कां न गमे कृष्णा मुरली एकजीविनी ? ।
वियोगीं जी गतप्राणा सप्राणा मात्र चुंबनीं ॥२९॥

गद्यार्थ—(मुरलीचें रूपक पुढ करून आदर्श पत्नीचें वर्णन.)
प्राण शब्दावर कोटि; मुरलीकडे घ्यावयाचा अर्थ गतप्राण
म्हणजे आत वायु नसलेली, म्हणून नाद न काढणारी, स्त्रीकडे-
मृत, मृतप्राय. सप्राणा—मुरलीकडे आत वायु असलेली, म्हणजे
नाद करणारी, बोलकी. स्त्रीकडे—जीवत—पुनर्जीवन लाभलेली.
जी मुरली (आदर्श, एकजीव झालेल्या पत्नीप्रमाणें,) पतिवि-
योगानें गतप्राण व अधरीं घेतली असता सप्राण होते, ती
(अद्वैतभाव पावलेली) मुरली कृष्णाला प्रिय का वाढू नये ? ●●●

वैतालीय

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्तमा इति प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि ॥३०॥

वैतालीय छंद

शशिच्या सह जाद कौमुदी
जलदाच्या सह वीज लुप्त ती ॥
पतिमागुति जाति अगना
अस्तें ज्ञानचि हें अचेतनां ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—(कुमारसमवातील मदनबहूनानवर रतीनें वेलेला
विलाप) चंद्राच्या सह चंद्रिका निघून जाते; मेघावरोरच वीज
लेप पावते; (ही दोन्ही उदाहरणें स्पष्टपणें हेंच दर्शविताने,
कीं,) पत्नीनें पतीचाच मार्ग अनुसरवयाचा असतो—या
गोष्टीची जाणीव अचेतन छुडीला सुद्धा आहे (तेव्हा मीच
कशी रे तुझ्या मार्गें राहिलें ? आणि मदना ! तू तरी मला
एकदीला सोडून कया गेलास ? अचेतनाइतकेंसुद्धा ज्ञान आप
व्याला नसावें ?) ●●●

अनुष्टुभ्

पतिर्नाथः पति प्राणा पतिस्ते पालको न किम् ।
पतिस्तेऽभिपतिर्मुक्तयो योगक्षेमकर पतिः ॥
त्वदर्थं सहते क्लेशस्तत्र तत्र दिवा निशि ।
त्वं तानद्दर्तसे गेहे निर्भया स्वस्थमानसा ॥ ३१ ॥

एतेषामुपकाराणां कृतेऽसौ करतस्तव ।
क वाञ्छति कर भद्रे राजा सन्नधारय ॥
“ शुद्धा प्रीति, स्मित चारु, सारित्रीकी वशवर्तिता ”
इत्येतत्त्रयमाकाङ्क्षन् न महोदार एष किम् ? ॥ ३१ ॥

अनुष्टुभ्

पति नाथ पति प्राण, न कां त्वत्पति पालक ? ।
मुल्याधिपति तूतें तो योगक्षेमाल दायक ॥
साहे ह्देश तुझ्यासाठी जेथें तेथें अहर्निश ।
तेणें तू राहशी गेहीं निर्भय स्वस्थमानस ॥

इच्छी या उपकारांचेस्तव तो तुजपासुनी — ।
कर काय, जरी राजा, तें सखे घेइ जाणुनी ॥
“ शुद्ध प्रेम, हंसू गोड; प्रेम आणेंत वर्तन । ”
हीं तीन मात्र इच्छी तो अत्युदारच काय न ? ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—(शेक्सपियरच्या उतान्याचें कै. सु. म. पा. ओक-
वृत संस्कृत भाषांतर.) हे स्त्रीजाति ! पति हा तुझा नाथ,
तुझे जीवन, तुझा पालकच नव्हे का ? तुझ्या हृदयराज्याचा तो
राजा तुझ योगक्षेम चालविणारा; तो रात्रदिवस तुझ्यासाठीं ठायीं
ठायीं कष्ट सोरीत असतो आणि त्यामुळें तू व्ह्यामचें निर्भय
स्वस्थचिच राहू शकतेस ! ●●●

इतक्या या सर्व उपकारांचा मोवदला म्हणून, तुझ्या,
हृदयराज्याचा राजा असून, तुझा पति, तुजकडून काय कर-
मार वसूल करू इच्छितो तें नीट जाणून घे. “विशुद्धप्रेम, मधुर
हास्य, आणि सारित्रीक प्रेमळ अशी आराधारकता !”
(आता तूच विचार कर वीं—) एकदया तीनच गोष्टींची तुज-
कडून अपेक्षा करणारा, तुझा तो पतिराजा किती उदार हृदयाचा
असेल बरें ? ●●●

शायीं

वयसि नवे स्वामिन्यः सहचर्यं. सन्ति मध्यमे वयसि ।
वार्द्धक्ये तु नराणां धात्रीकर्मणि कुर्वते दयिता ॥ ३२ ॥

शायीं

स्त्री मध्यमी सहचरी, तारुण्यां स्वामिनीच पुरुषाची ।
येतां वार्धक्य तथा होइ परिचारिकाच ती त्याची ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—तारुण्यामच्यें पत्नी ही पतीची स्वामिनी; मध्यम-
वयांत सहचरी (मित्रच); व वार्धक्यामच्यें ती त्याची शुभ्रक
परिचारिका होते. ●●●

उपजाति

सखीं सुशीलां कुशलां सुरूपान् यः सानुरागां मुवि विन्दतेऽत्र ।
किं तस्य रत्नेरुत रम्यदम्यैः कं शैवधिर्हास्ति ततो
गरीयान् ॥ ३३ ॥

उपजाति

सच्छील कौशल्य-सुरूप-युक्ता
जर्गीं मिळे प्रेमळ ज्यास कांता ॥
रत्नें तया हर्म्यैहि काय होय ?
तिच्याहुनी सन्निधि थोर काय ? ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—(मूळ संस्कृत श्लोक कै. गु. म. पा. ओकट्ट.)

ज्या (धन्य) सुरूपाला, या वनात, सुशील, कुशल, सुंदर व
प्रेमळ अशी पत्नी मिळते, त्याला रत्नाची किंवा प्रासादाची पत्नी
काय ? अशा पत्नीपेक्षा मोठा धनकोश तो कोणता ?

अनुष्टुभ्

लक्ष्मीवता कुदाराणामलक्ष्मीः सहचारिणी ।
निर्लक्ष्मीकाः सुदारास्तु लक्ष्मीप्रणयभाजनम् ॥ ३४ ॥

अनुष्टुभ्

कुपत्नीक धनेशांच्या आकावाई फिरे घरीं ।
सुपत्नीक दरिद्र्यांना प्रेमें लक्ष्मी स्वयं वरी ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—(कै. गु. म. पा. ओक.) वार्डट बायको
असलेल्या लक्ष्मीवताच्या घरीं, (आकावाई,) अवदसा, ही
सहचरी असते. पण चांगली बायको असलेल्या दरिद्री पुरुषां-
वर, लक्ष्मी स्वता प्रेम करते ! !

आयं

आपदि मित्रपरीक्षा शूरपरीक्षा रणाङ्गणे मरति ।
नितये वशपरीक्षा, श्रिय. परीक्षा तु निर्धने पुसि ॥ ३५ ॥

आयं

संकर्टे मित्र, रणांगाणि सारे शूरहि परीक्षिले जाती ।
संस्कृति वंशाची अन् गरिवी खोची करी परीक्षा ती ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ— संकर्टे आलीं असता, (ते कसे वागतात यावरून)
मित्राची परीक्षा होत असते; रणांगाणांत (ते कसे लढतात
यावरून) शूराची परीक्षा होत असते. (मुलांना) शिक्षण (संस्कार)
भसले दिसे वागतात यावरून वंशाची परीक्षा होत असते. आंगि

पतीला दारिद्र्य आले असते (ती क्या संसार करते यावरून)
खोची परीक्षा होते.

शार्दूलविक्रीडित

सुनुः सच्चरित' सती प्रियतमा, स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो नि क्लेशलेशं मनः ॥
आफारो रचिरः स्थिरश्च विभवो, निघावदातं मुखं
तुष्टे विष्टपहारिणीधदहरो सप्राप्यते देहिना ॥ ३६ ॥

शार्दूलविक्रीडित

सच्छीला गृहिणी, सुवृत्त मुलगा, सुप्रीत ऐसा धनी
प्रेमी मित्र, मन व्यथेविण, रमे जो भृत्य ना धंवनीं ॥
वांधा गोंडस, वैभव स्थिर, मुखीं विष्टेमुळें तेज तें
तोपे इष्टद् तो भवान्तक हरी, ते-हांच हें लाभतें ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ— सद्वर्तनी पुत्र, सच्छील पत्नी, आपल्यावर सतुष्ट
अशा स्वामी, प्रेमळ मित्र, न फलविणारा नोकर, यत्किंचिदहि
क्लेश नसलेलें मन, सुंदर बाधा, स्थिर वैभव, विद्येनें शोभणारें
मुख, हें सर्व, भववांगरातून मुक्त करणारा व इष्ट देणारा, श्री-
हरि, ज्यावर प्रसन्न होतो, त्याच धन्य पुरुषास प्राप्त होत
असतें.

अनुष्टुभ्

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मं सनातन ॥ ३७ ॥

अनुष्टुभ्

नेदी मत्वति त् जेथें, जाई वा तो स्वयं जिथें ।
हा सनातन रे धर्म, कीं, मी जावें तिथें तिथें ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ— (केवळ प्रेमासाठीं, बाणूनतुक्त, अत्यायुषी
सत्यवानास याक्रीनें वरिलें. त्याला जेव्हा यम नेऊ लागला,
तेव्हा सावित्री त्याचे मागून चालली. ती चातून दमली, म्हणून,
यमानें तिच्या परत आण्यास सांगितलें, तेव्हा ती म्हणते—)
जेथें माझा भर्ता नेला जात आहे तिंवा जेथें तो आपणटून
जाईल, तेथें तेथें, त्याची सहचरी, मी, जावें हाच सनातन
धर्म आहे.

वंशस्थ

न कामये भर्तृविनाहृता सुख
न कामये भर्तृविनाहृता दिवम् ॥
न कामये भर्तृविनाहृता धिय
न भर्तृवीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ३८ ॥

उपजाति

पतीविना मी सुख इच्छित्तेंच ना
न इच्छिते स्वर्गहि मी पतीविना ॥
संपत्ति ना इच्छितसें पतीविण
इच्छी न त्यावीण जर्गहि जीवल ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ— (शाविनीने परत जावें म्हणून यामने तिल्य नाना
आगिणें कासविली— सुख, संपत्ति, स्वर्ग देऊ देखा; तेव्हा, ती
बाणेश्वरपणें झगले—) पतीवास्तु विपुत्र होऊन मी सुख
इच्छीत नाही. पतिविरहित मी स्वर्ग इच्छीत नाही. पतीची
प्राप्ति होणार नसेल तर मी संपत्तीहि इच्छीत नाही पतीवाचून
मी जगूच इच्छीत नाही. ■■■

अनुष्टुभ्

यदि त्व प्रस्थितो दुर्गं वनमथैव राघव ।
अप्रतस्ते गमिष्यामि शूदनन्ती कुशकाष्टकान् ॥ ३९ ॥

अनुष्टुभ्

रामा ! घोर वनीं जाण्या आजची निघसी जर ।
तुडवीत तुझ्या आर्षीं काटे, मी निघतें तर ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ— (ऐन राज्याभिषेकाचे वेळीच श्रीरामचंद्राच्या
कपाळीं वनवासस जाणें आलें. सीतेला बरोबर नेण्याची इच्छा
नव्हती पण सीता देऊना, ती त्याच्या पुढें त्याच्या मार्गावरील
काटेकुटे आपल्या कोमल परम्पलांनीं तुडवीत, त्यांना मार्ग
निष्कट करण्याचा स्वता निश्चय केल्याचें सांगते.)

हे राघवा ! तू घोर अरण्यांत जाण्यास आजच निघणार
असशील तर, ही, मी, तुझ्या आर्षीं, तुझ्या मार्गावले काटे
तुडवीत (तुझा मार्ग निष्कट करण्यासाठीं) इत्यापुढें
निघालें । ■■■

अनुष्टुभ्

यत्पत्न्या सह स्व स्वर्गो निरयो यत्पत्न्या विना ।
इति जानन् परं प्रीति गच्छ राम गया सह ॥ ४० ॥

अनुष्टुभ्

जो तुझ्यासह तो स्वर्ग, नरक तो, जो तुझ्याविण ।
जाणुनी थोर ही प्रीति, जा रामा ! मज घेउन ॥ ४० ॥

गद्यार्थ— सीता म्हणते, रामा, तुझ्या संगतींत जें काय
भोक्क्य प्राप्त होईल, त्याखच, मी स्वर्ग म्हणतें, तुझ्या विरहित,
जें काय असेल, (मग जें विश्वांतले सर्व सुख का होईना)
त्याखच मी नरक मानतें; तेव्हा माझ्या प्रेमाची ही उल्लेखता
जाणून, रामा, मला बरोबर घेऊन तूं वनात चल. ■■■

अनुष्टुभ्

न पिता नाम्नो वातना न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको सदा गति ॥ ४१ ॥

अनुष्टुभ्

ना सखीजन ना माता ना पिता सुत, ना स्वतां ।
येथें, मृत्युपुढें स्त्रीला पति हा गति एकटा ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ— (सीतेचे उद्गार) बाप नाही, मुलगा नाही,
स्व (ची पुण्याई) नाही, आई नाही, मैत्रिणी नाही—या
जगत काय किंवा परलोकात गेल्यावर काय, स्त्रीला पति हाच
एक गति होय. (एकच प्याल्यातली विडु हेच शब्द बोलते.) ■■■

अनुष्टुभ्

कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् ।
न जहाति तता धर्मं मेरुमकरप्रभा यथा ॥ ४२ ॥

अनुष्टुभ्

गेळी छायेपरी सीता कृतार्था पतिमागुनी ।
मेरुस ज्यापरी सूर्य सोडीना धर्मपालनीं ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ— (पतीबरोबर वनात जाऊन नद्वैतभावानें त्याच्या
सवें सुखदुःखात सद्वर्गगी होण्यास मिळाल्यानें) कृतार्थ होऊन
सीता छायेसारखी पतीमागुनी गेली धर्मरत अवलेखी स्त्री,
सूर्य कसा मेरुमोव्यालची प्रदक्षिणा कधी सोडीत नाही, तशी
पतीला कधीच सोडीत नाही. ■■■

उपजाति

जीवेथि वनधरस्य पश्चाच्छर्ची प्रशुष्याप्रतिरूपरूपाम् ।
न मारुशीं राक्षस धर्मयित्वा पीतामृतस्वापि तरासि
मोक्षः ॥ ४३ ॥

वसंततिलका

अत्यंत सुंदर शचीस धलात्करोनी
इंद्रापुढेहि कधि दीर्घ जगेल फोणी ॥
तूं राक्षसा धरिदि मत्सम जो ख्रियेस
प्राशी सुधा तरिहि निश्चित मृत्यु त्यास ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ— (स्वतःच्या शीलाच्या स्थैर्याविषयी, आणि रामाच्या सामर्थ्याविषयी महान् विश्वासामुळे, सीता, रावणाला उणकावून म्हणते—) एक वेळ अप्रतिम रूपवती अशा इंद्राणी-वर बलात्कार करूनहि, एखादा दुष्ट, इंद्राच्या पश्चात् विरकाल जगू शकेल. परंतु हे रावणा ! (बिचा घाता राम आहे अशा) मजसारख्या सतीला, धरून, मग व् जरी अमृत प्यालात तरी, त्या तुला (मृत्यूच येणारः) मोक्षप्राप्ति शक्य नाही हे घ्यानी ठेव !

रगोद्धता

अ ।-विवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु वीवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुप्राश्रितोऽन्यया रामवाहुरुपधानमस्तु ते ॥ ४४ ॥

साफी

लज्जापासुनि, सखे, आजवर, गृहांत अथवा रानी ।
लहान होतो तदा, नि झालो जेव्हां तरुण नि तरुणी ॥
कुण्या दुजीने अस्पृष्ट, नि तुज दार टेकुनि निजण्याची
रामवाहू ही उशीच सीते । लाभो तुजसि सदाची । ४४ ।

गद्यार्थ— (आदर्श गृहस्थाश्रमी गृहिणीच्या, परमोच्च सुखाचे, उत्तररामचरितातील, हे वर्णन आहे. लकाविजयानंतर, राज्याभिषेकानंतर, सीता व राम, लक्ष्मणाचा विव्रपट पहात होते. सीता गरोदर असल्याने दमून तिला क्षणभर डोकें टेकून झोंप घ्यावेचें वाटू लागलें, व इकडेतिकडे कोठ उशी दिसते नाय, तें ती पाहू लागली असता, राम तिला म्हणतो—) आपला विवाह शास्त्रादिवलापायन, परत अद्य, बिचा वनात अद्य, अगदी लहान होतो तेव्हा, तसेच तारुण्यात आलों तेव्हाहि, हे सीते ! दुसऱ्या कोणत्याहि स्त्रीने ज्यावर कधी डोकें टेकलें नाही अशा हा रामवाहु, जसा आजपर्यंत तुशी उशी होत आला, तसाच आताहि होवो — (अन्य कसली उशी कशाळ शोषतेस ?)

अनुष्टुभ्

- प्रवादः सत्यमेवायं त्वां प्रति प्रापशो नृप ।
पतिव्रताना नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ४५ ॥

अनुष्टुभ्

सीतात्याग तुला रामा ! कलंकचि खरोखर ।
पतिव्रतांचे ना व्यर्थ सांडती अश्रु भूवर ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ— रामा ! (निरपराध पवित्रता अशा सीतेचा तू त्याग केलास) हें तुला कलकलरूपच आहे. पतिव्रतांचे अश्रु व्यर्थ भूमीवर साडत नसतात !

अनुष्टुभ्

सविशेषतया स्त्रीणां ह्रीमत्वमुपकारकम् ।
विवर्धयति सौंदर्यमलावण्यं च गुह्यति ॥ ४६ ॥

अनुष्टुभ्

उपकारक लज्जा ह्री खोजातीस विशेषतां ।
करी वर्धित सौंदर्य आणि शंकी कुरुपता ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ— लज्जा ही, विरोधकरून स्त्रीजातील, अन्यत उपयुक्त असते. (असलेलें) सौंदर्य ती अधिक खुलून दाखविते, व कुरुपता (असेल तर ती तिला) झाडून दफते.

अनुष्टुभ्

काम रूपवती रत्न निधिः शीलवती पुनः ।
पुंसो बलं क्षियो रूपं व्यसृजद् भगवान् विधिः ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ्

सुंदर स्त्री जरी रत्न; सच्छील स्त्री परी निधि ।
रूप स्त्रीस, नरा शक्ति विभागें निर्मितो विधि ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ— सुंदर रूप असलेली स्त्री, ही जरी अमोल रत्ना-सारखी असली तरी सच्छील स्त्री, ही एखाद्या धनकोशासारखी असते. पुरुषाला शक्ति व स्त्रीला रूप अशी विभागणीच ब्रह्मदेवानें केली आहे.

अनुष्टुभ्

तामकुलश्रीमर्यादा यागुल्लभाज्वगुण्ठनम् ।
हते तस्मिन्कुलस्त्रीभ्यो वरं वैश्याङ्गनाजनः ॥ ४८ ॥

भागो

लज्जाचंगुण्डित असे तोंवर मर्यादशील कुलयुवति ।
जातां अयगुंठन तें, तीहुनि वरवी म काय वैश्या
ती ? ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ— लज्जेचा बुरखा घेऊनच, बोलणें, चालणें, वागणें, ही कुलस्त्रीची मर्यादा असते. लज्जेचें अवगुंडन टाकून देऊन जर ती चागूं लागली, तर असल्या कुलस्त्रीपेशां सरळ वेष्ट्याच बरी नव्हे काय ?

शिखरिणी

पदन्यासो मोहाद् ब्रह्मिहिकणारोपणसमो
निजावासादन्यद् भवनमपरद्वीपतुलितम् ॥
वचो लोकात्म्यं कृपणधनतुल्यं मृगदृशाः
पुमानन्यः कान्ताद्विधुरिव चतुर्थसमुदितः ॥ ४९ ॥

शिखरिणी

घराच्या वाहेरी, पद अहिशिरीं ती समजते
निवासा लोकांच्या स्वमनिं परका देश गणिते ॥
तिची चाणी लोकां कृपणधनवत् दुल्लभ अति
चतुर्थीचंद्राच्यासम पतिचिना अन्य जगतीं ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ— (पूर्वकालीन कुलस्त्रीच्या वर्तनमर्यादांचें वर्णन.)
स्वतःच्या घराबाहेर पाऊल टाकणें, हें, सर्वांच्या पणावर
पाऊल टाकण्यासारखे, ती मानते; स्वतःच्या घराहून अन्य
कोणाचेंहि घर, हें, ती जणूं काय, परका देश, असे समजते.
कृपणाचें धन, जमे, कोणालाहि अलभ्य, तद्वत्त्व तिचें बोलणे
भाषण हें परवर्षांच्या कानाना दुल्लभ; आणि (गणेश) चतुर्थीला
चंद्राचें दर्शन जसें अशुभ समजतात तसे व तितकें अशुभ,
पतीवाचून दुसऱ्या कोणाचेंहि दर्शन ती समजते.

शाईलबिक्रीडित

सखारो रतिमन्दिरावधि, सखीकर्णागधि व्याहृतं,
चेतः कान्तसमीहितावधि, महामानोऽपि भौनावधि ॥
हास्यं चाधरपल्लवावधि, पदन्यासावधि प्रेक्षितं,
सर्वं सावधि; नावधिः कुलमुपां प्रेम्णः परं केवलम् ॥ ५० ॥

चाल फटकावाची

कुलस्त्रियेच्या कृतिमर्यादा किती मधुर या गमतात— ।
फिरणें होई तिचें फारतर शयनमंदिरापर्यंत ॥
तिचे पोंचती शब्द फारतर सखिजनकर्णापर्यंत ।
धांव मनाची तिच्या, पतीचें ईप्सित करण्यापर्यंत ॥
मागाचीही मजल, अथोला पतिव्रीं धरण्यापर्यंत ।
हास्याची उकळीहि फारतर अधरपल्लवापर्यंत ॥
विनत दृष्टि पोंचते फारतर दुज्या पाउलापर्यंत ।
मर्यादा सयांत ठेवते—पतिवरच्या न प्रेमांत ॥ ५० ॥

गद्यार्थ— (कुलस्त्रीच्या कृतिमर्यादांचें अधिक विस्तारानें
वर्णन.) तिचें फिरणें, फार फार तर, शयनमंदिरापर्यंत होत
असतें; तिच्या सुवांतील शब्द फार तर, सखींच्या कानापर्यंत
देऊं जावयाचे; तिच्या मनाची धांव, फार तर, पतीचें ईप्सित
करण्यापर्यंत; तिनें राग, कोप, मान, धरल, तर, त्याचें पर्यव-
सान, फारतर, पतीशीं अगोला धरण्यातच व्हावयाचें; अगदीं
हास्याची उकळी फुटली, तरी, जरा अधरपल्लव उमळण्यापुरतीच
तिची मजल जावयाची; तिची दृष्टि, फारतर पुढच्या पावला-
पर्यंत पोंचेल, इतकी विनत असावयाची; अशा रीतीनें कुलस्त्री,
सर्व वर्तुणकींत, मर्यादा मानते; पण, पतीवर करावयाच्या प्रेमांत
मात्र, ती, फसलीच मर्यादा न मानता तें निःसीम करते !

शाईलबिक्रीडित

अभ्युत्थानमुपागते गृहपती तद्गाधणे नम्रता
तत्पादार्पणदृष्टिरासनविधिल्लस्तस्योपचर्या स्वयम् ॥
सुते तत्र शयीत तत्रप्रथमतो जहाच्च शय्यामिति
प्राच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलध्वंसुद्धान्तधर्मागमः ॥ ५१ ॥

शाईलबिक्रीडित

येतां स्वागतणं पतीस, यचर्नां त्या, नम्रता ठेवणें
देणें आसन, दृष्टि लाडुनि पद्रीं, त्यातें स्वयें सेवणें ॥
त्याच्या मागुनि झोंपणें—नि उठणें त्याच्याहि आधीं परी
प्राच्यांनीं कथिला मुली ! वद्य कुलस्त्रीधर्मो नो
यापरी ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ— वरीं आलेल्या पतीचें उठून, उमे राहून, स्वागत
करणें; त्याच्याशीं बोलण्यात नम्रता ठेवणें; दृष्टि त्याच्या पायावर
ठेवून, त्याला वसण्यास आसन देणें; स्वतः त्याची सेवा करणें;
तो झोंपल्यानंतर झोंपणें; पण तो उठण्यापूर्वीं आपण च्या
सोडून उठणें; अशा, मुली, प्राचीन योर लोकानीं, कुलस्त्रीनें फने
वागाचें, याना आदर्श घांगून ठेवला आहे.

वसंततिलका

विश्वेश्वरस्तु सुधिया गलितेऽपि भेदे
भावेन भक्तिसहितेन समवेनीयः ॥
प्राणेश्वरश्चतुरया मिलितेऽपि धिते
चेलाञ्चलन्यवहितं हि निरीक्षणियः ॥ ५२ ॥

क्षिप्ररिणी

पटे अद्वैताची महति तरिही भक्ति करुनी
परेशा पूजायें सुचतुर नरें भाव धरुनी ॥
तसें सुख स्त्रीनें, जरिहि हृदयैकत्व पटलें
पहायें नाथातें-तनु विभब झांकून पटलें ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ— जसे एखाद्या सुख भक्तानें विश्वेश्वराशीं अद्वैत
प्रतीत झाल्यानंतर सुद्धा, भक्तिभाव धरूनच त्याचें पूजन करणें
हें योग्य, तद्वत्च, चतुर कुलस्त्रीनें, आपल्या प्राणेश्वराशीं
हृदयाचें एकत्व साधल्यानंतर सुद्धा, (अर्थां निर्लेज्ज व निर्द्वेष
न होना) स्वतःगुविभव वस्त्रांनीं आहृत करूनच पतीचें दर्शन
घ्यावें. (स्वयंवर नाटकातील रुक्मिणी म्हणते त्याप्रमाणें
“एकांतीहि सोडी ना विनया !”)

अनुष्टुभ्

विलाद्वहिर्बिलस्थान्तःस्थितमार्जारसर्पयोः ।
मध्ये चाखुरिवाभाति पत्नीद्वययुतो नर ॥ ५३ ॥

वसंततिलका

विळाच्या आंत वाहेर सर्प आणिक मांजर ।
मध्ये मूपक तो तैसा द्विभार्यांपति हो नर ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ— विळाच्या आंत सर्प अवावा, आणि, वाहेर चोका
अवावा, व, दोघाच्या मध्ये उदीर सापडावा; तशी स्थिति
“ दोन बायकांच्या दाटल्याची ” असेते

अनुष्टुभ्

द्वे भार्ये एकसस्थे य. पुरुष कुरते कुधीः ।
एकस्मिन् पञ्जरं व्याघ्रीद्वय स्थापयते हि स ॥ ५४ ॥

अनुष्टुभ्

जो मूख दोन भार्यांना घसे एकत्र घेउनी ।
एकाच पिंजऱ्यामध्ये तो ठेवी दोन वाघिणी ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ— जो मूख नवरा, दोन बायकांना, एकत्र घेऊन
राहतो, तो, जणू फाय, दोन वाघिणींना एकाच पिंजऱ्यात
कोवून ठेवतो.

अनुष्टुभ्

न नवे यौवने कर्षां स्वर दारपरिमहे ।
वार्द्धके न तु सा चिन्ता पुसा श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥ ५५ ॥

अनुष्टुभ्

इच्छी स्वश्रेय जो त्यानें लग्नाची करणें मनीं— ।
वार्द्धकीं न कधीं चिन्ता, उतावीळ न यौवनीं ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ— आपलें कल्याण व्हावें अशी इच्छा असेल,
त्यानें, ताकण्यात लग्नाची कधीं धाई करू नये, व म्हातारपणीं
लग्नाची कधीं चिन्ता करू नये.

अनुष्टुभ्

पुरुषाम्यधिका प्रीति स्त्रीणामिति न निश्चितम् ।
वरीयसी भक्त्येपा निर्निवादमिद पुनः ॥ ५६ ॥

उपजाति

नराधिका प्रीति जर्गी स्त्रियांची
याची जरी निश्चिति नैव साची ॥
स्त्रीप्रीति त्याहून वरिष्ठ होई
याच्यामधें याद कुठेंच नाही ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ— पुरुष प्रेम करते व स्त्री प्रेम करते, तेव्हां त्याच्या
प्रेमाची तुलना करून पाहिल्यास, स्त्रीचें प्रेम पुरुषापेक्षा (आकारानें)
अधिक भरेल हें काहीं निश्चितणें सागता येत नाही, परंतु स्त्रीचें
प्रेम (प्रकारानें मात्र) पुरुषापेक्षा वरिष्ठ असतें (त्याची उत्कठा,
पीमता अधिक असते) यात मात्र दुटेंच मतभेद नाही. “ प्रेम हें
स्त्रीचें जीवनसर्वस्व असतें—पण पुरुषाच्या जीवनाचा तें एक
केवळ भाग असतें, ” असे इंग्रजीत एक वाक्य आहे.)

अनुष्टुभ्

आपतन्ती विपत्पुसा धीबलेन निवार्यते ।
इय प्राप्ता स्त्रिया धैर्यात्सुसहत्व तु नीयते ॥ ५७ ॥

अनुष्टुभ्

फरी पुरुष, बुद्धीनें आपत्तींचें निवारण ।
येतां त्या, स्त्रीच धैर्यानें नीट नेई निभायुन ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ— (बुद्ध्यावर) आपत्ति येत असता, पुरुष हा
आपल्या बुद्धीनें त्याचें निवारण करतो; परंतु त्या प्रत्यक्षात
येऊनच पडल्या, म्हणजे, स्त्री, ही धैर्यानें, त्यातून नीट (संता-
राचा गाढा) निभावून नेते—त्याचीं दुःखे सुखळ करते.

अनुपुत्र

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिता; ।
पुराणा तु पाण्डित्य शास्त्रोन्नोपदिश्यते ॥५८॥

अनुपुत्र

स्त्रिया खरोखरी सान्या निसर्गांतंच पंडित ।
पुरांतील पांडित्य शास्त्रांनीं त्यांस शिक्षित ॥५८॥

मथार्थ— पांडित्याचा विचार केला असता, असे दिसून येते, कीं, पांडित्य (सुज्ञता) स्त्रीला खरोखर निसर्गादत्तच आहे. पण पुरुषाचें पांडित्य, हें केवळ, त्यांना शास्त्रांनीं पदविलेंलें आहे.

वसततिलका

श्रीणामशिक्षितपटुदममानुषीणा
सद्व्यपते किमुत या प्रतिबोधमत्यः ॥
प्रागन्तरिक्षगमनात्त्वमपत्यजात—
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ ५९ ॥

वसततिलका

श्री ही अमानुष, शिके न, तरी शहाणी
होईल मानुष किती मग ती शिकोनी ॥
बे कोकिला निज पिला वध पोषयोनी
अन्यां द्विजांकडुनि, जाइ नभीं उडोनी ॥ ५९ ॥

मथार्थ— (शाकुन्तलाच्या पाचव्या अंकांतला प्रसंग आहे. दुष्यत हा शकुन्तलेवर प्रेम येत्याच, व गाथर्ष विधीने तिच्याशी लग्न केल्याचें, सर्व, ऋषिशापानें विरून जातो. अशा स्थितीत शकुन्तला सगर्मा त्याचे दरबारीं येते व पूर्वीच्या प्रणयान्या आठवणीं सांगून स्वतःचा स्वीकार करण्यास विनविते. अर्थात् विस्मृतीनें प्राप्तलेल्या दुष्प्रस्ताला हें सर्व दुःभाद वाटतें, व दुसऱ्या कुणाच तरी 'लज्जें' आपल्याला विकतविलें जात आहे, असे वाटून, ती तें सर्व नाकारतो व कोकिलेचें उदाहरण देऊन शकुन्तलेला हिणवितो। कोकिला आपलीं अडीं कावळ्याच्या घुरट्यात टाकतें व त्याच्याकडून आपल्या पिल्याचें पोषण करून घेते, व म्हणून कोकिल हा परपुत्र म्हणतात.)

श्री ही शिक्षण न घेतांच मोठी शहाणी असते, ही गोष्ट, अमानुष स्त्रियात सुद्धा बर दियन पडते, तर, मनुष्य योनींतली स्त्री, ही शिक्षण घेऊ शकत असल्यानें, तिची तर गोष्टच बोलायपास नको; (ती अमानुष स्त्रीहून अनेक पटीनें शहाणी

असणार, यात काय संशय ?) आकाश्यात उडून जाण्यापूर्वी (नव्या स्वरूपांला मोकळीक व्हावी म्हणून बऱ्या काय) कोकिला या आपलीं पिलें दुसऱ्या फर्याकडून पोषवून घेतात (हें प्रसिद्धच आहे.)

अनुपुत्र

श्रिया गेहे मयाऽरण्ये रामस्यकल्वया पथि ।
वत मुदे ! पुरन्धीणा प्रत्यथ क करिष्यति ॥६०॥

अनुपुत्र

श्रीनें गृहींच, मार्गी तूं, मीं रामा त्यजिलें वनीं ।
मुदे ! विश्वास हा ! स्त्रीचा धरील कधिं त्रां कुणी ? ६०

मथार्थ— (अशोकवनात रामाची मुद्रा (अगळी) दाखवून मास्तीनें सातेची गाठ घेतली तेव्हा स्त्रीशालीच्या, ओळीन तीन व्यक्ति, रामाला सोडून गेल्या, हा चमत्कारिक विचार मनात येऊन, एक प्रकारच्या विनोद बुद्धीनें, त्या मुदिवेला उद्देशत, साता हाणते—) श्रीनें (छत्रीनें, राज्यवैभवांनें) रामाला अगदीं त्याच्या घरीच सोडले. (राज्याभितेक होऊ शकला नाही हाणत.) मी त्याचीं धर्मपत्नी, पण मीहि त्याला अरण्यात ओडिलें. (हरण शास्त्यामुळे.) आता हे मुदिवे ! (तू एकदंतीच त्याचेजवळ होतीस, पण मला खण पदविण्यासाठीं) मार्गीत त्याला तूहि सोडून आलीस ! मग साग बरें (असे एकाभागून एक, इजा विजा तिजा, असे, स्वीकृत पुरुष-त्यागाचे अनुभव छत्र्यात घेऊन) स्त्रीचा कोणी विश्वास धरील का ?

अनुपुत्र

पतिर्हि देवता मार्या पतिर्वन्धु पतिर्गुरु ।
प्राणैरपि प्रिय तस्माद् भर्तुं कार्यं निशेषत ॥ ६१ ॥

अनुपुत्र

बंधु अन्न गुरु, पत्नीला, पतीच, तिज देवता ।
प्रिय, प्राणाहुनी त्याचें करो पत्नी विशेषता ॥६१॥

मथार्थ— पत्नीला, पति हाच, सर्व नात्यांच्या माथलापत्नी, पति हाच गुरु, पति हाच देव, तिनें आपल्या प्राणांतर्भा, विशेषचें त्याचेंच प्रिय कराचें.

अनुपुत्र

अर्थ भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतम स्व ।
भार्या मूल त्रिवर्गस्य भार्या मूल तद्विदुः ॥ ६२ ॥

अनुष्टुप्

अर्धांग स्त्री मनुष्याची सर्वश्रेष्ठहि मित्र ती।

धर्मार्थकाममूल स्त्री, मोक्षाची मूल तीच ती ॥६२॥

गद्यार्थ— पुरुषाचें, स्त्री ही जणू अर्थ अराग, तीच त्याची सर्वश्रेष्ठ मित्र, धर्म, अर्थ, काम या तिन्ही पुरुषार्थांचें मूल, स्त्रीच होय. व, (अखेर चौथा पुरुषाय जो मोक्ष, त्याग्रत,) पुरुषाल या मववागारातून तारून नेण्याच, मूल कारणहि, स्त्रीच ।

शालिनी

प्रेयो मित्र बन्धुता वा समप्रा

सर्वे कामाः शैवधिर्जापित च ॥

स्त्रीणा भर्ता धर्मदाराश्च पुसा-

मित्यन्योन्य वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥ ६३ ॥

वसततिलका

नार्तीं समग्र उभयां, प्रिय, मित्र होत
अद्वैतजीवन, निधी, अखिलेप्सितार्थ ॥

पत्नीं पतीस, पति तीसहि या जगात

वत्सास यां उभय, हेंच असो प्रतीत ॥ ६३ ॥

गद्यार्थ— (मालती, माधव, या बालवयाच्या बंधूवरास दिलेला आशीर्वाद—) एकमेकांना (सर्वांत) प्रिय व्यक्ति, मित्र, (आर्ष, बाप, बहीण, माऊ, इ) सर्वे नार्तीं (ज्यात एकवटलीं आहेत असें माणूस), (मनाच्या) सर्व आशा आकाशाचें केंद्र स्थान, जणू सर्व धनकोश, आग्नि, (अद्वैत पावलेलें) जीवनच असें; पत्नीला पति व पतीला पत्नी एकमेकास (बाटलीं पाहिजेत), हे, या (बालवयीन) बंधूवरास प्रतीत होवो !

अनुष्टुप्

नातन्त्री विधते वीणा, नाचक्रो विधते रप ।

नापति सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ ६४ ॥

वसततिलका

तारांपिना जगति संभवते न वीणा

चक्रापिना कधि कुट्टे रथही असेना ॥

राहे सुखी पतिविना न कधी कलत्र

होती स्वतांस जरि शंभरही सुपुत्र ॥ ६४ ॥

गद्यार्थ— ताराथाचून वीणा अद्य शक्य नाही. चाक्रा-
थाचून रथहि अद्य शक्य नाही. तद्वत्च, पतीथाचून स्त्री,

सुखी होऊच शक्य नाही;— मग तिला स्वतःचे शंभर का
मुल्यो असेनात.

वैतालीय

धनधान्यसमृद्धिश्चाप्यपि शिशुहीन न गृह विराजते ॥

शिशुरत्नमरीचिभासिते न पुनर्मूर्च्छति दैन्यज तम ॥६५॥

वैतालीय छंद

बहु धान्य असून वा धन

न विराजे गृह तें शिशुविण ॥

शिशुरत्न जिथें प्रकाशतें

शिरतें ना तम दैन्य हें तिथें ॥ ६५ ॥

गद्यार्थ— धन धान्य आदि सर्व समृद्धि असलेलें घर, जर
शिशुहीन असेल तर त्याला कसलीच शोभा दिसत नाही या
उलट, बाल्करूपी रत्नाच्या प्रकाशानें उजळलेल्या घरात, दैन्य
रूपी अचाराचें, पाऊल पडत नाही

इंद्रवज्रा

पादोपमुक्ते तव पादुके म एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्धा ॥

यावद्भवानेष्यति कार्यसिद्धिं तावद्भविष्याम्यनयोविधेय ६६

इंद्रवज्रा

पायातल्या या तव पादुका दे

शीर्षे तुला या प्रणतास माते ॥

हें कार्य झालें तव सिद्धि जों न

तों मी तदावाच शिरीं धरीन ॥ ६६ ॥

गद्यार्थ— (भरत रामास रानात भेटून म्हणतो—) तू पायात
घातून वापरलेल्या, या तुझ्या खडावा पायीं डोकें ठेवलेल्या मला
दे. बीबर तुझे हें (वनवासची पित्राज्ञा) कार्य संपलें नाही,
तोवर, मी, या पादुकांचा आशाचारक होऊन राहीन.

अनुष्टुप्

इह स्यास्यामि देहेन तत्र स्यास्यामि कर्मणा ।

नाम्नैव भवतो राज्य कृतस्व भविष्यति ॥ ६७ ॥

अनुष्टुप्

येथें राहीन देहानें-कर्मानें तेथ राहिन ।

त्वसाममात्रे राज्याचे रामा ! होईल रक्षण ॥६७॥

गद्यार्थ— (भरत रामास म्हणतो—) मी येथेच राणात तुझ्या बबळ राहीन, व कर्माने अगोप्येच राहीन; तुझ्या केवळ नावा नैच तुझ्या राज्याचे रक्षण होईल. (मी तें करण्याची आश्चर्यकता नाही.)

अनुष्टुभ्

न हि तद् भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वल भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवस्पति ॥ ६८ ॥

अनुष्टुभ्

होणे न तें कधीं राष्ट्र जेथें राम न भूपति ।
तें राम राष्ट्र होईल—जेथें श्रीराम राहती ॥ ६८ ॥

गद्यार्थ— (भरताचे रामावर, प्रेम जितकें अपार, तितकाच विश्वास सुद्धा अपार होता. तो म्हणतो—) जेथें राज्यकर्ता श्रीराम नाही, तें राष्ट्रच होणार नाही. उलट, ज्या राणात श्रीराम राहात असेल तें रामसुद्धा राष्ट्रपदवीस पात्र ठरेल.

अनुष्टुभ्

सुचिरेणापि कालेन यशः किञ्चिन्मयार्जितम् ।
अचिरेणैव कालेन भरतेनाथ सञ्चितम् ॥ ६९ ॥

अनुष्टुभ्

अजिंल यश मी किंचित् दीर्घ कालचि कष्टुनी ।
अल्पकालांत तें आज घसे भरत अर्जुनी ॥ ६९ ॥

गद्यार्थ— (भरताचे त्यापूर्वी बहुमेम पाहून सद्युष्ट हालेले श्रीराम म्हणतात—) एवढेंसें कुठें यश मी मिळविलें, पण तें दीर्घकाल कष्ट वेत्याचें फळ आहे; पण भरतानें मात्र आज अगदीं थोड्या वेळांत (एका सपाट्यांत) तें मिळविलें. (घन्य त्याची.) (पादुका मागितल्याचा प्रसंग.)

अनुष्टुभ्

दृष्टपूर्वं न ते रूप पादौ दृष्टौ तवानये ।
कथमन्वेपयामित्वा रामेण रहितां यने ॥ ७० ॥

वसंतविलखा

पूर्वीं स्वरूप न तुझें कधीं पाहिल तें
मीं पाहिले अनघ केवळ पाय सीते ॥
शोधावयास मग आज कसा शकेंन
रानायनांत तुजला स्वरूपतीविहीन ? ॥ ७० ॥

गद्यार्थ— (सीताहरणानंतर रामलक्ष्मणांनीं सीतेचा शोध सुरू केला. “ मी इकडे शोधतो, तू तिकडे शोध ” असे रामांनीं म्हटल्यावर, एकट्या लक्ष्मणांनीं शोध कसा करावा ? कारण त्यांनीं सीतेच्या पायापलीकडे तिचें रूप कधींच पाहिलें नव्हतें तेव्हा ही अडचण लक्ष्मण सांगतो.) हे निष्पाप सीते ! मी तुझे रूप यापूर्वीं कधींच पाहिलेले नाहीं, केवळ तुझ्या पायाचें मात्र, मला दर्शन घडलें आहे. तेव्हा आता या राणावनात रामाविरहित, अशा तुला, मी कसा शोधूं ? (करोबर राम अवसात, तर तुला ओळखू शकला असता, पण, मी एकदा तें कसें करूं ?)

अनुष्टुभ्

दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेदयति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि ! त्वं पूर्वमवधारय ॥ ७१ ॥

अनुष्टुभ्

दीप्त अग्नींत वा रात्रीं रामचंद्र शिरे जर ।
त्याआर्ची जाण मी सीते ! शिरालोंब तिथें तर ॥ ७१ ॥

गद्यार्थ— (राम वनवासाला निघाला तेव्हां लक्ष्मणानेहि त्याचेकरोबरच जाण्याचें ठरविलें. त्याप्रसंगीं तो सीतेस म्हणतो—) राम हा वनातच काय, पण, जळत्या आर्गीत जरी शिरणार असेल, तरी, हे सीते, मी हा लक्ष्मण, त्याचे आर्चीच त्यात शिरेन हें लक्षात ठेव ।

अनुष्टुभ्

न सयें भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ।
मद्विधा वा पितृ पुत्रा. सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ ७२ ॥

अनुष्टुभ्

मास्ते ! बंधु सारेही न होती भरतोपम ।
न चा मित्र तुझ्यापेसे—न वा पुत्रहि मत्सम ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ— (घाल्मीकिरामायणात आदर्श व्यक्तींचीं सुखी राई उखळलेली आहे. आदर्श पत्नी, आदर्श पुत्र; आदर्श सद्यु, आदर्श वीर, आदर्श मित्र— इत्यादि. राम मास्तीस म्हणतो—) मास्ते ! बाबारे सारे माऊ काहीं भरतासारखे नवतात, माझ्यासारखे सितुमच पुनहि सर्वच नवतात— तुझ्या-सारखे मित्रहि सारे नवतात !

अनुपुत्रम्

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या च प्रिययादिनी ।
अरण्ये तेन गन्तव्य यपारण्यं तथा गृहम् ॥ ७३ ॥

अनुपुत्रम्

आई ज्याच्या घरीं नाहीं- न पत्नी प्रियभाषिणी ।
अरण्यासम तें गेह- जावें त्यानें त्वरें वनीं ॥ ७३ ॥

गद्यार्थ— ज्याच्या घरात आई नाहीं— किंवा प्रिययादिनी पत्नीहि नाहीं, त्यानें खुशाल अरण्यात जावें, कारण, त्याचें तें घर कसलें ? अरण्यच तें ।

उपजाति

स्तनन्धयस्याङ्गमलङ्करोति नेत्रोत्सवायात्मन एव माता ॥
अङ्ग कथ न्वेष हि भूपणाना सन्धारणानिधृतिमश्नुवीत ? ७४

इद्रयत्रा

शृगारिते दूधपित्या शिशुस
माता स्वनेत्रा सुखनाथयास ॥
त्या अङ्ग बाळास सुभूषणानीं
आनद होईल वदा कुठोनी ? ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ— अगदीं अगावर पिण्याइतक्या, लहान बालकास माता, जी अलंकारानीं सजविते, ती, केवळ स्वतःच्या डोळ्यानीं, तो सोहळा पाहून आनंद पावार्थें, एवढ्यासाठींच अन्यथा, इतक्या लहान त्या बालकास, अलंकार घातल्याचें सुख कसलें वाटणार ?

अनुपुत्रम्

अपत्यदर्शनस्यार्थे प्राणानपि च या त्यजेत् ।
स्यजन्ति तामपि क्रूरा मातर दाहेतवे ॥ ७५ ॥

अनुपुत्रम्

पाहण्या पुत्र, जी माता निजप्राणहि आपिते ।
सोडिते हाय ! तीतेंहि स्त्रीपापार्थे क्रूर पुत्र ते ॥७५॥

गद्यार्थ— जो पुत्र (जन्मलेला) पाहण्यासाठी, आई आपल्या जीवसुद्धा धोक्यात घालते— त्या आश्लसुद्धा, क्रूर मुलगे,

आपल्या बायकोप्रीत्यर्थे टाकून देतात । (जगांत कृतमरणाला सीमाच नाही !)

शिवरिणी

पृथिव्या पुत्रास्ते जननि । बहव सन्ति सरला
अह तेया मध्ये विरलतरलोऽय तव सुत ॥
त्वयाऽय तयागो मे तव समुचितो नास्ति सुभगे ।
कुपुत्रो जायते क्वचिदपि कुमाता न भवति ॥ ७६ ॥

शिवरिणी

जर्गी तूतें माते । सुत कितितरी होति सरल ।
परी त्यामध्ये मी अवलळचि हा एक विरळ ॥
मला तू सोडावें, तुजसि मुळें शोभे नच परी
कुमाता ना कोठे—कुसुत परि लोकीं कितितरी ॥७६॥

गद्यार्थ— (आज नव्हे पुढच्या कोणातरी शकराचार्यांनीं देवी जगद्वेस उद्देशून गृहटलेला श्लोक, जन्मदात्या आईला का लागू होऊ नये ?) हे जननि । या जर्गी सरळपणें वागणारे असे कितितरी पुत्र तुला आहेत, पण त्यांत क्वचित् एस्तादा अवलळ निघेते, तो हा मी आहे पण, म्हणून, आई ! तू माझा त्याग करावास, हे काहीं (तुझ्या वात्सल्याला व अपार वयाद्यमाशीस्त्वाला) केव्हाहि शोभणारें माहीं, कारण बाईदे मुल्या केव्हातरी जन्मते पण, बाईट आई कधीच जन्माला येत नसते

अनुपुत्रम्

अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्च कन्या स्मरन्त्रित्य महापातकनाशिनी ॥ ७७ ॥

अनुपुत्रम्

अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी सती ।
नित्य स्मरं पाच कन्या—ज्या महापाप
नाशिते ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—अहल्या, द्रौपदी, सीता, तारामती मन्दोदरी या पांच महान् सती स्त्रियांचें नित्य स्मरण करावें—त्यामुळे मोठें पापहि नाश पावतें.

अन्योक्ति

संस्कृत काव्यावें एक अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य व भूषण, म्हणजे अन्योक्तिप्रकरण हें होय. "लेकी बोले, सुने लागे" या मराठी म्हणीत, अन्योक्तीचें यथार्थ वर्णन व उद्दिष्टदर्शन होतें. विनोबा भाषे यानीं कोठेसे लिहिलें आहे कीं- (प्रस्तुत लेखकांनै तें कवितेंत बघविलें आहे— "अन्योक्ति एकाच पदे वरीनी । उद्दिष्ट राहे परि अन्य कोणी ॥ अत्युच्च अन्योक्ति वसे जगत । वरोनि सुधी; परि ईश आत ॥") एकाच उद्देशत बोलावयाचें. परंतु, लक्ष्यवैध दुसऱ्याच कोणाचा असावयाचा. यात व्याजोक्ति वक्रोक्ति, योग्या इत्यादि जसे आहेत, तसेंच सरळ व निवृत्त स्तुति, किंवा निंदा सुद्धा. काहीं काहीं तर; म्हणायच्या अन्योक्ति पण अन्याला उक्ति नसून, निवृत्त वर्णन; फार तर स्वभावोक्तीच्या स्वल्पाचें असतें. अशाचा समावेश, खरें म्हणजे, अन्योक्तीत करण्यात येऊ नये. परंतु 'सुभाषितसंग्रह'सारख्या ग्रंथांनीं पायडा पाडला तो येथेहि असा चालू ठेवला आहे. या-प्रकरणानली १३० व १३५ हीं शकुंतलसत आलेली अन्योक्ति हीं चरी खुरी आदर्श म्हटली पाहिजे. संस्कृतमध्य सहस्रां अन्योक्ति आहेत, पैकीं या प्रकरणात सुमारे तीनशें व इतर प्रकरणांतून त्या त्या विषयात शोभाणाऱ्या सुमारे १००-१५० मिळून ४००-४५० अन्योक्ति या ग्रंथात आहेत. या प्रकरणात त्या त्या अन्योक्तीतल्या गूढार्थांनै चालू काळातील अनेक घटनाचें किती यथार्थ वर्णन होऊ शकतें हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचला बौचकपणा मूळ कवींचा आहे—मी केवळ चालू घटनांनीं साम्य दर्शविण्याचेंच काम केलें आहे. शेंकडां बघांपूर्वी रचण्यात आलेल्या या श्लोकानलां अर्थ शेंकडां बघांपनंतरच्या घटनांनाहि ततोत लागू पडल्याचा भास व्हावा, यावरून, मूळ कवींची निकालदर्शी शक्ति प्रगति होतें या दृष्टीनै श्लोक क्रमांक ३, ६, ८, ११, १६, २२, २३, २४, २५, ३५, ३६, ३७, ४३, ४४, ४७, ५०, ५६, ८४, ८५, ९१, ९७, ९८, १००, ११४, ११६, १२३, १२८, १३०, १४५, १४७, १५१, १६१, १७२, १८०, १८१, १८३, १८८, १९९, २२५, २३१, २३४, २४८, २५१, २५३, २६६, २६८, २७०, २७४, २८१, २८५, २९३, ३०१, ३०२, इत्यादि सुद्धा वाचावे त्यातल्या काहींमधून उदा. १८३, १८८, २२५ एकेक कथानक, नाटक कसे उभें राहू शकतें याचें किंचित् दर्शन घडविल आहे. — वाचकांनीं आपापली कल्पनाशक्ति चालवून उपयोग वेत्यास, आपणही कितीतरी कथा यांतून निघू शकतील. "अमरकवे श्लोकोऽप्येकः प्रबध-मत्तायते" ही उक्ति अन्योक्तींना विशेष लागू पडते.

•••

अगस्त (कुम्भोद्भव) अन्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

कम्पन्ते गिरयः पुरन्दरभिया मैनाकमुखाः पुनः
क्रन्दन्त्यम्बुधरः स्फुरन्ति वडवानःकूजोद्रता बहुयः ॥
मौ कुम्भोद्भव ! मुच्यतां जलनिधि स्वस्त्यस्तु ते साम्प्रत
निद्रालु शयनबाहुवक्रिकमलाश्लेषो हरिः सीदति ॥ १ ॥

शार्दूलविक्रीडित

मैनाकादि सुरेंद्रभीत गिरि हे आतां पुन्हां कांपती
आक्रोशे नाभि मेघ. अग्नि घडवा शोके मुखानें अति ॥
हे कुम्भोद्भव ! सोड सागर जतां, कल्याण लाभो मुला
लक्ष्म्याश्लेष घडून सैल, भय ये क्षोपाळु या विष्णुला १

गद्यार्थ— अगस्त मुनीनै समुद्र प्रादान केला, व, त्यानैच तो पुन्हा उत्पन्न केला, या दोन घटनांच्या मधल्या काळाविषयी तरी हा श्लोक असावा; किंवा, बरील दोन्ही घटना पूर्ण होऊन गेल्यानंतर, पुढें वेव्हा तरी, समुद्रप्रादान करण्याचा धाक अगस्त मुनीनै पुन्हा घातला असेल तेव्हांचा तरी हा श्लोक असला पाहिजे हे कुम्भोद्भव मुने । सागर सोडून दे (याचा अर्थ व प्रादान केलाच तो पुन्हां परत सोड; किंवा आतां पुन्हां पिण्याचा धाक न घालता त्याचा पिच्छा सोड. असे दोन्ही अर्थ समजतात.) गुप्त कल्याण असो. (व पुन्हां सागर अजून उत्पन्न केला नाहीच, त्यामुळे; किंवा, आतां व तो पुन्हां रिऊन टाकशील त्यामुळे) इद्राच्या मूर्तीनै मैनाकादि गिरि (जे परा दृष्ट्याच्या मूर्तीनै समुद्रांत घडून गयले ते) पुन्हा घरघर काडू लागले आहेत. ("मास बन्मस्थानच भय शकलें किंवा होणार")

या भयानें) दग आक्रोश करीत आहे. (समुद्रांत राहण्यामुळे शांत असलेला) वाड्यानि पुन्हां आग ओक्कू लागला आहे. आणि (ज्याच्यावर तरंगणाऱ्या शेषरूपी शय्येवर शोष प्यायची तो सामरच नष्ट झाला किंवा होणार यानें व्यम होतावा) शोषालु विष्णु, लक्ष्मीच्या मोंबतालवा त्याचा बाहुपाश दिला पडून आता म्हाज शाला आहे. ●●●

अगुरु अन्योक्ति

मार्था

अगुररिति वदतु लोको गौरवमथैव पुनरहं गम्ये ।
दर्शितगुणैव वृत्तिष्यस्य जने जनितदाहेऽपि ॥ २ ॥

मार्था

‘अ-गुरु’ म्हणो जन त्यातें; गौरव त्याच्या मला गमे यांत-।
कीं तो दावी निजगुण-जाळी त्याच्याच शिखिनि
नाकांत ॥ २ ॥

गद्यार्थ— अगुरु हे एक सुगंधि द्रव्य असून, जाळल्यानेच त्याचा सुगंध खुलतो. गुरु, गौरव शब्दावर फोटि) अगुरु ला लोक ‘अ-गुरु’ (गुरु म्हणजे योर नसलेला) खुशाल म्हणोत. परंतु त्याचा गौरव, (मोठेपणा) यांतच दिखून पडतो कीं, जो त्याला जाळतो (त्याच्याच नाकांत सुधून) त्याला तो आपल्या अपूर्व सुगंधाचा गुण दाखवितो ! (मिम किंवा कौतुक करणाराला आपले गुण सर्वच दाखवितो. पण अपकारफर्याला गुडा स्वगुणांनीं ग्रष्ट करणाऱ्या खऱ्या योराचें हे अन्योक्तीनें वर्णन आहे.) ●●●

अशोक अन्योक्ति

वसंततिलका

गर्वायसे विकचकोरकमञ्जुगुञ्ज—

दुदृष्टपदपदघटाविभवेन किं नु ? ॥

वामधुवां चरणताडनदोहदादिनि

किं नाम न स्मरसि तावदशोक ! तानि ! ॥ ३ ॥

वसंततिलका

पुष्पें फुलून थालि मंजुल गुंजतात -

याचाच कां धरिसि गर्व तुझ्या मनांत ॥

लत्ताप्रहार तरुणी करिती अशोका

ते डोहळे तवचि विस्मरलास तूं कां ? ॥ ३ ॥

गद्यार्थ— (तरुण स्त्रीनें डाव्या पायांनें लय मारली म्हणजे अशोकाचे डोहळे पुरविले बालन त्याला फुलें येतात असा संस्कृत वाक्यांत सवैत आहे.) हे अशोका ! आज तुझीं फुलें फुललीं आहेत, व, त्यांचि मोंबतीं भुंग्यांच्या झुडीच्या झुडी मंजुल गुंजारच करीत आहेत, या वैभवामुळे एवढा गर्व तुला कां बरें झाला आहे ? (तुक्तेंच, हीं फुलें फुलण्यापूर्वी,) तरुण स्त्रियांचे लता-प्रहार टाण्याचे डोहळे तुला लागले होते, ते (प्रहार खाऊनच तुला हे वैभव प्राप्त झालें आहे ही गोष्ट) तुला आठवतच नाही कीं काय ? (इतरच ऐदीत मिरविणाऱ्या पण अन्यत्र वरिडांच्या लाथा खाणाऱ्या बदाईलोपाना, किंवा ज्यांच्या सहाय्यानें प्रस्तुत वैभव प्राप्त झालें त्यांना विस्मरन केवळ आजचें वैभव मिरविणाऱ्या कृतमाना ही जोडगोळी आहे.) ●●●

अशोक अन्योक्ति

बादूलविक्रीडित

किं ते नम्रतया निमुल्लततया किं वा घनच्छायया !
किं वा पल्लवलीलया किमनया घाऽशोक ! पुष्पश्रिया ! ॥
यस्वन्मूलनिपण्णखिन्नपथिकः स्तोमं स्तुवन्नन्वयं
न स्वाद्भिनि मृदूनि खादति फलान्याकण्ठमुक्कण्ठतः ॥ ४ ॥

बादूलविक्रीडित

सारी धर्ये असे अशोक ! तव ती उंची तथा मम्रता
छाया ती घनदाट, पल्लव तशी पुष्पांतली चारुता ॥
पांथ श्रांत तुझ्या तळीं स्तवितसे सौत्कंड तूतें जरी
देशी ना मृदु गोड सुंदर फळें आटुसि तूं त्या परी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— हे अशोका ! काय उपयोग आहे तुझ्या त्या नम्रतेचा ? काय उपयोग तुझ्या उंचीचा ! काय उपयोग तुझ्या घनच्छायेचा किंवा पल्लवीच्या लीलेचा किंवा पुष्पांच्या वैभवाचा ? कारण, पांथ तुझ्या तळीं वमून मागून बसतो, व, उकठेनें तुझीं स्तवितोतें गातो, त्याला काही तू, मृदु मधुर फळें पोटभर खाऊ घालीत नाहीस. (देखाव्याला अपल्लवपल्लव पण वस्तुतः ‘निष्कंड’ स्वागत करणारावर हा प्रहार होय.) ●●●

आम्र (रसालफल) अन्योक्ति

वसंततिलका

दिद्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोपि

सौन्दर्यमावहसि लोचनलोमनीयम् ॥

हंढो रसालफलचर्ये । तथाऽपि दूये

यद् प्रनियलं च कठिनं हृदयं विभर्षि ॥ ६ ॥

वसततिउका

गधें सुगंधित जरी करिदी दिशांस,
आम्ना ! स्वरूप तव मोहक लोचनांस ॥

तूतें असे हृदय घट्ट जटाळ पैसें,
हें मन्मनीं फलवरा' परि दाव्य भासे ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— हे फलश्रेष्ठ आम्ना ! तू आपल्या सुगंधानें सर्व दिग्मंडळांला सुगंधित करतोस, आणि तुझे सौंदर्यहि मोठें नयनाभिराम असतें ; परंतु तुला हृदय मान करीण, व जटाळ असावें, या गोष्टीचे मला अतिशय दुःख वाटतें. (दुरून एकाची तों मोठी कीर्ति, प्रत्यक्ष पाहावें तरी मोहक मूर्ति, पण अनुभवावें तो पापाणहृदयी; अशा मनुष्याला हा फन्कारा आहे.) ●●●

आस्रवृक्ष (माकन्द) अन्योक्ति

आर्या

पृष्ठाः खल्ल परपुष्ठाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।
माकन्द ! न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा जगति ॥ ६ ॥

आर्या

सारे वृक्ष घडितले, भवतीं, साऱ्याहि कोकिलां पुशिलें ।
आम्ना ! तव तोळाचें भ्रमराला जगि कुणी न सांपडलें

गद्यार्थ— साऱ्या कोकिलाना विचारून पाहिलें, भोंवतालीं सर्व वृक्ष धुडाळून पाहिले, पण हे आम्नतरे ! भ्रमराला काहीं तुझ्या तोळाचें दुसरें कोणी सांपडलें नाहीं. (सहज कुणी तरी कुणावर तरी हुरळतो, व त्याला पार चांगले म्हणतो. पण रान्या घोर माणसाची महती अशी की, ज्याचें भ्रम फन्काराभरापेक्षा अधिकवेळ एका ठायीं पिकत नाहीं अशा अभिनवमधुलोहप भ्रमरानें (चावट चिन्तित्कानें सुद्धा) सुद्धा खूप घोषाअर्थांहि त्या महतीपुढें धरणागति स्वीकारावी.) ●●●

आस्रफल अन्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

आरुण्यास्रफलस्तुतिं जलममृचनारिकेलान्तर
प्राप कष्टकित तथैव पनसं जात द्विर्धोर्वाहुरग्न ॥
आस्तेऽधोमुखमेव फादलमगाद् द्राक्षाफल क्षुद्रता
श्यामत्व वत जाम्बव गतमहो मात्सर्पदोपादिह ॥७॥

शार्दूलविक्रीडित

आंब्याची स्तुति ऐकुनीं जल घने त्या नारळाचें मन
कांटा ये फणसा, दुभंग वसलें वाळूक तें होउन ॥
वाकें खालतिं केळ, आणि घनलीं घारीक द्राक्षें किती
काळीं टिक्कर जाभळेंहि पडलीं मात्सर्व वाटून तीं ॥७॥

गद्यार्थ—आस्रफलाची स्तुति ऐकून नारळाच्या हृदयाचे पाणी पाणी झालें, फणसाच्या सर्वांगावर काटा आला, वाळूक (दरबूज) दुभंगलें. पेळीचें झाड खालीं पाहू लागलें, द्राक्षें सकोचून अगदीं लहान झालीं, आणि मात्सर्वानें जांभळे काळीं पडलीं. (या अन्वोक्तीचें वैशिष्ट्य नाहीं. केवळ फविकल्पनाकृत वर्णन आहे.) (सज्जनाच्या महतीपुढें निंदकाची करी दगणादण उडते तें वर्णन.) ●●●

आस्रफलान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

मा गर्वं गुरु शर्करे ! तत्र गुणाज्ञानान्ति राज्ञां गृहे
ये दीना धनवर्जिताश्च कृपणा स्वपेजपि पश्यन्ति नो ॥
आस्रोऽह मधुकूपकैर्मम फलेस्तृप्ता हि सर्वे जना
हे दग्धे ! तत्र किं गुणैर्मम फलेस्तुल्य न किञ्चित्फलम् ॥८॥

शार्दूलविक्रीडित

घाटो गर्व न शर्करे ! गुण तुझे, राजे जरी जाणितो
तूतें निर्धन, दीन अन् कृपण हे स्वप्नींहि ना पाहती ॥
मी आंब्या ! रसपूर्ण या मम फलें संतुत सारे जन !
जळ्ळें त्वद्गुण फोल ते ! फल कुणी मत्तुल्य कोठेंच न

गद्यार्थ— (प्राचीनकाळीं, सागर दुर्मिळ व महाग असल्यानें, मुठभर भीमंत व राजे लोकानाच ती लम्प्य असे. आवे मात्र सुकाळाचे, अगदी गरीबाला सुद्धा लम्प्य होते. आज बहुधा सागर व उत्तम आवे एसा भावान विकले जातात, ही गोष्ट निराळी) आंब्या म्हणतो हे शर्करे ! तुझे गुण राजे लोकच जाणतात यामुळें तुला गर्व होऊ देऊ नकोस. कारण समाजातील, दीन, निर्धन, कृपण, अशा निरनिराळ्या थरातल्या लोकाना तू स्वनालसुद्धा दिसत नाहींस, आणि, माझी रसपूर्ण फलें राजांन मान सारे लोक तुप्त होत आहेत. जाळ ते तुझे गुण ! माझ्यासारखें फळच कुठ नाहीं. (माकर्षवागचे वारे धाडू लागल्यापासून, केवळ बहुजनसमाजासाठीं जें जें फाय असेल तें चांगलें. व मुठभर भीमंत, माडवळ्याहा, दुस्वार्थांतीं जें जें फाय

असेल तें सरसकट चाईट, असें म्हणण्याची जी फंयन पडली आहे अगदी तिला तंतोतंत धरून भावां वाखरेला हिणवीत आहे!)

आम्रवृक्षान्योक्ति

आयां

गाता कोकिल एव ज्ञाता च रसाल एव नियतमिदम् ।
यःपञ्चममुद्रायति तस्यास्त्रियु पुलकसुकुलानि ॥ ९ ॥

आयां

कोकिल एकच गायक रसधेत्ता त्यास एक आंयाच ।
गातां हा पंचम, त्या तरुवर मोहोर येइ रोमांच ॥ ९ ॥

गद्यार्थ— कोकिल हा एकमेव गायक-आणि त्याचें रसग्रहण करणारा खरोखर आम्रवृक्ष हा एकच ! कोकिल पंचम स्वरात गाऊ लागतो—आणि आम्रवृक्षाच्या जणू हाडातून, आव्याच्या मोहोराच्या रूपानें, अंगावर, रोमाच उभे राहतात. ●●●

(ऊस) इक्षुदण्डान्योक्ति

वसंततिलका

कान्तोऽसि नित्यमयुरोऽसि रसाकुलोऽसि
किं चासि पञ्चशरकामुंरुमद्वितीयम् ॥
इक्षो ! तवास्ति सकलं परमेष्ठ्युम्
यत्सेवितो भजसि नीरसतां क्रमेण ॥ १० ॥

वसंततिलका

तूं गोड, सुंदर उंसा ! रसपूर्ण सर्व
आहेस रे स्मरधनुष्यचि तूं अपूर्व ॥
हैं सर्व गोड; परि एकच दोष माने
कीं सेवितां रुचि तुझी सत्ते क्रमानें ॥ १० ॥

गद्यार्थ— हे उंसा ! तू सुंदर आहेस, गोड आहेस, रसपूर्ण आहेस जणू अपूर्व असं मदनधनुष्यच आहेस. हे सर्व ठीकच आहे पण तुझ्यात मला एकच उणेपणा दिसतो, तो हाच, मीं, तुजें सेवन करता करता हळू हळू (गुळाकडून धाव्याकडे) तूं नीरस होत जातोस. (सकाव्याप्रमाणें धणे धणे नवनामुपेति—क्षणा-क्षणाला माव नव रवाची प्रतीति द्यावी तसें माव दुब्यांत होत नाहीं.) (प्रतिभा भारत वाळेल्या कवीन) ●●●

कञ्चुकान्योक्ति (चोळी)

स्वागत

श्रीमता कयय कञ्चुक ! पूर्वं
कानि कानि मुक्तानि कृतानि ॥
जन्म यापयसि येन समस्तं
हारहृद्यहृदये हरिणाश्याः ॥ ११ ॥

स्वागत

कञ्चुका ! गतमवीं तव हस्तें
सांग काय घडलीं मुक्तें, तें ॥
जन्म घालविसि सर्वेचि लुब्ध्या
हारशोभित हृदीं रमणीच्या ॥ ११ ॥

गद्यार्थ— हे वैभवशाली कञ्चुका ! गेल्या जन्मांत काय काय पुण्यकृत्यें केलीस तें तरी सांग, कीं ज्याच्या बळावर, हारानें मडित अशा हरिणाशीच्या हृदयावर सारा जन्म तू घालवितोस ! (विशेषशी कर्णेवगारी (निदान या जन्मात तरी,) ज्याची दिवून पडत नाहीं तरी जो जगला हेवा वाटावा अशा 'उच्च' पदीं आरूढ झालेला दिसतो अशाळा उद्देशून.) ●●●

(कपि) मार्कटान्योक्ति

उपजाति

युक्तं समायां खलु मार्कटानां शाखास्तरूणां मृदुलासनानि।
सुभाषितं चीकुरितारिथेयी दन्तेर्नखाप्रैश्च निपाटितानि १२

उपजाति

समा कपींची ! तिथ योग्य होती
फांधा तरुंच्या मृदु आसनें सीं ॥
अन् ओरपाडे नख दंत यांचे
आतिथ्य तें ! स्वागत धीकृतीचें ॥ १२ ॥

गद्यार्थ— साकडाची समा मरली ! तिचें झाडाच्या फांधा याच मऊ बैठकी, चीकरा हेंच स्वागताचें मधुर मापण आणि नखानीं दातानीं ओरपाडणें हेंच आतिथ्य ! अशा स्थळीं व प्रसंगीं हें सर्व योग्यच गृहटलें पाहिजे. (असंस्कारी जनसमुदाय. सुरसुकुलानें याहून कष्टली अपेक्षां ठेवूं नये. गाढवाचा गोंधळ व लायाचा मुकाळ !)

मनुष्यम्

द्वारं पक्षसि केनापि दत्ताग्नेन मकटाः ।
मेदि जिप्रति संक्षिप्य करोयुन्नतप्रासनम् ॥ १३ ॥

अनुष्टुभ्

अर्थे वरिं दिव्या हारा वधे मकट चाटुन ।

हुगुनी वेइ फेकून—फरितो वर आसन ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—कुणा अत्र माणसानें मकडाच्या गळ्यात हार घातला । सहजिकच माकडानें तो चाटून पाहिला, हुगून पाहिला, आणि फेकून दिला, आणि आपले (लाळ) कुल्ले वर केले । (' अरसिनेपु कवित्वनिवेदनम् ' अर्थे म्हणण्यानें, एकाद्या अरसिकाची समावना, जेव्हां, फार सौम्य वाटेले, तेव्हा या श्लोकाचा उपयोग प्रभावी ठरेल,) (वरील दोन्ही श्लोकात अन्योक्तीबरोबरच उत्कृष्ट स्वभावोक्ति आहे. !)

कमलान्योन्नि चातच कमलपत्र-कमलिनी चाविपर्यी अन्योक्ति श्लोक १४ ते २० पर्यंत.

मालिनी

अपि दलदरविन्द ! स्पन्दमान मरन्द
तत्र किमपि लिहन्तो मञ्ज गुञ्जन्तु मृद्गा ॥

दिशि दिशि निरपेक्षस्तानकीन निवृण्ण—

नपरिमन्मयमन्यो ब्रान्वत्रो गन्धवाहः ॥ १४ ॥

मालिनी

विकसत कमला ! तू गाळिशी त्या मधूतें

पिउनि अलि करू वे मंजु गुजारयातें ॥

दश दिशि तत्र गद्या स्वार्थे सोडून, नेतो

अलगविच तत्र यधू गधयाही सदा तो ॥ १४ ॥

गद्यार्थ— हे उमलत्या कमला ! तुझा गळगारा मध चाटीत सुगे तुझ्या मोकतीं मज्ज गुजारव करीत खुशाल रुजी घालेत ! परंतु तुझ्यापासून फयाकीही अपेक्षा न करता, तुझी सुगंध (नीति) दशदिशात पसरविणारा हा गधयाह म्हणजे वारा तुझा आगळाच (सराबुरा) यधु (मिन) आहे हें नीट ध्यानात घे ! (स्वार्थोसाठी चाटुगिरी करणाऱ्यानाच आपले मिन समजणाऱ्या मोळ्या भीमाना, त्याचे खरे मिन कोण हें सांगण्यासाठी ही अन्योक्ति आहे)

उपमाति

रे पद्मिनीपत्र ! भनच्चरित्र चित्र प्रतीमो वयमत्र किञ्चित्
त्व पद्मजन्मापि यदृच्छामात्रापि स्पृशस्वम्बुन पद्मसङ्गि १५

इन्द्रवज्रा

हे पद्मपत्रा ! तव हें चरित्र

वाटे मला अल्प तरी विचित्र ! !

पकात दैवे जरि जन्म तूतें

न स्वार्थीसी पकिल तू जलातें ॥ १५ ॥

गद्यार्थ— हे कमलपत्रा ! तुझी वागणूक, मला तरी थोडी जगावेगळीच वाटते. दैवयोगानें, तुझा जन्म जरी चिलखत झालेला असला, तरी, तू चिलखतिभ्रित पाण्याला स्पर्शसुद्धा करीत नाहीस. (हलक्या कुळात जन्मलेल्या व वाईट सर्गतीत वाढलेल्या पण आपले चरित्र विशुद्ध ठेवणाऱ्या सज्जनाला प्रत्यवाद !)

पुष्पिताम्रा

रुचिरतिरुचिरा शुचित्वमुच्चै शिरसि धृत स्वयमेव शङ्करेण

कमलिनि ! मलिनीकरोपि कस्मान्मुखमिदमिन्दुमुदीक्ष्य

लोककान्तम् ॥ १६ ॥

पुष्पिताम्रा

अति मधुर छटा शुचित्व उच्च

शिरसि धरिल स्वयमेव शकरेंच ॥

कमलिनि ! मलिनत्व का मुखासत ?

जनसुखकारक पाहुनी विधूस ? ॥ १६ ॥

गद्यार्थ— ज्याला वण अति सुंदर, पावित्र्य अतिशय धोर, ज्याला स्वयं शकरानें आपल्या शिरावर धारण केले आहे अशा, सर्व जगाला सुखादायक चंद्रालाहि पाहून, हे कमलिनि ! तुझ्या सुखाला अशी मलिनता कां बरे ? (कमलें चंद्रोदयारा मिटतात.) (काहीं नन्द्रप्र, दुराराथ्य टीकाकार, कां, ज्यांना कृतीही सौंदर्य दिसत, गुणाच डोंगर दिसले तरी ते नाक मुरडा वयाचेच, अशाना उद्देशून ही अन्योक्ति आहे !)

वमततिष्का

लक्ष्मीः स्वय निरसति त्वयि लोकधारी

मिरेण चापि विदितीऽसि दृढानुराग ॥

बन्दीन गाथति गुणास्तन चञ्चरीक

क पुण्डरीक ! तत्र साम्यमुीकरोति ॥ १७ ॥

वसंततिलका

लक्ष्मी स्वयं निवसते जिय लोकघात्री
मित्रासिही तव दिसे परिपूर्ण मैत्री ॥
भाटापरी तव गुणस्तुति भृंग गाई
हे पुंडरीक! तव साम्य कुठें कुणाही ! ॥ १७ ॥

मार्थ— जगनाचें धारण करणारी लक्ष्मी स्वयं तुझ्यात वसति करते; मित्राशी (सूर्याशी) मित्रराक्षशी ही तुझी दृढ प्रीति दिसून येत आहे. भाटाप्रमाणें भुंगे तुझें गुणगान करीत आहेत. हे कमला ! तुझे साम्य हुवून्या कोणात दिसणार आहे ? (कसलेंच न्यून नसलेल्या सर्वतोपरी भाग्यशाली माणसाला उद्देशून- बहुधा कोणा राजाला उद्देशून कोण्या कवीने श्लोक रचिला असावा.)

•••

शाईळविक्रीडित

एकस्मिन्ननिरावयो समजनि स्वच्छे सरोवारिणि
भ्रात. सद्गुणखेन कानिचिदहान्यत्र व्यतीतानि नै ॥
लब्धं तामरस ! त्वया मृगदृशा लीलानतसास्पद
शैवाल विलुठामि पामरजधूपादाहते पायसि ॥ १८ ॥

शाईळविक्रीडित

एका स्वच्छ सरोवरांत अपुला झाला असे जन्म रे
गेले गोड इथें कितीक दिन रे मैत्रीमयें आपुले ॥
नारीजात सदा प्रसाधनपदीं पद्मा ! तुला ठेविते
मी शैवाल इथें जळांत डुलतें छुद्र खियांच्या पदें १८

मार्थ— (शैवाल कमलास म्हणतें—) एकाच स्वच्छ सरोवरात तुला आणि माझा जन्म झाला. भाऊ ! याच ठिकाणीं तुझे व माझे किती तरी दिवस, मधुर मैत्रीसुखात गेले. पण हे कमला ! तुला मान हरिणाशींच्या सौंदर्यवर्धक साधनात स्थान प्राप्त झालें आहे आणि मी शैवाल मात्र, छुद्र खियांच्या पायांनीं दबकलेल्या पाण्यांत, दफडन तिऊडे दकलले जात आहे ! (दोन सारख्या भावांपैकीं एक, भाग्यशाली, मोठ्या पदाला नदतो; व दुसरा समाजान लायाडला जातो; दोन सारख्या बहिणांपैकीं एक राजाची राणी होते, व दुसरी निचारी दारिद्र्याचे वध उपशीत असते. 'दो फूल साथ फूले, किस्मन् बुदा बुदा है' या वैदम्याला उद्देशून.)

•••

भायें

मधुप इव मास्तेऽस्मिन्मा सौरभलोभमस्तुजिनि । संस्थाः ।
लोकानामेव मुदे महताऽप्यात्माऽमुनाऽर्षिता नीतः ॥ १९ ॥

भायें

मधुपापरि या मरुता सुगंधलोभी असें न गण नलिनी !
जगदानन्दास्तवची याचक हा होइ थोरही असुनी १९

मार्थ— हे कमलवेली ! भ्रमर जसा (मधाचा) लोभी, तवाच बारा हा सुगंधाचा लोभी; अशी समजूत तू करून घेऊ नकोस. वास्तविक, हा अतिशय थोर असून यानें केवळ जगदानंदकारक काय करण्यासाठींच, ही याचकवृत्ति स्वीकारलेली आहे. (पोटाची रज्जगी भरण्यासाठी याचक येतात, व घरेचे सुखी असून, केवळ एक्यांघाटी याचना करणारे येतात त्या दोघानाहि एकाच मापाने मोजणाऱ्या भीमताना उद्देशून.)

•••

शाईळविक्रीडित

नीरार्निभलतो जनिर्भुरता राममुखस्पर्धिनी
वास किं च हरेः वरे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ॥
सर्वस्व तदहो महाकविगिरा कामस्य चाम्भोरुह !
त्व चेष्टीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्त्वा किमाचक्ष्महे ? २०

शाईळविक्रीडित

जन्म स्वच्छ जळीं ; तुझी मधुरता स्त्रीच्या मुखाचे परी
विष्णूच्या करि वास, गंधहि असा कीं देवचित्त हरी ॥
पद्मा तूं मदननास सत्कविसही सर्वस्व होसी, परी—
बोलूं काय ? तुला जर प्रणय रे या छुद्र भुंग्यावरि २०

मार्थ— हे पद्मा ! स्वच्छ जळात तुला जन्म झाला, सुंदरीच्या मुखासारखी मधुरता लाभली, श्रीविष्णूच्या हातांत वसतिस्थान मिळालें, देवाचें चित्त हरण करणारा सुगण रामला, आणि तू महाकवींच्या वाणीचें व मदननाचें सर्वस्व होऊन कसलेंच तरी छुद्र भुंगावरच जर तुझें प्रेम जडलें तर आम्ही म्हणावें तरी काय ? (सर्वगुणसंपन्न राजकन्येचे हलकट माणसावर प्रेम बडोवें तिचा सर्वगुणसंपन्न सज्जनाचें एखाद्या छुद्राशीं मैत्री करावी व ती सोडतां येऊ नये अशा प्रसंगाला उद्देशून.)

•••

करीरान्योक्ति

मनुष्य

किं पुष्प किं फल चास्य करीरस्य महात्मन ।
येन वृद्धिं समासाध न कृत पत्रसंग्रह ॥ २१ ॥

आयं

धोर करीर महात्मा पुष्प कुठें यास वा कुठें फलही ? ॥
इतुकी उन्नति पावुनि केला यानें न पत्रसंग्रहही ॥ २१ ॥

गद्यार्थ— (करीर नावाचें एक मोठें वाढणारें काटेरी झाड, याला पानें फुलें फळें कांहींच लागत नाहींत.) ह्या महात्म्या करीराला कुठली फुलें आणि कुठली फळें ! एवढा मोठा होऊन यानें सुखा पत्रसंग्रह सुद्धा केला नाहीं ! (चागल्या व वाईट दोन्ही अर्थानीं ही अन्योक्ति घेता येईल. रत्न्या निर्लेशम मनुष्याने—धन संपत्ति तर साचविली नाहींच पण मोठ्या पदाला बद्दल साधी उपजीविका सुद्धा मिळविली नाहीं, इतकी अपरिमह वृत्ति ! असे गुणगान हें होईल, किंवा कुसिताभानें हा एवढा योग्या वाढला, तरी, इतर ऐश्वर्य राहो, पण, चार पोथ्याची पानें (पत्रसंग्रह) सुद्धा, बियाऊनासाठीं यानें जमविलीं नाहींत असेंहि म्हणता येईल.)

कलशान्योक्ति

शाईलविक्रीडित

भात काञ्चनलेपगोपितवहिस्ताम्राकृति सर्वतो
मा भैषी कलश । स्थितो भन चिर देवालपस्योपरि ॥
ताम्रत्व गतमेन काञ्चनभयी कीर्ति स्थिरा तेषुना
नान्तस्तत्त्वनिचाराणप्रणयिनो लोका बहिर्भुद्रय ॥ २२ ॥

शाईलविक्रीडित

आच्छादी तव ताम्रदेह कलशा ! स्तोत्रं चंद्रयाजुनीं
राहा वृ स्थिर मदिवावर अथा, भीती नसो ल्यन्मनीं ॥
'सोन्याचा' तव कीर्ति ही स्थिर असे, ताचें बसे लोपुनी
पाहीना कुणि आतले, जन भुले वाहेरचे पाहूनी ॥ २२ ॥

गद्यार्थ— हे कलशा ! (देवळावरच्या कलशा !) तुझा
मूळचा तान्याने पडविलेला देह सोन्याने बोहीकडून आच्छादून
राकलेला आहे. (सोन्याचा तुझ्यावर मुलामा घेलेला आहे.)
त्यामुळे तुला आतां मिथ्याचें मुळीच कारण नाहीं व खुशाल
देवभद्राच्या शिरावर विरकाल राहा. तुझे ताम्रत्व गेलेलें

आहे. 'वृ सोन्याचा आहेस' ही तुझी कीर्ति आता बद्दमूल
होऊन बसली आहे. सर्वसाधारण माणसाना भातज्या तत्त्वाचा
विचार करण्याची मुळीच आवड नसते—ते स्वभावातच बहि
र्भुद्रय म्हणजे वाहेरच्या देजाच्यावर बुरळणारे असतात ।
(मूळीत स्वतःची पात्रता नसता बशिल्याने उच्च पदीं चढणा
न्याना उद्देशून, एखाद्या लोकप्रिय पदाचें उभे केलेले नालायक
उमेदवार, शेंदूर लावलेले दाढ, निवडून येतात, एवढेंच नव्हे
तर मनीसुद्धा होतात. हाहि ताच्यावरील सोन्याच्या मुलाम्यानें,
कलशाचा 'कलश' झाल्याचा प्रकार !)

आयं

दृढतरगलननिबन्ध कूपनिपातोऽपि कलश । ते धन्य ।
यज्जीवनदानैस्त्व तर्पणं नृणा हरसि ॥ २३ ॥

आयं

घेउनि फास गळ्याला, धन्य तुजें कूपपतनही कलशा !
कीं वृ जीवनदानें तृष्णातीची निघारितोस तृणा ॥ २३ ॥

गद्यार्थ— हे कलशा ! स्वताच्या गळ्याला घट्ट फास लावून
घेऊन, स्वतः विहीत खोल जाण्याचें अथ पतनहि पत्करतोस,
तें पतनसुद्धा वेचदें धन्य म्हणदें पाहिजे. कारण वृ जीवन
दानान (पाणी देण्यान) तृष्णात्यावृळ अशा जनाचें दुःखहरण
करतोस । (सत्कार्यास्तव वृ ऋतुणारे, देशस्वातंत्र्यासाठीं
पार्श्वी जाणारे देशभक्त असेच इतरांना जीवन देतात व स्वतःच्या
गळ्याला लागणाऱ्या फासाला धन्य करतात.)

कल्पवृक्षान्योक्ति

शाईलविक्रीडित

औदार्यं भुवनत्रयेऽपि निदित सभूतिरम्भोनिचे—
वंशोसो नन्दनक्रानने परिमलो गीरीणचेतोहर ॥
एव दादृगुणोत्कर सुरतरो सरोऽपि लोकोत्तर
स्वादर्थिप्रनार्यार्थिपारणविधावेको निवेको यदि ॥ २४ ॥

शाईलविक्रीडित

ज्याची त्यात उदारता त्रिभुवनीं—जन्मे समुद्रामधें
राहे इन्द्रयनात—मोहित करी देवांस सौरभ्य तें ॥
सारे कल्पतरूंत दादृगुण हे उत्पट्ट होते, जर—
पात्रापात्र निवेक एकचि कधीं दादृ शके तो तर । ॥ २४ ॥

गद्यार्थ— ज्याची उदारता सान्या त्रिभुवनाला ग्राहीत आहे; ज्याला समुद्रमथनाचे प्रसंगी क्षीरोदधीत जन्म लाभला; ज्याचे बसतिस्थान नन्दनवन; ज्याचा मुगध देवाचें मुद्रा चित्त हरील असा; अशा रीतीनें दातृगुणप्रधान गुणसमुच्चय या कल्पतरूचा मोठा अपूर्वच ठरला असता—जर याचकाना दान देण्यात यानें केवळ एक पात्रापात्रविवेक दाखविला असता तर ! (आल्या गेल्याला, “भाई भाई” म्हणून मिळ्या मारणारे, पात्रापात्रविवेकशून्य आजही आहेतच. प्रत्येक भक्ताला, तो मागेल तें देत राहून, सर्व सृष्टीवर उडत्यामुठल्या आपत्ति आणणारे मोठे शक्कर, पूर्वीही होतेच, त्यांना उद्देशून.)

शार्दूलविक्रीडित

स्वर्लोकेत्य शिखामणिः सुरतरुग्रामस्य धामाद्भुत
पौलोमीपुरुहूतयो परिणति. पुण्यावलीनामसि॥
सत्य नन्दन ! किं त्विद सहृदयैर्नित्य निधिः प्रार्थ्यते
“त्वत् खाण्डवज्ज्ञताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः” ॥ २५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

स्वर्गा भूषण, धाम अद्भुत सदा तू देववृक्षाप्रति
पुण्याचें फल तू असें तुज शची अन् इद्र हे मानिती ॥
याळा ! सर्व खरें, परी सहृदय हे ब्रह्मास हें प्रार्थिती—
कीं, “वैश्वानर दग्धखाण्डव असा स्पर्शो न तूतें
कर्धी” ॥ २५ ॥

गद्यार्थ— बाळा कल्पतरु ! तू स्वर्गास मस्तकावरील रत्ना-
प्रमाणें भूषणभूत आहेस, सर्व देववृक्षामध्ये अष्ट आहेस;
प्रत्यक्ष इद्र व इद्राणी तुला, स्वतःच्या पुण्यावलीचें फल
मानतात, हे सारें खरें ! परंतु सहृदय, सज्जन ब्रह्मदेवाची अशी
प्रार्थना करीत असतात, कीं, खांडववन जाळणारा तो वैश्वानर
वणवा, तुझ्यापासून दूर असे !

(इतराना, जे मागावें ते देणारा कल्पतरु, पण
स्वसंरक्षणाची, काही, त्यानें व्यवस्था केलेली दिसत नाही.
अन्यथा, इतराचें ईषित देणाराला, स्वसंरक्षणाचीही—अग्नीनें
मुद्रा स्वतःला जाळू नये—अशी व्यवस्था करून घेता आली
असती. पण मग आत्यंतिक औदार्याला घटा लागला असता
ना ! आत्यंतिक अहिंसेच्या आग्रहापायी, गांधीनीं, शेवटच्या
दिवसात, हिंदुस्थानची सारी राजसत्ता हातीं असतांनाही
स्वसंरक्षणासाठीं आरक्षकव्यवस्था नाकारली, व, पाकिस्थानला

कोट्यवधि रुपयाची औदार्याची खेरात चालू ठेवली; त्यावेळीं
त्याच्या भन्यायाना जी मीति पोटात वाटत होती, तिचें
हुवेहुब चित्र या अन्योर्त्तीन नाही का !)

भनुद्रुम्

कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद्यदि फलप्रदः ।
को विशेषस्तदा तस्य वन्यैरन्यमहीरुहैः ॥ २६ ॥

भनुद्रुम्

कल्पद्रुहि उरारीणें फलदायी ठरे जर ।
त्याच्यात अन्यवृक्षांत काय अंतर हो तर ? ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— (जे मागावें तें तात्काळ देणारा हेंच तर कल्प-
द्रुमाचें वैशिष्ट्य.) कल्पद्रुमसुद्धां जर सावकाश कालान्तरानें
फलदायक होणार असेल, तर मग, रानातल्या इतर झाडात व
त्याच्यात अंतर तरी काय ? (याचकाला, याचनेचें दुःख फारसे
भोगावयास न लाबता, तात्काळ दान देणारा, अशी ज्याची
कीर्ति. अशा कोण्या दात्यानें त्या कीर्तिस न साजेसे, वर्तन
केल्यास, त्याला उद्दे न)

वैतालीय

न मया रचित तवाळवाल
पयसा वा विहितस्तवामिषेक ।
अपि कल्पतरु ! परोपकारे
भवतो विश्वविलक्षण प्रकार ॥ २७ ॥

वैतालीय छंद

तुज मी रचिलें कधीं न आळें
कथिही वा न जलाभिषेक केलें ॥
परि कल्पतरु ! परोपकार
करितां हाच विलक्षण प्रकार ॥ २७ ॥

गद्यार्थ— हे कल्पतरु ! मी तुझ्या मुळाशीं कधीं आळें
केलें नाही; किंवा, कधीं साक्षेपानें, तुझ्यावर पाणी शिंपडलें
नाहीं. (इतका मी तुझ्याशीं तुटकपणें अनास्थेनें वागलोः)
तरी परोपकार करण्याचे बाबतीत (दुसरा आयत्याशीं कसा
वागला हें लक्षात न घेतां, समवृत्तीनें तू वागतोव,) हा प्रकार
मात्र फार लोकविलक्षण म्हटला पाहिजे. (आपण कसेंहि
परिपणान वागलों तरी भिन, बहु भगिनी, माता, पिता,
इत्यादि, आयत्यावरील प्रेमांत अतर पडूं देत नाहीत, असा
अनुभव येतो, तेव्हाचे पश्चात्त इद्रयाचे हे उद्गार आहेत.)

कस्तूरिकान्योक्ति

मालिनी

अथि वत गुरुगर्वं मास्म कस्तूरि ! यासी—
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरमेण ॥
गिरिगहनगुहायां हीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनेव प्राणहीनं करोथि ॥ २८ ॥

मालिनी

तुज नच बहु होयो गर्व कस्तूरि ! साचा,
अखिलपरि मळांच्या श्रेष्ठ त्वत्सौरभाचा ॥
गहन गिरिगुहान्तीं जो लये आश्रयासी,
गरिच तव पित्याचा प्राण त्यानंच घेशी ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—हे कस्तूरी ! जगातल्या सर्व सुगंधात, तू श्रेष्ठ आहेस, या गोष्टीचा, तू पार गर्व धरू नकोस. — कारण, पर्वताच्या खोल खोल गुहात, आश्रयार्थ लपून बसणाऱ्या, अतिशय दीन अशा तुझ्या जनकाच्या प्राणहानीला, हा तुझा सुगंधच कारणीभूत ठरतो (हे लक्ष्यात ठेव !) (आपल्या मुलाला सद्बिद्यासंपन्न, सद्गुणसंपन्न करण्यासाठी माताभित्यानीं आपल्या सर्वत्वाचा होम करून, सर्वतोपरी 'जिवत मरण' पत्कारिले, याची बाणीव न ठेवता, स्वतःच्या गुणसंपन्नतेचा गर्व बाहणाऱ्या वृद्ध मुलास उद्देशून.)

•••

मन्दाग्रान्ता

जन्मस्थान न खलु विमल वर्णनीयो न वर्णो
दूरे पुंसा वपुषि रचन् पङ्कशङ्कां करोति ॥
यद्यप्येन सकलसुरभिद्रव्यगर्वापहारी
को जानीते परिमलगुणः कोऽपि कस्तूरिकायाः २९

शाबूलविनीडित

जन्मस्थान न शुद्ध ; रंगहि कधीं वर्षू नये जो कुणी
घाटे ही दुर्लमी जणू चिखलशी वेहावरी लावुनी ॥
हें सारें, परि गर्व ही हरितसे साच्या सुगंधांतला
कस्तूरिंत कळे न गंधगुण हा आला कसा कोडला ! २९

गद्यार्थ— कस्तूरीचें जन्मस्थान (हरिणाची नाभि) करावें तर तें शुद्ध नव्हे, रंग बंधावा तर तो कुणी वर्णू नये असा. कुणी बर अंगावर लावली, तर दुर्लभ विलस फलत्यागारवें बायवें, हें सर्व असलें तरी तिला सुगंध मान अखिल जगातल्या साऱ्या सुगंधी द्रव्यांचा गर्व हरण करील असा ! हा अपूर्व सुगंधगुण तिला कसा कोटून प्राप्त झाला तें कोण सांगू शकेल ? (इलक्या

कुळात जन्मलेल्या, वर्णानें, रूपानें, सुंदर तर नव्हेच, पण, कुरूपच असलेल्या, पण, सद्गुणानीं सर्वश्रेष्ठ ठरणाऱ्या कोण्या अलौकिक व्यक्तीस उद्देशून.)

•••

काकान्योक्ति

वसंततिलका

कृष्णं वपुर्वहतु चुम्बतु सफलानि
रम्येषु संसतु चूतवनान्तरेषु ॥
पुंस्कोनिलस्य चरितानि करोतु कामं
काकः कलध्वनिविधौ स तु काक एव ॥ ३० ॥

वसंततिलका

काळा असो; मधुर खात असो फळें तीं
आघ्रांत रम्य वसतींही करो धनान्तीं ॥
हें कोकिलासम करी जरि काक सर्व
काढी ध्वनीच परि केवळ " काव ! काव ! " ॥ ३० ॥

गद्यार्थ— कावच्याचा रंग काळा अणो; तो मधुर फळें खात अणो; रम्य आन्नवनत वसतीही करो; हें सर्व कितिही तरी कावच्याचें, कोकिला सारवें दिसत असलें, तरी, सोडवून ध्वनि कडील तो मात्र ' काव ! काव ! ' (योर माणसाचें, इच्छा क्वितीही प्रकृतीनीं, हीन माणसानें, योग आणलें, तरी, प्रकृत हृदयच वेडीं योर तो योर, हीन तो हीन हें उघडकीस आणतिलेच राहात नाहीं !)

•••

वैतालिय

विधिवेव विशेषगर्हणीयः
कस्ट ! त्वं स्ट कस्तवापरायः ! !
सहकारतरी चकार योऽसौ
सहवासं सारलेन कोकिलेन ॥ ३० अ ॥

वैताळीय

तुज कोकिलसंगती जयांन
दिखली याघ्नतरुघरीच तेंण ॥
विधि निंधाचि तो ठरे विदोष
रट काका ! तज यांत काय दोष ? ॥ ३० अ ॥

गद्यार्थ— आऱ्याच्या शाहावर ज्या प्रसवेवानें तुझी कोकिलाशी संगत घडविली (आणि तेंहि कोकिलाघारवेंच मधुर कूजन करतील असा खोश्याच अपेक्षा चनमानग्राह उच्यत केला व शाहिनकच त्या फलत्या याबद्दल) तो प्रस-

देवच विरोध दोषी ठरतो ! हे कावळ्या ! तू आपण कावकाव कर. तुला यांत काय दोष ! (नीट लायकी न पाहता अगदीच निवृत्त गुणाच्या माणसाला मोठ्या पदावर बघविलें, व, त्याच्या-कडून अपेक्षाभंग झाला, तर, दोष कोणाचा ?)

शाईलविक्रीदित

काक ! त्वं फलनम्रमाप्तनिपिन दैवात्समासाद्यन्
किं कर्णो वधिरीकरोपि परुषकैकारकोलाहलः ! ॥
मौनं चेदवलम्बसे रतभरप्रक्रान्तपुंस्त्रोकिल-
भान्त्याऽपि त्वयि संचरन्ति न कथं मुग्धाः कटाक्ष-
च्छटाः ? ॥ ३१ ॥

शाईलविक्रीदित

लाभोनी फलनम्र आप्तवन हें काका ! सुदैवें असे
कां फानां किटवून टाकिसि फुका काकारवें फर्केदो
घेसी मौन तरी रतात जणुं तू कोकीळसा भासुनी
मुग्धांचे तिरपे कटाक्ष न च कां घेरील आकर्षुनी ३१

गद्यार्थ— हे काका ! फलभरानें वाढलेल्या भाव्याच्या
झाडाची, राईची राई, सुदैवाने तुला लाभली असता, येथें
बसत तू आपल्या कक्षेक काकारवानी. कां उपाच, कान किटवून
टाकीत आहेस ? तू जर गप्प बसलास, तर, रतात कोविळप
वाटून मुग्ध कोविळांचे प्रेमळ कटाक्ष, तू आपल्याकडे आकर्षून
घेऊ शकणार नाहीस का ? (पण मूर्खाल, आपलें तोंड,
नको तेथें, व, नको त्यावेळीं उघडून, आपला मूर्खपणा जग-
जाहीर करण्याची जमनात खोड भगतें ती जाणार करी ?
मौन धारण घेवें, तर, कित्येक अन्न सुद्धा, मुखात खपून जातात,
हें आपण पाहात नाही का ?)

उपजाति

काकस्य गात्र यदि काञ्चनस्य
माणिक्यारत्नं यदि चञ्चुदेशे ॥
एकेतपक्षे प्रथमं मणीनां
तथाऽपि काको न तु राजहसः ॥ ३२ ॥

उपजाति

सर्वो ग्हाळें जरि सोनियाचें
चोर्चीत मुंफुं जरि रत्न सार्चें ॥
पंखांत रत्न जडलीं तयास
तरीहि तो काक न राजहस ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ— कावळ्याचें शरीर जरी सोन्याचें केलें, चोंच
रत्नाची केली, दोन्ही पल रत्नांनीं गुफिले तरी कावळा कांहीं
राजहस होत नाही. (तेथें पाहिजे जातीचें. सौंदर्य आणता
येईल पण गुण कोटून आणणार ! सोन्यारत्नांनीं मदविला,
तरी, कावळा, दूष, पाणी, निराळें करूं शकेल काय !)

अनुष्टुप्

“वयं काका वयं काका” इति जल्पन्ति वायसाः ।
तिमिरारेस्तमोहन्तु शङ्कातद्धितमानसा ॥ ३३ ॥

अनुष्टुप्

“काक आम्ही ! काक आम्ही ! न हो आधार” हें असें
ज्योत्स्नेत बोलतो काक तमोग्रशशिभीतसे ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ— (चादण्यात कावळे कावकाव का करतात यावर
उत्प्रेक्षा.) चद्र हा अंधाराना नाश करणारा; कावळ्यांचा व
अंधाराचा राग एक. तेव्हा चद्र उगवला, कीं, रागादर्याचें,
अंधाराबरोबर आपलाहि नाश व्हावयाचा, या भीतीनें चणू
काय चादण्यात (“आम्ही अंधार नाही.) आम्ही कावळे,
आम्ही कावळे ! ” असे तमोनाशी चद्राला नीट बसवण्यासाठी,
'काव काव' असा ध्वनि, कावळे करीत असतात.)

अनुष्टुप्

तुल्यवर्णच्छदैः कृष्ण सङ्गतः किल कोकिलैः ।
केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भापते ॥ ३४ ॥

अनुष्टुप्

काळा त्यांसम वर्णानें मिसळें कोकिलांमधें ।
ओळखी कोण काकाला जर तो न स्वयं वदे ? ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ— सारख्याच रंगाचें आवरण असलेल्या कोकि-
लांमधें, काळा कावळा मिसळला असता, तो स्वता तोंडातून,
कावकाव ध्वनि जर न काढील, तर त्याला कोण ओळखून
काढू शकेल ? (पण गप्प बसेल तर तो कावळा फसला ?)

शाईलविक्रीदित

किं केकीव शिखण्डमण्डिततनुः ? किं कीरवत्पाठनः ?
किं वा हस इवाङ्गनागतिगुरुः ? शारीर किं सुखनः ? ॥
किं वा हन्त ! शकुन्तराजपिस्वव कर्णामून सिञ्चते !
काकः केन गुणेन काक्षनमये व्यापारितः पञ्जरे ! ॥ ३५ ॥

सुमंदारमाला

मयूरापरी काय यातें पिसारा ?
 वदे काय हा पोपटाचे परी ?
 स्त्रियां चाल दावी असा हंस कां हा ?
 कुठें तुव्य साळुंकिशीं सुस्वरीं ? ॥
 करी, पक्षिराजा अशा कोकिळाच्या
 परी काय कर्णीं सुधासिंचन ?
 सुवर्णांच्या पंजरीं ठेविला काक
 हा कोणत्या तड्डणा पाहून ? ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ— (कुण्या मूलांनि सोन्याच्या पिंजऱ्यात कावळा ठेवलेला पाहून कवि विचारतो—) याला काय मोरासारखा सुंदर पिसारा आहे ! हा काय पोपणसारखा बोळू शकतो ! स्त्रीजातीला सुंदर ललित गति गुरूसारखा दाखविणारा हा काय हंस आहे ! हा काय साळुंकीसारखा सुस्वर गाऊ शकतो ! किंवा पक्षिराज कोकिळाप्रमाणे हा काय कानामध्ये अमृतसिंचन करू शकतो ! यापैकी, एकहि, हा जर करू शकत नाही, तर मग या कावळ्याचा कोणता गुण पाहून, याला, मोठ्या दिमाजातें, सोन्याच्या पिंजऱ्यात ठेवण्यात आलें आहे ! (अर्थाशी अर्थाअर्था सन्ध नसणाराला अर्थमन्त्री, कादंबरीलेखकाला शेत वीमनी नेमले जाण्याचे प्रकार पाहिले म्हणजे वा अन्योक्तीची आठवण होणारच.)

(काजवा) खद्योतान्योक्ति

खिलरिणी

जगच्चक्षुस्तेजोनिधिरखिलमहाशामभितो
 मयूखैराक्रामन्नपि मनसि मान न वहते ॥
 त्रिधात्र खद्योत ! त्वं नित्यं त्रिजलीं ते गरितदो ?
 कियत्तेज पुच्छे ! तदपि वत गर्वेण बलसे ॥ ३६ ॥

शिवरिणी

जगच्चक्षुस्तेजोनिधि, सरल आकाश फिरनी
 स्वतेजानें व्यापी, तरि मुळि न त्या गर्वहि मनीं ॥
 कितीसा तू ! व्योमीं गतिहि तव पद्योत ! कितीशी ?
 किती दीप्ती पुच्छीं ! तरिहि किति गर्वें मिरविशी ! ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ— सर्व जगाचा नेत्र, व तेजाचा निधि, असा तो महान् धर्य, सर्व आकाश उल्लूधून, आपल्या किरणानीं त्याला व्यापून टाकतो,— परंतु त्याच्या मनाला गर्वाचा सघर्ष सुद्धा नाही ! आणि, हे काजवा ! अरे तुला जीव तो केवढासा !

आणि आकाशात तुम्ही मरारी तरी कितीशी ! तुझ्या शेषदीत तेज तरी केवढेंचें ! आणि तरीहि मोठ्या घेईत मिरवतो आहेस ! (गुरु अत्यंत विद्वान् पण प्रसिद्धिबिन्मुख अण्णा पण अर्घ्यां हळकुडानें पिवळ्या शानलवदुर्विदग्ध झालेल्या शिष्यांनें आपली मिमकी जगमर वाजवाची या व अशा स्वल्पाच्या अनेक घटनांना उद्देशून)

कुटजान्योक्ति

गार्गी

समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज ! मधुकरे मा गाः ।
 मरुतन्दुन्दिलानामरविन्दानाम्य महात्मान्यः ॥ ३७ ॥

गार्गी

दैवें अलि ये जवळीं, त्याचा कुटजा ! करीन अपमान ।
 मधुनें तुडुंव घेईं कमलेही यास देति बहुमान ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ— (कुटज हें एक झाड आहे. त्याच्या फुलात सुगंध किंवा मध नसल्यानें नाइलाज झाल्याशिवाय शुभे त्याकडे फिरत नाहीत.) हे कुटजा ! तुझ्या दैवानें भ्रमर आज तुजकडे आला आहे, तर त्याला तू य कश्चित् समजून त्याची अवहेलना करू नकोस. (तुझ्यापार्शीं मध नाहीच. परंतु) मधानें तुडुव भरलेल्या अशा कमळाना सुद्धा, बहुमान देण्याच्या पानतेचा, हा, वाटतो. (आपल्याकडे आलेल्या सध्यासुध्या अतिधीची, खरी महती, आपणास माहीत नसल्यानें, किंवा मूळचा थोर माणूस, सत्कार्यांयं सहाय्ययाचना, करण्यास आला असता, त्याची थोरवी आपणास अज्ञात असल्यानें, आपण त्याचा अवमान करण्याचा संभव असतो, त्यास उद्देशून. श्रावण मासाला परमेश्वर याचक होऊन येत असतो, तेव्हां कोणत्याच बिन्मुख पाठू नये, अशी वाक्यादून समजून आहे, तथेच हें.)

(कुत्रा) कुम्कुरान्योक्ति

इदवज्जा

नैर्गुण्यमस्यैर्यमशाशुचित्वा रथ्याचरणं परकुत्सितत्वम् ॥
 श्वभ्यो गृहीनं तिसु नाम मूर्ध्निर्ध्वंय एनाय हुना न
 जाने ॥ ३८ ॥

इदवज्जा

अस्यच्छता प्रीयं नि चंचलत्व, मार्गो भ्रमंती पर-
 कुत्सितत्व ॥
 हीं, मूले येती कुत्तऱ्याकडून किंवा घडे त्याउलटें, कळेंन

गद्यार्थ— क्रूरपणा, नाचरेपणा, घाणेरडेपणा, मार्गांतून फिरणे, दुसऱ्याचे उणे फाटीत मरणे—हीं सर्वं दुःख्याकडून मूर्खानीं उचलिलीं, किंवा, मूर्खाकडून कुऱ्यानीं उचललीं, हे फाहीं समजत नाहीं. (त्याच्यात तरतम ठरविणें फटीण !)

शायं

शोक मा कुरु कुम्भुर ! सचेध्वहमधम इति मुधा साधो ।
कष्टादपि कष्टतर दृष्ट्वा श्वान कृतभ्रनामानम् ॥ ३९ ॥

शायं

कुत्रा 'कृतघ्न' नामक नीचचिन्नीचांत जो, तथा यद्युनी शोक न कर हे श्वाना ! 'पशंत मी अधम' या विचारांनीं ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ— हे श्वाना ! 'सर्वे प्राण्यांत नीच अधम' असे वाटून, तू आपल्या मनात उगाच शोक करू नकोस. नीचांतली नीच 'कृतघ्न' नामक कुऱ्याची एक जात आहे, (ती तू अजून पाहिली नाहीस, असे दिसतें.) ती एकदा दृष्टीस पडली की, तुझे तुलाच वाटू लागेल, की, आपण किती तरी बरे ! उगाचच स्वतः ला वाईट समजत होतो.

(या शिवाय पहिल्या खडातील प्रकरण १४ श्लोक ७ खंगू ल्वालममध हा श्लोक पाहावा.)

कुण्डलान्योक्ति

शादूलविक्रीडित

यत्पुत्रं हानिलाग्निशस्त्रसलिलैश्चैर्णी तपो दुष्कर
तस्यैतत्फलमीदृश परिणत यज्जातरूप वपुः ॥
मुग्धापाण्डुकपोलचुम्बनसुख सद्गन्ध रत्नोत्तमै
प्राप्त कुण्डलां वाञ्छसे किमपर यन्मूढ दोलायसे ? ॥ ४० ॥

शादूलविक्रीडित

घायू-अग्नि-जलात, शास्त्रहत, तू कैलेंस जें दुष्कर-
मोठ्या त्याच सर्पे, सुवर्णवपु हे लाभे तुला सुंदर ॥
गाळीं चुंबन लाभलें तरणिया, रत्नांसर्पें मित्रता,
इच्छा काय उरे म्हणून तुलासी हे कुंडला ! तूं माता ? ४०

गद्यार्थ— हे कुंडला ! वायू, अग्नि, जल (वायूनें फुगला जाऊन अग्नीत वापविला जाऊन, पाण्यात गार वेळा जाऊन) यात, तयेंच शस्त्रहत (हातोड्याचे ठोकें खाऊन) होऊन तू

जें मोठें दुर्घट तप केलेंच, त्याचें परिपक्व फल म्हणून तुला सोन्याचा देह लाभला, तरणीच्या गाळाचें चुम्बनसुख लाभलें, उत्कृष्ट रत्नाची संगत लाभली. (देहाचें सार्थक व्हावें अशा मोलाचें हे सर्वं तुला मिळालें असूनहि) आता आणखी काय हवें आढे, म्हणून, हे मूर्खा, असा डुलन आहेत (बळबळ करीत आहेत ?) (अत्यंत लेमी माणसे,—कीं, ज्यांना रितीही घन, ऐश्वर्य, सुख, मिळालें, तरी समाधान म्हणून नाहीं—आणखी काहींतरी मिळविण्यासाठीं त्याची बळबळ चालूच असते, अश्याना जेदेंदत.)

शिलारिणी

अलङ्कृतुं कर्णौ भृशमनुभवन्त्या नपरुज
ससीत्कार तिर्थग्वलितन्दनाया मृगदश ॥
कराब्जव्यापारानतिसुकृतिसारान रसयतो
जनु सर्गं श्लाघ्य जयति ललितोत्तंस भवतः ॥ ४१ ॥

शादूलविक्रीडित

कर्णां शोभविण्यास विधनविधी होऊन जी पीडित
सीत्कारासह जी मृगाक्षि अपुल्या मानेस वेळावत ।
पुण्याचें जणुं सारशा निजकरें गोंजारुनी घे तुला
वाटे जन्म सुधन्य सर्वं तुजला हे कुंडला ! लाभलाधर

गद्यार्थ— कानाना भूषविण्यासाठीं गुफतेच कान टोंचून घेतल्यानें अजून ते बरेच दुखत असल्यानें, कानान (कुंडलाची तार ओवताना, माना वेळावत, ही हरिणाक्षी सीत्कार काढीन, ज्याचा सर्पे महापुण्यानेंच लाभवावाचा, अशा आपल्या करकमलांनीं तुला चापचून गोंजारते—तेव्हा हे कुंडला ! तुला सारा जन्म धन्य शाळा अतेच म्हटलें पाहिजे ! (माग्यशास्त्री पुष्पाळा उद्देशत)

कुम्भान्योक्ति

शादूलविक्रीडित

श्लाघ्य नीरसकष्टताडनशत श्लाघ्य प्रचण्डातप.
क्लेश श्लाघ्यतर सुपक्वनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहानल ॥
यत्कान्ताकुचपार्श्वबाहुलतिनाहिलोलीलानुख
लब्ध कुम्भवर तथा । न हि सुख दुःखिर्निना
लम्पते ॥ ४२ ॥

शाईलविक्रोडित
 काठीनें घडवी, उन्हांत सुकवी, कुंमार, कुंभा ! जरी
 पंकातें तुडवून भाजित असे अशीत तूतें जरी ॥
 खीयज्ञाजवळीं कुदाति शिकनी तू डोलती जें तिथें
 ते धन्यत्व तयें मिले । न सुख रे दु खाविना
 लाभतें ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ— हे कुंभा ! (मातीचा घण, मातीतून घटस्य
 होईपयतच्या प्रक्रियेमध्ये कुमारांन) तुला बाळलेल्या लोकडानि
 खूप बघिलें तें बरेचें झालें निराल कलन तुडविलें तेंहि बरें
 झालें, प्रखर उहात सुकविलें तेंहि छान झालें व अग्निति
 भाजलें तेंहि उचम झालें, कारण (या सर्वांचें फळ म्हणून)
 तवर्णाच्या बघोबोळवळ त्याच्या बाहुल्यतिच्या निर्मित हिंदकळ
 ण्याचें सौख्य तुला लाभलें हें केवढें धन्यत्व बाबारे ! दु ख,
 कष्ट भोगल्याशिवाय सुख मिळत नसतें (खूप कष्ट वेल्यानवर
 अमलाफलय लाभलेल्या माणसास उद्देशत)

केतकी अन्योक्ति

वसततिलका

पत्राणि कष्टकराते परिवेष्टितानि
 वार्ताऽपि नास्ति मनुजे रजसाऽन्धकार ॥
 आमोदमात्ररसिकेन मधुव्रतेन
 नालोकितानि तव केतकि ! दूषणानि ॥ ४३ ॥

वसततिलका

पानास कष्टक यह, मध अल्पही न
 अधार आत पसरे रजही भरून ॥
 गंधास सैवळ तुझ्या सुलुनीच खास
 पाहे न भुग तय केतकि ! दूषणास ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ— तुझ्या पानांच्या समतार दोकडों काटे मधाचें
 तर नव्हि नाहीं (अंभनागोच) रज भरून अधार झालेला !
 परतु हे केतकी ! केवळ सुगंधास भाळलेला भुगा ! तुझे हे
 दोष पाहान नाही (कोणात काही, कोणात काही, एखाद्या
 तरी गुण असतोच त्याच्या अनेक दोषाकडे डोळेहाक करून
 एखाद्या रसिकाने त्याच्या त्या एका गुणाचें कीतुक वेळ्यामुळें,
 त्याला यादूं लागलें, की, आंघोनी सर्वांगसंपन्न पं निर्दोषच
 आहेत अशांच्या डोळ्यांत अर्बन घाल्ल्यासारखी)

वसततिलका

हे हेमकेतकि ! कय बहु गर्विताऽसि
 ससेव्यसे मधुकरैरखिलैरतीव ॥
 नैषा रसातिशयता । नलिनीविद्योगा-
 त्दैदीयते विमृष्टकण्टकालक्ष्मण्यः ॥ ४४ ॥

वसततिलका

भुगे तुला सकल सैविति हे म्हणून
 कां केतकी ! वससि गर्वभरें फुगून ? ॥
 ही ना तुही सरसता । नलिनीविद्योगें
 वेतात हे झडप कण्टकराळें वेगें ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ— हे मोनेकेतकी ! (संभ्याकाळ झाल्याबरोबर)
 सारे भुग तुलाच सेवित आहेत, यामुळें, तू गर्वाने फुगून बसलीस
 कीं काय ? तू अत्यंत रसपूण म्हणून हे तुजकडे येत आहेत,
 असा वैरसमज करून घेऊ नकोस त्याची प्रिया, जी कमल
 वेदी (तिचीं कमलें यथालाबरोबर मिश्रल्यानें) तिचा त्याना
 विद्योग घडल्यानें, (जिबावर उदार होण्याइतक्या दु खानें)
 तुझ्या तीक्ष्ण कण्ठरुपी सुंडावर, (भौसकून घेऊन आर्मीहत्या
 करण्यासाठीं) हे झडप घालीत आहेत (सुद्धे मयार्कें मिळते
 नाहीं म्हणून दाखडे, धोका पसरून विपारी मेथिलेटेड् स्पिरिट्
 सुंदा पितात ! म्हणून काय स्पिरिटनें स्वतःला शर्पिन् समजावें
 काय ?)

कोकिलान्योक्ति

वसततिलका

अस्या सखे बधिरलोकुनियासभूमौ
 किं कूजितेन फिल कोकिल कोमलेन ? ॥
 एतें हि दैवहतकास्तदभिन्नार्थ
 त्वां कायमेव फलपन्ति वल्लभभिज्ञा ॥ ४५ ॥

वसततिलका

हे कोकिला ! बधिर राहति लोर्ष येथें
 लाभेल काय फल स्वन्मुद्रुकुजनातें ॥
 पाहून दैवहत हे तुज काकारण !
 नूतेंच काय म्हणतील रजुळे अजाण ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ— हे कोकिला ! या ठिकाणीं सर्व बहिरे लोक राहात
 आहेत तेव्हा, तुझ्या मंगल कुजनाचा उपयोग काय ? हे
 दैवहत लोक, तुला व कायबळ्याचा रंग अमिना आहे, हे पाहून

हे खुळे तुलाच कावळा समजतील. (गाढवापुढे वाचली गीता. कालचा गोंधळ बरा होता. अरसिकेयु कवित्वनिवेदनम्) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

गीतं कौकिल ! ते मुदा रसविदः शृण्वन्ति कर्णाभृतं
नो किञ्चिद्वितरन्ति ते तरुदलैरेव स्वयं जीवसि ॥
कर्णायुर्हसुद्रिरन्ति विरुतं काकास्तु तेभ्यो बलिं
प्राज्ञा एव दिशन्ति । हन्त ! धिगिदं वक्तं विधेः क्रीडितम् ४६

शार्दूलविक्रीडित

त्वद्गीता भवणामृता रसिक ते पेकोनिया, कौकिला !
काहींही तुज देति ना; जगसि तूं खातां तरुंच्या
दला ॥
आक्रोशे कन्दु कर्णकर्कश तथा काकास धावा बलि—
पेसै सांगति मुख ! हाय विधिची वक्रा गती
जाहली ! ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—हे कौकिला ! (जगांतले सारे) रसक, तुझे, कानाला
अमृतासारखे लागणारे गीत, आनंदाने ऐकतात; पण तुला देवात
काय ? तर काहीं नाही ! तुला आपली उपजीविका झाडांची पाने
खाऊनच करावी लागते ! या उलट, कानांचे आयुष्य कमी
होईल, असे, कर्कश ओरडणाऱ्या, कावळ्याला मात्र, बलि धावा,
असे, सुख सांगतात ! ब्रह्मदेवाची क्रीडाच वक्रगति दुसरे काय ?
(सती स्त्रीला घरांत लाबायला नवी सुद्धा नगावी व अयतीच्या
दाराशीं हत्ती झळत असावे हा जगाचा न्यायच आहे.) ●●●

सवाई

रे रे कौकिल ! मा भज मौनं त्रिभिर्दुदृश्यय पञ्चमरागम् ॥
नो चेत्सामिह को जानीते काककदम्बकपिहिते चूते ! ४७

सवाई

रे रे कौकिल ! घर नच मौन
स्वर पंचम लव दे चढवून ॥
कोण जाणतो तुज इथ, ना तर,
काकांनीं भरल्या आंघ्यावर ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—हे कौकिला ! तूं मौन घरून नकोस; योडेंसें को
होईना, पण पंचमसुरांतलें कून एकवार दे चढवून ! नाहीतर
कावळ्यांनीं पूर्ण गडबडलेल्या, या आम्रवृक्षावर, तुला कोण

ओळखू शकेल ! (गुणशाली पण प्रसिद्धिविन्मुख माणसाचा
आजच्या या बाहिरातवाजीच्या युगांत निमाच लागणार नाही !
बोलेल त्याची माती विकली जाते — अवेळचे मोती-
सुदां विकले जात नाहीत.) ●●●

आर्या

तावत्कौकिल विरसान् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन् ।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुद्रसति ॥४८॥

आर्या

तोंवर कौकिल ! घालच दिन नीरस हे वनान्तरीं वक्षुनी
जोंवर अलिमालाकुल आम्रवृक्ष ये कुठेंतरी फुलुनी ॥४८॥

गद्यार्थ—हे कौकिला ! कुठें तरी एखादा तरी आम्रवृक्ष फुलून
मोहोराण येईल व त्याच्या मोवतीं भुंग्यांच्या हुंडी गर्दी करू
लागतील, तोंवर, नीरस असे तुझे दिवस, कसे तरी दुसऱ्या
एखाद्या रानांत तुला कडले पाहिजेत. (वाईट दिवस सर्वांनाच,
केव्हां तरी, येतात. धीर सोडातं कामा नये.) ●●●

आर्या

एकस्वं गहनेऽस्मिन् कौकिल ! न कलं कदाचिदपि कुर्याः
स्वाजात्यशङ्कया त्वां नूनं निघ्नन्ति निर्दयाः काकाः ॥४९॥

आर्या

हे कौकिल ! कुजन तूं करून नको एकटा कधीं रातीं ।
वचितील कावळे हे निर्दय, तुज कावळाच समजोनी

गद्यार्थ— हे कौकिला ! तूं रानांत कधीं एकटा कुजन करून
नकोस. हे निर्दय कावळे, तुला स्वतःच्याच जातीचा (कावळा)
समजून, (तूं त्याच्यापेक्षां निराळ्या सुरांत बोलेस, एवढ्याच
अपराधाबद्दल) तुला डार मारतील. (अरसिकांच्या समूहांत
कवि, दुष्टांच्या समूहांत सुजन, मूर्खसमूहांत विद्वान् या सर्वांच्याच
जिवाला धोका असतो. त्यांनीं अरक्षित राहू नये.) ●●●

अनुष्टुप्

तावन्मौनेन नीयन्ते कौकिलैरपि वासराः ।
यावत्सर्वजानानन्ददायिनी वाक् प्रवर्तते ॥ ५० ॥

अनुष्टुभ्

दिन, कोकिल हा कंठी तोंवरी मौन सेवुन ।

आनंदकर सर्वोना जों फुटे कंठ त्यास न ॥ ५० ॥

गद्यार्थ— जोवर सर्व जगाला आनंद देणारे कंठमाधुर्य, त्याला आलेलें नसतें, तोंवर, कोकिल हा सुदां आपले दिवस मौन सेवून घालवितो. (या मौनाचा फार मोठा अर्थ आहे. कोणतीहि कळा कळावंतानें प्रथम आपल्याशींच युतपणें पुष्ट करावी, व जगाला ती आनंद देईलच असा आत्मविश्वास आल्यावरच, प्रकट करावी. अन्यथा कै. गडकऱ्यानीं म्हटल्याप्रमाणें, कळा, ही अज्ञान आणि धाडस यांनीं युक्त, अशी, जगापुढें आली म्हणजे सगळा आनंदच !)

अनुष्टुभ्

भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।

दुर्दुरा यत्र वकारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥ ५१ ॥

अनुष्टुभ्

मेघ येतां कोकिलांनीं वरवें मौनसेवन ॥

यके वेद्दकची, तेथें, दिसे मौनचि शोभुन ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ— आकाशांत मेघ येण्याच्या वेळीं कोकिलांनीं मौन धारण केले तेंच वरें केले ; कारण वेदकासारखे ओरडणारे जेथें अचणार तेथें मौन धरण्यांतच शोभा आहे. (अरसिका-मर्ष्ये कवि, गोंधळ्यांत गानपंडित यांनीं असाच सुविचार केला पाहिजे.)

अनुष्टुभ्

काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्त्वभेदः पिककाकयोः ।

वसन्ते समुपापाते काकः काकः पिकः पिकः ॥ ५२ ॥

कार्थी

काक नि कोकिल— दोघे दिसती रंगामधें जरी एक ।

येतां वसंत, कोकिल तो कोकिल आणि काक तो काक ॥

गद्यार्थ— कावळा काळा, कोकिलहि काळा, असें त्या दोघांत अभिन्नत्व आहे. परंतु एकदा का वसंत आला, कीं, कावळा तो कावळा, कोकिल तो कोकिल. (तोचने जगाम मधून मधून उपपत्तातच. पण हें सौम्य पार काळ दृष्ट नसतें.)

अनुष्टुभ्

काकः सह विरुद्ध्य कोकिलस्य कलागिरः ।

खलसङ्गातोऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृतोः कुतः ! ॥ ५३ ॥

कार्थी

काकविरुद्धचि कोकिल, तत्संगांतहि धरी कळावाणी
खलसङ्गांतहि सज्जन कर्कशापण आणणार तो कुठुनी ५३

गद्यार्थ— कावळ्यांच्या सहवासांतसुदां, तद्विरुद्धप्रकृति कोकिलाची वाणी, कळापूर्ण मधुरच राहते ! दुष्टांच्या संगतींत-सुदां मूळ, कल्याणकर मृदुप्रकृति असे सज्जन, कठोरपणा आणणार कुठून ?

कार्थी

हे कोकिल कुठू मौनं जलघरसमये हि पडिला भूमिः ।
विकसति कुटजकदम्बे वक्त्रि भेके क तेजसरः ! ॥ ५४ ॥

वसंततिलका

हे कोकिला अनुनि मौन धरी मुखानें

भूमीवरी चिखल हा बघ पावसानें ॥

आलीं कर्बूचकुटजांस फुलें फुलून

वेडूक ओरडति-वाव तुला कुठून ? ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ— हे कोकिल ! तूं सध्यां मौन धारण कर ! पावसाळा असल्यानें सर्वत्र चिखल झालेला आहे. कदव कुटजांसारख्या (निर्गोध) वृक्षांना फुलें आलीं आहेत व वेडूक ओरडत आहेत. येथें तुझ्या पंचमरागाला कुठून चाव मिळणार ! (दुर्जेनांचे जियें प्रावत्य-तेथें सज्जनांनीं मौन धाळणेंच ह्मण ! त्यांचे कौटुक होण्याची शक्यताच तेथें नसते.)

क्षीरसमुद्रान्योक्ति

गार्दूकविक्रीडित

साकं प्रावगणैर्लुठन्ति मणयस्तोरेऽर्कविम्बोपमा

नीरे नीरुचरेः समं च भगवान्निद्राति नारायणः ॥

एवं वीथ्य तवाविवेकमपि च प्रीष्टि परामुक्तेः

किं निन्दान्ययथा त्तवानि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥ ५५ ॥

तीराला दगडांत लोळति मणी-ज्यां तेज सूर्यापती

नक्रांच्या सहस्री जळांत भगवान् तो होंप घेई हरि ॥

पादोनी अविचेक हा तव, तशी मोठी तुशी उन्नति

हे क्षीरार्णव ! सांग, मी हि कारणें निंदा तुझी का

स्तुति ? ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ— हे क्षीरसागर ! तुझ्या तीरावर बघावें, तर दगडांच्या राशींतच, सर्वोपमान तेजस्वी अशीं रत्नेदि ठेवून पदलेलीं आहेत. पाण्यांत, सर्व ब्रह्मचांच्या समवेतच आवाज

विष्णु क्षोप घेत आहे! एकीकडे, तुझा हा अविचारीपणा (द्रागडाला कुठे स्थान द्यावे, रत्नाला कुठे ठेवावे) इत्यादि वामतम्य नसणे हा) पाहिल्या व दुसरीकडे (चौदा रत्नांना व प्रत्यक्ष अमृताला सुद्धा जन्म देण्याइतका) तुझा मोठेपणा मनात आला, म्हणजे, तुझी निंदा करानी, की, स्तुति करानी, हे कळतेनासे होते (अत्यंत योग माणससुद्धा 'वसुधैव कुटुंबकम्, इत्यादि महान् तत्वाच्या जयघोषात, सारतम्य सोडून बसतात, अशी उदाहरणे जागर आहेतच !)

गर्दमान्योक्ति

शाकूलविकीरित

रे रे रासभ ! वल्लभारवहनात्कुमासमभ्रासि किं ?
राजाभावस्य प्रयाहि चणकाभ्युपान्मुख भक्षय ॥
सर्वान्पुच्छवतो हया इति वदन्त्यत्राधिकारे स्थिता
राजा तैरुपदिश्येन मनुते सत्य, तत्स्या परे ॥ ५६ ॥

शाकूलविकीरित

का रे गर्दभ ! भार व्हाव्हि तुला कुप्रासची खावया ?
मे खाण्यास चणे सुजात यसुनी राजाश्वशाळेत या !
'ज्या ज्या पुच्छ तयास अभ्रचि' असें मंत्री इथें मानिवी
राजा वदच हेच सत्य गणितो, मीना दुजे सेविवी ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ— हे गर्दमा ! वल्लभे एवढाले मारे वाहूनसुद्धा तुला खायला कुप्रासच का बरे मिळावा ? त्यापेक्षा तू असें कर. ही येथें राजाची अभयला आहे, तीत ये, आणि सुखाने चणे वगैरे पौष्टिक अन्न खात बस (तू म्हणशील, "मला तेथें प्रवेश मिळणार कसा ?" तर ह लक्ष्यात ठेव फीं, बाबा, ही अचेरनगरी आहे) येथेले अधिकारी इतके बुद्धिमान आहेत कीं (शेडा गाढव हा भेद याना कळत नाही, तर) ज्याला ज्याला शोषूट तो त्री शोडाच असें हे मानतात व सुंगला राजा, त्याचें बोलणें हे सत्यच असें मानतो व दुसरे (सुख निचारे) तस्यपण गप्य बसतात ! (आजच्या बुद्धियुगात सुद्धा असलीं अचेरनगरी अनेक ठिकाणीं दिसते ! आणि 'तच्छ तञ्ज' म्हणविणारे, अन्नपणात अगदीं अन्नजनाना सुद्धा पार्श्वी मान पाळावयाला लावतात, अशी उदाहरणेहि आहेतच !)

गोदावरी अन्योक्ति

अनुष्टुप्

न केनापि श्रुत दृष्ट वारिणा वारि शुष्यते ।
अहो गोदावरीनारा भवसि धुर्विशुष्यते ॥ ५७ ॥

अनुष्टुप्

वाळे जळ, जळ, हें ना पाहिलें पेकिलें कुणी ।
गोदावरीजळें जाई भवसागर घालुनी ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ— (शब्दचमत्कृतीनें गोदावरी नदीच्या प्राविच्याचें वर्णन) साण्यानें पाणी वाळणें, हा प्रकार, कोणी कधीं ऐकला नाही, कीं, माहिलाहि नाही पण (नसेल पाहिला तो प्रकार पहा, कीं) गोदावरीच्या साण्यानें भवसागर वाळून आतो !

गगा अन्योक्ति

आर्या

किं नि राङ्क शोपे शोपे वयसि त्वमागतो मृत्यु ॥
अथवा सुख शयीया निरुते ज्ञातिं जाहवी जननी ५८

आर्या

सरत्या घर्षात केसा निर्भय निजशी ? समीपये मरण
अथवा नीज सुखानें जाश्रुत गगा वहात जवळून ५८

गद्यार्थ— (गगा नदीच्या किनाऱ्यावर निवलेल्या म्हाताऱ्या माणसात उदेंद्यून प्रथम विचारून त्याचे उत्तरीं गगानदीची मृत्युनाशक शक्ति वाणिली आहे—) हे वृद्धा ! तुझे आयुष्य तर सरत आले, तेव्हा उरलेल्या आयुष्यात (जीवाचें सार्थक करण्यात प्रत्येक क्षण वेंचण्याचें सोडून) असा नि शकणें कसा निजला आहेस ? मृत्यु जवळ आला आहे ! पण (माझाच प्रथम चुकला) तू सुखानें नीज कारण जाश्रुत गगामाता जवळच जागत बसली आहे (ती तुला अमरत्व देणार तेव्हा तुला मृत्युची भीति वाटण्याचें कारण नाही)

आर्या

स्वधुनि ! तव महिमान वक्तुमनीश स्वय फणीशोऽपि ॥
वितरसि वरपदमच्युतमच्युतपदावैच्युताऽपि त्वश ॥ ५९ ॥

आर्या

गगे ! तव महिमा मे ! वर्णया शोपही समर्थ नसे ।
अच्युतपदावैच्युत तू अच्युतपद या जनास वैसि
कसे ? ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ— (शब्दचमत्कृतीनें गगामहिमावर्णन) हे स्वामी तू स्वतः अच्युत (च्युत न होणारें) किंवा विष्णु) पदापादान (स्वळापासून किंवा पायापासून) विच्युत (भंग झालेली, पडलेली, किंवा रगम पावलेली) अस्त जनाला मात्र अच्युत पद (अडळ पद, विष्णुपद) देतेस ह्या जो अत्यंतगामान्य

चक्रवाक, त्याची महती वर्णन करण्याला, प्रत्यक्ष, (सहज सुद्धे असलेला) श्लेष सुद्धा समर्थ होणार नाही.

(धान्य दळण्याचें जातें)

किंवा

रहट (विहिरीवरील रहट) अन्योक्ति

अनुष्टुभ्

रे रे घरट ! मा रोदी. | क कं न भ्रामयन्त्यम् : । ।

कटाक्षक्षेपमाणेण, करावृष्टस्य का कया ! ॥ ६० ॥

अनुष्टुभ्

जात्या । रड्डं नको रे ! स्त्री फिरवी न कुणा कुणा ?

कटाक्षेहि, करं ओढी त्याची घातां पुसोच ना ॥ ६० ॥

रहादाकडे—

रड्डं नको रहादा ! स्त्री . (पुढें सर्व बरीलप्रमाणें)

गणार्थ— (दळवना जातें पोगरा भावाज करतें किंवा पाणी काढवना रहट करणें वाजतो त्याचें समाधान करण्याचे मित्रां, कवि, स्त्रीजातीच्या ' आकर्षणाचा ' प्रभाव सांगत आहे—) हे जात्या (किंवा रहादा !) रड्डं नको ! अरे स्त्री ही कोणाकोणाला गरगर फिरवीत नाही ? कित्येकाना तर तुवत्या कण्ठाच्या फेरीनें (नाचविते व आणत्या भोवतीं फिरायला लावते,) मग प्रत्यक्ष हातांनीं धरून ज्यांना ती ओढते त्यांची कथा काय सांगायी ?

चक्रवाक अन्योक्ति

शाद्वलविक्रीडित

मित्रे कापि गते, सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति
कन्दसु धमरेषु वीक्ष्य दयिताकृष्टि पुरः सारसम् ॥

चक्राद्देण विभोगिना विसलता नास्वादिता नोश्चित्त
कथो केवलमर्गलेत्र निहित्ता जीवत्य निर्गच्छतः ॥ ६१ ॥

शाद्वलविक्रीडित

जातां स्वयं दुरी, मिटून कमलें होतां अतिम्लान तीं
भुंगे ओरुहता, बघून रमल्या त्या सारसांची मिट्टी ॥
छाईना त्यजिना विसलता नास्वादिता नोश्चित्त—
जातां प्राण, मळ्यांत त्या अडविण्या, तीं अगंलाचे परी

गणार्थ— (अन्योक्तीपेक्षा ही उत्कृष्ट स्वभावोक्ति आहे.)
सयं कुट्टे तरी गेला (माबळला ;) सारीं कमलें (तीं घातू)

मिटून म्लान झालीं, भुंगे ओरुह लागले; व समोरच एका सारसानें आपल्या मित्रेला मिठी मारली, हें सर्व दृश्य पाहून, विरही चक्रवाक पत्नी, तोंडात घेतलेले कमळतटू धड खाईना, व दाडूनहि वेईना, पण (जणू काय त्या विरहदुःखानें) स्वतःच्या निघून जाऊ पाहणाऱ्या प्राणाना, गळ्यातल्या गळ्यातच, अडवून धरून, (बाहेर पडून न देण्याच्या उद्देशानें, त्यानें) ते विसतत, गळ्यात अगंलासारखे, (बूच, अडसर; मारल्या-सारखे) ठेवून दिले !

चातकान्योक्ति

शाद्वलविक्रीडित

रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र क्षण श्रूयता—

ममोदा बहुवोऽपि सन्ति गगने, सर्वेऽपि नैतादृशाः ॥

केचिद्भुष्टिभिरार्थयन्ति धरणीं, गर्जेन्ति केचिद् घृषा !

य य पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा श्रूहि दीनं वच ॥ ६२ ॥

शाद्वलविक्रीडित

यारे चातक ! लक्ष्य देऊनि सख्या, हें ऐक एक क्षण
आकाशीं असती किती घन जरी, ते सारखे सर्वं न ॥
वृष्टींनीं कुणि या जगा मिजविती, कोणी घुषा गर्जेती
ज्या ज्या पाहसि त्यापुढें न घडणें घ्राणी तुझी दीन ती ६२

गणार्थ— हे चातक ! मित्र, मी तुला सांगतो, तें, क्षणभर नीट लक्ष्य देऊन ऐक. आकाशात, मेघ सर पुष्कळच असतात, पण ते सारे काहीं एकसारखे नाहीत, काहीं, जळवर्षाव करून पृथ्वीला मिजवून टाकतात—तर काहीं उगाचच गर्जेना करतात, म्हणून, जो जो मेघ दिसेल, त्या त्या प्रत्येकापुढे, तू दीनवाणे-पणें उगाच याचना करू नको. (दान करणाराना जहा पात्रा-पात्रविवेक सांगतात, तसेच याचकांनीहि कोणापाशीं याचना करावयाची व कोणापाशीं नाही यात तातम्य ठेवणें अवश्य असतें;—कारण, मोठे बगटेवाळे दिसले, म्हणजे घ्यावे काहीं दानसुद्ध नसतात, मेघाप्रमाणेंच त्यांच्यातहि, असाचित वृष्टींनीं पृथ्वी करणारे व पोळळ आस्वादने देणारे असे मेद आहेतच)

सचाई

गर्जेसि मेघ ! न यच्छसि तोयं

चातकरूपक्षी व्याकुलितोऽहम् ॥

दैवादित् यदि दक्षिणवान

क त्व काह क व जलपान, ? ॥ ६३ ॥

सवाई

घन ! गर्जसि परि जल नच देशी

व्याकुल हा मी चातकपक्षी ॥

दैर्घ्ये जर ये दक्षिणवार

कुठ तूं, कुठ मी, कुठ जलधारा ? ॥ ६३ ॥

गद्यार्थ—(चातक मेघास म्हणतो)—हे मेघा ! नुस्त्या गर्जना करतोहेच, पण जलवृष्टि करित नाहीस. मी चातकपक्षी अगदी व्याकुल झालों आहे. (आता, अधिक वाट पाहायला आहून, माझा अंत पाहू नको. वृष्टि करायचीच, तर, लौकर कर. नाहीतर, लौकरच बर का) दक्षिणेचा वारा सुला तर कुठें तू, कुठ मी आणि कुठें वृष्टि ! (अशी दाणादाण उडून जाईल.) (सत्कार्ये करायचे, नुस्तें सकल्प करित बघ नये ! त्यासाठी मुद्दहंतहि पाहत बघ नये. सत्कार्ये करण्याची संधि बारबार येत नवते. जीविताचा भरवणा काय ? क्षणात मृत्यूचा क्षपाटा येऊन सारे सकल्प बान्यावर उडवून लावील.) (याच अर्थाचा 'वितर वारिद' हा श्लोक मेघान्योर्त्तित पहा..)

वसंततिलका

के वा न सन्ति भुवि वारिहवावतसा

हंसावलीवलयिनो जलसनिवेशा. ? ॥

किं चातकः फलमपेक्ष्य च वज्रपातां

पौरन्दरीं कलयते नववारिधारम् ? ॥ ६४ ॥

वसंततिलका

नाहींत कां जागें तळीं—कमळें जयांत-

आलीं फुलोनि भवतीं कलहंस जेथ ? ॥

इच्छा मनीं धरुनि चातक तो कदाची,

वज्रामुळें भयदही नववृष्टि याची ? ॥ ६४ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्यात अलंकाराप्रमाणें, सुंदर कमळें फुलत आलेलीं आहेत, व, ज्याच्या भोंवतीं हसाच्या छडी विहार करित आहेत, असे जलाशय, जगात थोडे वा आहेत ? परंतु असें असत सुद्धा, मनात कशाची अपेक्षा परून, न कळे, चातक हा वीज पडण्याच्या समवेतमुळें भयदायक अशा मेघाच्या नव-वृष्टीचीच याचना करतो ! (तें धुद्राना कधीं कळावयाचें नाही. उच्च चवेयावर वृष्टि झिळलेल्या महात्म्याचें वर्तन साधारणांना असेंच विशिष्ट घाटतें. गडकऱ्याच्या 'प्रेम आणि मरण' या

कवितेतील झाडाला विजेचें वेद का लागलें, हें, असेंच सामान्य जनाना आकलन होणारें नव्हे !) पुढें श्लोक ६७ पहा.

चार्या

चातक ! धूमसमूहं दृष्ट्वा मा धाव वारिधवृद्धया ॥

इह हि भविष्यति भवतो नयनयुगादेव वारिणा पूरः ॥ ६५ ॥

चार्या

धूमसत् मेघ समजुनि धावुं नको चातका, तयामागें ।
नेत्रांतूनचि तुझिया पाणी हा वाहवील रे वेगें ॥ ६५ ॥

गद्यार्थ— हे चातका ! हा घुराचा लोट पाहून, त्यालाच मेघ समजत, तू त्याच्यामागें उगाच धावू नको. (हा वृष्ट जलवृष्टि तर देणार नाहीच,) पण तुझ्या डोळ्यांतून मात्र हा पाण्याचा पूर वाहवील. (याचक या नात्यानें मळत्याच्या पुढें हात पसरला, तर, येव्हां केव्हा " भीक नको ! कुत्रा आवर ! " असें म्हणण्याची पाळी येते, त्याच उद्देशाने.)

मदाक्रांता

सन्धेवास्मिञ्जगति बहव पक्षिणो रम्यरूपा—

स्तेषा मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु ॥

यैरुद्धर्वाक्षीरय निजसलं नीरद स्मारयद्भिः—

धितारुढं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥ ६६ ॥

मन्दाक्रान्ता

सौंदर्यानें जगांत असतां श्रेष्ठ कित्येक पक्षी

प्रेमा त्याच्याहुनि परि मला खास या चातकाशीं ॥

जे-हां नेत्रा वर करुनि ते कृष्णमेघा पहाती (किंवा

वहाती,)

ते-हां होई स्थिर, न कळतां कृष्ण हें ब्रह्म चित्तीं ६६

गद्यार्थ— या जगात रुपानें सुंदर पक्षी पुष्कळच आहेत ; परंतु त्या सर्वांमध्ये चातक या पक्ष्याधिपतीं मला विशेष प्रेम घाटतें त्याचें कारण, असें कीं,— चातक हे जेव्हां वर डोळें करून निजभित्त जो (वृष्ण) मेघ त्याकडे पाहतात, तेव्हां माझ्या विश्रामस्थेनें न कळत (का कोण जाणे) कृष्ण नांवाचें ब्रह्म आरूढ होतें.

शाईलविक्रीडित

कूपे पानमधोमुखं भवति मे; नद्यो वराक्यः स्त्रियः ।
साहजैर्बकटिडिभिः सह सरस्येवं समालोकयन् ॥
नादत्ते तृपितोऽपि हीनसलिलं क्रूरैर्दूतं जन्तुभि—
मानानुन्नतकन्धरः सुरपति तच्चातको याचते ॥ ६७ ॥

शाईलविक्रीडित

वांके मान कुध्यामधे जळ पितां, स्त्री ती विचारी नदी
सारंगादि तळ्यांत घाण करिती पक्षी, बधे हें जयी ।
जन्तु क्रूर जिये— गढूळ जळ तें, तृष्णातेंही नर पितो
मानी चातक, मान उंच धरुनी इन्द्रासचि प्रार्थितो ६७

गद्यार्थ— (श्लोक ६४ मध्ये जो प्रथम कवीने अनुचरित
सोडला, त्याचे अंशतः उत्तर, या श्लोकांत कवीने ठकिले आहे)
विहिरीत पाणी प्यायचें, तर, मान खाली वांकवावी लागते;
नदी विचारी स्त्रीजाति ! (मानी पुरुषांचे काय स्त्रीपार्थी याचना
करायवाची ?) तळ्यांत पाणी पिण्यात जाचें तों सारंग, वागळे,
टिडव्या यांनी त्यांत घाण केलेली; ज्यांत क्रूर वंतु वळवळताहेत
असें गढूळ पाणी, याघाटीं, तृष्णातें अयुद्धि चातक पीत
नाही; तर मानानें, खांदे उभरून केवळ इन्द्राची (मेघदेवतेची)
प्रार्थना करते. ●●●

चन्दनान्योक्ति

शाईलविक्रीडित

भ्रातश्चन्दन ! । किं ब्रवीमि विष्टप । स्फूर्जत्फणाभीषणा
गन्धस्यापि महाविषाः फणभृतो गुर्ये पदे ते कृताः ॥
दैवात्पुष्पफलान्वितो यदि भवानन्नभविष्यत्तदा
नो जाने किमनन्त्यापिष्यद्विक्रं रक्षार्थमस्यात्मनः ? ॥६८॥

शाईलविक्रीडित

तुतें एक सुगंध योच असतां त्याच्याहि संरक्षणा
हें मोठे विषपूर्ण नाग जवळीं तूं ठेविशी चंदना ।
दैवानें तुज लाभलीं जर कधीं पुष्पें फळें सुंदर
तूं याहून उपाय काय करिशी, तें कोण जाणें नर ६८

गद्यार्थ— हे चंदनवृक्षा ! अरे तुला कुठें एक सुगंध हा गुण
लाभला, तर, त्याच्या रक्षणाचें पाहरेकरी म्हणून महाविषारी
भयंकर फणा उभारणारे, असे नाग, तूं आपल्या संग्रहीं
ठेवलेले आहेच. मग, दैवयोगानें, जर कधीं तुला फुलें फळें

लाभलीं असतीं, तर कोण जाणें, तूं त्यांच्या संरक्षणार्थं याहून
भाणणारी काय भयंकर उपाय केले असतेच ? (कुठें कुठें
एखादा गुण लाभला, तर रूपणासारखा तो स्वतःजवळच जपून
ठेवणाऱ्या व परार्थ त्याचा यत्किंचित्ही उपयोग होऊं न
देणाऱ्याला उद्देशून.) ●●●

इन्द्रवज्रा

मूलं भुजङ्गैः शिखरं पुनड्रुगैः शाला विहङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः
नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्वभैः समन्तात् ६९

उपजाति

मुजंग मूलीं, शिखरीं पुवंग
शाखांत पक्षी; कुसुमांत भृंग ॥
काहीं न पेसें मुळिं चंदनातें
येती न कोणी जिय आश्रयते ॥ ६९ ॥

गद्यार्थ— चंदनाच्या झाडाच्या मूलाचीं सर्पांनीं आश्रय
घेतला आहे. रोंड्यावर माकडांनीं, फांद्यांन पश्यांना व
पुलात सुण्यांनी आश्रय घेतलेला आहे— चंदनाच्या झाडाचा
अशा कोणताच विभाग नाही, कीं, ज्यांत, कोणामा कोणा ठरी
प्राण्यानें आश्रय घेतला नाही. (सर्वतोपरी, सर्वांगपरोपकारी,
महात्म्याचें हें वर्णन आहे.) ●●●

शाईलविक्रीडित

सौरभ्यं सुवनत्रयेऽपि विदितं शैल्यं तु लोकोत्तरं
कीर्तिः किं च दिग्गङ्गनाडगणगताः किन्वेतदेकं शृणु ॥
सर्वानेव गुणानियं निगिरति धीखण्ड ते मुन्दरान्
उज्जन्ती खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजिह्वावली ॥ ७० ॥

शाईलविक्रीडित

शैलोभ्यासहि गंध ठाउक, तुझी अत्यंत ती शीतला;
गेळी कीर्ति दिग्गन्तरांत; परि तूं हें एक पेके अतां; ॥
टाकी सद्रुण सर्व सुंदर तुझे हे चंदना । खाउनी
(जाळुनी)
ही सर्पांचेवळि फोटरांत गरलज्वाला इथे ओकुनी ॥७०॥

गद्यार्थ— हे चंदनवरो ! तुला सुगंध उभ्या शैलेक्याला
माहीत आहे. तुझी शीतला लोकोत्तर आहे तुझी कीर्ति दिशा-
सुंदरींच्या अंगणांत पांचली आहे.... हें सर्व खरे पण...

एवढे हे एक ऐकून घेऊन तुम्हा दोळ्यांत हे जे सर्प आहेत त्यांनी ओकलेल्या विपरीती ज्वाला, तुम्हे हे वारे सुंदर सद्गुण खाऊन (जाळून) दावीत आहेत. (अनेक सद्गुण अर्गी असून, एक तुसडेपणा, एक माणूसवाणेपणा, माणसाला जवळ येऊन न देण्याचा एक दुर्गुण, ज्या माणसाच्या अर्गी असतो, व त्या एका दुर्गुणाने ज्याने आपल्या चाऱ्या सद्गुणाची माती करून टाकली आहे, अशाला उद्देशून (एको हि दोषो गुणसन्निपाते या कालिदासोक्तीच विरोधी उक्ति) ●●●

शार्दा

जनक स्याणुविशेषो जाति काष्ठ भुजङ्गमै सङ्ग ।
स्वगुणैरेव पटीरज यातोऽसि तथाऽपि महिमानम् ॥ ७१ ॥

शार्दा

वाप कुणीसा तर तय, जातीने काष्ठ, सग भुजगाशीं ।
स्वगुणांनीच तरीही हे चंदन, ! तू महत्पदा जाती ७१

गद्यार्थ— हे चंदना, कुणीसा वृक्ष हा तुझा पिता, जातीने तू काष्ठ, तुला सगति लामली ती सर्पाची, असें असताहि वेचळ तू स्वतःच्या अगल्या गुणांनी एवढ्या महत्पदाला चढला आहेस !

(ज मानें हीन, योगीन हल्ला, सगत दुष्ट, अथा परिस्थितींच
खाहि एखादा माणूस स्वगुणांनी मोठा होतो त्यास उद्देशून) ●●●

शार्दा

अपि मलयज । महिमाज्यं कस्य गिरामस्तु नाम विषयस्ते ।
उद्धिरतो रथद्वरले कोणेन पुष्पासि परिभलोद्गिरै ॥ ७२ ॥

शार्दा

हे चंदन ! तव महिमा वर्णुं शकणार कोणे वाणीने ? ।
ओक्ती गरळ अशाही सर्पां तू पोषिस्ती सुगंधाने ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ— हे चंदना ! तुझी धोरवी कोण आपल्या वाणीने वर्णन करू शकेल ? गरळ ओकणाऱ्या सर्पांसहि तू आपल्या सुगंधाने पुष्ट करतोस ●●●

शार्दा

पाटीर । तवः पटीमान् क परिपाटीमिमासुरीकर्तुम् ।
यत्पिपतामपि नृणा पिष्टोऽपि तनोपि परिमलैः पुष्टिम् ७३

शार्दा

हे चंदन ! दोष्य कुणा होई धरणे तुझ्या सुबुद्धीस ? ।
तुज कुटिली जन त्यांसहि पुष्टि तुष्टि परमलेख देतोस

गद्यार्थ— हे चंदना ! तुझी ही अलौकिक मठी वृत्ति धरण्यास कोण संमर्थ आहे ? जे तुला कुटिली त्यांना तू स्वता चूर्ण होऊन सुद्धा स्वताच्या सुगंधाने पुष्टितुष्टि देतोस. (निरनिराळे दृष्टात देऊन वरील दोनहि श्लोकांत अपकारकर्त्यांवरहि उपकार करण्याची महात्म्याची वृत्ति वर्णिली आहे) ●●●

अनुष्टुप्

सुभगा सुलभारोहा फलपल्लवशालिन ।
जायन्ते तरनो देशे न तु चन्दनपादपा ॥ ७४ ॥

अनुष्टुप्

सोपे चढायवा, वृक्ष फलपल्लवशोभन ।
होती कितीक या लोकां विरळा परि चंदन ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ— सुंदर, चढायला सोपे, फळांलंबीसुख असे वृक्ष जगभर वाटेले तेवढे वाढतात—पण चंदन मात्र अगदी क्वचित् ●●●

अनुष्टुप्

सन्त्येव लिखिताकाशा महीयन्ति महीरुहा ।
तथापि जनताचित्तानन्दनश्चन्दनद्रुम ॥ ७५ ॥

अनुष्टुप्

होतो उंच तरु की जे नभीं करिर्ति लेखन !
तथापि जनताचित्ता देई आनंद चंदन ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ— आकाशात लेखन करू शकतील इतके उंच वृक्षहि जगात आहेतच. परंतु अनान्विताला आनंद देणारा एक चंदनच (वरील दोन्ही श्लोकांत जगात सर्वसाधारणांचे संपत्ता वाढूच्येव राऱ्या मोर महात्म्यांचे अस्वसंख्याकत्व वर्णिले आहे.) ●●●

शार्दा

यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमबन्धिने विहित ।
निजवपुषैव परेयां तथाऽपि सन्तापमपनपति ॥ ७५ अ ॥

आर्या

केलें चंदनवृक्षा विधिनें फलपुष्प याचनाच जरी ।
निजतनुनेंय परी तो अन्यतनूतील सवें दाह हरी
॥ ७५ अ ॥

गद्यार्थ—चन्दनवृक्षा, ब्रह्मदेवान, फळे किंवा फुले, काहीच दिली नाहीत, तरी, तो आपल्या देहाचें दान करून, (उगाळून घेऊन) दुसऱ्याच्या देहातील ताप नाहीसा करितो. (साध गावाचून परोपकाराचें अडत नाही.)

चन्द्रान्योक्ति

मन्दाक्रान्ता

पादन्यास क्षितधरगुरोर्मूर्धनि कृत्वा सुमेरो
नान्त येन क्षपिततमसा मध्यम धाम विष्णो ॥
सोऽय चन्द्र पतति गगनादल्पशेषे मयूखे
दूरारोहो भवति महतामप्यपभ्रराहेतु ॥ ७६ ॥

मन्दाक्रान्ता

मेरूच्याही—गिरिगुरु अशा—मस्तकीं पाद ठेवी,
अघारातें हरुनि विधु जो व्यापितो सर्व पृथ्वी ॥
तो हा तेज क्षयचि घडुनी ये नभातून खालीं !
थोरानाही अतिच चढणें हो अघ पातकारी ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ—सर्व गिरींचा प्रमुख अशा मेरूच्या शिखर सुद्धां जो आपले पाद (किरणें) ठेवितो, जो अघाराचा नाश करून (विष्णूनें वामनावतारात दुसऱ्या पाषाणानें जी व्यापली ती) पृथ्वी जो आक्रांत करतो, तो हा चंद्र असा तेज क्षय लागून (पहाटेच) आकाशानून खालीं पडत आहे. मोठे लोक झाले म्हणून काय शकल ? त्यांना सुद्धा अति उच चढणें—हें पतनालाच कारणभूत होतें

वसततिलका

सारापते ! कुमुदिनीमनुकूलरान्ता
पादेन पीडयसि, वम्पयसि द्विजातीन् ॥
निद्वेषमाचरसि त्रिं च त्रियोगिलोके
नकचरस्य भजतः करुणा वृत्त स्यात् ॥ ७७

वसततिलका

आशाकिता कुमुदिनी तुडवून पादें
चद्रा ! कसा सतत कापविशीं द्विजातें ॥
कां द्वेष रे धरिसि तू विरहीजनास ?
दुष्टा ! दया तुज कुठून निशाचरास ! ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ— तुझ्या आज्ञेंत वागणाऱ्या कुमुदिनीरूपी पत्नीच का बरें पादानी (किरणांनीं) तुडवितोस आणि द्विजाना (ब्राह्मणांना, दुसरा अर्थ पश्यांना) (घडीनें कुडकुडवून) (ब्राह्मणाकडे भयानें) का तरें थरथर कापवितोस, आणि त्या विद्याच्या विरहीजनाचा द्वेष कां करतोस ? (चन्दाकाना विरहू घडवितोस, सूर्य विकासी कमल मिश्रल्यानें त्यांत सुगा अडवून भ्रमरीप्रसन्न तो विवुच होवो—आणि इतर सर्वंत रीतीनें चंद्र हा सर्व विरही जनाच्या विरहानल्लव्याला भडवविणाराच ठरतो.) (पण हें सर्व बोळणेंच व्यर्थ आहे) तू पडलास निशाचर ! (राक्षस भूत इत्यादि) तेव्हा तुझ्या हृदयात दया असेल अशी अपेक्षा करी करावी ?

मालिनी

अभिलपसि यदीन्दो ! वक्त्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्या
पुनरपि सकृदर्थो मज्ज, सक्षालयाङ्ग्य ॥
सुविमलमय विम्ब पारिजातस्य गन्धे
सुरभय, वद नो चेत्त क तस्या मुख क ॥ ७८

मालिनी

शशि ! तुज जर व्हावी स्त्रीमुखाची सुकाति
फिरनि तुडुनि धू तो डाग तू सागरातीं ॥
विमल मुख करी तें पारिजातें सुवासी
न तर कुटुन होसी तुज्य तू स्त्रीमुखाची ?

किंनर

न तर मुख कुटें तें, तूहि कोटें तुलेसी ? ॥ ७८ ॥

गद्यार्थ— हे चद्रा ? तुला जर, हरिणाक्षीच्या मुखाचें सौंदर्य प्राप्त करून घेण्याची अभिलाषा असेल, तर, पुढां एकवार, समुद्रात बुडी मार, व नापल्या तोंडावरचा तो डाग धुऊन घे, आणि, अशा तऱ्हेन कळररित झालेले मुखें सुर, पारिजाताच्या वायानें सुगंधित कर अस जर तू न घेतल्य, तर तूच सगळ (तुला करतांना) सुर स्त्रीचें मुख कुठ आणि तू कुठ ! (असच कोणीहि म्हणणार नाही नाय !)

वसततिलका

मारस्य मित्रमसि किं च सुधामयूष !
शम्भापसि प्रणयिता प्रकटीररोपि ॥
विश्वासपात्रमसि यद् द्विपतोस्तयोर—
प्येतत्तत्र प्रवृत्तिशुद्धतनोश्चरित्रम् ॥ ७९ ॥

वसततिलका

यारे सुधाशु ! असुनी स्मरमिन खास
तुं दाविशी प्रणय रे तरिही शिगास ॥
विश्वासपात्र रिपुशा उभयास एक
हैं श्रेय शुद्ध तुझिया चरितास देस ॥ ७९ ॥

गद्यार्थ—हे सुधाकर चद्रा ! एकीकडे वगवें, तो, तू मदनवाचा, मित्र, आणि, दुसरीकडे पहावें ता शकरावर प्रेम व्यक्त करतोस ! एकमेकांचे शत्रु असलेल्या, त्या दोघानाहि, तू विश्वासपात्र वाद्यवास, हें श्रेय, तू ज्ञान्यन अत्यंत विद्युद्ध आहेस, याच गोष्टीला आहे. (दोही शत्रूचा विश्वासपात्र फक्त शुद्धचरित्रच होऊ शकतो.)

शार्दूलविक्रीडित

नक्षत्राणि बहूनि सन्ति परित पूर्णोदयान्यम्बरे
ते किं शान्तिमुपैति दीर्घतिमिर्, किं वार्धेरुज्जुम्भते ? ॥
किं स्यादार्तचक्रोपारणनिधिर्भ्रात सुधादीपिते !
तन्नून मुनैकतापशमन श्लाघ्यस्तनैवोदय ॥ ८० ॥

शार्दूलविक्रीडित

नक्षत्रें जरि भोंवतीं उगवलीं सपूर्ण या अवरीं
तेणें कां तम नष्ट होई ? अथवा अग्धीहि येई घरी ? ॥
होती आर्तचक्रोर तृप्त ? जर्मिंच्या तापास जो नाशन—
चंद्रा ! एक तुझा नर्भी उदय तो सुखाध्य सर्वोहून ॥ ८० ॥

गद्यार्थ—सपूर्ण नक्षत्रें जरी, आकाशात समोवार सर्वत्र उगवलीं, तरी, त्यांच्या तेजनें काय गाढ अधाराचा नाश होणार आहे ! निंबा समुद्र उचलून वर येणार आहे ! निंबा आर्त चक्रोराची काय तृप्ति होणार आहे ! म्हणून हे चंद्रा ! जगाच्या सर्व तापास, एकदाच शमन करणारा जे तू, त्या तुझा, एकत्र्या वाच उदय प्रशसनीय होय !

चन्द्रकान्तान्योक्ति

वनपुष्प

सुधाकरकरस्पर्शाद् बहिर्द्रवसि स्रंत ।
चन्द्रकान्तमणे ! नेन मृदुत्व लोफविधुनम् ॥ ८१ ॥

शार्था

द्रवसी पाहेरहि तूं सुधाकरकरें चहूंकडून मणे ।
हे चन्द्रकान्त ! मृदुता जगप्रसिद्धचि तुझी असे तेणें ॥ ८१ ॥

गद्यार्थ—हे चद्रकान्त मणे ! अमृततर्पी अशा चद्राच्याहि द्रौतल निरणानीं सव बाजूनीं बाहेरून सुद्धा तू द्रवतोस यायुळें तुझ मृदुत्व जगप्रसिद्ध (व लोकविलक्षण) ठरलें आहे. (द्रवण्याची, विरघळण्याची, पाझरण्याची, क्रिया ही वेचळ तापानें (दुःखानें) उपातेनें व्हावयाची, अस आपण ज्ञात पाहतो, पण, चद्रकान्त हा, अत्यंत शीतल व अमृतासारख्या शामक निरणानीं द्रवतो द्रवण्याची क्रिया साधारणत अत करणाची, असे आपण समजतो, पण चद्रकान्त सर्वत्राणीं बाहेरूनसुद्धा द्रवतो हें मोठ वैशिष्ट्य के गडकरी म्हणतात तसे—“ जे आनंदही रडवें, दुःखात कसें तें होई ? ”)

चम्पकान्योक्ति

शार्था

साधारणतरुद्वया न मया रचितस्तवालगालोऽपि ।
लज्जयसि मामिदानीं चम्पक मुननाधिवासिते कुसुमे ॥ ८२ ॥

शार्था

शुद्ध तरु समजुनि मी केळें थालेंहि चम्पक ! न तुजसी ।
जगभर सुरभि भरोनी आता कुसुमें मलाचि लाजविसी ॥ ८२ ॥

गद्यार्थ—हे चम्पक ! कसलेलीं साधें शुद्ध शाड समजून मी, तुला आळेंसुद्धा केळें नाहीं पण आता तू, जगभर सुगंध भरणाऱ्या आपल्या पुरलींनीं मलाच अगदीं लाजवून दफळें आहेस. (एखाद्या थोर माणसाची शोचवी आपल्याला अज्ञात असावी व त्यामुळें आपण त्याला कुणीतरी अलज्ज्यागल्यत्या समजून त्याची उपेक्षा करावी, पण पुढें त्याची परी मद्दती कळल्यावर आपण शरमून जावें, या घनेस उद्देयत)

वसंततिलका

अन्तःप्रतप्तमरुसैफतद्वहामान—

मूलस्य चम्पकतरोः क विनासचिन्ता ! ॥

प्रायो भगवत्पुचितस्थितिदेशभाजा

श्रेयः स्वजीवपरिपालनमात्रमेव ॥ ८३ ॥

वसंततिलका

मूलांत आम जळत्या मरुवंपकासी

आशा कुठून कुसुमें फुडतील पेदी ? ॥

देश, स्थितीहि वहुधा प्रतिकूल ज्यातें

कर्तव्य जीवपरिपालन हेंच हातें ॥ ८३ ॥

गद्यार्थ—मारवाड देशाच्या वाळवटात लावलेल्या, आवून तापलेल्या वाळूने ज्याची मुळ जाळणी जात आहेत, अशा चंपकाला, वाढून फुलें लागतील, ही आशा तरी कुठून असणार ? प्रतिकूल स्थल, व परिस्थिती ज्यांना लाभली, अश्यांना, जेवळ जीव जगविण्याची धडपड करणे हच कर्तव्य अयस्कार. (सदुष्णी माणसाला त्याचे गुण वाचविण्यात, सर्व परिस्थिती जर मयकर प्रतिकूल करून ठेवण्यात आली, तर त्यानें विचान्यानें केवळ जीव जगविण्यापलीकडे काही गुणप्रमाय न वाचवावा यात त्याला काय दोष !)

जलान्योक्ति

शार्दूलविभीषित

शैल्य नाम गुणस्तपैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
किं भ्रूमः शुचिता भग्न यशुचयः स्वर्शयं यस्यापरे ॥
किं वाऽतः परमुच्यते स्तुतिपद यन्जीवन देखिना
त्व चेन्नीचपथेन गच्छसि पथः कस्तवा निरोधुः क्षम ? ८४

शार्दूलविभीषित

शैल्याचा गुण परुष्या तुज; तशी
सी स्वच्छता मूळची !

वणू काय पवित्रता ? अशुचिहि

स्पर्शच होई शुचि ॥

“ प्राण्यां जीवनरूप तूच ! ” कुठली

मोठी स्तुती यादनी ?

पाण्या ! तूं जर नीच मार्ग धरिशी,

रोधूं शके कां कुणी ? ॥ ८४ ॥

गद्यार्थ—शीतळा हा गुण तुझ्या एकण्याचा आहे; तुला नितगर्नेन जन्मसिद्ध स्वच्छता दिलेली आहे. तुझे पावित्र्य काय वर्णावें ? तुझ्या तुमत्या स्वर्शानें अशुद्ध वस्तु शुद्ध होतात; ‘ तू प्राणिमात्राला जीवनरूप आहेस ’ याहुन आणखी मोठी स्तुती ती काय असावयाची ? अरे सारे असून हे पाण्या ! जर तूच (एतल प्रदेशाकडे गेणारा) नीच मार्ग धरिलास तर तुला कोण अडवू शकणार ? (सर्वतोपरी वरील वर्णन लागू पडणारे घोर लोकच जेव्हा हेकटपणें नीच मार्ग धरतात तेव्हा “ क इच्छिनाथेस्थिरनिश्चय मन पयश्च निम्नाभिमुख प्रतीपयेत् ? ” या कारिकासोत्तरीन अनुसरून त्यांना त्याचे अनुयायी आळा घादू शकून नाहीं, या भयानक घटनेस उद्देशून.)

शार्दूलविभीषित

अञ्ज त्यज्जमयाञ्जभूस्तत इदं ब्रह्माण्डमण्डारपुन—

विंश त्वानरजगम तदितर तन्मूलमित्थ पयः । ॥

धिक् त्वा चोर इय प्रयासि निभृत निर्गत्य जालान्तरै-

र्वयन्ते विनशास्त्रदेकशरणास्त्रामाश्रिता जन्तः ॥ ८५ ॥

शार्दूलविभीषित

पाण्या ! अज तुझ्यांत, त्यांत विधि तो, ब्रह्मांड

तें त्यांतुनी

ब्रह्मांडांतुनि विश्व-सर्वचि असें जन्मे तुझ्यापासुनी ॥

धिक् ! चोरापरि तूं हळूच सुदुष्नी जातेंस जाळ्यांतुनी;

प्राणी-आश्रित जे तुझे-अगति ते, जाती तिथें राहूनी

(किया वंघर्नी) ॥ ८५ ॥

गद्यार्थ—हे पाण्या ! तुझ्यांत अञ्ज (कमल; पाण्यात जन्मणारे.) जन्म घेत कमलात ब्रह्मदेवाचा जन्म झाला; ब्रह्मदेवापासून ब्रह्माण्ड जन्मले व ब्रह्मांडापासून सार्वत्र जन्म विश्व जन्माला आले—अशा रातीनें सारे पाहतां तुझ्यातून सर्वे काही जन्माला आले. असे असतां कोळी जेव्हा जाळे टाकतो तेव्हा, तू तेवढे, चोरासारखें हळूच त्या जाळ्याच्या छिद्रातून सुटून जातेंस, आणि, तुझे आश्रित—एकण्यातुझ्याच आधारावर जगणारे—असे अशुचर प्राणी विचारे भगवतिक होऊन, (त्या जाळ्यात राहून मल्यानें) पकटले जावन, धिक्कार असे तुला ! (एतकाच पुढारी पक्षर्यापना करते. त्यातली प्रत्येक गोष्ट तोच करीत असल्यानें सर्व अनुयायी त्याला ‘ वितानी ’ समजू लागतात. पण सज्जबाळी तो वितानी तेवढा नेमका हळूच चोरासारखा सुटून बातो, व अनन्यगतिक अनु-

यायाना तेवढा तो खुशाल पकडले जाऊ देतो. अशा घटना राजकारणात घडतातच, त्यांना उद्देशून. संस्कृत कवि त्रिकाल-दर्शीच म्हटले पाहिजेत.)

जिह्वाभ्योक्ति

अनुष्टुप्

जिह्वे ! प्रमाण जानीहि भोजने भापणेऽपि च ।
अतिभुवितरतीभोक्तिः सद्यः प्राणापहारिणी ॥८६॥

अनुष्टुप्

जिह्वे ! औचित्यं तू जाण;—जेवतां बोलतां तसें ।
अतिखाणं नि अत्युक्ति प्राणघातीं क्षणीं वसे ॥ ८६ ॥

गद्यार्थ— हे जिह्वे ! खाण्यात काय किंवा बोलण्यात काय औचित्याच्या मर्यादा ओळखून वागत जा. अति राणें किंवा अति बोलणें दोन्ही स्वरित मरणात जाणेंच होत. (अवाक्या-बाहेर, हावरण्याने, अतिरेकी उत्साहानें मल्लेंच धाडस करणारास उद्देशून. अति सर्वत्र बडबेत्.)

तमोऽभ्योक्ति

अनुष्टुप्

तमस्तोम मृश सोममण्डलोपरि राजसे ।
धूमपानेन किं नाम धाम गम्यमतः परम् ? ॥ ८७ ॥

अनुष्टुप्

चंद्रावपी तमः पुंजा ! मोठी शोभा तुझी दिसे ।
धूमपानें तुला स्थान लभ्य याहुनि कायसें ? ॥ ८७ ॥

गद्यार्थ—हे तमः पुंजा ! चंद्राच्या शुभ्र विम्बाच्या पार्श्व भूमीवर तुझी शोभा चाणवीच उठून दिसत आहे (अधर काळोप व दगडुद्धा धूर खाऊन वादळात अशी समजूत) धूमपान करणाऱ्या (विड्या ओढणाऱ्या) तुला याहून उच्चतर स्थान कोठून मिळणार होतें ? (आर्षीच नालयक पण चुकून मादून दैवानें मोठ्या पदावर घेईत मिरविणाऱ्या व चांगल्या लोकांच्या पाठिंब्याने (पार्श्वभूमीने) उठून दिसणाऱ्या हळकट्या उद्देशून.)

(तरजू.) तुलान्योक्ति

शायी

प्राथ्य प्रमाणपदवीं को नामास्ते तुलेऽनलेपस्ते ।

नयसि गरिष्ठमधस्ताचदित्तमुच्चैस्तरां कुरुषे ॥८८॥

शायी

आलें प्रामाण्य तुले ! म्हणुनि असे गर्व केवढा तुजसी ।
मोटासांस नेसि खालीं, क्षुद्रांना उंच उंच चढवीसी ॥८८॥

गद्यार्थ— हे तुले ! तुला प्रामाण्य प्राप्त झालें (गुरु कोण, एतु कोण हें ठरविण्याचा अधिकार मिळाला) या कारणानें तुला केवढा गर्व (होऊन तू आघळी झाली आहेस) झाला आहे ! जे खरे खुरे सत्यान (वज्रनदार, योर) त्यांना तू खाली नेतेन व त्याहून उलटे म्हणजे शुद्र, (वज्रनात) हलकें असतात त्यांना तू वर चढवितेस (जड वजनानें तराजूचें पारडें खाली जातें व हलक्या वजनानें वर जातें यावर उभेसा) (अपानाला न्यायाधीशाचें पद दिलें की असा उरपाद्य न्यायच मिळवणाचा, याला उद्देशून.)

शायी

गुरुषु मिलितेषु शिरसा प्रणमसि, लघुपूजता, समेषु समा ॥
उचितज्ञाऽपि तुले ! किं तुलयसि गुञ्जाफले कनकम् ? ८९

शायी

गुरु मिळतां शिर नमधिसि,
लघुशीं उन्नत, समांसि सम अससी ।
उचितज्ञा असुनि तुले !
तोळिसि गुंजांसर्वे सुवर्णं कशी ? ॥ ८९ ॥

गद्यार्थ—हे तुले ! तुला गुरु, श्रेष्ठ, (वज्रनदार, जड.) भेटला की तू शिर बाकवितेस (आपलें पारडें खाली नेतेस) लघु, हलकट (कमी वजनाचा) भेटला की आपलें शिर उच करितेस (मान ताड करितेस, स्वमान दाखवितेस; पारडें वर नेतेस) समान भेटला (सारख्या वजनाच्या दोन्ही वस्तु आल्या की) सम वृत्ति धारण करितेस (दोन्ही पारडीं सारख्या उचीला आणतेस, दाबी समपातळीत आणतेस.) (गुरु भेटला की, शिर नमधिसि, एतुशीं स्वमान राखून राहणें व समानार्थी सम-वृत्तीने, बरोबरीच्या नात्याने वागणें) याप्रमाणें तुझी वर्तणूक उचितज्ञ माणसाला साजेरी दिसत असतादि, (एका गोष्टीचें मात्र आश्चर्य वाटतें, कीं) तू गुजाबरोबर सोन्याची तुलना (वजन) करी करितेस ! (इतर सर्वत्र उचित वर्तनाचा म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या माणसात मुद्दा, एखादी खोड असते,—एखादा चमत्कारिकरण असतो,—एखाद्या बाकतीत त्याचें तारतम्य सुटतें, हें आपण पाहलोच ना !)

(गवत) तृणान्व्योक्ति

भाषां

रुढस्य सिन्धुतटमनु तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याणम् ।
यत्सलिलमग्जदाकुलजनस्य हस्तावलम्बनं भवति ॥९०॥

भाषां

उगवे नदीतटाकीं कल्याणद जन्म त्या तृणाचाही ।
जळांत तेथें कोणा बुडत्या आधारभूत जें होई ॥९०॥

गद्यार्थ—नदीच्या किनाऱ्यावर उगवलेल्या गवताचासुद्धा जन्म घेवडा लोकोपकारक, धन्य, म्हटला पाहिजे; कारण, पाण्यात बुडताना घातल्या झालेल्या माणसाला आधार म्हणून हातांनी धरण्यास त्याचा उपयोग होतो. (योग्य स्थळीं, अत्यंत शुद्ध वस्तुसुद्धा वेवदी कल्याणदायी होते.) (तृणाचें भाणखी उप कारकत्व प्रकरण १६ श्लोक ८ पहा—तृण चाह वर मन्ये.)

भाषां

दीप्यन्ता ये दीप्ये घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।
तेज. स्वनिनाशाय तु भवति तृणानामिव लघूनाम् ॥९१॥

भाषां

जे घडविले झळकण्या, वीर नि रत्नें दिसोत झळकून ।
तृणसम लघुजीवांचें तेजवि टाकी स्वतांस मारून ९१

गद्यार्थ—ब्रह्मदेवानें झळकण्यासाठींय योजना करून ज्यांना जन्म दिलेला आहे, अशीं रत्नें व वीरपुरुष झळकून राहोत. (त्याचें झळकणें त्यांना शोभून दिसतें व पचून जातें कारण ते ' योर ' आहेत.) पण गवतासारख्या गरीब विचाऱ्या माण्यांना त्यांचें तेजव (गवत तुफलाकीत, तजेलदार हिरवेंचार अणलें, कीं, गुरें प्रथम त्याला खाणार, व कापणारें प्रथम त्यालाच कापून विकणार.) त्याच्या स्वताच्या विनाशाचा कारणीभूत होतें. (योरांनीं जें वेळें तेंच गरीब सुदानीं करून चारुणार नाही, त्यांना तें पातक होतें. राजेश्वरारच्या खिया जेयें खुशाळ मिरवीत, तेयें गरीबाची सुदर स्त्री सुदृष्टित नसे, अशा बोनाटा नित्येक संस्थानी राब्याविपयीं आपण देऊन नव्हतों काय ?)

(तेली) तैलिकान्व्योक्ति

उपजाति

अमी तिलास्तेलिक ! नूनमेतां स्नेहादवस्थां भवतोपनीताः ।
द्वेषोऽभवियच्छदमीधु नूतं तदा न जाने किमिवाकरिष्यत् १
॥ ९२ ॥

इन्द्रवज्रा

तेल्या ! अरे तूं घघ या तिलांसी

स्नेहासुळें काय व्दोस नेसी ॥

द्वेषा जरी तूं असतास त्यांतें

ठावें कुणा, जें करतास तूं तें ? ॥ ९२ ॥

गद्यार्थ— (स्नेह शब्दावर कोटि; एक अर्थ तेल; दुसरा मैत्री. स्नेहात् म्हणजे एक अर्थ तेल मिळविण्यासाठी; दुसरा अर्थ मैत्रीपार्थी.) हे तेल्या ! अरे स्नेहापार्थी तू या तिलाची काय व्दोस करून टाकली आहेस (तेल पिळून पेंडेवारतें निस्सत्त्व केळें आहेस) तें पहा तर खरें; आणि हें सर्व स्नेहान्या नांवांनीं ! आणि तू त्याचा ' स्नेहामिलापी ' असण्याचेवर्ज, खरेंच, द्वेषा असतात तर काय केळें अवतेंच कोण जाणे ! (वरील श्रुतीकात कोटि योजून विचित्रार्थ काढला असला तरी प्रत्यक्षात, स्नेहीच आपला घात करतात (स्नेहसुखीनेच)—अशा विचित्र अनुभव वेव्हा वेव्हा येतो, व इंग्रजीत म्हटल्याप्रमाणें God ! Save me from my friends ! देवा ! माझ्या स्नेहापासून माझें रक्षण कर असे म्हणण्याची पाळी येतेच ना !)

दुग्धान्व्योक्ति

भाषां

को हि तुलामधिरोहति शुचिना दुग्धेन सहजमधुरेण !
तसं विहृतं मथितं तथाऽपि यस्नेहमुद्गिरति ॥ ९३ ॥

भाषां

शुचि मधुर त्या दुधाच्या अल्पहि तुलनेस फोण उतरेल ?
त्या ताप्या, नि विरजा, घुसळा, तें स्नेह मात्र वेईल ?
॥ ९३ ॥

गद्यार्थ— (स्नेह शब्दावर कोटि; दुधाकडे अर्थ लोणी, इतरत मैत्री) पवित्र, शुद्ध, निर्मल, आणि निरगतः मधुर अशा दुधाची तुलना दुसऱ्या कोणत्या वस्तूनें होणार आहे ! त्याला ताप या (ताप्या विचा छळ करा.) विहृत करा (निघाड करा;—ताक घालून विरजा.) निचा घुसळा (घास या) तरी तें स्नेहच (लोणी घुट; मैत्री) प्रकट करणार ! (खरें मिन असेच असतात. ते तस, विहृत मथित केले, तरी, स्नेहात अंतर पडू देत नाहींत.)

(रूप हें आदर्श मित या विषयीं अत्यंत सुंदर रूपक असलेला श्लोक २ प्रकरण २१ मध्ये पाहा " श्रीरणात्मगतोदकाय " हा मनुहरीचा श्लोक.)

(धोतन्याचें फूल) धत्सूरान्योक्ति

वसंततिलका

धत्सूर ! धूर्त ! तरुणेन्दुविलासयोग्ये
स्थाने पिनारूपतिना विनिवेशितोऽपि ॥
किं कैरवाणि विरुसन्ति ? तम प्रयाति ?
चन्द्रोपलो द्रवति ? वाविरुपैति वृद्धिम् ? ॥ ९४ ॥

वसंततिलका

चंद्रास योग्य असल्या स्थळीं धत्सूरान्याचे
तूतें शिवें निजशिरीं जरि ठेविलें रे ॥
कां कैरवें विरुसती ? तम काय लुप्त ?
वाढे समुद्र ? द्रवतो कधि चंद्रकांत ? ॥ ९४ ॥

गद्यार्थ—हे धोतन्याच्या फुला ! (हीं फुलें शिवाला प्रिय
असतात म्हणे !) ज्या जागीं चंद्रकोरेला वसवावयाचें अशा
स्थळीं म्हणजे स्वतःच्या मस्तकावर शंकरानें तुला धारण केलें
तरी (तेवढ्यानें तुला चंद्राची थोडीच तर येणार आहे ?)
काय (तुझ्या प्रभावानें) कुमुदें (चंद्रविकासी वमलें) उम-
लणार आहेत ? काय अधार पळून जाणार आहे ? काय
चंद्रकांत मण्याला पाह्यार फुटणार आहे ? काय समुद्राला भरती
येणार आहे ? (चुकून दैवयोगे कोणी एखादा, मोठ्या पदावर
आरूढ झाला, तरी ज्याच्या जागेवर तो बसला त्याचा प्रभाव
तो कुठून दाखवणार ?)

०००

धन्वन्तरि (नमन)

सद्यथा

शङ्खं चक्रं जलौकं दधतममृतघट चारुदोर्मिथुर्भिः
सूक्ष्मस्वच्छातिहर्षांशुपरिविलसत्स्फुटप्रमोदनेत्रम् ॥
कालाम्भोदोऽम्बुलङ्घ कटितटविलसच्चारुपीताम्बुराढ्ये
वन्दे धन्वन्तरि तं निखिलगदवनप्रौढदानाम्बिलोम् ॥९५॥

सद्यथा

शांखा, चक्रा, जळूला अमृतघट धरी चार हार्ती पवित्र
घेई जो रेशामाचें सुविमलघसन स्फूर्धि; जो पद्मनेत्र ॥
तेजानें कालमेधासम; कटितट धरी चारु पीतांपरास
वन्दू धन्वन्तरि तो अनलसमचि जो रोगरूपी घनास ॥९५॥

गद्यार्थ—आपल्या चार सुंदर हस्तामध्यें जो शय, चक्र,
जळू व अमृतघट धारण करतो, अगदीं तलम, स्वच्छ, मोहक

असे रेशमी वस्त्र जो आपल्या स्फंधावर ठेवितो, ज्याचे नेत्र
कमलाप्रमाणे कोमल व सुंदर आहेत, ज्याची अगकांति काल-
मेधाप्रमाणें रसरशीत आहे, व ज्याच्या कर्डीसमोती सुंदर
पीतांवर आहे, व अखिल रोगाच्या घनास जो दावानलासारखा
आहे, अशा त्या धन्वन्तऱ्याची मी वदन करतो. ०००

धूमान्योक्ति

सुप्तताम्रा

सहजमलिननक्रभाजभाजां भवति भवः प्रभवामनाशहेतुः ।
जलधरपदवीमनाप्य धूमो उलनविनाशमनुप्रयाति
नाशम् ॥ ९६ ॥

वसंततिलका

जे जन्मतां मलिन, वक्रचि, जन्म त्यांच्या
आणी पित्यासहचि आत्मविनाश साचा ॥
जो धूम, मेघ वनतां, वधितो पित्यास
(अग्नीस;) आणि वधितो मग तो वनतांस ॥९६॥

गद्यार्थ—जे जन्मतःच मलिन व वक्र, (पापी आणि
वाकड्या चालीचे हा अर्थ माणसाकडे; कौळशाच्या काळ्या
कणानीं युक्त व वाकडा, गोल, गिरक्या घेणार हा अर्थ
पुराणें) त्याचा जन्म, त्याच्या स्वतःच्या जनकाच्या व स्वता-
च्याहि नाशाला कारणीभूत होतो. उदाहरण घ्याचें. हा जन्मतःच
मेघरूप होतो. (दग हा प्रामुख्याने पाण्याच्या वाफेचा असतो-
असलाच तर अत्यंत सूक्ष्मांश त्यात घुसल्या कणांचा असेल-
पण रग सादर्यानें बहुधा पूर्वी दग हा कव्याच अंशी धूमापासून
होतो अशी संस्कृत कवींची कल्पना होती असें दिसते—
“ धूमकोक्ति सलिलम्रत्ता सन्निपातः मेघः ” कारिदास.) आणि
आपल्या पिता जो अग्नि, त्याला, मेघ, जलवृष्टीनें टार मारतो व
मग लगेच स्वतःहि मरून जातो. ०००

धूलिकान्योक्ति

शादूलविक्रीदित

ये जात्या लघव सदैव गणनां याता न ये कुत्रचिद्
पद्मयामेव विमर्दिता. प्रतिदिनें भूमौ विलीनाधिरम ॥
उत्क्षिप्ताश्चपलाशयेन मरुता पश्यन्तरीक्षे सखे
तुहानामुपरि स्थिति क्षितिभूतां कुर्वन्वयमी पांसवः ॥९७॥

शाबूळविक्रीडित

जन्मानें लघु; अल्पही न गणना केव्हां जयांची कुठें
पायीं ज्या तुडवीत सर्व, नित, जे आलिंगिती भूमिंतें
धूळीचे कण, मूर्खें वायु उडवी जे अतरिक्षांतरी
झैलानें वसती पहा गिरिचिया उनुंग शृंगांयरी ॥९७॥

गद्यार्थ—जे जन्म लहान, क्षुद्र, ज्याची गणनाच
(सख्यामापन किंवा महत्त्वमापन) वर्षीं कोठे झालेली नाही—
म्हणजे ज्याची सख्याच कोणी मोडलेली नाही किंवा जे
कुणाच्या शिज्जणगीत न नाहीत, जे रोज सर्वांकडून पायाग्यालीं
तुडविले जातात व जे नित्य भूमीलाच मिळणून अमतात ते
धूळीचे कण, मूर्खें अविचारी वायुनें आकाशात उधळले गेल्याने
पहा, आता उच डोंगराच्या शिखरावर कतो झैलानें आरूढ
झाले आहेत. (राजकारणात, एजाद्या पक्षाच्या क्षणीक लोक-
प्रियतेच्या दाकळीन, असेच कितीतरी क्षुद्र, अगण्य, पायीं
तुडविण्याच्या पात्रतेचे, सुईंवर सपटणारे धूळीचे कण अज्ञानक-
रणें एकत्र मदीपदाच्या गिरिशिखरावर आरूढ झालेले दिसतात तें
सर्वे काळ लोकाना विदितच आहे.)

०३०

(प्रथमपदातील प्रकरण १४ मध्य श्लोक २ रा “ पादाहत
समुत्थाय ” हादि धूलिकान्योक्तिचारताच आहे.)

(नदी) सरितान्योक्ति

शार्वा

कतिपयदिनसस्यायी पूरो दूरोजतोऽपि मरिता ते ।
तदिनि ! तद्द्रुमपातनपातकमेकं चिरस्थायि ॥९८॥

शार्वा

अल्पचि टिकणारा हा महापूर शार्वा निघून जाईल ।
सरिते! पीडिडि तटतक, टिकुनी हे पाप मात्र राहिल ९८

गद्यार्थ—हे नदी ! आज कितीहि प्रचंड महापूर तुला
आलेला असला, तरी तो फार थोड्या दिवसाना संपती आहे.
तो शैकरच निघून जाईल. पण त्याच्या संगतीन व वेपार
होऊन, तुझे चिरमित्र जे तटतक त्यांना व उपद्रुन टाकलेंस हें
पाप मात्र तुला चिरकालाचें बद्ध राहणार आहे (याचा विचार
कर) (लोकप्रियतेच्या महापूराल्या लटेवर व्यक्त मदान्धपणें
धुमाकूळ घाटून अत्याचार करणारे, जगभर इतिहासभर
दिसतात,—तो पुर निघून जातो व त्यानीं केलेली मित्रहत्या
तेवढी मागे राहते.)

०३०

उपजाति

छाया प्रकुर्वन्ति नमन्ति पुष्पै फलानि यच्छन्ति तद्द्रुमा ये ।
उन्मूल्य तानेन नदी प्रयाति तरङ्गिणा किं प्रतिपन्नमस्ति ९
॥ ९९ ॥

उपजाति

छाया धरोनी, नमुनी फुलांनीं
पूजी तटीचा तर जो फलांनीं ॥
जाई नदी ही उपद्रुन त्याच
स्थिरा न मैनी ' लहरी ' जनांस ॥ ९९ ॥

गद्यार्थ—तणवरील शीं झाड नदीवर सावली धरतात, फुले
देऊन जणू नमन करतात, फलें देऊन जणू पूजा करतात त्याच
झाडाना नदी समूळ उपद्रुन निघून जाते. ' तरङ्गी ' म्हणजे
' लहरी ' म्हणजेच चंचल (नदीमध्ये तरंग म्हणजे राग
अजतात) माणसाची मैत्री स्थिर कुठ पाहिली आहे ! (रूपक
वरील प्रमाणेंच तरङ्गी शब्दावर कोटि)

०३०

शार्वा

तदिनि ! चिराय विचारय विन्ध्यमुनस्तत्र सदापवित्राया ।
शुभ्यन्त्या अपि युक्त किं खलु रय्योदकादानम् ॥१००॥

शार्वा

विन्ध्यपित्याचा हे नदि ! विचार कर; तूं पवित्र नित्य जरी
धेणें गटारगंगा युक्त दिसे का सुकून जाशि तरी ? १००

गद्यार्थ—हे नदी ! ज्या विन्ध्य पर्वत व उगम पावलीत
त्या तुझ्या [पित्याच्या उच्च] भूमीचा विचार कर. व सदा
पवित्र आहेस (हें खरें आहे. आणि त्यानुद्धेंच विचारार्थें
लागत की) आतां व सुकून बाण्याचा प्रसंग आला तर (पाणी
वाहते राहण्यासाठीं) व् आपल्यात गटारगंगा मिळवून घेणें
युक्त दिसेल का ? (बाण्यदान घनद्विज निर्र्केट राष्ट्रीयत्व हें
ग्रीड सांगणाऱ्या पक्षांनीं, या नदीप्रमाणेंच ' वाहते राहण्या-
साठीं ' सुद्धीम रीगच्या जातीय गटारगंगा समावेश आपल्यांत
करून घेतल्याचे प्रसंग लाजेच आहेत !)

०३०

(नागवेल) नागवल्लीन्योक्ति

वसंततिलका

किं वीरुधा मुनि न सन्ति सहस्रशोऽन्या
यासां दलानि न परोपट्टति भजन्ते ॥
एकैव वल्लियु विराजति नागवल्ली
या नागरीनदनचन्द्रमलङ्करोति ॥ १०१ ॥

वसंततिलका

वेली न कां किति सहस्रचि या जगांत
ज्याचीं दळें न च परोपट्टती करीत ॥
वेलींत एक परि शोभत नागवेल
जी सुंदरीचदनचंद्रहि शोभवील ॥ १०१ ॥

गद्यार्थ— ज्याचीं पानें कौणावर कधीं उपकार करीत नाहीत,
अशा अन्य वेली जगात सहस्रों नाहीत काय ! पण वेलींत एक
काय ती नागवेलच परोपरच शोभते; जिचीं पाने (ताबूल
रगमें) सुंदर स्त्रीच्या वदनचंद्राला सुद्धा भूषविणत ! ●●●

पंखाऱ्योक्ति

वसंततिलका

उत्तुङ्गशालशिखरस्थितपादपस्य
काकोऽपि पक्कफलमालभते सपक्षः ॥
सिंहो बली गजविदारणदारुणोऽपि
सीदत्यहो तरुतले खलु पक्षहीनः ॥ १०२ ॥

वसंततिलका

उच्चान्निशुगतसुखं फल पक्व प्लातो
पखामुळेच सहजीं वय फाकही तो ॥
मारी गजा, हरि असा घलवान् असून
लोळे तरुतलेच पंख नसे म्हणून ॥ १०२ ॥

गद्यार्थ— उच्च डोंगराच्या शिखरावरील शाखाचीसुद्धा पक्व
फळे ये कश्चित् कावळा प्लाऊ शकतो, कारण वेचळ त्याला पख
आहेत म्हणून याच्या उलट, हत्तीला फाडून टाकण्याइतकीं
मयकर शक्ति ज्याला आहे असा सिंह शाखाच्या मुळाशीं लोळत
पडतो, कारण वेचळ त्याला पत्र नाही म्हणून ! (हे सर्षपले
वैषम्य सर्वत्रच आहे. साधन, केव्हां केव्हां अगदीं सुंद वाटें
पण त्यायोगान घटपान्या कृतीमार्थें पार मोठें अंतर पडतें, तें
पखाच्या दृष्टान्तान दर्शविलें आहे.) ●●●

पद्माऱ्योक्ति

शाबूळविक्रीद्वित

(मागें कमलाऱ्योक्ति पहा.)

पौलोमीपतिकानने मिलसता गीर्वाणभूमीरुहा
येनाघ्रातसमुज्जितानि कुसुमान्पाजधरे निर्वरे ॥
तस्मिन्नथ मधुव्रते निधिनशान्माध्वीरुमाकाङ्क्षति
त्वचेदक्षसि लोभमभ्युज तदा किंत्वा प्रति व्रुगहे ? १०३

शाबूळविक्रीद्वित

ईद्राच्या वनि देववृक्ष फुलुनी, त्यां जीं फुलें लागली,
ज्यां हंगुनि टाकित्वांहि परि तीं देवादिकां हंगुलिं ॥
तो भुंगा, मधु आज, दुर्गतिमुळें तूतच याचीतसे,
पद्मा तूं जर येथलोभ धरिशी—मी काय बोलू कसे ? १०३

गद्यार्थ— हे पद्मा ! इद्राच्या उपवनात देववृक्ष फुलून त्यांना
जीं फुले लागलीं, तीं ज्यां हंगुन टाकल्यावर देवानासुद्धा
हुगण्यास पात्र वाटलीं असा (घोर योग्यतेचा) हा भ्रमर,
आज, वेचळ त्याला वाईट दिवस आले म्हणून तुझ्यापाशीं
मधाची याचना करण्यास आलेला असता, तूं जर लोभ धरून
(गाय पाहना चोरते तसा) याला मध घेऊ विला नाहीस तर
आता तुझ्या (वेडेपणा) मुळे मी तरी काय बोलवें ! (ज्याची
घोरवी आपल्यास माहीत नाही असा अतिथि किंवा याचक
आपल्याकडे येतो तेव्हा आपल्याकडून अज्ञानानें त्याचा अप-
मान होण्याचा सभन असतो त्या धर्मेस उद्देशून.) ●●●

(पलस) पलाशाऱ्योक्ति

वसंततिलका

मा गर्वमुद्रह विमुदपलाशापुष्प !
यत्पदपदं श्रंयति मामतिगन्धलुब्ध !
रे मालतीविरहतो ज्वलदग्निरूप
त्वा मृत्युकारणमेवेत्य समाश्रितोऽसि ॥ १०३ अ ॥

अर्थ

होवो पलसफुला ! तुज मूर्खें गर्व न मलाच चित्ताला
कीं गंधलुब्ध पदपद आश्रय घेण्यास मजकडे आला ॥
त्या मालतीविरह रे घडतां, देण्यास जीव साधन तो
घडतां, अग्निच तुजला समजुनि तो त्यामधें
उडी घेतो ॥ १०३ अ ॥

गद्यार्थ—हे मुखां पळवसुला ! “ गंधलब्ध होऊन हा युंगा माझ्या आश्रयास आला आहे ” असा गर्व तूं वाहूं नकोस. (खरी गोष्ट अशी आहे, कीं,) त्याला मालतीपुष्पाचा विरह घडताच, तो जीव देण्यास निघाला असतां, तुझ्या लाल रंगाला, जीव देण्याचें साधन विस्तारच समजून तो (आत्महत्यावादीं) तुझ्या आश्रयास आला आहे. (मूर्ख लोक, कित्येक मोठ्या गोष्टींचें श्रेय स्वतःकडे घेऊं पाहतात त्यांना उद्देष्टत.)

पारिजातान्योक्ति

अनुष्टुभ्

पारिजाततर्कं यावन्न लभेन मधुव्रतः ।

भ्रमयं तावदेवात्य कुञ्जे कुञ्जे तरी तरी ॥१०४॥

भाषा

जोंवरि न भ्रमरात्वा कुठंतरी पारिजात शे दिखुन ।

धुस्रोवृक्षां कुंजोकुंजीं याचें सरेल न भ्रमण ॥ १०४ ॥

गद्यार्थ—जोंवरित भ्रमराला कुठंतरी एखादा पारिजात दृष्टीस पडून नाही तोंवर त्याचे झाडाशाडानून कुजाकुजावन फिरणें काहीं सणगार नाही. (भ्रमेवेड्याचें वर्णन. प्रियमाप्ति होईपर्यंत त्याचें झाडाशाडानून, कुजाकुजावन चकरा मारणें चादच रहायचें.)

भाषा

परिमळसुरमितनभसो बहव कनकाद्रिपरिसरे तरव ।

तदपि सुराणा चेतसि निवासितमेव पारिजातेन ॥१०५॥

भाषा

सुरभि नभा करणारे, मेरुपरिसरीं असून वृक्ष किती ।
तव पारिजात एकचि परि वसला घर करून सुरचित्तीं

गद्यार्थ—आकाशास्य सुगंधित करून सोडणारे, असे कितीतरी वृक्ष, मेरु पर्वताच्या समाचार आहेत. परंतु देवाच्या हृदयात, एका पारिजाताचें काय ते अदृढ स्थान प्राप्त करून घेतलें आहे. (भ्रम हे कोणाचें कोणावर का बसवें याला कारणें देता येत नाहीत. आन्तर.कोऽपि हेतुः किंचा निन्नरुचिर्हि लोकः ! असे काहींतरी म्हणावें.)

पुष्पान्योक्ति

वसंतविरहः

रे पुष्प ! सुदर ! मनोहर ! चारुवर्ण !

त्वं शोभसे स्वपदभूषण सम्प्रतीह ॥

कालेन फिन्नु कियता फिल ते दलानि

हा कोमलानि विगलन्ति पुरा धरण्याम् ॥ १०६ ॥

म्लानि व्रजन्तु सकलान्यथ ते दलानि
वर्णां विनश्यतु तनुर्विलयं प्रयातु ॥

लोकंपृणः परिमळस्तु तवास्ति कोऽपि

येनेव जन्म सफलीक्रियते तवेह ॥ १०७ ॥

त्वद्द्वयोऽभिनवमस्तु विलोभनीयं

रूपं च नाम रमणीयतर नराणाम् ॥

हा ! इन्त ! कालवशतोऽखिलमेति नाश

त्वसौरमेण सदश यश एव शेषम् ॥ १०८ ॥

वसंतविरहः

हे पुष्प सुंदर ! मनोहर ! चारुवर्ण !

स्वस्थान आज अससी जरि भूपवून ॥

हा ! पाकळ्या मृदु तुझ्या किति कालमानें

जाणें गळून धरणीवर कोण जाणें ॥ १०६ ॥

जाचोत हीं तव दलें सगळीं सुकोनी

जाघोच रंग निदुनी, तनु ही मरोनी ॥

हा एक गंधचि तुझा सुखवो जगास

तेणेंच ये सफलता तव जीवनास ॥ १०७ ॥

तारुण्य त्वत्समचि मोहक होई साचें

त्याहून रूप रमणीय असो नराचें ॥

कालान्तरें सकल हें जरि नष्ट होई

कीर्तीच एक तव गंधसमान राही ॥ १०८ ॥

गद्यार्थ— (या तीन श्लोकांच्या पुष्पान्योक्तिंत कै. गु. म पा. ओक यानी पुष्पाच्या दृष्टान्ताने, पुष्पानें सर्वं मेल तरी सुगंध मार्गें राहतो त्याप्रमाणेंच माणसाचें, इतर सर्वं नष्ट झाले तरी कीर्ति मार्गें राहते हें दर्शविलें आहे.) हे सुदर, मनोहर व सुकरणाच्या पुष्पा ! तू आज झाडावर निचा मेलीवर ज्या स्थानी आहेत त्या स्थानाला भूपवीत आहेत, हें खरें;— परंतु हाय ! हाय ! ह्या कोमल पाकळ्या नितीं अस्य बाळाच जमिनीवर गळून पडणार आहेत कोण जाणें. तुझ्या पाकळ्या सर्वं कोमेजून जावोत, रंग विटून जावो, किंचा, सर्वं तुझा देहच नाश पावो. पण तुझा हा एक अवर्यनीय गंध जो आहे, तो जगाला संगृष्ट करीत राही; म्हणजे, तेवढ्यानें तुझ्या जन्माचें धार्मिक होणार आहे.

मुन्युष्पाचेंहि अमेच आहे. तुझ्यासारंगच त्याचेंहि, विलोभनीय अने यौवन, किंचा त्याहून रमणीय असे रूप, हें सर्वं क्षाल्यमान् नष्ट होतें; परंतु तुझ्या सुगंधामार्गें त्याची कीर्ति तेवदीन शिल्लक राहते.

पुस्तकान्योक्ति

अनुष्टुप्

तेलाद्रक्षेजजलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलग्रन्थनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यमेव वदति पुस्तकम् ॥ १०९ ॥

आद्यां

“जल, तैल, सैल वधन, यांपासुनि मज सदैव रक्षार्थे ।”
वदते पुस्तकं सुजना, “मूर्खकरीं मज कधीं न तूं धार्वे”

॥ १०९ ॥

गद्यार्थ— पुरतःक हे मनुष्याला म्हणत अर्घते, कीं, “माझ व तेलचे डाग घडण्यापासुन, पाण्याने मिळले जाण्यापासुन, आणि माझी बाधणो खिळखिळी, सैल होईल असे घसक फसक वापरण्यापासुन माझं रक्षण कर. आणि शेवटीं पण रघांत म्हटवाची गोष्ट ही कीं, मला मूर्खाच्या हातीं जाऊ देऊ नकोस.”

•••

शाब्दविक्रीडित

संपात्य सदपत्यन्तरकराद्रथ्य च सुक्षेत्रवत्

सशोध्य त्रिणोऽङ्गवत् प्रतिदिन वीष्य च सन्निव्रवत् ॥

वध्य ग्रन्थवदल्लघ च हि, न त्रिस्मयै हरेर्नामन—

नैव सीदति पुस्तकं किल कदाऽप्येतद्रूपणा वच ॥११०॥

सुमशरमाला

परापासुनी रक्ष सुक्षेत्र जैते,

तया पाळणें तूं सुपुत्रापरी

घणाचे परी त्या सदा शुद्ध ठेवी,

पहा प्रत्यहीं त्या सुमित्रापरी ॥

तया बन्धनाचे परी घट्ट यांची,

नको विस्मरूं ईशानाभासम

अशानें कधीं पुस्तकातें न बाधा,

गुरूंचा असे बोध हा उत्तम ॥ ११० ॥

गद्यार्थ— “चांगल्या मुलांचे करतोस, तिलाक्या मायेनें व काळजीनें पुस्तकाचे तूं संगोपन कर, चांगल्या शेताचे करतोस तितक्या दक्षतेनें त्याचे परक्याच्या हातापासुन रक्षण कर. एखादी बळम जिनकी स्वच्छ ठेवतोस तितकें पुस्तकहि निमळ ठेव, सन्मित्राचा ज्या प्रत्यहीं एकदा तरी पहातोस (भेटवोस)

वदतव पुस्तकावरून रोज एकदातरी नजर फिरवीत जा. वेड्या घट्ट बाधाच्या तितकी पुस्तकाची घट्ट बाधणी आहे—सैल नाही याची रोज रखाची करून घे; आणि ईश्वराचें नाम हें ज्याप्रमाणें कधींहि विसरायचें नवतें तसेंच पुस्तकाचेंहि कधीं विसरण घडू देऊ नकोस...अशा तऱ्हेनें वागलें असता पुस्तकाला बाधा पोचत नाही—” हा गुरूचा उपदेश आहे

•••

वकान्योक्ति

वशत्य

न कोकिलानामिव मञ्जु गुञ्जित

न लब्धलास्यानि गतानि हसवत् ॥

न वर्हिणानामिव चित्रपक्षिता

गुणस्तथाऽप्यस्ति वके वकत्रतम् ॥ १११ ॥

वशत्य

न कोकिलांचेसम गोड कुंजन

लालित्य हंसापरि तें गर्तित न ॥

मोरापरी पक्ष जरी न चित्रित

मोठा वकाचा गुण (!) हो वकत्रत ॥ १११ ॥

गद्यार्थ— (वकोक्ति) बगळ्याला कोकिलासारखें मुळ कुंजन करता येत नाही, ह्याप्रमाणें त्याच्या गतीला लालित्य लाभलेलें नाही, किंवा मोराप्रमाणें त्याचीं पिसें चित्रविविच रगानां भूषित नाहीत पण (हें सर्व नसलें म्हणून काय झालें? बगळा काहीं अगदीं निर्गुण आहे असें समजून ना !) वकण्यान (लावून विश्वास घालवून बळवराना गट्ट करणें) हा मोठा गुण त्याच्यापशीं आहेच कीं ।

•••

वसततिलका

हस प्रयाति शनैर्नैदि, यानु तस्य
नैसर्गिकी गतिरिय न हि तत्र चित्रम् ॥

गत्या तया जिगमिषुर्वक एव मूढ-

श्चेतो दुनोति सनलस्य जनस्य नूनम् ॥ ११२ ॥

वसततिलका

चालेच हंस हल्लें तें न चित्रित घाटे

नैसर्गिकीच गति ती अक्षते तपातें ॥

आणूं धधे गति तराी घक मूर्खीचो तो

साच्या पहा जनमना दुखवून जातो ॥ ११२ ॥

गद्यार्थ— हस हा सुंदर मंद गतीने वर चालत असेल तर तर चालो, त्याची ती नियमांचे गति अगल्याने, तें काहीं विचित्र वाटत नाही. परंतु एखादा मूर्ख बगळा जेव्हा का त्याच्या गतीची नफळ करू बघतो, तेव्हा सर्व जनांच्या हृदयाला, तें दृश्य बघल्याशिवाय रहात नाही. (यत्किंचित् पात्रता नसलेल्याने शौरामोठ्याचा भाव आणणें हें असेच पीढक वाटतें) ●●●

अनुष्टुभ्

रामः— “पश्य लक्ष्मण ! पम्पाया वक्रः परमधार्मिकः ।
शनैर्मुखति पादाग्र प्राणिना वधशङ्कया” ११३
मत्स्य — “सह्यासी विजानाति सह्यासिविचेष्टितम् ।
वक्रः किं वर्ण्यते राम ! येनाह निष्कृलीकृतः” ॥

द्वयवक्रा

राम— “पोंपेंत हे लक्ष्मण !
धर्मिष्ठ मोठा वक्र ये दिसून ॥
प्राणी कुणीही न मरो म्हणून
चौड्यावरी चालतसे जपून” ॥११३॥
मासा उत्तर देतो— “शेजारच्याला दिसतात खास ।
शेजारच्याचे लपलेहि दोष ॥
निर्वंश केळें मज ज्या वक्रानें
तो स्तुत्य रामा ! तुजला कशांनें

गद्यार्थ— (रामायणातला प्रसंग. पपा सरोवरत जपून पावले टाकीत चाललेला बगळा पाहून, निष्पाप, सरलबुद्धीच्या रामाला तो मोठा धार्मिक अहिंसावादी वाटला. मत्स्यानें त्याचा धर्म-निरास वेळा—) राम म्हणतो— “लक्ष्मणा ! हा वक्र पपा सरोवरात, एक परमधार्मिक बगळा कोणी, नलचर चिरडून मरू नये, म्हणून, मोठा जपून, हृदय, चौड्यावर चालत आहे.” मत्स्य त्याला उत्तर देतो— “शेजारच्यालाच शेजार्याचे चरित्र व चारित्र्य नीट कळतें. रामा ! अरे, ज्यानें मासे सर्व बुळ पाऊन फसत वेळें, तो बगळा तुज वणनीय वागावा ?” (सुभ्र बल्लभारी, परमधार्मिक, अहिंसावाचचे सौंग आणून, जपून पावले टाकीत, शेफाना विश्वास दाखवीत, त्याचा कसा नि पात करतात, हे सुपरिचितच आहे.) ●●●

वसंततिलका

उत्कन्धरो विततनिर्मलचारपक्षो
हसोऽयमत्र नभसीनि जनैः प्रतीत ।
गृह्णाति परलज्जलाच्छफरीं यदाऽसी
शानस्तदा खलु यकोऽयमिनीह लोके ॥ ११५ ॥

वसंततिलका

फैलावुनी विमलपक्ष, उडे नभांत
तें त्यास हंस जन हा समजे मनांत ॥
मासे जर्धी, टपुनि, हा डबन्यांत खाई
खात्री पटे झणितदा वक्रमात्र हा, ही ॥११५॥

गद्यार्थ— बगळा जेव्हा खावे उचलून, स्वच्छ पादरे पक्ष फैलावीत आकाशात उडतो, तेव्हा, जगाला वाटतें, तो हंसच आहे. पण जेव्हा का तो (घाणेरड्या) डबन्यातून (चोचनें) मासे उचलतो, तेव्हां मात्र, हा बगळा याची जगाला खात्री पटते. (हस हा मोत्याचा, फमलातुचा चारा खातो.) ●●●

शाट्टुलविश्रीचित

“कस्त्व लोहितलोचनास्यचरणो ?” “हस” “कुतो ?”
“मानसात्”
“किं तत्रास्ति ?” “सुवर्णपङ्कजवनान्यम्भ सुधासन्निभम् ॥
रत्नानां निचयाः प्रवाललतिजा वैदूर्यरोहि क्वचित्”
“शम्भूक्या न हि सन्ति ?” “नेति” च यकैराकर्ष्य
ही ही कृतम् ॥ ११६ ॥

सुमदारमाळा

“मुखीं, लाल, नेत्रीं पर्दीं कोण तू ?” “हस,”
“कोठून तू ?” “मानसापासुनी !”
“असे काय तेथें ?” “वर्ती स्वर्णपद्मे,
तसें गोड पाणी सुषेच्याटुनी ॥
तिथें रत्नराशी नि वेली प्रवाळी—
नि देवूयें ?” “माहीं तिथें दाडुक ?”
“नसे” येवुनी तुच्छतेनेच “ही ही”
फरोती तदा हासले ते वक्र ! ॥ ११६ ॥

गद्यार्थ— (मानससरोवरापासून एक हंस, बगळ्यांच्या समु-दायात येऊन दाखल झाला. त्यावेळीं बगळ्याची व त्याची झालेली प्रसन्नोत्तर—) बगळे विचारातात— “डोळे, रांज व पाय हाळ असलेले कोण हो तुम्ही पाहणे ?” हस उत्तरतो, “मी हस !” बगळे विचारातात, “आलात कुठून ?” हस सगतो— “मानससरोवरापासून !” बगळे विचारातात, “तिथें काय आहे ?” हस सागतो— “निघे सुवर्णकमनीचीं बनें, अमृताहारखे मधुर पाणी, रत्नाच्या राशी, पौढब्याचे वेल, व क्वचित् वैदूर्यरत्नाचीं शार सुदां !” बगळे विचारातात,

(या सर्वे लायलान गप्पा नकोत.) तिर्यं शबूक (गोगल्ल्याची-
साररा आन किडा असलेले शारा, शिंपले,) नाहीत का ?”
हस, “नाहीत” म्हणताच, तें ऐकून ही ही करून ते बगळे
त्या हसाला व त्याच्या त्या मानसरोवर्याच्या वैभवाला तुच्छ
तेनें फिदी फिदी हसले ! (कै. शि. म. पराजपे यांनीं त्यावेळच्या
'काळ' पत्ता, दुष्काळी कामावर राडी फोडणाऱ्या मजुराची
एक गोष्ट लिहिली. त्यान “या कधी जीवनाला सोडून तू
स्वर्गास चल” असे सांगितले असता तो मजूर म्हणतो—
“अरे आहे काय तुमच्या त्या स्वर्गात ? तेथे काय दयाळू इष्टज
सरकारचें राज्य आहे ? तेथे काय वारवार असे दुष्काळ
पडतात ? दुष्काळ पडला, कीं, अशीं दुष्काळी कामे निघून विचें
काय अशी राडी फोडायची संधि मिळत असेल ? ना, हें असलें
वैभव जियें न्हाई, तो स्वर्ग हवा आहे कोणाला ?” त्या
गोष्टीची व या श्लोकाची तुलना करून वचण्याजोगी आहे.)

●●●

शाईलविक्रीवित

“पक्षन्द्विराजितोऽहममलो मीनान् प्रसेवे सदा
पुष्टाङ्गं स कलादिभि. पवितृश्वन्द्र सम किं मम ? ॥
सर्वस्यायुविरोगतोऽह” ममल चन्द्र बको हासते !
मात्सर्येण दुरात्मनोऽपि सुजन दृष्ट्वा सदा हासते ॥ १७

शाईलविक्रीवित

“पक्षद्वद्र मलाहि निर्भयहि मी मीनां सदा सेवितों
मी हा पुष्ट, कला कर्मीअधिक उभा, मत्तुल्य का चद्र तो ?
सर्वेस्थानुशिरांही मीच” बक हा त्या श्वेतचन्द्रा हसे !
मात्सर्येण सुजनास दुष्टहि सदा कीं हासती हो असे ११७

गद्यार्थ— (अडीच ओळी द्वयार्थ.) बगळा म्हणतो—
(तुमच्या त्या चद्राची फुडाराकी मला नका सापू) चद्र
पक्षद्वद्रविराजित, (म्हणजे त्याला शुक्लपक्ष वृष्णपक्ष, असे
दरमहिऱ्यास दोन पक्ष असतात,) तर मलाहि दोन पक्ष (म्हणजे
दोन पक्ष) आहेत, (पण, ते दोन्ही शुद्ध म्हणजे पादरेच आहेत,)
मी निर्मल आहे— (चद्रावर डाग आहे,) चद्र वेव्हातरी
मीनराशीला लागतो — मी तर सदासर्वकाळ मीनाच्या
(मत्तुल्यच्या) राशीला (लागून त्यांना खात) असतो, मी
नेहमी पुष्टात तर चद्र एक पैपिमेलान काय तो पुष्टाग, इतर
वेळीं कमी अधिक कळना शुष्ट— असा चद्र काय माश्याशी
तुल्य आहे ? चद्र फार तर एका रघाणूच्या (शकराच्या)
शिरावर बसलेला — पण मी सर्व रघाणूच्या (शाड्याच्या)

शिरावर बसणारा !” असे म्हणून (पादरा) बगळा पादऱ्या
चद्रास हसतो ! दुर्जेन असेन मत्सरांनं सुजनास हसतात. ●●●

वकुलान्योक्ति
शिवरिणी

निसर्गादारामे तरकुलसमारोपसुवृत्ती
वृत्ती मालानारो वकुलमपि कुत्रापि निदधे ॥
इदं नो जानीते यदयमिह मोगान्तरगतो
जगज्जालं कर्ता वुसुमभरत्तौरन्यभरितम् ॥ ११८ ॥

शिवरिणी

निसर्गें माळी जो तरुचमकार्यात कुशल
तरी लावी यागंतचि कुठतरी 'धुद्र' वकुल ॥
कुणा हें ठावे कीं, वकुल इथ कोणांत पडुनी
(किवा, अज्ञात असुनी)
स्वपुण्यांच्या गंधें अखिल जग टाकील भरुनी ॥ ११८ ॥

गद्यार्थ— जन्मभावानेंच, शाड्याची रचना करण्याच्या
कामात कुशल, अथा माल्यानें, (जुद्धून त्याचें महत्त्व लक्षात
न राहून; धुद्र समजून) वकुळाचें झाड, उद्यानात कुठेतरी (काना
कोपण्यात) लावले. पण (वकुळ तें वकुळ, तें आपले गुण
योडेच सोडणार ?) कुठेतरी कोपण्यात पडलेलें व म्हणून
अज्ञात राहिलेले हें वकुळाचें झाड आपल्या फुलांच्या सुगंधानें
सर्व जग लौकरच भरून टाकणार आहे याची पूर्वकल्पना
कोणाला आली होती ? (श्लोक २७ व श्लोक ८२ यात अशीच
कल्पना आली आहे. ११९ व्या श्लोकातहि तशीच.) ●●●

शिवरिणी

दधान प्रेमान तरपु समभावेन, विपुला
न मालाकारोऽसायजत वरुणा बालयकुले ॥
अयं तु द्रागुचतुसुमनिःप्राणां परिमले—
ईदगन्तानातेने मयुपकुलझङ्कारभरितान् ॥ ११९ ॥

शाईलविक्रीवित

डेवी प्रेम समानभाव धरुनी जो सर्व वृक्षापरी
तो माळी करुणा न बालवकुला काहीं निराळी करी ॥
यांनं मात्र झणीं धरुन सुमनें, त्याच्या सुगंधासर्वें
वेळें व्याप्त दिशास, मृंग जमले त्याच्याहि
गुजार्यें ॥ ११९ ॥

गद्यार्थ—जो माळी, सर्व झाडावर, समभावाने, सारखे प्रेम धरितो, त्याने षालवृक्षाच्या रोपाच्या बाबतीत, काही निराळी विशेष अशी दयावृद्धि, पक्षपातवृत्ति (दाखवावयात हवी होती पण) दाखविली नाही. पण, या वृक्षाने मात्र, लौकर फुले धरून, त्याच्या मुगधाने व त्याच्यामुळे जमलेल्या भ्रमराच्या हुडीच्या गुजारवाने सर्व दिशा व्यापून टाकल्या. (२७, ८१, ११८ या श्लोकांतल्या सारखीच कल्पना. रचत्याखुन्या सत्यात, गुणी माणसाला, वाटेक त्या परिस्थितीत फेकण्यात आले, तरी तो आपल्या गुणप्रकर्षाने अप्रभूतेचा मान मिळविल्याशिवाय रहात नाही.)

यलिराजाची महती

अनुष्टुभ्

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमाङ्गितो हरेः ।

धन्यो बलिः स येनासी भिक्षाप्राप्तीकृत' करः ॥ १२० ॥

वसततिष्ठका

लक्ष्मीपयोधर धरूनचि ज्या हरीचा
लागून कुकुम बने कर लाल साचा ॥
भिक्षार्थ पात्र असल्याहि करा करीतो
तो धन्य धन्य जगतीं बलि एक होतो ॥ १२० ॥

गद्यार्थ—(वामनावतारात विष्णूला बलिराजगुढें भिसेसाठी हात पसरावा लागला ही कथा परिचितच आहे.) (प्रत्यक्ष सपत्नीची देवता जी) लक्ष्मी तिचा पयोधर धरल्याने, त्यावरील कुकुमाने, लाल रंगलेला विष्णूचा हात, ज्याने स्वतः पुढें, भिक्षेचें पात्र म्हणून पसरावयास लागला तो बली धन्य ! (आपल्या औदार्याने, निर्धनाला, मध्यमाना, 'श्रीमताना' मुद्रा कोणी आपल्यापायी याचना करायला लावील. पण बलीने याचक केले तें प्रत्यक्ष श्री'पतीला' म्हणून अपूर्वार्थ.)

भार्गव (परशुराम) महती

उपेन्द्रवज्रा

कुलाचला यत्न मही दिजेभ्य प्रपञ्चत सोमदत्तवत्प्रमापु ।
चमयुस्तसर्गजल समुद्रा सरणैक्ये श्रियमाननोतु ॥ १२१ ॥

वसततिष्ठका

ज्यानें द्विजांस जग हें जधि दान केले
सीमाशिळा तधि कुलाचल हेच झाले ॥
दानोदकापरि समुद्रहि सर्व होते
देवो सदा पिबव, भार्गव तो जगातें ॥ १२१ ॥

गद्यार्थ— ज्या रेणुचेच्या पुत्राने म्हणजे भार्गव परशुरामाने (पृथ्वीचा स्वता उभोग न घेता) तिचें प्राक्षणांना दान केले, तेव्हा दुष्पर्वत, हे जणू काय चतुःसीमा दर्शविणारे खुणेचे दगड झाले, तसेंच समुद्र हे दान देताना हातावर सोडण्याचे उदक बनले, असा तो महाप्रवापी, नि स्वार्थ व दानरत परशुराम जगास वैभव देवो.

भ्रमरान्योक्ति

भार्गव

येनामन्दमरुदे दलदरगिन्दे दिनान्यनायिपत ।

वुट्टे खल्ल तेनेहा तेने ह ! मधुकरेण कयम् ॥ १२२ ॥

भार्गव

जे कां बहुलमरुदीं चिकसत कमलीं दिनांस घालविती ।
कौशो देशा मधुयां इच्छा कुटजांप्रीती असावी ती ? ॥

गद्यार्थ— ज्या भ्रमराने भरपूर मध अवलेल्या उमळत्या कमलात दिवच घालविले, त्यानेच आता ह्याहाय ! (मध नसलेल्या छुद्र) कुटजांच्या फुलाची सुहा कशी धरावी ? (फुले वेचलीं तेथें गोवत्या वेचायची पाळी मोलावर मुद्रा येते. Alas ! How have the mighty fallen— असें इंग्रजीत म्हटले आहेच.)

रगोदता

नि न पश्यसि महेन्द्रदिद्रमुखे शीनदीधितिरसाबुदधति ॥
मीलितैव नलिनीह मा कृथास्तन्मधुवत ! मुधा गतागतम्
रगोदता

कां विसे न घद पूर्व याजुला
चद्र येह उदयास तो तुला ? ॥

ही मिटेच नलिनी मधुनता

येरुद्वारहि करू नको वृथा ॥ १२३ ॥

गद्यार्थ— हे मधुवत ! पृथ दिशेला तो शील निरणाचा चद्र उदयास येत आहे तें तुला दिसत नाही का ! ही नलिनी वय आता मिटलीमुद्रा—आता उगाच येथें चकरा बजाला मारतोस ! (प्रियेच्या भोवती, प्रणयाराधनासाठी, तिचे दर्शन, शब्दभवन, सहवास, इत्यादिरूपी मधु पाखण्यासाठी दिवसभर कराविते तिच्या पाखण्याचा नववत्—वृत्ती घालण्याच्या प्रियकराला, कवि, अन्योक्तिने सागतो श्री, आता तिचे बसले परी आले व पराची सारे बंद झाले तेव्हां आतां इश्या येरुद्वारा पुरे कर.)

रघोदत्ता

नीरजान्यपि निषेव्य निर्भरं नीरसानि कुटजानि वाञ्छसि ॥
चञ्चलत्वमिह चञ्चरीकते साहसं कथयिदं भिमोक्षयसि ?
॥ १२४ ॥

रघोदत्ता

तूं यथेच्छ कमलांसं सेवुनी गंधहीन कुटजांसं वाञ्छिती ॥
चंचलत्व तव आणि साहस भुंग हें सकल केचि
सोडिती ? ॥ १२४ ॥

गद्यार्थ— हे भ्रमरा ! तू (मधुपूर्ण) कमलाचा यथेच्छ उपभोग
घेतलास, तरी, अज्ञान, नीरस गंधहीन कुटजपुष्पाची तुला इच्छा
असावी ! तुझे हे चंचलत्व आणि हे साहस, तू केव्हा कसा
सोडणार ? (अतिकामलेमी पुरुषाला, घरी सुंदर स्त्री आवृत्ति
मुल देत असता, चंचल आणि साहसी वृत्तीने तो बाहेर गटारात
शेण खायला जातो, याला उद्देश्यल.)

•••

रघोदत्ता

पीतमत्र मधु यापिताः क्षपा भृङ्ग ! सर्गमचिरेण विसृतम् ? ।
हीनमानसुषमा हिमागमे पद्मिनी यदिह नाम्लोक्षसे ?
॥ १२५ ॥

रघोदत्ता

पीत जेथ मधु, कंठिल्या निद्रा
भुंग ! तें विसरली झणीं कसा ? ॥
क्षीण कान्ति शिशिरं जिची अशी
पद्मिनी तुज दिसे न ही कशी ? ॥ १२५ ॥

गद्यार्थ— हे भ्रमरा ! ज्या पद्मिनीच्या मुलकमलामध्ये मध
प्यालास, व रात्रीच्या रात्री घालविल्यास, तें सर्व, इतक्या थोड्या
कालावधीतच विसरलास ? अरे आज हिमपाताने, (हिवाळ्या
तील इडिवराने) मान व सौंदर्य सर्व नष्ट झालेही, ही पद्मिनी,
(या वाज्रें तूं इतके वेळा आला गेलास तरी) तुला दबावीची
सुद्धा वाटू नये अशी ठरली काय ? (स्वपत्नीचें, गृहणा, कीं
चाराङ्गनेचें गृहणा, आयुष्यातील शिशिरकटु गृहणजे वादेंक्य
आल्यानें सर्व मान, सौंदर्य वगैरे नष्ट होऊन हीन दशा झाल्या
वर, पुरुषाने पूर्वीचें सर्व सुखोपभोग वितरून, तिच्याकडे आता
डुनूनसुद्धा पाहू नये या कृतान्तेस उद्देश्यल !)

•••

प्रहर्षिणी

आनघा. स्तवकभरेण पल्लुविन्दः
शोभन्ते कति न लताः परागपूर्णाः ? ॥
आमोदे मधुनि च मार्दवे च तासां
यो भेद. स खलु मधुवतैः कवेयः ॥ १२६ ॥

प्रहर्षिणी

वेली या किति न परागपल्लवांनीं
पुष्पांनीं अतिशय शोभती लहोनी ? ॥
त्यांचे ते मधु, मृदुता, सुगंध यांत
जाणे तो मधुकर एक काय भेद ! ॥ १२६ ॥

गद्यार्थ— पुलाच्या गुच्छांनीं विचित्र वाकलेल्या, पल्लवांनीं
भरलेल्या व परागांनीं पूर्ण अशा वेली काय थोड्या का
शोभताहेत ? पण त्यांच्या मध्यात, मृदुपणांत, सुगंधात जे सूक्ष्म
भेद आहेत ते जाणव्यास रसवेत्ता एकदा मधुकरच समर्थ आहे-
(साधारण पुरुषाला, भरणेच वाकण्यानें सुसमुललेल्या सर्व
स्त्रिया सारख्याच आकर्षक वाटतात, पण मधुव्रतासारखे बारा
गावचें पाणी प्यालेल्या रगेळ कामी पुरुषालाच त्याचे मधु,
मृदुता, सुगंध, यातले सूक्ष्म भेद उमगतात. सर्व श्लोकच इथ्यांनीं
आहे.)

•••

वसंततिलका

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !
लोल विनोदय मन सुमनोलेतासु ॥
सुग्धामजातरजस कलिनामक्राले
बाला कदर्ययसि किं नवमल्लिकाया ? ॥ १२७ ॥

वसंततिलका

तूं हाल जे करिशी, सोसति भुंग ! जीस
त्या पुष्पवाङ्मतिच तूं रमयी जिवास ॥
सुग्धा. न जीस रज ये, नवमल्लिकेची
ती कां अकार्लि कळि कुस्करियी उगाची ? ॥ १२७ ॥

गद्यार्थ— हे (निंदय) भुंग ! व कृतोस ते हाल ज्याना
सोसत असतील, अशा अन्य सुढल्या पुरुषांनींत, तू आपला
जीव खुशाल रमव. पण अज्ञातरज अशा नवमल्लिकेच्या या सुग्ध
कल्लिमालेला अकार्लिच का कुस्करतोस ? (प्रौढांगनांशीं निंदय
रति करव्याव सरावलेल्या कामी पुरुषाने, अज्ञातरज सुग्ध

बालिकेशीं, अकालीं, घसमुसळेंपणा केल्यास, तिनें विचारींनें
दुसरें काय म्हणावें ?)

वसततिलका

वसततिलका

एणीदश श्रवणक्षीमिन् यदा नयन्ति
तेनैव तस्य महिमा नवचम्पकस्य ।
त्व तत्र नो विहरसे यदि भृङ्ग ! तेन
नैतस्य काचिदपि सा तु तवैव हानि ॥ १२८ ॥

वसततिलका

कर्णीं मुगाक्षिं जाधं प्रोविति चपकातें
तेणेंच त्या परमवैभव प्राप्त होतें ॥
भृंगा ! जरी विहरसी नाच तूं हि तेंथें
त्याला मुळीं न, घडते परि हानि तूतें ॥ १२८ ॥

गद्यार्थ—चाण्याचें ताज फूल, मृगनयना जेव्हा आपल्या
कानावर खोबतात, तेव्हा, त्या नुसत्या सन्मान्यपददानानेंच
चपकाला काय मोठेपणा मिळावयाचा तो मिळून जातो ! हे
भृंगा, तू तेंथें त्या चपकाभोंवतीं गुनारव करून रुजी घालण्यास
उपस्थित नसलास, तर त्यात त्या चपकाची काहीच हानि घडत
नाहीं. घडते ती तुझीच (“अत्यंत सत्यात्र गुणी सज्जनाचा सत्कार
समारम झाला. राजागी हेवेदाचे किंवा मालयें किंवा स्वतःचें
महत्त्व दाखविण्यासाठीं वर्तमानपत्राचे धातोंद्वार, (जे भगवंत
काळ्या शार्ङ्गें असल्या प्रसंगाचें वर्णन करून प्रसिद्धि देऊ
शकले असते ते) त्यावेळीं उपस्थित नव्हते, त्यांना कबि म्हणजे
“अरे त्या योर माणसाची यात काहीच हानि नाहीं.. त्याचा
सन्मान व्हायचा तो झाला. पण तुमची मात्र वृत्तपत्राचे स्तूप
न भरता आल्याने पोटाची पैदास कमी झाली ! इतकेंच.”)

वसततिलका

मा गा त्रिपादमलिपोतक ! केतकीना—
मन्तर्निगूढमनत्राप्य मधुप्रकर्यम् ॥
लाभ स एव परमो नमु कण्टकाना
श्रेणीभिरक्षतशरीरतया प्रयासि ॥ १२९ ॥

लामे न गुप्त मद्य आतिल केवड्याचा
मानू नकोस मनिं भुग ! त्रिपाद याचा ॥
कांट्यातुनी सुटसि ओरखड्याविनाची
मोडा खरा घडतसे तुज लाभ हाची ॥ १२९ ॥

गद्यार्थ— हे भृंगा ! (तू केवड्यापाशीं मद्य मिळण्याच्या
अपेक्षेनें गेल्यास खरा पण) तुला केवड्यात, आत आत गुप्त
दडवून ठेवलेला मधाचा साठा मिळाला नाहीं, या गोष्टीमुळे,
तू विपण्ण होऊ नकोस. त्या केवड्याच्या कटकपर्चीनीं ओरखा-
डला न जाता, सुरूप देहानें, तू सुद्धा आलास, हेंच तू
आपलें मोठें भाग्य समज. (चिकू माणसानें गुप्त दावून
ठेवलेल्या धनापैकीं काहीं मिळेल, म्हणून, दावक त्याच्याकडे
जातो, व निराश होऊनच परत येतो, तेव्हा त्याच्या दारच्या
कुण्यानीं ओरबाडलें नाहीं, एवढेच नशीब समगून त्यानें स्वल्प
वसावें.)

आर्यां

अभिनवमधुलोलुपस्त्व तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।
कमलवसतिमात्रनिर्दुतो मधुकर ! त्रिभुजोऽस्येना कथम् ?
॥ १३० ॥

आर्यां

नवमधुलोलुप भृंगा ! चतुनि तू आश्रमजरी तंशी, ।
केचळ कमलचसतिनें तोयुनि तूं तिजसि कोयि विस्मरसी ?
॥ १३० ॥

गद्यार्थ— (ही प्रख्यात व सरीसृपी अन्याकि महाकवि
कालिदासाच्या शाकुन्त्याच्या पावल्या अफाट आली आहे.
दुय्यताच्या अनेक बायकापैकीं एकीवरचें त्याचें प्रेम (तिचें
ताच्या चपल्यानें) नवमधुलोलुपचीं सपलें, व दुसरीवर
बसलें. ही दुसरी वहुधा रतितुषि देणारी नवयीवना नवावी,
तिच्या इतर गुणामुळे, तिच्या केवळ सद्बोधावरून दुय्यत
संतुष्ट असावा, असें या श्लोकावरून दिसतें. म्हणून ती पहिली,
दुय्यन्ताला उदेघन, हा श्लोक म्हणते—) हे नवमधुलोलुप
भृंगा ! पूर्वीं आश्रमजरीचा सपेच्छ उपभोग त्या तज्जेन घेतलास !
आणि कमल्यात (त्यात मद्य किंवा सुगंध मिळण्याची आशा
नसत) केवळ बघति करायला मिळाली, एवढ्यावरच संतुष्ट
होऊन तू आज त्या आश्रमजरीला कता विस्मरलास !

माल्यभारा

भ्रमर ! भ्रमता दिगन्तराणि क्वचिदासादितमीक्षितं श्रुतं व ।
वद सत्यमपास्य पक्षपातं यदि जातीकुसुमभानुसारि पुष्पम् ?
॥ १३१ ॥

मालभारणी किंवा माल्यभारा

भ्रमरा ! फिरतां दिशोदिशीं रे
दिसलें कां कधि ऐकिलें, मिळालें ॥
वद सत्य, त्यजून पक्षपात
कुठ जाईसम पुष्प या जगांत ? ॥ १३१ ॥

गद्यार्थ—हे भ्रमरा ! तू दिशादिशात फिरणारा व (त्यामुळे
आन्या फुलाचे वचिनेद जाणणारा) (श्लोक १२६ यद्दत्त)
म्हणून तुला विचारतो, आणि तुला एकाचा फुलाविषयी पक्षपात
असेल तो वाजूस सारून तू सत्य मात्र सांग, कीं, जाईच्या
फुलासारखे फूल तुला कधी कुठें सापडलें, किंवा तू ऐकलें आहेस
काय ? किंवा पाहिलें आहेस काय ?

•••

शादूलविक्रीडित

नीत जन्म नवीननीरजवने पीत मधु स्वेच्छया
मालत्या कुसुमेषु येन सतत केली वृता हेलया ॥
तेनेय मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते
हा धिदैववृत्त ! स एव मधुष का का दशा
नागत ? ॥ १३२ ॥

शादूलविक्रीडित

स्वेच्छन्दें मधु पीत, पंकजवर्नीं आजन्म जो राहिला
मोदें मालतिच्या फुलांत रमुनी जो नित्यची खेळला
पेशाही मधुगंधलुब्ध मधुषे गुंजालता सेविली !
धिग् दैवान कशी कशी करुण ही यातें दशा पातली !
॥ १३२ ॥

गद्यार्थ—ज्याने स्वच्छन्दानें मध पीत, कमलाच्या वनात जन्म
काढला, ज्याने नेहमीं मालतीफुलात आनंदानें क्रीडा केली, त्याच
मध व शुंगध यांना मालणाऱ्या भ्रमरानें, आज पहारें, तों,
गुंजेच्या वेलीशीं रममाण होण्याची पाळी आली ! धिक्कार
असे दैवाच्या दुर्गतीस ! या विचान्यावर आणखी काय काय
दशा दशा करून सोडणारे प्रलय येजून गले नसतील ! •••

शादूलविक्रीडित

प्रारम्भे कुसुमानरस्य परितो यस्थोऽसन्मञ्जरी—
पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयस्ताःनातनोरत्सवान् ॥
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशा दैवाःकुरामश्चति
त्व चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक ! प्रियं नीचस्त्व—
दन्योऽस्ति क ? ॥ १३३ ॥

शादूलविक्रीडित

येतां गोड वसंत, येति फुलुनी त्या मंजरीभोवतीं
केला उत्सव साजरा जिय तुवां गुंजारवांसंगतीं ॥
दैवं आघ्रतरुस त्याच कुदशा येजून तो पाळतां,
मुंगा ! सोडिसि त्यास तूं, तर मगें तूं मूर्ते रे नीचता १३३

गद्यार्थ—वसन्त ऋतु लागताच, फुलून येणाऱ्या ज्या
आन्याच्या मोहोराच्या गुच्छातून, मज्जु गुंजारव करीत, तू त्या
तन्हेनें महोत्सव साजरे केलेस, तोच आघ्रतरु, आज दुर्दैवानें
वाईट दशा प्राप्त होऊन, सुद्धन जात असता, हे भ्रमरा, साधी
सभ्यता सोडून, याचा जर त्याग करणार असशील, तर तुझ्या-
इतका नीच अन्य कोण ? (वैभवापुरती मैत्री ठेवणारे, व
कठीणफारजी सोडून जाणारे, सामापुरते मामा सर्वत्र आदेतव.)

•••

कायां

मलिनोऽपि रागपूर्णां विकसितयदनाममन्दजल्पेऽपि ।
त्वयि चपलेऽपि च सरसा भ्रमर कथ वा सरोजिनीं त्यजसि

कायां

प्रेमल तुज मलिनासिंहि,
बडबड तव तरि जिचें घदन उमले ।
तुज चंचलासि सरसा,
त्यजिसि अशीं पद्मिनीहि केचि अले ! ॥१३४॥

गद्यार्थ— तू मलिन (काळा, पापी) असलास तरी तुझ्या
शीहि प्रेमपूर्ण वृत्ति ठेवणाऱ्या, तू अति बडबड्या असलास तरी
आपलें घदन विकसितच ठेवणाऱ्या (तुझ्या बडबडीला विद्वान
गोंड वाकडें न करणाऱ्या) तू चचल वृत्तीचा असताहि तुझ्याशीं
सरस राहणाऱ्या कमलिनीचा, हे मुंगा, तुझ्यानें त्याग करवतो
तरी कथा ! (अत्यंत गुणी सहनशील पतिनेतेचा त्याग करणाऱ्या
उल्हटा उदैशत.)

•••

शिशिरिणी

चलापाङ्गो दृष्टिं स्पृशसि बद्धशो वेपथुमती
रहस्याख्यायीव स्वनासि मृदु कर्णान्तिकचरः ॥
कौतो व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु हृती ॥१३५॥

शिशिरिणी

कटाक्षें हाले त्या बहु चलित नेत्रास भिडसी
हळू कर्णापार्शी मधुर गुजगोष्टीच वदसी ॥
पिशी हस्तें झाडी तुजासि तरि रत्यकं अधरा
अम्ही तत्त्वान्वेषी फुकट ! सुहृती तूच भ्रमरा ॥१३५॥

गद्यार्थ— (शाकुंतल, पहिल्या अंकांत, दुष्यंत-शाकुंतला
भेटीच्या वेळी ती क्रोध, कुठली, मुनिकन्या की क्षयिकन्या
इत्यादि माहिती (तत्त्वान्वेष) दुष्यन्त विचारीत होता, एवढ्यांत
एक सुगा, जणू तें कमल समजून शाकुंतलेच्या सुखामोर्तेचीं फिरी
लागला; त्यास दुष्यंत म्हणतो—(भयानें) कटाक्षवेषानें चलित
अशी तिच्या नेत्रांस, तूं स्वर्ग करीत आहिस; जणू गुजगोष्टी
कराव्या, तसा तू तिच्या कानापार्शीं गुणगुणत आहिस, ती
हातांनीं दुख झटकून दाकीत असतांदि, रतिसुजाचें सार, असें
अधरामृत तू पीत आहिस ! आम्ही इकडे तत्त्वविचारप करीत
बसून निष्कल ! तूं मात्र लग्ना साधलास तरा भ्रमरा ! (घाड-
साणें कार्ये साधतें; अतिविचारानें नासतें.)

आर्था

इह रूपमात्रसारे चित्रगते किमिति कनककमलेऽस्मिन् !
न रसो नापि च गन्धो मधुकरबन्धो वृथा भ्रमसि ॥१३६॥

आर्था

चित्रित कनककमल हें—रूपच केवळ खरें असें यास !
ना रस, ना वास, इथे कां रे भ्रमरा उगाच फिरतोस ?

गद्यार्थ— हे भ्रमरा, अरे हें काहीं खरें सुवर्णकमल नाही
तर सुतें चित्र आहे. यांत वस्तु नाही केवळ रूप तेवढें खरें
आहे. यांत ना रस, ना वास; तरी येड्या, का वृथा येथें रजी
घालतोस ? (असल प्रेमनेडान तो ! प्रियेचे सुतें चित्र पाहून
वेडे होणारे प्रेमी, काय करतील, सागत येत नाही !)

शिशिरिणी

* उपानीतं दूरतपरिमलमुपाप्राय मरुता
सनायासीदस्मिन्मधुरमधुलोभांमधुकरः ॥
परो दूरे लाभ. कुपितफणिध्वस्तनतरोः
पुनर्जीवन्यायाद्यदि तदिह लाभोऽयमपुलः ॥ १३७ ॥

कावरा

वाचूनं आणिला तो परिमल दुरुनी, हुंगुनी भुंग हाहा
लोभी, त्या सेविण्यातें सुमधुर मधु, त्या चन्दनालातिं
गोला ॥
राहो तो लाभ दूरी; कुपित भुजग जे तेथ त्यांच्याकडून
भुंगा ! येसी जिता तूं सुखरूप तर तो लाभ मोठाच
मान ॥१३७॥

गद्यार्थ— वाचानें दुरून कुठून तरी चंदनाचा सुगंध आणला,
तो हुंगून, भ्रमर, लोभाविष्ट होऊन, त्याचा सुमधुर मधु मिळ-
विण्यासाठीं चन्दनवृक्षापार्शीं गेला. तो थोर लाभ तर दूरच राहो.
परंतु, त्या चंदनावरच्या कुपित सर्पाच्या तडाख्यातून, जणून
वाचून, सुखरूपपणें, तूं परत आलास, तर हे भ्रमरा ! तौच
मोठा लाभ झाला असे तू समज. (उद्दिष्ट श्लोक १२९
मधल्यासारखेंच.)

मयूरान्योक्ति

शार्दूलविषीदित

एतस्मिन्मलयाचले बहुविधैः किं तैरकिञ्चिन्कैः
कात्तोळककपोतकोकिलकुलैरेनोऽपि पार्श्वस्थितः ॥
केमी कूजति चेत्सदा विघटितन्यालात्रलीबन्धनः
सेव्यः स्यादिह सर्वे लोकमनसामानन्दनध्वन्दनः ॥

शार्दूलविषीदित

हे कोकीळ, कपोत काक, मलयीं व्दावे कशाला इथें ?
ज्यांचा ना उपयोग ! एक जवळीं हा मोर राहें जियें ॥
यत्कैःकारव पेकतांच गळुनी सपोदि तीं घेवतें—
होई चंदन सेव्य—जो सुखवितो साव्या जनांचीं
मनं ॥१३८॥

गद्यार्थ— येथें या मलयवर्णाकर, काकळे, पुनडे, कपोत
इत्यादि नानाविध पक्षी हे कशाला हवेत ! कारण ते निरुपयोगी
(काहींदि न करणारे) आहेत. पण एक हा जवळ आगलेला
मोर जर सुगंधून येकारव बादीळ तर (तेवढें पुरें आहे)
त्यामुळे अखिल जनमानसा आनंददायक अशा चंदन, सेव्य
(लम्ब व उपनोप) होऊ शकतो. (आपघ्ननीं उपयोगी
पट्याणार, एक सन्निव पुरे, शीळमोक उमा कन्न काय उपनोप !)

भाषां

यनादपि क पश्यति शिखिनामाहारनिर्गमस्थानम् ।

यदि जलदनिन्दमुदितात्स एव मूढा न नृत्येयुः !

॥ १३८ अ ॥

भाषां

चाह, फिरे मोर कुठें हें जाणायास कोण यत्न करी ? ।

हर्षुनि घनघननादें खुळा स्वयं तोच नाचता न जरै ?

गद्यार्थ— मोर हा, आहार काय, विहार काय, कोठें करतो, याचा, जर तो वेड्यासारखा मेघघर्जेनें आनदानें नाचल नघता, तर कोण मोठ्या जिज्ञासेनें यत्पूर्वक शोध करण्यास गेलें अशेतें ? (काहीं विरोध गुणवत्ता कोणात असली, तर जग त्याच्या चरित्राचा शोध वेणाट. एखां कोणाला कोणाची पूर्वा आहे ?) ●●●

मलयान्योक्ति

वसंततिलका

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा

यत्राश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव ॥

मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण

शाखोटनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥ १३९ ॥

वसंततिलका

ते व्यर्थं हेमगिरि अन् रजताद्रि उच

ज्यांच्यावरील तर केवळ ते तरूच ॥

तो श्रेष्ठची मलय, जेथिल वृक्षपंक्ति

निंवादिही सकल चंदनरूप होती ॥ १३९ ॥

गद्यार्थ— मोठे उच व मौल्यवान सुवर्णपर्वत किंवा चादीचे पर्वत असतील तरी काय त्याचा उपयोग ! कारण त्याच्या आश्रयानें वाटलेली झाडे हीं केवळ (तीं व तशीं) शाब्दिक राहतात. म्हणून मलयपर्वतच आम्ही सर्वश्रेष्ठ मानतो. कारण त्याच्या आश्रयानें वाटलेली शाखोट, लिंबू, कुटज असलीं क्षुद्र झाडे मुळा चंदनच होऊन जातात. (चंदनशाकिण्यानें स्थानाहि सुगंध लागून तीं चंदन म्हणूनच विकलीं जातात.) (सद्गुणाची खरी परीक्षा यातच आहे, नी, स्वतः गुणी असत मागत नाहीं— तर शाकिण्यात वेगारांनाहि गुणी करून उन्नत वेलें पाहिजे.) ●●●

मान्द्रिक वर्णन

शार्दूलविक्रीडित

भेकेन कणता सरोपपरुषं यत्कृष्णसर्पानने

दातु कर्णचपेटमुञ्जितभिया हस्तः समुल्लासितः ॥

यच्चधोमुखमक्षिणी विदधता नागेण तूर्णां स्थितं

तत्सर्वं विषमन्त्रिणो भगवतः कस्यापि लीलायितम् ॥

शार्दूलविक्रीडित

कांनीं थप्पड घाययास, न मितां जें कृष्णसर्पाननीं

जाई हात उगारुनी, मुरगुरे वेडूक जें कोपुनी ॥

खालीं अमतिकार पाहत असा, जें नाग तेव्हां वसे—

वाटे सर्वसमर्थ—मांत्रिकहता ती खास लीला असे ॥

गद्यार्थ—वाळ्या सर्पांच्या कानावर थप्पड देण्याच, वेडूक रागारागानें मुरगुरत निर्भयपणें, सर्पांच्या तोंडावर हात उगारून धावून जातो काय, आणि सर्प, तोंड खालीं करून डोळे जमिनीकडे लवून, प्रतिकार न करता राग्न वसतो काय—हा सर्व विच्छन्न प्रकार म्हणजे कोण्या महामांत्रिकाची लीला दिसते ! ●●●

मालतीकुसुमान्योक्ति

वसंततिलका

किं मालतीकुसुम ! ताम्यसि निष्ठुरेण

केनापि यद्विल विद्वनमितो लताप्रात् ? ॥

लोत्रोत्तरेण निलसद्गुणगौरवेण

को नामुना शिरसि नाम वरिष्यति त्वाम् ? ॥ १४१ ॥

वसंततिलका

कां मालतीकुसुम ! खुडी लतिकेवरून

कोणीहि निष्ठुर म्हणूनचि होसि खिन्न ? ॥

मंघा, जमीं तब अलौकिकदारा भुलून

तूतें शिरावर धरील न कोण कोण ? ॥ १४१ ॥

गद्यार्थ—हे मालती पुष्पा ! गुणीतरी निष्ठुरानें तुला या छतेवरून खुडून घेतलें, याघाटीं का तू खिन्न झालें आहेस ! तुझ्या लोकोत्तर सद्गुणाना माळून तुला कोण शिरावर घाण करणार नाही ! (हे नवपरिणीते ! आर्द्रांच्या मांडीवरून ' सितरान्या वेलीवरची ही मुग्ध मनोहर कलिका ' कोण्या निष्ठुरानें

(दुःखा पतीनें) खड्डन नेल्याबद्दल खेद मानू नकोस दुःखा
सन्धील सौंदर्यादि सद्गुणाना मोहून पतीनें तुला शिरोधार्य करावें
यांतच तुस चाफल्या नाहीं का ?)

(माळी) मालाकारान्योक्ति

मन्दाक्रान्ता

तोयैत्त्वैरपि कण्ठया भीमभानौ निदाघे
मालाकार । व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ॥
किं सा शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारा
धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥ ११२ ॥

मन्दाक्रान्ता

माळ्या ! थोडें जल असुनिही, सूर्य जै होरपाळी
(आस्थेनें) मायेनें तूं करिसि तरुची वाढ जी उष्णकाळी ॥
तैशी कां तो कर्धि कसं शके मेघही पावसाळी
धारानां जो जलमय करी विश्वही अल्पकाळी ॥ ११२ ॥

गद्यार्थ— जगाला सूर्य होरपाळून टाकीत आहे, अशा
उन्हाळ्यात अगदी थोड्याशा पाण्यानें सुदां, हे माळ्या, या
तरुची, मायेनें, आस्थेनें, जी वाढ तू करून दाखविलीस, ती,
साऱ्या विश्वाला, जलधारानां जलमय करून सोडणाऱ्या, पाव
साळी मेघाला, तरी, करून दाखविणें शक्य होईल काय ?
(स्वतःच्या जिवाचा उन्हाळा करून, अल्प वारिद्यात सुदां,
मायेनें, आर्द्र आपल्या बालकाचें सगोपन गितकें पांगळें करील,
तितकें, श्रीमतांनीं, आपल्या मुलाचें वैभवशाली शुश्रूषाल्यात,
मारी पगारी परिचारिका ठेवून करविलेले सगोपन चांगळें
होईल काय ?)

मुनि (भक्त) जनान्योक्ति

शार्दूलविभ्रीडित

पृथ्वी तानदिय महत्सु महती, तद्देष्टेन वारिधिः
पीतोऽसौ कलशोद्भवेन मुनिना, स व्योम्नि खयोतरत् ॥
तद्विष्णोः परम पद कलयत. पूर्ण पद नाभवत्
सोऽपि त्वद्दृष्टि वर्तते खलु हरिस्त्वच परः को महान् ११३

शार्दूलविभ्रीडित

थोरान्हनहि योर पृथ्विः उदधी वेष्टी तिलाही परी
प्याला त्यास अगस्ति, तोहि नभि ज्या हो काजव्याचे परी
चाले विष्णु तदा, न एक पदही तें ज्या जहाळें पुरें
राहे त्वद्दृष्टि तो ! तुझ्याहुनि मुने । मोठा कुठें कोण रे ?

॥ ११३ ॥

गद्यार्थ— सर्व मोठ्या वस्तू हून, पृथ्वी ही मोठी म्हणतात;
परंतु तिलाहि समुद्र सर्वथाजूनी वेष्टित; इतका समुद्र मोठा, पण
त्याला अगस्ति पिऊन गेला, म्हणून, अगस्ति फार मोठा
म्हणावा, तर तो अगस्ति (चा तारा) आकाशात, फार तर
एकाद्या काजव्याइतपतच चमकतो; एवढें मोठे आकाश पण
(वामनावतारान तीन पावले टाकावयास जातं) तें त्याच्या
एका पावलासुरेलेखुद्ध भरलें नाही.) आणि अशारीतीनें
या सर्वांहून मोठा जो विष्णु, तो तुझ्या हृदयात वसति करतो !
तेन्हा हे मुने ! हे भक्ता ! तुझ्याहून मोठा कोण ?

मुरली अन्योक्ति

वैतालीय

मुरली महनीयवशजा परपुसा परिचुम्बिता सती ॥
विजने त्रिपिने भयातुरा परमेश स्मरती ररास सा ॥ ११४ ॥

वार्था

सद्वंशजात मुरली परपुरुषे चंचिता सती रानी ।
विजनीं मिउनी जाउनि आकंढे जणुं परेश आठवुनी
(आठवुनी) ॥ ११४ ॥

गद्यार्थ— (दोन शब्द द्वयार्था. सद्वंशजात = चांगल्या वैकुं-
पायुत बनविलेली हा अर्थ मुरलीकडे, सखुलान जमलेली हा
अर्थ स्त्रीकडे. परपुसा = परपुरुष जो वृष्ण त्यानें— हा अर्थ
मुरलीकडे, परक्या पुरुषानें हा अर्थ स्त्रीकडे.) परपुरुषानें
रानात एकान्तात सद्वंशजा मुरली चुनिली ती निचारी मिऊन
परमेशाला आठवून रोदन करती शाली (विनयभगासारलें
वर्णन.)

शार्दूलविभ्रीडित

सौभ धाम सुखाम्बुज भगवतो तत्रासवप्राशन
शय्या चाधरपङ्कजोय मृदुलाइगुण्टस्तदुच्छीर्षरत्नम् ॥
अङ्गुल्यस्तन सेरने निरलमा भूमः विमन्यसुख
हा ! हा ! वैरिणि ! हे तथाऽपि मुरलि ! त्वां मैत्रि
निद्राऽपि विम् ॥ ११५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

कृष्णाचें मुखपत्र सौधचि, तियें तूं भास्येवार्ते पिशी
शय्या त्या अंधरीं, तसा मृदुल तो अगुष्ट तूतें उशी ॥
त्वत्सेवारत दक्ष अगुलि, कुटें ने सौख्य तें याहुनी ?
कां ने क्षोप तरीहि येइ न तुला हे चांसरी'
वैरिणी ? ॥ १४५ ॥

गद्यार्थ—(कृष्णी विरहिणी गोपी, दुःख रात्रमर कृष्णाची
सुरली ऐकू येत राहिल्यानें, पण, स्वता मिल्नास असमर्थ असल्यानें
व त्यामुळे तळमळत, तडफडत, निद्राविहीन अवस्थेंत पडल्यानें,
चिडून त्या सुरलीला म्हणते—) कृष्णाचें मुखकमलरूप सौंध
धाम (अमृतमय स्थान,) (दुसरा अर्थ गन्ची असलेलें घर,)
तुला झालें; तेथें, तूं भास्येवार्ते म्हणजे कृष्णाचें सुकळपुट
पितेस, (दुसरा अर्थ मंत्रप्राशन करतेस), त्याचा अधरपल्लव
ही तुला मृदुल चय्या लज्जली, त्याचा मृदुपुष्ट आंगठा ही
उशी मिळाळी, (निरनिराळे सूर काढण्यासाठी तुझ्या अंगा-
वरून फिरणाऱ्या) तुझी सेवा करण्यात दक्ष, अशा त्याच्या
अगुली (तुझे हातपाय चेपायल मिळाळ्या,) (गन्चीवर, आस
पीत, गादीवर पडून, उशीवर डोकें टेकून, हातपाय चेपले
जात आहेत, चापेक्षां निद्रा येण्यास अनुकूल परिस्थिति
कोणती ?) याहून अधिक सुख तें काय असायचें ? अशी
इतक्या सुखत लोळत असतहि, हे वैरिणी सुरली ! तुला क्षोप
येऊ नये काय ? (कृष्णाच्या हातात आडल्या निजलेल्या
ओठाळा ओठ धिलगलेल्या, अगाठ्यावर टेकलेल्या, त्याच्या
अगुली तिच्या अगावरून फिटत असलेल्या सुरलीचें चित्र
डोळ्यापुढें आणाचें. इतकें सुंदर सपूर्ण रूप फार कचित्
आढळतें.)

(मुसळ) मुसळान्योक्ति
मालिनी

जगति विदितमेतत्काष्ठमेवासि नून
तदपि च मिल सत्य कानने वर्धितोऽसि ॥
ननुशुनलयनेत्रीपाणिस्तद्गोत्रसवेऽस्मिन्
मुसळ ! किसलय ते तत्क्षणायन जातम् ॥ १४६ ॥

मालिनी

विदितचि मुसळा ! त्वेह हां लांकडाचा
परि अधिक खरें कीं 'जगली' तूंच साचा ॥
घरिति तुज जर्धीं त्या पद्मनेत्री करानीं
पुलकिततनु तूं कां होशि ना पल्लवांनीं ? ॥ १४६ ॥

गद्यार्थ— हे मुसळा ! सान्या जगला माहीत आहे, कीं,
तू निवळ लाकूडच आहेस. पण त्यातल्या त्यात अधिक सत्य
हें आहे कीं तू रानात वाटलेले 'जगली' आहेस. कारण तसें
नसतें तर, टवटवीत कमलासारखे सुंदर नेत्र असलेल्या तरुण
सुंदरी, तुला हातांनी धरतात त्या महानदप्रसंगीं, तुझ्या
अगावर तक्षणीच पल्लवरूपी रोमाच फुटून यावयास नको
होते काय ?

मेघान्योक्ति

प्रहर्षिणी

दीनानामिह परिहाय शुष्कसस्यान्वीदार्यं प्रकटयतो महीधरेषु
ओन्नत्य परममवाप्य दुर्मदस्य ज्ञातोऽयं जलधर तापको
विवेक ! ॥ १४७ ॥

प्रहर्षिणी

दीनांचीं त्यजुनि इथेंच शुष्क शेतें
औदार्यां प्रकटविशी महीधरातें ॥

शाळासे तव हृदयीं मदातिरेक

हे मेघा ! मज कळला तुझा विवेक ! ॥ १४७ ॥

गद्यार्थ— गरीब विचाऱ्या शेतकऱ्यांचीं इथें वाळून चाललेलीं,
चाऱ्यांचीं शेतें, सोडून, हे मेघा ! तूं आपण उदारपणा डोंगराना
दाखवीत बसला आहेस, (डोंगरावर पाऊस; शेतावर काहीं
नाहीं.) यावरून तुला अत्यंत मद शाल्य असत, तुझा
(बक्रोचीनें) विवेक (?) मला कळून चुकला ! (समाजात जो तो
आपापल्या सामाजिक पातळींच वावरतो. श्रीमत हे श्रीमतानाच
आहेर, देणग्या, भेटी, देतील. गरिबाना त्यातलें चुकून सुद्धा
काहीं मिळत नाहीं. श्रीमताना त्या औदार्यांची, देणग्याची
आवश्यकताहि नसते, — आणि गरिबाना आवश्यक असत,
त्या अलभ्य असतात ! पण मशेन्मचाना विवेक असणार कुठून !)

दुतविलखित

वितर धारिद ! वारि दवातुरे चिरपिपासित चातकपोतके ।
प्रचलिते मरुति क्षणमन्यया क्व च भगान् कपय क्व चातक ?
॥ १४८ ॥

दुतविलखित

जलद ! दे जल चातकयालका
चिरतपादय-वीडित हा न कां ? ॥
क्षणभरें जर पादळ रे उठे
जल कुठें ? कुठ चातक ? तू कुठें ? ॥ १४८ ॥

हेंच शार्दूलविकीरित

दे या चातकबालका, जल तुझें हे वारिदा शीतलें
हा तापुन दवाग्निनें, तृपितेही फारा दिसांचा असे
ना देशी तर हां क्षणांत तुजला नेईल वायू दुरी
कोठें चातक ? तूं कुठें ? जलें कुठें ? ताटातुटी हो
तरी ॥ १४८ ॥

गद्यार्थ—हे मेवा, दावाग्निनें तापलेल्या, बहुतकाल तृपांत
अशा या चातकबालकाला तुझें पाणी दे. (आणि, तें त्वरितच) न
देशील, तर, सेमब आहे, कीं, क्षणभरात वादळ उठेल—आणि
मग कुणीकडे तू, कुणीकडे पाणी आणि कुणीकडे चातक असे
होऊन जाईल (सकार्यं फरायचें तें त्वरित करून टाकावें. विलव
अवल्यास कदाचित् ती संधि पुन्हा येणारहि नाहीं.) ●●●

अमुद्गम्

यदम्बुकणमादाय प्राप्नोसि जलदोन्नतिम् ।
तत्स्योपर्यम्बुधेर्गन्जन्मालिन्यस्योचित हि तत् ॥ १४९ ॥

अमुद्गम्

ज्या अग्नीच्या जळें मेघा ! उन्नती तुज लाभते ।
गजेंणें त्यावरी तूं हें त्वन्मालिन्या च शोभतें ॥ १४९ ॥

गद्यार्थ—हे मेवा ! ज्या समुद्राचे जलकण घेऊन तू या उच्च
पदाल (आकाशान) पोचला आहेस, त्याच समुद्रावर, (अश्व-
रथ. वर) तू गजेंणें करावीस, (गुरुरावेस; उर्मटपणा दाख-
यावारा,) हें तुझ्या मालिन्यालाच (रगानें मलीन; शीलानें
हलका) शोभतें. (जगातल्या सान्या कुतमाना उद्देशून.) ●●●

आर्वा

एकस्य तस्य मन्ये धन्यामभ्युन्नति जलधरस्य ।
विश्व सशैलज्ञानमानानमश्लोकते यस्य ॥ १५० ॥

आर्वा

उन्नति त्या मेघाची एकाची धन्य या जमीं दिसते ।
गिरि-धन-सह विश्व उभें आतुर ज्याच्या मुखाकडे
घडते ॥ १५० ॥

गद्यार्थ—ज्याच्या मुखाकडे, पर्वत, अरण्यांसहित गांरे जग
अपेधेनें, आतुरतेनें, स्वतें, त्या एक्या मेघाचीच काय ती

उन्नति, (उच्च पदाला वटणें) मला धन्य वाटतें. (सर्वांची
उन्नति सारखी जगकल्याणकारक नसते.) आत्मकेन्द्रित स्वार्थी
माणसे उच्च पर्वी चढून उपयोग काय ? उदाराची उन्नति हीच
काय ती धन्य.) ●●●

श्योददा

मुञ्च मुञ्च सलिल दयानिधे !
नास्ति नास्ति समयो विलम्बने ॥
अथ चातककुले मृते पुन—
वारि वारिधर किं करिष्यसि ॥ १५१ ॥

श्योददा

देइ देइ जल वारिदा त्वरें
येथ वेळ न विलंबनास रे ॥
होति चातकचि नष्ट हे जर
काय रे करिशि त्या जला तर ? ॥ १५१ ॥

गद्यार्थ—हे जलधरा ! तुझ्या वृष्टीच्या धारा लौकर लौकर
घोड. ही विलव करण्याची वेळ नव्हे. हे चातकच सर्वे जर
आज (तू जलदान न केल्यानें) मरून गेले, तर, तुझ्या त्या
पाण्याचें तू काय करणार आहेस ? (सरकारी लाल फितीची,
दीर्घसूत्रीपणाची लावण, वेव्हा, वेव्हा, इतकी लागते, कीं,
जनतेवरील सकल निवारण करण्याचें कार्य, त्या संकानें,
उदाहरणार्थ, पूर, आग, धरणीकण, रोगाची साथ, इत्यादिमुळें
संपूर्ण सहार व्हावयाचा तो होऊन जाईपर्यंत, मुरू सुद्धा होत
नाहीं अशा वेळीं जनतेचा आनोद्य काय असेल तें बरील
श्लोक दर्शवितो.) ●●●

उपजाति

आपो विमुक्ता क्वचिदाप एव
क्वचिन् विश्विद्रल क्वचिन् ॥
यस्मिन् विमुक्ता प्रभवन्ति मुक्ता
पयोद् तस्मिन्निमुत्सवः कुतस्त्वम् ॥ १५२ ॥

उपजाति

तूं घांपिलें तें जलरूप कोठें
कोठें न कांहीं, विप होइ कोठें ॥
जिच्यात तें वरुनि होइ मोती
मेघा ! रुचे का तुज ती न मुक्ति ? ॥ १५२ ॥

गद्यार्थ—हे मेघा ! तू जें पाणी वर्षितोस (त्याचें पुढें काय होतें ह्याचा कधीं विचार केला आहेस कां ?) तें कुठें पाणीच राहून त्याच स्वरूपांत सोडतें (नद्या, तलाव, विहिरी इत्यादींत) कुठें त्याचा कांहींच मागमूस दिसत नाही—(बनिनींत शोपल्यानें...खण्णा वस्तूवर पडून वाफ होऊन गेल्यानें इत्यादि) कुठें कुठें तर (विपारी वस्तूवर पडून वाहण्यानें) तें विप सुद्धां होऊन जातें. पण ह्या एका ठिकाणीं पडलें असतां, पाण्याचे मोती होऊन जातात, त्या सागरांतल्या शुकीर्षीं तूं विमुक्त कां (ती तुला कां आवडूं नये ?). (आपल्या दातुत्वाचा जेथें अधिकत अधिक सदुपयोग होईल, त्या स्थळापेवजी, इतरत्रच, त्याची परिणति न पाहतां, खैरात करणारे तारतम्य-रहित दाते असतातच ना ?)

उपजाति

पानीयमानीय परिश्रमेण
पाथोद् पापोनिधिमध्यतस्त्वम् ॥
कल्पद्रुमे सीदति सामिलापे
महोपरे वर्षसि किन्निमित्तम् ? ॥ १५३ ॥

इन्द्रवज्र

आणून पाणी बहु तूं धरून
हे वारिदा ! वारिधिच्यामधून ॥
सोतकंड तो कल्पतरु त्यजून
ही क्षार भू सिंपिसि कां म्हणून ? ॥ १५३ ॥

गद्यार्थ—हे मेघा ! पुष्कळ कष्ट करून, अगदीं सजुद्राच्या मध्यभागांतून, तू एवढें पाणी आणून, इकडे ह्या कल्पतरु तुझ्या-कडे अपेक्षेनें पहात, झडून जात असताहि, त्या पारट्यावर कां वृष्टि करीत आहेस ? (उद्दिष्ट श्लोक १५२ प्रमाणें)

वसंततिलका

प्लेपु हा ! तरुणमारुतधूपमाण—
दासानलः कबलितेषु महीरुहेषु ॥
अम्भो न चेज्जलद मुञ्चसि मा विमुञ्च
वज्रं पुनःक्षिपसि निर्दयं कल्प हेतोः ? ॥ १५४ ॥

वसंततिलका

हा ! वादळें भडकुनी वणवा जयांस
थेरी चव्हूंकडुनि दीन अशा तरुंस ॥
देणें नसेल तर देउं नको जलास
हे क्रूर ! चञ्च तिथ फेकेसि तूं कशास ? ॥ १५४ ॥

गद्यार्थ—सोसाट वाऱ्यानीं झडवल्यानें, भडकलेल्या वणव्यानें, अरेरे, ज्या विचाऱ्या झाडांना घेऊन, गिळून, टाकलें आहे, अशांच्या चर तुला जलवर्षाच कायचा नसला, तर करूं नको, पण, हे निर्दय मेघा ! आणखी त्यांच्यावर वीज कां घेकीत आहेस ? (सासऱ्या जाचाला कंटाळून, पत्नीनें, आपल्या पतीकडे साहाय्यार्थ धाव घ्यावी, तर, त्यानेच तिला लाय मारावी, असे जालें !)

शादूलविक्रीडित

कर्तव्यो हृदि वर्तते यदि तरोरस्योपकारस्त्वया
मा कालं गमयाम्युवाह ! समये सिञ्चैनमम्भोभरैः ॥
शीर्णे पुष्पफले दले विगलिते मूले गते शुष्कतां
कस्मै किं हितमाचरिष्यसि परीतापस्तु ते स्यात्यति १५४ अ

शादूलविक्रीडित

इच्छा या तरुचें भलेच करण्या मेघा ! तुला रे जर
घो घो वृष्टि विनाविलंब करणें तूं या तरुच्यावर ॥
जातां पुष्पफले, दले हि गळुनी, जातां मुळें घालुनी
कोणाचें करणार तूं हित ? उरे रे ताप तूतें मनीं
॥ १५४ अ ॥

गद्यार्थ—हे मेघा ! या शाडावर तुला उपकार करावयाचाच असेल, तर उशीर न लावतां याच्यावर घो घो वृष्टि कर ! कारण, एकदां का या शाडाचीं, फुले, फळे, पालवी झडून गेलीं व मुळें शुष्क गेली, कीं, नंतर मग तूं कोणाचें काय हित करणार आहेस ? तुला मान (स्यांचा) ताप (सहन करणें) एवढेंच शिल्क राहिल.

वसंततिलका

शृण्वन्पुरः पृथपगर्जितमस्य हन्त
रे पात्य ! विह्वलमना न मनागपि स्याः ॥
विश्वातिवाराणसमर्पितजीवोऽयं
नासृगितः त्रिसु सखे भवताम्युवाहः ? ॥ १५५ ॥

वसंततिलका

पेकून पांय ! अति कर्कश गर्जितास
येवो मुळीं न तव विह्वलता मनास ॥
विश्वार्तिनाश जमिं जीवनकार्य ज्याचें
तू ऐकिल्लेंस न च गर्जित कां घनाचें ? १५५

गद्यार्थ— हे पांया ! पुढें मोठी कठोर गर्जना ऐकू येत आहे
रितच्यामुळे तूं मनात विह्वल होऊ नकोस. (तुला सिंह वादून
मय वाटलें असेल !) विश्वाचें दुःख निवारण करण्यासाठीं,
ज्यानें आपलें जीवन (पाणी, जीवित.) समर्पिलें आहे, अशा
मेघाचें तू कधीं, पूर्वीं, गर्जित ऐकलें नाहींच कीं काय ? ●●●

वसंततिलका

यत्पल्लवः समभरत्कुसुमं यदाक्षी-
त्तत्सर्वमत्रभवतः पयस प्रसादः ॥
यदूरुहे फलविधौ न ददासि वारि !
प्राचीनमम्बुद ! यशो मलिनीकरोपि ॥ १५६ ॥

वसंततिलका

ये पालवी, पुढति पुष्पहि ये तरुस ।
तें श्रेय सर्व जलदा ! तुझिया जलास ॥
येण्या फळें जर न देशि जला तयास
तूची जुण्या मळविशील तुझ्या यदास ॥ १५६ ॥

गद्यार्थ— हे मेघा ! शाडाल पालवी फुटली, पुढें फुलेंहि
खगलीं, ही सर्व तुझ्या जलाचीच कृपा आहे. आता त्या शाडाल
फळें लागण्याच्या नेमक्या वेळींन जर तू (आपली कृपा आटवून,
पाह्या आणवून,) जल देण्याचें नाकारलेंस तर, तुझ्या पूर्वापार
चाळत आलेल्या कीर्तीला, तूच मलिन करशील (एका आश्रित,
मुलाचें एका उदार गृहस्थानें, बालपणीं चागलें संगोपन केलें
पण शिक्षणाच्या वेळीं हाट आणडले;—एका प्रत्यक्ष बापांनें
आपल्या मुलीला संगोपन करून शिक्षणहि दिलें पण तिला तो
रुम करू देईना...अशी विचित्र उदाहरणें घडलीं आहेत.
अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् । प्रारम्भस्त्यान्त-
गमन द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ।) ●●●

मालिनी

दयदहनजटालज्वालजालाहृताना
परिमलितलतानो म्लायता भूरहाणाम् ॥
अपि जलधर ! शैलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं
वितरसि बहुतोऽयं श्रीमदस्तावनीनः ॥ १५७ ॥

मालिनी

अतिभयद द्वाशी होरपाळी जयांस
गळति जिजुनि वेळीं, म्लान पेशां तरुंस ॥
त्यजुनि करिशि वृष्टी अद्रिच्या दोखरांस
जलद ! मद तुला हा वैभवाचाच खास ॥१५७॥

गद्यार्थ—दावानलाच्या वाटेच्या गरगर फिरणाऱ्या प्वालानीं
होरपाळून टाकलेल्या, ज्याच्या अंगावरच्या आश्रित वेळीं गळून
पडत आहेत, अशा, मखळ शाडालकडे डुंकून सुटो न पाहतां, हे
जलधरा ! डोंगराच्या रागाच्या शिरतारावर पुष्कळ वृष्टि कर-
तोस, हा तुला तुझ्या उच्चतवैभवाचा केवदा मद चढण
म्हणावयाचा ! (उद्दिष्ट श्लोक १४७ प्रमाणेंच.) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

कासारेषु सरिस्तु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरमहं
धिक्षु तत्रापि शिरोनतिः किमपरं हेयं भवेन्मानिनाम् ? ॥
इत्यालोच्य विमुच्य चातक्युवा तेषु सृष्टहामदराद्
उद्ग्रीवस्तव्य वारिवाह कुरुते धाराधारालोकनम् ॥ १५८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“ सारे अग्निध तसे तडाग सरिता नीचस्थ । यांच्यापुढें
माना वांकाविणें जलास्तय किती ही मानहानी घडे ॥ ”
घाटे चातक हा विचार करुनी सर्वांस त्यां सोडुनी
हे मेघा ! तव वृष्टि सादर पद्ये मानेस उंचावुनी ॥ १५८ ॥

गद्यार्थ— समुद्र काय, नद्या काय, तलाव काय, हे सारे
नीचस्थ, (अगदीं खोल जागीं असलेले). आणि पाण्यावाडीं
या नीचाच्या पुढें माना वाकाविणें, ही, मानी पुर्याला केवदी
मानहानिकारक गोष्ट । हा विचार करून, हे मेघा ! हा तरुण
चातक, त्या उंचीना लोडून जलधाराची वृष्टि करणाऱ्या-
तुझ्याकडेच मोठ्या आदरानें, वर मान करून पाहत आहे.
(तू उच्चस्थ; तुझ्याकडे मानी पुरुष आला आहे. त्याचा तूं
अपमान करून नको) (साधारणपणें श्लोक ६७ प्रमाणेंच.) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

श्रीप्रेमे भीष्मनरेः करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यच्चातक-
स्तर्वां ध्यायन्मन वासतान् कथमपि द्राधीयसो नीतवान् ॥
देशजोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
स्वीचक्रे करःकानियातनकृया तत्क प्रति ब्रूहे ॥१५९॥

शार्दूलविक्रीडित

श्रीर्षीं सूर्ये निजप्रचंड किरणीं ज्या चातका पोळतो
तूतें ध्यातचि ते सुदीर्घं दिन जो कैसे तरी कठितो ॥
आता दैववशे तया दिशुनिही—गाराचिया घुष्टिनें
हे मेघा ! करिशी कृपा जर अशी, आम्ही कुणा
बोळणें ? ॥ १५९ ॥

गद्यार्थ—उन्हाळ्यात, सूर्याच्या भयकर किरणांनी पोळला
जात असताहि—तुझे ध्यान करीत, जो चातक, ते दीर्घ दिवस
करते तरी कठितो, त्याच चातकाच्या आता तू दैवयोग दृष्टीस
पडल्याबरोबर (पाणी देण्याऐवजी) (याड याड शोडपून
झाडणाऱ्या) गाराच्या वृष्टीची कृपाच जर दाखवणार असशील,
तर, हे मेघा ! आता आम्ही बोळणार तरी काय अन् कुणाला ?
(रावणाच्या वनवासात ते भयकर दिवस करून परत रामाकडे
आल्यावर दुसरा वनवास सीतेला घडला तगाच प्रकार ।) ●●●

अनुष्टुभ

तमेव चातकाधार इति कोषा न गोचरः ।
किमम्भोद् वदाम्नाक कार्पाण्योक्ति प्रतीक्षसे ॥ १६० ॥

अनुष्टुभ

चातका तूच आधार हें का झाल नसे कुणा ?
आमुच्या दीनवाणीची वाट का पाहसी घना ? ॥ १६० ॥

गद्यार्थ—चातकाचा आधार तूच हें काय कोणाला माहीत
नाहीं ! मग हे मेघा ! आमच्या दीनवाणीची वाट का पाहत
आहेस ? (हे उदार पुरुषा, सर्व याचकाचा आधार तूच. पण
मग आमच्याकडून दीनवाणे याचनाग्रह्य देण्याची का वाट
पहातोस ? चावयाचें तें, याचकाला लज्जा न आणतां, आपण
होऊन घाबें, हें खरें औदाय !) ●●●

अनुष्टुभ

चातक स्वानुमानेन जल प्रार्थयतेऽभ्युदात् ।
स स्वोदारतया सनां प्रायत्यभ्युदात् मेहीम ॥ १६१ ॥

वसतविलका

प्रार्थित चातक घना स्वयलानुसार
“ हे शीत गोड जलविंदुच दोनचार ” ॥
तो मेघ थोर अपुल्या हृदयानुसार
पृथ्वी भरून पत्तरी जल सर्व कर ॥ १६१ ॥

गद्यार्थ— (चातकाला क्वितीसें पाणी पिण्याची शक्ति
असणार ?) म्हणून तो आपल्या शक्तीच्या मानानच (चार
दोन विंदु) जलाचीच मेघाला प्रार्थना करतो. परंतु मेघ हा
मात्र आपल्या महोदार वृत्तीला अनुसरून सर्व जगालाच जलमय
करून सोडतो ! (खरे उदार आहेत, ते, याचकाची मागणी
क्षुद्र असली, तरी, स्वतःच्या थोर औदार्याला शोभेसच देतात.
कै. विठ्ठलास ठाकरसी याकडे कै. महर्षि अण्णासाहेब कर्वे
महिलविद्यापीठासाठी, देणगी मागण्यास गेले. मागून मागून,
ते, विती मागणार होते ! पण, ठाकरसींनीं १५ लाख रु. देणगी
देऊ करून कर्त्यांना, इतकें चकित केले, कीं, क्षणभर, “ मी
स्वप्नात तर नव्हे ? ” असें कर्त्यांना वाटल्याशिवाय राहिले-
नाहीं) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

आरामाधिपतिर्निवेकविकलो नून रसा नीरसा
वाल्यामि परुषीकृता दश दिशाश्चण्डातपो दु सह ॥
एच धन्वनि चम्पकस्य सप्तले सहारहेतामपि
त्व सिश्वन्पृतेन तोयद ! कुतोऽप्याविष्कृतो वेधसा १६२

शार्दूलविक्रीडित

बागेचा धनि मूर्ख, आणि धरणी गेली पुढी घालून
आधीनें जणु धुद या दशदिशा ! हें ऊनही सख न ॥
चाप्याला स्थिति नाशकारक मरूमध्ये असे ही जरी
शिंपाया अमृता, घना ! विधि तुला घाडी कुठोनी तरी ॥

गद्यार्थ—उद्यानाच्या पायला, चपराची जपणूक करी
करावी, याचें शान नाही, जमीन खव सुटून नीरस झाली
आहे आधी (धुळीन आपले करून सोडणारे वादळ) उटून,
दशदिशा धुदकारत्या आहेत सूर्याचा ठाप सहन होईनाशा
झाला आहे, अशी, मरुप्रदेशातल्या चपफाला, सर्व परिस्थिति
नाशकारक झाली अवता, अहाहा ! ब्रह्मदेवान मुदेवानें, त्याच्या
वर अमृतवृष्टि करण्यासाठी, हे मेघा ! कोटून तरी तुला पाठवून
दिल ! (भयकर प्राणसंकटातहि अचानक, अकल्पित, बमकार
हाल्याप्रमाणें, ईश्वरी कृपा होऊन सप्तप्रस्ताला पुत्रार्थवन
सामाचें या घटनेस उद्देश !) ●●●

वसंततिलका

आम्हास्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्त-
मुदामदावविधुराणि च काननानि ॥
नानानदीन्दशतानि च पूरयित्वा
रिक्तोऽसि यज्जलद सैव तयोत्तमश्रीः ॥ १६३ ॥

वसंततिलका

पीडा हरून रचितसचि पर्वतां ची
दावानलांत जळत्या सगळ्या घनांची ॥
मेघा ! नद्यांमधुनि तूं भरुनी जलातें
झालास रिक्त तरि वैभव तेंच तूतें ॥ १६३ ॥

गद्यार्थ— घर्षाच्या प्रतर किरणांनीं तापलेल्या पर्वतराजीचें
घांतवन करून, वणव्यानें पोळलेल्या रानाघनांची आग विस्तारून,
आणि अनेक नद व नद्यांना पाण्यानें भरून टाकून, त्यामुळें
हे मेघा ! तूं रिकामा झाला आहेस, हेंच तुलें सर्वोच्च वैभव
आहे. (कोणी रिक्त असला, तर तो कद्यानें रिक्त झाला, हेंच
महत्वाचें आहे. न्यसनानीं, मूळें उधळपट्टीनें रिक्त होणारे,
आणि दानानें रिक्त होणारे एकाच मापानें कसे मोजता येतील ?
यशांत सर्वेस्वाचें दान करून पूर्ण निधन झालेल्या खुराजाविषयी,
प्रकरण १५ मधील १६ वा “— स्वल्पस्तु ते निर्गलिताभ्युगमे ”
हा श्लोक पाहावा.)

आर्षा

नैताः स्वयमुपभोक्ष्यसि मोक्षयसि चेज्जलद यत्र कुत्रापि ।
तत्किं तत्र न मुबसि मुका मुका भवन्ति यत्रापः ॥ १६४ ॥

आर्षा

उपभोगसी स्वयं न च,
जर घन । स्तोडिस्ति कुडेंतरी पाणी ।
तर कां तिर्यं न वरिंसि
जेथं मोती घडे जलामधुनी ? ॥ १६४ ॥

गद्यार्थ— मेघा ! अरे, तूं वर्षाव करतोस तें पाणी तूं स्वतां
तर, काहीं उपभोगीत नोंहीस, आणि, कुडेंतरीं शुद्ध तें ओना-
वयाचेंच । तर मग ज्या डिकार्फी तें वरिणें असतो, पाण्या-
पासून मोती उत्पन्न होताव, त्या डिकार्फीचें तें कां ओतीत
नाहीस ! (इतिहा याच प्रकरणातील श्लोक १५२ प्रमाणें.)

शादूलविक्रीडित

निष्पन्नं शिशिरेण धीवरगणैर्निर्मलस्यनिष्कर्मकं
व्याधैर्निर्विहंगं निरम्बु रुचिणा निर्मलकं दन्तिभिः ॥
निःशाल-रुमकारि शक्तगणैर्नामैकमात्रं सरो ।
हे जीमूत ! परोपकारक ! पयोदानेन मां पूरय ॥ १६५ ॥

शादूलविक्रीडित

पद्मां शैत्य हरी, नि धीवर वधी मत्स्यां नि कूर्मांप्रति
पंक्ष्यां व्याध, जलास संस्यं, गज हे नालांसही नाशिते ॥
कंदां हुंकार खाति, केवळ उरे हें नांव ‘मोठे तळें’
हे पायोद ! परोपकारक ! भरी, देऊन मातें जळें ॥ १६५ ॥

गद्यार्थ— (सरोवर, आपल्या दुःखिनीचें वर्णन करून मेघाचा
घांवा करीत आहे.) थंडीनें माझ्यातील साऱ्या कमलांचा
संहार केला, कोळ्यांनीं सर्व मत्स्य व काष्ठवेदि नाहीशी केली,
व्याधानीं सर्व पक्षी नष्ट केले; स्वानें पाणी वाळवून टाकलें;
(कमलें जाऊन) तुसते कमलवेळींचे नाळ राहिले होते तेहि
हत्तीनीं उपटून घेतले, कमलवेळींचे कद उरले होते ते हुकरांनीं
राजून टाकले—आतां माझे ‘मोठे तळें’ हें नांव तेवढें उरलें
आहे, तेव्हां हे परोपकारी मेघा ! मला जलदान करून पुन्हा
भरून टाक. (काप नेले; भोकेंउरलीं भरी टया.)

शिलरिणी

तवैव प्राचीण्यं जलद । जगदानन्दकरणं
यदम्भःपालीराहरसि खलसत्त्वाज्जलनिधेः ॥
निसर्गात्क्षारास्ता नयसि च कथंचिन्मधुरता—
मयासारेस्तासां युगपदुपकर्ताऽसि जगतः ॥ १६६ ॥

शादूलविक्रीडित

आनंदप्रद या जगा तवचि हें कौशल्य मेघा ! भलें !
पाणी पुष्कळ, दुष्टचित्तचि अद्या घेसी समुद्रांतलें ॥
खारें मूळ, तरीहि गोड करिशी तें केवि कोणा फळे !
देशी त्यासमवेत सौर्य जगता तूं वृष्टिघारांमुळे १६६

गद्यार्थ— हे मेघा ! तुझ्या एकत्र्याचेंच हें कौशल्य साऱ्या
जगाला आनंददायी असें आहे की, एव म्हणजे दुष्ट, अहित
सर्व म्हणजे प्राणी (भयकर मत्स्य नकादि) ज्याच्यांत अद्या
समुद्राचे पुष्कळ पाणी तूं ओढून घेतोस आणि मूळचें तें खारें
पाणी, कथं कोण जाणे तूं गोड करतोस आणि त्या गोड
पाण्याच्या वृष्टीसमवेतच सर्व जगाला शैत्य देत असतोस.

शादूलविक्रीडित

तापं छम्पसि सर्वशः प्रकुरूपे मुक्ताफलं श्रुवितपु
क्षेत्रं सिञ्चसि, किञ्च पल्लवयसि श्रीखण्डमुहयान्द्रुमान् ॥
क्षारं क्षारमिदं जलं जलनिधेरादाय जीमूत हे !
विश्वं जीवयसि, प्रसिद्धिकरणे प्रौढोऽस्ति कस्ते गुणान् ?

शादूलविक्रीडित

तापा नाशिसि सर्वतां, वितरसी शुक्तीत मोर्त्ये नवीं
शेते शिपिसि, चंदनादि तरुते तूं आणिसी पालयी ॥
मेघा ! क्षारचि, अर्धितून जल हे धेवोनिया खेचुनी
विद्यया जीवन देसि; सद्वृण तुझे वणूं शके कां कुणी ?

गद्यार्थ— हे मेघा ! सर्व नाजूती, सर्वांचा ताप पं हरण
करतोस; शिंपत्यांन मोतीं उत्पन्न करतोस; शेती शिंपतोस,
चंदनादि झाडांना पालवी उत्पन्न करतोस; समुद्रांतून अगदीं
खारें खारें पाणी तूं खेचून घेतोस, आणि (तें गोड करून)
सर्व विश्वाला जगवितोस ! तुझे गुण वर्णावयास कोण समये
आहे !

●●●

आर्यां

पायोनिधिमधि पायो वितरसि पाथोद किं तेन ? ।
दिनकरकरामिततं चातकपोतं न तोपयसि ॥ १६८ ॥

आर्यां

हे जलदा ! जल देशी
जलनिधिला; यौल यांत फल काय ? ।
चातकपोत उन्हांनें
पोळे त्या कां न तोपयसि ? हाय ! ॥ १६८ ॥

गद्यार्थ— हे मेघा ! तूं समुद्रावर आपल्या पाण्याचा वर्षाव
करतोस त्याचें फल काय सांग पाहू ! इकडे पहावें, तो विचारें
चातकाचें पिरुद्ध, उन्हांनें मानून निघत आहे, त्याला मात्र
पाणी पाजून, तूं वृष्ट करीत नाहीस, याला काय झणावें ! ●●●

रथोद्धता

चातकस्य मुलचञ्चुसम्पुटे नो पतन्ति यदि वारिविन्दवः ।
सागरीकृतमहीतलस्य किं दोष एव जलदस्य दीपते ? १६९

रथोद्धता

वारिविन्दु जर चातकाचिया
एकही न पडला मुखांत या ॥
भूतलास जलधीच जो करी
दोष त्या कुटुनि अंबुदावरी ? ॥ १६९ ॥

गद्यार्थ— चातकाच्या चोंचीत, (मेघांची वृष्टि चालूं अस्तां)
एखादाहि जलविंदु पडला नाही तर, ज्यानें सान्या भूमितलाला
समुद्र करून सोडल आहे, अशा त्या मेघाला काय दोष ?
(चातकाची चोंच उघडली, तरी ती इतकी चिमुकली कीं,
पावसात्रोवर अवलंबत्या सान्यामुळें, तीत एकसुद्धा येव पडत
नाहीं, असेहि केव्हांकेव्हां घडतें. त्याला मेघांन काय करावें ?
बरोल १६८ व्या श्लोकातल्या प्रश्नाला अंशतः उत्तर या श्लोकांत
आहे.)

●●●

रथोद्धता

याचते त्रिचतुरः पयःकर्णाश्चातको जलधरं पिपासया ॥
सोऽपि पूरयति विश्वममसा हन्त हन्त महतामुदारता
॥ १६९ अ ॥

रथोद्धता

याभिले उदकाविंदु थोडके
जें घनाप्रति पिपासु चातकें ॥
तो भरी अखिल विश्वही जळें
थोर हे किति उदार चांगले ॥ १६९ अ ॥

गद्यार्थ— चातक विचारा तान्हेल्या होऊन मेघापाशीं तीनचार
येव पाणी मागतो पण मेघ खारें विश्व जळानें भरून टाकतो !
अहाहा ! थोर श्लोकाची उदारताहि येवदी थोर ! ●●●

मेघ सुवर्णपर्वतान्योक्ति

शादूलविक्रीडित

ये सन्तोपनिरन्तरप्रमुदितारतेषां न भिन्ना मुदो
ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधिपस्तेषां न तृष्णा हता ॥
इत्थं कस्य कृते क्षतः स विधिना तादृक्पदं सम्पदां ?
स्वात्मन्येव समातहेममहिमा मेघर्षं मे रोचते ॥ १७० ॥

शार्दूलविकीरित

संतोषं मुदितांचिया न मनिंचे ते मोद वा भंगले
विचें लुब्ध अशांचिया न मनिच्या तुण्येस वा नाशिलें
येसा मेरु रची कुणास्तव विधी सौवर्ण मोडा निधि
ज्याचे स्वर्ण जिरे स्वतांतचि असा कोणा रुचे कां कर्धो ?

गद्यार्थ— ज्याचीं हृदयें सतोषामुळें निरन्तर आनदित
आहेत (अशाच्या हृदयात ज्या सुवर्णगिरी मेरुन आपल्या
अपार वैभवानें लोम उत्पन्न करून) त्यांच्या सतोषानदित
दूर्तीचा भंग करण्यात यश मिळविलें नाहीं; किंवा धनलुब्धाच्या
मनातली धनतृष्णा (त्यांना नकोसे होईल इतके सुवर्ण देऊन)
मानून टाकली नाहीं; असा तो सुवर्णाचा महान निधि, कीं
ज्याच्या सुवर्णाची महती स्वतापुरतीच—असा मेरु ब्रह्मदेवानें
उत्पन्न तरी कोणासाठी घेला आहे ? (या याच्या निरूपयोगी-
पणामुळें) मलय तो मुळीं आचडत नाहीं

मौक्तिकान्व्योक्ति

वसततिलका

रत्नाकरात्परिहृता वसति. त्रिमय—
दङ्गीवृत्त कठिनवैधनदुःखभार ॥
वक्षीजबुम्भपरिरम्भणलोलुपेन
किं किं न तेन विहित वत मौक्तिकेन ? ॥ १७१ ॥

वसततिलका

रत्नाकरस्थ वसती निज सोडिली ती
दुःखेहि विधन विधीतिल सोडिली ती ॥
स्त्रीयक्षसगतिमुखांतिल लालचीनें
केळें न काय नि किती घद्य मौक्तिकानें ॥ १७१ ॥

गद्यार्थ— रत्नांचा साडा अशा समुद्रात वास लाभला, तरी
तो मुद्रा सोडून ते बाहेर पडले; स्वतःच्या देहाला आरपार
भोक पाडून येण्याच्या भयकर यातनाहि त्यानें सासल्या। स्त्रीच्या
रानाचें आश्रितन लाभवें या लालचीनें मौक्तिकानें काय काय
केलें नाहीं ?

अनुपुब्ध

मुक्ताहार ! गुणीभूय नोपसर्त्यः स्तनस्त्वया ।
विभवे यस्य काठिन्यं व्यर्थं तदुपसर्पणम् ॥ १७१ अ ॥

बायां

गुणयुत होउनि मुक्ताहार ! जाऊं नको स्तनाजवळीं ।
जो काठिन्य वैभवातहि व्यर्थेचि जाणें न का तयाजवळीं

गद्यार्थ— हे मोत्याच्या हारा, तू गुणवान् होऊन (दोन्यात-
ओवला जाऊन) स्त्रीच्या स्तनाजवळ जाऊ नको. वैभवातच जो
काठिन्य त्याच्याजवळ जाणे व्यर्थच अरतें. (गुण=वेष व
सद्गुण) (कठिन = स्तनाकडे घट, माणसाकडे कठोर हृदयाचा)
(वैभव = स्तनाकडे तासण्य; माणसाकडे वैभवकाळ.)

रंगान्व्योक्ति

वसततिलका

हे रङ्ग ! हेमंतुलया तुलितोऽसि नित्य
मान जहौहि; निमु पस्पसि नो निशेषम् ? ॥
स्वर्णं सरत्नघटित नृपशेखरेद्यु
त्व पाप ! पामरवधूचरणेद्यु लीनः ॥ १७२ ॥

वसततिलका

रंगा ! मिळे तुज सुवर्णतुला म्हणून
हर्षूनं नको, यद्य तुम्ही किति भिन्न भिन्न ॥
रत्नासवें नृपसिरीं चढतें सुवर्ण
तूं क्षुद्र ! पामरवधूचरणींच लीन ॥ १७२ ॥

गद्यार्थ— (पाश्चात्यांनीं कृत्रिम रंग काढण्यापूर्वी प्राचीन
याळीं रंग हे सोन्यामोलन विकले जात असत.) हे रंग !
सुवर्णाचीं वजन तुस या पारब्रह्मत पाहून तुझ नेहमी वजन फेळें
जात असल्यानें (महान् राजे, श्रीमंत, दाते स्वतःची मुद्रांतुला
करतात तरी) सुवर्णतुला तुला लाभली या घटनेनें, गवानें पुणून
जाऊ नकोस. तुम्हा दोषाचें यद्यतीं भिन्नता आहे, ती तुला दिसत
नाहीं का ? सुवर्ण हे रत्नार्थां मिगदित होऊन राजाच्या शिपावर
(मुद्रावर पावें) चढून वसत आणि क्षुद्रा । तू हलकट स्त्रियाच्या
पायीं लीन होऊन वसतोय. (पूर्वी विणासी स्त्रिया, विरोधत
येथ्या पायांचे तळवे रचवीत असत.) (योरामोठ्याच्या चरि-
त्रालस्या, कचित् सुवृन्द एखाद्या बान्दीत सांग्य स्वतात असेलें,
कीं तेवढ्यानें क्षुद्रानीं त्या योरामोठ्याची बरोऱी करू यहाँ
हास्यास्पद नव्हे का ? मुद्राची पार त्यागे म्हणून टिकक, तिचा
गुडबी रोग झाला म्हणून दिवाजी कोणी होतो काय ? महर्की
परगारा स्वतःला ब्रह्मदेव म्हणून हागला (प्रथमवच-प्रकरण
२ श्लोक ३१) तिचा कथिना करता आली कीं, “ मी कालिदास ”
(प्रकरण २ श्लोक ३७) म्हणविणारासारखेंच हें.)

रत्नाम्योक्ति
दुतविलंबित

कनकभूषणसद्गुणोचितो यदि मंगिलंपुणि प्रणिवीयते ॥
न सं विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता
॥१७३॥

दुतविलंबित

कनकभूषणेण योग्ये जडावयों
कथिले रत्न असें यस्योनियर ॥
कधि रडे न, न ते खुलते जरी
मलिन योजककीर्ति ठरे परी ॥ १७३ ॥

गद्यार्थ—सोत्याच्या अलंकारांत जडवून बघविण्याच्या पात्र-
तेचें एखादें रत्न जर कोणी अस्थिरांत जडविलें तर, तें रत्न, स्वतां
फाहीं रडून आक्रोश करिते नाहीं; किंवा, आनंदानें मोठें झळकत
नाहीं; हें पारें; परंतु, ज्यांनं ही योजना केली त्याच्या योजकते-
बद्दल (म्हणजे अप्रयोजकतेबद्दल) त्याची मान निंदा झाल्या-
शिवाय राहात नाहीं, (संकोची वृत्तिनें, महान् पात्रतेच्या
सज्जनांनीं, परकृत अपमानाबद्दल कुकुर न केळी, म्हणून काय
शालें ? अपमान करणाराला काहीं अवकळ नशावी काय ?)

शाद्वलविकीर्तित

आघ्रातं, परिलीढमुप्रनखरैः क्षुण्णं च यच्चर्वितं
क्षिप्तं यद्भवत नीरसत्वकुपितेनेति व्यथां मा कृयाः ॥
हे सद्रत्न ! तवैतदेव कुशलं यद्दानरेणाग्रहा—
दन्तःसारविचारंणव्यसनिनो चूर्णाश्रितं नास्मना ॥१७४॥

शाद्वलविकीर्तित

हूनः चाटितसे, नखे कुरतडे; चावून फेकी दुरी
“नाहीं गोड” म्हणून वानर तुला संतापुनी तो, तरी-
कधी होइ न; तो चुरा न करितो, पाहाण्या आंतलें
डेचोमो दगडावरी, समज हे रत्ना ! तुझे भाग्य रे १७४

गद्यार्थ— हे रत्न ! तूं माकडांच्या हातांत सापडलेस; तेहां
तो तुला हुणून पाहतो, चाटतो, नखांनीं कुरतडतो, चावतो,
आणि आंत फाहीं गोड राव नाहीं, हे आदळल्यानें, रागावून,
मुलां मिरकावून देतो, यांनीं तूं दुःखी होऊ नको ! प्रत्येक
घरूनत, आंत काय आहे; हे पाहण्याचा माकडांचो जो स्वामयिक

नादिष्टपण, त्याला अनुसरून, त्यानें, तुला दगडानें ठेचून तुजें
चूर्ण केलें नाहीं, हेच तुजें मोठें भाग्य समज. (अरशिकाचे
हातीं काव्य, तसेच मक्याचे हातीं रत्नमणि. कोकिलाविपरी
असाच इलोक ४९ याच प्रकरणांत पहा.)

रोहिणी (चंद्रपत्नी) विषयक अन्याक्ति

वसतातिलका

भो रोहिणि ! त्वमसि रात्रिचरस्य भार्या
ह्येनं निवारय पतिं सखि दुर्निवारम् ॥
जालान्तरेण मम सगनि संनिविष्टः
श्रोणीतं स्पृशति किं कुलधर्म एषः ? ॥ १७५ ॥
वसतातिलका

हे रोहिणी ! तव निशाचर चंद्र नाथ
ठेवी तया अवखळास नियंत्रणांत ॥
जालांतुनी मम गृहांत शिरून मागें
स्पर्शा करे जघन, हा कुलधर्म कां मे ? ॥ १७५ ॥

गद्यार्थ— हे रोहिणि ! तूं निशाचर चंद्राची पत्नी; तेहां
आपल्या भवखळ उचळखळ नव्याला जरा आवरून घट.
(स्वतःच्या घरांत किंवा बाहेर शेण खायला जातो, तिथें वाटेल
तो धुमाकूळ घालूं दे; पण आतां हा, अधिक धोड होऊन)
माझ्या (शेजारणीच्या) घरांत जाळीतून शिरून मागून, माझ्या
भोणोभागास, घरांनीं (किरणांनीं), स्पर्श करतो, ही काय सभ्य
माणसांची रीत झाली ? (व्यभिचारी बाहेरल्याली माणसाबद्दल
त्याच्या बायकोकडे, शेजारणीची तकार.) रात्रिचर शब्दावर
कोटी.

लेखनी विषयक अन्याक्ति

सधरा

विप्रेर्म्यः साधुदानं, रिपुंजनसुहृदां चोपकारान्कुरुध्वं
सौजन्यं बन्धुवर्गं, निजहितमुचितं स्वामिनाय यथार्थम् ॥
श्रोत्रे ते तप्यमेतत्कथयति सततं लेखनी भाग्यशालिन् !
नो चेन्न्रेडधिकारे मम मुखेसदृशं तावकात्यं भवेदि ॥१७६॥

सधरा

“घावीं विप्रांस दाने; उपकृति करणे मित्रशत्रूसही घा
बंधूरां गोड घते; स्वहितसंद करी योग्य ती स्वामिसेवा
हे मंत्र्या ! लेखनी ही भयार्थि तव घटे “यापरी यागशी न
(सत्ता) हुदा जाहल तेव्हा मलिन मुख तुझे हात,
माझ्यासमान” ॥ १७६ ॥

गद्यार्थ— मंत्र्यांच्या कानावरची लेखणी त्याला म्हणते,
 (“ तुझ्या हाती अधिकार व संपत्ति आहे तीवर) ब्राह्मणांना
 चांगले दान दे; शत्रू असोत, मित्र असोत, सर्वाना उपकृत
 करून ठेव; नातेवाईकांची कौज्याना वाग; स्वतःचें हित व
 त्यांचबरोबर योग्य ते स्वामीकार्यहि कर. ” हे मंत्र्यां! (दुसरें
 कोण तुला एवढा सद्गुणदेश करणार आहे ?) तूं माग्यशाली !
 म्हणून तुझ्या सतत कानाशी, लागून, ही लेखणी तुला असें
 सांगत आहे, की, जर तूं याप्रमाणें वागला नाहीस, तर तुझा
 एकदां का अधिकार नष्ट झाला, म्हणजे मग, तुझें सुख, हें
 माझ्या (लेखणीच्या) सुखासारखेंच (मलिन) होईल. ●●●

वसन्तान्योक्ति

उपजाति

पत्राणि जीर्णानि फलं विनष्टं
 छाया गता पक्षिकुलेः प्रयातम् ॥
 वसन्त ! जानीहि तवाशयाजसौ
 समुन्नतिं नैव जहाति वृक्षः ॥ १७७ ॥

उपजाति

सुकून पाने, फल नष्ट झाले
 छायाहि गेली, खगही उडाले ॥
 तुझीच आशा धरुनी वसंत !
 ' मोठेपणा ' वृक्ष न सोडितात ॥ १७७ ॥

किंवा वसंततिलकंत—

पाने सुकून फलही जरि नष्ट झाले
 छाया जुरे, खगहि सर्वे जरी उडाले ॥
 आशा तुझीच धरुनी निजें ' उच्च ' वृत्ति
 चारे वसंत ! वंश वृक्ष न सोडिताती ॥ १७७ ॥

गद्यार्थ— पाने सुकून गेलीं, फल नष्ट झाले, सांबली उरली
 नाही, पक्षी उडून गेले, तरी, हे वसन्त ! तुझ्या आरोवर
 हा वृक्ष आपली (अश्रवः) उंच वृत्ति सोडीत नाही. (ज्याच्या
 आभाराच्या भरोब्यावर 'समुन्नत' सुद्धा आपली 'उन्नति' टिक-
 वून धरतात—कठीण काळांत सुद्धा—तो वेवढा माग्यशाली !)

विहीर, (वापी) कृपान्योक्ति

शाबूळविक्रीहित

आस्तां तावदही समुद्रमहिमा दूरेंचि कर्णप्रिय—
 स्तीरे यस्य पिपासैवेव मरणं प्राप्नोति शीघ्रं जमः ॥
 तस्मादम्बुनिधेरेव लघुसरः कृपाज्यं वापिका
 यत्र स्वात्मकारद्वयेण सलिलं पेपीयते स्वेच्छया १७८

शाबूळविक्रीहित

ठेवा दूरचि हो समुद्रमहिमा—तो गोड काना जरी
 तान्हेनेच मरे जिथे जेन झुणी प्रत्यक्ष तीरोवरी ॥
 वाटे पुष्करिणी, विहीर अथवा छोटी तळीही बरी
 स्वेच्छेने जल ये कुणासहि पितां जेथून दोन्ही करी १७८

गद्यार्थ— अहो ! वणनं करताना तो कानाना जरी गोड
 लागला तरी समुद्रमहिमा दूरच ठेवा ! कारण त्या समुद्राच्या
 प्रत्यक्ष तीरावर माणूस, अगदी तहानेनेच लोकर मरून जाते.
 म्हणून वाटेत, वी, असल्या तुमच्या त्या समुद्रापेक्षा, पुष्करिणी,
 विहीर किंवा ल्हानसे तळे ही सुद्धा फार बरी, ज्या ठिकाणी
 आपल्या दोन्ही हातांनी कोणराहि यथेच्छ पाणी पिता येते.
 (तुमच्या संग्रहशील श्रीमंतापेक्षा, यथाशक्ति, अल्पस्वल्प,
 फूल नाही फुलाची पाकळी, देणारे तरीच विचारे किती तरी
 बरे.) ●●●

वापि

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कृप मा कदाऽपि कृपाः ॥
 अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणप्रहीताऽसि ॥ १७९ ॥

वापि

' मी नीच फार ' म्हणुनी कृपा ! कष्टं नकोस; हृदय तुझे
 अत्यंत सरस असुनी गुण घेती तूं सदैव दुसऱ्यांचे १७९

गद्यार्थ— (नीच = (विहीरीकडे) खोल; (अन्यत्र) हलका.
 सरस = (विहीरीकडे) जलयुगल; (अन्यत्र) रसिक; हृदय =
 (विहीरीकडे) अंतर्भाग; (इतरत्र) मन; हृदय; गुण = (विहीरी-
 कडे) दोरी, पाणी काढण्याची; (अन्यत्र = समुद्रगुण;) हे कृपा !
 ' मी फार नीच ' या विचाराने उगाच तूं कधी होऊ नकोस.
 कारण तुझे हृदय अत्यंत सरस असेल, परंतुचेंचें गुणग्रहण
 करण्यास तूं तयार आहेस. (हृदय रसक असले, वं, दुसऱ्यांचे
 गुणग्रहण करण्यांतही रुजून असले, तर अशा नीचें मनुष्यांहि
 थोरचें समजला पाहिजे.) ●●●

शादूलविक्रीडित

किं जातोऽसि चतुष्पथे ? घनतर छन्नोऽसि किं छायाया ?
छन्नश्वेतफलितोऽसि किं ? फलभरैराद्योऽसि किं संगतः ? ॥
हे सद्बृक्ष ! सहस्र सम्प्रति सखे शाखाशिखाकार्यण —
क्षोभोत्पादनभङ्गनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ॥ १८६ ॥

शादूलविक्रीडित

चौमागीं वजलास कां ? धरिसि कां तू दाट छाया बति ?
द्वैशी त्यांतुनि कां फळें ? फलभरें तू नक्ष कां खालतीं ? ॥
पापाचं फळ आपुल्याच तरु ! हूं सोदी, करी जें जन-
चाले—कोपुनि तोडिती तज फळें, फांचा तुझ्या
ओडुन ॥ १८६ ॥

गद्यार्थ—आधी, तू या चव्हाऱ्यावर उगवलासच का ?
बरें उगवलास तर उगवलास, पण, एवढी घनदाट छाया का
धारण करतोस ? बरें; एकवेळ तेंही चाललें असतें; पण,
त्यातच तू फळसंपन्न कझाला झालास ? बरें एवढ्यावरच भागावें
तर तेंही नाही. तू फलभार घेऊन नक्षपणें इतका खालीं का
वाकलास ? हे वृक्षा ! या तुझ्या सान्या पापाचें फळ म्हणजे
आला गेला, आता तुझ्या फायारूपी क्षिण्या, घन, ओरघाडून,
फळें तोडीत, शाखा मोडीत राहणार, हें सर्व आता लोशीत
बैस ! (सर्व तन्हेची गुणसंपत्ति असून, ती उघड्यावर माडून
ठेवायची—तिचें योग्य तें संरक्षण करावयाचें नाही,—मग ती
चोरावारी जाण्याशिवाय दुसरें काय होणार ? अशिक्षित गुण
हे प्राणपातक वैरी कसे उरतात याकिरपी प्रकरण ३ मधील
श्लो. १७ 'मास मृगणा' हा श्लोक पहावा) ●●●

अनुष्टुभ्

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।
फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥ १८७ ॥

अनुष्टुभ्

छाया अन्यांस देती जे उन्हातचि स्वतां जरी ।
फळें देती दुज्यांसाठीं, वृक्ष सत्पुरुषापरी ॥ १८७ ॥

गद्यार्थ—जे स्वता उन्हात तापत उभे राहून, छाया मात्र
डुवल्याना देतात; आणि (प्रसृतिवेदना स्वता मोगून) फळेंही
दुसऱ्यानाच देतात, असे, वृक्ष, हे खरोखर सर्व प्रकारें
सत्पुरुषासारखेच होत. ●●●

शादूलविक्रीडित

मूलं स्थूलमतीवबन्धनद्वद् झाखाः शतं मांसला
वासो दुर्गमहीधरे तरुपते ! कुत्रास्ति भीतीत्स्व ? ॥
एकः किन्तु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिष्वरं
ज्वालालीनलपीभनन्नकरुणो दानानलो वस्मः ॥ १८८ ॥

शादूलविक्रीडित

वृक्षा ! जाड नि घट्ट मूळ तुजला, शाखा किती पुष्ट या;
राहाया गिरि उंच;—कारण तुला कांहींच नाही भया ॥
आणी मन्मनि भीति अल्प परि रे—दावानल क्रूर हा
ज्वालांच्या चलयोंत रान अवघें जो खात आला
पहा ॥ १८८ ॥

गद्यार्थ—हे वृक्षा ! तुझ मूळ चागलें जाड व जमिनीत पकें
जपडलेलें आहे तुझ्या पाया घट्टपुष्ट असून सख्येनेहि पुष्कळ
आहेत, तुझी वसति उंच दुर्गम पर्वतावर आहे—असे सर्व
पाहिलें, म्हणजे वाटतें कीं तुला भय क्याचें ? परतु माझ्या
मनामध्ये एकच गोष्ट, बोडी भयव्यव्रता उत्पन्न करीत आहे;
ती ही,—तो पहा क्रूर वणवा आपल्या ज्वालांच्या वेदोब्यात
घेऊन सारें रान खात खात येत आहे. (सर्व काहीं ठीक
आहे असे वाटत असतें व मनुष्य निर्भयपणें वागत असतो
त्याच वेळीं त्याच्या बेसावधपणाचा फायदा संकटें घेतील
असा समभव असतो. तेव्हा सावधानपण सदा सर्वेकाळ ठेवणें
आवश्यक असतें.) (कै. शि. म. पराजपे यांच्या काळातील
निवडक निवघात, " तें झाड अजून आहे ना हो ? " या
नावाचा एक लघुनिबंध (भाग १० पान ९०) आहे,
त्यातील व या श्लोकातील कल्पनासाम्य पहाणें अतिशय
उद्बोधक होणारें आहे.) ●●●

अनुष्टुभ्

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिन ॥ १८९ ॥

श्र्यां

फल, पुष्प, पर्ण, छाया, चल्कल लांकूड, मूळ जे देती ।
तरुवर ते धन्य जगां निराश कथि याचकां न
जे करिती ॥ १८९ ॥

गद्यार्थ—पानं, फुलें, फळें, सावली, मूळ, दत्कलें, लकूड यापैकी, कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारें, माणसाला उपकारक होणारें तरुवर, खरे धन्य होत; कारण, त्याच्याजवळ आलेले कोणीहि याचक, निराश होऊन परत जात नाहींत. ●●●

आर्था

हिमसमयो वनवर्द्धिर्जघनः पवनस्तडिल्लताविभवः ।
सर्वं सहसे यावचावद्रुम ! कुरु सदा परोपकृतिम् ॥ १९० ॥

भावार्थ

वणचे आणि हिवाळे, द्रुतगति वारे, विजाहि, ज्या पडती ।
सहन करूं शकसी तूं तोंवर कर हे तरो । परोपकृति ॥

गद्यार्थ— थडीचा गारठा, वणव्याची आग, सोसाव्यानें वाहणारे वारे, लपलपणाच्या विजा, हे सर्व सहन करण्याची, दुःखात जोपर्यंत शक्ति आहे, तोपर्यंत, हे तरो । तू नित्य परोपकार करीत रहा. ●●●

भावार्थ

अध्वन्यध्वनि तरव्य पथि पथि पथिकैरुपास्यते छाया ।
विरल. स कोऽपि चिटपो यमध्वगो गृहगत स्मरति ॥ १९१ ॥

भावार्थ

मागोंमागों तद, ज्यां छायेस्तव सेवितात पांथस्थ ।
विरलचि परि तो तद, ज्या घरीं जाउनीहि नित्य स्मरतात ॥ १९१ ॥

गद्यार्थ— मागोंमागोंतून झाडे असतात व रस्त्यावर वृक्षांवा अचलीला बसतात. पण एखादा असा वृक्ष असतो, कीं, ते पांथस्थ घरीं पांचव्याविर सुद्धा व्याची आढवण करीत असतात. (काथे स्नेही सुपुत्र. अण क्षेत्राची ओढ लावणारे कवित्.) ●●●

उपजाति

कश्चिन्न पल्लवमाददाति कश्चिःप्रसूनानि फलानि कश्चित् ।
पर करालेऽस्य निदाघफले मूले न दाता सल्लिख्य कश्चित् ॥ १९२ ॥

उपजाति

तोडी कुणी पल्लव ते नवीन
फुलें फळें नेह कुणी सुद्धन ॥
मयाण याच्या परि उष्णफालीं
कुणी मुळाशीं न जलास घाली ॥ १९२ ॥

गद्यार्थ— कोणी झाडाची ताजी पालवी तोडून घेतो, कुणी फुलें, कुणी फळें खुडून घेतो. परंतु भयकर अशा उन्हाळ्यात (झाड विचारें भरपून जात असता) याच्या मुळाशीं पाणी घालणारें मात्र कोणी नाहीं ! (उपकार घेणारे सर्व, परंतु वृक्षतेनें उपकारकर्यांची परतफेड करणारें कोणी नाहीं) ●●●

अनुष्टुभ्

अहो एषा वर जम सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ॥ १९३ ॥

अनुष्टुभ्

धन्य ते ! जे स्वयं होती सर्वांचें उपजीवन ।
धन्य वृक्ष ! कधीं देई निराशा याचकांस न ॥ १९३ ॥

गद्यार्थ— त्याचा जन्म धन्य कीं जे सर्वांची उपजीविका चालवतात; तद्दत्त धन्य ते वृक्ष, कीं त्याच्यापार्शीं येणारे याचक कधीं विनम्र परत जात नाहींत. ●●●

विद्यान्व्योक्ति

अनुष्टुभ्

वैधरज ! नमस्तुभ्य यमराजसहोदर ।
यमस्तु हरति प्राणाभैष प्राणान्भनानि च ॥ १९४ ॥

भावार्थ

हे यमराजसहोदर
वैधरज ! ज्या तुम्हां नमस्कृति ही ।
प्राणचि हरितो यम, परि,
हरिता प्राणासर्वे तुम्ही घनही ॥ १९४ ॥

गद्यार्थ— हे यमराजाचे हरले वधु वैधराज ! तुम्हाला नमस्कार अहो. (यमाच्यापैशीं आपण वरचढच !) कारण यम वेचळ प्राण हरण करतो, पण तुम्ही प्राण आणि घन दोन्ही हरण करता ! ●●●

अनुष्टुभ्

वैधरज ! नमस्तुभ्य क्षपितसोपमानव ।
त्वयि विन्यस्तभारोऽयं वृत्तान्तः सुखमेधते ॥ १९५ ॥

भावार्थ

मानवजात्युच्छेदक ! वैधरज ! ज्या तुम्हां नमस्कार ।
राहे सुखांत यम हा तुम्हावरी टाकुनी स्वकार्यभर १९५

गद्यार्थ— अहो अखिलमानवज्ञानसुन्दरक वैद्यराज ! तुम्हास हा नगस्कार प्या ! तुम्हावर आपल्या कार्याचा (सर्व प्राण्याचा संहार करण्याचा) भार टाकून यम अर्गादीं सुगता आहे. ●●●

अनुष्टुभ्

चिंता प्रज्वलिता दृष्ट्वा वैद्यो निस्पममागत ।

“नाह गतो, न मे भ्राता, न तपेद हस्तलाघनम् ?” ॥ १९६ ॥

वार्था

जळती चिंता यद्योनी अश्वर्यं वैद्य हा स्तिमित झाला ।
मी, ममबंधु न गेलों, मग कोणी दाखिली स्वहस्तकला ?

गद्यार्थ— चिंता पेटलेली पाहून वैद्य आश्चर्यचकित झाला. (कारण हा रुग्ण याच्याकडे औपचार्य आला नव्हता.) तो म्हणतो, “ या टिकाणीं मी गेलों नव्हतों, व (मी त्याच्या मूलूनी वयारी केली नव्हती, म्हणून अर्थात्,) माझा भाऊ यमहि गेला नाही, मग या रुग्णाला ठार करण्याचें हें हस्त कौशल्य कोणाचें ? (आम्हां दोनशिवाय माणसाला मूलू देणारें दुसरे कोणी नाहीं.) ●●●

उपजाति

नटोऽपि दद्याद् गणकोऽपि दद्या—

संप्रापित पाशुपतोऽपि दद्यात् ॥

वैद्य कथ दास्यति याचमानो

यो मर्त्यकामादपि हर्त्यकाम ॥ १९७ ॥

वार्था

नट, गणक, पाशुपतही विनवुनि धन एकवेळ देईल ।
मरुं यद्यत्या हरुं यद्यनो (मर्त्यासहि लुटतो जो)

विनवुनि तो वैद्य केलि देईल ? ॥ १९७ ॥ ●●●

गद्यार्थ— नटहि एकवेळ देईल, कुडवुड्या ज्योतिषीही देईल, फणलक शिवमचहि विनति केल्यास कराचिद् देईल (हे तिही दातृत्वशून्य समजले जात असवे) पण मरुं यद्यनो पारालाहि हरुं यद्यनो (मृत्युयन्नेवरील रुग्णासहि इड्डू पाहणारा) वैद्य विनवुनसुद्धा कसचा देतो । ●●●

अनुष्टुभ्

न्यायेस्तस्वपज्ञान वेदनायाश्च निग्रह ।

एतद्वैस्य वैधत्व न वैद्य प्रभुरायुष ॥ १९८ ॥

अनुष्टुभ्

जाणों तत्त्व रोगाचें वेदनास निवारनी ।

हेंच वैद्यत्व वैद्याचें— आयुष्याचा न तो धनी ॥ १९८ ॥

गद्यार्थ— रोगाचें अचूक ज्ञान करून घेणें, रुग्णाच्या वेदना दूर करणें, हें वैद्याचें वैद्यत्व होय वैद्य (शाला म्हणून) काहीं कोणाच्या आयुष्याचा स्वामी नसतो. ●●●

शाहूकरान्योक्ति

शाहूविक्रीडित

निभ्राणे त्वयि भस्म क समभवनन्दान्दादरध्वन्ने ?
क क्षौम फलवाचकार न कृती, वृत्तिं वसाने त्वयि ? ॥
धतूस्सृष्ट्यालुता त्वयि गते तप्याज क केतकी ?
स्वातंत्र्याज्जहिहि त्वमीश्वर गुणाञ्छोभोऽस्ति तद्ग्राहक ॥

शाहूविक्रीडित

भस्मा चर्चित्सि तूं, त्यजी तरि कुणी का चदनी आदर ?
चर्मी पांघरस्ती, न कोण तरिही बळें धरी सुदर !
तूते धत्तुर आवडे तरि कुणी दे केतकी टाकून ?
नि सांणें गुण शकरा ! त्यजिसि जे घेतील ते ते जन ॥

गद्यार्थ— तू आपल्या अगावर भस्माचा लेप देतोस, म्हणून तू काय, चदनलेपाविषयी कोणाचा आदर कमी झाला आहे ? व हजेराचें कातड नेसत वसतोस, म्हणून सुदर रेशमी बत्ते फोडीत तू हीं ? तुला धोनयाचें फूल आवडू लागलें, म्हणून काय कुणी केवडा टाकून दिले आहे ? सर्व संगतून स्वतंत्र होण्यासच हे शकरा तू जे जे गुण, (चागल्या वस्तू) टाकीत जाशील, त्या त्या वस्तूचे लोक ग्राहक आहेत. (सणू नि संग होणें हें ध्येय ठीक आहे पण त्याचें व्यवहारात आचरण अशक्यच होत. कित्येक आश्रमातील वैराग्यशील पणाचे वर्तनाचे नियम त्रितरे अधिक कडक तितका त्याचा मग अधिक— तितका अप्रामाणिकता अधिक, दोग अधिक. शाळावर गुरूनें बहिष्कार पुकारावा आणि शिष्यांनीं मुलें घेत बिलायचेंत शिकायला पाडवारीं, गुरूनें पदयाना कपाती आणि शिष्यांनीं घरातल्या मोगरीं नवनव्या मॉडेलची भर पालावी. आश्रमात सपलीक राहणाऱ्या विवाहितानीं सुद्धा ब्रह्मचर्य पाळाचें असा नियम करावा कीं लौकिक आश्रमांत पाळणे हद्द लागल्याचे प्रकार वगणें पाहिलेच आहेत.) ●●●

शब्दान्योक्ति

भाषां

कीटगृह कुटिलोऽन्तः कठिन क्षाराम्बुसम्भवः शून्या ।
शब्दश्च श्रीपतिमिन्दते केन गुणेन स्थितिं लेभे ? ॥ २०० ॥

वधततिहका

जो आत पोळळ नि घक, किड्यास वास
क्षारांबु-जात नि कठीणचि देह ज्यास ॥
कोण्या गुण परि कळे न च शब्दही तो
चिण्णूसमीप पद उच्चचि मेळवीतो ? ॥ २०० ॥

गद्यार्थ— जो स्वता निड्याचें घर, आतून वन व पोळळ,
ज्याचा जम लान्या समुद्रात, आणि, ज्याचा देह अतिशय
कठिन, असा शत्रू कोणाच्या गुणाच्या कळावर, श्रीविण्णूच्या
जवळ स्थान मिळवून बसला तें माहीं कळत नाहीं (सवली
अपान माणस, मोठ्या पत्तावर क्या चढतात, ह्या गूदाचा उकल
होत नाहीं. शकराच्या डोक्यावर नदलेल घोवाचाच धूल
(श्लोक १५ पहा), देवमदिरावर चढलेला ताककलस (श्लोक
२२), सुवर्णभजराळा कावळा (श्लोक ३५), डांगराच्या शिरावर
आरूढ शाहिली धूळ (श्लोक १०), या सर्वांचि हाच सर आहे.)

•••

शिक्षरिणो

क वाम्भोभौ जन्म क च वपुरिद बुन्दधरल
क चाप्रासस्थान वृत्तमहह विण्णो करतलम् ॥
क नीचानामास्ये परिणतिरिय शुच्यननिधा—
त्रितीयाय शब्दश्च कर्णरूपण रोदिति मुहु ॥ २०१ ॥

शिक्षरिणो

“समुद्रीं जन्मे मी तनु मज मिळे कुंदधरल
पत्तायाही लभे सुचिमल हरीचे कतल ॥
अशा मातें चुंबी पकडुनि मुर्ती नीच जन तो ”
म्हणोनी, का, वाटे, अतिकरण हा शब्द रचतो २०१

गद्यार्थ— (कोण्या वैरागी भिक्षायाचें शक वाजवला त्यात
करण सर भासून कवि त्यावर उद्वेग झालो—) “ मी महान्
विद्याल अशा समुद्रात जन्माझ आलां, बुदबुदाराळा रक्ष
निर्मल असा देह मला लाभला, आणि शहाय्य जागा मिळाली
श्रीविण्णूच्या पवित्र करामण्ये ! ही परिस्थिति कोटें ? आणि,

आज हा नीच माणूस मला पकडून आपल्या सुखाने सुनीत
आहे, ही परिस्थिति कोटें ? ” अशा आपल्या दुःस्थितीच्या
विचारांनीच, जणू काय, हा शक वारवार अतिकरण रचत
आहे.

•••

दुतविलचित

जलनिधौ जनन धरल वपुरिुरिपोरपि पाणितले स्थिति ।
इति समस्तगुणान्वित शब्दश्च । मो कुटिलता हृदये न
निवारिता ॥ २०२ ॥

दुतविलचित

जनन अधिधत, शुभ्र तनु वरी
सतत घासहि विण्णुचिया करीं ॥
असुनि शब्द ! तुला सगळे गुण
हरिसि का हृदिचें कुटिलत्व न ? ॥ २०२ ॥

गद्यार्थ— (कुटिलता = शत्रूच्या आत मळसुत्रासारखी-
रचना असते ती, दुसरा अर्थ बकवृत्ति.) समुद्र हें तुला जम
स्थान, देह शुभ्र निर्मल आणि वसति श्रीविण्णूच्या हातांत ।
असे सारे गुण तुझ्यामाथें असता, हे शत्रू ! तुझ्या आतली
कुटिलता तू करीं काढून टाकी नाहींस ? (पण असा प्रश्न
विचारण हेंच शत्रूपणाचें लक्षण आहे शत्रूला एवढें कळत
असतें तर त्याला शक कोणी म्हटलें असतें ?)

•••

शुकान्योक्ति

भाषां

शुक ! तत्र पटत्रध्वसन्न वैश गुण प्रिन्नु हृदयाभ्रस ।
समज नि येनामरण शरण ते पछरे वास ॥ २०३ ॥

भाषां

पटनीं ध्यास तुझा हा गुण न शुका ! सर्व सद्गुणाभास
जो आमरण तुला रे घडयी या पजरामधें वास ॥ २०३ ॥

गद्यार्थ— हे पोपटा ! विकवलेले शब्द ग्रहण करून, ते पाठ
म्हणून दासविण्याचा, हा जो ध्यास, तुझ्या अर्गी आहे, तो,
वास्तविक गुण नसून, गुणाचा तुझा आभास आहे—कारण
यामुळें तुला आमरण या विभक्त राहणें कपाटीं आलें आहे ।
(अगचे गुणच कने मारक ठरवात याचीं अनेक उदाहरणें
श्लोक १८६ पहा.)

•••

शिलरिणी

अमुष्मिन्मुचाने विहगखल एष प्रतिपलं
 विलोल कालोल वरुणति खलु यात्रकटुतरम् ॥
 सखे तावत्कीर ! द्रव्य हृदि वाच च सरलां
 न मौनेन न्यूनो भवति गुणभाजा गुणगणः ॥ २०१॥

शिलरिणी

इयं या उद्यानीं श्रवणरुद्रु जौं काकचि करी
 मुखे काकाकाका क्षणभर शुका तौवरि धरी- ॥
 मनौं तू यांधोनी सुदृढ, तव तैं मंजु वचन
 घटेना मोनाने कधि गुणिजनान्चा गुणगणः ॥ २०४ ॥

गद्यार्थ— या उद्यानात इयं हा दुष्टपक्षी डोंव्यावळा, सारखा
 का का करून कर्णरुद्रु जोवर ओरडत आहे तोंवर हे पोपटा । तुझीं
 तीं मज्जुळ (आणि विदग्ध) वचनें तू आपल्या हृदयातच कोडून
 जपडून ठेव. मोनाने काहीं गुणी माणसाचा गुणसमुदाय कमी
 होत नाही. (श्लोक ५१ मध्ये फोपिलावरहि अशीच मौन
 धारणाची पाळी आलेली दिसेल.)

•••

शाईलविकीडित

वासः काञ्चनपद्मे नृपजनाम्भोजैस्तनूमाज्जिन
 भक्ष्यं स्वादुरसालदाडिमफल पेय सुधाम पय ॥
 पाठः संसदि रामनाम सतत धीरस्य कीरस्य मे
 हाहा हन्त तथाऽपि जन्मदिपिन्नोऽह मनो धारति ॥ २०५ ॥

शाईलविकीडित

राहें कांचनपंजरें, नृप करें सुस्नान घाली मला
 डाळिंब मधु खावया, अमृतसे हें दुग्धही प्यायला ॥
 घोकें मी शुक रामनाम जरि हें लोकांत रात्रेंदिन
 जन्मे मी जियत्या सदा तक्षकडे हें धाव घेईं मन ॥ २०५ ॥

गद्यार्थ— (पत्रवद्ध पोपट म्हणतो) मी सोन्याच्या पिंज
 र्यात रहात आहे, राजा स्वता आपल्या कोमळ हातांनी मला
 स्नान घालतो (किंवा साफरुद्ध करतो) गोड रसरवीत डाळिंब
 मला खावया मिळवोहेत; अमृतासारखें दूध प्यायला मिळत
 आहे. सभेन सतत मी धीरगभीरुपणें रामनामाचा जप करीत
 असतो ... (हें सर्व जरीं) परंतु मी ज्या ठिकाणीं जन्मले
 त्या शाडाच्या कुशीत (दोरीत) बाऊन पडण्याची मनाला
 पार ओढ लागली आहे. (अत्यंत भीमंत पारतय्याला सुदा,
 अत्यंत दरिद्री स्वातंत्र्याची सर येत नाही.)

•••

उपजाति

सुभाषितस्याध्ययनानुराक्तं शुक्रं वराकाः प्रहसन्ति काकाः ।
 तमेव संससु गिरं किरन्तं दृष्ट्वा भ्रमन्ति त्रपयानतास्या २०६

उपजाति

सुभाषिताभ्यासक पोपटारें

जे हांसती काक, वधूनिया, ते ॥
 समेत त्या पाहुनि बोलतांना
 लाजून खालीं करतात माना ॥ २०६ ॥

गद्यार्थ— गोडीन सुभाषित शिकत असलेल्या पोपटाला पाहुन
 जे बापुडे कावळे त्याला हसत असतात, तेच, पुढें पोपटाला
 समेत, तीं सुभाषितें पाठ म्हणून दाखविताना पाहुन, लजेनें
 माना खाली घालात.

•••

शेयान्योक्ति

शायं

युक्तोऽसि भुवनभारे मा वक्रां वितनु कन्धरा शेप !
 त्वय्येकस्मिन् कथिनि सुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥ २०७

शायं

धरण्या नियुक्त भुवनें, शेपा ! तूं हालवूं नको मान ।
 एक तुझ्या कथांवर भुवनें बसलीं सदा सुखावूत २०७

गद्यार्थ— हे शेपा ! भुवनें उचवून धरण्यासाठी तुझी
 नेमणूक आहे. तेव्हा तू थोडा सुद्धा खादा (मान) वाकडा
 करू नको ! एक तू कष्टत आहेस त्यामुळे सर्व भुवनें सुखी आहेत.
 (एकाच्या आधापार चालेल्या सधेत, किंवा एका कुड्यात,
 कर्त्याला धणाभराची सुदां विधाति घेतां येत नाही । जरा मान
 हलविली की सगळे गडगडले !)

•••

अनुष्टुभ्

वहन. फणिनः सन्ति मेरुभक्षणतःपरा ।
 एक एव हि शैवोऽयं धरणीधरणक्षम ॥ २०७ अ ॥

शायं

रवाती घेडुक पेसे होती कित्येक सर्प भूमिररी ।
 पुच्छी उचवूं शकतो पेसा हा एकमात्र शेप
 परी ॥ २०७ अ ॥

गद्यार्थ—वेदक खाणारे सर्व पुष्कळ आहेत. परंतु वृषी उचलून धरण्याचें सामर्थ्य अवलेला शेष हा एकमेव सर्व आहे.

•••

समुद्रान्योक्ति

उपनाति

तृषा धरायाः शमयत्वशेषाय. सोऽम्बुदो गर्जति गर्जतूच्चैः ॥
यस्त्वेष कस्यापि न हन्ति तृष्णा स किं वृषा गर्जति
निस्त्रपोऽग्निः. ॥ २०८ ॥

उपनाति

तृष्णा जगाची हरिती समग्र ते गर्जना मेघ करोत उग्र
हरी तृषा अग्नि न जो कुणाची निलेज्ज तो गर्जत कां
वृथाची ?

गद्यार्थ—या वृषीची तहान जो पूर्णपणे शमवितो तो मेघ मोठी गर्जना करतो तर करो ! (एवढी कामगिरी केेली त्यानें प्रौढी मिरवणें एकवेळ ठीक आहे.) पण जो हा समुद्र कोणाचीहि तृष्णा हरीत नाही, तो निलेज्ज, कां उगाचच गर्जना करीत आहे ! (काहीहि सत्कार्ये न करता, केलेली प्रौढी शोभत नाही—उलट निच वाटते.)

•••

वसततिलका

स्वस्वस्तु विद्रुमग्रनाय नमो मणिभ्य
कल्याणिनी भवतु मौक्तिकशुक्रितमाला ॥
प्रात मया सफलमेव फल पयोधे !
यदाग्नैर्जलचरैर्न त्रिदारितोऽस्मि ॥ २०९ ॥

वसंततिलका

तीं पोंवळीं, मणिहि, शुक्रि तयांत मोतीं,
सारीं असोत लखलाम तुझीं तुला तीं ॥
ना फाडिलें मज नुझ्या अतिघोर भक्त
हे अग्नि ! पांत फल सधें मला मिळालें ॥ २०९ ॥

गद्यार्थ—(समुद्रांतली बलग्रत संपत्ति मिळवावयास गेलेला, मग ती न लाभतां नकाच्या तडाख्यातून कसतया सुद्ध आलेला म्हणतो—) हे समुद्रा ! पोंवळ्याचें तें बन, तीं रत्ने, त्या शिषा आणि ते मोती हे सर्व तुझे तुझान रूपरूपम आहे. (तुझ्या पोटांतल्या) भयकर जलचरानीं, मला फाडून टाकलें नाही, एवढ्यानेच मला (तुझ्यापासून) काय मिळावयाचें, तें मिळून गेलें.

(उदार, दातो म्हणून कीर्ति अवलेल्याच्याकडे याचकानें जावें, तर काहीं पुरस्कार न मिळता, त्याच्या आशित दुष्टाच्या हातून जिवंत सुटल्यास, भाग्य समजावें यात उद्देशून. श्लोक ११९ व १२७ यात असाच अर्थ आहे.)

•••

शाईलविकीडित

एतस्मादमृतं सुरैः शतमखेनोच्चैश्च श्रयाः सद्गुण-
शृष्णेनाद्भुतविभ्रमैःत्वसर्तिलक्ष्मी समासादिता ॥
इत्यादिप्रचुरा. पुरातनकथाः सर्वेभ्य एव श्रुता
अस्माभिर्न तु दृष्टमत्र जलधौ मिष्ट पयोऽपि क्वचित् ॥

शाईलविकीडित

देवां सांपडली सुधा; शतमुखा उच्चैश्च श्रवा सद्गुणी
विष्णूला अतिगूढविभ्रमकरी लक्ष्मी मिले यांतुनी ॥
घातां अद्भुत या जुन्या परिसल्या सर्वांमुखीं, या इथें
आम्हां अग्निमधें परी न दिसलें पाणीहि गोडे कुडें !

गद्यार्थ—(अमृतमयन प्रसर्ग) “ या समुद्रापासून देवाना अमृत मिळालें, इद्राला मोठा गुणी उच्चैश्च श्रवा हा अश्व मिळाला; अत्यंत अद्भुत चमत्कार दाखवणारी लक्ष्मी, हीं यातूनच विष्णूला मिळालीं ” असल्या चित्रविचित्र पुराणकथा आम्ही सर्वांच्याच तोंडून ऐकत आलों, पण, या येवें समुद्रविना-न्यावर, आम्ही वेळून तपास करतों, तर, त्या मोठमोठ्या गोष्टी राहू या; या समुद्रात नुसतें गोडें पाणीसुद्धा आम्हाला कोठे आढळलें नाही. (मोठ्याची दखण्यातून, कात्यातून वर्णिलेली कीर्ति ऐकावी, व मग प्रत्यक्ष त्याचें दर्शन व अनुभव घडवावा, व त्यानें सगुणी भ्रमनिरास घडावा, असे प्रकार पुष्कळ वेळा घडतात. साजमहाला-विषयीं काव्यातून इतकी अतिशयोक्ति कवींनीं केली आहे की ती बाचून व मग ताजमहाल प्रत्यक्ष पाहून निराश, निरस्त—भ्रम झालेले लोक अनेक आहेत.)

•••

शाईलविकीडित

पीयूषेण सुरा श्रिया सुराभिर्भयादया मेदिनी
शक्रः कनकरहा शशाङ्कनलया श्रीशङ्करस्तोषितः
भैरवाकादिनगा निजोदरगता सस्यानन स्यापिना-
स्वचचूलीकरणे घटोद्भव-मुनिः केनापि नो

चारितः ॥ १११ ॥

शाश्वतविप्रीडित

श्री, विष्णूंसु; सुधाहि देउन सुरां; पृथ्वीस सीमिमुळें
इंद्रा कल्पतरू; शिवा शशिकला देऊन त्वां तोपिलें ॥
मैनाकादि गिरींस आश्रय दिला पोटांत तूं घालुनी
तूतें आचमितां अगस्ति, उद्धे ! त्या वारिलें ना कुणी !

गद्यार्थ—हे सागरा ! विष्णूला लक्ष्मी देऊन, देवाना अमृत देऊन, पृथ्वीला समुद्रवल्ग्याची मर्यादा देऊन, इंद्राला कल्प-
वृक्ष देऊन आणि शकराला चक्रकोर देऊन तू समुद्र केलेस;
तसेच मैनाकादि पर्वताना आपल्या पोटात आश्रय देऊन निर्भय
केलेस, पण वाचारे ! अगस्ति मुनीनें एका आचमनात तुला
प्राशन केले त्यावेळीं त्याचा हात धरायला कोणोसुद्धा धांवून
आलें नाहीं ! (कोण येणार ? उपकार घेतात, ते वृत्तगतेनें
परतफेड करण्यासाठीं नव्हेच ! “ गरज सरो-आणि वैद्य मरो ”
हीच जगाची रीत आहे.)

पृथ्वी

इतः स्वपिति केशनः कुलमितस्तदीयदिपा-
मितश्च शरणाार्थिन शिखरिणा गणा शेते ॥
इतोऽपि वडवानल सह समस्तसर्तकै-
रहो विततमूर्धित भरसह च सिन्धोर्षु ॥ २१२ ॥

पृथ्वी

निजे इथचि विष्णु, शत्रुगणही तयाचा इथें
गिरी शरण येति तेहि निजले पहा हे इथें ॥
इथेंच वडवान्नि अन् प्रलयमेघ सारे पहा
अहा किति विशाल भारसह अग्निचा देह हा ॥ २१२ ॥

गद्यार्थ—इथे विष्णु (आपल्या शेषशयानावर) शापलेला
आहे—तर येथे दुसरोकडे त्याच्या शत्रूचा गण पडलेला आहे;
इंद्राच्या वज्राला भिजून आशयाला आलेल्या डोंगराचे टोळके
हि इथेच निजलेले आहे; इथेच एकीकडे वडवामिहि आहे
आणि त्याच्याच समवेत प्रलयमेघहि इथेच आहेत, अहाहा !
गिरी अचट, विशाल व वेचदा भार सहन करणारा समुद्राचा
देह हा !

वसंततिलका

आदाय वारि परित सरिता मुखेभ्यः
किं तामदजितमनेन दुरर्णयेन ? ॥
क्षारीकृत च वडवादहने द्रुत च
पातालकुक्षिकुहरे निनिवेशितं च ॥ २१३ ॥

वसंततिलका

चोर्हीकडून जल घेत नदीमुखांचें
दुष्टाग्निधनें मिळविलें तरि काय साचें ? ॥
खारें करून, वडवान्नि होमुनीया
पाताळि कुक्षितचि ठेवुनि नेह घाया ॥ २१३ ॥

गद्यार्थ—चोहोवाजरींनीं नद्यांच्या मुखातलें पाणी घेऊन, या
दुष्ट समुद्रानें (नदी ही स्त्री; त्याच्या ‘ताडचें पाणी’ पळ-
विणें हा दुष्टपणा अशी कोटि !) शेवटीं मिळविलें तरी काय ?
तर आधीं गोड होतें त्याला खारें करून टाकलें; नंतर त्याची
वडवानलगत आहुति दिली, आणि शेवटीं पाताळाइतक्या खोल,
अशा, आपल्या कुशीत (कोणाला मिळू नये अशा रीतीनें)
ठेवून दिलें; (व अशा रीतीनें वाया मात्र घालविलें.)

आर्यां

यद्यपि वद शैलैर्यद्यपि गिरिमयनमुपितसर्वस्वः ।
तदपि परभीतभूधररक्षाया दीक्षितो जलधि ॥ २१४ ॥

आर्यां

जरि सीमित शैलांनीं,
गिरिमयनें हरुनि सर्व जरि नेलें ।
तरि परभीत गिरींचें
रक्षण हें व्रत न अग्निनें त्यजिलें ॥ २१४ ॥

गद्यार्थ—समुद्राला, तो अमर्याद पसरला असता, आव-
रून धरला, मर्यादा घातली, बांधून ठेवला तो डोंगरानीं; घुसळून
काढून, त्यातलीं सर्व रत्नें देवदानवाना चोरून नेण्यास साहज
केलें तेंहि मंदर नावाच्या एका (रवीचें स्वरूप घेतलेल्या)
डोंगरानेंच ! (तेव्हा या कडु अनुभवावरून, खरें म्हणजे
समुद्रानें डोंगराचें कायमचें वरून धरतक्यास हवें होतें.) परत
(महोदार माणजे शत्रूलाहि आश्रय देतात त्यास अनुसरून)
(इंद्राच्या वज्रास भ्यालेल्या) मैनाकादि डोंगराचें संरक्षण
करण्याचें समुद्राचें व्रत नाहून आहे !

आर्यां

किं खलु रत्नैरेते ? किं पुनरभाषितेन वपुया ते ?
सलिलमपि यन्न तान्ममर्णय वदन प्रयाति तृपिता-
नाम् ॥ २१५ ॥

आर्यां

रत्नें हीं तय, तनु घा घननीलहि असुनि काय कामाची ?
जोंवरि हे उद्धे ! तय जल हें हरितें स्या न तृपितांची

गद्यार्थ— हे समुद्रा ! जर तुजें हें पाणी वृषितान्या तोंडांत ख्यात नाहीं, तर, लुड्या या रत्नाचा, किंवा मेघदयाम अशा देहाचा काय उपयोग ? (गोरा गोमय आणि कपाल करता !)

अनुष्टुभ्

अथः करोषि रत्नानि मूर्ध्नी धारयसे तृणम् ।
दोषस्तनैव पाथोधे । रत्नं रत्नं तृणं तृणम् ॥ २१६ ॥

अनुष्टुभ्

खालीं तूं ठेविसी रत्नें शिरीं घेतोस तूं तृणें ।
तुझाच दोष हा अध्ये । रत्न रत्नः तृणें तृणें ॥ २१६ ॥

गद्यार्थ— रत्नाना तू खालीं (नीच) स्थान देतोस व जावताल तू डोक्यावर धारण करतोस, हा, हे सागरा ! तुझाच दोष आहे ! रत्नें तीं रत्नें, तृणें तीं तृणें ! (सागर हा पृथ्वीवरील सर्व बस्तूत मोठा ! पण म्हणुन काय त्यानें या श्लोकांतल्या-सागरा पात्रापात्राविषेकाचा अभाव दाखविल्यास, जय त्याला नाचें ठेविल्याशिवाय राहणार आहे ?)

(वायु-वादल) समीरणान्योक्ति

दुतविलम्बित

अहह ! चण्डसमीरण ! दाहणं किमिद्रमाचरितं चरित त्वया
यादिह चातकचञ्चुपुटोदरे पतति वारि तदेव निजारितम्
दुतविलम्बित

अहह ! निर्दय चण्डसमीरण !

करिंशि घोर कशी कृति दाहणा ॥

पडति चातकचञ्चुत जीं जले ।

हरति त्यांसचि, तूं न पडू दिलें ॥ २१७ ॥

गद्यार्थ— हे प्रचंड वादळा, तू हें केवढें निर्दय काम करून ठेवलेस, कीं, चातकाच्या चिमुकल्या चोंचीच्या पुढात (जें काय अल्पत्व) पाणी पडत होत तें (तू आपल्या सोसाट्यानें दुसरीकडे वाहवून नेऊन) पडू दिलें नाहींस (स्वताला उपयोग नसला तरी दुसऱ्याला तें मिळून देणारे गार्हाणिकेकृत्रेच हे.)

सर्पान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

मीली सन्मणयो, गूढं गिरिगुहा, त्यागः किलात्मचो
निधिलोपमैतैश्च वृत्तिरनिरैरुज चर्षेदृशी ॥
अन्यत्रातुजुर्भना, द्विरसना, वक्त्रे रिष, कीक्षण—
सर्षामगलसूचकं, कथय भो भोगिन् । सखे किन्विदम् ? ॥

शार्दूलविक्रीडित

रत्नें घोर शिरीं, गुहेंत वसती ; त्यागें त्वचाही झडे
खाणें वायु अयत्नलभ्य ; असली ही वृत्ति एकीकडे !
जाणें चक ; जिभाहि दोन, विप त्या तोंडांत दृष्टी पडे—
तेथे मंगलनाडा सर्प वद दे हें सर्वे कौणीकडे ? ॥ २१८ ॥

गद्यार्थ— डोक्यावर महान रत्नें धारण करणें (हें या ठिकाणीं भीमती (वैमवाचें) लक्षण न समजता गुणप्राहकतेचें लक्षण समजलें पाहिजे कारण यातील बाकीचें वर्णन सुनिश्चितीचें आहे.) गुहेंत राहणें, त्याग एकदा मोठा, कीं, अगावरची त्वचा (फात) सुद्धा (वारवार) दाकणें ; अग्रयलाने, सहशी मिष्टणारा वायु, हाव मधून चरितार्थ करणें, — हीं (एकदर साधु, सुनि, तापस यांना शोभणारी) दुसरी वित्तचर्या एकीकडे ; आणि अन्यत्र वाकड्या चालीनें चालणें, दोन जिभा असणें, तांडात विपाचा साडा ठेवणें, आणि ज्याच्यावर दृष्टि पडेल त्याचें अमगलच ओढवायचें असे डोळे ... हें सारें कौणीकडे ? सर्प ! याची संगति कशी त्यावाचयाची साग ! (एकीकडून तापस महान्ने दिसणाऱ्याच्या पोटात अनेकदा सर्पांचे गुण एकचटलेले दिवतात अशी उदाहरणें असावतच.)

(तडाग) सरोरान्योक्ति

यसततिलका

आपेदिरेऽम्पवर्य परितः पतद्ग

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ॥

सङ्कोचमञ्चति सरस्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमा गतिमन्पैतु ? ॥ २१९ ॥

यसततिलका

आकाशमार्गिं खग भोवतिंचे उडाले

सारे रसालमुकुलप्रति मंग गेले ॥

तूं आडतां परि सरोर ! हीन दीन

जातीं दयाजनक काय द्दोस मीन ? ॥ २१९ ॥

गद्यार्थ— आकाशाच्या पक्ष्यांनी आकाशाचा मार्ग पसरून ते उडून गेले ; भुगे आंघाऱ्याच्या मोहोराच्या आश्रयाला निपून गेले ; परत हे सरोर ! (तू आडत जाऊन) तुझ्या विसाराचा संकोच झाला, म्हणजे, गरीब विचाऱ्या मत्स्याची काय वाट होणार ? त्याची रियति किती दयाजनक होणार !

शिक्षरिणी

इयत्यां सम्पत्तापि च सलिलानां त्वमधुना
न तृष्णामार्तानां हरसि यदि कासार ! सहसा ॥
निदाघे चण्डांशौ भिरति परितोऽङ्गारानिकरं
क्षशीभूतः केपामहह परिहर्तासि खलु ताम् ? २२०

शिक्षरिणी

असोनी आतां ही विपुल जलसंपत्ति तुजती
तडागा ! आतांची जर झार्ण तृपा तूं न हरिसी
जर्घीं श्रीर्षीं सूर्यं प्रखर पसरी आग भवतीं
सुकोनी जातां तूं हरिश्शिल कुणाची तर्घि क्तिती ?

गद्यार्थ— (एका तलावाला बंधारा फार उच असल्याने दोरी लावून थोडे थोडे पाणी काढावे लागे; इतर तलावासारखे काढावर जाऊन हातांनी पिण्याजोगे नव्हते त्याला उद्देष्ट—) हे तडागा ! आज आता तुज्यापाशी एवढी मोठी जलसंपत्ति असून सुद्धा, तू जर, तहानेने व्याजून शालेल्याची तृष्णा खरित झाली करीत नाहीस, तर उन्हाळ्यात सूर्य जेव्हा प्रखर किरणाचे अगार चोहोंकडे फेरीत असेल आणि तू जेव्हा पुष्कळ रोडाबलेला असशील, तेव्हा कोणाची तहान शमविणार ? (भरपूर वैभव असता मुचहस्ताने दान न देता, हात आणवून बरग्याच्या दात्यास उद्देष्ट.)

शार्दूलविक्रीडित

“याते मय्यचिराभिदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कता
गन्ता क प्रति पान्यसन्ततिरसौ सन्तापमालाकुला ? ” ॥
एव यस्य निरन्तरापिपटलैरित्य वपुः क्षीयते
धन्य जीउनमस्य मार्गसरतो भिन्नारिधीना जनु ॥२२१

शार्दूलविक्रीडित

“जातां मी सुवुनी निदाघरविच्या ज्वालांमुळे सत्वरी
जाती पांथ उन्हांत होरपळतां कोणाकडे हे तरी ? ” ॥
चिंता ही मर्नि लागुनी क्षय जपा देहा सदा लागला
तो मार्गस्थ तडाग धन्य जगती ! धिक्कार त्या अग्निधला
गद्यार्थ — (पावसाळ्यानंतर प्रत्येक तलाव सकोचून का
जातो यावर उद्देष्ट—) “ उन्हाळ्यातल्या सूर्याच्या शेंकडों
ज्वालांनी लौकरच मी सुद्धा शेल्यावर, अरेरे ! विचारे वाटसरू
उन्हाने होरपळून कोणाकडे जातील ? ” या नित्य चितेने
ज्याच्या देहाला सतत क्षय लागला आहे, अशा मार्गस्थ

तलावाचे जीवन पन्य ! सागराच्या जिण्याला धिकार ! (स्वतः
संपूर्ण रिक्त होईपर्यंत देत राहावयाचे, पण, आपल्या पश्चात्
सुद्धा, याचकाचे काय होईल याच्या चितेने जीवनपर्णी क्षय लागून
प्यायचा, याहून मोठे दातृत्व कोणते ?)

सारसान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

आपूर्येत पुनः स्फुरच्छक्रिकासरोर्मिभिर्वाग्निभिः—
भूर्योऽपि प्रविजम्भमाणनलिनं पश्येम तोयाशयम् ॥
इत्याशाशततन्तुबद्धदयो नक्तं दिन दीनधीः
शुष्यत्यातपशोपितस्य सरसरेस्ती जरत्सारसः ॥ २२२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“लाटा झेलति, मत्स्य खेळति, भरो पेशा जळानें तळें !
पत्रें त्यांत पुन्हां फुलोत— बघण्या हें दृश्य केन्हां मिळे ? ”
सूर्यानें सुकल्या तळ्याजवळ, या आशा धरोनी मर्नि
राहे सारस वृद्ध दीन झुरणी लागून रात्रंदिनीं ॥ २२२

गद्यार्थ— “ ज्याच्यात लाटा हालत आहेत, मासे खेळत
आहेत, ज्याच्यात पुन्हा कमले फुटून आली आहेत असले
तळें केन्हां पाहायला मिळेल ” अशा आशेच्या शेंकडों
तव्नीं गुरफटलेल्या हृदयाने, म्हातारा दीन सारस, उन्हानें
सुकलेल्या सरोवराच्या काठाशीं रात्रदिवस झुरत आहे ! (त्याला
विद्यायला हवें असलेलें दृश्य मोठे रम्य य सर्वगमानवजनक
असलें तरी मोठ्या लोककल्याणाच्या मंगल विचारानीं, तो
थोडाच प्रेरित झाला आहे ! त्याला, त्यातलें त्याचें स्थाय
तेवढें हवें आहे !)

सिंहान्योक्ति

शिक्षरिणी

दिगयन्ते श्रूयन्ते मद्मलिनगण्डा काटिनः
करिष्यः कारण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ॥
इदानीं लोकेश्चिन्ननुपमशिक्षाना पुनरय
नखाना पाण्डित्य प्रभृतयतु कस्मिन् मृगपतिः ? ॥

शिक्षरिणी

दिगान्तीं पेंकूं ये घ्वनि गज मदनोन्मत्त करिती
दया सत्पतींची ! समयल पशू नान्य दिस्तती ॥
जर्गो आतां कोणा, असुनि अतितीक्ष्णाग्रिह नखें
कराचें सिंहानें प्रकट नखपांडित्यचि निकें ? ॥ २२३ ॥

गद्यार्थ— (ही व पुढच्या २-२ सिंशान्योक्ति या जगन्नाथ पडिनाच्या आहेत. त्याला स्वतःच्या कवित्वाचा (बऱ्याच अशीं उकारण) फार गर्व होता. प्रत्यक्ष कवित्व व काव्य या विषयाच्या श्लोकांनाहि त्याने इतर कवींना तुच्छ ठरविणारे पुष्कळच श्लोक अगदीं स्पष्टोत्तरीने केलेले आहेत. त्यापैकी ७-८ श्लोक प्रकरण २ मध्ये दिलेले आहेत. आता इतर कवींना तुच्छ ठरविण्याचें काम, स्वतःला सिंह व इतरांना हत्ती वगैरे ठरवून तो अन्योत्तरीने करीत आहे, हें सार ध्यानीं ठेवूनच, या अन्योक्ति वाचल्यास त्याचें योग्य रसग्रहण व मननज्ञान होईल.) (मला पावून पळालेल्या) मदींमत्त हत्तीचे चीत्कार आता दिगन्तात ऐकू येत आहेत. (इतके ते दूर पळाले; माझ्या समोर उभे राहून सामना करण्याची गोष्टच करावया ?) त्याच्या बायका हत्तिणी, (अथाप इकडे तिकडे आहेत, पण स्त्री जात म्हणून) त्याच्याविषयी केवळ दया दाराविणेंच इष्ट. (स्त्रीवर शस्त्र कसे उगारणार ?) बरे, इतर पशुविषयी विचार केला, तर, माझ्याशीं समबल कौणीच नाही. (तुल्यबल प्रतिस्पर्धाशिवाय इतराशीं युद्ध हें म्याडाचें काम.) तेव्हा आता, अत्यंत तीक्ष्ण अशा या नखांचे पाडिल्य, या जगात सिंहानें कोणापुढे (कोणाच्या देहावर) प्रकट करावें ? (जिनैयल कुणी राहिले नाही म्हणून हळहळणाऱ्या अरेवशाडरच्या घटीवरच जगतापाची ही हळहळ आहे. जगन्नाथाला "पठित कवि" म्हणत; तेव्हां या श्लोकातल्या "नखांचे पाडिल्य" या शब्दांला विशेष अर्थ उत्पन्न होतो. ०००

शिलखरिणी

न यत्र स्थैमान दधुरनिभमभ्रान्तनथना
गलहानोद्रेकभ्रमरदलिज्जदम्बा फाटिन ॥
लुठमुकाहारे भवति परलोक गतपतो
हरैरय द्वारे शिव शिव शिवाना कलमल ॥ २२४

शिलखरिणी

मदोद्रेका प्याया फिरति अलि, ऐसे गज जिथें
भ्रमोनी भौतीने नयन, नच राहू धजति ते ॥
हृत्पिन्या त्या द्वारी - जिथ अमित मोती जिगुरले
अरेरे ! तो जातां तिथभुक्ति कोवळे नि कुतरे ॥ २२४ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्या बाहत्या मदात्त राधायावाठी, त्या भोवतीं युगे फिरताहेत, असे मद्रमत्त हत्तीमुद्रा, अतिमयानें डोळे भ्रमून गऊन, ज्या विंदाच्या (गुटे-या) डावरीं, नुसते उभे राहू पडले नाहीत, व जेथे (सिंहानें) मारलेल्या हत्तीच्या

गळटय) मौक्तिकाचा त्वच पडलेला आहे, अशा त्या दाराशीं, सिंध परलेकीं गेल्यावर हर ! हर ! आज कोव्ही कुर्वीं भुक्त आहेत। (सर्वाचारणपणें महापराक्रमी पुरुषाच्या पक्षात् धुदानींहि मिळावें, या घटनेस तर हा श्लोक लागू आहेच. पण "माझ्या जिवतपणीं मोठे मोठे कविगज (मी या) कविसिंहा-पुढे नुसतें उभे सुद्धा राहू शकले नाहीत. पण मी मेल्यावर बांदेल तो भिकार कविब्रुव सुद्धा कवि म्हणून मिरवू लागेल." याची हळहळ जगताथानें व्यस केल्याची शक्यता दिसते.)

०००

शिलखरिणी

स्थितिं नो रे दध्या क्षणमपि मदान्नेक्षण सखे !
गजश्रेणीनाय ! त्रमिह जटिलाया वनभुनि ॥
असी कुम्भिभ्रान्त्या मरनखरविद्रागितमहा—
गिरिप्रायप्रामः स्त्रपिति गिरिमथे हस्तिपतिः ॥ २२५

शिलखरिणी

मदाच्या धुदीनें भुमुनि गजराज ! क्षणहि या—
नको राहू येथें अतिमहन रानांत सख्या ! ॥
नखांनीं फोडी जो. गज समजुनी, प्रस्तर महा
(किया, गजवि समजोनी पडक हा !)
गुहेमयें पेसा प्रयल निजला असू घघ हा ॥ २२५ ॥

गद्यार्थ— (अधुन प्रकाशात किया अर्धवट शोपत काळा राडक पाहून (रगसादस्यानें) तो हत्ती आहेसें वाटून विहांनें त्यावर हल्ला चढवून, आपल्या तीक्ष्ण नखानी, त्याचा सुद्धा चक्काचूर करून टाकण, ही पार्श्वभूमि.) हे गजराज ! मदाच्या धुदीनें नेत्र अच झाल्यामुळे, या धनदाट अरण्यांत, क्षणभर सुद्धा उभा राहू नकाय; प्रयत्न केल्या राडकाला (रगसादस्यानें चुकून) हत्तीच समजून आपल्या तीक्ष्ण नखांनीं फोडून टाकणारा (असा महाप्रयत्न) सिंध, या येथें गुहेत निजलेला आहे. (जगन्नाथानें इतर कविगजाना त्याच्या व जगन्नाथकवि-सिंहाच्या परस्पर सामर्थ्यांची या अन्योत्तरीनें जाणीव करून दिलेली आहे परंतु मेल्या साठ वर्षांज्या प्रत्येक मुत्र मरठी वाचकाला हा श्लोक सुचोइत झाला होता... लोकमान्यांनीं आपल्या "वेमती" पत्रावर हा श्लोक घालून, त्यात वेमती=सिंह या विषयी ही अन्योक्ति इजाब अर्थ नव्हता ! हिंदुत्वान्याच्या प्रत्येक सिंध कन्नून तिच्या मुत्र सामर्थ्याची खुद्द तिला व मदान्थ गजस्त्री इतकी साम्राज्यवत्तेला, जगांत वरून देऊन प्रजेला धर देत, राज्यकर्त्यांना धाववून घेतल्याचा, लोक-

मान्याचा उद्देश स्पष्ट आहे,— हे ह्यज्ञरूपी मदान्ध गजराजा । या भयंकर अरण्यात (खडप्राय हिंदू देशात) क्षणभर मुद्धा राहू नको. (साठ वर्षांच्यापूर्वीची चले जाव Quit India ही घोषणा!) तू तर रचामाशाचा प्राणी; पण हत्तीच समजून प्रत्यक्ष प्रचंड काळ्या सडकाचाहि (तुझ्याहून अधिक भ्रू रक्तोर पाषाणहृदयी असे काळे मुखभ्रान्नादि आक्रमक त्याचाहि) ज्याने आपल्या तीक्ष्ण नजारीने चक्राचूर करून टाक्या, असा महापपक्रमी हिंदुजनगारूपी गिह, येथे गुंहेत निड्या आहे. जनतेला तिच्या सुप्त सामर्थ्याची आता जाणोव नाही, पण एकादा का ती जाणत झाली, व तिच्या इतिहासप्रसिद्ध सामर्थ्याची प्रतीति घडली, की, हे परकी राज्यकर्त्यांनी! तुम्हाला पळना झुई थोडी होईल. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपल्या गोमालक काव्यात याच ऐतिहासिक सामर्थ्याचे उद्दान केले आहे —

“जो जो मागे, आला आसुर शक्तीच्या कां भरावरी ।
भारतीय यज्ञाश्व नाचला, त्याच्या त्याच्या उरावरी ॥

× × ×

पडाण, मोगल, तुर्क, इराणी, दाढी तितुकी सामोरी ।
पुतुंगिज बलदाज फिरंगी टोपी तितुकी पाठिवरी ॥
परि तितुफ्यांही सहित मराठा वीर दुधेरी धुंज करी
पन्था हस्तें उपदित दाढी, टोपी उडवी हुज्या करी ”

३०० वर्षांनंतर जगन्नाथाचा हा श्लोक लोकमान्याना उपयोगी पडावा, यावरून अन्वोर्त्तीचें अमर सामर्थ्य विद्वान येथें

•••

भवदुग्ध

नाभियेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने
विभ्रामार्गितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ २२६ ॥

भवदुग्ध

सिंहा वनी न संस्कार अभियेक न लाभतो ।
स्वबले श्रेष्ठ जो होई स्वयंचि मृगराज तो ॥२२६॥

गद्या— (मानवामध्ये, राजा होण्यास, नाना संस्कार व अभियेकारि विधि, आवश्यक असतात; पण) सिंहाला रानामध्ये कोटले संस्कार आणि कोंडला अभियेक! पण स्वपपक्रमाने जो श्रेष्ठत्व मिळवितो, तो आपोआपच मृगराज होतो. (आणि मोठे संस्कारपूर्वक अभियेक असे घोड्यावर बसलेले रडतराय काय थोडे आहेत? तेथें पाहिजे जातीचें!)

•••

शिवरिणी

पिव स्तन्यं पोत ! त्वमिह मददन्तापलधिया
द्यगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान् ॥
त्रयाणा लोभानामपि हृदयतापं परिहर—
त्रय धीरं धीरं ध्वनति नवनिलो जलधर ॥२२७॥

शिवरिणी

सुखें पी दुग्धातें, हरिशिमु ! महा निपुर अशी
दिग्गन्तीं ते हत्ती समजुनिच कां दृष्टि करिशी ? ॥
जलें, त्रैलोक्याच्या हृदयपरितापास हरितो
असा तो हा येथें नवजलद गभीर घुमतो ॥ २२७॥

गद्यार्थ— हे सिंहाच्या छांया ! सुप्तानें आईचें स्तनपान कर दिग्गतात ते मदोन्मत्त हत्ती समजून का उगाच उग्र दृष्टीनें तिकडे डोळे ताणून पहात आहेस ? (रा साहस्यानें व ध्वनिगम्यानें तू फसलास.) अरे ! तो हत्ती नव्हे; तर तिन्ही लोकांचा, आपल्या जलदृष्टीनें, हृदयदाह शमविणारा, स्वाम वर्षांचा, नवजलधर मेघ, आपल्या धीर गभीर वाणीनें घुमत आहे ! (मोठ्याचें सर्वच मोठें) त्याचे भ्रम, त्याचें वेड सुद्धा मोठें ! उदीर मारणाऱ्या सुद्धाचीं पराक्रमस्थाने हीं नव्हेत. अगदी बालसिंहासुद्धा मत्त हत्ती हाच ‘खेळायला’ लागतो !) याशिवाय प्रथम खडांतील प्रकरण १४ मध्ये श्लोक ५ ‘शुल्खामोडपि ज्य’, तसेच प्रकरण १३ मधील श्लोक १ ‘को वीरत्य’, श्लोक ४ ‘विनाप्यर्थवीरः’, श्लोक ११ ‘सिंहः शिशुरपि’, श्लोक ८ ‘स्वल्प स्नायुवसा’ हेहि सिंहान्योक्तिच आहेत.

•••

शार्ङ्गविक्रीडित

एषा शीडति मूषकश्च खनति द्वीपी च गर्वायते
कोट्या क्रन्दति वदगते च शशतो वेगादुर्ध्वानति ॥
नि.शंक करिपोतकत्तरुलतामुमोतेते लीलया
ह हो सिंह ! निना त्यासुच पिपिने कीदृग् दशा वर्तते ॥

शार्ङ्गविक्रीडित

उंडारे मृग; भूमि उदिर खणी; चित्ता मदें डोलतो
कोन्हा थोरडतो, ससा यडयडे, वेग रू धांवतो ॥
लीलेनें करिपोतही तरुलता नि.शंक उन्मूलती
झाली हाय ! यनांत काय कुदराा सिंहा ! तुझ्या मागुती

गद्यार्थ— (सिंहाच्या नुनत्या वासानें वा दुरागत गर्जनेनें ज्याची पळापळ मुरू व्हायची ते—) हरिण (आनदानें उडालून) पळत आहेत, उदीर (स्वपपणें) भूमि उकरीत आहे; निचा गर्वांत

डुलत आहे; कोव्हा ओरडत आहे, ससा नडवडत आहे, रकू नामक हरिण वेगत इकडे तिकडे धावत आहे; कसलीहि भास्ती न वाटत हत्तीचीं पिढ खुशाल तबल्ला उपटीत आहेत! हाय हाय रे सिंहा! तू नसत्यानें आज वनात काय ही कुदशा! (ज्याची भीति, दनदना असावयाचा ते गळे आणि धुद्राचें प्रावलय माजलें!)

•••

आयां

जठरजलनजलताऽप्यपगतशङ्कं समागताऽपि पुर ।
करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यता नु कथम्? ॥

आयां

जरि हरिणावलि आली चालत नि-शकचित्त सामोरी ।
जळतहि जठराग्नीनें; तरि करिरिपु हरि तिला कसा मारी ? ॥ २२९ ॥

गवार्थ—जठराग्नीच्या ज्वालांनीं (भुकेच्या वेदनांनीं) जळत असलेल्या सिंहाच्या, अगदीं समोर निःशकचिणे, हरिणाचा कळपचा कळप, आपण होऊन चालत आला, तरी 'हत्तीचा शत्रु' (अशा श्रेष्ठ पदवीचा) हा सिंह त्याला कसा मारील? (मानी पुढप सक्कळीसुद्धा, स्वतःच्या मोठेपणाला न शोभणारें काम करण्याइतक्या, घाल्या पातळीवर, उतरत नाहीत. यान अर्थाचा श्लोक ५ प्रकरण १४ पहा.)

•••

आयां

धीरघनिभिरल ते नीरद ! मे मात्रमासिनो गर्भं ।
उन्नदयाणबुध्दया मध्ये जठर समुच्छलति ॥ २३० ॥

आयां

(सिंहो म्हणे—)

“घना! तू गर्भे नको! गर्भे एक महिन्याचा ।
ध्वनि भासुनि हत्तीचा, उदरी उसळ्याच मारितो साचा ॥ २३० ॥

गवार्थ—(सिंहीण मेघाला म्हणते,) “अरे बाबा तुझें तें धीर गमीर गजित तू बंद कर! माझ्या गर्भांत एकच महिन्याचा जीव वाढत आहे, त्याला, तुझा ध्वनि हा उन्नत हत्तीची गर्जनाच वाटून (त्याच्यावर हला करण्यासाठी) तो गर्भस्य बाल पोटात उसळ्या मारीत आहे. (श्लोक २२७ मधील अगा वर पिण्याच्या सिंधुनिष्ठ्या पुढे या गर्भस्य शिशूचें पाऊल! दोन्ही श्लोकांत, इतर मोठ कर्त्रीच्या काव्यरूपी (मद्यमच)

हत्तीला जिंकण्यासाठी जगन्नाथ कविशिंहाचें बालवयाचेंच काय पण गर्भस्थ काव्य सुद्धा उसळ्या मारीत आहे अशी गर्वोक्ति!)

•••

अनुष्टुभ्

सूकर.—

“दश व्याघ्रा जिताः पूर्वं सप्त सिंहालयो गजाः ।
पश्यन्तु देवता. सर्गं अथ युद्धं त्वया मम ॥ २३१ ॥

सिंह—

“गच्छ सूकर! भद्र ते! गृही “सिंहो जितो मया” ।
पण्डिता एव जानन्ति सिंहसूक्तयोर्वलम्” ॥ २३१ अ

अनुष्टुभ्

डुम्कर सिंहास म्हणतो—

“तीन हत्ती, सात सिंह, जिकिले घाघमी दहा ।
यु जा तुझे माझे देवांना, हणतो, पहा! ॥ २३१ ॥

सिंह प्रत्युत्तर करतो—

“जा सूकर! भले होवो! सांग “मी सिंह जिकिला.”
जाणतो मुज हे मान तुझ्या माझ्या बलाबला ॥ २३१ अ

गवार्थ—डुम्कर (बटाई मारीत) सिंहाला म्हणतो, “मी यापूर्वीच दहा काच, सात सिंह व तीन हत्ती जिकिले आहेत. आज आता, सिंहा! चल तुझ माझ युद्ध होऊदे—देवांना म्हणावें, बघा वर पारे!” सिंह त्यास प्रत्युत्तर करतो—“हे सूकर! जा तुझे कल्याण होवो! (खुशाल जगाला ओरडून) सांग, फी मी सिंहाला जिंकलें” तुझ बल किती व माझे किती तें मुझांना माहीत आहे!” (नीच जन केव्हा केव्हा घोराना मुद्दामच खिजून, विडून, डिवचून, “या आमच्याशीं सामना करायला” असे आम्हांन देत असतात. उदेश असा, र्फी, त्यांना आपल्या नीच व खालच्या पातळीवर आणावें पण पारे घोर असतात, ते या मोहाला बळी न पडता, आपली पातळी उच्चच राखतात)

•••

पादौल्लिगिभित्त

निद्रामीलितलोचनो मृगपतिर्यासद् गुहां सेते
तानस्त्रैरममी चरन्तु हरिणाः स्वच्छन्दसन्चारिणः ॥
उत्तिद्रस्य विधृतकेसरस्रामारस्य निर्गच्छतो
नादे श्रोत्रपथं गते गतधियः सन्धेव दीर्घायुषः ॥ २३२ ॥

बाबूळविप्रीडित

निद्रामीलितनेत्र सिंहचि गुहेमध्ये पडे जांवरि
स्वच्छन्दे हरिणे फिरोत अवधी चोर्हीरुडे तोंवरी ॥
जेव्हां झाडुनि केरा, जाग्रुत, निधे बाहेर तो सत्वर
पेकूं ये धृतिनाशक ध्वनि तदा रक्षो तया ईश्वर ॥

गद्यार्थ— झांपेची शापड असल्याने, डोळे मिटून, सिंह
जांवर आपल्या गुहेत पडून आहे, तांवर स्वच्छद फिरणारी
हरिणें खुशाल सर्वत्र वावरोत. पण एकदा का, तो जगा होऊन,
आपली आयाळ झटकून बाहेर पडेल, घ (ऐकणाराची बुद्धि,
धैर्य, नष्ट करणारी आपली ती) गर्जना करील, तेव्हा, ती
ऐकून गलितधैर्य, चलितबुद्धि झालेल्या हरिणाना विचान्याना
परमेश्वर दीर्घायु करो ! (थोर दिसले नाहीत तांवर धुद्राची
पेट !)

अनुष्टुभ्

जात. स्तन्य न जग्राह कण्ठीरव किशोरकः ।
चक्षुर्व्यापारयामास कुञ्जे कुञ्जरशालिनि ॥ २३२ ॥

अनुष्टुभ्

जन्मतां दूध घेईना शूर सिंहकिशोर तो ।
हर्तीचा वास ज्या कुंजीं त्याकडे दृष्टि फेकतो ॥ २३३ ॥

गद्यार्थ—सिंहाचा बच्चा जन्मल्याबरोबर दूध मुद्रा घेईना.
ज्या कुज्रात हत्तीचा वास त्याला लागला त्याकडे दृष्टि फेकीत
राहिला. (श्लोक २२७-२३१ प्रमाणेंच उद्दिष्ट.)

उपजाति

गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे
प्रतिध्वनीनाहामकृताग्निराम्य ॥

पद ब्रवन्ध ऋषितु सरोपः
प्रतर्जयन्नयमृगेन्द्रनादम् ॥ २३४ ॥

वसंततिलक

गर्जे गुहेत जलसंनिध सिंह जेव्हां
त्याचा प्रतिध्वनि पडे निजकणें तेव्हां ॥
भासून अन्धहरिगर्जित तें तयास
त्याच्या वधार्थ निघतो हरि हा सरोप ॥ २३४ ॥

गद्यार्थ—जलने युक्त अशा गुहेत, जेव्हा सिंह गर्जना
करतो, तेव्हा, त्याचा जो प्रतिध्वनि, त्याच्या कानी येतो,
त्याला जणु दुसऱ्या सिंहाची गर्जनाच समजत,हा, त्या
नवागनाला मारण्यासाठी बाहेर पाऊल टाकतो. (मानी
पुरुषाला आपल्या क्षेत्रांत दुसऱ्याचें पाऊल पडलेलें कधी सहन
होत नाही—अगदी कल्पनेत मुद्रा नाही. काव्यनिक आक-
मणाच्या मुद्रा प्रतिकारार्थ तो निद्र असतो. प्रत्यक्ष आक्रमण
होऊनहि, बाटाघाटीनीच सर्व प्रश्न सोडविण्याची मनीषा घर-
णाऱ्या, आरंभकाला निपेक्षयें पाठवीत बसणाराची शात-
कुळी निराळी.)

अनुष्टुभ्

मत्तेभकुम्भमेदी यः कठोरनखराशिभिः ।
मृगारिरिति नान्यैव लघुर्भवति फेसरी ॥ २३४ अ

अनुष्टुभ्

फोडी तीक्ष्ण नखांनी जो उन्मत्तगजकुम्भ तो ।
'मृगशत्रु' अशा नावें सिंह नीचत्व पावतो ॥ २३४ अ

गद्यार्थ— जो आपल्या तीक्ष्ण नखांनी मत्त गजाचीं मस्तकें
फोडितो तो सिंह मृगाचा शत्रु (म्हणजे धुद्राचा शत्रु) असे
म्हणणें हा त्याचा अपमान होय, त्याला हलकेपणा देणें होय.

सुवर्णान्योक्ति
भुजंगप्रयात

न वै ताडनात्तापनाद्बहिर्मध्ये
न वै त्रिकयाविलश्यमानोऽहमस्मि ॥
सुवर्णस्य मे मुस्यदुःख तदेकं
यतो मा जना गुञ्जया तोलवन्ति ॥ २३५ ॥

भुजंगप्रयात

मला ठोबुनी तापया विस्तरांत
कुडेही विक्रा ! फलेश होती न त्यांत ॥
महादुःख हें कीं सुवर्णास मातें
जस धुद्र गुंजेसथे तोलती तें ॥ २३५ ॥

गद्यार्थ— सुवर्ण म्हणतें — मला हातोड्यानें ठोक्यात,
अर्थात धातून तापवितात, तिचा, याजारात नेऊन विक्रात,

यापैकी कोणत्याही गोष्टींचे, दुःख, वाटत नाही. माझे सर्वांत मोठे दुःख हें आहे, कीं लोक बऱ्या करताना एक बाजूस गुन्हा टाकतात व दुसऱ्या पारघ्यात मला टाकतात व अशा रीतीने माझी छुद्र गुनेबरोबर 'तुलना' करतात. (स्वतःच्या शक्तीची, गुणाची, महत्त्वाची परीक्षा जगानें कोणतीही उच्च कसोटी लावून केली तरी, त्याचे घोराना दुःख वाटत नाही. क्षुद्राच्या पालळी बर नेऊन त्याच्याबरोबर आपली तुलना केली जावी, हें मात्र ते सहन करणार नाहीत.)

०००

सूर्यान्योक्ति

स्वागता

क्षयकयन्तमभितो भुवनानि तालयन्तमभितः कसत्त्वानि ॥

पालयन्तमय कोककुलानि ज्योतिषां पतिमहं

महयामि ॥ २३६ ॥

स्वागता

जो सर्भोंवर्ति धृतो भुवनांस

भोंवतीं फुलवितो कमलांस ॥

पोषितो सकल चक्राकधी

ज्योतिषुच्य सञ्चित्या प्रणती ही ॥ २३६ ॥

गद्यार्थ—तिन्ही भुवनाना, जो आपल्या किरणरूपी जलाने धुऊन फाडतो, सर्वत्र समावार जो कमलाचे लाड करून त्याचा विकास करतो, चक्रवाकाच्या कुलाचे पालनपोषण करतो, त्या, आकाशास्य दिव्यज्योतीत्या प्रमुखा अशा, सर्वांना मी नमन करतां.

०००

हरिणी

पततु नभसो गच्छन्वस्त निमज्जतु वारिधी

त्रजतु वरुणागारद्वार प्रभाभिरनादतः ॥

तदपि वर्णनिर्दया पाद शिरस्तु महीभृता

दलिततिमिरघातः प्रातः पुनः सट्टेभ्यति ॥ २३७ ॥

हरिणी

जलधित घुसो, अस्ता जावो पडोनि नभान्तुनो

वदणमूर्द्धच्या दारिं जावो, प्रभाहि विलोपुनी ॥

तरिहि रचि तो डेगेनीया पदां गिरिरोखरीं

उगजुनि पुन्हां प्रातः काळीं करील तमा दुरी ॥ २३७ ॥

गद्यार्थ—आकाशासारख्या उच्च पदापासून पतन पावून सूर्य हा अस्ताला जावो, समुद्रात बुडो, प्रभेनें अनादर घेला आहे अशा अवस्थेत वरुणाच्या घराच्या दाराशी जावो; पण पुनश्च वरुणाची, अंपाराचा नाश करून, महीभृत् (= डोंगर किंवा राजे) याच्या डोक्यावर पाद (पाय; किरण;) ठेवून, तो पुन्हा उदय पावणारच ! (हें बहुधा, अन्योक्तिनें, अज्ञात्या दास्युराच्या पराजित, तेजोहत राजाच्या आश्वासनपर, उत्तंजनपर, गीत असावें; बहुतेक सर्व वर्णन सूर्य व राजा बोहीकडे लागू पडणारें द्वयर्थी, आहे.)

०००

वनुष्टुम्

तस्यैवाभ्युदयो भूयान्मानोपैस्थोदये स्तति ।

विकासभाजो जायन्ते गुणिन कमलाऽऽसराः ॥ २३८ ॥

वनुष्टुम्

सूर्योप्रतिच ती श्रेष्ठ-ज्याचा उदय होउनी ।

विकास पावती सारे कमलाकर ते गुणी ॥ २३८ ॥

गद्यार्थ—सूर्योची उन्नति (वर येणें) हीच परी श्रेष्ठ, की ज्याच्या उदयामुळ गुणी (आत तबू असलेले; दुसरा अर्थ सद्गुणी) कमलाकर (कमलाचे समुदाय दुसरा विद्यापनाचे साठे) विकास पावतात. (विरोध व गुणीजनाना उत्तेजन व आश्रय देणाऱ्या नृपतीची अन्योक्तिन स्तुति. उन्नत व्हावे, शेर पदाला चढावे ते असलेच राजे इतराचा काय उपयोग ?)

०००

दांडूविक्रीडित

यत्पादाः शिरसा न केन पिभृता पृथ्वीभृता मध्यत-

स्तस्मिन्भास्वति राहूणा कपालिते लोकरुनीचक्षुषि ॥

राजोनी स्फुरित तमोभिहृदित तागभिहृज्ज्मिमत

धूम्रैरुदरिपतमा विमत्र करी किं किं न वैधेष्टितम् ॥ २३९

दांडूविक्रीडित

ज्याचे पाद शिरीं सदैव धरिले पृथ्वीभृतांच्या गणें

तेजोराशि अशा त्रिलोकनयना त्या प्रासितां राहूनें ॥

ये अघार, नि तारका चमकनी, ते पाजवेही तसे;

धू धू धूक धरी—अशा कुचरिता सणें कितो वा कसें ?

गद्यार्थ—ज्याचे पाद (निरण; दुसरा अर्थ पाय.) पृथ्वी-भूतार्पैकी; (पर्वतार्पैकी; दुसरा अर्थ राजार्पैकी) सर्वांनीच सदा आपल्या डोक्यावर धारण केले, अशा त्या त्रैलोक्याच्या नेत्रासमान, तेजस्वी सूर्याचा राहून प्राप्त वेत्त्यावरोवर, काजवे एकडकू लागले, अंधाराने डोकें वर काढलें, ताऱ्यांमिं डौल दाखवायला सुखावत नेली, धुवडे सुद्धा उठून घुत्कार करू लागली ! कुणी कुणी काय काय दुःखरित दाखविलें तें काय वणू ? (कोण्या महापराक्रमी राजाच्या अतानतर क्षुद्रानी उठावणी नेली याविषयांचा शोक अन्योक्तीनें वर्णिल आह. श्लोक २२४ व पुढें श्लोक २४२ दोन्ही याच अर्थांचे.) ●●●

भनुष्टुभ्

खद्योने घोतते तावघावन्नोदयने शशी ।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योते न चन्द्रमा ॥२४०॥

भनुष्टुभ्

चंद्रोदय न जों होई तोंगरी काजवा स्फुरे ।
सूर्योदयापुढें तेज त्या दोघांसहि काय रे ? ॥२४०॥

गद्यार्थ—चंद्राचा उदय झाला नाही तंवरच काजव्याची एकडक ! पण सूर्याचा उदय झाला, की तो काजवाहि नाही व तो चंद्रहि नाही. (निरुद्ध कवीची पुशारकी मध्यमाच्या उदयापर्यंत; पण सर्वश्रेष्ठ कवि उदित झाले की त्या दोघानाहि निधम करून टाकतात ही अन्योक्ति.) ●●●

वसंततिलका

देवो हरिर्बहुतु वक्षसि कौस्तुभ त-
न्मन्ये च काचन पुनर्द्युमणेः प्रतिष्ठा ॥
यत्पादसगतिसमर्पितसौरभाणि
धत्ते स एव शिरसा सरसीरुहाणि ॥ २४१ ॥

वसंततिलका

वक्षावरी हरि धरी जरि कौस्तुभास
त्याहून थोर रविचेंच सुतेज खास ॥
सौरभ्य ज्यात भरिती पद् त्या रवीचे
तें पद्म भूवण वने हरिमस्तकीचें ॥ २४१ ॥
(किंवा सौरभ्य ज्यात भरितो स्वपदें रवी तो
पद्मांस त्या निजशिरीं हरि तो धरीतो)

गद्यार्थ— अत्यंत तेजस्वी असा कौस्तुभ मणि, विष्णु, आपल्या हृदयावर खुशाल धारण करो; परंतु, दिवसमणि असा जो सूर्य त्याचीच महती मला विशेष वाटते. (कारण अर्चे की)— त्या सूर्याच्या पादाच्या (पायाच्या किंवा निरणाच्या) ससगाने, ज्याच्यात सुगंध भरला जातो, तीं कमलें, तो विष्णु आपल्या (हृदयाच्या नितीतरी वर अशा) मस्तकावर धारण करतो— (सूर्याचे पाय विष्णूच्या डोक्यावर ! मग बोला श्रेष्ठ कोण ?) ●●●

मन्दाक्रान्ता

पातः पूणो भवति महते नोपतापाय यस्मात्
काले नास्तं क इह न गता यान्ति यास्यन्ति चान्ये ! ॥
एतान्नु व्यथयति यदाऽऽ लोफ्वाह्वैस्तमोमि—
स्तस्मिन्नेव प्रवृत्तिमहति व्योम्नि लब्धोऽवकाशः ॥२४२॥

मन्दाक्रान्ता

सूर्यांचें या पतन न मना दुःख दे फार; कां की—
गोला, जाई, कवण न, न वा अस्त पावेल लोकीं ! ॥
पीडा हें दे परि हृदयां कीं दृष्टिवाह्यांधकार
व्यापी आतां अहह ! नभ हें—जें निसर्गचि धोर २४२

गद्यार्थ— या सूर्यांचें हें पतन (अस्त होणें) हृदयाला पारसें दुःखदायी वाटत नाही; कारण, (त्याची त्याची) वेळ आली की, इहलोकीं असा कोण आहे, कीं, जो अस्ताला गेला नाही, जात नाही किंवा जाणार नाही ? परंतु हृदयाला व्यथा होते, ती, या गोष्टीची, कीं, जो कधीं दृष्टीला सुद्धा दिसत नाही, (इतका क्षुद्र) अंधकार, आता निसर्गतः जें थोर अशा विशाल आकाशात, खुशाल पाय पसरून, त्याला व्यापून बसला आहे ! (श्लोक २२४ व २३९ यातलाच अन्योक्ति प्रकार) ●●●

सनार-स्वर्णकार हेमकारान्योक्ति

वसंततिलका

हे हेमकार ! परदुःखत्रिचारमूढ !
किं मा मुहू क्षिपसि वारशतानि बह्वी ! ॥
सदीप्यते मयि सुवर्णगुणातिरेको
लाम. परं तव मुखे खलु भरमपाताः ॥ २४३ ॥

वसंततिलका

हे स्वर्णकार ! न दिसे परदुःख तूतें !
अर्थात् कोकिसि कसाया तवार मातें ॥
तेणें सु-वर्ण उजळ्ळे मम सुद्ध भारी
तोंडांमधें तव पडे परि राख सारी ! ॥२४३॥

गद्यार्थ— (सुवर्ण म्हणने) हे सोनारा ! दुसऱ्याचे दुःख न कळण्याइतका तूं मूढ आहेस ! कां मलय शंकर शंकर वेळा अर्थात् टाकलोस ! पण (या तुझ्या दुष्ट हत्तीचें फळ इतकेंच, कीं) माझी सुवर्ण-काति मान अभिकाषिक उजळत जात आहे आणि तुझ्या तोंडात मात्र अभिकाषिक राख पडत आहे. (सोनें वितळवतांना फुंकायच्या फुंकाणीनें हळूच वरवेळीं तें शोभून, थोडें थोडे सोनें सोनार चोरीत असतात, असा बोभाटा आहे. त्या शोभणाबरोबर थोडी थोडी राख सोनाराच्या तोंडात येते.) (शोराच्या निंदेनें त्याचीं मात्र अशिंपरीक्षा होत जाऊन त्याचें कीर्ति—सुवर्ण अभिकाषिक शुद्धवानें ढळकू लागतें व निंदकाच्या तोंडांन मात्र राख पडून तें आपोआपच गप्प होतें यास उद्देशून.)

***

हत्ती (गजान्योक्ति)

वसंततिलका

केलें कुरुष्व परिमुद्धस्व सरोरुहाणि
गाहस्व शैलतटनिर्झरिणीपयांसि ॥
भावातुरककरिणीकरालालितङ्ग
मातङ्ग ! मुञ्च घृगराजरणाभिलापम् ॥ २४४ ॥

वसंततिलका

खा पंकजांस; कर खेळ गजा ! वनांत
हुंवुनि घेई गिरिमिर्झरिणीजलांत ॥
गोंजारुंदे तुज करे करिणी जिवाची
तूं होस सोड हरिणीं पारि हुंजण्याची ॥ २४५ ॥

गद्यार्थ— हे गजा ! तूं आपल्या रानात खेळ कर; फसलें मरण कर; डोंगराच्या कड्यावरून नोतळणाऱ्या सत्याच्या पाण्यात, जलनीडा कर; तुझ्यावर प्रेम करणारी तुझी जिवल्या हत्तीण, तुला आपल्या छांटेनें कुरवाळीच, तोई आनंद उपभोग ! परत मावारे मगराजाशीं सुडांन होज घेण्याचीं अमिलापा मात्र परत नते ! (सुष्वरुत, सुष्वलेहून, आराममिष परिमित पाण-तेच्या माणसांनीं आपल्या आनवापवांचेइर हीं घेण्याचा अधिकार करू नये असा श्वरा !)

***

शितारिणी

निपेवन्तामेते वृषमहिपमेयाश्च हरिणा
गृहाणि क्षुद्राणां कतिपयवृणैरेव सुखिनः ॥
गजानामास्थानं गदसलिलजम्बालितभुवां
तदेवं विन्ध्यद्वैत्रिपिनमथवा भूपसदनम् ॥ २४५ ॥

शितारिणी

गृही क्षुद्रांच्या त्या वृष महिप, मेंढ्या, मृग निके
विचारें राहूंं था मुडभर तणा खाउन सुखें ॥
परी या हत्तींना, मद् गळुनिया कर्दम जिणें
रुचे राहाया तें नृपसदन वा विन्ध्यवन तें ॥ २४५ ॥

गद्यार्थ— बैल, घोषागे, मेंढे, हरिण इत्यादि क्षुद्र जनावरें, मूडभर गवत चयळीत, तेवढ्याने तूस होत, खुशाल क्षुद्रांच्या धरातून नातों ! पण मानवण हत्तींना, मात्र, मद् गळून जेथे चितल झालेला आहे, अशा, नृपतींच्या गडशाला, तरी, निया, विंध्यपर्वणाचीं अरण्यें तरी, निवासास योग्य घाटणात. (इतर स्थानें नव्हेत.) (हत्तींच्या मानी स्वभावाविषयीं (कुत्र्याच्या तुळनेनें) स्वभावोक्तिः प्रकरण १४ मधील श्लोक ७ लाहूळ्यावदन हा श्लोक पहावा—जगन्नाथ पडिताचा श्लोक अशाच ऐटीत लिहिलेला आहे.)

***

शाहूळविकीरित

नीवारप्रसवामपुष्टिकवलैर्यो वर्धितः शैशवे
पीतं येन सरोजपत्रपुटके होमाशेष पयः ॥
तं पश्चान्मदमन्यरालिवलयव्यालुतगण्ड गर्जं
सानन्दं सभयं च पश्यति मुद्धदूरे
रित्यतस्तापसः ॥ २४६ ॥

शाहूळविकीरित

नीवारें भरुनी मुठी, शिशुपर्णी राजें जया घातळें
ज्यातें दुग्धहि यश्रिप नालनीद्रोणांतुनी पाजिलें ॥
येता त्या मद्, भृंगवृंद जमुनी गंडस्थळा श्रान्कित
पाहे तापस त्या दूरुनचि गजा आनंद-भ्रीती-

सुत ॥ २४६ ॥

गद्यार्थ— बाळर्णी, प्याला, नीवाराचे मोन मुठी भरून राज घातले, व यशातले उरलेले दूध कमळ्याच्या द्रोणांतून प्याला पाजले, (इतका जो गर्त माणवाळक्या होता)

त्या हत्तीला आता मद फुटल्याने, तो ज्ञान्यास जगलेल्या भगानी ज्ञानाचे गडस्थळ पार झालून गेले आहे—अशा अवस्थेत, त्याचा (सितुसमान) तो तापस—दुरूनच त्याकडे मोठ्या आनदाने पण त्याचबरोबर भयाने पाहूत आहे. (मूळच्या आडवाड मुलाला बापाने प्रेमाने वाढविले व तो आता अधिकृत आडवाड पण कर्तृत्वशाली झालेला पाहून, बापाच्या भावना, आनंदा-बरोबरच भयानही मिश्रित असतात. जुन्या प्रेमाला स्मरून चांगला, तर ठीक; पण स्मरूनशील धोषाना उन्नत उच्छृंगल झाला तर ?) 'रायगडाला जेव्हा जाग येते' चें साम्य. ०००

बनुष्टुम्

मलोत्सर्गं गजेन्द्रस्य मूर्ध्नि काकं करोति चेत् ।

कुलानुरूपं तत्तस्य यो गजो गज एव स' ॥ २४७ ॥

बनुष्टुम्

मलोत्सर्गं गजेन्द्राच्या शिरां काकहि जें करी ।

कुलधर्मचिं तो त्याचा हत्ती हत्तीच तो परी ॥ २४७ ॥

गद्यार्थ— गजेन्द्राच्या डोक्यावर काक्या उमृत मलोत्सर्ग करते, तें त्याच्या कुलशीलाला अनुरूप असेच होय—(त्या कृत्याने हत्तीच्या मोठेपणाला काय वाघ येणार ?) हत्ती तो हत्तीच असतो. (थोराचे निन्दक हे स्वताचे कुलशील मात्र जगाला दपकनीत असतात. थोराच्या धीर्नीला ते धमाला लवूच शकत नाहीत)

शार्दूलविक्रीडित

त्यक्तो विन्ध्यगिरि पिता, भगवती माता च रेवोज्झिता
त्यक्ता स्नेहनिबद्धन्धुराधियस्तुर्योदया दन्तिनः ॥
त्वल्लोमान्न तु हस्तिनि । प्रतिदिनं वन्धाय दत्तं वपु—
स्व दूरीकुरूपे—सुउन्तितं च शिरःपीठे कठोराङ्कुशा २४८

शार्दूलविक्रीडित

आलों विन्ध्यपित्या ज्यजून, स्वजिळी रेवाहि मातेपरी
स्नेहाने दृढबद्ध तुल्यबल से सोडून आलों करी ॥
लोमाने तप हस्तिनि । प्रतिदिनीं मी देह धांधूँ दिला
जाशी दूर—नि तीक्ष्ण अकुशा इथें माझ्या शिरां टोंचला

गद्यार्थ— (रात्री हत्तीला फडकण्यासाठी मोह पाडण्याच्या हत्तिगीची योजना करतात; व तिच्या लोमाने हत्ती तिच्या

मागून येऊन, बघनात पडतात; पण ती त्या कोणालाच लाभत नाही—पुन्हा दुसऱ्या हत्तींना भुलविण्यासाठी ती रानात नेली जाते असा फसलेला एक हत्ती म्हणतो—) माझ्या पित्या समान असलेला तो त्रिप्यपर्वत, व देवनातुल्य मातेसारखी ती नर्मदासाई, तंघंच, माझे प्रिय मित्र तुल्यबल हत्ती, या सर्वांना मी सोडून आलों ! हे हस्तिनि ! तुझ्या लोमाने, रोज मी देह सुद्धा वाधूँ दिला; आणि आता तू माझ्यापासून दूर गेलीस; व, इकडे तीक्ष्ण अकुशाचे आघात मात्र माझ्या शिरावर होत आहेत ! (लक्ष्मीतुण्या, मदिरातुण्या, परस्त्रीतुण्या, वीरिंतुण्या इत्यादि बघल्या तरी 'ती' च्या मोहाने कुलशील, मोठेपणा, मैत्री, याचा त्याग करून 'ती' च्या पायी बघनात पडून मनुष्य अध.पतिन होतो—शेवटी 'ती' तर लाभत नाहीच, पण अनेक दुःखे व आपत्ति त्याच्या डोक्यावर आदळतात, या सर्वांचे हे रूपक आहे. इत्यदृष्ट्या इतिहासात कार्डिनल वूस्ते या महत्त्वाकांक्षी माणसाने पोप व राजा यांना (दोन विरुद्ध दोकाना) खूप करण्याच्या नादात—इतो भ्रष्टस्तोत भ्रष्ट. अशी स्थिति करून घेतली, तिचें रेक्सियरकृत (हेन्री आठवा या नाटकातील) वर्णन ततोतत या श्लोकासारखे आहे.) ०००

बनुष्टुम्

वन्धनस्योऽपि मातङ्गः सहस्रभरणक्षमः ।

अपि स्वच्छन्दचारी स्यात्सोदरेणापि दुःखित ॥ २४९ ॥

भुजंगप्रयात

असोनीहि हत्ती स्वयं वन्धनस्य

सहस्रांसं पोसाधया तो समर्थ ॥

जरी ध्यान हा नित्य स्वच्छन्दचारी

परी स्वोदराचेंच त्या दु ख भारी ॥ २४९ ॥

गद्यार्थ—स्वत बघनात पडलेला हत्ती, हा अनेकांचें उदर-मरण करण्यास समर्थ (त्याच्या सेवाशुभ्रपेसाठी विविधरी लोकाना काम मिळतें) असतो पण स्वतः अनिर्गमणें फिरणारा बुद्धा, हा आपल्याच पोटाच्या चित्तेने दुःखित असतो. लोक-मान्यासारखे महापुरुष तुम्हागत होते तरी त्यांच्यामुळे चार माणसांचें पोट भरत होतें. पण स्वतःच्या पोटाच्या विबचनाने असलेले शेंकडें सुद्धा प्राणी, पूर्ण स्वातंत्र्यात बाहेर काय थोडे होते ?)

कार्या

नीपे पयसि लवीयसि तापेन वरः प्रसारितो करिणा ।

सोऽपि न पयसा लिप्तो लाघनमात्रा पर नीत ॥ २५० ॥

आयां

कूपांत लव जलास्तय तप्त गजानं पुढें स्वकर केला ।
तो न जलानें भिजला स्वतास हलकटपणाच परि आला
(पदरीं) (जडला)

गद्यार्थ—उन्हांनें तापलेल्या हत्तीनें, अत्यंत मोठें पाणी
अपलेल्या (जवळ जवळ नवलेल्या) विहीरींत, आपली सोड
छांन्विली. पण ती सोडसुद्धा पाण्यानें भिजली नाहीं ! आणि
(याचना, ती सुद्धा अस्थानीं, केल्यानें) हलकेपणा, मात्र
पदरीं आला ! (सकंठत असला म्हणून काय शालें ? माणसाने
आपला मोटेपणा सोडून, तारतम्य विगळून, हात पुढें पसरवा,
हें अर्थात दुराचाला व पदरीं लघुता येण्यासच कारणीभूत होतें.)

•••

आयां

यदि मत्तोऽसि मत्तङ्गज ! किममीभिरसारसरलतरुदलनैः ?
हरिमनुसर खरनखरं व्यपनेभ्यति ते स करटकण्डूतिम् २५१

आयां

असति गजा ! मत्त तरी उपटिसि दुर्बल तरुंस कां सरल ?
जा खरनख सिंहाप्रत, तो तव करकंडु पूर्णं शम्यली ॥
(जिरवील) २५१

गद्यार्थ—हे गजा ! तू फार माजला आहेस हें खरें, पण,
हे दुबळे सरलवृक्ष (देवदार) उपटण्यात काय मोठें भूषण
आहे ! तीक्ष्ण नत्रे असलेल्या त्या सिंहाकडे एकवार जा कीं,
तो तुझ्या सोडेंची कड संपूर्ण जिरवील. (बाहेर भागूनही पण
घरच्या म्हातारीचे काळ शर वीर जगभर सर्वत्र आहेतच. उडल्या
सुटल्या लढाईच्या मोठी बोळगारे, व रोवट्या शीत मरेवयेत
लहू, पण पाकिस्तान होऊ देणार नाहीं, असे बबरगडगारे शीत,
मुसल्मानाना भिऊन, कोकरासारखे पळून, हिंदूच्या आश्रयाला
आले. व आता हिंदूनाच दमदाटी करून स्वताचें राज्य स्यापू
पहात आहेत, हे, या अन्योक्तीचें उत्तम उदाहरण आहे.) •••

शादूलविक्रीडित

पीतं यत्र हिमं पयः करलिता यरिमामृणालाङ्कुरा—
स्तापार्नेन निमग्ग्य यत्र सरसो मध्ये त्रिकुतः श्रगः ॥
धिक् तस्यैव जलानि पङ्किलयतः पाशोजिनीं ममृतो
मूल्यान्वुत्सुनतः कर्तन्द् भवतो लजाऽपि नो जायते ! २५२

शादूलविक्रीडित

जेथें शीत जला पिऊन, विसही खाऊनिया जेथले
होतां ताप, जलांत डुबुनि तुचां जेथें श्रमां धारिलें ॥
धिक् ! त्याच्याच जळा गढूळ करितां, उन्मूळतां पशिनो
मूलांतें खाणितां तुला गजवरा ! लज्जान वाटे मनीं ? २५२

गद्यार्थ—ज्या तळ्यातलें शीतल जल तू प्यालास; जेथले
विसतनु तू भक्षिलेस; उन्हांनें तापून जातां, ज्याच्या पाण्यात
यथेष्ट डुबून तू आपला श्रमपरिहार केलास, त्याच सरोवराचें
पाणी तू आता गढूळ करीत आहेस, तेथल्या फनलवेळी उपवीत
आहेस, कटमुळे राणून दफीत आहेस, याची हे गजश्रेष्ठा !
तुला काराव जंत वाटत नाहीं ? (जगातल्या सान्या कृतमाना
उदेशून ही अन्योक्ति आहे. एकच प्याल्यातलीं शिबु ही यांतलें
सरोवर; व व्यवसायीन सुधाकर हा यातला मत्तगज, कल्पिलें की
सुरेप रूपक तयार होतें.)

•••

शादूलविक्रीडित

कौपं वारि विलोक्य वारणपते ! किं निरमितेनास्पते ?
प्रायो भाजनमव्य संप्रति भयान्तत्तपीपतामादरात् ॥
उन्मज्जचकफरीपुल्लिन्दललनापीनस्तनास्फालन—
स्फारीभूतमहोर्भिमिलजला दूरेऽनुना नर्षदा ! ॥ २५३ ॥

शादूलविक्रीडित

वापीचें जल पाहूनी तुज गजा ! आश्चर्य कां वाटलें ?
पी तूं यासच आदरें ! नित तुझ्या दैवास हें लागलें ॥
जेथें कीटसि मत्स्य, निर्मलजळीं, त्या भिलुकन्या यदा
न्हाती—आणि तरंग उच उडती—ती दूर रे नर्मदा २५३

गद्यार्थ—(नर्मदेच्या परिसरांत पक्कून आणिलेल्या हत्तीच्या
पुढे, विहीरीनें चार दोन वादल्या पाणी प्रथमच पिण्यासाठीं
देवण्यात आलें, तेव्हां कर्मसंच वाहून हत्ती तें पिरेना; त्यावेळीं
तो माहूत त्याला म्हणतो—) हे गजराया ! विहीरीचें हें पाणी
पाहून तुला आश्चर्य का बरे वाटलें ? (वाटणें साहजिक आहे,
परन्तु-) आतां तुझ्या या बधनावस्थेंत हें तुझ्या कपाळीं लागलें
आहे तरी हेंच आता मोठ मानून घेऊन पी. जिच्यामध्यें मासे
कीडा करीत आहेत व जिच्या निर्मल जळांत, शरलज्जना स्नान
केल्यानें त्याच्या पुढे स्नानांतून लाटा उठून आहेत, अशी, ती,
तुशी नर्मदा आता दूर राहिली ! (देवमक तुलांत पडल्यावर
त्यांच्यापुढे पहिल्या दिवशीं लेंढां तो तेथला देव, तो क्रीडा,

तें अन्नपाणी, येते तेव्हा त्याची काय अवस्था होत असेल त्याचें हें वर्णन आहे.)

शिखरिणी

गले पाशस्तीव्रश्ररणयुगले गाढनिगडो
छटः स्कन्धे बन्धः शिरसि सुणिपातः खरतरः ॥
नरः स्कन्धारूढो बत मरणयोग्येऽपि विषये
न जानीमोऽयर्थं द्विरद वद कस्मात्तव मदः ॥ २५४ ॥

शाईलविक्रीडित

आहे पाश गळ्यांत तीव्र; जडराग वेष्ट्याहिले पायांवरी
स्कंधीं बंधन घट्ट; अकुरा डसे तो तीक्ष्ण, माथ्यावरी ॥
स्कंधीं माहुत; हाय ! दुःस्थिति तुला ही मृत्युयोग्या जरी
सांगे हे गज ! थोर हा मद तुला आला कशाचा
तरी ? ॥ २५४ ॥

गद्यार्थ—हे गजा ! तुझ्या गळ्यात तीव्रपाश अडकवलेला
आहे, पायात जड वेष्ट्या आहेत, खाद्यावरून घडे दावे बांधलेले
आहे, डोक्यावर तीक्ष्ण अकुरा भोसकणे जात आहेत, खाद्यावर
माहुत बसलेला आहे अशी ही सर्व (अत्यंत अपमानास्पद)
मरण बरे बाडाबयास लावणारी तुझी दुःस्थिति असता, आम्हांला
कळत नाही, की, हा एवढा मोठा उन्मत्तपणा तू कशाचा
दाखवीत आहेस ? (गुलामगिरींतच भूषण मानणाऱ्या व स्व
जनानाच घेट दाखविणाराना उद्देश्यत.)

शाईलविक्रीडित

जगां नैव विभर्ति नैव विषयो दोहस्य वाहस्य वा
तृप्तिर्नास्य महोदरस्य बहुभिर्घोसिः पलालैरपि ॥
हा कष्टं कथमस्य पृष्ठशिल्वरे गोणी समारोप्यते !
को गृह्णाति कपर्दिनैरमुमिति प्राप्स्येगैजो हास्यते ॥ २५५ ॥

शाईलविक्रीडित

“ नाही लोंकर यास, दूधहि न दे; होणें न हा घाहन
मोठें पोट, न तृप्ति यास कितिही कोंडा तुणें खाउन ॥
पृष्ठीं उंचाचि याचिया चढविणें कैसी कुणी गोण ती ?
धेई कोण कपर्दिकेसहि ? ” गजा हे ग्राम्य
हो हांसती ॥ २५५ ॥

गद्यार्थ—“ याल (मेंढ्यामारखी) लोंकर नाही; हा दूध
देत नाही; बाहन म्हणून हा उपयोगी नाही ! याचें एवढें हें
मोठें पोट कितिहि चारा दाना घालून थोडेच भरणार आहे !
याची पाठ म्हणजे डोंगराचें शिखरच; इतक्या उचावर गोणी
चढवाययाच्या म्हणजे केवढें कष्टाचें ? याला एक कपर्दिकेला
तरी कोण विकत घेणार ? ” असें म्हणून गावेंदळ माणसे
दृष्टीला हसत मुर्खी ! (अरतिनेषु कविःशनिवेदनम् ! याच
प्रकरणातील ११६ व्या श्लोकात वगळे बसे हयाला हसले तसाच
हा प्रकार ! गावदळाना आपल्या मेंढ्या गाढवें हींच बरी !
हची त्याच्या दृष्टीनें कुचकामाचा !)

आयां

करिवर ! सञ्चर धीर मा मर्दय मर्मराणि पत्राणि ।
अस्मिन् गह्वरुहरे घृतसटः केसरी वसति ॥ २५६ ॥

आयां

गजवर ! चाल हळू हळू
पाला तुडवुनि मुळीं न नाद करी ।
श्टकुनि आयाळ इथे
राहे मृगपति सुसज्ज गिरिकुहरी ॥ २५६ ॥

गद्यार्थ—हे गजवरा ! या रानातून तू हळूहळू चाल
(वाळलेला) पालापाचोळा तुडवित्यास, त्याचा आवाज होईल, तो
सुडा करू नको; कारण, नाहीतर त्यामुळे तुझी घाहूल या गुहेंत
बबळच आयाळ श्टकून (हल्ला करण्यास सिद्ध) असलेल्या
शिंहाला लगेच !

आयां

आपातालागभीरे मज्जति नीरे निदाधसंतप्तः ।
न सृष्टाति पत्वलाम्म पञ्जरशेषोऽपि कुञ्जरः कापि
॥ २५७ ॥

आयां

तत उन्हेही डुंबे पातालासमचि खोल डोहांत ।
उरला पंजर तरि गज

कुठेंही डवक्यास लाविना हात ॥ २५७ ॥

गद्यार्थ—उन्हांनें तापला तरी हत्ती पाताळाइतक्या खोल
पाण्यातच डुबे ! रोडावून सापळा झाला, तरी, तो कुठल्या
तरी क्षुद्र डवक्याला स्वयंभूदा करणार नाही. (मानी म्हणतात
तो असा.)

अनुष्टुभ्

अन्तर्निशति मार्जारी शुनी वा राजवेम्नि ।
वह्निप्रस्य गजेन्द्रस्य क्रिमर्थः परिहीयते ? ॥ २५८ ॥

अनुष्टुभ्

कुत्री वा मांजरी दोषी जाती राजगुहान्तरि ।
वाहेरचि उभा हत्ती त्यास काय कमी परी ? ॥ २५८ ॥

गद्यार्थ— मांजरी किंवा कुत्री दोषी घेत राजाच्या एवढाच शिरवात आणि हत्ती बाहेरच उभा असतो म्हणून हत्तीचं काही कमी पडते काय ? (मोठेपणा, अमुक स्थळीं पांचला, एवढ्याने घेत नसतो. तो अगभूतच हवा)

शायी

कलभ ! तत्रान्तिकमागतमलिमेन मा वदाप्यवज्ञासी ।
अपि दानसुन्दराणां क्षिप्रधुर्याणामप्य शिरोधार्यः ॥ २५९ ॥

आर्या

धर न भवद्वा कलभा ! ये जवळीं त्या अलीसि केव्हांही होई शिरोधार्यचि हा दानी सुदर महागजानाही २५९

गद्यार्थ— हे बालगज ! तुझ्या जवळ आलेल्या या मुन्याचा तू अपमान करू नको. कारण दानसुदर (दान=हत्तीचा मद किंवा दातूचानें शोभणाऱ्या) अशा महाग नादि हा शिरो धार्य (दान) (मद) हा डोक्यातून वाहतो त्यामुळें सुने डोक्यावरून अवगार, दुसरा अय-आदरणीय) आहे आपल्याकडे आलेला याचक काय दज्ञाच आहे हें माहीन नसल्याने आपल्याकडून त्याचा नकळत अपमान होणें शक्य असतें म्हणून सावच !

शायी

सूते सूत्रगृहिणी सुवशतमपि नित्यदुर्भंग ह्यति ।
फरिणी विराय सूते कमपि महीपाललालित

कलभम् ॥ २६० ॥

शायी

सुत शंभरहि करटे भरभररा वीत जाह इकरिणी
राजप्रिय सुत एकचि भाग्ये केहांतरी विते फरिणी ।

गद्यार्थ— इकरीण ही शंभर शंभर दुर्दैवी पिढे भरभर विरून गोकळी होते. पण राजांनी सुद्धा ज्याचे लाड करावे, अशा पात्रतेचे बालक इतौण ही कधींकाळीं प्रसक्त असते ! (मद्दहा असलेल्या वस्तु अशा दुर्मिळच अद्यावयाच्या. त्या सुकाळाच्या क्षाल्या, फी, कवडीमोल.)

वसततिलका

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णताले—
दूरीकृता करिवरेण मदान्धबुद्धया ॥
तस्यै व गण्डयुगमण्डनहानिरेवा
भृङ्गा पुनर्निःकचपद्मने चरन्ति ॥ २६१ ॥

वसततिलका

दानार्थि त्या मधुकरा निजकर्णताले
दूरी मदान्धचि गजे जरि हाकलीले ॥
त्याचेच गाल दिसती मग शोमुनी न
भुंगा रमे विकचपद्मनीं फिरून ॥ २६१ ॥

गद्यार्थ— दानार्थी (मद चारण्यासाठी किंवा दान मागण्यासाठी) भुंग्याला, मदान्ध हत्तीने आपल्या कानाच्या पख्यानीं शडपून दूर हाकून लावले, तर, त्यामुळे त्याच्याच गालाची शोभा कमी होते. भुंग्याला काय ? तो आपला पुनश्च उमलत्या कमलाच्या कनात रमून जाईल (दानासाठी प्रसिद्ध अमलेल्या दात्याने उमचपणे याचक घालून लावले तरी याचकाना दुसरीकडे दाते भेटीलाच पण या दानी माणसाचीच कीर्ति कमी होणार !)

वसततिलका

गण्डस्थले हि मदभूरिजलौघलुब्ध—
मत्तभ्रमदूधमपास्तलाऽऽहतोऽपि ॥
कोपे न गच्छति नितान्तप्रलोऽपि नाग—
स्तुन्ये तले हि बलवान्परिभोपमेति ॥ २६२ ॥

वसततिलका

गण्डस्थळास, मदलुब्धचि भुंग मत्त
पादें जरि तुडवुनी यद्दु पीडितात ॥
कोपे तरी न गज तो बलवान् नितांत
तुल्यांसि माय नित कोपति शक्तिमेंत ॥ २६२ ॥

गद्यार्थ— मदप्राशनार्थं लुब्ध अशा मत्त भूगानीं गटस्फळा
मोवतीं फिल्लन, त्यावर पायानीं तुडतून जरी हत्तीला फार पीडा
दिली, तरी, हत्ती एवढा बलिष्ठ असून त्याच्यावर रागवत नाहीं.
शक्तिमत हे, आपल्याची तुल्यबळ असतील, त्यांच्यावरच
कोपतात.

वसततिलका

न स्वा करेणुमपि नापि निजान्किशोरा—
आत्मानमेव परिशोचति वारणेन्द्रः ॥
दानाग्निमग्नानुरत्र यथोपसन्ना—
न्दानार्थिनो मधुरानविस्मृढभावात् ॥ २६३ ॥

वसततिलका

दानार्थि भाववत भृग समीपवर्ती
जो शोक त्याप्रति गजाल गमे स्वचिर्ची ॥
दावाग्निने जळतही तितका न घाटे
पिडे, स्वता नि करणीस्तवही तयाते ॥ २६३ ॥

गद्यार्थ— अरण्यात वणव्यात सापडून पोळत असलेल्या
गजसालाळा, स्वताच्या लाडक्या पत्नीची, आपल्या बालकाची,
किंवा स्वताची मुद्रा जेवढी काळजी वाटत नाही तेवढी, दानार्थी,
भाववत, अशा जवळ आलेल्या भूगाच्या विपर्यां वाटते. (योर
माणसाचं हें लक्षणच आहे, कीं, दानार्थी, स्वतःवर मत्तिभाव
घरणारे व शरणार्थी, जवळ वेलेले, अशांच्या कल्याणाची
काळजी, त्यांना, स्वतःच्या प्रत्यक्ष कुटुंबीयापेक्षाच काय, पण
स्वतापेक्षासुद्धा अधिक वाटते) दानार्थी, उपसन्न हे शब्द व्युत्थी.

शिखरिणी

न गृह्णाति प्राप्तं नवकमलकिञ्जल्किनि जले
न पङ्कजैराहादं व्रजति विसमङ्गार्थशकलैः ॥
ललन्तीं प्रेमाद्रामपि निपहतै नान्यकारिणीं
स्मरन्दावैभृष्टा हृदयदयिता वारणपति ॥ २६४ ॥

शिखरिणी

न घेई घासातें गज कमलरेणुयुत जलीं
भरे ना आनदें विस उघळती, या न चिखलीं ॥
न साहे गोंजारी प्रणयित जरी अन्य करिणी
जरीं दावें दग्धा हृदयदयिता येह स्मरणीं ॥ २६४ ॥

गद्यार्थ— (रानात वणवा लागला त्या घावपळीत हत्ती
तेवढा सज्जला) आणि त्याची प्रिया हत्तीण वणव्यात सांपडून
जळून गेली त्या आठवणीनें कमलतूतीं भरलेल्या पाण्यात,
त्याचा घास घेण्याची हत्तीला इच्छा होईना. वियततू उघडून
किंवा चिखल तुडतून (नेहमींप्रमाणें) त्याला आनंद होईना
दुसरी एक हत्तीण प्रमाद होऊन सोडनें त्याला कुरवाळू लागली
तेहि त्याला सहन होईना.

पृथ्वी

जहीहि गुरुगर्जित विजहि शुण्डया सीकृत
परिश्रम शनैर्नैव, किमु गजेन्द्र गर्नायसे ? ॥
यथा न फिल केसरी गिरिदरीषु निद्रा सजन्
विमूर्च्छयति जम्भया सुभग तावकीन मन ॥ २६५ ॥

पृथ्वी

त्यजी विकट गर्जना, न कर तू करे सीकृत
हळू भ्रम असा घनीं न घनता गजा गर्वित ॥—
जयें, त्यजुनि शोंप सिंह गिरिकदरीं जूभणा
करोनि तुझिया मनास घडवील ना मूर्च्छना ॥२६५

गद्यार्थ—हे गजेन्द्र! गर्धनें का उग्राच उन्मत्त झाला आहेस ?
(तो सोडून दे.) विक्राळ गर्जना करू नकोस, सोडनें सीकारहि
कादू नकोस, आणि रानातून जाताना असा जपून, (बाबांच
होऊ न देता) चाल, कीं जेणेकरून गिरिकदरीं निजलेल्या
विंदाची शोंपमोड होऊन, तो जापर्ये देऊन, तुझ्या मनाला
मीतीनें मूर्च्छित करणार नाहीं

शादूल विम्रीडित

कर्णे चामरचारुकम्बुसलिका कण्ठे मणीना गणा
सिन्दूरप्रकर शिर परिसरे पाशान्तिने किंकिणी ॥
लब्धथेन्नुपवाहनेन करिणा बद्धेन भूपातिधि—
स्नक्ति भ्रष्टधूलिधूसरतनुर्मान्यो न वन्य करी ? ॥ २६६ ॥

शादूल विम्रीडित

कर्णी चामरदुष्ट शंफुसलिका, कित्येक कंठीं मणि
सिंदूर शिर सर्व भूपित, असे, मागे पुढे किंकिणी ॥
लामे हें नुपवाहका जरि गजा यध्दासही भूयण
तेणें तो गिरिधूलिधूसर करी कां वन्यही धन्य न ? २६६

गद्यार्थ—कानामध्ये चवरीच्या केद्याप्रमाणें सुभ्र चवरीक चवरीक द्याचा शगार; गळ्यात रत्नाच्या माळा, डोक्यावर दोंदूर चर्चून पत्रावली बगैरे काढलेली, मागे पुढे विणविण करणाऱ्या लहान घटा किंवा घुंगरे, अशा तऱ्हेचा हा सर्व साज शगार, राजाचें वाहन बनेलेल्या गुलाम झालेल्या हत्तीला लामला, म्हणून काय डोक्यानें डोंगराला धडक देऊन त्याच्या धुळीनें मावून भुरकट झालेल्या रानी (पण पूर्ण स्वतंत्र पराक्रमी) हत्तीची भोरची कमी होणार आहे ? (केवळ पारतयात राष्ट्र असलें, म्हणजेच, कवि स्वातंत्र्याची महती गाऊ लागतात असे नव्हे. सस्कृत कवि, या दृष्टीनें पाहाता, सार्वाकालीन काव्य करतात असें दिसत—गुलाम होऊन राबतेमा करून टपटच पदव्यानीं भूपित झालेल्या व त्यातच भूषण मानणाऱ्याची एका पिढी नुकतीच पलास वर्षापूर्वी या देशांत होऊन गेली. पण, त्यामुळे, पारतंत्र्याच्या डोंगराला धडक देऊन स्वतःच्या जीवनाची व ससाराची धूळधाण करून घेणाऱ्या, 'जगती' म्हणून संबोधल्या जाणाऱ्या देशमताची महत्ता थोडीच कमी होणार आहे ?)

शार्दूलविक्रीडित

पादाघातनिर्गृहीता वसुमती त्रासाकुला. पक्षिण
पङ्काङ्कनि सरासि गण्डकनयणशोभक्षता शाखिन ॥
प्राप्येद करिपोतकैर्निधिवशाच्छार्दूलशय्य वन
तत्तन्नाम कृत विश्रुखलतया वक्तु न यत्पार्यते ॥२६७॥

शार्दूलविक्रीडित

पादें भूमिस पीडिलें, भिवचिलें पद्भ्यांस, वृक्षां शरत-
केळें घासुनि माल त्यांवर, तळीं विलींच पंकावृत ॥
लाभोनी गजवालक विधियरौ सिंहाविना हें वन
केळें काय किती विद्रांखलपणें—तें सागणें शक्य
न ॥ २६७ ॥

गद्यार्थ—पायांनीं तुडवून तुडवून भूमीला पीडा दिली; पश्यांना धारवून सोडलें, गडस्थळ पांयत शाडाना जपमा वेल्या, धिंगाणा घालून तळ्यांचे पाणी गडव करून सोडलें किंवा अनुपस्थित जावे असे 'मोकळे रान' हत्तीच्या पिढ्याला देवघात सापडलें, मग काय विचारात ! त्यानें जो काय धुमालूळ घातला तोचें वर्णन करून सागणें मुद्रां शक्य नाहीं ! (कर्ता पुरुष गल्या वर विचाराता पुसता कोणी नाहीं, अशा अक्षरार्थें, उन्तून्तूळ

पोरें, किंवा पराक्रमी राजा मेल्यावर, समाजकृत, जो धुडगूट घालतात, त्याला उद्देशून)

शार्दूलविक्रीडित

नो मन्ये दृढबन्धनाक्षतमिदं नैवाङ्कुशाघातन
स्कन्धारोहणताडनापरिभव नैवान्यदेशागमम् ॥
चिंता मे जनयन्ति चेतमि यथा स्थुत्वा स्वयुष्यान्वने
सिंहत्रासितभीतभीरकलभा यास्यन्ति कस्याश्रयम् ? २६८

शार्दूलविक्रीडित

वधाचे क्षत मी गणी न तितुके, वा अकुशाघात न
स्कन्धारोहणमानहानि न गणी, देशातरां वास न ॥
संधीयां स्मरतां जरी उपजते चिंता स्वचिंतांत या-
की याळें मम सिंहभीत कवणा जातील तीं आश्रया ?

गद्यार्थ— (बधनात पडलेला हत्ती, आपल्या माग रावात राहिलेल्या आपल्या बालकाची चिंता वाहतो—) दोरखानी, सुरखानी, घट आवळल्यामुळें, पडलेल्या घट्यांची तितकी मला काळजी वाटत नाही;—अकुशाच्या माराचेंहि तितकें दुख वाटत नाही, सुद्ध मनुष्य माझ्या जाघावर चढून मला मारतो, ही मानहानि, मी, तितकी मनाला लावून घेत नाही; माझ्या देशापासून मी दुरावले, याचेंहि मला तितकें वाईट वाटत नाही, इतरां चिंता माझ्या दोळींतल्या त्या इतराविषयी मला वाटते, की, सिंहाच्या भीतीनें घाबरून जाता, माहीं तीं बाळें कुणाच्या आभयाला जातील ? (देशमत्त तुडगात पडल्यावर, स्वतः वर आलेलें सर्व प्रसंग त जेवनां सोडतात, पण, आपल्या दोळींतले माग राहिलेले कसेच होतकरू देशभक्त सरकारच्या तडाख्यांत रापडल्यात, आपण स्वतंत्र नसला त्यांना बसे समाहून घेत होतो, तसे, आज त्यांना कोण आश्रय देईल या चिंतेनें अधिक व्यातुळ होतात.)

शार्दूलविक्रीडित

सान्द्रानोदवती स्वनीयसती पक्षेर्हाणा—तती—
स्वकृत्वाऽप भ्रमर करीन्द्र भ्रतानम्यासामन्यमन् ॥
एतच्चेतसि सप्रधाय जगतीविस्रयान्दानीन्त्या
युधामिभ्रियता यथोचितइतिहास्यावनात्पन्नन ॥२६९॥

शार्दूलविक्रीडित

सौरभ्यं भरली त्यजून घसती ती पद्मसंवांतली
आला हा जवळीं तुझ्या गजवर आतिथ्य घेण्या अलि
ध्यानीं ठेवुनी हें, स्वदान, जगतीं प्रप्यात, दे त्या मद
कीं, औचित्य घडून आगमन तें होई न हास्यास्पद २६९

गद्यार्थ—हे गजवर! स्वतःचें तें कमलवनातलें, सुगधानें
परिपूर्ण, असें, वसतिस्थान खोडून हा भ्रमर तुझ्या जवळ पाहुणा
म्हणून आला आहे; हें ध्यानीं घेतून, तू आपलें जगविल्यात
वन (= मद) त्याला देऊन (आणवून न धरता) अशी
उचित कृति कर, की, त्याचें तुझ्याकडे येणें हें हास्यास्पद
होणार नाही! (दानशराना सुद्धा, अतिथीचें युक्त 'स्थान'
माहीत नकल्यानें केव्हा केव्हा ते आपलें 'दान' त्यापासून
आखवून धरतात तसें होऊ नये!) श्लोक २६९ याच अर्थाचा.

शार्दूलविक्रीडित

पत्युर्वत्पतिता श्रेणः फलप्रासेन वृत्तिः कृता
पीत यच्च करावगाहकल्पुष तत्पीतशेष पय ॥
प्राणान्यूर्तरे विहाय तदिदं प्रातं करिण्या फल
यद् बन्धनप्रकातरस्य करिणः क्लिष्टं न दृष्टं मुखम् २७०

शार्दूलविक्रीडित

खावोनी पतिनें, गळे तृण, तथा श्रेया तिनें भक्षिलें
तो पीतां, उरलें करे गडुडलें, पाणी तिनें प्राक्षिलें ॥
त्यापूर्वीच मरुन, भाग्यफल हें त्या हृत्तिणीला मिळे—
कीं धन्ये ब्रणखिन्न त्या पति (गज) मुखा नाहीं तिनें
पाहिलें ॥ २७० ॥

गद्यार्थ—(रानात हत्ती पकडला गेला आणि हत्तीण मागें
राहिली तेव्हा)— आपल्या पतीनें खाऊन गळलेलें उरलेलें,
गवत खाऊनच तिनें दिवस काढले. पतीनें प्राशन करून
उरलेलें, त्याच्या सोडनें दळल्याने गडुड झालेलें पाणी पिऊनच
तिनें तृणा वारिली (मारली). (अशा रीतीने देहाला उपास
घादून) पतीच्या आधीं प्राण खोडण्यात हत्तिणीनें भाग्यफल हें
मिळविलें कीं बंधनाच्या श्रमानीं दुःखित असे पतिमुखा पहानें
तिच्या कपाळीं आलें नाहीं. (पारत यात पडलेल्या पतीचें मुख
पहानें न लगावें म्हणून जाळून घेणाऱ्या, जोहार बरणाऱ्या,
रजवृत्त स्त्रियाच्या तेजस्वी उग्र स्वातंत्र्यप्रीतीचेंच हें हृत्तिणीचें
चिन्त आहे.)

शार्दूलविक्रीडित

श्रीडाऽकारि तडागनारिणि गतातङ्गं न पद्मेरुहे—
र्यङ्गी काचन शङ्कनीतद्गता नाकर्पिता हर्षतः ॥
नाक्षिष्टा करिणी करेण करिणा कामातुरेणामुना
दप्ट्राभिर्विस्ताननः शिव शिव व्यालोकि पञ्चाननः
॥ २७१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

केला खेळ न पल्लवस्थ कमलीं भीति त्यजोनी मनीं
वृक्षालिंगित वल्लरी न कुडली वा ओढिली हर्षुनी ॥
हृत्तीनें रतिनें प्रियाहि न करे आलिंगिली, कारण—
हा ! हा ! भीषणदंत त्यास दिसला चिन्नाळ
पंचानन ॥ २७१ ॥

गद्यार्थ—हृत्तीनें निर्भय मनानें, सरोवराच्या कमलप्रभ्ये
नीडा केली नाही; किंवा, सहर्ष मननें एखाद्या वृक्षावर चढलेली
वेली ओढून काढली नाही; किंवा, कामातुर मनानें, आपल्या
सोडनें, आपल्या प्रियेला आलिंगन दिलें नाही; कारण—उचक्या
तोंडाच्या दागानीं अनाळविकाळ, असा सिंह, त्याच्या दृष्टीस
पडला ! (मरणाच्या भीतीन इतर सर्व विचार विसरले जातात.
महापुरात शाडावर आश्रय घेतलेला मानव व सर्प, परस्पर न
भिना दिलगून बसल्याचें एक उदाहरण आहे. १८९७ च्या
समरान एका गावीं इंग्रज विजन (कच्छ) करीत होते, त्या
भवान पेवासारख्या भितीच्या पोकरांत (बंडात) एक तरुण
व अपरिचित तरुणी जवळ जवळ विचक्षावस्थेत येतून बसली
असता, कामविकार दोषाच्याहि मनाला चिबला नाही.)

शार्दूलविक्रीडित

आरामोऽयमनिर्गलेन बलिना भग्नं समग्रे मयाऽ—
त्यन्तं समुत्तहर्षं रथिनमदोदमः किमुन्माघसि ! ॥
मातङ्ग ! प्रतिपर्येश्वर भवतो भारी निदाघञ्जर—
स्तस्यैव प्रतिकारमर्हसि सखे सम्यक् समालोचितुम् ॥ २७२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“हें उद्यान उभें विशालतळ वळें मी दाकिलें भंगुनी”
पेसा हर्ष भरून काय फुगुनी उन्मत्त होसी मनीं ? ॥
मातङ्गा ! प्रतिवर्ष हाच तुजला होणें उन्हाळीं ज्वर
मूळाचा प्रतिकार नीट सावया सम्यग्विचारें कर. २७२

गद्यार्थ—“हैं सारे उद्यान मी माइया बेफाट बेलामा शस्त्रीं उध्वस्त करून दाकलें” या ह्यांनि फुगत हे गजा ! तू एवढा उन्मत्त का झाला आहेस ? अरे हा उन्हाळ्याचा ताप तुला प्रतिबधी होणार आहे; तेव्हा त्याचें मूळ जें ऊन, त्याचा प्रतिकार करण्याचा नीट विचार करून शोध, (म्हणजे तुला दिसेल, की, उन्हाचा राग या उद्यानावर फाटण्याऐवजी, तापशमनायें हें उद्यान राखणें हें तुझे कर्तव्य आहे.) (घराबाहेरून अपमानित होऊन, वैकल्प पदरीं येऊन, येणारे, कित्येक तिरसिगराव, घरी येऊन, तो राग आपल्या पत्नीमुलावर काढतात ! हा अपमान तर बाबजार होणार ! पण त्याचें शमन करणाऱ्या सवार सुजाचाच हे विश्वस करित असतात ! मूळ कारणाचा नाश करण्याचें याना रामर्थ्यच नसतें ! (प्रकरण ७ मधील श्लोक ८ पहा) बाणविद्य कुत्रा बाणालाच डवतो पण सिंह बाण सोडणारावर हल्ला करतो !)

०००

हरिणान्योक्ति (मृग. फल्गूरी मृग)

अनुष्टुप्

दूर्वाङ्कुरतणाहारा धन्यास्तात वने मृगा ।

विभरोन्मत्तचित्ताना न पश्यन्ति मुग्धानि यत् ॥ २७३ ॥

अनुष्टुप्

खाती गवत दूर्वा जे सुधन्य मृग ते घर्ती ।

वित्तोन्मत्तमुख ज्यांच्या येतीं न अवलोकनीं ॥ २७३ ॥

किंवा हेंच आर्येव—

दूर्वाङ्कुरतण खाउन जगती जे धन्य धन्य ते हरिण ।
कारण धनमत्तांचें मुख वघणें त्यांच्या कपाळांन ॥ २७३ ॥

गद्यार्थ—नौबळ्या दूर्वा, गवत, खाऊन बगलारे हरिण हे रारीर धन्य म्हटले पाहिजेत; कारण, सपत्नीन उन्मत्त झालेल्या श्रीमन्नाचीं तोंडें (याचकट्टीन) त्यांना पाडावी लागत नाहींत. (यात हरिणांनाकीपेक्षा याचकट्टींचाच आहे.)

०००

द्वुतविलिखित

अथि कुरङ्गि तपोवन त्रिभामाद्रुपगतासि किरानपुरीमिभाम्
इह न पश्यसि “ दाय माय प्रस पिबेति ” शुक्रानपि
जस्यतः ॥ २७४ ॥

द्वुतविलिखित

तुज तपोवन वाडून हें, मृगे !

चुकुनि येसि किरानपुरीत गे ॥

शुक न कां इय वोळत तें दिसे

“ धरनि मारनि फाडुनि खा ” असें ? ॥ २७४ ॥

गद्यार्थ—हे मृगे ! हें तपोवनच, असें वाडून, भ्रमान, तें शिकण्याच्या वस्तींन चुकून आली आहेस. ‘ धरा, मारा, पाडा, चावा, प्या ’ असे इथले पोप मुद्दा बोलताहेत, हें तुझ्या पाहण्यात आलें नाहीं का ? (तें आळ असतें तर त्यावरून इथे कसली माणसे राहतात हें तुला कळल असतें.) (आश्रयदाता आश्रम आहे असे समजून चाप चुकलेली विचारी स्त्री, ज्या ठिकाणी गेली, तो वेदयत्वा अज्ञा आहे, हें, तिथल्या पोपट्या बोलण्यावरून तिला कळल असतें, पण तें तिच्या लक्ष्यात आले नाहीं, आणि विचारी फसली.)

०००

वसवतिलका

पणीगणेषु गुरगर्भनिमीलितान्शुः

किं कृष्णसार खडु खेळसि ज्ञाननेऽस्मिन् ? ॥

सीमामिमा कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भ—

मुक्तामयी हरिनिहार वसुन्धरायाः ॥ २७५ ॥

वसवतिलका

गवें मिटून नयना हरिणीगणंत

कां कृष्णसार ! इथ खेळसि या वनांत ? ॥

गंडस्य मोति करिचे पसरून साची

सोमाच ही समज सिंह फिरावयाची ॥ २७५ ॥

गद्यार्थ—हे कृष्णसारगा ! मोठ्या गवानेन नेन मिटून, हरिणींच्या कळपान (निर्भयपणे) या रानात कळा खेळत बसला आहेस ! अवळ पहा, हत्तींच्या गडसळ्यातले मोती जमिनीवर पसरून, मृगराज सिंह, याचा विहार कोंठवर चालतो, याची सीमारपाच जणू आतां टेदणी आहे. (तेव्हा तुझ्या बायकात तुला खेळ द्याच तें दूर दुरराफडे खेळ. बालिच मृग बायकात प्रहङ्गणाच्या उत्तराने ! सावधान.)

०००

मन्दाक्रान्त

रे सारङ्गा ! वनपसतयस्तन्मगाह्वान यूष

दुःखावीत त्रिसुरनमनोहारि चाचक्ष्यमण्डणे ! ॥

धी जानीमो गमनसमये हन्त का तारसीन—

न्येक्रान्तिया वुवलयदशो लुष्टिना यौनक्रीः ॥ २७६ ॥

मदप्रज्ञात्वा

सारंगांनो ! वनिं वसुनिही, मोहवीं विश्वं पेसें
सांगा पाहूं कुडुनि शिफलां नेत्रचांचल्य खासें ? ॥
आलें ध्यानीं; कुणितरि फिरे एकली जी घनार्नीं
पणाक्षी ती लुडुनिच तुम्ही मेळवीली कला ती ॥२७६॥

गद्यार्थ—हे सारंगानो ! रानात राहणारे तुम्ही ! तेव्हा पारें
सांगा पाहू, हे नेत्रचांचल्य तुम्ही कुठे शिकलात ? आलें माझ्या
ध्यानान, एकटी कुणीतरी हरिणाक्षी रानावनातून जात असता
तिला लुडुनिच ही यौवनाला अलंकाररूपी कला तुम्ही मिळविलीत
हे खास. (चोरीच्या पैशावर श्रीमत झालेल्यांना उद्देशून, यात
चाचल्य व श्री हे शब्द विशेषार्था, एकमेकास पूरक आहेत.)

•••

शार्दूलबिक्रीडित

यद् यत्र मुहुरीक्षसे न धनिना, भूपे न चाट्टनृपा
नैषा गर्गिण शृणोषि न च तान्प्रत्याशया भावसि ॥
काले वालतृणानि खादसि पर निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग ! कुत्र भवता किं नाम ततं तपः ? २७७

शार्दूलबिक्रीडित

न श्रीमंतमुखांस पाहसि, न या खोटी स्तुती बोलसी !
त्यांच्या गर्ववचां न ऐकसि, न त्यां आलावृत्ती धांवसी ॥
वेळीं खासि तृणांकुरांस, निजसी निद्रा जधीं ये तुला
केलें काय कुठें कसें तप तुवां सांगे कुरंग ! मला. ॥२७७॥

हृद्य-आयेंत

यद्यसि न धनिकमुखा तू खोटी चाट्टकहिही न या यदसी
उन्नत तद्वचनैकसि,—आशा धरुनी न मागुनी पळसी
खासी तृणचि भुकेला—येतां निद्रा सुखांत तू निजसी
तर तू तप केवि कुठें हरिणा ! केलेंस सांग तें मजसी
॥ २७७ ॥

गद्यार्थ—हे हरिणा ! बारबार श्रीमतांचें तोंड तू पहात
नाहीस; खोटी चाट्टक करीत नाहीस, त्याचे गर्वोद्वेग शब्द
ऐकत नाहीस, आशेला लागून त्याच्या पाशी तू धावत जात
नाहीस; तुझेच्या वेळीं कांयचे गवत खातोस, शोष आली फीं
मुलानें निजतोस—ही एवढी पुण्याई तू कोड व कसलें तप

करून मिळविलीस तें तरी मला साग. (हरिणाच्या स्तुतीनें
याचकाची निंदा.)

•••

उपजाति

वसन्परिप्ये चरन्ति दूर्वां पित्रन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ॥
तथापि वध्यः हरिणा नराणां को लोक्रमाराधयितु
समर्थः ? ॥ २७८ ॥

उपजाति

खातात दूर्वां घसतात रातीं
मिळले स्वयें तेंच पितात पाणी ॥
तरी मुगां मारिति लोक तें कां ?
हा ! तोपवू कोण शकेल लोकां ? ॥ २७८ ॥

गद्यार्थ—रानात राहतात; दूर्वां खातात; सहर्षीं मिळेल तें
पाणी पितात, इतकी निरुपद्रवी वृत्ति हरिणाची अस्त्वशुद्धा,
मानवप्राणी त्यांना मारतात . . . मानवाचें समाधान करणें
कोणाला शक्य आहे ? (प्रकरण ९ श्लोक २७ पहा (युग-
मीनसज्जनांना) निरुपद्रवाचे सुद्धा अकारण बैरी जगात आहेत.
दैवसुद्धा दुर्बलघातक आहेत.)

•••

आर्था

इह किं कुरङ्गशावक केदारो वलममजरीं त्यजसि ? ।
तृणधन्या तृणबाणस्तृणघटित कपटपुरुषोऽयम् । २७९

आर्था

शेतांत (कुरणांत) पाहसत ! कां
लौण्या भाताचिया त्यजसि भिजन ?
तृणहत धनु, शर, तृणहत
मिथवाया कपटपुरुष हा जाण ॥ २७९ ॥

गद्यार्थ—हे हरिणाचक्र ! शेतात चागल्या छतउर्यात
भाताच्या लौण्या मिळाल्या, त्या (भिजन,) यानून कां जातोस ?
अरे हा जो पुरुष तुला दिखत आहे (बुजगावणें), तो खोण,
गयताचा फेरला आहे. त्याच्या हातातलें धनुष्यहि गयताचें,
व बाणहि गयताचाच, आहे. (नात्यनिक मयानें हातांतलें फळ
छोडून पळणाऱ्या हरिणाद्वय बहादराना उद्देशून.)

•••

भायां

तृणमुखगपि न खलु त्वां

त्यजन्ति हे हरिण वैरिणः शयराः ।

यशसैव जीवितमिदं त्यज योजितशुसद्गमः ॥ २८० ॥

भायां

दातीं तव, तृण असुनिहि

त्यजिति न तुज हे मृगा ! शयर वैरी ।

त्यज तर जीव यशोन्वित—

योजुनि तव शृङ्ग झुंज त्यांसि करी ॥ २८० ॥

गद्यार्थ—हे मृग ! तुझ्या तोंडात गवताचा घास आहे, (तू अगदी “दातीं तृण भरलेले” आहेस, तरीहि,) हे वैरी शिकारी तुला काही सोडणार नाहीत, हे निश्चित. मग, निदान मरायचें तें, कीर्ती संग्राहून, सरक्षून वरी मर; म्हणजे असे की भागल्या शिगाचा उपयोग करून त्यांच्याशी चांगली झुंज देऊन वीराचें मरण पाकर ! (आत्मक्रेधानें शत्रूची दयासुद्धि, सद्बुद्धि, न्यायसृष्टि, जाणून करून त्यांना शिकायचें, हें तत्व या कवीला मान्य दिसत नाही. वारण अशी जाणति होण्याच्या पलीकडे गेलेले द्रष्ट असावात, हें कवीनें ओळखले आहे. आणि अशा शत्रूची आत्मक्रेडाचा प्रयोग करण्यापेक्षा, शक्तीचाच उपयोग करावा, हे इतिहाससिद्ध महान् तत्त्वच, हरिणाचें निमित्त करून, कवि जगाला सागत आहे.)

उपजाति

विष्ठा मृगी व्याधशिलीमुक्तेन मृगस्तु तत्कातरवीक्षितेन ॥
विहाय देहं विगतव्ययेन परस्य जीवाधधिराधिरासीत्

॥ २८१ ॥

वसंतविलका

व्याधाचिया जरि शरें हरिणी सुचिद्ध

नेत्रें भयाकुल तिच्या मृग होय चिद्ध !

प्राणां त्यजून विगतव्यय ती जहाली

आजन्म आधि परि सीच मृगास झाली ॥ २८१ ॥

गद्यार्थ—शिकान्याच्या बाणानें हरिणी विद्ध झाली, पण इकडे हरिण हा तिच्या भयाकुल दृष्टिपातानें विद्ध झाला ! प्राण सोडून ती हरिणी आपल्या दुःखानें मुक्त झाली, पण, इकडे हरिणाला मात्र हाच मरेपयेंचा इद्रोग होऊन बसला !

(अत्यंत हळव्या व भेदाट खेकांना, कांहींना कांहीं तरी कारणांनीं, चित्तरोग कायमचा लागलेलाच असतो. ज्याला प्रत्यक्ष दुःख झालें, त्यानें विव्दलानें, हें ठीकच; पण दुसरा विव्दलतो म्हणून हे विव्दलतात. दुसऱ्यांनीं स्वदुःखाचा अंत केला, तरी यांना तोच चित्तेचा विषय. नेपोलियनच्या विद्ध इंग्लंड व जर्मनी एकचटून उदर होते. जर्मन कां पळत होते तर नेपोलियन त्यांच्या प्रत्यक्ष पाठीस लागला म्हणून; पण इंग्रज कां पळत होते तर म्हणे नेपोलियन पाठीस लागेल म्हणून ! असे इतिहासच समनो.)

वसंतविलका

सेपें स्थली बनतृणाडकुरजालमैत-

त्सेयं मृगीति हृदि जातमुदः कुरङ्गः ॥

नैवं तु वेति यदिहान्तरितो लताभि—

रायाति सज्जितकठोरदारः किरात. ॥ २८२ ॥

वसंतविलका

तें हें तृणांकुरयुत स्थळ सांपडून

ती ही मृगी यजुनि हो मृग सुप्रसन्न ॥

जाणे न तो परि इथें लपुनी लतांत

येतो सुसज्जदार निर्वृण तो किरात ॥ २८२ ॥

गद्यार्थ—तेंच हें (पूर्व परिचिन) भरपूर गवत वादलेलें कुरण; ती ही हरिणी—असे सर्व पाहून हरिण आनंदित झाला. परंतु त्याला हें काही माहीत नव्हतें, की, येथेंच, येथेंच येथेंच लपून, कठोर बाण सज करून, शिकारी येत आहे. (थी देखा लेकिन् बड्या नहीं देता. “ तिसरें तें सावधपण । सर्व विपयीं ॥ ” ही रामदासोक्ति कधीही विमरून चालू नाही.)

वसंतविलका

रोमन्याचारय मन्यरमेथ निद्रां

मुञ्च श्रमं तदसु सञ्च रे यथेष्टम् ॥

दूरे स पामरजो मुनयः त्रिलैते

निष्कारणं हरिणपोत विभेपि कस्मात् ॥ २८२ ॥

वसंतविलका

तूं संय रे कर स्वयं नि शोष ये

जाऊनि दीण, मग संचर तूं कुटरी !

दूरी किरात पल तें; मुनि हेच वर

कां रे अकारण निशी मृगपोत वंच ॥ २८२ ॥

गद्यार्थ—(व्याधानें पाठलाग वेला अवता, पळतपळत जीव घेऊन, पाइस मुनींच्या आश्रमात शिरलें. तों दादीवाले मुनि पाहून, त्यांना शिकारी समजून, पाडसाची भीती फाहीं गेली नाही. म्हणून कवि म्हणतो)— हे पाडसा ! इथें स्वस्थपणें रवय कर; झोंप घे; शीण गल्यावर यथेच्छ भ्रमण कर. ते तुझ शिकारी आता दूर राहिले. हे दिसतात ते मुनि आहेत— आता उगाच का भितोस ?

हरिणी

दुतरमितो गच्छ प्राणैः कुरङ्ग त्रियुज्यसे
निमित्ति वलितप्रोव स्थित्वा मुहुर्मुहुरीक्षसे ! ॥
विदधति हतग्याधानां ते मनागपि नर्द्रता
कठिनमनसाभेपामेते त्रिलोचनविभ्रमा ॥ २८४ ॥

हरिणी

त्विरित इधुनी जाई; प्राणां गमावित्ति तूं मगा
फिरफिरनि कां माना वेळावुनी यधसी उगा ? ॥
कठिणहृदयी व्याधांच्या या कधींहि दया मुळीं—
उपजविल ना चिर्त्सी, लीला तुझ्या नयनांतली २८४

गद्यार्थ—वा मगा ! तू इथून लोकर निघून जा, नाहीतर, आपले प्राण गमावून बसशील ! का उगाच, पुन्हा पुन्हा, उभा राहून, मान बळवून वेळावून क्वन आहेस ? अरे ! तुझ्या नेत्राची ही गोहक लीला, या दुष्ट व्याधांच्या कांठण हृदयामध्ये, द्याद्रता, यत्किंचितसुद्धा उत्पन्न करू शकणार नाही (दया उत्पन्न होण्याला सुद्धा) थोडीतरी सहृदयता मूळत असली लागते. म्हणून दगडाचें हृदय अशगराच्या पुढें, दया उत्पन्न करण्याचे प्रयोग चालणार नाहीत. म्हणून हें तन निरपवाद नव्हे.)

शिवारिणी

स्थलीना दग्धानामुपरि भृगवृष्णामनुसर—
स्तुषार्तः सारङ्गो विरमति न खिनेऽपि मनसि ॥
अजानानस्तत्त्व न स भृगयतेऽन्यत्र सरसी—
मभूमौ प्रत्याशा न च फलति विप्र च बुरते ॥ २८५ ॥

शिवारिणी

जळान्या भूसागावर भृगजळातें अनुसरि
न थांबे तान्हेला हरिण, हृदयीं त्रिप्रति तरी ॥
तळ्या नान्या शोधी, मनिं न फळतां तत्त्व परी तें
दुराशा अस्थानी, मुळिं न फळतां विप्र करिते २८५

गद्यार्थ—जळलेल्या (उष्ण) वैराण प्रदेशावर (पाण्याचा भ्रम उत्पन्न करणारा जो देखावा दिसतो, तिकडे, पाण्याच्या आदीनें मृग धावतात, त्यालाच भृगजळ म्हणतात. अशा त्या) मृगजळामागें धावणारा हरिण, तान्हेला, मनानें शिणला तरी धावायचा थांबत नाही. कारण या देखाव्याचें सत्य स्वरूप त्याला कळत नाही, यामुळें दुसरीकडे, रारोखरीचें तळें, शोषायलाहि तो जाता नाही. अस्थानी ठेवलेली आशा, सफल तर, होत नाहीच, पण त्वष्ट विप्र उत्पन्न करते. (कधींहि न 'द्रवणाऱ्या' दुष्टांच्या गळ्यात, " भाई भाई " म्हणून मिठ्या मारायला जाण्याचे, व त्यामुळें होरपळून निघण्याचे, प्रकार जगभर चालून आहेत. पण त्यात मेढामेद इतकाच कीं हरिणाला विचारायला तें तत्त्व समजण्याची बुद्धिच नसते, पण या मानवी मृगाना ती बुद्धि असतहि, केवळ तें तत्त्व शिकवणाऱ्या गुरूला, तें श्रेय मिळू नये, एवढ्याच साठी तें अशा मृगजळामागें जातात पण हक्षां, तत्त्वज्ञानाचें दुसरें तळें शोधित नाहीत.)

शार्दूलविभीषित

नात्र व्याधशरा पतन्ति परितो नैसात्र दामानलो
नायुच्चानचभीतिररित कुहकृन् नो वागुरात्रन्धनम् ॥
पर्यालोच्य कुरङ्गकेण विहितो नक्षत्रनायाश्रयो
नो जानाति यदत्र दास्यति विधिः स्वर्भानुदन्तत्रणम् ॥ २८६ ॥

शार्दूलविभीषित

“ येथें ना पडती किरातशर; ना दावाश्रि वा भोंवतीं
ना खालींवर भूहि—दुष्ट मज वा जाळ्यांत ना दांघती ”
हें पाहून तिथें, वसे मृग जरी चन्द्राश्रया जाउन
जाणे ना परि त्या तिथेंहि विधि दे स्वर्भानुदन्तत्रणम् २८६

गद्यार्थ—(चंद्रावरचा शुकशकाट पाहून) हरिणानें मनात विचार केला कीं, येथें शिकान्याचे बाण पडावयाचे नाहीत, समोवतीं वणवे लागणार नाहीत, श्रमविणारे खाचलळग इथ नाहीत, दुष्टानीं लावून ठेवलेलीं जाळींही नसल्यानें पकडले जाण्याचें भय नाही, या विचारानीं त्यानें नक्षत्राचा मुख्य जे चंद्र त्यावर आश्रय घेतला. (चंद्रावर जो डग आहे, तो, फाहींच्या मते सद्याचा आकाराचा, कोणाच्या मते हरिणाच्या आकाराचा आहे म्हणून चंद्राला 'शशाक' 'मृगाक' अशीं नावें आहेत.) परंतु त्या मृगाला हें मारीत नव्हतें कीं येथेंहि ब्रह्मदेव, आनाश्रय द्यांच्या (निवा राहूनच्या) दातानीं त्याला चांगला चावा घणार आहे. (चंद्रावर काटावरण नसल्यानें व श्रीनल्लव देणारे पाणी किंवा शाब्दाश्रय दे नसल्यानें, तेथें सर्वांचीं विरणें, दातानीं पाहून

खायें, तर्था तीक्ष्ण व अक्षरशः खायला उठल्यासारखी असणार
हे शास्त्रीय वय आरे.) (महणाच्या वेळी चंद्राला मासणाच्या
राहूचे दाढ हरिणालाहि लागणारच.)

दुष्पिताम्रा

कति कति न मद्रोद्धताश्चरन्ति
प्रतिशिखरं प्रतिमानं कुरङ्गाः ? ॥
कचिदपि पुनरुत्तमा मुगास्ते
मदयति यन्मद एव मेदिनीशान् ॥ २८७ ॥

दुष्पिताम्रा

फिरति न किति कां मद्रोद्धताश्च
प्रतिशिखरं प्रतिमानं कुरंग ॥
विरलचि मृग धोर तेव खास
मदचि जयांतिल मोहवी नृपांस ॥ २८७ ॥

मद्यर्थ—डोंगराच्या प्रत्येक शिलरावर, प्रत्येक रानात मोठ्या
मद्रोन्मत्तपणें फिरणारे मृग काय थोडे कां आहेत ? परंतु ज्याच्या
मदानेच नृपतीना सुद्धां मोहित करता येतें, असा मद्र (कस्तूरी)
प्रसवणारे श्रेष्ठ मृग फारच थोडे.

वसंततिलका

कस्तूरिकां हरिण ! मुञ्च वनोपकण्ठे
मा सौरमेग क्लुभ. झुरभीयुरुष्य ॥
आस्तां यशो ननु किरातशराभिघातात्
त्राताऽपि हन्त भविता भवतो दुरापः ॥ २८८ ॥

वसंततिलका

वाहेर ठेव घनिच्या, मृग ! कस्तूरीस
तेषु सुगंधमय तूं न करी दिशांस ॥
जेव्हां किरातशर हे तव जीव घेती
प्रताहि दुर्मिळ तुला; कुठली सुकीर्ति ? ॥ २८८ ॥

मद्यर्थ—हे मृग ! ही तुशी क्लुभगे तू या रानावाहेर ठेव,
तिनें, सर्व दिशाना सुगंधिन कल्प सोडूं नकोस. हे व्याघ्र जेव्हा
तुझ्यावर शरपात करतील, तेव्हां, तुला, तुशी वी सौरम्यनीति
तत् राहोच पण त्या शरपातापायत तुहें रक्षण करणारा सुद्धां
दुर्मिळ होऊन बसेल. (जेव्हा गुण हे घेरी होतात, तेव्हां, ते
स्पष्टून ठेवणेंच श्रेयस्कर.)

मन्दाक्रान्ता

सौरभ्यानें त्रिभुवनमनोहारिणा काननेऽस्मिन्
यत्कस्तूरीहरिण ! भवता वासितो दिग्बिभागः ॥
तस्यैतत्ते फलमुपनते पत्रिभिर्दुर्व्यकानां
विद्वः प्राणास्त्यजसि; न गुणः श्रेयसे निर्गुणेषु ॥ २८९ ॥

मन्दाक्रान्ता

सौरभ्यानें त्रिभुवनमनोहारि, येथें घनास
हे कस्तूरीमृग ! भरुनि तूं टाकिलें या दिशेस ॥
त्याचेंची हें फळ तुज; शरें विद्व तूं लुब्धकांच्या
देशी प्राणां; गुण न फळ हे सन्निधीं निर्गुणांच्या ॥ २८९ ॥

मद्यर्थ—(मागच्या श्लोकातल, कस्तूरी रानावाहेर ठेव-
ण्याचा उपदेश कस्तूरीमृगानें काहीं ऐकला नाहीं. भोग महणाचें
त्यानीं फळें !) हे कस्तूरीमृग ! त्रैलोक्याचें मन हरण करणाऱ्या
तुझ्या त्या सुगंधानें, तू रानाची ही सर्व दिशाच मरून टाकलीस
आणि त्याचिच फळ, म्हणजे व्याघ्राच्या बाणांनीं, विद्व होऊन
प्राण सोडण्याची पाळी तुझ्यावर आली आहे ! निर्गुणी
माणवांपाशीं गुणाचें चीज करूं होणार ?

हंसान्व्योक्ति

वयुदुग्ध

हंसः श्वेतो वक्रः श्वेतः को भेदो वक्रहंसयोः ? ।
नीरक्षीरविभागे तु हंसो हंसो वक्रो वक्रः ॥ २९० ॥

भाषा

वक्र शुभ्र, हंस शुभ्रचि, भेद कुठें उभयतांमधें पास ? ।
पाणी दूध निरालें करतां वक्र वक्रचि, हंस तो हंस ॥ २९० ॥

मद्यर्थ—हय पादरा असतो. वगळाहि पादरा असतो.
(तेव्हा वरवर पाहतां) त्या दोषामधें काय भेद आहे ? परंतु
(जलमिश्रित दुधांतून,) दूध व पाणी निरालें करण्याची परीक्षा
पाहिली, की, हय तो हंस आणि वगळा तो वगळा.

वसंततिलका

रे राजहंस ! किमिति त्वमिहागतोऽसि ?
पोऽसी वक्रः स इह हंस इति प्रतीतः ॥
तद्गम्यामनुपदेन पुन. स्वभूमी
यान्ददन्ति न वक्रं पल्लुमृदलोसा ॥ २९१ ॥

वसंततिलका

मालास आज इथ कां वद राजहंस ?

जातो इथें समजला घक हाच हंस ॥

या पावलीच निजभूमिस जाइ; जां न

हे मूर्ख तूस यदती वगळा म्हणून ॥ २९१ ॥

गद्यार्थ— हे राजहंस ! तू येथें कशाण आलास ! येथें हा जो वगळा आहे, तोच हस समजला जातो ! (इतके पडिते व रसिक येथले लोक आहेत) तेव्हा हे मूर्ख, जांवर, तुला वगळा म्हणूनच संशोधित नाहीत तांवर (त्या प्रसंगाच्या आतच) तू आलास तसाच आपल्या मायभूमिस जा ! (जेथे गुणाची पारख नाही तेथे गुणी जनांनी जाऊ नये, तेथे जाणें म्हणजे स्वतःची किंमत कमी करून घेणेंच होय)

बार्था

नीरक्षीरविवेके हंसालस्य त्वमेव कुरुपे चेत् ।

विश्वेऽस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रत पालयिष्यति क ! ॥ २९२

बार्था

पाणी दूध निराळें करण्या आळस तुलाच हंस जरी ।

धिऋतीं आतां दुसरे कुलव्रता पाळतील कोण तरी ? ॥

गद्यार्थ— हे हंस ! दूध आणि पाणी निरनिराळे करून दाखविण्याच्या कामात तूच जर आळस करत असशील, तर, या विश्वात, आता दुसरे कोण कुलव्रत पाळणार ? (जगभर अशीं अनेक गुणी माणसे आहेत, की, आपल्या अगच्या गुणाचा उपयोग करून दाखविण्याच्या कामीं, त्यांना मनस्वी फट्याळ असते ! त्यांना जेद्दहन अद्या विश्वासपात्र माणसांनीच आपलें कुलव्रत सोडलें तर जगानें दुसऱ्या कोणाकडे पहावें ?)

वसंततिलका

अम्भोजिनीवननिवासतिलासमेव

हंसस्य हन्ति नितरा कुपितोऽपि धाता ॥

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धा

वेदग्ध्यकीर्तिमपहर्षुमसौ समर्थ ॥ २९३ ॥

वसंततिलका

हंसावरी कुपितही विधि फार झाला

खेळूं न फार तर दे कमलांत त्याला ॥

प्रख्यात दुग्धजलभेदकयुद्धिफीतिं

त्याची हळू न शकतो विधिही परीती ॥ २९३ ॥

गद्यार्थ— ब्रह्मदेव, समजा, कीं हंसावर फार रागावला, तर तो येऊनजाऊन, हंसाचा कमलवनातण निवास, व विलास

नष्ट करू शकेल, परंतु, पाणी व दुग्ध निरनिराळें करून दाखविण्याच्या अद्भुत कौशल्यानें हंसाला प्राप्त झालेली ती सुप्रसिद्ध कीर्ति काहीं, तोहि हरण करू शकत नाही. (सत्तामदानें धुव शालेले राजे, अधिकारी, हे गुणीजनाचा अन्य सर्व तऱ्हेनें छळ करू शकतील, परंतु त्यांच्यातले गुण, ते थोडेच हरण करू शकतील ? सांवरकराची पद्मी अग्रावून ठेवल्यानें सावरकराचे गुण नाहीसे करता आले ?)

रथोद्धता

गाङ्गमन्धु सितमन्धु यामुने कळलाभमुभयत्र मज्जत. ॥

राजहंस ! तज सैन शुभता चीयते नच, न चापचीयते २९४

रथोद्धता

शुभ्र गांगजल, आणि यामुन

श्याम, या उभयतांत न्हाउन ॥

राजहंस ! तव तीच शुभ्रता

घाटते न, घटते न तत्त्वता ॥ २९४ ॥

किंवा हेंच (गौरवतु जानकी या चालीवर)—

शुभ्र गांगजळीं । श्याम यमुनाजळीं ।

उभय तीर्थामधें (न्हाणुनीही) ॥

राजहंस ! तुझी । शुभ्रता मूळ जी ।

अधिक वा, चा उणी होत नाही ॥ २९४ ॥

गद्यार्थ— शुभ्रवर्णांच्या गंगजलत तुला स्नान घडो किंवा काळजासारख्या (ही अतिशयोचि) काळया यमुनाजळत घडो, हे राजहंस ! तुझी ती मूळची शुभ्रता तशीच राहते ! अधिकहि होत नाही, किंवा कमीहि होत नाही. (खरे थोर पुष्ट्य असेच असतात. कोणत्याहि परिस्थितीत ते आपलें मूलस्वरूप सोडीत नाहीत.)

बार्था

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अवकरनिकर विक्रितति तत्किं वृषवाकुरिव हस ? ॥ २९५ ॥

बार्था

जर कां दैवगतीनें कमलहीन जग वनेल हें साचें ।

तरि कोंवड्यापरी का

उकरी हा हस दीग कचऱ्याचे ? ॥ २९५ ॥

गद्यार्थ— दैवाची गति फिरल्यानें, सर्व जग जरी वदाचिन्तु कमलविरहित झालें, तरी, हा हस कोंवड्याप्रमाणें काय कचऱ्याचे दीग उकरील ? (आपद्मस्त झाले तरी थोर पुष्ट्य

आपल्या मोठेपणाला न शोभणारे हलकें काम करण्याइतक्या नीच पदवीला उतरत नाहीत. सिंहान्योक्तीत व गजान्योक्तीत या तन्हेचे मानीपणाचे दर्शक श्लोक आहेतच.)

वसंतविलका

मुक्ता मृणालपटली भवता निपीता
न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ॥

रे राजहंस ! वद तस्य सरोवरस्य
कृष्येन केन भवितासि कृतोपकारः ? ॥ २९६ ॥

वसंतविलका

खालेस तूं विस जिथें; जल व्यायलास
केलास तूं कमलिनींत जिथें नियास ॥
रे राजहंस ! वद त्याच सरोवरासी
देणार तूं परतफेड कधीं नि कैसी ? ॥ २९६ ॥

गद्यार्थ— हे राजहंस ! ज्या सरोवरामध्ये तूं यथेच्छ कमलंतु मक्षण केलेस, पाणी व्यालास आणि जेथल्या कमलिनीमध्ये राहिलास, त्या सरोवराच्या उपकाराची परतफेड कोणत्या इत्यानें (व कधीं) करणार आहेस ? (स्वतःवर झालेल्या उपकाराची परतफेड करणें, अनुष्णी होणें हें हिंदुधर्माचें एक विशिष्ट तत्त्व आहे. कित्येक लोक असे आहेत कीं, उभ्या जन्मात ते हें कर्तव्य पार पाडीत नाहीत. अशांना, अशा अन्योक्तींनीं, टोंचीत रहाणें हें कवि आपलें कर्तव्य समजतात.)

पृथ्वी

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिखलब्ध—
परागसुरभीवृत्ते पथसि यस्य यातं वयः ॥
स पल्लवजलेऽधुना मिलदनेकमेकाकुले
मरालकुलनायकः कस्य रे कथं वर्तताम् ? ॥ २९७ ॥

शाईलविक्रीडिव

पदें जेथ कुल्लुन रेणु गळतां झालें सुगंधी पय
पृथ्वी यापरि मानसांत अवघें गेलें जयाचें घय ॥
आतां या डबक्यांत, वेडुळ जिथें कित्येक ते डुंबुडी
होरे सांग किती कडीण जगणें त्या राजहंसापरि
॥ २९७ ॥

गद्यार्थ— कमलें उमडून, त्यांतील रेणु गळल्यामुळें, ज्याचें पाणी सुगंधित झालें आहे, अशा मानस सरोवरात, पृथ्वी ज्याचें आयुष्य गेलें, अशा त्या हंसभेदघनें, आतां, अनेक वेदकांनीं ज्याचें पाणी डबळून सोडलें आहे, अशा एखाद्या डबक्यांत कसे जगायें ? सांगा; (कुले घेचली तेथें गोवऱ्या वेचावपाची दैवगतीनें पाळी आलेल्या थोराच्या सहानुभूतीनें कवि तळमळत आहे !)

अनुष्टुभ्

पकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ।
न सा वकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥ २९८ ॥

आर्यां

जी ये तळ्यास शोभा एक तिथें राजहंस असण्यानें ।
तीरीं सभोंवतीं एक सहस्र असुनी न ती कधीं येणें
॥ २९८ ॥

गद्यार्थ— एक राजहंस असण्यामुळें सरोवराला जी शोभा येते, ती, तीरावर भोंवतीं सहस्र वगळे असतहिं येत नाही !

अनुष्टुभ्

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।
रपते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥ २९९ ॥

अनुष्टुभ्

नीरजालंघृत जरी नीर सर्वत्र स्थापडे ।
अन्यत्र मानसावीण हंस-मानस ना जडे ॥ २९९ ॥

गद्यार्थ— कमलानीं सुशोभित असें पाणी (एकट्या मानस सरोवरातच आहे असें नाही) सगळीकडे आढळून येतें, परंतु हंस-मानस मानसाविना इतरत्र रमत नाही. (मानसाची इतर वैशिष्ट्ये इतरत्र कोठे आहेत !)

शोद्धता

कश्चिदेव समयं समागतं त्वां न रिस्मरति शब्दमनुजम् ॥
मानसे विद्मर हंस ! मानसे मा त्रिमुद्य पुनरस्य सौष्टम्
॥ ३०० ॥

रयोदता

येसि हंस ! जरि तू कधीतरी
पद्म नित्य तुजला स्मरे परी ॥
मानसीं विहर हंस ! मानसीं-
याचिया न परि सोड मैत्रिसी ॥ ३०० ॥

गद्यार्थ—हे हंसा ! तू कधी काळी येतोस, (व या पद्माचा उपभोग घेतोस, पण,) तरी हें पद्म सतत तुझे स्मरण करीत असतें; कधीच तुला विस्मरत नाही. तेव्हा तूहि (त्याच्या भावनेला योग्य प्रतिसाद देण्याचें कर्तव्य हें कर फी) मानगत विहार कर परंतु तो तसा करीन असता, मानसानून (मनानून) याच्या विपर्याया प्रेमाला दूर करू नकोस. (दुष्यताला शत्रुत्तलेच्या एखाद्या सखीनें बजावाचें इतकी ततोतत त्या परिस्थितीला जुळणारी, ही अन्योक्ति आहे. मानसासारख्या उच्चपदस्थानें म्हणजे राजाने सहज रानात गेल्यावेळीं एका वनकन्येचा उपभोग घेतला तेव्हामासून ती त्याचें सतत स्मरण करीत बसली. इकडे हा परत मानससरोवरात गेल्यावर त्या वनकन्येला त्यानें विसरून जाऊ नये इतरीच विचारीची अपेक्षा.)

●●●

वसंततिलका

स्थित्वा क्षणं पिततपक्षतिनाऽन्तरिक्षे
मातङ्गसङ्ग-कल्पना नलिनीं विलोक्य ।
उत्पन्नमन्युपरिवर्धरानिःस्वनेन
हंसेन साश्व परिवृण गत नलिन्याः ॥ ३०१ ॥

वसंततिलका

फैलावुनी क्षण, नमीं स्थित, पक्ष, हंस
पाहे गजें कल्पिता जधिं पक्षिनीस ॥
संतापुनी करित धर्धर निःस्वनात्तें
सोडी वळून मग साश्वच हंस तीतें ॥ ३०१ ॥

गद्यार्थ— हंसानें परत फैलावून, क्षणभर आकाशातच थांबून खाली पाहिलें, तो काळ्या हत्तीनें झुस्करून टाकलेली नलिनी, त्यास दिसली. तें दृश्य पाहून त्याला क्रोध येऊन तो सुरगुला पण (आपल्या दोर्बलाची जाणीव होऊन) विचारा बघ्यात पाणी आणून, बघून, त्या नलिनीला सोडून परत फिरला ! (पाळणीच्या वेळीं जीव बचावून पळून आलेल्या सडहो निवासितावर, स्थिरस्थावर क्षाल्यावर घरी परत जाऊन

पाहता, दलात्कारित यहलक्ष्मी पाहण्याची पाळी आली. सूड घेण्याची शक्तिहि नाही,—वितका पाणीदारपणाहि जाहीं; असा जाणिवेनें केवळ रडत रडत, त्या लक्ष्मीला सोडून त्यांना परत वळावें लागलें असतानाच्या, त्या परिस्थितीचें, ततोतत चित्र, या अन्योक्तिपारनें, कवीनें, या प्रसंगाची काही कल्पनाहि नसता रोकडें वर्षापूर्वी काढून ठेवाचें हें वेवढें आश्चर्य ? ●●●

शृङ्गाङ्गनाजमनोहरहारिगीतां
राजीवरेणुक्लणकीर्णपिशङ्गतोयाम् ॥
रम्यां हिमाचलनदीं प्रतिहाय हंस !

हे हे हताश वद का दिशमुत्सुकोऽसि ? ॥ ३०२ ॥

वसंततिलका

शृंगी मनोहर जिथें मधु गाति गीत
पद्मस्थ रेणु गळुनी जल पिंग जीत ॥
रम्या हिमाचलनदीस त्यजून हंस
हा हा हताश वद जासि कुण्या दिशेस ? ॥ ३०२ ॥

गद्यार्थ—शृंगाङ्गना जेथें मनोहर गुजारवाचें गायन करीत आहेत, कमलातला रेणु गळून बिच्यानलें पाणी पिंगट रगाचें झालें आहे, अशी हिमालयातून वाहणारी ही सुंदर नदी सोडून हे हंसा ! असा हताश होऊन दुसऱ्या कोणत्या दिशेकडे जाण्यास उत्सुक झाला आहेस ? (काय बरें या हताची व्यथा असेल ? त्याची प्रिया मानससरोवरात राहून गेली म्हणून असे असेल काय ? का मागील ३०१ च्या श्लोकातल्या प्रमाणें याची नेहमींची पक्षिनी दुसऱ्या कोणी काबीज केली असेल काय ? व त्यामुळे कै. शि. म. पराजपे याच्या एका गोष्टीतल्या, पारा वर्षांनीं घरीं परत फिरलेल्या, माणसाप्रमाणें,—“माझी शेती आता दुसऱ्याची झाली आहे. माझे घर आता दुसऱ्याचें झालें आहे. माझ्या शेतात आज दुसऱ्याचीं सुरें चरत आहेत. माझ्या घरात आता दुसऱ्याचीं पोरें फिरत आहेत” इत्यादि या इत्यानें उद्विग्न होऊन तर तो हंस दुसरीकडे निघाला नसेल ?)

●●●

शिक्षारिणी

तरी तोरोडूते कचिदपि दलाच्छादिततनु-
पतद्धारारासार गमय त्रिपमा प्रावृपमिमाम् ॥
निवृत्तायां तस्यां सरसि सरसोत्प्लुन्नललिने
स एव त्वं हंसः पुनरपि विलासास्त इह ते ३०३

शिवरिणी

दलें झांकोनी तू निजतनुख, तीरीं तरुवरी
महाधुष्टीचे हे काठिण दिन कंठी कुडतरी ॥
सरोनी ते, पयें सरासिं जाधि येतील फुलुनी
पुन्हां तो तू हंस प्रचुर तव लीला कर क्षणीं ॥३०३॥

गद्यार्थ— हे हसा, तीरावर उगवलेल्या कुडत्या तरी झाडा-
वर, पानांनीं आपले अग झाकून घेऊन, भयकर धो धो वृष्टीचे
पावसाळ्याचे, हे कठीण दिवस, कसे तरी काढ; हे दिवस
एकदा संपून गेले, व पुन्हा सरोवर उमललेल्या सरस कमलांनीं
मरून गेलें, कीं, पुनरपि तोच तू हंस पुन्हा तेच आपले विलास
खुशाल कर. (सरोवरच केव्हाना केव्हा तरी आपसि येतात व
पाडवाच्या प्रमाणें अज्ञातवासात सुद्धा दिवस काढावे लागतात.
म्हणून सर्वांनीं त्या प्रसंगाना तोंड देण्याची तयारी ठेवावी; पण,
मविष्याच्या विषयी आशावाद सोडू नये.)

शाईलविक्रीडित

य सन्तापमपाकरोति जगतो यथोपकारक्षमः
सर्पेषाममृतात्मकेन वपुषा प्रीणाति नेत्राणि यः ॥
तस्याप्युन्नतिमम्बुदस्य सहसे यत्र त्वमेतावता
वर्णेनैव परं मरालधवलः कृष्णश्रिजैरसि ॥ ३०४ ॥

शाईलविक्रीडित

पृथ्वीला उपकारकारक, सदा, संताप जो घालवी
सर्पांच्या, अमृतासम स्वतनुनें नेत्रांस जो तोपवी ॥
साहे उन्नति ना मुळीं तुज, अशा त्याही घनाची जर
वणें केवळ शुभ्र, हस ! अससी; काळा कृतीनें तर ३०४

गद्यार्थ— (पावसाळ्याचे दिवस व त्यामुळें मेघ वर आका-
शात येणें या गोष्टी ह्याला अग्रिय असतात, कारण पावसा-
वाढवानीं, तळ्यातल्या कमळाचा सत्पानाया होऊन, हसाचें

विलासस्थळच नाहीसं होतें ही पार्श्वभूमि.) जो मेघ जगताच
ताप नष्ट करून मोठे उपकार करतो व अमृतमय आपल्या
वेदाच्या दर्शनानें सर्वांच्या नेत्राचें पारणें फेडतो, अशा मेघाची
सुद्धा उन्नति (वर आकाशात येणें) जर तुला सहन होत नसेल,
तर हे हसा ! तू केवळ वर्णानें तेवढा शुभ्र, व प्रत्यक्ष कृतीनें
मान काळा आहेस, असेच म्हणणें प्राप्त आहे. (जगाचें हित
होत असता त्याच घटनेत क्वचित् कुण्या व्यक्तीचें चहित
होण्याचा समव असतो; अशा वेळीं “पुष्कळाचें पुष्कळ हित”
या तत्वाला धरून त्या व्यक्तीनें त्या घटनेचा व्यक्तिगत
दृष्ट्या द्वेष न करता, उलट स्वागतच करावें, हें सांगण्याचा
हेतु.)

हिमाचलान्योक्ति

श्यायं

तरुकुलसुषमापहरा जनयन्तीं जगति जीवजातात्मिम् ॥
केन गुणेन भवानीतात ! हिमानीगिमां वदसि ? ॥ ३०५ ॥

श्यायं

नाशी जो तरुसोभा, अतिपीडा वेद सर्वा जीवांसी ॥
तो हिमपुज हिमादे ! कृपया गुणास्तव शिरीं सदा
धरिरी ॥ ३०५ ॥

गद्यार्थ— हे हिमालया ! जो सर्व तरुसुदायाचें सौंदर्य
हरण करतो, आणि, अखिल जीवसृष्टीला अत्यंत पीडादायक
असतो, असा तो हिमसंचय, त्याच्यातल्या कोणत्या गुणाला
माळून, तू आपल्या शिरावर सतत धारण केला आहेस ?
(चमत्कारिक तर रचरच, पण पुष्कळ मोठे लोक, एखाद्या
दुर्जेनाशीं घनिष्ठ सनध ठेवताना आढळतात. त्याचें गूढ कारण
काय तेंच शिवि निगारीत आहे.)

प्रकरण ४८ वें

शोक, विलाप, आर्तोद्धार

- (१) अजविलाप (२) परित्यक्त सीतेचे उद्धार (३) परित्यक्त अयोध्या नगरीचे उद्धार
(४) जगन्नाथाचा भामिनीस्तन विलाप (५) रतिविलाप.

श्लोक १ ते ३७ पर्यंत रघुवशातल्या आठव्या सर्गातील अज्ञाचा विलाप व त्याचें सातवण याचें मापानर आहे. अज्ञ हा रघुराजाचा मुलगा. स्वयंवरपद्धतीने त्याचें इद्रुमतीशी लग्न झालें व अत्यंत प्रेममय सत्कार होऊन त्यांना एक पुत्र झाला, तोच दशरथ तो लहान असताना, अचानक एक दिवस, हे पति पत्नी विहारमग्न असता, आकाशातून चाललेल्या नारदांच्या वीणेवरील पुष्पमाला तिच्या अगावर पडताचणी, तिचे प्राण तिळा सोडून गेले. इद्रुमति ही मूळची स्वर्गीय अप्सरा वृणविदूची तपश्चर्या भक्त करण्याचा तिनें प्रयत्न केला म्हणून, त्यान, तू मानवी स्त्री होशील असा तिळा घाप दिला, पण मग तिनें क्षमायाचना केल्यावर उक्षा प दिला कीं, स्वर्गीय पुष्पे तुझ्या अगावर पडताच तू मानवदेहातून मुक्त होऊन पुन्हा स्वर्गांत जाशील. अज्ञाला हे माहीन नहों. तं आपल्या निकालदशी बुद्धीनें जाणून, वसिष्ठमुनींनीं आपल्या शिष्याकरवीं अज्ञाला तें सव सांगून त्याचें सातवण केलें. अज्ञानें पत्नीवरोवरच प्राणत्याग करण्याचा विचार सोडून, मुलाच यथायोग्य सवर्धन करून, प्रायोपवेशन करून, मग तोहि स्वर्गांत गेला व पुन्हा इद्रुमतीशीं त्याचें मीलन झालें.)

वेताळीय

विललाप स वाष्पगद्गद सहजामय्यपहाय धीरताम् ॥
अभितप्तमयोऽपि मार्यं भजते नैव कया शरीरिषु ॥ १ ॥

वसतविलका

सोडोनिया सहज धैर्यहि, अतरात
होऊनि गद्गद रडे अज्ञ तो नितान्त ॥
संतप्त लोहहि भजे मुद्रुताच साची
घाता कशा करणे मग मानवाची ? ॥

गद्यार्थ— अर्गीचें जन्मजात धैर्यहि सोडून, अडरुनीं गद्गद असा अत करणानें, अज्ञानें विलाप केला तापलें म्हणजे (लोखनासारकें) लोखंड सुद्धा मज होतें, मग, मानवाची कया काय ?

वेताळीय

कुसुमान्यपि गात्रसङ्गमात्प्रभन्त्यायुरपोहितु यदि ॥
न भविष्यति हन्त साधन किमिवान्यग्रहरिष्यतो मिये ॥ २ ॥

वसतविलका

पुष्पे मृदुहि, ठरलीं तनुसंगतींत
प्राणापहार करण्या जर हो समर्थे ॥
होई न काय दुसरें मग त्या विधीला
संहारसाधन नरा प्रहराचयाला ? ॥ २ ॥

गद्यार्थ— देहाचा स्वयं शांत्यावारणानें, पुलेंहि जर माण हरण करण्यास समर्थ ठरलीं तर, (माणसारक) आघात करण्याच्या कार्मी, विधीला, आणखी दुसरें काय काय, साधन म्हणून वापरण्यास उपयोगी होणार नाहीं ? (हें कोण सांगू शकेल ? सहायक साधन कोणतें व्हायें याला अतच राहिला नाहीं.)

वेताळीय

अथ वा मृदु वस्तु हिंसितु
मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ॥
हिमसेऋविपचिरत्र मे
नल्लिनी पूर्वनिदर्शन मता ॥ ३ ॥

वसंततिलका

किंवा, विनष्ट करण्या, यम हा, मृदूस
योजून अन्य मृदुवस्तु, करी प्रयास ॥
आधी उदाहरण जाणित मीहि यास
पावे हिमें मृदुहि, कीं नलिनी विनाश ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—अथवा (या उदाहरणावरून असेच म्हणणें माग
पडतें कीं,) एखाद्या मृदु वस्तूचा विनाश करण्यास, यम, हा
दुसरी मृदु वस्तु, हेंच शस्त्र वापरून, प्रयत्न करतो; या प्रकाराला
एक उदाहरण सुद्धा मला आधीच ठाऊक आहे; तें हें, कीं
हिमासारख्या अत्यंत मृदु वस्तू (तितक्याच मृदु) कमलवेलीचा
नाश घेला जातो

वैतालीय

स्रगियं यदि जीवितापहा
हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ? ॥
विषमप्यमृत कश्चिद्भवे—
दमृत वा निषमीधरेच्छया ॥ ४ ॥

वसंततिलका

हा हार जीव हरण्या जर का समर्थ
वर्क्षी धरूनहि मला न वधी किमर्थ ? ॥
होई कधी विपहि तें अमृतासमान
ईशेच्छया अमृत हेंहि विपासमान ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—हा पुष्पहार जर (खरोखरच, व निरपवादपणें)
भाग्यातक म्हणावा, तर मी तोच माझ्या छातीवर ठेवला तरी
मला को ठार मारोय नाही ? (यावरून इतकच उरते कीं—)
अरुणेश्वराचीच तरी इच्छा असली तर केव्हा केव्हा विपास
सुद्धा अमृत होऊन जातें व अमृतापेहि विष होऊन जातें

वैतालीय

अथ वा मम भाग्यविक्रयदशनिः कल्पित एष वेधसा ॥
यदनेन तर्हने पातितः क्षयिता तद्विदुपाथिता लना ॥ ५ ॥

वसंततिलका

हारास याच, अथवा, मम दग्धद्वैवं
हा ! वस्त्ररूप विधिने दिथले असाथें ॥
यांने समाश्रयतरु मज पाडिलें न
शाखाभिता परि लता वधिली म्हणून ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—विवा (असें म्हणावें लागतें कीं—) माझेंच
द्वैव पुढकें, त्यामुळें ब्रह्मदेवानें या हाराला वस्त्राचें रूप दिलें
असाथें, कारण यांने (हुबहुच वस्त्रांने करावें तसे) आश्रयतरु
जे मी त्याला न पाडता, त्या वृक्षाच्या शाखावर आश्रय
घेतलेल्या वेलीलाच तेवढें मारलें !

वैतालीय

कृतवत्यसि नावधीरणामपराधेऽपि यदा चिरं मयि ।
कयमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिम न मन्यसे ? ॥ ६ ॥

वसंततिलका

केले सदैव अपराधचि मी तरीही
सावक्ष तूं मज कधीं रसलीस नाही ! ॥
आतां अचानक, निरागसशाहि मातें
जे सांग, ना गणिसि भाषणपात्र कां तें ? ॥

गद्यार्थ—मी तुझे नेहमीच अपराध करीन आलों, तेव्हाहि
जर तू माझी अपराध करून, कधीं रसून, अबोला परला नाहीस,
तर आतां एकाएकी, निरपराध असा या मला, समापणपात्र
समजत नाहींशी कशी शकलीस ? (काय कारण असावें ?)

वैतालीय

धनमस्मि शठ शुचिस्मिते ! निदित कतमसलस्तव ॥
परलोकमसनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गताऽसिमाभितः ॥ ७ ॥

वसंततिलका

स्वगांत जासि पुनरागमनाविहीन
दग्धं न एक पुस्ततां मज, यावरून ॥
शुद्धस्मिते ! मज गमे जणुं काय तूं
खोटाच मत्प्रणय, मी शठ त्रास घाटे ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—हे शुद्धस्मिते ! मला एका शब्दानें सुद्धा न
विचारता, न पुस्ततां, इथून रंगीत गेलीस— आणि गेलीस
तीहि कायमची, (परत न येण्यासाठी,) यावरून मला वाटतें
कीं, मी खरोखर दागी आहे व माझे प्रेमाहि जोडें आहे असेंच
तुला वाटत असेल पाहिजे.

वैतालीय

दयितां यदि तादन्वगादिनिवृत्तं किमिदं तथा विना ? ॥
सहतां हतजीपित मम प्रजलामाहमृतेन वेदनाम् ! ॥ ८ ॥

वसंततिलका

होता तिला अनुसरूनचि नीट गेला
पेसा फसा परतुनी तिजवीण आला ? ॥
चांडाळ जीव मम ! मी वदतों तयातें-
“ घे सोस आत्मकृत घोरचि वेदनातें ” ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—हे माझे प्राण, त्या माझ्या प्राणप्रिय दयितेच्या पाठोपाठच (क्षणभर नीट) गेले होते; पण फा, कसे, कोण जाणे, तिला न घेताच परत आले ? असल्या या चांडाळ माझ्या जीवाला आपल्याच कृत्यांनी ओढवून घेतलेल्या घोर यातना, दैव म्हणावें सोशीत

वैतालीय

सुरतश्रमसमृत्तो मुखे
भ्रियते स्वेदलोवद्रमोजपि ते ॥
अथ चास्तमिता त्वमात्मना
विगिमा देहघृतामसारात्मा ॥ ९ ॥

वसंततिलका

जे स्वेदविंदु धडुनी सुरतांत, धाले
अद्यापि ते तव मुखीं दिसतात याले ! ॥
गेलीस तूंच परि घेउनिया स्वतातें
धिकार चचल अशा नरजीवनातें ! ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—सुरतव्रीडेच्या थकव्यामुळे जमलेले थोडेसे स्वेद विंदु मुझा अद्यापि तुझ्या मुखावर दिसत आहेत आणि इकडे कथतों तों तू स्वताला घेऊन उतर झालीस ! धिकार असो या नरदेहाच्या चाचल्याला !

वैतालीय

मनसाऽपि न प्रियि मया
वृतपूर्ने तप किं जहासि माम् ? ॥
ननु शब्दपतिः क्षितेरह
त्वयि मे भावनिबन्धना रति ॥ १० ॥

वसंततिलका

केले कधीं न तव अप्रिय मीं मनोही
जाशी कशी त्यजुनि तूं मज मे तशीही ? ॥
मी शब्दमान पति या क्षितिचा, परतु
मत्प्रेमभावबद्धबंधन एकली तू ॥ १० ॥

गद्यार्थ—मीं, यापूर्वी, कधींहि तुझ अप्रिय, मनानेहि केले नाहीं, तरी तू मला कशी सोडून चाललीस ? (मी पृथ्वीचा पति आहे म्हणून तिला सवत समजून, आपल्या प्रेमात वाटे-करीण आली, असे मानून, तू रागावली असशील, असें वाटवें, म्हणून तुला सांगतो तें नीट समजून घे मीं--) मी पृथ्वीचा पति आहे असे म्हणणें हें केवळ शब्दमात्र आहे (तो एक मायेचा अलंकार आहे) पण भावनेनें दृढबद्ध असे माझे प्रेम काय तें एकच्या तुझ्यावर आहे. ●●●

वैतालीय

कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्द्गुरुचस्तवालकाम् ॥
करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपातैतनशङ्किः मे मनः ॥ ११ ॥

वसंततिलका

हे भृंगनील, कुरळे, सुम गुंफिलेले
वायू जर्धीं हलधितो तव केश याले ! ॥
तो आणितो पुनरपी मम या मनास—
“ येणार तूं परतुनी ” असलीच आस ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—या तुझ्या, पुलांनी गुफलेल्या, कुरळ्या, भ्रमरा सारख्या रगाच्या, वेंसाना हलवणाऱा हा वारा, तू पुन्हा परत येणार, अशी आशा मनाला लावीत आहे. ●●●

वैतालीय

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विपादमाशु मे ॥
ज्वलितेन गुहागत तमस्तुहिनाग्नेरिव नक्तमोषधिः ॥ १२ ॥

वसंततिलका

तेन्हां प्रिये ! उडुनि जाशूत होइ तूणें
नेईं हरून मम चिचविपाद पूर्ण ॥
जैशा हिमालयगिरीवरच्या गुहांत
नक्तोपधी झळडुनी तम नाशितात ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—तेव्हा प्रिये ! लौकर जागी हो आणि तू आपल्या जागृतीनें (उपडलेल्या नेत्रांच्या तेजानें) माझ्या मनाची विपण्णता नाहीशी करावीत हेच युक्त— ज्याप्रमाणें हिमालय पर्वतावरील गुहांतल अंधार, नक्षीपथि, आपल्या तेजानें नष्ट करतात. (तद्वत्) ●●●

वैतालीय

इदमुच्छ्वसितालन मुखं तव विद्यान्तकथं दुनोति माम् ॥
निशि सुप्तमैरुपकूज विरताम्यन्तरपद्वदस्वनम् ॥ १३ ॥

वसततिलका

ज्या आननीं रळति चंचल दीर्घ केदा
बोले न ते तधि मला दुखवी मनास ॥
ज्यातील भुंग थनले निशी शब्दहीन
पेड्या अपूर्व मिटल्या कमलासमान ॥१३॥

गद्यार्थ—एखादे अपूर्व (सुंदर) कमल असावे, रात्री तें
मिटलेले असावे व त्याच्या आडल्या (अडकलेल्या) भुंगाचे
गुजार व थांबलेले असावेत— “प्रमाणे ज्या तुझ्या या सुखावर
तुझे पेश हलत खळत आहेत, अह, तें, बोलेनास झाल्यामुळे,
माझ्या मनाला चरका लावीत आहे. ●●●

वैतालीय

शाशिन पुनरेति शरीरी दयिता द्वन्द्वचर पतत्रिणम् ॥
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मादहे ॥१४॥

वसततिलका

मेढे पुनश्च रजनी अयुल्या शशीस
पक्षीण त्या सहचर अयुल्या नरास ॥
दोघास होइ विरहावधि सहा सधेणें
जाळी कसें न तव कायमचेंच जाणें ? ॥१४॥
किंवा (हे चिरकाल,)

गद्यार्थ—रजनी, आपला नाथ जो चंद्र त्याला पुन (एक
दिवसाच्या विरहानंतरच) जाऊन मेढते, चक्रवाकी, (रात्रीमुळे
विमुक्त झालेल्या) आपल्या सहचर चक्रवाकाशी (एक
रात्रीच्या विरहानंतर) पुन समीपिन होते (त्याचा विरहकाळ
अस व पुन पुन मल्ल होण्याची निश्चिती या दोन कारणाने
मुळे) त्या दोघाना (चंद्र व चक्रवाक याना) तो विरहाचा
मालावधि सहन करणें शक्य होत पण, येथे तू गेलीस ती
पुन्हा येणारी नसल्याने, हा तुला चिरकालीन विरह, मला दाहक
कसा वाटणार नाही ? ●●●

वैतालीय

नरपण्डनसस्त्रेऽपि ते मृदु द्रुयेत यदङ्गमर्षितम् ॥
तदिदं प्रियद्विप्यते कथं वदं वामोहं चित्ताधिरोहणम् ॥ १५ ॥

वसततिलका

घातून पल्लव नयें, रचिताहि शय्या
अगास ज्या मृदु तुझ्या सुपली सदा या ॥
वामोह, त्या सहन होइल केवि सार्ची
शय्या चित्तेपरिल सुफकि लाकडाची ? ॥१५॥

गद्यार्थ—कोंवळी कावळी पालवी अथरून केलेल्या शय्ये
वर मुद्रा तू अग टाकलेंस तर तुझी कोमल काया दुरत असे,
तिला आता हे वामोह ! चित्तेवर चढणें कस सहन होईल ? ●●●

वैतालीय

इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वा प्रयमा रह सखी ॥
गतविभ्रमसादनीरथा न शुचा नानुमृश्रतेर लक्ष्यते ॥१६॥

वसततिलका

जी तू पुन्हा न उठण्या निजसी सदाची
एकातिची प्रथम ही तव मिन काची ॥
संपुन साथ गतनाद अशी जहाली
शोकें तुझ्याच जणु मागुति हीहि मेली ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—तू पुन न उठण्याजोगी विरकालाची निजलीस
आणि एकागतली तुझी जी मेरला—सखी (तुझ्या विलासी
हालपार्ल्याच्या तालावर गाचणारी) आता मूक झाल्याने, जणु
काय, तुझ्या थोकांनं तुझ्या मागोमाग (सती गेल्यासारखी)
मल्ल पडली आहे (दोन नकार = एक होकार. शब्दय “ मेली
नाही असें नाही) ●●●

वैतालीय

कलमन्यमृतासु भाषित कलहसीपु मदासस गतम् ॥
पुपतीपु विलोलमीक्षित पवनाधूतलतासु विभ्रमा ॥
त्रिदिवो सुकयाऽप्यवेश्य मा निहिता सयमनी गुणास्त्वया ॥
विरहे तव मे गुरुव्यथ हृदय न त्ववलम्बितु क्षमा ॥१७॥

वसततिलका

देवोनिया मधुर भाषण कोकिलास
हृत्सीमर्थे गति मदासस ठेविलीस ॥
दृष्टी विलोल दिधलीस मृगागनास
लालित्य हींदि पवनें हलत्या लतास ॥
स्वर्गांतसुखा असुनि तू मम पाळजीनें
हे ठेविलेस गुण निश्चित दशतेनें ॥
अत्यंत घोर परि या विरहव्यथेत ।
आभ्यासण्यास हृदया मम हे न शक ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—तू आपली, मधुर वाणी कोकिलास
साक्षेरी गति, करूहरीत चाल हृष्टि हरिणीमत्से, आणि
लालित्य, हे वाच्यान हाळ्यावा गेलें, अथा त हेनें हे तुझे
दिविष गुण, स्वर्गाने जणुपाची तुला पाई झालेली अत्यंतसुदा,

माझ्या काळजीने (तुझ्या पश्चात् तुझी आठवण करून मन रमविण्याच मला साधन असावे, या विचाराने) तू त्या त्या वस्तूत वेगून गेलीस, (अशीच माझी रसोत्तर भावना आहे.) (तुझे कार्य तू वेगळ रसरे) पण तुझ्या विरहाने अत्यंत व्यथित झालेल्या या माझ्या हृदयाला आश्वासन देण्यास ते समर्थ नाहीत.

●●●

वैतालीय

मिथुन परिकल्पित त्वया
सहकारा फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसक्रिया
मनयोग्म्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥ १८ ॥

वसततिलका

आम्र, प्रियंगु लतिका, उभयास या तूं
गे कल्पिलेस मिथुनासमची, परंतु ॥
त्यांचा तुवां न करताच विवाह काते !
किंवा (त्यांच्या, स्वयं न करतां शुभमंगलातें)
गेलीस तूच मिथुनी, वद योग्य का तें ? ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—हा आम्रवृक्ष व ही प्रियंगु लता, या दोघाना, तू स्वता वर बंधू अस जोडपे ठरविलस, आणि आता याचें शुभमंगल न उरकता तूच इथून निघून जावेंस हें काहीं युक्त नव्हे.

●●●

वैतालीय

कुसुम कृतदोहदस्त्वया
यदशो-मोऽयमुदीरधिष्यति ॥
अल-रामरण कथ नु त—
तप नेण्यामि गिनापमाह्यताम् ? ॥ १९ ॥

वसततिलका

केलेस दोहद जया निज तूं पदानीं
येई अशोक जधिं तो कुलुनीं कुलानीं ॥
त्याचीं फुलें अलकभूषणयोग्य पेशीं !
अर्पू तयें तुज मृताजलि मीच पेशी ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—तू स्वता (स्वताच्या लत्ताप्रहारांन) ज्याचे दोहाळे पुरविलेस (अशोकाला तरण सु-दीनें डाव्या पायांन लत्ताप्रहार केल्यानें फुलें येण्याचे मोठे काव्यमय दोहाळे लागतात, अशी

संस्कृत कविकल्पना आहे !) तो अशोक वृक्ष आता जेव्हा (तुझ्या पश्चात्) फुटून बहराल येईल, तेव्हा त्याचीं जीं फुलें, तुझ्या केशाना अलकृत फरण्याच्याच योग्यतेचीं, त्याच फुलांनीं तुझ्या मृतोत्तर नियंतनी अजलि मी कशी देऊ ? (ब्याला तू लत्ताप्रहार केलास त्याचीं फुलें तुझ्या डोक्यावर ! असा विरोधाभास यात नसेल ना ?)

●●●

वैतालीय

स्मातेय सशब्दनुपुर चरणानुप्रहमन्यदुर्लभम् ॥
अमुना कुसुमाश्रुर्षिणा त्वमशोनेन सुगान्नि । शोच्यसे ॥ २० ॥

वसततिलका

अन्यास दुर्लभ नि नूपुरशब्दसंगें
लत्तारूपाच तव ती स्मरुनी जणूं गे ॥
पुष्पाश्रु वर्षित, तुझ्यास्तव हा अशोक
हा ! हाय ! आज करितो जणूं काय शोक ॥ २० ॥

गद्यार्थ—कुसुमा शरणा दुर्लभ, पैत्रणाच्या तालावर तू त्याच्यावर केलेली चरणकृपा (लत्ताप्रहार) जणू काय आठवून (वृताश्रुदीनें की काय !) हे सुदरि ! अशोक, फुलाचे अश्रु दाळीत तुझ्यासाठीं शोक करीत आहे (अशोक शोक करतो हा विरोधाभास.)

●●●

वैतालीय

तन नि श्रिसितानुकारिमिर्बकुलेरर्धचिता सम मया ॥
असमाम्य निलासमेखला किमिद किन्नरकण्ठि सुष्यते ? ॥ २१ ?

वसततिलका

त्वच्छासतुल्य सुरभी वकुळी फुलानीं
तूं मीहि अर्ध तिजला रचिली असोनी ॥
गे त्या पुरी न करता रतिमेजलेसी
का होंपलीस वद किन्नरकण्ठि पेशी ? ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—तुझ्या उच्छासाचें अनुकरण करणाऱ्या (तिजक्या सुगंधी असणाऱ्या) वकुळीच्या फुलांनीं, तू व मी दोघे मिळून गुफताना अर्धी राहिली, ती तुझी विलास मेरला, पुरी न करताच, हे किन्नरकण्ठि ! अशी कशी शोभी गेलीस ?

वैतालीय

समदु खसुख सखीजन प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽपमात्मज
अहमेकरसत्तायापि तेव्यनसाय प्रतिपत्तिनिष्ठुर ॥ २२ ॥

वसततिलका

दु खीं सुखीं सम, सख्या तुजला असून
अन् पुत्र हा प्रतिपदा शशिन्या समान ॥
मी एकनिष्ठ पति येथ असून, सांगे
त्वद्बृत्ति हेकट कडोर अशीच कां मे ? ॥२२॥

गद्यार्थ—दुःखाचा प्रसंग असो, सुखाचा असो, दोन्ही परिस्थितींर सम वृत्ति ठेवणाऱ्या (दोन्ही स्थितींत प्रेम कायम ठेवणाऱ्या) अशा सख्या (तुला लाभत्या आहेत,) आणि प्रतिपदेच्या चंद्रामाणां (उत्तरोत्तर कलाकलांनी वाढत जाणारा) असा पुत्र (तुला देवाने दिलेला आहे,) मी हा तुझा पति एक निष्ठ, (केवळ तुझ्यावरच मेम करणारा,) असे सर्व असताना तुझी वृत्ति (परत न येण्याची) हद्दी निघुर का बरे ? ॥२२॥

वैतालीय

धृतिरस्तमिता रविश्च्युता पिरत गेयमृगुनींरुत्सर. ॥
गतमाभरणप्रयोजन परिशून्य शयनीयमथ मे ॥२३॥

वसततिलका

गेली गळून धृति, तें रतिसाप्य गेले
थांबोनि गान, ऋतु उत्सवहीन झाले ॥
आभूषणास मुळिं हेतु तुरेच काहीं
शून्याहि शून्य बनली मम आजला ही ॥२३॥

गद्यार्थ—माझ धैर्य गळून गेले रतिसुख सवले, गायन थांबले, त्या त्या ऋतु योग्य ते उत्सव आता कसचे करणार ? अलंकाराचे आता प्रयोजनच उरल नाही. माझी शून्या आज शून्य झाली आहे. ॥२३॥

वैतालीय

गृहिणी सचिः सखी मिथ-
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ॥
करुणाविमुखेन मृग्युना
हरता त्या वद किं न हे हृतम् ॥२४॥

वसततिलका

एकांतिषी सहचरी, गृहिणी, सुमत्री
जी लाडकी ललिते सर्वे कलात छात्री ॥
तुलें अक्षरा, हृदयिया अतिनिष्ठुरानें
नेले न काय मम, सांग सते यमानें ? ॥२४॥

गद्यार्थ—माझी गृहस्वामिनी, मनी, एकातातली सहचरी, ललित कलात माझी आवडती शिष्या, अशा तुला ओढून नेण्यात, मृग्युने माझे काय नेल नाही, तें सांग (एवंच नेल.) ॥२२॥

वैतालीय

मदिराक्षि मदाननार्पित मधु पीत्या रसवत्कथ तु मे ॥
अनुपास्यसि बाष्पदूषित परलोभोपगत जलाञ्जलिम् ॥२५॥

वसततिलका

मी मन्मुखें मधुर मद्य तुला दिलें तें
प्राशून ह्याय ! परलोभगताच काते ॥
अधूमुळें मम, मलीन, इथून देतां
कैसा जलाञ्जलि पिशील डुरुन आतां ? ॥२५॥

गद्यार्थ—हे मदिराक्षि ! मी माझ्या मुखांन तुझ्या मुखात घातलेलें मधुर मद्य पिऊन, (त्याची चय ताडात अघतां) आता मागून, माझ्या अक्षुनी गढूल व धार झालेला, व इथून परलोभ कात तुझ्याकडे पाठविलेला जलाञ्जलि तू कसा पिशील ? (ती रुचि आणि तें सानिध्य, आणि आता ही अरुचि व हें अंतर !) ॥२५॥

वैतालीय

विभवेऽपि सति त्याया मिना
सुखमेतानदजस्य गण्यताम् ॥
अहृतस्य विलोभगान्तरै-
र्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रया ॥२६॥

वसततिलका

माते सुवैभव असून तुझ्या मिना तें
मत्सौम्य हें वध सते ! इतुकेंच होते ॥
अन्यामिषे नित अलुच्य अशा अजाते
सारे जमीं विषय मे त्वदधीन होते ॥२६॥

गद्यार्थ—माया पुष्कळ वजन भगले तरी तुझ्यावाचून माझे या अजात, सुख इ वंचेच होते. दुःखाना भोगण्याहि आणि पाना कडी न पहिलेच्या, शाहट न झालेच्या अशा, माते, एवंच विषय, हे इतकेंच ! वेपथ तुझ्या स्वाधीन होते. (प्रत्येक विषयसुख तुझ्यासमर्पितच मी घेऊ शकत नव्हते. तुझ्यावाचून त्या सुगोडरें सुगन्धक नष्ट झाले आहे) ॥२६॥

वैतालीय

विलापनिति कोशलाधिपः
करुणार्थप्रथितं प्रियां प्रति ॥
अमृतोत्पृथिवीरहानपि
स्त्रुतशाखारसवाष्पदूषितान् ॥ २७ ॥

वसंतविलका

जेव्हां असेच करुणातरेवें प्रियार्थ
तो कोशलाधिप विलाप घसे करीत ॥
टाकी स्वपार्श्वगत सर्व तरू करून
शाखारसाधु गळुनी जणु कीं, मलीन ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—कोशलाचा राजा तो अज, आपल्या प्रियेस्तव
अशा तऱ्हेनें अत्यंत करुण अर्थातें गुफलेले विलाप करीत
असता, त्यानें, त्याच्या आच्छाज्ज्या झाडाना सुद्धा रडवून,
त्याचे टपटप गळणारे शाखारस हे जणु जे अशु, त्यानीं मलीन
करण सोडलें !

वैतालीय

अथ तस्य कथंचिदङ्कृतः
स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ॥
विससर्जे तदन्त्यमण्डना—
मनलायागुरुचन्द्रनैधसे ॥ २८ ॥

वसंतविलका

अक्कावरून पतिच्या, मग सुंदरी ती
कैशीतरी स्वजन हे उचवून नेती ॥
तो अन्त्यमंडनचि हार तिच्या गळ्यात
अग्नी दिला अगुरुचंद्र सर्पगांत ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—मग, मोठ्या कष्टाने, आसबाचवानीं त्या सुंदरीला
त्याच्या माडीवरून उचवून नेले व (ज्या पुष्पहाराने तिला
मरण आले) तोच हार प्रेनुगुमार म्हणून, तसाच तिच्या
गळ्यात ठेवून, अगुरु, चंद्र, असे सर्पण असलेल्या अग्नीत
तिचे विसर्जन केले.

वैतालीय

प्रमदामनुसंस्थित. शुचा
नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ॥
न चकार शरीरमग्निसा—
सह देव्या, न तु जीविताशया ॥ २९ ॥

वसंतविलका

“ शोकं मरे नृप असूतहि पल्लिमार्गे ”
निंदेस या भिउनि केवळ, पल्लिसंगे ॥—
देहास अग्निस दिलें न अजें स्वताच्या
लोभें मुळीं न परि तें निजजीविताच्या ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—“ राजासारजा राजा असून वायलीच्या शोकाने
तिच्या मार्गोमाग मेला ” अशी आपली निंदा घडू नये, यान
केवळ हेतूनें अजाने आपला देह आपल्या त्या राशीसह अग्नीस
अर्पण केला नाहीं ; बगण्याच्या इच्छेनें नव्हे.

× × × ×

(मूळ रघुवशातील पुढील १० श्लोकस्त वशिष्ठ मुनीनीं अंत-
र्शानानें इदुमतीची पूर्ण कथा जाणली, ती आपल्या शिष्याला
अजाकडे पाठवून त्याचेकडून सांगितली. व त्याचे शोबर्त आश्वा-
सनाथ जे उपदेशे शोडक्यात (लघुसदेशपदा सरस्वती) केला
तो तेवढा पुढें भाषांतरित केला आहे -)
वसिष्ठशिष्य अजास म्हणतो—

वैतालीय

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमापुस्थिता ॥
वसुधैवमवैक्ष्यता त्वया वसुमत्या हि नपाः कलत्रिणाः ३०

वसंतविलका

चिंता पुरे ' मरण ' या विपयांत चिंतीं
जन्मे तया अटळ होत जर्गी विपत्ति ॥
आतां विचार कर तूं क्षितिचा मनांत
पृथ्वीमुळेंच नृप होति कलत्रघत ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—तेव्हा आता तिच्या मरणाविषयीची चिंता पुरे
कर. जे जे जन्माला आले त्याला त्याला सकट, मरण हे अपरि-
ह्रायेंच आहे. आता तू (त्या मानवी पत्नीचा विचार सोडून)
(पार्थिव पत्नी) पृथ्वी हिचा विचार कर, कारण राजे हे पृथ्वीमुळेंच
उत्प्रे कलत्रघत असतात. (त्याच्या भूपति, पृथ्वीपति, क्षितिपति
इत्यादि नावातच तो अर्थ आहे.)

वैतालीय

उद्ये मद्रवाच्यमुज्झता श्रुतमानिष्कृतमात्मनस्तया ॥
मनसस्तद्रुपस्थिते ज्यरे पुनःकलीनतया प्रनाश्यताम् ॥ ३१ ॥

वसंततिलका

तू स्वोदर्यो न मदर्निदित जाह्लास
संस्कार संयत असा नित दायिलास ॥
आतां जर्घी ज्वर बुड्या दद्यास भाजे
होवो पुन्हां प्रकट पौरुष पूर्ण तेजें ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—तू उदयोन्मुख असताना (वेमवास चढत असताना)
तू गर्विष्ठ आहेस अशी निंदा ज्याकडून स्वभाव ओढवून घेतली
नाहीस (उलट) अतिशय सयमानें स्वताचें शिध्दण, संस्कार,
प्रकट केलेस. आता बुड्या मनाला हा (पत्नीमरणाचा) ताप
जळीत असता, पुन्हा तू आपल्या पौरुषानें उजळून ऊठ. ●●●

वैतालीप

रुदता कुत एव सा पुनर्भ्रंशता नानुमृताऽपि लभ्यते ॥
परलोकाजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ३२ ॥

वसंततिलका

लामे कुडून तुज ती रुडसी तरीटी ?
मैलास मागुति, तरी मिळणार नाही ॥
लोकांतरास रिचतां, अवच्या नरातें
कर्मानुसार गति भिन्नपथेंच नेते ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—अरे, ती तुला रडून तर बुडून मिळणार म्हणा,
पण अमर्त्या तिच्या मागोमाग प्राणार्पण केलेंस तरी ती तुला
प्राप्त होणें शक्य नाही. कारण परलोकीं जाणाऱ्या प्राण्यानी
गति त्यांच्या त्यांच्या कर्मांनी, निरनिराळे मार्ग धरितात. ●●●

वैतालीप

अपशोरमनाः कुटुमिनीमसुगृहीष्य निगपदक्षिभिः ॥
स्वजनाशु किलातिसतत दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ३३ ॥

वसंततिलका

पत्नीवरी कर अनुग्रह, तूं त्यजून
चित्तस्थ शोक, तिज अन्वयिणी करून ॥
अशु प्रदीर्घ अति ढाळिति धषु जे, ते
होतात दाहक, असें म्हणता, मृतातें ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—मनाला शोक काडून टाकून, पत्नीचा अन्वयिणी
करणानें तिच्यावर अनुग्रह कर. मृगचे आशिट, जर, अति
दीर्घकालपर्यंत त्याचेसाठी अस्व टाळलील, तर, ते अस्व त्या
मुनाला दाहक होऊन असे मृत सांगतात. ●●●

वैतालीप

मरण प्रकृतिः शरीरिणा विवृतिर्जीवितमुच्यते सुषै ॥
क्षणमप्यतिष्ठते श्वसन्वदि जन्तुर्ननु लाभानसौ ॥ ३४ ॥

घाटे बुधां “ प्रवृत्ति मृत्युच मानवाची
देहास या विवृति जीवन हीच साची ॥
राहे कुणी क्षणहि यामधुनी जगून
तोही तयास बहुलाभ वसेंच जाण ” ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—ज्ञाते म्हणतात कीं, “ मृत्यु हाच प्राण्याचा मूलस्वभाव
आहे व जीवन हीच खरोखर विवृति आहे. तेव्हां अशा
स्थितीत कोणी क्षणभर जरी जगून राहिला तरी त्याला खरोखर
भला झाला असे त्यानें मानावें. ” ●●●

वैतालीप

अवगच्छति मृदचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ॥
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुरालद्वारतया समुच्छतम् ॥ ३५ ॥

वसंततिलका

मृदास संतत निजप्रियनाश घाटे
कीं एक शल्य हृदयीं नव योचलें तें ॥
नाचेंच तें उपटिले स्थिरधीस घाटे
उद्घाटलें कुराल दार म्हणे तयातें ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—आपल्या प्रिय व्यक्तीचा मृत्यु, हें आपल्या हृदयात
नवेंच शल्य बोनलें अग मूर्ख मानतो. तर उलट स्थिरबुद्धीचा
पुरुष, त्या मृत्युसुद्धेंच, शोकाकारण असे एक शल्य उपटलें
जाऊन, फण्याणोचें दारच उपडलें गेलें अग समजतो. (पुढें
श्लोक ३९ पहा) ●●●

वैतालीप

स्वशरीरशरीरिणाजपि
श्रुतसयोग्रिपर्ययौ यदा ॥
भिरहः क्रिमिमानुनापये—
दद वाहीर्भिर्गयीर्भिपधिनम् ॥ ३६ ॥

वसंततिलका

स्वामी स्वदेहगत, देह, निपुक्त युक्त,—
होणार हें जर असे सगळें प्रतीत ॥
सुगुप्त घाहगतवस्तुनियोग होतां
होई फस्ता मग घडे अनुताप चिंता ? ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—जर प्रत्यक्ष हें स्वताचें शरीर व त्याचा (शरीर) स्वामी (आत्मा) याचा मुद्रा संयोग होतो, व, वियोग होतो, ही गोष्ट प्रत्येकाला माहीत आहे; तर मग, बाह्य वस्तूच्या विरहाने मुशाला कुटून हळहळ वाटेला, सांग.

वेताळीय

न पृथग्जननच्छुचो वश
वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि ॥
दुमसानुमना किमन्तर
यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चला ० २ ३७ ॥

वसंततिलका

साधारणासमच्चि होउन शोकचिच
हे श्रेष्ठसंयम ! तुला रडणें न युक्त ॥
झाडें गिरी उभयही सुदृतांच वात
रे ह्यालतील तर अंतर काय त्यांत ? ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—हे सयमी पुरुषातील श्रेष्ठ ! दुःसत्या, सामान्य, इतरे जनाप्रमाणें, शोकाच्या अर्थात होणें तुला शोभत नाहीं. जर वाऱ्यामुळे, झाडें व पर्वत दोन्ही हळू लागले, तर त्याच्यात अंतर तें काय ?

अजविलाप समाप्त.

अनुपुंड्रम्

पूरोत्पीडे प्रवाहस्य परीराह प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदय प्रलापैरेव धार्यते ॥ ३८ ॥

कायां

जाता प्रवाह तुमुनि, निचरा करणें उपाय हा त्याला ।
अधुयिमोचन करुनी शोक तसा सह्य होई हृदयाला ३८

गद्यार्थ—प्रवाह अडल्यानें, तुला शाखा असता, त्याचा पाठ फोडून वेऊन, निचरा करणें, हाच त्यावर उपाय, त्याच प्रमाणें शोकानें प्रसुब्ध झालेल्या हृदयाला, अधुमोचन करण्यानें, तो सहन करावा येतो.

अनुपुंड्रम्

यानत कुर्वते जन्तु सवधानमनस प्रियान् ।
तागतोऽपि मिलिख्यन्ते हृदये शोकशङ्कम् ॥ ३९ ॥

अनुपुंड्रम्

मनाला प्रिय संबंध करावे जितुके नरें ।
तद्दृढीं खोदिलीं जातीं शोकाचीं तितुकीं घरें ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ— मनुष्य, आपल्या हृदयाला प्रिय वाटणारे, जितुके जितुके, सबंध जोडीत असतो, तितुकीं तितुकीं, शोकाचीं घरें त्याच्या हृदयात खोदिलीं जातात

उपजाति

शीलानि ते चन्दनशीतलानि
श्रुतानि भूमीतलविश्रुतानि ॥
तथाऽपि जीर्णो पितरानफ्रस्मा-
द्विहाय हा वस ! कथ गतो ऽसि ॥ ४० ॥

उपजाति

त्वच्छ्रील हें चन्दनशीत होतें
विख्यात लोकीं श्रुतही तुजें तें ॥
तरी अकस्मात् पितरास जीर्ण
हा ! वत्स ! गेलास कसा त्वजून ? ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—(कोणी वृद्ध आईबाप आपल्या मृत पुत्राबद्दल शोक करित आहेत—) तुजें शील हें चन्दनासारखे शीतल होतें, तुझी विद्या सर्व जगत प्रसिद्ध होती अशा स्थितीत हे वत्सा ! या तुझ्या वृद्ध मातापित्यास अचानक सोडून कसा रे गेल्यास ?

वसंततिलका

आदाय मसमखिल स्तनवर्जमडंगा
न्मा मुञ्च वागुरिक यामि कुरु प्रसादम् ॥
सीदन्ति शष्पकलपप्रहृषणमभिज्ञा
मन्मार्गवीक्षणपरा शिशानो मदीया ॥ ४१ ॥

वसंततिलका

घे हें स्तनाघिण उभ्या तनुतील मास
हे व्याध, सोड, कर या इतुन्या रूपेस ॥
खाण्यास घास शिकले न शिद्दू अजून
पाहात वाट मम, जातिल रे गळून ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—(पातेपारण्याच्या जड्यात सापहलेली हरिणी त्याला विनवीत आहे—) हे पातेपारण्या ! (तुला येऊन जाऊन माझे मांसच हवें तर) माझ्या या स्तनाशिवाय इतर सर्व अवयवां तलें मांस घे आणि मला सोड, इतवी कृपा कर, मी जातें, माझी बाळें अनूत गनताचा पास घ्यायला शिकणीं नाहीं, (मी त्यांना

दूध पाजायला लौकरच येईन अशी) मावी वाट पहात ती विचारीं गळून जातील ! (मातेच्या वास्तव्यप्रेमाचा मर्यादा नाही, व त्यासाठी ती करते त्या त्यागाला अत नाही। पण किती मुलांना याची जाणीव असेल ? व, कितीजण याबद्दल योग्य दृष्टीला दाखवीत असतील ?)

वसततिलका

सब पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्धी
गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता ॥
गन्तव्यमस्ति क्रियदिव्यसकृद् बुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥ ४२ ॥

साकी

असुनी अजुनी नगरीजवळचि, शिरीषसुमसुद्धेही ।
वीनचार पद चालुनि घेणें, थकोनिया घेदेही ॥
पुन्हां पुन्हां जांघि पुसूलागली “जाणें कितिसें अजुनी ?” ॥
रामाश्रुप्रथमावतार ती करती झाली नयनीं ? ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ—(रामाबरोबर, मोठ्या उत्साहानें, सीता वनात जाण्यास निघाली ररी, पण राजकन्याच ती, तिला चालण्याची संवय कुठली ?) अयोध्यानगरीच्या परिसरातच अजून अस्ता, शिरीष फुलासारखी कोमलगी सीता, वेगानें ३-४ पावले चालून जाऊन (थकून) जेव्हा वारवार विचारू लागली कीं “अजून कितीसि दूर जायचें आहे ? ” तेव्हा तिनें रामाच्या डोळ्यात (वीनचार पावलातच थकली, आतां पुढें अरण्यात हिचें कसे होणार या पितोनें) पहिले वहिले अशु उत्पन्न केले. ●●●

वैतालीय

विपिने क्व जटानिवन्धन तत्र चेद क मनोहर वपुः ॥
अनयोर्घटना । विधेः स्पृष्ट ननु खड्गेन शिरीषफर्तनम् ॥ ४३ ॥

वसततिलका

हैं बांधणें तब जटांस, वनात कोठें ?
देसा मनोहर तुसा मृदु देह कोठें ? ॥
हा योग जो घडवितो विधि या प्रमाणें
कापी शिरीष मृदु तो जणुं कीं रूपाणें ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—(जग बांधलेल्या वनवासी सीतेला पाहून कोणाचेंसे हृदय कळवळून आलें—) रानात येऊन हें तुझे रजापवन (कपन वापण्याच्या वक्ष कटोर वृक्षीनें राहणें) कोठें भांगि तुशी ही मनोहर तनु कोठें ? या दोन्हींचा योग ज्यानें घडवून

आगला तो ब्रह्मदेव सरोवर शिरीष पुण्याला खुद्धानें कापीत आहे (असेच म्हणावें लागेल.) ●●●

(याच्यापुढील ८-९ श्लोक, हे, रामाशेनें, लक्ष्मणानें सीतेचा वनात त्याग घेव्यावर सीता त्याला, रामाचा रागण्यासाठीं जो निरोप देते त्याचे आतोंद्वार आहेत. खुबश सर्ग १४ श्लोक ६० ते ६७, शेवटचा श्लोक कोठला तें माहीत नाहीं.) ●●●

उपजाति

श्वश्रूजन् सर्गमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमप्रणामः ॥
“प्रजानिधेरु मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायन चेतसेति” ॥ ४४ ॥

वसततिलका

श्वश्रूस सर्वे कथ मत्प्रणति क्रमाने
त्यातें पुढें विनविणें मम तूं वर्तनीं ॥—
“माते कुलांकुर दिला तुमच्या सुतानें
चिंता सुमगल तथा अयुल्या मतानें ” ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ—लक्ष्मणा । माझ्या सर्व सासुसाईना (प्रथम मोठ्याला व नंतर लहानास अशा) क्रमानें, माझे नमस्कार सांगून, नंतर, माझ्या वर्तनीं त्यांना विनति कर कीं, “तुमच्या सुतानें माझ्यामध्ये तुमचा जो कुलांकुर लावला आहे, त्याचे तुम्ही आपल्या मतानें मगल चिंतन करा ” ●●●

उपजाति

वाच्यस्त्रया मद्रुचनास राजा
“बद्धो विशुद्धामपि यत्समक्षम् ॥
मां लोकनादशयणादहसतीः
स्तुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ” ॥ ४५ ॥

वसततिलका

मी सांगतें, म्हणुनि त्या पद कीं “क्षितीश ।
अस्मिंत शुद्ध ठरले असुनी समक्ष ॥
लोकापवादा, मज, येकुनि सोडलेंस
तें शोभेलें पद तुझ्या श्रुत धा कुलास ? ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—मी सांगतें म्हणून त्या रामराजास विचार कीं “सद्योभव मी अस्मिंत शुद्ध ठरलें अस्ता, येऊन लोकापवाद घेऊन व माझा त्याग फेटाळ तें तुझ्या शिऱ्याला किंवा कुळरीवीला कोमलें काय ? ” ●●●

उपजाति

कल्याणवृद्धेरथ वा तनाय
न कामचारो मयि शङ्कनीयः ॥
ममैव जन्मान्तरपातकानां
विपाकनिष्कृर्जयुप्रसह्यः ॥ ४६ ॥

वसततिलका

* कल्याणवृद्धि असती म्हणुनीच मातें
अन्याय तूं करिसि, संभव हा न वाटे ॥
माझेच खास जननान्तरपातकांचें
आलें असें फलित घोर असह्य साचें ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—अथवा, तू माझा दितचितकच असल्याने, तू मज्जर असा अन्याय करात आहेस असा मी सशय घेणें योग्य नाही. हे जें दु स मज्जर कोसळलें आहे, तें माझ्याच मागच्या जन्मीच्या पापांचें घोर असह्य फलित असेलें पाहिजे. (तेव्हा मी तुला बसा दोष धावा ?)

•••

उपजाति

उपस्थिता पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वन मया सार्धमसि प्रपन्नः ॥
तदास्पद प्राप्य तयाऽतिरोषा—
स्तोडाऽस्मि न त्वद्गने वसन्ती ॥ ४७ ॥

वसततिलका

लक्ष्मी गृहागत असून तिला त्यजोनी
आलास घेउन मला इथ घोर रात्री ॥
स्थानीं तिच्याच वसलें, तुझिया गृहांत
झालें असह्य तिज कोपुनि, हें मनांत ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ (अथवा या दु रत्नाचें कारण म्हणून दुसरीच एक गोष्ट मनात येते ती अशी की—) लक्ष्मी (राज्यलक्ष्मी) तुझ्या घरी (चालत) आली तिला लाथाडून तू मला घेउन रात्रीत आलास. आता (पुन्हा रातातून परतून) मी तिच्या जाग वर (रात्रीपदावर) येऊन (तिच्या नाकावर टिचून) वसलें व तेंही अगदी तुझ्या घरात! म्हणून, मला वागवें, सतापून, मी तुझ्या घरात राहतें हें तिला सहन झालें नाही. (म्हणून तिनें स्वतीमत्सरानें, मला, तुझ्यावरवीं घराबाहेर काढून लावलें असावें)

•••

उपजाति

निशाचरोपपुत्रभर्तृकाणा तपस्विनीना भयत. प्रसादात् ॥
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्य कथ प्रपत्स्ये त्वयि
दीप्यमाने ? ॥ ४८ ॥

वसततिलका

ज्यांच्या परीस वधिलें कुणि राक्षसानीं
त्या तापसीस तुझियाच रूपेंकरोनी ॥
झालें शरण्य, मग तूं असतां सतेज
जाऊं कशी शरण मी दुसऱ्यास आज ? ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—(पूर्वी वनवासात असता) ज्याचे पति राक्षसानीं वधिले, अशा तपस्विनीना, तुझ्या बळावर जी मी आभयभूत ठरलें, तीच मी, (आज, तू पृथ्वीवर पूर्ण) तेजानें शळकत असता, दुसऱ्या कोणाच्या आश्रयाला कशी जाऊ ?

•••

किं वा तवास्यन्तवियोगमोघे
कुर्मामुपेक्षा हतजीवितेऽस्मिन् ॥

स्याद्रक्षणीय यदि मे न तेज—

स्वदीपमन्तर्गतमन्तराय ॥ ४९ ॥

वसततिलका

जें व्यर्थ होइ तव या विरहें नितान्त
आस्था अशा न धरतें हतजीवनांत ॥
त्वद्दत्त तेज नसतें जर रक्षणीय
गमैस्थ, जें मम ठरे मरणान्तराय ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—तू माझ्या गर्भोत्त देवलेले तेजस्वी (तुलाकुर) वीज (प्राणपणानें) रक्षणीय नसतें, व, त्यामुळें, तें मला (आ महत्येच्या मार्गांत) अवधक्या झालें नसत, तर तुझ्या कायमच्या या विरहामुळें व्यर्थ ठरलेल्या या माझ्या कुर्मांय जीवनात (आस्था न घरात) उपेक्षा करूनच मी येऊं असतें.

•••

उपजाति

साऽह तपः सूर्यनिनिष्टदृष्टिर्दृष्ट्वं प्रसूतेधरितु यतिष्ये ॥
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च
विरयोग ॥ ५० ॥

वसंततिलका

ती मी प्रसूति घडुनी, पुढती करीन
सूर्यावरी धरुनि दृष्टि तपार्थे यत्न ॥
जेणे पुनश्च मजला जननांतरींही
तू लामशौल पति आणि वियोग नाही ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—ती मी, मी एकदा प्रवृत्ति उरकली, कीं, सूर्यावर
दृष्टि खिळवून तप करण्याचा प्रयत्न करीन; अशासाठी, कीं, तूच
मला पुढच्या जन्मीसुद्धा पति लामावास आणि वियोग कधीं
पडू नये. ●●●

उपजाति

नृपस्य वर्णाश्रमपालन यस एव धर्मो मनुना प्रणीतः ॥
निर्वासिताऽप्येवमतस्त्वयाऽह तपस्विसामान्य-
भवेद्यणीया ॥ ५१ ॥

वसंततिलका

वर्णाश्रमा नृपतिर्ने प्रतिपाळणे हे
कर्तव्य नेमुनि दिले मनुनेच आहे ॥
निर्वासिता जरि असेन तुयां परतु
माते तपस्विसम मातुनि वर्तणे तू ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—राज्यानीं वर्ण, आश्रम, यांचा प्रतिपाळ करपा हे
मनुनेच धर्मकर्तव्य त्यांना नेमून दिले आहे. तेव्हा आता मी
तू निर्वासित केलेली (भूतपूर्व राक्षी) जरी अजले तरी केवळ
मी सामान्य तापसी आहे, असे समजूनच, तू माझ्याशी वाग.
(मला म्हणून काही विशेष सांगूक वेळ नये.) ●●●

स्वागता

वत्स ! गच्छ मम वाचिःस्नेतद्रामचन्द्रचरणे कथयेथाः ॥
“आपयोरेव भवेदुनुरागो नापयोरेव विधिःप्रतिकूल” ५२

स्वागता

वत्स ! जाउनि असें हाणिं सांग
रामचंद्रचरणीं मम योल ॥
“आपुल्यासम असो अनुराग
यापरी विधि नसो प्रतिकूल” ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—वत्सा हयमगा ! जा आणि श्रीरामचंद्राच्या पायाचीं
हे माझे शूद्र सांग कीं, “ (जगांतल्या सर्वे प्रेमी दपनीना) तुझ्या

माझ्यासारखें (अपूर्व) प्रेम लाभो, पण तुझ्यामाझ्यासारखें देव
मात्र प्रतिकूल नसो. ” ●●●

शिखरिणी

अथेद रक्षोमि कनकहरिणच्छत्रविधिना
तथा वृत्त पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ॥
जनस्थाने शून्ये करणकरुणैरार्यचरितै—
रपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥५३॥

सम्यथा

केलीं जीं राक्षसांनीं ‘ कनकहरिण ’ या वंचनेतें करून—
पापें, तीं नष्ट केलीं, तरी जनहृदया जाळिती हो अजून ॥
एकान्तीं त्या क्षरण्यां अतिकरुण अशा राघवाच्या क्षतींनीं
अश्रू दाळी शिलाही—फडिनहृदयही चन्न जारें
कुटोनी ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—सोन्याचा हरिण इत्यादि नाना फसवणुकीचे
प्रकार योजून, पापी राक्षसांनीं जी घोर कृत्यें केलीं, तीं नंतर धुजून
टाकलीं गेलीं, तरी, अजून, तीं (जनहृदयाला) दाहक होत राहिलीं
आहेत. ह्या शून्य जनस्थानामध्ये, सीतेच्या शोषण अथवा,
अत्यंत करुण असे जे विलाप श्रीरामानें केले, त्यानीं, (अद्यापि
सुद्धा) दगडसुद्धा पासर फुटून रडत आहेत, आणि अत्यंत
कठीण समजले जाणारे वज्राचे हृदयसुद्धा फुटत आहे. ●●●

(श्री रामचंद्र, अयोध्येच्या सर्व नागरिकांसह स्वर्गाला गेले
व, त्यामुळे, सूर्यवशाची वधपरंपरेची राजधानी अयोध्याबोल
पडली, व, मरदिवली ती भयाण दिसू लागली. रामाचा पुत्रा सुग
यान, नवीन घुशावती नगरी वसविली होती. तेव्हा अयोध्येचे
अधिष्ठात्री देवता कुशाकडे गेली, व, तिनें, सुगानें ह्मणत
अयोध्येसच आपली राजधानी करावी, अरी, त्याच दिनें
केली. त्यावेळीं तिनें त्यावेळची अयोध्येची स्थिति बघून
केली ती अत्यंत हृदयद्रावक जरी आहे. (१०. १०. २३)
रघुवधा, सर्ग १६.)

वसततिलका

“नांदे सुराज्य, नित उत्सव, वैभवं या
मी टाकिलेंच अलक्षप्रति जिंकुनीया ॥
तू सर्वशक्ति रचिवंद्य असून आतां
आली पहा मज अशी करुणा अवस्था ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—(श्री रामचंद्राच्या घेळी) सुराज्य नादत
असल्यामुळे व सतत मंगल उत्सव चालत असल्यामुळे, या सर्व
वैभवाने, मी (अयोध्या नगरीन) कुचेराची राजधानी जी
अल्का तिला मुद्रा मार्गे दाकले! पण हाय! हाय! त्याच
सूर्यवशातला सर्वशक्तिमान असा तू (कुश) जिवन असताहि, मी
(ही अयोध्यानगरा) अत्यंत शोचनीय दशोला येऊन ठेपले
आहे.

उपजाति

निशीर्णतल्पाट्टशतो निवेश
पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ॥
त्रिडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्य
दिनान्तमुप्राणिलभित्तेषु ॥ ५५ ॥

वसततिलका

स्वामीविना कितिक हर्म्य तथा मनोरे
दारे घरे पटुनि हा मम वास्तु वा रे ॥
संध्यानभासम दिसे रवि अस्त होतां
झझानिलें विसकटूनचि मेघ जातां ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ—राजाविना, शेंकडों प्रासाद, सौध, मनोरे, घरे दारे,
कोसळून सर्वत्र पडझट झालेला माझा (अयोध्या नगरीचा) वास्तु
आता सूर्यास्त शाखावर, प्रचंड वादळ उठून, त्यान, मेघाचे तुकडे
तुकडे करून, आकाशात सर्वत्र इतस्ततः ते खंड फेकून घावे,
अशा संध्यानभासमाणे दिसत आहे.

उपजाति

निशासु भास्वत्कलनूपुराणा यः सचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ॥
नदन्मुखोलकात्रिचितामियाभिः स यादृते राजपथः शिवाभिः
॥ ५६ ॥

वसततिलका

रात्रीं सतेज मधुरस्वन नूपुरांनीं
केले निनादित ज्या अभिसारिकांनीं ॥
शोधीत मांस, मुक्तां, स्वमुखप्रकाशीं
तो राजमार्ग अजि आश्रय त्या शिवांसी ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ—पूर्वी (रामराज्याच्या वेळीं) ज्या माझ्या राजमागीं-
वरून रात्री, तेजस्वी, झळकणाऱ्या, व रुमळूम वाजणाऱ्या, अभि-
सारिकांच्या पायातल्या पैजांच्या नाशानीं गजदज्जारी, ये जा,
असावयाची, त्याच राजमागींवरून, आता (कोल्हाच्या उघड्या
तोंडातून अधारान एक प्रकारचा प्रकाश बाहेर पडतो असें
म्हणतात) भुक्ण्यामुळे उघडलेल्या तोंडातून बाहेर पडणाऱ्या
प्रकाशाच्या साहाय्यानें माल शोधणाऱ्या, अशा, कोल्हाची वर्दळ
वाहदूक गुरू शाही आहे.

उपजाति

आस्फालितं यत्प्रमदाकराभै—
मृदङ्गवीरघनिमन्त्रगच्छन् ॥
वन्द्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भ-
शृङ्गाहृत क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ ५७ ॥

वसततिलका

होत्या खिया करित पुष्करिणीजलांत
ताडोनिया मृदुकरेंच मुवंगनाद् ॥
दुर्गे अरण्यमहियें जल ताडण्यानें
आतां गमे रडतसे करुणास्वनानें ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ—ज्या नगरींतल्या पुष्करिणीच्या पाण्यात सुंदर
वदणी आपल्या हातांनीं, नीडासमयीं, पाणी उचळवून मृदंगा-
सारखा ध्वनि काढीत असत, त्यात आता रानदोणगे शिंगांनीं
डबकन असल्यानें, तें पाणी, जणू करुण आक्रोश करीत आहे.

उपजाति

वृक्षेशया यष्टिनिासभङ्गा—
नृदङ्ग शङ्खापगमादलास्या ॥
प्राता दकोल्काहतशेषवर्हाः
क्रीडामयूरा वनवर्द्धित्वम् ॥ ५८ ॥

वसततिलका

लोपून यष्टिगृह जे निजती तरुंत
ना नाचती, न मिळतां पखवाज साथ ॥
लोपून शेषहि पिसें, द्यग्दग्ध होतां
क्रीडामयूर वनले वनमोर दातां ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—क्रीडामयूराखाटी उच काठीवर घरे बाधलेली अस्त, ती आता खेपल्याने, ते झाडावर जाऊन निजत असतात. गृहस्वामिनी, त्यांना नाचायल्य लावण्यासाठी मृदगाची वाध करीत; तीच आता बंद पडल्याने ते नाचेनासे शाले आहेत; (झाडात निजावें लागल्याने फाट्यातून जा वे करण्यामुळे, त्यांनीं बरीच पिसे गढून गेलीं आहेत व त्यांतून) उरलेलीं, वगव्याच्या ठिणग्यानीं जळून गेल्याने, ते क्रीडामयूर, आता, (पिसान्याचा पराडा झालेल्या) रानटी मोराच्या अवस्थेत जाऊन पोचले आहेत.

इन्द्रवज्रा

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्वरणांसरागाम् ॥
सवो हतन्यङ्कुमिरास्रादिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निघोपते मे

॥ ५९ ॥

वसंततिलका

ज्या पायऱ्यांवरुनि रंगित पावलांनीं
गेल्या सुख्य रमणी जपुनी जपूनी ॥
मारोनि घाघ हरिणां, पद रक्तवर्ण
आतां खुशाल पद्य टाकिति त्यांवरुन ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ—ज्या पायऱ्यावरुन (घाटाच्या म्हुणा, घोघरच्या निव्यातल्या म्हुणा) सुंदर रमणी (अकित्यानें लाल) रक्तविलेल्या पावलांनीं, (जपून) चालत गेल्या, त्याच पायऱ्यावरुन, हरिण मारुन, त्यांच्या रक्ताने लडनडलेल्या पायांनीं, बाध, आता चालत जात आहेत.

उपजाति

चित्रद्विपाः पद्मनराप्रतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ॥
नखाङ्कुशाघातपिभ्रजकुम्भाः संरन्धसिंहप्रहृतं वहन्ति

॥ ६० ॥

वसंततिलका

चित्रांत रेवितोहि पद्मनरस्य हत्ती
ज्या हत्तिणी निजकरें विसावड देती ॥
होतां प्रभिन्नघट सिंहनखांकुरांनीं
कोपप्रहारकृत चिन्ह घरी बजोनी ॥ ६० ॥

गद्यार्थ—(मोठमोठ्या हर्षांतून, मंदिरांतून) कनळाच्या कनात हत्ती शिरलेला आहे व त्याला हत्तिणी आपल्या धांडीने

विचततु भरवीत आहेत, अशा, भिंतीवरील शिल्यातल्या हत्तीवर, तो पराच समजून, तिंह आपल्या नजरुपी अंशुशक्ते बाधात करून, त्याचे कुंभ फोडीत आहे, व, अघातऱ्हेनें तिहाच्या क्रीडांच्या आधाताची चिन्हें तो हत्ती धारण करीत आहे ।

उपजाति

स्तम्भेषु योषिप्रतियातानाम्-
मुक्कान्तराण्यक्रमधूसरागाम् ॥
स्तनोदरीयाणि भवन्ति सङ्गा—
विनीरुपद्मः फणिभिर्निमुक्ताः ॥ ६१ ॥

वसंततिलका

स्तंभांत ज्या युवाति आकृति कोरलेल्या
रंगच्छटा चिटुनि धूसर जाहलेल्या ॥
त्यांच्या स्तनीं पदरूपचि पाद्यतात
कातीच; सर्प तिथ ज्या कर्धि टाकतात ॥ ६१ ॥

गद्यार्थ—प्राचावरुन ज्या, तरुण स्त्रियांच्या मूर्ति कोरलेल्या होत्या, पण रंग चिटून ज्या आता मुरकट दिवत आहेत, त्या मूर्तीवरुन, आता सर्प वाढत आहेत; आणि, त्यांनीं टाकलेल्या काती, त्या मूर्तीच्या (अनाहत) स्तनांवरुन जाणू काय पदर घेतल्याचा भास उत्पन्न करीत आहेत ।

उपजाति

कालान्तराश्यामसुषेणु मक-
मितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ॥
त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि
हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रादा ॥ ६२ ॥

वसंततिलका

कालान्तरें धवलरंग उडून फाळे
येथें तिथें गयत ज्यांतुनि वाढलेले ॥
हर्म्यांत त्याच, निर्दिश आज न शोभताती
ते तेच चंद्रकर मौक्तिकहारकाति ॥ ६२ ॥

गद्यार्थ—ज्यांचि शुभ्र पवल रंग उडून जाऊन, जे, आतां फाळे पडले आहेत; ज्यांत आता रकटे तिकडे गवन वाटलें आहे; त्या प्रागादांतून, मोत्यांच्या हारामनाणें शुद्ध अशीं पूर्वीचीं रत्न चद्राचीं तिरणें, आता खुदून दिवत नाहीशी झालें आहेत.

इन्द्रपद्मा

आवर्ज्यं शाखाःसदयं च यासां
पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ॥
वन्यः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः
विलस्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ ६३

वसंततिलका

शाखा हळू सदय ज्यांतिल चांकयोनी
ज्यांचीं फुले खुडियलीं सुविलासिनींनीं ॥
आतां पुलिंदसम वन्यचि वानरें तीं
उद्यानि त्या मम लतांप्रति गांजिताती ॥ ६३ ॥

गद्यार्थ—माझ्या उद्यानातल्या ज्या वेळीचीं फुले, विलासी
क्रियांनी, त्यांच्या पाया हलक्या हातांनी बाकून तोडिलीं,
त्याच वेळी, आता, रातदी पुलिंदप्रमाणें, (धुडगूल घालत)
(फाळतोड्या) वानरकडून गाजिल्या जात आहेत. ●●●

उपजाति

रात्रावनाविष्टतदीपभास.
कान्तामुखश्रीवियुता दिवाऽपि ॥
तिरस्क्रियन्ते कृमितगुजालैः—
रिच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ ६४ ॥

वसंततिलका

जेथें दिसे न दिवसां रमणीमुखशी
किंवा दिवे झळकतीच न ज्यांत रात्रीं ॥
ये जा न धूर करितो; रचितात जाळीं
हा ! हाय ! त्याच खिडक्यांतुनि आज कोळी
॥ ६४ ॥

गद्यार्थ—ज्या खिडक्यातून आता रात्री कधी दिव्याचा
खळखळटट दिवत नाही; आणि, दिव्यासुद्धा ज्यातून छंद
क्रियाच्या सुरताचें दर्शन घडत नाही; (स्वयंपाक किंवा होम
हवन होत नसल्यानें) ज्याच्यातून धूर ये जा करीत नाही,
अद्या खिडक्या, आता, कोळ्यानीं बापलेल्या जाळ्यानीं पार
झाकून गेल्या आहेत. ●●●

उपजाति

बलिक्रियावर्जितसैकतानि
स्नानीयसंसर्गमनानुवन्ति ॥
उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा
शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ ६५

वसंततिलका

धर्मक्रिया न घडती पुलिनांत जेथें
स्नानीय गंध मिसळें न जळांत जेथें ॥
तीरास वेतासगृहें, -सरयूजळें तीं
दोन्हीहि शून्य वधुनीं खुपतेंच चिर्ची ॥ ६५ ॥

गद्यार्थ—जिच्या बाळबटात आता काहीहि धर्मक्रिया घडत
नाहीत, जिच्या पाण्यात आता स्नानार्थ योजलेले सुगंधी पदार्थ
मिसळत नाहीत; अशी ती सरयूनी, व तिच्या काठावरचीं तीं
वेतसगृहें, सर्वच शून्य पाहून, मनाळ, आता, चरका बसल्या-
शिवाय राहात नाही. ●●●

उपजाति

तदर्हसीमा वसति विसृज्य
मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ॥
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां
यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ ६६

वसंततिलका

ते-हां कुशा ! तव नवी वसती त्यजोनी
स्वीकार ही मम तुझी कुलराजधानी ॥
जैसा निमित्ततनु सोडुनि मानवी ती
वेई पिता तव पुन्हां परमात्ममूर्ती ॥ ६६ ॥

गद्यार्थ—तेव्हा हे कुशा ! तुझी ही वसति सोडून, मी जी
तुझी वधपरंपरेची कुलराजधानी, तिचाच स्वीकार करणें तुला
युक्त होय. ज्याप्रमाणें, कारणपरत्वे, निमित्तमान, तात्पुरता,
आलेला मनुष्य देह सोडून, तुझा पिता भीरामचंद्र पुन्हां
मूळ परमात्ममूर्तीत विलीन झाला, त्याच धरूनच तुझे हे
कर्म होईल. ●●●

जगन्नाथकृत भामिनीसाठी विलाप

अजविलाप, रतिविलाप इत्यादि कालिदासकृत विलापा-
प्रमाणेंच जगन्नाथ पंडिताच्या भामिनीविलासांतर्गत करण
प्रकरणातील स्वपत्नी भामिनी (अकरकरकन्या लक्ष्मीच्या
आधींची लहानवयातच दिवंगत झालेली) हिच्यासाठी केलेला
विलापहि फार प्रसिद्ध आहे त्यातील काहीं श्लोक (नमरा
नव्हे) पुढें भाषांतरित केले आहेत—

(६७ ते ७८)

वसततिलका

दैवे परामदनशालिनि हन्त जाते
यति च सम्प्रति दिव प्रति बन्धुरने ॥
कल्पे मन कथयितासि निजामनस्था ?
क शीतलै शमयिता वचनैस्तनाधिम् ? ॥ ६७ ॥

वसततिलका

माझें मला विमुख दैवचि ह्याय । होतं
पत्नीहि स्तनसम ही परलोकिं जातं ॥
चित्ता । निजस्थिति कुणाप्रति सागशील ?
अन् कोण मजुवचने तुज शांतवील ? ॥ ६७ ॥

गद्यार्थ—हाय हाय ! आज माझें दैवच मजकडे परडुल

झालें आहे व सर्व नाथाच्या माणसातील अष्ट (अशी माझी
मियपत्नी) आज स्वर्गास गेली आहे. अशा स्थितीत हे माझ्या
मना । तुझी ही दीन अवस्था तू कोणाला सांगणार व शीतल
शब्दांनीं तुला शोकपरिहार तरी कोण करणार ?

वसततिलका

सर्गेऽपि विस्मृतिपथ निपया प्रयाता
निधाऽपि खेदगलिता मिमुषीवभूव ॥
सा केवल हरिणशासनलोचना मे
नैवापयाति हृदयादधिदेवतेन ॥ ६८ ॥

पृथवा

पदा विषय सर्व विस्मृतिपथास गेले अता
मुखा फिरविते धरून जणु काय विधा स्वता ॥
त्यजी न हृदयास तीच हरिणाक्षि हो एकली
जणु हृदयसासिकाच अधिदेवता ती भली ॥ ६८ ॥

गद्यार्थ—(अशी गुणशाली पत्नी गल्यामुळे विषयसुल
वेचव शक्यानें) सर्व विषय अता विस्मृतीच्या मार्गाला गेले

आहेत. (विधासेवनातहि गोडी न उरल्यानें) विधा स्वतःच
जणु धरून गेल्यानें, माझ्याशीं आज परडुल झाली आहे

परतु एखादी अधिदेवता, (जशी आपला वास्तु, कोणत्याहि
परिस्थितीत सोडीत नाहीं,) तद्वत् हरिणाच्या पाडसासारख्या
नेत्राची ती (माझी भामिनी) एकटीच काय ती माझ्या हृदया
पासून दूर जात नाहीं.

वसततिलका

निर्माणमङ्गलपद त्वरया व्रजन्त्या
मुक्ता दयाप्रति ! दयाऽपि किल त्वयेपयम् ॥
यन्मा न भामिनि निभालयसि प्रभात-
नीलारविन्दमद्भङ्गरे. कटाक्षैः ॥ ६९ ॥

शार्दूलविक्रीडित

जातां स्वर्गसमान मंगलपदा मोठ्या त्वरेनें म्रिये ।
सोडीसीच दया, दयामय अशीं तूची असोनी स्वयें ॥
प्रात काळें फुलोत नीलकमलें—तद्रवहाारी असे
देशी तू न कटाक्ष आज म्हणुनी वाटे मनाला तसें
॥ ६९ ॥

गद्यार्थ—हे भामिनि ! प्रात कालीन नीलकमलाचा गर्व हरण
करणारे तुझे कटाक्ष टाकून, आज, तू मला पहात नाहीस,
यावरून, स्वर्गासारख्या मंगलपदाला जाण्याच्या त्वरेपार्या,
मूळची तू दयामयी असता, नेमकी (मजविषयी) ती दयाच तू
सोडलीस अस म्हणार्थें सागतें.

वसततिलका

धृत्वा पदस्खलनभीतिनशात्कर मे
या रुढन्यासि शिलाशकल निनाहे ॥
सा मा विहाय कथमय विलासिनि ! दा-
मारोहसीति शतधा हृदय प्रयाति ॥ ७० ॥

पृथ्वी

सरेल तय पाय यास्तव धरून माझा कर
चिन्नाहिं चढलीस जी जपुनि तूं सहाणेवर ॥
रवजून मज आज वेचि चढलीस स्वर्गांरी
कुटे हृदय पूर्ण हें मम, अता विचारें परी ॥ ७० ॥

गद्यार्थ—हे विलासिनि! आपल्या विवाहप्रसंगी (सप्तपदीच्या वेळी) पाय घसलून पडशील या भयानें, सहाणे-वर, माझा हात घसलून जी तूं चढलीस, तीच तू, आज मला टाकून, एकलीच, (दोन अगुळ उच महाणेवर नहे, तर) स्वर्गाइतक्या उंचीवर, कशी चढली असशील, या तुझ्या कल्पनेनेच, माझ हृदय, शतधा विदीर्ण होत आहे. ●●●

वसंततिलका

सौदामिनीविलसितप्रतिमानकाण्डे
दत्ता क्रियन्त्यपि दिनानि महेन्द्रभोगान् ॥
मन्त्रोञ्जितस्य नृपतेरिव राज्यलक्ष्मी-
भांग्यच्युतस्य करतो मम निर्गताऽसि ॥ ७१ ॥

शादूलविक्रीडित

तेजस्वी विसुनी अचानक वसे विद्युत् जशी लोपुन
ईद्राचे मज भोग देऊनि तसे, थोडेच तुंही दिन—
सोडी मंत्र जया, अशा नृपतिला, ती राज्यलक्ष्मी जशी
भाग्यभ्रष्ट अशा मलाहि सपि तू सोडून जाशी
तशी ॥ ७१ ॥

गद्यार्थ—वीज जशी तेजस्वी दिशता दिशता अचानक दृप्त
होते, तसे (अत्यजीवी) पण देवेन्द्रालाच लभ्य, असे भोग,
काही थोडे दिवस मला देऊन, राक्षनीतिमत्राने सोडलेल्या
राजाला, राज्यलक्ष्मी, जशी सोडून जाते, तशी, भांग्यभ्रष्ट अशा
माझ्या हातातून तुंही अगदी अचानकपणे, निघून चालवी
शालीस. ●●●

वसंततिलका

चिन्ता शशम सकलाऽपि सरोरुहाणा—
मिन्दोश्च विभ्रमसमां सुप्रभामपासीत् ॥
अभ्युद्गत कलकल किल कोन्विलाना
प्राणप्रिये यदयथि त्वमितो गताऽसि ॥ ७२ ॥

वसंततिलका

चिन्ता समग्र कमलांमधली निमाली
चद्रासही अतुलनीयचि काति आली ॥
आलें विदोष वल कोकिलकूजितास
जाशी प्रिये! इयुनि ज्या क्षणि, त्या क्षणास ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ—हे प्राणप्रिये! तू इहलोकानून निघून जाण्याचाच
अवकाश—कीं लोच, क्षणमगताच (“भामिनीच्या मुलकम-
लाच्या चौदयापुढें आमचें सौंदर्य कोण पहाणार ? ” ही)
कमलाच्या पोटातली सर्व चिन्ता शांत झाली ! (भामिनीच्या
मुलकद्राच्या तेजापुढें स्थान झालेल्या) चद्राच्या विंवाला कधी
नव्हतें असे तेज प्राप्त झाले ! (भामिनीच्या मधुरकपापुढे
छविन होऊन मूक झालेल्या) कोकिलानी एकदमच उडू उडूची
एकच धुमाळी उडवून दिली ! ●●●

वसंततिलका

काव्याहमना मनसि पर्यगमनपुरा मे
प्रीयूपसारसरसास्तव ये विलासा ॥
तानन्तरेण रमणीरमणीयशीले
चेतोहरा सुकविता भविता कथ न ! ॥ ७३ ॥

वसंततिलका

काव्यात्म होऊनि पुरा गमले मनास
प्रीयूपसारसम गोड तुझे विलास ॥
येणार त्याविण सुशील सखे ! कसें मे
चेतोहरत्व अमुच्या कवितेस सांगे ॥ ७३ ॥

गद्यार्थ—स्त्रीचें सौंदर्य वादविणारें शील धारण करणाऱ्या
हे भामिनि ! पूर्वी (अर्थात् तू जिवत असता) जे तुझे विलास
त्यातल्या काव्यात्मतेमुळे माझ्या हृदयाला अमृताच्या अर्का-
सारखे जाणवले, (ते आता तुझ्याबरोबर निघून गेले)
त्याच्यावाचून आता आमची कविता (रसिकाच्या) हृदयाला
हरण करण्याजोगी (आकर्षक) कशी होणार ? ●●●

वसंततिलका

या तापकीनमधुरस्मितनान्तिहीना
भ्रमण्डले विफलता वप्रिपु व्यतानीत् ॥
सा कातराक्षि ! विलय त्वयि यातकयां
राकाऽधुना बहति वैभवमिन्दिराया ॥ ७४ ॥

वसंततिलका

पाहून शुभ्रतर काप्ति तुझ्या स्मिताची
लोकीं जिला कविहि मानिति फोल साची ॥
तूं लोपतांक्षयि अता यद्य पूर्णमा ती
थेऊनिचा मिरचिते जणुं लक्षिमिकाप्ति ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ—ज्या पौर्णिमेचें तेज, तुझ्या मधुर स्मिताच्या कांती-
पेक्षां हीन असल्यानें, जगातल्या सर्व कर्मीना, त्याचें वर्णन (तुझ्या
मुखचद्राच्या तुलनेनें) करणें व्यर्थ वाटत आलें, तीच पौर्णिमा,
हे कातराक्षि ! तुझे अस्तित्व या जगांतून लोपताच आतां, अणू
साक्षात् लक्ष्मीचें वैभव घेऊन मिरवीत आहे. ●●●

वसंततिलका

भूमी स्थिता “रमणा ! नाथ ! मनोहरेति”
संबोधनैर्यमथिरोपितवरासि धाम् ॥
स्वर्गं गता कथमपि क्षिपसि त्वमेण—
शावाक्षि ! तं धरणिधूलिषु मामिदानीम् ? ॥ ७५ ॥

षाड्दूहविधीवित

“हे नाथा । रमणा ! मनोहर !” अशा
शब्दांत संबोधुनी
तूं होतीस जमीं तदा वसविलें
स्वर्गां मला नेउनी ॥
हे एणाक्षि ! अतां घडे उलट, कीं
स्वर्गांत तूं वैसली
अन् पृथ्वीवर कां घुळीत मजला
लोळवीरी अशी ? ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ—हे हरिणवाल्क्यनयने ! तू या पृथ्वीवर होतीस
तेव्हां तूं मला, “हे रमणा ! हे नाथा ! हे मनोहर !” अशा
(लाडक्या) नावांनीं संबोधित होतीस, आणि, तीं ऐकून मी स्वर्गांत
चढल्याचा आनंद भोगीन अस आतां (सर्व लळटे होऊन)
तूं स्वर्गांत जाऊन बसलीस आणि (बीतारउ भलाहि स्वर्गांत
चढवावयाचें सोडून, तुझी बाणी बद्द ह्याल्यानें,) त्याच मला या
पृथ्वीवरच्या घुळीत अशी कशी लोळवीन आहेस ? ●●●

वसंततिलका

लाश्रयमुज्ज्वलमपास्ततुलं च शील
लोत्तरेतरं निनयमर्थमथ नय च ॥
एतान्गुणानशरणानथ मां च हित्वा
हा हन्त सुन्दरि ! कथं त्रिदिवं गताऽसि ? ॥ ७६ ॥

वसंततिलका

तेजस्वि रूप, तय, शील तुलाविहीन
स्वस्कार धोर नि सुशिक्षण अर्धपूर्ण ॥
निखाण सोडुनि मला, नि अशा गुणांसी
स्वर्गांत हाय ! अजि सुन्दरि ! केवि जासी ? ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ—तेजस्वी असे तुझे सौन्दर्य, ज्याला तुल्याच नाही
असे तुझे शील, लोकोत्तर संस्कार, आणि, अर्धपूर्ण असे तुजें
शिक्षण, (यांनीं ज्याचा आधार घ्यावा अशा योग्यतेची दुसरी
खी जगात नवल्यानें) हे सर्व, तुझ्याविना निराधार झालेले
सद्गुण आणि मी या सर्वानाच सोडून, हे सुन्दरि ! तूं स्वर्गांत
कशी पालवी शालीस ? ●●●

वसंततिलका

स्वप्नान्तरेऽपि खलु मामिनि ! पत्युरन्यं
या दृष्टवत्सि न कञ्चन सामिलापम् ॥
हा ! सम्प्रति प्रचलितोऽसि गुणैर्विहीनं
प्राप्तुं कथं कथय हन्त परं पुनर्गमम् ? ॥ ७७ ॥

वसंततिलका

स्वप्नांतही पतिवुनी दुसऱ्या कुणास
तूं मामिनी ! यथितलेस न सामिलाप ॥
ती आज केवि घघली मिळवावयास
हा हाय ! निर्गुण अशा पर पूरणास ? ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—हे मामिनि ! ज्या तूं, स्वप्नात सुद्धां, स्वतांच्या
पतीचाचून अन्य कोणाहि पुरुषाकडे अभिलाषेच्या दृष्टीनें
पाहिलें नाहीस, तीच तूं आज निर्गुण अशा पर पुरुषाला
(परमेश्वराला) प्राप्त करून घेण्यासाठीं हाय ! हाय ! कशी
जावती शालीस ? ●●●

वसंततिलका

कान्त्या सुवर्णवरया परया च सुदद्या
मित्यं स्थिताः खलु शिखाः परितः क्षिपन्तीम् ॥
चेतोहरामपि कुरोशयलोचने ! त्वां
जानामि कोपफल्गो दहणे ददाह ॥ ७८ ॥

षाड्दूहविधीवित

सोन्याहून विशेष कान्ति, सुन्दर
लोकीं तुझे सुंदर
तेजोज्योति तुझ्या, सर्व निरुद्ध
हे कान्त्या नेनीं ॥
कान्ते ! तूं स्वर्गांत नि असली
कोपे या तुज नेनीं नय मने,
ही सुन्दरि सवर ॥ ७८ ॥

गद्यार्थ—हे मामिनि ! तुझी कान्ति सुवर्णांहुन उज्वल व तुझे पावित्र्यहि तसेंच सर्वश्रेष्ठ होते, व जेथे जायचीस तेथें तेंथें सर्वोर्वती व आपल्या तेजोज्योति जणू केंचितच जात होतीस. (सुवर्णांसारखी कांति व आत्यंतिक पावित्र्य हेच नेमके गुण अग्नीचे । व तेच तू विशेषाचानें प्रकट करीत होतीस) या गोष्टीना (मात्सर्वयुच) राग मनात धरून, मला काढतें, (सुद्धुद्धीनें) व एवढी (सुदर कोमल) कमलनयना व (विश्वाचें) चित्तहरण करणारी असनिहि, तुला, अग्नीनें जाळून टाकिलें असलें पाहिजे

०००

कृष्णाविलासांतला उतारा सपला. पण पुढील श्लोक याच्या शेवटीं शोभण्याजोगा सुवचतिलकातला आहे—

शांडूलविक्रीडित

परवन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मम तदिन्द्रीवर
मेधैरन्तरित प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ॥
येऽपि त्वद्मनानुकारिगतयस्ते राजहसा गता—
स्वत्सादृश्यनिनोदभात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ ७९ ॥

शांडूलविक्रीडित

नेत्रांची तव कान्ति ज्या, कुसुद तें गेलें बुडोनी जलीं
दायी त्वन्मुखसाम्य तो विधु लपे मेघांचीया अतरीं ॥
ज्या हंसांत तुझ्याच साम्य गतिचें, तेही उडाले कसे !
त्वत्साम्यें घडुनी जिवा रमविणें हें सख दैवा नसे !
॥ ७९ ॥

गद्यार्थ—हे दिव्यत कान्ते, तुझ्या नेत्रासारखी ज्याची कांति, तें नीलकमल पाण्यात बुडून गेलें, तुझ्या मुखासारखें तेज असलेला चंद्र, मेघामागे दडून बसला, ज्या राजहसाची गति तुझ्यासारखी, तेहि उडून गेले, अशा रीतीनें (तुझ्या पक्षात्, नीलकमलें पाहून तुझे नेत्र पाहिल्याचें, चंद्र पाहून तुझे मुख पाहिल्याचें, किंवा, राजहसाची चाल पाहून, तुझी चाल पाहिल्याचें, समाधान मानून) तुझ्या नुसत्या साम्य दर्शनानें मी मनोविनोदन करून घ्यावें, हें सुद्धा दुष्ट दैवाला सहन होत नाही, असें दिसतें.

०००

कुमारसमव या कालिदासकृत काव्यामध्ये, शकरानें मन्वाचें बहून केल्यानंतर मदनपत्नी रतीनें केलेला विलय चौथ्या सर्गांत आहे. त्यांतले ३२ श्लोक यापुढें भाषांतरित केले आहेत—

वैतालीय

अथ सा पुनरेव निहला वसुधाऽऽलिङ्गनधूसरस्तनी ॥
निललाप निनीगेमूर्धजा समदुःखामिप कुर्वती स्थलीम् ८०

यसततिलका

होऊन विह्वल पुनश्च तदा रतीनें
वक्ष स्थलीं मलिन, भूवर लोळण्यानें ॥
केला विलाप शिरि कुतल विस्कटीत
साच्या स्थलास समदु ख जणू करीत ॥ ८० ॥

गद्यार्थ— (मूर्च्छेन उटल्यावर) भूमीवर लोळण्यानें वक्षस्थळीं मलीन झालेली, व डोक्यावरचे वेस विस्कटलेले आहेत, अशी रति, दुःखानें पुन्हा विह्वल होऊन, साच्या मोक्यालाच्या प्रदेशाला जणू समदु खी करीत, विलाप करती झाली.

००

वैतालीय

“उपमानमभूद्विलासिना करण यत्तव कान्तिमत्तया ॥
तदिद गतमीदृशीं दशा, न निदीर्थे, कठिना खलु स्त्रियः ८१

वसंततिलका

“जी जाहली तव तुझी बहुकांतिमंत
साच्या विलासि पुर्यां उपमानभूत ॥
ती या दशेंत वधुनि हृदि मी फुटे न
स्त्रीजात यावरुनि खास ठरे कठीण ॥ ८१ ॥

गद्यार्थ—हे मदन ! जो तुझा अत्यंत कांतिमान असला हा देह, जगभरच्या सर्व विलासी पुरुषांना उपमानभूत ठरला, (सुंदर पुरुषाला उपमा म्हणजे “ तो आर्गा मदनान्चा पुतळान् ”) त्या देहाला आता (चिमुटभर राखेची) ही दशा आलेली (प्रत्यक्ष डोक्यानीं पाहूनसुद्धा,) माझ हृदय फुटून जात नाही, यावरून, स्त्रीजात हीच परोपार अत्यंत कठिन-हृदयी म्हणणें माग आहे.

०००

वैतालीय

क सु मा त्वदधीनजीविता निनिकीर्ष क्षणभिनसोद्दह ॥
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसधात इवासि निद्रत ॥ ८२ ॥

वसंतविलाप

माझे त्वदाश्रितचि जीवन; त्याच माते
सोडून सौहृद झणीं पळलास कोठें ? ॥
फोडून वांच आपुला, नलिनी त्यजून
जावा जलाशयचि वाहुनि त्यासमान ॥ ८२ ॥

गद्यार्थ—तळ्याच्या पाण्याच्या आश्रयानें कमलवेली वाटलेली
असावी—पण त्या पाण्यानें बधारा फोडून त्या वेलीला सोडून
दूर बाहून जावें, त्याप्रमाणें, केवळ तुझ्यावर अवलंबून जीवन
असलेल्या मला दावून इतक्या वर्षांचा स्नेहपूर्ण बाध, क्षणभरात
फोडून तू मला कोठें पळून गेलस ?

वैतालीय

कृतनानसि विप्रिय न मे प्रतिकूलं च न ते मया कृतम् ॥
किमकारणमेव दर्शनं निरूपयन्तै रतये न दीयते ॥ ८३ ॥

वसंतविलाप

केलें न अप्रिय असें मम तूं कधींहि
केलें न मीहि तुजला प्रतिकूल कांहीं ॥
कां रे अकारणाचि तूं निजदर्शनासी
पेशा विलाप करत्या रतिला न देसी ? ॥ ८३ ॥

गद्यार्थ—मला अप्रिय असे तू कधीं केलें नाहींस, तसेच
तुला प्रतिकूल असें मीहि काही केलें नाहीं. तेव्हा तुझ्यासाठीं
विलाप करणाऱ्या या रतीला, काहीं कारण नसता, तू दर्शन का
घेरे देत नाहींस ?

स्मरसि स्मर ! मेखलागुणैरुत गोत्रखलितेषु बन्धनम् ॥
च्युतकेसरदूषितैश्चान्यान्यतसोत्पलताडनानि वा ॥ ८४ ॥

वसंतविलाप

वर्णांत गोत्र चुकतां तुज वांधियेलें
फांचीगुणें, स्मर तुला वद कां स्मरे रे ? ॥
भूपोत्पलेंच अधया तुज ताडिल्लें
घट्टेषु पीडक तुझ्या नयनांत झाले ? ॥ ८४ ॥

गद्यार्थ—रतिप्रसंगीं माझ्या ऐवजीं जुन्न हुसत्या सुप्यार
कीचें नाव तुझ्या तोंडून आलें, यावरून, रतिकेनानें मी तुला
माझ्या मेरुलेच्या दोरीतें, धांधून पातळें, तें, हे स्मर ! तुला
आढवतें का ? ! या अलंकारातल्या कमलानें मी तुला शोडवतें

व त्यातले रेणू तुझ्या ओळ्यात खुपत राहिले, त्याची तुला
आठवण आहे का ?

वैतालीय

‘ हृदये वससी’ति मप्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ॥
उपचारपद न चेदिद त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ? ॥ ८५ ॥

वसंतविलाप

“ तूं मव्हुर्दीच वससी ” प्रिय शब्द मातें
जे घोललास मज ते गमतात छोटे ॥
ते औपचारिक; तसें नसतें अंतर्ग—
होतास कां, तर, कशी रति मी अभंग ? ॥ ८५ ॥

गद्यार्थ—“ हे प्रिये रति ! तू नित्य माझ्या हृदयात
राहतेस ” असे मला अतिप्रिय जे शब्द तू बोलत आलास ते
छोटे होते, असें मला वाटते. ते शब्द केवळ औपचारिकच
असावेत. तसे नसतें तर तू अनङ्ग (देहहीन) कसा शाल
अस्तास ? आणि (तुला देह नष्ट झाला, तरी, तुझ्या हृदयात
राहणारी,) मी, रति मात्र अक्षत, अभंग, कशी राहिलें असेत ?

वैतालीय

परलोऊनप्रवासिनः प्रतिपरस्ये पदवीमह तव ॥
विधिना जन एप बद्धिनस्त्वदधीन खलु देहिना सुखम् ॥ ८६ ॥

वसंतविलाप

तू जाहलास परलोऊनप्रवासी
येतें क्षणांत मिलाण्या तुझिया पधासी ॥
आहे मला फसविलें विधिनें; जनाचें
सारेच सौर्य असतें त्वदधीन सारें ॥ ८६ ॥

गद्यार्थ—तू परलोकाच्या प्रवासास नुस्तान निघाला
आहेस; ही पहा मी लगेचच येवून तुला मार्ग धरण्यास येत
आहे. मला विधीनें चांगलच फसविलें आहे. (माझेच काय,
पण) मत्प्रेक मानवाच सुत्र तुझ्याच रथापीन आहे.

याच्या पुढचा “ रजनीनिमिरावगुण्डिते ” श्लोक अमिता-
रिका खदरात (प्रकरण ४४ पहा) येऊन गेला आहे.

वैतालीय

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि स्वबलयन्पदे पदे ॥
असनि त्वपि राग्णीमदः प्रमदानाम्युना विडम्बना ॥ ८७ ॥

यसततिलका

नेत्रांस लाल करुनी भ्रमत्री तपांस
चाणी करी स्वखलनयुक्त पदांपदांस ॥
तो वारणीमद तुझ्याविण कामिनीतें
आतां यने अहह ! हेतु विडम्बनातें ॥८७॥

गद्यार्थ—(रतिप्रसंगी) मद्यप्राधानाने येणारी जी धुदी, नेत्राना लाल करून भ्रमविते, व, चाणीला पदापक्षला अडवळ विते, (मल्लेंच बोलविते) ती आता, हे मदना ! तिच्यात तुझाच अस्तित्व नवल्याने कामिनीची निव्वळ फजीती करण्यासच कारणीभूत होऊ लागली आहे. ●●●

वैतालीय

अनगम्य कपीकृत वपु प्रियबन्धोस्तन निष्फलोदयः ॥
बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्षयति ॥

यसततिलका

जाणून कीं तच उरे तनु शब्दमात्र
तो निष्फलोदय यने प्रियमित्र चंद्र ॥
हा कृष्णपक्ष सरुनीहि निसर्गमानें
सोडी हळू स्वकृशता जडशा मनानें ॥८८॥

गद्यार्थ—हे अनगा ! तुझ्या प्रियमित्र चंद्राला आता कळून चुकलें आहे, कीं, तुझा देह आता केवळ कथेंतच (नाममात्र) शिल्लक उरला आहे; व त्यामुळे, त्याला आकाशात उगवणेंच व्यर्थ वाटू लागलें आहे; वच आता हा कृष्णपक्ष संपला, व (त्याने खरें म्हणजे कळाकळानीं झपाट्याने बर्षित व्हावें) पण, तो आता, आपली वृशता, मोठशा कष्टानेंच सोडीत आहे. (स्वतः पूर्ण होऊन, मदनाच्या अस्तित्वावाचून, उपयोग काय असेच त्याला वाटतें.) ●●●

वैतालीय

हरितारणचारुबन्धन कलपुस्कोनिलशब्दसूचित ॥
यद सम्प्रति कस्य वाणता नवचूतप्रसरो गमिष्यति ? ॥

यसततिलका

आतांअन्न हारित सुंदर यंध ज्याचे
ज्या सूचिरूप ठरती कल कोकिलांचे ॥
मोहोर हा नवनवा, यद आत्र याचा
होईल काय शर यापुढतीं कुणाचा ? ॥८९॥

गद्यार्थ—हिरवे तांतुस असे ज्याचे देठ (बाणाकडे-पल पिंभे) व ज्याच्या अस्तित्वाचे स्मरण, कोकिलांचे रव करितात

(बाणाकडे-कोकिल रव हेच ज्याला सूचीरूप, टोक,) असा हा आभ्याचा नवा ताजा मोहोर हे मदना ! तुझ्या पक्षात, स्वतःचा बाण (करून कामीजनाचा विचभेद) करण्यास कोण समर्थ ठरणार आहे ? साग बरें ! ●●●

वैतालीय

प्रतिपद्य मनोहर वपु पुनरभ्यादिश तापदुहित ॥
रतिदूतिपदेषु कोकिलान्मधुरालापनिसर्ग-पण्डितान् ॥९०॥

यसततिलका

होऊनि जागृत पुनश्च उठून येईं
तो पूर्वींचा तव मनोहर देह येईं ॥
आलापितां मधुग, पंडित जे निसर्ग
त्या कोकिलांस यनण्या रतिदूत सांगे ॥९०॥

गद्यार्थ—पूर्वींचा तुझा तो सुंदर देह धारण करून जाण होऊन पुनश्च जड आणि मधुर आलाप (आपण) करण्यात निसर्ग व पंडू असलेल्या कोकिलांना, रतीचे दूत होण्यास पुन्हा आज्ञा दे ●●●

वैतालीय

अलिपङ्कितनेकरास्त्वया गुणकृपे धनुषो नियोजिता ॥
विहृतै करुणस्वनैरिय गुरुशोभामनुरोदतीन माम् ॥९१॥

यसततिलका

चापास तूं कितिकदां तच योजिली ती
सोडावया शर, गुणासम भुंगपंक्ति ॥
आतां करीत करुणस्वर रोदनें ही
शोकांत थोर मम, या, जणुं साथ देई ॥९१॥

गद्यार्थ—हे मदना (बाण सोडण्यासाठी) घट्ट्याला जी दोरी अडते, तिच्या जागी ज्या भ्रमरमालिनेची तू अनेकप्रसंगी योजना केलीच, ती भ्रमरमालिना आता, करुणस्वराने, आकाश करीत माझ्या या महान् शोकाचे प्रसंगी (जणू काय समजू ल होऊन) मला साथ देत आहे ●●●

वैतालीय

शिरसा भ्रणिपत्य याचितान्पुगूदानि स्वेपधूनि च ॥
सुरतानि च तानि ते रवः स्मर सस्मृत्य न शक्तिरस्ति मे ॥

वसततिलका

तू याचिलींस शिर टेकुनि मत्पदांसी
आळिंगने चळितगात्र सकंप पेशीं ॥
पकातिची विविध तीं सुरतें स्मरून
अद्यापि शांति मम या हृदया मिले न ॥ ९२ ॥

गद्यार्थ—माझ्या पायावर डोवें टेकून, सर्वांग कपित करणाऱी
आळिंगने तू याचिलींस तीं, व नंतर तू एकातात ज्या नाना
सुरतक्रीडा केल्यास त्या, आठवून, मला अद्यापि शांति लाभत
नाहीं (वृत्ति होत नाही—पुन्हा तीं तीं सुखें भोगण्याची ओढ
थावत नाही.)

वैतालीय

रचित रतिपण्डित ! त्वया स्वयमद्भोगेणु ममेदमार्तकम् ॥
ध्रियते वसुमप्रसाधन तत्र तच्चारु वपुनि दृश्यते ॥ ९३ ॥

वसततिलका

केलेंस तूच रतिपंडित ! मत्तनूतें
येत्या वसंतऋतुयोग्यचि मडनातें ॥
दुर्गांगार पुष्पवृत्त तो धरितें अजून
ती मात्र सुंदर तुझीच तनू दिसे न ॥ ९३ ॥

गद्यार्थ—हे रतिपंडिता ! तूच आपल्या हातानें, या माझ्या
देहावर, (येत्या) वसंतऋतूला साजेसा, जो पुष्पाचा शुभारं केल्यास,
तो, माझ्या देहावर, मी, अद्यापि धारण करून आहे; पण,
हाय ! हाय ! तुझा तो सुंदर देह मात्र दिशेनासा क्षाल आहे !

वैतालीय

रिबुधैरसि यस्य दारुधैरसमासे परिकर्मणि स्मृत. ॥
तमिम कुरु दक्षिणेतर चरण निर्मितरागमेहि मे ॥ ९४ ॥

वसततिलका

ज्याचें न मंडन पुरें घडलें, तदगांत
ते दुष्ट देव तुजला स्मरले मनात ॥
डाज्या पदास मम त्या फरण्या, अनंग !
ये ये क्षणीं सरस रगवुनी सुरंग ॥ ९४ ॥

गद्यार्थ—तू माझ्या ज्या डाव्या पायाला, रंग लावून,
त्याचें मदन करीत होनास, तें पुरें होण्याच्या आतच, त्या
दुष्ट देवांनी, तुम्ही (शकतात प्रेमप्रकथ करण्याच्या क्षमी

योजना करण्यासाठी) आठवण केली, (आणि परिणामी
त्यात तुझा अंत झाला,) त्या माझ्या डाव्या पायाचें, रंगमदन
पुरें करण्यासाठी, आता लौकर ये !

वैतालीय

अद्भुत पतङ्गचर्मना पुनरद्वाश्रयिणी भनामि ते ॥
चतुरैः सुरकामिनीजनै प्रिय ! यावन्न मिलोभ्यसे दिवि ॥ ९५ ॥

वसततिलका

येवोनिया झणि पतंगपथें इथून
अर्शीं पुनश्च तुझिया, पद मेळवीन ॥
स्वर्गांत जों चतुर त्या सुरकामिनींनीं
ना घातली भुरळ रे तुज लोभवोनी ॥ ९५ ॥

गद्यार्थ—पतंग हा ज्योतीवर झेप घेऊन, स्वताला जाळून
घेतो (व तें ज्योतीच्या आत्यंतिक प्रेमानें तो करतो असें कवि
मानतात.) त्याच्याच मार्गानें मोहि तुझ्याकडे येऊन पुन तुम्ही
माडी पन्कावगार आहे स्वर्गांतल्या चतुर सुरकामिनी तुम्हा
मोहाकृष्ट करून (ती माडी त्या केव्हा पन्कावतील, याचा नेप
नाहीं, म्हणून, त्या वसें करून,) माशी हक्काची जाग्या उड्याड
ज्याच्या आतच मी येतें. (स्वतः प्राणार्पण व उड्याणाची त्वण
देव्ही पतंगाच्या उपमेत साधतात)

वैतालीय

“ मद्भजेन विनाकृता रतिः क्षणमात्र मिल जीविते ” ति मे ॥
वचनीयमिदं व्यग्रस्थित रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥ ९६ ॥

वसततिलका

“ गेला पुढें मदन त्याचिण हाय कैशी
राहे रति क्षणहि पक , जगून ” पेशी ॥
निंदा चिरंतन मला जडणार वेही
आले क्षणात तुजमागुनि मी तरीही ॥ ९६ ॥

गद्यार्थ—“ मन्नापासून विद्युत होऊनहि क्षणभर कां होईना,
पण रति त्रिवट राहिलीच ” ही निंदा, हे रमणा ! मला
आता विरकालचीच विकृतीच, आता मी तुझ्या मागून कितीहि
त्वरें अनुगमन केलें तरी (या निंदेचें निराकरण काही होऊं
शकणार नाही)

वैतालीय

क्रियता कयमन्थमण्डन परलोकान्तरितस्य ते मया ? ॥
सममेन गतोऽस्वपत्क्रिता गतिमद्भेन च जीवितेन च ॥९७॥

वसततिलका

लोकान्तरांत दडुनी यस्तलास हाय !
मी अत्यमडन तुझे करणार काय ? ॥
एका क्षणातचि अतर्कित त्या गतीस
गोलास घेउनि सर्वे तनु जीवनास ! ॥ ९७ ॥

गद्यार्थ—परलोकांत दडलेल्या तुझा अत्यविधीच्या वेळचा
प्रेतधरगार मी कमा करू ? (इतरांच्या मृत्यू-या वेळीं केवळ
जीव जातो, पण वेहू राहतो पण इथें) तू जीवनावहू देहा
लाहि घेउन, अतर्क्य अशा गतीस जाऊन वसलास, (इथें इलाज
काय ?)

वैतालीय

ऋजुता नयतः स्मरामि ते शरमुसडुनिपण्णधन्वन ॥
मधुना सह सस्मिता कथा नयनोपान्तिलोकित च यत् ॥

वसततिलका

स्वांकीं स्वचाप धरुनी, सरल्लय देत
याणास, नेत्र तिरये करुनी पहात ॥
घातां सहास करिता प्रियमाधवासी
मी पाहिलें तुजसि, तें स्मरतें मनासी ॥ ९८ ॥

गद्यार्थ—माडीवर आपल घनुष्य टेकून (पूर्वी कोठल्याती
मोहिमेंत एखाद्या पापाणहृदयावर हृष्टा कल्यानें) बाकडा
झालेला आपला बाण, तू, एवीकडे, सरळ करीत बसला
होतास, व (मजकडे) तिरप्या इधनें पहात, तू आपला
मित्र वसंत, याच्याशीं सरित्त बातांलाप (थाल, आवा,
नुकनाच) करीत होतास, तें मला आठवत आहे

वैतालीय

क नु ते हृदयगम सखा कुसुमायोजितकामुंगो मधु ॥
न खलुप्रप पापान्निना गमित सोऽपि सुहृदता गतिम् ९९

वसततिलका

केलें फुलातुनि जयें तव कामुंकातें
तो मित्र सुंदर तुझा मधु आज कोठें ? ॥
नेलें नसेल न तयासहि शकणें
रागातुनी स्मरसुहृदत त्या गतीं ॥ ९९ ॥

गद्यार्थ— ज्यानें फुलातून तुझ घनुष्य निर्माण केलें, तो
तुझा सुंदर मित्र वसंत, कोठ वरें आहे ? शकणें, रागातून
(मदनाचा साहजकार्ता, त्याच्या फात सागील असलेला म्हणून)
त्यालाहि, त्याचा मित्र मदन त्या गतीला मला त्याच गतीला
तर नेलें नसेल ना ? (अशी शका येते.)

वैतालीय

अथ तैः परिदेविताशरैर्हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ॥
रतिमभ्युपपचुमातुरा मधुरामानमदर्शयत्पुर ॥ १०० ॥

वसततिलका

पेक्ष्या तिच्या करुणदीनचि शोकागनें
होतां प्रणांकित जणु विपदिग्ध धारणें ॥
आश्वासण्यास झार्णें, आतुर त्या रतीतें
ये होउनी प्रकटदेह, वसंत तेथें ॥ १०० ॥

गद्यार्थ— रतीच्या अशा या अत्यंत करुण शोकातुळें, जणु
काय हृदयात विपानें मातलेला बाण भोंसकला जावा, अशा
वेदना होऊन, त्या दुःखार्त रतीला आश्वासन देण्यासाठीं,
तिच्या समोर (सदेह) वसंत प्रकट झाला

वैतालीय

तमवेश्य रुरोद सा मृश स्तनसग्राधमुरो जधान च ॥
स्वजनस्य हि दु खमप्रतो विवृतद्वारगिनोपजायते ॥१०१॥

वसततिलका

पाहून त्यास, रडली रति फार, हातें
छाती पिटून दुखवीत निजस्तनातें ॥
दु खें पुन्हा निजजनापुढतीं हृदिस्थ
दारे जणु उघडल्यापरि वाहतात ॥१०१॥

गद्यार्थ—त्या, स्वताच्या वसतसख्याला पाहून, रति अतो
नात रडली, व (हाताना) तिनें छाती इतवी पिटून घेतली,
वी, त्यामुळें तिचे स्तन दुःख लागले कारण, दु ख हें, आपलें
माणूस दिसलें, वी, त्याच्यासमोर, जणु (धरणाचें) दार उघ
डून दिल्याप्रमाणें वाहू लागतें.

वैतालीय

इति चैनमुगाच द्रु खिता "सुहृद पदय वसन्त । किं स्थितम् ।
तदिद वणशो विकीर्यते पयनेभ्यस कपोतक्युर्यम् ॥१०२॥

वसततिलका

दु खी वदे, “ इध उरे वध रे चसंता
मित्राचिया प्रिय तुझ्या तनुतून आतां ॥
तें पारव्यापरि भुरें लव भस्म, वारा
पिस्कारितो कणकणें जगतीं भरारा ॥१०२॥

गद्यार्थ—दु खी रति त्याला पुढीलप्रमाणें म्हणाली, “—हे वसता ॥ हे वध तुझ्या प्रिय मित्राच्या देहाचें (देहातून) आता काय अवशिष्ट राहिलें आहे तें ॥ आणि तेंहि, पारव्याच्या रगाचें मुरक भस्म, आता वाऱ्याने, कणाकणांने, भुरसुर उडून नेऊन पिस्कारलें जात आहे. ०००

वैतालीय

अयि सम्प्रति देहि दर्शन स्मर ॥ पर्युसुक एष माधव ॥
दयितास्वनस्थित नृणा न खलु प्रेम चल सुहृज्जने ॥”

वसततिलका

देई स्मरा ! झडकरी तव दर्शनाते
त्वहर्शनेस्तुक् तुझ्या प्रिय माधवाते ॥
पत्नीप्रतीहि जरि चचल जें नराचें
तें प्रेम अस्थिर नसे सुहृदासि साचें ॥१०३॥

गद्यार्थ— हे मदना ! तूहा मित्र हा वसत, तुझ्या दर्शनास फार फार उत्तुक झाला आहे, त्याला (तरी) तू लौकर दर्शन दे. (माझ्या हातेला इतका वेळ ओ दिली नाहीस तर निदान मित्रासाठी तरी ये) पुरुषाचें प्रेम जें स्वपत्नीच्या बाबतीतहि अस्थिर वाग्तें, तें मित्राच्या बाबतीत, काही तसे, चचल नसतें. — (पुष्कळच अधिक स्थिर असतें.) ०००

[इतका आक्रोश केला, तोहि व्यर्थ गेल्यावर, रति अखेरचें म्हणून वसंताला म्हणते —]

वैतालीय

“ गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहत ॥
अहमस्य दशेव पश्य मामपिपहाव्यसनेन धूमिताम् ॥१४०

वसततिलका

“ गेलाच मित्र तव तो; परते न तैसा
घान्यांत वीप चिदाता उजळे न, जैसा ॥
ही मी पहा जणू दिव्यातिल त्याच पात
दुखें असहा करिती मज धूमयुक ॥१०४॥

गद्यार्थ—वाऱ्या नें निश्कलेला दिवा, जसा, पुन्हा उजळ नाही, तसा, तुहा तो सखा मदन, जो गळा तो गेलाच ॥ तो काहीं आता पुन्हा परत येत नाही. आणि ही मी पहा त्याच दिव्यातली जणू काय घात ॥— भयंकर दु खानीं मला (ज्योतिहीन करून) धूमयुक कोळिष्टकाच्या पदाला नेल आहे. ०००

वैतालीय

विधिना कृतमर्धवैशस ननु मा कामवधे निमुञ्चता ॥
अनपायिनि सश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥१०५॥

वसततिलका

कैलाच अर्धवध हा मम त्या विधीनं
एक्या स्मरास वधुनी, मज सोडण्यानें ॥
सुस्थायु आश्रयतरु उपरील हत्ती
तेव्हा गळून पडतेच न कां लता ती ? ॥१०५॥

गद्यार्थ—विधीनें, एक्या मदनाला वधून, मला तशीच सोडण्यात, खरें पाहता, माझा अर्धा वधच केलेला आहे. बळकट अशा ज्या वुधाचा वेलीन आश्रय घेतला, त्या वुधा-लाच हत्तीन उपाटिलें, कीं, ती वेली आपोआप गळून पडणारच ॥ ०००

वैतालीय

तदिद क्रियतामनन्तर भ्रता वन्धुजनप्रयोजनम् ॥
विपुर्णं ज्वलनातिसर्जनात्तनु मा प्रापय पत्सुरन्तिकम् ॥

वसततिलका

याच्यापुढील, म्हणुनी फर रूं स्वहस्तें
मित्राचिया तव मृतोत्तर या प्रियेतें ॥
देयोनिया विवश या मज तूंच शक्ति
नेऊन पांचव शर्णी पतिसभिधानीं ॥१०६॥

गद्यार्थ—म्हणून आता, हे वसंता, याच्यापुढील तुझ्या मित्राचें हें मृतोत्तर नियाकम तूच (आपल्या हातानें) उरक, आणि निरापार अशा मला, अर्थात अपंग करून, त्या मार्गानें माझ्या पतीच्या सन्निध नेऊन पांचव.

[याच्या पुढील श्लोक “ शशिना सह याति कौमुदी ” हा प्रकरण ४६ (मुहुडीय नाती) पत्नीचें सहगमन या अनुसंधानात आला आहे.]

वैतालीय

अमुनैव कपायितस्तनी सुमरोन प्रियगात्रमस्मना ॥
नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसी ॥१०७॥

वसंततिलका

सौभाग्यदायि पतिदेहविभूति येरी
चर्चोनिया उटि म्हणूनच मी स्तनांसी ॥
मालोनि हीस नयपल्लवयुक्त शय्या
देवीन मी तनु सहर्ष चित्तेवरी या ॥१०७॥

गद्यार्थ—माझ्या प्रिय पतीच्या देहाचं, हें सौभाग्यकारक
मस्मक उटी म्हणून, मी स्नान चर्चोन, आणि चित्तेवर, तिला
नव्या नव्या कोवळ्या पालवीची शय्याच मानून, मी आपला
देह (आनदानें) पसरोन.

वैतालीय

कुसुमास्तरणे सहायता बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ॥
कुरु सम्प्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥

वसंततिलका

झालास तूं कुसुम अंधरितां सहाय
आम्हा, वसंत! कितिदां; परि आज हाय ॥
पायां पडून फरितें तुज मी विनंति
कीं तोच तूं रच क्षणीं मजला चिता ती ॥१०८॥

गद्यार्थ—मिना वसता, आम्हा दोघासाठी, रतिशय्येवर फुलें
पसरण्याचे कामी, तू, आम्हास अनेकदा सहायकर्ता झाला
आहेस; आणि, हाय! आज त्याच तुला पाया पडून मी
विनंति करीन आहे, कीं, (पुण्यशब्देवैवर्जी) तूं माझ्यासाठीं
आता लौकर चिंता तयार कर.

वैतालीय

तदनु ज्वलन मद्रर्षितं त्वरयेदक्षिणगतवीजनैः ॥
विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमभ्युत्सहते न मां विना ॥

वसंततिलका

देशील अग्नि मज, त्या फुलवी क्षणांत
तूं दक्षिणानिलमुखांतुनि फुकीत ॥
ठाऊक रे तुज खरोखर खास आहे
कीं मदिना क्षणहि ना स्मर हर्षतो हें ॥१०९॥

गद्यार्थ—अशा रीतीनें माझ्या चित्तेला जो अग्नि तू देशील,
तो तू, आपल्या दक्षिणवायुरूपी (मुखांतें फुकर घालून)
(पल्यानें झडपून) खूप प्रज्वलित कर. (उगाच तो धुमवत
राहिला, तर मांस मस होऊन, मी मदनाकडे पोचायला, फार
विल्व लागेल. तसें होऊ नये. अग्नि लौकर मडकून मला मटना-
कडे शक्य तितक्या त्वरेनें गेलेंच पाहिजे) कारण तुला
खरोखर हें माहीतच आहे, कीं, माझ्यावाचून, मदनाला एक
क्षणर सुद्धा करमण नाही— (जीवनात उल्हास वाटत नाही.)

वैतालीय

इति चापि विधाय दीयता सलिलस्याञ्जलिरैक एक एव नौ ॥
अविभज्य परत्र तं मया सहित पात्यति ते स वान्धवः ॥

वसंततिलका

मित्रा! अशा सकल योग्य करून कामीं
दोघांस एकच जलांजलि देइ आम्हां ॥
प्राशील त्यास न विभागुनिया परत्र
घेवोनिया मज स्वयें, तव तो सुमित्र ॥११०॥

गद्यार्थ—अशा तऱ्हेनें सगळी उत्तरनिया करून जो पाण्याचा
अंजलि तू देशील तो आम्हा उभयताना मिळून एकच दे
(दोन निरनिराळे देऊ नकोस.) तुझा मित्र तो मदन, परलोकात,
मला सगळीं घेऊन, तो अंजलि, न विभागता, एकत्रच, प्राशन
करील.

वैतालीय

परलोकादिभो च माधव! स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवा ॥
निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसरो हि ते सखा ॥

वसंततिलका

उद्देशुनी स्मरसय्यास तुझ्या चसंत
दे वाढवून मरणोत्तर त्या विधीत ॥
आम्नाचरील चल पल्लव मंजरी ती
मित्रास त्या तन अतिप्रिय तीच होती ॥१११॥

गद्यार्थ—हे वसंत! तुझ्या स्मर उल्लाल (आढवून, त्याला)
उद्देशत ताच्या हुल्ल्या पालवीसह आम्रमञ्जरी (तिलांजलीऐवजीं)
त्या मृतोत्तर क्रियाकर्मांमध्ये तू अर्पण कर; कारण मदनाला,
आम्नामञ्जरी ही अतिप्रिय प्रिय अवत (होती.)

प्रकरण ४९ वें

संकीर्ण सुभाषितें—

शादूल विक्रीडित

राज्य येन पदान्तलक्ष्मणरत्नक्यत गुरोराक्षया
पाथेय परिगृह्य कार्मुकर गोर वन प्रस्थित ॥
रजाधीन. शशिमौलिचापत्रिपये प्राप्तो न वै त्रिक्रिया
पायाद् स विभीषणाप्रजनहिहा रामाभिधानो हरिः ॥१॥

सुमदारामाळा

जयें टाकिलें राज्य, आशें पित्याच्या
पटीं लागलेल्या तुणाचे परी,
निघाला यनीं घोर जाण्या, धरोनी,
स्वचापास पक्ष्या, शिदोरीपरी ॥
शिवाच्या धनुष्यासही वाकनीतां
न भ्याला, उभा धैर्यमैरूपरी
वधी राक्षसा रावणालाहि, रक्षो,
असा तो तुम्हां रामनामा हरि ॥१॥

गद्यार्थ— वज्राला अडकलेल्या गकाच्या काडीइतक्या
(तुच्छतेनें व सहजतेनें,) पित्याच्या आशेमुळे ज्यानें राज्य
सोडिलें, (हस्तून टाकलें;) आपलें उच्च धनुष्य, हीन काय
ठी, शिदोरो बाधून, जो मयकर अरण्यात जाण्यास निघाला,
शिवधनुष्य (वाकविण्याच्या महाशक्तीच्या) प्रसंगीं मुद्रा, जो,
यत्किंचित् च लिखितं न होता, धैर्याच्या मेरूप्रमाणें उमल्ला;
आणि ज्यानें विभीषणाच्या मोरल्या मावाचा (महापराक्रमी
रावणाचा) वध केला, तो ' राम ' नांवाचा हरि, तुमचें रक्षण
फो

माशिली

कनकनिकरुपभासा सीतयाऽऽलिङ्गिताङ्गो
ननु रलयदास्यमनर्णाभिरामः ॥
अभिनय इव विद्युन्मण्डितो मेघखण्डः
शमयतु मम ताप सनेतो रामचन्द्रः ॥ २ ॥

आप्यां

आलिङ्गित सीतेनें—निकर्षी रेखा जणू सुवर्णाची ।
नवकुमुदमालिकेसम इयाममनोहर सुकांति ज्या
तनुची ॥
अभिनय विद्युन्मण्डित स्तन घनासमचि शोभनी दिसतो
श्रीरामचंद्र माझे स्तारे भवताप पूर्ण शमयो तो ॥ २ ॥

गद्यार्थ— सीता गौरवर्ण, राम धननील, त्यामुळें, सीतेनें
त्याला आलिङ्गिता, कपोटीच्या वगडावर सोन्याची रेखा उमगावी
अशी हुदर शोभा दिसत आहे; ज्याच्या तनुची कावि, ताच्या
नीलकमलाच्या हारारखी श्याममनोहर आहे; त्रिनेत्र्या
चमचमामुळे शोभणाऱ्या लहानग्या नव मेधाप्रमाणें जो अलङ्कृत
आहे, असा तो, श्रीरामचंद्र, माझे सर्व ताप शमयो. ●●●

आप्यां

प्रथम चुम्बितचरणा जड्घाजानूरनाभिचक्राणि ॥
आलिङ्ग्य भावना मे रेलतु त्रिणोर्मुवाब्जशोभायाम् ॥३॥

आप्यां

आधीं चुम्बुनि चरणां,
गुडये, मांड्या, ति नाभिवहारीं ।—
आलिङ्गुनि मन माझे
खेळो हरिच्या मुलाभजशोभेशीं ॥ ३ ॥

गद्यार्थ— प्रथम श्री विष्णूच्या चरणार्थें चुम्बन घेऊन, नंतर
क्रमानें गुडये, मांड्या, नाभिकक घाला आलिङ्गून, शेर्फी, मास
मन त्याच्या मुरकमलाच्या सोंदयाशीं गेळत राहो ●●●

शादूल विक्रीडित

वाचा निर्मलया सुधाधनुस्या या नाथ । शिखाभद्रा—
स्तां स्वप्नेऽपि न सहस्राम्पहमभ्रमावृत्तो निक्षप. ॥
इत्याग शनशालिनं पुनरपि रवीषेण मा विभ्रत—
रचो नास्ति दयानिधिर्यदुपते ! कतो न मत्तोऽपरः ॥४॥

शादूलविक्रीडित

कृष्णा ! निर्मल गोड बोलुनि, मला,
तूं जें दिलें शिक्षण
स्वर्णाहि स्मरतों अहं कृतिमुळें
निलंज्ज मी त्यास न ॥
पापिष्ठास अशाहि वेत्ति सदया !
तूं आपुला मानुनी !
कोणी नान्य दयानिधी तुजहुनी;
या मत्त माझ्याहुनी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—हे यदुपते, हे नाथा, तूं मला अत्यंत, निर्मल व अमृतमधुर शब्दांनी, जें काय शिक्षण दिलेंच, त्याचें स्मरण, मी निलंज्ज, अहंकारी माणूस, स्वप्नात बुद्धा करीत नाहीं. अद्या, रोकडो पापांनी भरलेल्या मला बुद्धा, तूं आपला म्हणून जयजय करतोस तेव्हा, तुझ्याहून मोठा दयासागर कोणी नाही—आणि माझ्याहून अधिक मर्यादांचे दुष्टा कोणी नाही असेच म्हटलें पाहिजे.

शादूलविक्रीडित

शुद्धीचा रसिता, सिता समशिता, स्फीतं निपीनं पयः
स्वयंतिन सुधाऽप्यधापि कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ॥
सत्यं ब्रूहि मदीय जीव ! भवता भूयो भवे भाम्यता
कृष्णेत्यक्षरयोरय मयुरिमोद्गाः कचिल्लक्षितः ? ॥ ५ ॥

शादूलविक्रीडित

खालें द्राक्ष, नि शर्करा; कितितरी
तूं दूधहि प्राशिलें
स्वर्गा चाखियली सुधा, नि कितिदां
रंभाधरा खंडिलें ! ॥
मजीश ! वद सत्य, कीं भटकतां
तूं सर्वे विश्वांतरीं
गोडी सांपडली तुला कधि कुठें—
जी 'कृष्ण' या व्यक्षरीं ? ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—हे माझ्या जिवा ! तूं द्राक्ष खालेंच, साखर खाहीच, पुष्कळ दूध प्राशन केलेंच, (अगदीं) स्वर्गा जाउन अमृत चाखिलेंच, आणि, प्रत्यक्ष रंभाचा अधर खंडिल्यास; (अद्या तन्हेनें नाना तन्हेची गोडी चाखीत,) शाण्या सर्षप, तूं भटकलास; पण, खरें सांग, कीं, या सर्व भ्रमणामार्गें, 'कृष्ण' या दोन अक्षरात जी अपूर्व मधुरता आहे, ती, तुला इतरत्र कोठें सापडली कां ?

शिखरिणी

कृतक्रोधे यस्मिन्नमरनगरी मद्गलराया
नवातङ्का लङ्का समजनि वने वृश्चति सति ॥
सदा सीताकान्तप्रणतिमतिविह्वलातमहिमा
हनुमान्न्यायः कपिकुलशिरोमण्डनमणिः ॥ ६ ॥

शिखरिणी

धरी जो कोपा, तें ध्वनि सुरपुरी मंगल करी
भयें कांपे लंका, जधि धनि तरुत्पादन करी ॥
सदा ज्याचा रामप्रणतचि असा प्यात महिमा
हनुमान् रक्षो तो कपिकुल शिरोभूषण तुम्हां ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—ज्याला क्रोध आला कीं, (आतां हा राक्षसोच्चा नायनाट करणार या अपेक्षेनें) स्वर्गांत मंगलध्वनि सुरू होतलें; तेव्हां हा रानात झाडांची मोडतोड करतो, तेव्हां लंकागरी भयभीत होते; श्रीरामाच्या पायादीं नित्य प्रणत असा ज्याचा महिमा विख्यात आहे, असा कपिकुलात शिरोरत्नाभूषण शोभणारा, हनुमान् तुमचें रक्षण करे.

शादूलविक्रीडित

किं ब्रूयो हरिमस्य विश्वमुदरे किं वा फणान् भोगिनः
शेते यत्र हरिः स्वयं जलनिधेः सोऽप्येकदेशे स्थितः ॥
आश्चर्यं कलशोद्भवो मुनिरसौ यस्तैरुहस्तेऽम्बुधि—
गण्डूषीयति, पङ्कजीयति, फणी, शृङ्गीयति श्रीपतिः ॥ ७ ॥

सुमंदारमाला

वदो काय विष्णुस विश्वोदररा; वा
फणांनाहि शेपाचिया; ज्यांवरि
स्वयें विष्णु शोपें; धरी अदिध दोवां
स्वपृष्ठाचिया एक अंशावरी ? ॥
चमत्कार दावी अगस्तीच ! प्याया
जधीं अग्निधला तो स्वहस्तें धरी—
वने अग्नि धोटापरी ! शोप पया—
परी ! विष्णुही सान भुंगापरी ! ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्या उदरार्त विश्व सामावतें त्या श्रीविष्णूची, किंवा ज्यावर स्वयें तो विष्णूच निद्रा पते, त्या शेपाच्या फणाची तरी महानि किती अंगण करावी ! किंवा या शेपानाहि जो आपल्या पृष्ठाच्या एका लहान्या भागावर घारण करतो

त्या सागराचा तरी महिमा काय वर्णाचा ? परतु ररा अद्भुत, आश्चर्यकारक कमलकार दाखविला अगशित मुनीनेच, कीं, ज्यानें आचमन करण्यासाठीं हातावर घेतल्यावेळीं, तो सागर एका पोटझटका लहान झाला, तो दोष कमलासारखा, आणि (स्वामवर्ण) विष्णु एखाद्या भ्रगासारखा झाला ।

शाईलवित्रीकृत

एके सत्पुरुषा परार्थघटन स्वार्थान्परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभूत स्वार्थातिरोधेन ये ॥
तेऽमी मानयराक्षसा परहित स्वार्थाय निव्रन्ति ये ये तु व्रन्ति निरर्थक परहित ते के न जानीमहे ॥ ८ ॥

शाईलवित्रीकृत

तेची थोर, परोपकार करिती जे स्वार्थीही सोडुनी ते सामान्यचि, जे परार्थ करिती स्वार्थास संभालुनी ॥ जाणा राक्षस माननी, परहिता, स्वार्थाथे जे नाशिती जे स्वार्थाविण नाशिती परहिता, आम्हां न ते माहिती ॥ ८ ॥

मद्यार्थे—स्वार्थ सोडूनमुद्रा जे परहित करतात, ते थोर पुरुष, स्वार्थाला विरोध येत नसेल, अशा स्थितीत, जे परहिताचा उद्योग करतात, ते सामान्य, जे, स्वार्थासाठीं परहिताचा नाश करतात, ते मनुष्यत्वातले राक्षसच, परतु जे स्वार्थ नयताहि परहिताचा नाश करतात ते कोण हें आम्हांला माहीत नाही (त्याला किती नीच नाय याचें तें आम्हांला सुचत नाही)

वसतविलका

प्राप्त्यते न खलु विप्रभयेन नीचे-
प्राप्त्यति विप्रहिता विरन्ति मध्या ॥
विप्रै पुन पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्राप्त्यमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ ९ ॥

वसतविलका

घे कार्य नीच कांथि विप्रभयें न हातीं विप्रात मध्यमहि स्वीकृत दाकिताती ॥
विप्रै पुन पुनरपी जरि त्यां छळीती प्राप्रव्यफाय न च उत्तम हे त्यजीती ॥ ९ ॥

मद्यार्थे—अगदी नीच जे आहेत, ते, जिणें येतील या (मभिष्यकालीन) भीतीनेच कोणत्याहि कार्याला प्रारंभ करित नाहीत, मध्यम (आहेत ते अशा भयाने कार्यांरंभ करित नाहीत अस नाही,) प्रारंभ तर करतात, पण प्रत्यक्ष विप्र येऊ लागली कीं (त्यापुढे टिकाव न घेता) आरंभ केलेलें कार्य सोडून देतात, परतु जे उत्तम आहेत ते मान विप्राना पुन पुन्हा अडथळे आणले तरी, एकदा हातीं घेतलेलें कार्य कधीच टाकीत नाहीत.

मन्द्राक्रान्ता

आविर्भूते शशिन तमसा मुच्यमानेन रात्रि—
नैशास्वार्थिर्हुतमुज इ चिञ्जभूषिष्ठमु ॥
मोहेनान्तरंस्तनुयि दृश्यते मुच्यमाना
गङ्गा रोध पतनरतुषा गृह्णीत प्रसादम् ॥ १० ॥

मन्द्राक्रान्ता

रात्री जैशी विषु उगवता होई अंधारमुक्ता नैशास्त्रीची उजळत शिला, धूम नो अल्प होता ॥ अन्तर्मोहानुनि सखिस या, वाटतें येई मुक्ति गंगा—माती पडुनि गडुळे—स्वच्छ जैशी पुन्हा ती किंवा हेंच (केनाबकरणांत) रात्र जशी ती, चंद्र उगवता, तमोमुक्त होतसे हिचाही मोह तसा पळतसे ॥ धूम कमी होउनी निदानालशिखा जशी झळकते सखीची स्थिति तैशी वाटते ॥ तट्टिची माती पडून गडुळही गंगा निवळे जशी सपतीची कांति उजळते तशी ॥ १० ॥

मद्यार्थे—(कालिदासाचें उपमाश्लोक्य, राक्षसाच्या मीतीनें वेद्युळ पडलेली उर्वची पुन्हा मुद्रीन येउना कशी दिसली त्याचें कथन.) चंद्र उगवल्यानंतर अंधारापासून मुक्त होत चाललेली जशी रात्र, किंवा धूम कमी झाल्यानंतर नैशामीची पुन्हा उजळत चाललेली ज्योति, किंवा, किनाऱ्यावरील माती पडून गडुळ झालेली, पण, नाता, हळूहळू निवळत चाललेली गंगा, तशी वेद्युटीन हळूहळू मुद्रीन येत चाललेली ही मुदर दिसत आहे.

हुतविरनि

उदयगुदशशाड्मतीचिभिल्लममि दूरमिन- प्रनिसागिते ॥
अलनमपमनादिव लोचने हरनि मे हरिसाहनिद्रिसुखम् ॥

दुःखविरहित

उदर्यि गूढ शशीकिरणो अतां,
इथुनि दूर तमाप्रति सारितां ॥
अलक आवरितां नयनांस, तें
उदयदिग्बधुचे मुख मोहितें ॥ ११

किंवा हाच अर्थ शार्दूलविक्रीडितात—

पूर्वेच्या गिरिआडुनी वर सरे चंद्रप्रभा, तीमुळे
अधाराप्रति येथुनी पळवुनी आतां दुरी लाविले ॥
केसां आवरितां मुखावरनि, जे शुभ्रा मुखा दावितें
पूर्वा दिग्बधुचें तसें मुख अहा ! नेषांस आकर्षितें ॥

गद्यार्थ—(सुंदर उपनेने चंद्रोदयाचें वर्णन.) उदयगिरीच्या
मागे लपलेल्या चंद्रान्या मिरणानीं, येथून, आता अधाराला
दूर सारल्यामुळे, एखाद्या सुंदरीच्या तोंडावर आलेले केश
आवरल्यामुळे, ज्या तिची शुभ्र मुखकांति दिवून पडावी, तसें
पूर्वदिग्बधुचें, मग आता माझ्या नेषाना आकर्षित आहे. ●●●
(अगदी असाच ' अर्जुलीमि. ' प्र. २३ श्लोक २१ पहा)

उपजाति

यथा गजो नेति समझरूपे तस्मिन्नप्रक्रामति सशयः स्यात्
पदानि दृश्या तु भवे प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकार ॥

उपजाति

समक्ष पाहूनहि “ हा न हची ॥
जाताच तो संशय येई चिर्ती ॥
पदांस पाहून घडे प्रतीति
मनोऽप्येथेची मम तीच रीति ॥ १२

गद्यार्थ—(शकुन्तलेला प्रत्यक्ष पाहून ओळख पटली
नाहीं, परंतु मग नुसत्या आठाराने ती पत्नी, या चमत्कारिक
मनोव्यापाराच दुसृत वर्णन करतो—) प्रत्यक्ष समोर हची
दिसूनहि, तो हची, हे समजून घे, मग तो निघून गेल्यावर तो
हची असावा अशी अशुभ शका मनात डोकावू लाग्यावी, आणि,
त्याच्या पावलाचे ठसे पाहून मात्र, सद्ययनिवृत्ति होऊन, हा
हचीच, ही खानी पयावी, तथाच प्रकारचा माझ्या मनाचा
हा विकार म्हणला पाहिजे. ●●●

वसवतिलका

किं नो किलस्य विरतेन गते वसन्ते ?
किं कानरस्य बहुशश्वपरिप्रेहेण ॥
मिथेण किं न्यसनकालपराडमुखेन ॥
किं जीवितेन पुरुषस्य निरक्षरेण ॥ १३

वसवतिलका

जातां वसंत, रचि कोकिलगानि काय ?
शस्त्रेण बहु धरुनि भीत लढेल काय ? ॥
जे संसर्गो विमुक्त, मित्र असे कशास ?
लामे जगून फल काय निरक्षरास ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—वसंतप्रसू निघून गेल्यावर, कोकिलाच्या गायनात
गोडी ती काय ? पुष्कळ चरखे धारण केली, तरी, मिना लक्षणार
काय ? संकटकालीं जे तोंड फिरवते, त्या मित्राचा उपयोग काय ?
किंवा माणसाने विद्याविहीन अवस्थेत जगण्याचे फल काय ? ●●●

शार्दूलविक्रीडित

सन्तः क्वापि न सन्ति, सन्नि. यदि वा दुःखेन जीवन्ति ते
राजानोऽपि न सन्ति, सन्ति यदि वा लामाद्भनप्राधिण' ॥
विद्वानोऽपि न सन्ति, सन्ति यदि वा मात्सर्यशुकाश्च ते
दानारोऽपि न सन्ति, सन्ति यदि वा सेवानुकूला कलौ १४

शार्दूलविक्रीडित

नोहे संत कुठें ! असे तर जणे दुरांत कैसा तरी
राजाही न कुठें ! असेच जर कां, तो अर्थलोभी परी ॥
नाहीं मत्सर अतरात असला विद्वान नाहीं कुणी
दाताही न कळीत, ज्यास न रचे सेमा स्वतांची
मनीं ॥ १४ ॥

गद्यार्थ— या कल्पियुगात, सज्जन कुठेच नाहीं; असलाच
तर तो दु खान्त जग्न असेल; राजा कुठें दिसणार नाहा;
असलाच तर लोभाने (प्रजेकडून) धन (पिळून) घेणाराच
असेल; विद्वानहि सापटणार नाहां; असलाच तर तो मत्सरपूच
असेल; दाताहि कुठें आदळणार नाहीं—असलाच तर सेवेला
वया होणारा (स्तुतिप्रियच) असेल. ●●●

शिलरिणी

न सध्या सधते नियमितनमाज न कुरते
न वा मौजीयथ कलयति न वा सुतनविधिम् ॥
न रोजा जानीते व्रनमपि हरेनैव कुरते
न काशी मक्का वा शिव शिव न हिंदून यवन ॥ १५ ॥

शिलरिणी

फरीना संध्या वा नियमित नमाजा न पडतो
तसें मौजीयंथा करित न च, सुता न करतो ॥
न जाणे रोझांत—करीत हरिपूजाव्रतदि न
न काशी मक्का वा शिव शिव हिंदू न यवन ॥ १५ ॥

गद्यार्थ— (कलियुगात्तया धर्मभ्रष्टतेचें वर्णन.) माणूस आता धड संव्याहि करीत नाही, किंवा, नियमितपणं निमाजहि पढत नाही, धड मुजहि करीत नाही, किंवा, सुनाहि करीत नाही. रोजाचे उपवास करीत नाही, किंवा, विष्णूचें व्रतहि (आपाटी कातिची ?) करीत नाही, धड कार्यायात्रा नाही, कीं मककेची हाज नाही. धिव, धिव, आता माणूस धड हिंदु राहिला नाही. धड यत्नहि नाही !

वसतविलका

दोषान्तरोऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि
मित्रान्सानसमये निहितोदयोऽपि ॥
चन्द्रस्वधाऽपि हरप्लभतामुपैति
नैवाश्रितेषु गुणदोषनिचाराणां स्यात् ॥ १६ ॥

वसंततिलका

दोषांत मग्न, अतिघक, मलीन देहीं
मित्रावसानसमयीं उदयास येई ॥
ऐसें अस्तहि शिवा प्रिय, चंद्र होत
पाहू नयेत गुणदोष निजाश्रितात ॥ १६ ॥

गद्यार्थ— चंद्र हा, दोषाकर, (रात करणारा, दुसरा अर्थ दोषाची रक्षण.) कुटिल, (चंद्रकोर वाकडी असते म्हणून वक्र, दुसरा अर्थ वक्र स्वभावाचा) कलङ्कित, (वर डाग असलेला, दुसरा अर्थ डागाळलेल्या चरित्राचा.) व मित्राच्या (सूर्याच्या, दुसरा अर्थ स्नेहाच्या) अवसानसमयीं (अस्ताचे वेळीं) दुसरा अर्थ मृत्यूच्या वेळीं किंवा पडत्या काळात) उदय पावणारा, अस्तहि, शकाला तो प्रिय असतो कारण योर लोक हे, एकदा ज्याचा आश्रित म्हणून स्वीकार केला, त्याचे गुणदोष पहात राहत नाहीत.

वेतालोच

सहसा त्रिदधोत न क्रियामित्रैक परमापदा पदम् ॥
धृणोति हि त्रिमृश्यकारिण गुणलुब्धा रज्यमेव सपद- ॥ १७ ॥

उपजाति

घाहेंत कार्ये करणें न कोणी
आपत्ति मोडून, अचिचेक आणी ॥
करी समीक्षूनचि कार्ये नामी
स्वये धरी त्या गुणलुब्ध लक्ष्मीं ॥ १७ ॥

गद्यार्थ— कोणीहि, कार्ये करणेच्या, तसे घाहेंत, अविचाराने, करू नये कारण अविचेक हें नांना आपत्तींना आमंत्रणच होय. नीट विचार केल्याने कार्ये करणाराला, गुणावर लुब्ध होणारा माण्यलक्ष्मी स्वयेच वरते.

वसतविलका

रम्याणि नीक्ष्य, मनुराध निशम्य शब्दान्—
पर्युत्सुरी भवति यत्सुरितोऽपि जन्तु ॥
तच्चेतसा स्मरति नूनमनोधर्युं
मासस्थिराणि जननान्तरसौदधानि ॥ १८ ॥

वसतविलका

पाहून रम्यपण, घेणुनि गोड चाणी
हृद्दूर लागत जिपास सुखी असोनी ॥
तें नेणता, मर्नि खरोखर आठवीते
जन्मांतरातिल हृदि स्थिर स्नेहनातें ॥ १८ ॥

किंवा

तें नेणतां, मर्नि खरोखर आठवीतें
जन्मांतरामधिल सुसन्न भाषणीतें ॥

गद्यार्थ— (मनाच्या गूढ व्यापाराविषयीं शाश्वतलतील स्लेक.) माणसाला, तो सुखी असणुद्धा, (येथें वद्दो,) रम्य वस्तु पाहून, किंवा, गोड शब्द ऐकून, एक (अनामिक) हुरहुर हृदयाला लागते (ती तशी का लागते, याविषयी कालिदासाला असें झालें ह.) त्यावेळीं माणूस तळकळ आपल्या मनान्, दुसऱ्या जन्मातली, (प्रायधान अनाकल्मीय पण) मायात स्थिर अशी प्रेमाची आठवण काढीत असतो. (सर्व बाणीं सुखी परिस्थिति असता, असे निज विचार मनान येतात हा अनुभव पुष्कळच खडबट माणसाना आलेला आहे व येत राहिल. " In that sweet mood, when pleasant thoughts, bring sad thoughts to the mind " हें वदंस्वयंचे उद्गार, (पहा इतकी काव्यसुलीची पाणपोई राध १ पान २१० - २११) किंवा हेन्नी कर्मव्यादरची I am pleased and yet I am sad ! ही कविता (पहा इतकी काव्यसुलीची पाणपोई खड २ पान ३१८ - ३२१) कावल्याप, या गूढ व्यापाराचा अनुभव सावंदेधीय आहे, तें ध्यानी येईल या अनुभवाचे कारण माघ कर्मव्यादरला सापडले नाही. तो म्हणतो—

Then, whence it is, I cannot tell
But there is some mysterious spell
That holds me when I am glad;
And so the tear drop fills my eye
When yet, in truth, I know not why
Or wherefore I am sad ?

कालिदासाने जन्मांतराचा हवाला दिला आहे ! पण कोण जाणे
उरें काय ?

रघोदत्ता

यः परस्य विपमं विचिन्तयेत्प्राप्तुयात्स कुमतिः स्वयं हि तत् ॥
पूतना हरिविधार्थमाययौ प्राप सैव वधमात्मनस्ततः ॥ १९ ॥

रघोदत्ता

दुःख जो खल, दुःज्यास इच्छितो
मेळयी कुमति तें स्वयेंच तो ॥
पूतना हरिविधार्थ येउनी
मेळवी स्ववध त्याचपासुनी ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—दुःखनाला दुःख, आपात्ति यावी, अशी जे इच्छा
घरिले, त्या दुर्मति दुष्टाला, तें दुःख स्वनालाच प्राप्त होतें.
पूतना, ही आठी होती, कृष्णाला मारण्यासाठी, पण, ती
स्वतांच, त्याच्या हातून, स्वतांचा मृत्यू ओढवती घाली. ●●●

अनुष्टुभ्

वहूनामप्यसाराणां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणोर्विधीयते रज्जुर्यया नागोऽपिवध्यते ॥ २० ॥

अनुष्टुभ्

वहुतां दुर्बलांचीही पकी कार्य करी महा ।
दोरी यने तृणांची ती बांधी हत्तीसही पहा ॥२०॥

गद्यार्थ—दुर्बल असले, तरी, ते जर पुष्कळ असून, एकी
करतील, तर, ते सुद्धा महत्कार्य करू शकतील. यः कश्चित् गज्जाची
(बळून) जी दोरी करतात तिने मच हत्तीला सुद्धा बांधता येतें.
●●●

अनुष्टुभ्

वनानि दहतो वहेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशायः वने कस्यासि सौहृदम् ? ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ्

लागतां वणवा, घारा साहा त्यातें करी वनीं ।
मालथी तोच दीपाला; दुर्बला मित्र कां कुणी ? ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—रानेच्या राने जाळणाऱ्या वणव्याला, घारा, हा
साहाकारी होतो. परंतु तोच घारा विचान्या लहानग्या दिव्याला
विश्वानुन दाकतो; (सगळे सगळेच स्नेही.) - दुर्बलाची मित्रता
कोण ठेवायला बसलें आहे ? ●●●

अनुष्टुभ्

अंधं नैव गजं नैव व्याघ्रं नैव च नैव च ।
अजापुत्रं बलिं दद्यादेवो दुर्बलघातकः ॥ २२ ॥

अनुष्टुभ्

अदबाला न गजाला न । व्याघ्र तर कधीच न ।
बळी घावें बोकडाला । देव घातक दुर्बलां ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—घोड्याला कोणी बळी देत नाहीत; हत्तीलाही
देत नाहीत; बाघाला तर कधीच नव्हे—बळी (घावयाचा तर
म्हणे दुकळ्या) बोकडाचा घावा (असे यशाला सांगतें !)
एकूण काय, देव सुद्धा दुर्बलांचा मारक आहे ! ●●●

अनुष्टुभ्

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सुखिनौ न कदाचन ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ २३ ॥

इन्द्रवज्रा

इच्छा घराध्या मनिं निर्धनानें
रागाघणें दुर्बल मानघानें ॥
दोन्ही तन्हेचे नर या जगांत
हे राहती ना कधीही सुखांत ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—पुढील दोन तऱ्हेचे मानव या जगां कधीच सुखी
होत नाहीत—एक मनोरथ करणारा निर्धन, व दुसरा रागाव-
णारा दुर्बल ! (एका ओळीच्या फरकानें हाच श्लोक पुढील-
प्रमाणें सापडतो—) ●●●

अनुष्टुभ्

द्वाविमौ यष्टकौ लोके शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ २३ ॥ अ

भाष्यं

हे दोन फंटक जर्गी, संतत देहांत राहती खुपत।
निर्धन करी मनोरथ! दुर्बल नर होतसे म्हणे
क्षुपित ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—या जगत पुढील दोन घटना, काव्यासारख्या,
शरीरात खुपत राहतात—एक निर्धनाने मनोरथ करावे ही; व
दुसरी दुर्बलाने रागावावे ही. ●●●

अनुष्टुप्

मुख्यमेतं पुरस्कृत्य शून्यादमानोऽपि साधका ।
भ्रान्तिं त विना नेत्र यथा सख्याङ्गविन्दवः ॥२४॥

अनुष्टुप्

पुढें करून मुख्यैका क्षुद्रही कार्य साधिती ।
त्यावीण परि ते शून्य शून्ये संर्येत जेवित्तीं ॥२४॥

गद्यार्थ—मुख्य अशा एकाला, पुढें करून (एकाला पुढारी
करून व, त्याला आपल्या सर्व शक्तीचा पाठिंबा देऊन) शून्या-
सारखे पोकळ (क्षुद्र) हि, कार्य साधू शकतात. त्या एकावाचून
मान हे शून्य किमतीचेच ठरतात.—उदाहरणार्थ, आकड्याच्या
संख्येतील शून्ये. (तुलत्या शून्याला काहीच किंमत नाही. पण
१ ते ९ पैकीं एखाद्याला पुढें करून त्याच्या पाठीशीं शून्ये उभीं
राहिलीं तर प्रत्येक शून्य त्या गुल्याची किंमत दसपटीने वाढवीत
असतात.) ●●●

अनुष्टुप्

क्षमा शत्रु करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ? ।
अतृणे पतिनो वह्निस्तयमेगोपशाम्यति ॥ २५ ॥

अनुष्टुप्

क्षमा शत्रु करीं ज्याच्या, करी त्या काय दुर्जन ? ॥
स्वयंच विद्वतो अग्नि जाळ्यापा जेथ ना तृण ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्या हातीं क्षमा हें शत्रु आहे, त्याला दुर्जन
काय करू शकेल ? (पराभूत दुर्जनाला शिक्षा घेवी, तर त्याच्यात
सुडसुदि व हेप उत्पन्न होईल; पण क्षमा घेत्याने तो आपोआपच
बैर विखरेल) जाळ्याला जेथें तृण सुद्धा नाही, (किंबा, जेथें
जाळ्याजैलेंच काही नाही,) तेथें पडलेला अग्नि हा, आपोआपच
विद्वत जातो) पण या नीतिव्रताच्या शरशाला जेवढेले पुष्कळ
दुर्जन असतात. पृथ्वीराज चव्हाणास त्याचा पुरेपूर अनुभव
आला, हा इतिहास आहे.) ●●●

अनुष्टुप्

नरस्याभरण रूपं रूपस्याभरणं गुण ।
गुणस्याभरण ज्ञानं ज्ञानस्याभरण क्षमा ॥२६ ॥

अनुष्टुप्

नरा भूषण सौंदर्य—रूपा भूषण सद्गुण ।
गुणांची ज्ञान ही भूषा क्षमा ज्ञानास भूषण ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—सौंदर्य हें माणवाला अलंकारासारखें आहे. पण
त्या सौंदर्याला, गुण हा अलंकार, आहे. गुणाचा अलंकार
ज्ञान हें असून, ज्ञानाचा अलंकार क्षमा हें आहे. (ज्ञानी
माणसानें शिष्याचें किंबा अज्ञानाचे अपराध पोंयत घालावे;
त्याच्यावर चिह्न नेथे) ●●●

अनुष्टुप्

क्षमा बलमशक्ताना शक्ताना भूषण क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किं न सिद्ध्यति ? ॥२७॥

अनुष्टुप्

क्षमा बळ अशक्तांचें—क्षमा शक्तांस भूषण ।
क्षमा वश करी लोकां—क्षमेला साध्य काय न ? ॥२७॥

गद्यार्थ—अशक्ताना क्षमा (स्वहृत् की परहृत् ?) हें बळ
आहे. पण शक्ताना क्षमा हें भूषण आहे. सर्व जगाला वश
करण्याची शक्ति क्षमेत आहे क्षमेनें काय साध्य होत नाही ।
●●●

अनुष्टुप्

क्षत्रियाणा बल तेजो ब्राह्मणाना क्षमा बलम् ।
क्षमा गुणोऽशक्ताना शक्ताना भूषण क्षमा ॥२८॥

अनुष्टुप्

क्षत्रियां बळ तेजाचें; ब्राह्मणाचें बळ क्षमा ।
क्षमा गुण अशक्ताना—शक्ताना भूषण क्षमा ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—क्षत्रियाचें बळ तेजस्वीपणात आहे. ब्राह्मणाचें बळ
क्षमेत आहे. दुर्बलांना क्षमा हा गुण आहे तर बळशाला क्षमा
हें भूषण आहे. ●●●

अनुष्टुभ्

वृत्तं न प्रतिकुर्याधः पुरुषाणां स दूषणः ।
वृत्ते च प्रतिकर्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २९ ॥

अनुष्टुभ्

प्रतिक्रिया न, केल्याची करी, दूष्यचि तो जन ।
केल्या प्रतिक्रिया देणें हाच धर्म सनातन ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—आपलें ज्यानें (वाईट) केलें, त्याशीं (ज्यास तसें वागून) परतफेड न करणारा माणूस, दूषणीयच आहे. केल्याची परतफेड करावी, हाच सनातन धर्म होय. (अर्थानें हें जसे वाईटाविषयी, तसेच, मत्स्याशीं मलें वागून मोवदला यावा असाहि अर्थ यात आहे.) (एकूण ज्ञास तसे वागावें हें सांगण्याचा हेतु !)

●●●

अनुष्टुभ्

न श्रेयः सतन तेजो; न निन्य श्रेयसी क्षमा ।
तस्मान्निन्य क्षमा तात ! पण्डितैरपवादिता ॥ ३० ॥

अनुष्टुभ्

वरें न तेज नित्याचें; सदाची न क्षमा वरी ।
म्हणून सुद्ध नित्याची सापवाद क्षमा करी ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—नेहमीच तेज्जीव, वडक स्वभावानें वागणें वरें नव्हे, निंजा, नेहमीच क्षमा करीत राहणेंहि ठीक नव्हे. म्हणूनच बाबारे, सुद्ध मनुष्य हा नित्यधमेला सापवाद समजो. (कसल्याहि प्रसर्गां क्षमाच, असें न करता, प्रतिकारहि, योग्य प्रसंग पाहून शुक्त मानतो. कधी कधी ज्ञास तसेहि वागणो.) ●●●

अनुष्टुभ्

आमनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः ।
वक्रात्तत्र न बध्यन्ते मौन सर्गार्थसाधकम् ॥ ३१ ॥

अनुष्टुभ्

बंध स्वमुखदोषानं पावती सारिकाशुक ।
पकडी धगळ्यां कोण ? मौन सर्गार्थसाधक ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—मज्जुळ वाणीनें बोलण्याच्या स्वतःच्या मुखदोषानें साळुक्या आणि पोपट हे निंज्यात घालते जातात. पण वगळ्यांना कोणी पकडीत नाही. मौनानें सर्व कांय साधतात. ●●●

शित्तरीणी

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यद्वृत्तं
वरं हैव्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ॥
वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्पेष्वभिरुचि—
वरं भिक्षाशिल्वं न च परधनास्वादनसुखम् ॥ ३२ ॥

शित्तरीणी

असत्योकीपेशां कितीतरि वरें मौन भजणें
परस्त्रीसंबंधाहुनिहि परवें; द्वीय असणें ॥
त्यजावें प्राणातें, परि चुगलिची आवड नसो
जगावें भिक्षेनें, न परधन खाण्या रुचि असो ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—मौन धारण करणें वरें, पण, खोटें बोलणें नको; नपुसक असणें वरें, पण, परस्त्रीशीं संबध ठेवणें नको; प्राण देणें वरें, पण, चुगली करण्याची आवड नको; भिक्षाज खाऊन जगणें वरें, पण, परधन खाण्याचा आनंद नको. ●●●

अनुष्टुभ्

राजा कुलवधूर्त्रिषा मन्त्रिणश्च पयोधरा ।
स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ता केशा नखा नरा ॥ ३३ ॥

अनुष्टुभ्

राजा, कुलवधू, विप्र, मंत्री, स्तन, नखें, नर ।
कंस, दांतहि विद्रूप, स्वस्थानभ्रष्ट हे जर ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—(प्रत्येक वस्तु तिच्या योग्य जागींच पाहिजे. तेथेंच ती शोभते. स्थानमाहात्म्य फार मोठे आहे.) राजा, कुलवधी, ब्राह्मण, मंत्री, स्त्रीचे स्तन, दात, कंस, नखें आणि मनुष्य हे सर्व त्यांच्या (योग्य) स्थानापासून भ्रष्ट झाले, कीं, विद्रूप दिसतात.

अनुष्टुभ्

नरः स्वस्थानमासाप गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ३४ ॥

अनुष्टुभ्

स्वस्थान लाभतां, नर, गजेन्द्रासहि ओढितो ।
स्थान तें सुटतां, त्यातें कुचाहि धवमानितो ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—स्वातंत्र्या (योग्य) स्थानी (पाण्यात) असता, मगर, ही, महान् हृत्वीलाहे ओढू शकते. पण, आपल्या स्थाना पाहून भ्रष्ट शाल्यार्थ (पाण्याबाहेर आल्यास) तिलांच कुंठे सुदां हरंभू शकते. ●●●

शिवरिणी

शिव शार्प स्वर्गापशुपतिशिरस्त क्षितिधर
महीप्रादुत्तुद्गादवनिमगनेधापि जलधिग् ॥
अधोऽधो गद्गोय पदमुपगतता स्तेकमुना
स्वगोहभ्रष्टानां भवति त्रिनिपात शतमुल ॥ ३५ ॥

शिवरिणी

पडे स्वर्गातूनी शिवशिरि, तिधुनीं गिरिवरीं
घरेला शैलाप्रावहनि, तिधुनीं सागरतेंलीं ॥
अध पातें गंगा पद मिळविते नीच किति तें !
स्वगोहभ्रष्टांचें पतन शतमानीच घडतें ॥३५॥

गद्यार्थ—(हा श्लोक मनुहरीचा. चौथ्या ओळीत पहिला शब्द 'विवेकभ्रष्टानां' असा मूळत आहे. परंतु विवेकभ्रष्टा ही गंगेला कधी लागू पडते हे समजत नाही. म्हणून त्या ऐवजी स्वगोहभ्रष्टाना किंवा स्वधामभ्रष्टाना असा शब्द घालून स्थानभ्रष्टतेमुळे, पतित, परमांत होण्याच्या, घरील ३३ व ३४ श्लोकातील कल्पनेशी अर्थ जुळता करता येतो, वं गंगेला अविवेकी म्हणावें लागत नाही.) गंगा ही स्वर्गातून पडली, ती शक्राचे डोक्यावर; तेथून पर्वतावर; उच पर्वतशिखरानवरून पृथ्वीवर, व तेथून समुद्रात, अशा रीतीने त्या री रारा री उतरत, गंगा, ही आली अत्यंत खालच्या पातळीवर जाऊन वसली आहे. मनुष्य (विशेषतः स्त्री) एकदा आपल्या स्थानावरून भ्रष्ट झाला, की, त्याचा अध पात शमर सुखानी (गंगेची समुद्राला मिळवतानाची मुर्ते) होतो.

या श्लोकाविषयी अनेक विद्वानांशी चर्चा केली. शेवटच्या ओळीतला 'विवेकभ्रष्टानां' हा शब्द गणकडे न लावता, विवेक भ्रष्टांच्या केवळ पतनापुरताच दाखला पहिल्या तीन ओळीत आहे असे समजवें, असा पर्याय माहीतीनी मुचविला, पण सर्व तीन ओळींची परिणति, नीरूपणें, चौथ्या ओळीत न्हायची, तर स्वगोहभ्रष्ट हाच शब्द योग्य ठरतो. मूळ भाषांतरभाषापासून मनुष्य एकदां भ्रष्ट झाला की, (हे स्त्रीध्याबाबत विरोधत रारें आहे, हे, अनेक महिलाग्रामींनील जाभयायी किंचित्वां इतिहास

जाणकाराना माहीत आहे.) ती कोठे मरकत जाईल याच नियम नाही. हाच अर्थ अधिक सुसंगत असे बहुतेक विद्वानांचे मत पडेल.

हे सर्व लिहून झाल्यावर मूळ बाल्मीकिरामायण वाचण्यात आले. त्यात बाल्काढात गंगावरपाची कथा आली आहे. त्यात, स्वर्गातून, गंगा, शिवमस्तकीं पडेपर्यंत तरी, तिचा हेतु, सगर पुत्रांचा उद्धार करण्याचा, म्हणजे, पवित्रच होता. पण शंकराच्या मस्तकावर पडल्यावर, तिला असा गर्व झाला, की, "मी माझ्या सामर्थ्याने, शंकरासकट सर्व जगाला पाताळात वाहवीत नेईन!" हा तिचा गर्व प्वांनी येताच, शंकराने, तिला, आपल्या जर्ण्याचा चक्रव्यूहात गुंफटवून असे बांधून टाकले, की, तिची धार पारी पडेचना. त्यामुळे मगीरधाचा गूळ हेतु, सगर पुत्रांचा उद्धार, हा विफल होण्याची पाळी आली. तेव्हा मगीरयाने पुन्हा शंकरांनी प्रार्थना केली, त्यामुळे शंकराने गंगेच्या गर्बिष्ठ उदर हेतुबद्दल तिला क्षमा केली, व, जगातून तिची सुटका केली; मग ती पुढे मगीरधामागत समुद्राकडे चालू झाली पण बाटेत पुन्हा तिला गर्व झाला, व जळू ऋषीची तिने आगळीक केली, तेव्हा, त्या ऋषीने तिचा सगळ प्रवाहच प्राशन केला; व पुन्हा ती वाहण्याची यावी पुन्हा मगीरयान तिच्यासाठी क्षमायाचना केली, व, नंतर जळने तिला ओवून टाकली व म्हणून तिला जळूक्या हे नाव पडले, अशी कथा आहे. या प्रसंगाना उद्देश्य मनुहरीने गंगेला 'विवेकभ्रष्ट' म्हटले असल्यास नफटें. पण इतके असुनि, गंगेचे स्वर्गातून शिवमस्तकापर्यंतचे पतन हे काही विवेकभ्रष्टांचे पतन नव्हतें, हा, दृष्टांत पूर्ण होण्यात, एक दोष राहून जातोच. ●●●

मनुष्य

पक्षिणा बलमारोहा मस्यानामुदक बलम् !
मारुतस्य बले वेगस्तरणेतापो बलम् ॥ ३६ ॥

मनुष्य

मनांत यळ पक्ष्यांना मस्त्यां यळ जळीमयें ।
वेगात यळ घायूचें सूर्या यळ उदहामयें ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—पक्ष्यांचे आकाश हेच बळ, म्हणजे, ते आपले बळ आकाशातच दाखवू शकतात, मस्त्यांचे बळ दान्यात चालतें, यान्यांचे बळ त्यांच्या वेगात आहे, व सूर्यांचे बळ उदहात (जून हेच) असतें.

अनुष्टुप्

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ! ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥३७॥

अनुष्टुप्

घश कोण न ये लोकीं पिंड तोंडांत घालुनी ? ।
मृदंग मुखलेपानें काढतो मधुर ध्वनि ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—(सर्वे राज्ययंत्रणा लाचराज्जनी भरली असता) असा कोण आहे, की ज्याच्या तोंडांत खायला भरपूर वातले असता तो वश होत नाही ? (मनुष्य तर वश होईलच; पण निर्जीव असा) मृदंग मुद्दां मुखलेप केला असता (कणकेचा गोळा तोंडावर थापला असता) गोड आवाज काढतो. ●●●

उपेन्द्रवज्रा

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता
परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥
अहं करोमीति वृथाभिमानः
स्वकर्मसूत्रप्रथितो हि लोकः ॥ ३८ ॥

इंद्रवज्रा

दुःखें सुःखें अन्य कुणी न देत
देई दुजा हा भ्रम माणसांत ॥
'मी हं करी' हा अभिमान फोल
वांधी जगात निजकर्मसूत्र ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—मनुष्याला सुख किंवा दुःख देणारा असा (अन्य कोणी) दाता नाही. ती आपल्याला, दुसरा कोणी देतो हा भ्रम आहे. (सुख दुःख दोन्ही, मनुष्य स्वकर्मांनीच उत्पन्न करित आहे.) (एखादें महान कृत्य केलें तर) 'हें मी करतों' असा अभिमान माणसानें धरणें हेंहि व्यर्थ आहे—कारण सर्व जग हें आपल्या कर्मांच्या (कर्मफलांच्या) सूत्रांनी बांधलें गेलेलें, आहे. ●●●

अनुष्टुप्

न हि दैवेन सिध्यन्ति कांश्याण्येकेन सत्तम ! ।
न चापि कर्मण्येकेन; द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥३९॥

अनुष्टुप्

एक्या दैवसहाय्यानें कायें कोणा न साधतीं ।
न कर्म एकट्या, वा ये, सिद्धि दोन्ही मिळून तीं ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—हे सज्जनभेडा ! एकट्या दैवाच्या साहाय्यानें कायें सिद्धीस जात नाहीत; तसेच एकट्या कर्मांनीहि जात नाहीत. परंतु दोघांच्या संयोगामुळे तीं सिद्धीस जातात. ●●●

अनुष्टुप्

त्रिपदिघस्य वाणस्य दन्तस्य चलितस्य च ।
अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखम् ॥ ४० ॥

अनुष्टुप्

विपारी वाण, अन् दुष्ट मंत्री; दांत हले, तयां ।
मिळे सुखचि, यां सर्वां समूळ उपटूनिया ॥४०॥

गद्यार्थ—(शरीरात घुसलेला) विपानें माखलेला वाण, दुष्ट असा मंत्री, हृष्ट्याला दात हीं तिन्ही समूळ उपटलीं तरच सुखाचे होतें (नाहींतर तीं पुन्हा पुन्हा तापदायक होतात.) ●●●

वशस्थ

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
नूनं स तस्यापगमे प्रसीदति ॥
अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै
कथं जनस्तं परितोषिष्यति ? ॥ ४१ ॥

उपजाति

जो कारणें मुद्ध मनांत होई प्रसन्न तो, तें सरतांच होई!!
द्वेषी परी जो अनिमित्त, त्यातें संतोषवाचें सुजनें कसें
तें ? ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—जो मनुष्य काहीं एका विशिष्ट कारणानें रागावतो, तो, अर्थातच, तें कारण सपताच पुन्हां प्रमत्त होतो; पण, ज्यांचें, मन कारणावांचून द्वेष करणारें असतें, त्याचें समाधान माणसानें कसें करावें ? ●●●

अनुष्टुप्

यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवं परिषेवते ।
-ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति ह्यध्रुवं नष्टमेव च ॥४२॥

अनुष्टुभ्

हातचें सोडुनी धांवें पळत्यामागुनी जर्घी ।
हातचेंहि पळे त्याचें, पळतें न मिळे कर्घी ॥४२॥

गद्यार्थ—जो कोणी स्थिर वस्तु छोडून अस्थिराच्या मार्गे
धावतो, त्याचें तें स्थिरहि नष्ट होतें; व अस्थिर तर नष्टच
अगतें. ●●●

आर्षां

दधि मधुरं, मधु मधुरं,
द्राक्षा मधुरा सुधाऽपि मधुरैव ।
तस्य तदेव हि मधुरं
यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥ ४३ ॥

आर्षां

मधुर दहीं, मधु मधुर,
द्राक्ष मधुर, मधुराची असे अमृत ।
ज्याचें ज्यांत जडे मन,
मधुर त्या तेंच सर्वदा होत ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—दही रुचकर असतें, मधु, द्राक्ष, अमृत हीं सर्व
आपापल्या परीने मधुरच असतात; (ती सर्वांनाच सारजीं
गोड वाटतील असे नाही. रुचियेविन्यानें कोणाला हें तर कोणाला
तें, मधुर वाटेल; तेव्हा साधारणपणें हेंच खरें कीं—) ज्याचें
मन जिथें जडेल, त्याला तेंच मधुर वाटतें. (त्या वस्तूंपैशां,
मनावरच मधुरत्व अवलंबून आहे.) ●●●

अनुष्टुभ्

मीखर्यं लावन्करं मौनमुनक्तिकारकरम् ।
मुखरं नूपुर पादे; कण्ठे हारो निराजते ॥ ४४ ॥

अनुष्टुभ्

घाचाळता करी हीन; मौन उन्नति देतसे ।
बोलका चाळ पायांत; मूक हार गर्ळां घसे ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ—घाचाळपणा हा 'नीच'पदाच्या नेतो व मौन हें
'उन्नति'दायक असतें; उदाहरणार्थ— बोलका चाळ हा पायांत
घालाव व मूक हार हा गळ्यात घारण घेव्हा जातो ! ●●●

आर्षां

प्रन्यिलतया किमिक्षोः
किमपभंशेन भवति गीतस्य ? ।
किमनार्जिवेन शशिनाः
किं दारिक्षेण दयितस्य ? ॥ ४५ ॥

आर्षां

गांठाळ ऊंस, गायन
अशुद्ध असलें तरी कुठें विघडे ? ।
वक्राक्षि चंद्र नि वलुभ
निर्धन असुनीहि काय हानि घडे ? ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—(मधुर रस असलेला) ऊंस, (पिण्यापेण्याचे ठिकाणीं)
(कठीण) गांठाळ असला, किंवा (सुमधुर सरस) गायनातले काही
शब्द अशुद्ध पडलेले असले, तरी, तेवढ्यानें (त्याच्या माधुर्यांत)
कमतरता पडते का ? तद्रसच चंद्राची कला ही वक्र असली,
किंवा, प्रियेचा प्रियकर निर्धन असला, तरी, त्यांच्या प्रियत्वांत
अंतर पडेल काय ? ●●●

आर्षां

अपराधादधिकं मा
व्यययति तव बहुतरुपटरचनेयम् ।
शस्त्राघातो न तथा
सूरीक्षतवेदना यादक् ॥ ४६ ॥

आर्षां

अपराधाहुनि कपटचि
तव ह्ये, मज देतसे व्यथा फार ।
शस्त्राघाताहुनी
सुरेंच टोचून वेदना धोर ॥४६ ॥

गद्यार्थ—(विश्वासू मित्रानें फसवूंक केन्नावेई मित्र
मृगतो) वं माझा प्रत्यक्ष (उदाहरण) कपटचि व्यथा माही
हानि घेतली अगदीच तर मला तें कपटचि असे— पण
कपट रचून वं माही हानि घेई वं माझ्या हृदयाला
जाल सीन टोचणी लान्दें करे. त्या प्रमाणें, प्रत्यक्ष
शस्त्राघातानें कम्म होवूनचें तरें टोचून होणारी वेदना
अधिक तीन वाटते टाट. ●●●

अनुष्टुप्

योऽति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ४७ ॥

प्रसंततिलका

खाईल एक जर्धि मांस दुज्या कुणाचें
दोघांत अतर पहा किति घोर साचें ॥
एका घडे क्षणिक तृप्ति जरी तनूस
अन्या वियोग घडतो तनु जीव यांस ॥ ४७ ॥

मार्थ—एक जण दुसऱ्याचें जेव्हा मांस खातो, तेव्हा त्या दोघात केवढें अंतर पडतें, तें पहा.— एकाल क्षणामात्राचा आनंद होतो, पण दुसऱ्याच्या देह व प्राण याचा वियोग घडतो !

आर्या

यद्यपि बहु नाधीषे तथाऽपि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
'स्व'जन. 'श्व'जनो मा भूत्; 'स'कल 'श'कल,
'स'कृत् 'श'कृत् ॥ ४८ ॥

आर्या

जरि बहु शिकशि न तरि कर
व्याकरणाचा विशेष अभ्यास ।
न चद् 'स्व'जना 'श्व'जन, न
'स'कला 'श'कल न; 'श'कृत् 'हि' 'स' कृतास ॥ ४८ ॥

मार्थ—सुळा। जरी तू इतर काहीं फारसें शिकला नाहीस, तरी (फारसें विषडत नाही) पण निदान व्याकरणाचा अभ्यास अवश्य कर ! (म्हणजे निदान उच्चार शुद्ध होतील, व) 'स्व'जन (आप्त) या ऐवजीं तुझ्या तोंडून 'श्व'जन (कुत्रा); 'श'कल (पूर्ण) या ऐवजीं 'श'कल (दुकटा); व, 'स'कृत् (एकदा) या ऐवजीं 'श'कृत् (दोण विष्टा) असे भयकर, आर्यांचे अनर्थ करणारे शब्द निघणार नाहीत. (नुसता 'स' ऐवजीं 'श' उच्चार करण्याने होणाऱ्या अनर्थार्थी हीं तीन उदाहरणें दिलीं. इतर अनर्थ अनर्थ होणारच. बुद्धाल 'श'रण जाण्याऐवजीं बुद्धमन 'श'रणात आपल्याच तोंडाने कसे आवात हें आजहि पहाण्यास मिळतेंच.)

उपजाति

ताते सुतानां, सुरतेऽङ्गनानां,
सुतौ कवीनां, सप्ते भयानाम् ॥
'त्वं' कारयुक्ता हि गिरः प्रयुक्ता
रसाधिकाधारतरा भवन्ति ॥ ४९ ॥

शादूलविक्रीडित

यापाशीं सुत लाडका; नि सुरतीं स्त्री चळुभा वोलतां
कोणाही स्तवितां कवीजन, तसे थोडे र्षीं गर्जतां ॥
संयोधार्थक त्या 'तुम्ही' हुनि जर्धी 'तूं' शब्द ते योजित
होती गोड विशेष रम्य वच ते त्या त्या क्षणीं त्यांप्रति ॥

मार्थ—(४८ व्या श्लोकात व्याकरण शिकून शुद्ध बोलण्याचे महत्त्व दर्शविलें. पण, आदरार्था बहुवचनी 'तुम्ही' ऐवजीं जेव्हा जेव्हा 'तू' हा एकवचनी शब्द छिष्टसमतच नव्हे, तर, अधिक गोड समजला जातो. त्याचीं काहीं उदाहरणें—) (लाडक्या), सुल्य्याने आपल्या बापाला (सरोषताना); रतिक्रीडिचे समयी स्त्रीने आपल्या प्रियकराशीं (बोलताना); स्तुति करताना, कवीने (स्तुतिविषयाला उद्देशून बोलताना); सुद्धाव, एका योद्ध्याने दुसऱ्याला (आह्वान देताना); (ए बाबा !, हे जिवलग !, हे राजा !, हे भीष्मा !, इत्यादि) बहुमानार्थी 'तुम्ही' च्या ऐवजीं 'तू' हा एकवचनी योजलेला शब्दच अधिक रसपूर्ण व कानाला गोड लागतो.

आर्या

अन्याकरणमधीत भिन्नद्रोण्या तरङ्गिणीतरणम् ।
मेपजमपच्यसहित त्रयमिदमद्वत वरः न कुनम् ॥ ५० ॥

आर्या

व्याकरणाविण शिक्षण, नद् तरणें भंग नाव घेऊन ।
पथ्या चांजुनि औपध; अद्वत वरीं हीं तिन्ही कृताहन ॥

मार्थ—व्याकरणाचाचून शिक्षण घेणें; पुढकी नौका घेऊन नदी ओलाढणें; पथ्य न पाळतां औपधोपचार करणें; या तिन्ही गोष्टी केल्यापेक्षा न केलेल्याच बऱ्या.

उपजाति

तुष्टोऽपि राजा यदि सेजकेभ्यो भाग्यात्पर नैव ददाति किञ्चिद्
अहर्निशं वर्षति वारिवाहरतथाऽपि पत्रनितयः पलाशः ॥ ५१ ॥

उपजाति

राजा स्वभृत्या जरि तुष्ट होई
भाग्याहुनी जास्त न अल्प देई ॥
वर्षील रात्रंदिन मेघ थोर
पाने पलाशा तरि तीन मात्र ॥ किंवा
(तरी न पाने पळसास चार) ॥५१॥

गद्यार्थ—आपल्या नोकरावर, समजा, अगदी प्रत्यक्ष राजा प्रसन्न झाला, तरी, तो सुद्धा, त्या नोकराच्या भाष्यात काय असेल, त्यापेक्षा, यत्किंचितहि अधिक काही, त्यांना देत नाही. मोठा मेघ, अगदी दिवसरान्न पाऊन पाडीत राहिला, तरी, पळसाला पाने तीन तीं तीन. (एवढ्या महावृष्टीमुळे तीं तिन्हाचीं काही चार होणार नाहीत. त्यांचे भाष्यच तेवढें.) ०००

अनुष्टुभ

यदशक्य न तच्छक्य यच्छक्य शक्यमेव तत् ।
नोदके शक्य याति न च नौगच्छति स्पले ॥ ५२ ॥

अनुष्टुभ

जे अशक्य, न तें शक्य शक्य तें शक्यची असे ।
जळीं न चालते गाडी, स्वळीं नौका न जातसे ॥५२॥

गद्यार्थ—जे अशक्य, तें (काही केल्या) शक्य होत नाही, व जें शक्य आहे, तें शक्यच राहते—(तें काही अशक्य होत नाही.) गाडी पाण्यात चालत नाही व नौका जमिनीवर चालत नाही (पण या दैवत्रादापेक्षा माणसाचा प्रयत्नवादच अशुभ ठरत आहे. कारण, हल्लीं पुण्याथर पाण्यात चालणाऱ्या गाड्या व चाचे लावून जमिनीवर चालणाऱ्या नौका दोन्ही - (बिरोपत सुद्धात) प्रत्यक्ष वापरण्यात येत आहेत.) ०००

शांख्यविक्रीडित

दैवेन प्रभुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणीकृत
तत्तस्योपनमेन्मनागपि महाभैराग्रथः कारणम् ॥
सर्गाशापरिवृत्ते जलधरे वर्षयपि प्रत्यह
सूदमा एव पतन्ति चातकमुले द्वित्रा पयोविन्दवः ॥५३॥

शांख्यविक्रीडित

दैवाने घलवान, स्वयंच जगतीं नेमून जे ज्या दिलें,
काहीं ना महादाथये फळ. सदा तें नेमके त्या मिळें ॥
सर्गाशा पुरवी असा घन जरी तो प्रत्यहीं घांपळ
पाण्याचे लघार्थिदु चातकमुलीं दो-तीनचीं जातिल ५३

गद्यार्थ—महासमयें अशा दैवाने, स्वयें जेवढें, ज्याच्यासाठीं योजून, नेमून, दिलें असेल, तें तेवढेंच त्याला मिळणार; (मोठ्याचा) आश्रय घेतला तरी त्यामुळें यात काही फरक पडणार नाही. सर्वांच्या आशा वृत्त करणारा मेघ, रोज जरी वृष्टि करीत राहिला, तरी, (वृशावरील) चातकाच्या सुरामध्ये केवळ दोन तीन पाण्याचे सूक्ष्म बिंदूच काय ते पडतात. ०००

अनुष्टुभ

कार्यार्थं भजते लोकं यत्र कार्यं न सिध्यति ।
उत्तीर्णं च परे पारे नौजाया. किं प्रयोजनम् ? ॥ ५४ ॥

अनुष्टुभ

कार्यार्थं सेवितौ लोकां, साधतौ जौ न कार्यं तौ ।
पौंचला पैलतीरा त्या नौकेची जररी हुडें ? ॥५४॥

गद्यार्थ—कोणी झालें तरी, आपलें काम बोर साधतें नाही, तापर्यंतच, दुसऱ्याची सेवा करतें (त्याच्या बलांना वागतें, त्याची मैत्री समाद्धन राहते इत्यादि) जे पैलतीरला जाऊन पांचला त्याला (त्यापुढें) नौकेची आवश्यकता काय ? (कामापुरते मामा हाच जगाचा निष्पत्ती) ०००

अनुष्टुभ

उपाध्यायश्च वैषयश्च ऋतुनाले पराङ्गना ।
दृष्टिका सूनिना चैव कार्यान्ते वृणवसमाः ॥५५॥

अनुष्टुभ

घेद्य, दृष्टी, उपाध्याय, सुंदरी ऋतुकाळिं ती ।
सुदंणः कार्यं संपे तें सर्व हीं वृण वाटतीं ॥५५॥

किंवा भाषेत

ऋतुकाळीं प्रमदा ही, घेद्य, उपाध्याय, सूतिका, दृष्टी ।
घेतां काम उरकुनी, वृणापरी तुच्छ हीं जना गमतीं

गद्यार्थ—उपाध्याय, वेद्य, ऋतुकाळीं सुंदर स्त्री, दृष्टी, सुदंण हीं सर्व (त्यांचे काम अतोपर्यंत हर्षादीर्घीं अत्प्राप्त,) त्यांचे काम संपलें कीं, सर्व समानतेन वृणवत् निरुपयोगी घाटनान.

अनुष्टुप्

त्यजेदेक कुलस्याय ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् ।
ग्राम जनपदस्यार्थे ह्यात्मार्थे पृथिवी त्यजेत् ॥ ५६ ॥

अनुष्टुप्

त्यजी एका कुलासाठी, ग्रामार्थे कुल सोडणे ।
त्यजी ग्रामाहि देशार्थे—आत्मार्थे जग सोडणे ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ—(लोकसत्तेतलें मूलभूत तत्व जें 'पुष्कळाचें पुष्कळ हित' त्याचें तपशीलवार विवरण.) कुलाच्या हितासाठी, (आयस्यक पडल्यास), एका व्यक्तीचा त्याग करावा, गावाच्या हितासाठी (आयस्यक ठरलें, तर), एका कुलाचा त्याग करावा, सर्व देशाच्या हितासाठी (आयस्यक असल्यास), एका गावाचा त्याग करावा, आणि आत्मप्राप्तीसाठी (आमार्थे याचा अर्थ 'स्व' या एका व्यक्तीसाठी नव्हे.) (आयस्यक असेल तर) सर्व जगाचा त्याग करावा. ●●●

उपजाति

भार्याप्रियोग स्वजनापवाद ऋणस्य शेष कृपणस्य सेवा ।
दारिद्र्यांतले प्रियदर्शन च विनाऽग्निना पञ्च दहन्ति कायम्

शाबूलविक्रीडित

पत्नीचा घडणें वियोग, मिळणें आतात निर्दाहि ती
देणें शेष ऋणातलें, नि कृपणा सेवाहि केली किती ॥
दारिद्र्यांतचि नेमकें प्रियजनं येवोनिया मेढणें
होती दाहक वस्तु पांचहि अशा, देहास अग्नीचिणें ५७

गद्यार्थ—पत्नीचा वियोग घडणें, आपल्या आताकडूनच निदा प्राप्त होणें, वेतलेल्या वा दिलेल्या ऋणापैकी थोडेंसे शिल्लक राहणें, (आणि तें कधी न किणें), कृपणाची सेवा करणें, (व अर्थातच त्याचें चीज न होणें), आपल्याला अत्यंत दारिद्र्य आलें असता, नेमक, आपल्या प्रियजनानीं येऊन मेढणें (ती अवस्था त्याच्या दृष्टीस पडणें), या पांच घटना, अग्नीवाचून, देहाला दाहक ठरतात. ●●●

अनुष्टुप्

अनिष्टादिद्वलामेऽपि न गतिर्जायते शुभा ।
यत्रास्ति विपसंतर्गाऽमृत तदपि मृत्यवे ॥ ५८ ॥

अनुष्टुप्

अनिष्टांतुनि इष्टाची प्राप्ति ना शुभदायक ।
सुधाहि विपसंतर्के होतसे मृत्युकारक ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—(अनिष्ट), वाईट वस्तूत (सुद्धा कचित् इष्ट) चांगली वस्तु निघते, (पण एकदरीत) ती घटना शुभकारक होत नाही-जेथें विपाचा सर्फ घटते, तेथें अमृतहि मृत्युकारकच होतें. ●●●

अनुष्टुप्

येन प्राप्तेन लोकेऽस्मिन् न प्राप्यमशिक्ष्यते ।
तल्लूत सुकृत मन्ये शेष कर्म रिपूचिक्ता ॥ ५९ ॥

उपजाति

जें प्राप्त होतों जगतात काहीं
प्राप्तज्य येसैं उरणात नाहीं ॥
त्याची कृती ही सुकृती म्हणावी
दुजी कृती ही पटकी गणावी ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ—जें प्राप्त झालें असता, मिळवावयाचें, असें काहीं जगत रहात नाही, तें, (किंवा त्यासाठी केलेलें कार्य,) हेच काय तें सुकार्य समजावें, बाकी सर्व इतर कृती, ही पटकीच्या रोगा प्रमाणें (चाणेरडी व प्राणघातक) समजावी. ●●●

अनुष्टुप्

विपस्य विपयाणा च दृश्यते महदन्तरम् ।
उपभुक्त विप हन्ति विपया स्मरणादपि ॥ ६० ॥

श्लोका

हो विपांत विपयात नित्यसैं
थोर अंतर कितांतरी घसे ॥
मारितें विप नरास सेवणें
मारिती विपय, मात्र चिन्तणें ॥ ६० ॥

गद्यार्थ—विप, आणि, विपय, यांच्यात (या शब्दात जरी एक 'य' चाच फेकळ भेद असला तरी) थोर मोठें अंतर आहे. विप हें, तें प्रत्यक्ष दुष्णी राहलें, तरच त्याला मारितें, पण, विपय हे, नुसतें त्याचें चिंतन केल्यानें सुद्धा मारतात. ●●●

अनुष्टुभ

पुराणान्ते स्मशानान्ते मैथुनान्ते च या मति ।
सा मति सर्वदा चेत्स्याः को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ६१ ॥

अनुष्टुभ

पुराणान्तीं स्मशानान्तीं, मैथुनान्तीं जसें मन ।
नित्य तें टिकतां कोण न सुट्टे बंधनांतुन ॥ ६१ ॥

(किंवा) उपजाति

होई नरा, पेढुनिया पुराण
विरक्ति जी, पाढुनिया स्मशान ॥
वा मैथुनान्तीं, जर ती टिकेल
बधानुनी कोण न हो सुट्टेल ॥ ६१ ॥

गद्यार्थ— पुराणभ्रवण केल्यानंतर, स्मशानाले गृह्यु
संस्कार पाहिल्यानंतर, किंवा मैथुन संपल्यानंतर, (जगातल्या इतर
गोष्टींविषयी) जी एक विरक्तिमय ब्रुति, मनात उत्पन्न होते, ती
ब्रुति जर कायमची टिकेल, तर या सवाराच्या सर्व बधनान्त
कोण मुक्त होणार नाही ?

उपजाति

बने रणे शत्रुजनांश्चिन्मये
महार्णवे पर्यंतसप्तदे वा ॥
सुत प्रमत्त विपमस्थित वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुरास्तानि ॥ ६२ ॥

उपजाति

घनीं रणीं, शत्रु नि अस्त्रि यांत
सहार्णवीं दुर्गम पर्यतात ॥
निद्रिस्त, मोहान्ध, नि संकटस्थ
यां पूर्वपुण्ये जग्मि रक्षितात ॥ ६२ ॥

गद्यार्थ—अरण्यात, रणागणात, शत्रुसमुदायात, अर्मांत,
महावागरात, किंवा दुर्गम पर्यतात, क्षापलेल्याला, मोहान्धाला,
संकटग्रस्ताला पूर्वपुण्य रक्षितात

शाबूलविक्रीडित

को लाभो ? गुणिसंगम ; विमसुख ? प्राज्ञोत्तरीः सङ्गति ,
का हानि ? समये च्युतिनिपुणता वा ? धर्मतत्त्वे रति ॥
क शत्रो ? विजितेन्द्रिय , प्रियतमा सा ? ऽनुव्रता ; किं धन ?
विद्या ; किं सुखमप्रवासगमन राज्य किमाज्ञाफलम् ॥ ६३ ॥

भाषा

लाभ खरा ? गुणिसंगम ;
दुःख खरें ? अज्ञ-मूढ-सह-यसति ।
हानि खरी ? समयी च्युति,
नैपुण्य खरेंच ? धर्मतत्त्वरति ॥
शत्रू ? जिजेन्द्रिय, पत्नी ?
पतिव्रता ; धन खरें ? सुविद्या ही,
सुख ? अप्रवास, राज्यहि ?
आज्ञा जिथ पाळतात लोक महीं ॥ ६३ ॥

गद्यार्थ— [खरा] लाभ कोणता ? गुणी माणवाची भेद,
दुःख कोणतें ? मूर्खांची संगत, हानि कोणती ? नेमक्या वेळीं
हातून चूक घडण [खरी] निपुणता कोणती ? धर्मतत्त्वाची
आवड असणें ही [खरा] शत्रू कोण ? ज्यानें स्वतःच्या
इद्रियावर विजय मिळविला आहे तो. [खरी] प्रिया कशी
असावी ? पतिव्रता [खरी] संपत्ति कोणती ? विद्या, [खरें]
सुख काय ? प्रवासाच्या न जाणें हें ! राखल्या [खरी] वेळे
महणता वेईल ? जेव्हा प्रजा आपली आज्ञा पाळतात तेव्हा !

शाबूलविक्रीडित

अप्राज्ञ हृदय यथेन वदन यदपमान्तर्गत
भाजः पर्येतसूक्ष्ममार्गविषम क्षीणा न विज्ञायते ॥
चित्त पुष्करपत्रतोयतरल मिद्रद्विराशसित
नारी नाम निपाद्गुरुरिव लता दोषै सम वर्धिता ॥ ६४ ॥

अप्राज्ञ

लाभेना दुर्पणींचें मुख, हृदय तसें सापडेना खियाचें
अप्रीच्या धर्ममार्गासमिच न कळती भाव कोणा तयाचे ॥
पाणी जें पद्मपत्री, तरल मन तिचें तेंबि, हें चिद्रदुक्त
वहो जैशी विद्याची, तदि नित रमणी वाढते दोषयुक्त

गद्यार्थ—अप्राज्ञान पडेलें मुग्धाचें प्रतिबिंब, जिवनें, हातीं
लागणें कडीण, तर व लिनकच खियाचें हृदयहि सापडणें कडीण,
डांगरारचे मार्ग जसे भाग्यचिंत, वास्तुविज्ञाने, व गुणांशुनीचे
तद्रूपच क्षीच्या भावनां पुष्कराला अगम्य दुषोप, विद्वानांनीच
सांगत दाखवें आहे, कीं, क्षीच मन हें कमलपत्राचरच्या

पाण्याइतकें चचल असतें ! थोडक्यात म्हणजे विपयवह्नीच्या अक्षराप्रमाणें स्त्रीहि अधिकाधिक दोषयुक्त वाचत जाते. ●●●

भाषां

कमठकुलाचरुदिग्गजफणिपतिनिधुताऽपि

चलति वसुधेयम् ।

प्रतिपन्नममलमनसा न चलति पुसां युगान्तेऽपि ॥६५॥

भाषां

धूम, कुलाचल, दिग्गज,

शेष धरिति त्या, तरीहि जग हलतें ।

स्वीकृत कार्य युगांतिहि

शुद्ध जनांचें कधींच ना चळते ॥

गद्यार्थ—धूम, कुलपर्वत, दिग्गज व शेष इतक्याना धरून ठेवली असतानाहि, पृथ्वी हलतच आहे. परंतु विशुद्धचरित धोरणी, हार्तां घेतलेले कार्य, (व त्याविषया स्थिरनिश्चय असें त्याचें मन) हें, युगांतिमुद्रा चळत नाही—डगमगत नाही. ●●●

मन्दाक्रान्ता

दूरादयं षट्यति नमं दूरतश्चापशब्द

त्यक्त्वा भूयो मजति निरत सत्समारञ्जनेषु ॥

मन्द मन्द रचयति पद लोफचिचानुवृत्त्या

काम मन्त्री कविरिव सदा खेदमार्समुक्ता ॥६६॥

मन्दाक्रान्ता

साधी अर्थां दुर्हनिच नऱ्या; दुर्बचांतें त्यजौत

दूरी, जाई पुढति गढुनी सत्समारजनांत ॥

डेवी सारिं हळुहळु पदें लोफचिचानुसारें

राहे मंत्री काविसम सदा मुक्त ना खेदमार्स ॥६६

गद्यार्थ—[राज्याचा मंत्री आणि कवि यांच्या वृत्तीतलें साम्य द्वयार्थ शब्दांनीं वर्णिलें आहे अशाच तऱ्हेचें चोर आणि कवि यांच्या वृत्तीतलें साम्य “मद निश्चिते पदानि ” या प्रकरणें दोन, मंत्रिक २८ मज्यें, आलें आहे.] मंत्री हा दुस्नच [आपण नावानिराळा राहून] नवे नवे अर्थ [राज्यकार्यें, राज्यांतलें अर्थोत्पादक पध्दा] साधीन असतों, कवीहि नवे नवे

अर्थ दूरदूरचे शब्द आपून साधीन असतो, मंत्री व कवि दोघेहि अपशब्द दूर ठेवीत असतात. [संस्कृतमध्ये आणखी एक कोटि ‘-दूरत. चापशब्द-’ म्हणजे मंत्री टणत्कार दूर ठेवीत असतो, म्हणजे शक्य तों, लडाईचा प्रसंग न आणता, शाततेनें कार्य साधतो.] दोघाचाहि विशेष प्रयत्न असतो तो सज्जनांच्या समेचें रजन करव्यात, दोघेहि लोकाना रुचेल, खुपणार नाही अशा तऱ्हेनें हळुहळु पदें [मंत्री—पावले, कवि—शब्दयोजना] टाकीत असतात. (उत्तरे मंत्री, हा कवीप्रमाणेंच, वेव्हाहि पहा कॅटमॉरपासून मुक्त कधीच नसतो इमर्जीत म्हटलें आहे कीं Genius is 10 per cent inspiration and 90 per cent perspiration यानलें १०% घाम गाळणें हे वा श्लोकातले कवीचि खेदमार होत.) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

एजो रागिषु राजते प्रियतमादेहाधर्याहरी हरो

नीरागेषु जनेषु विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात्परः ॥

दुर्वारस्मरणापनगनिपव्याविद्वमुग्धो जन

शेष कामनिडम्बितान निपयान् भोक्तु न मोक्तु क्षम

॥ ६७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

प्रेमी एकच शोभते प्रियतमादेहाधर्याहरी हर

स्त्रीसंगातुनि मुक्त त्यातुनि कुणी नाही

विरामी नर ॥

लोकीं या स्मरवाणसर्पसुविषें संमूढ बांकी जन

कामें वचित यां शकेच विषयां भोगून, सोडूंहि न ॥६७॥

गद्यार्थ—अत्यंत (उत्कृष्ट,—आदर्श) प्रेमी, म्हणून, कोणी शोभत असेल, तर, तो एकच, —[अधेनारीनेटेश्वर स्वरूपात] स्वर्न चा अर्थां देहच पावतीरूप करून टाकलेला शबर हाच होय, याउलट, स्त्रीसंगापासून अत्यंत विमुक्त, असा, विरामीहि, त्याच्याहून अधिक कोणी सापडणार नाही. नाकीचे या जगातले सारे सुद लोफ, मदन्याच्या बाणरूपी सर्पांच्या विषानें समूढ झालेले, कामानें कपटासारखे उभे केलेले विषय, घड भोगूंहि शकत नाहीत. व घड सोडूंहि शकत नाहीं [आत्यंतिक प्रेम पाय किंवा आत्यंतिक त्याग पाय, हीं दोन्हीं सुदार्चां कामें मव्हत, लोकोत्तर पुसेयन तीं करूं जाणें.] ●●●

संध्या

भयं मुक्तं ततः किं ? कदशित मयवा
 वासरास्ते ततः किं ?
 क्रीपीनं वा ततः किं ? क्रिय सितमह—
 च्चाम्बरं वा ततः किम् ? ॥
 एका भार्या ततः किं ? शतगुण गुणिता
 कोटिरेका ततः किं ?
 त्वेको भ्रान्तस्ततः किं करितुरगशते—
 र्बैधितो वा ततः किम् ? ॥ ६८ ॥

सुमंशारमाला

सुपकाश खाहें तरी काय ? रात्री
 शिळें खादले घा तरी काय तें ?
 जरी एक क्रीपीन नेसूं तरी काय ?
 शुभ्राम्बरें वा तरी काय तें ? ॥
 फळें एक भार्या तरी काय ? किंवा
 दहा वज्र केल्या तरी काय तें ?
 भ्रमू एकटेही तरी काय ? लाखां
 गजाभ्यांसर्वें वा तरी काय ते ? ॥ ६८ ॥

गद्यार्थ—मोठी पकाईं खाहें तरी काय, किंवा रात्री काहीं
 तरी शिळेंपाके खाहें तरी काय ? लगेटी नेसू तरी काय, किंवा
 मोठे शुभ्र वस्त्र धारण केलें तरी काय ? एक बायको केली तरी
 काय किंवा अनेक कोटि केल्या तरी काय ? एकट्यानें भटकलें
 तरी काय, किंवा मोवतीं रोकडों हत्ती घोडे घेऊन मोठे
 निरवीत गेलें तरी काय ? (या सर्वंच गोष्टी, वास्तविकपणें, इतक्या
 सुद्र आहेत कीं, यात तर आणिय हन मानणें हें छुद्राचेंच काम
 आहे. या शोर्हीना तुम्ह मानण्याइतकें किंवा समजावें पाहण्या-
 इतकें मन निःसंग केलें पाहिजे व या सर्वांच्या पुढें काय
 (ततः किम् ?) याचा माणसाने विचार केला पाहिजे. तो माघ
 कोणीच करीत नाही.)

वसंततिलका

वर्णं सितं शिरसि वीक्ष्य शिरोरुहाणां
 स्थानं जरापरिभ्रमस्य यदेन पुंसाम् ॥
 आरोपितास्थिवाचकं परिहृत्य यान्ति
 चण्डालकूपमिर दूरतरं तरुण्यः ॥ ६९ ॥

वसंततिलका

पाहून वर्णं शिरसि शुभ्र शिरोरुहांचा
 जेथें पराभव जरा करिते नरांचा ॥
 टाकून जाइ दुरि त्या तरुणी; न थांघे
 चांडालकूपसम; जीवर अस्थि लेंघे ६९

गद्यार्थ—माणसाच्या डोक्यावरील (पिकलेल्या) केसाचा
 पादरा रंग पाहून —, कीं, जें (धवळ मस्तक) हें वार्धक्यानें
 माणसाच्या केलेल्या पराभवाचें स्थानच जणू—(ही असृष्ट्यांचीं
 विहीर असे दर्शविण्यासाठीं प्राचीन काळां, त्या विहिरीच्या
 वर एक हाडूक दोंगीत असत असे दिवतें.) वर हाडूक टांगलेल्या
 चांडालाच्या विहिरीला, टाळून, (नैर्वाणिक जसे दूर जातात,)
 तद्वत, तरुणी त्या पुनयाला टाळून दूर जातात. ●●●

वसंततिलका

सिंहो बली द्विरदसूकरमांसभोजी
 संरसरेण रतिमेति किलैकनाराम् ॥
 पारावतः खरशिला रुणमात्रभोजी
 कामी भवत्यनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ? ॥ ७० ॥

वसंततिलका

मोठा वलिष्ठ हरि, जो गजमांस खातो
 वर्षांतुनी रति करी कधि एकदां तो ॥
 हा पारवा जर शिलाकण खात राडे
 कामीच नित्य तरिही, वद कां असें हें ? ॥ ७० ॥

गद्यार्थ—बलवान् सिंह हा (नित्य) हत्ती दुकर वगैरे प्राण्यां
 मांस खातो, तरी, कामवश होऊन पतिनीडा तो, वर्षांतून (काचित्
 एखादे वेळींच, करीत असेल नसेल. पण पारवा पहावा, तर
 बारीक बारीक दगडांचे पडे खात अथवादि प्रत्यहीं कामी असतें
 हें असे का असावें घागा ! (कामविनाराखा केवळ अप हें
 एकमेव उचित कारण नसावें इतकें निमित्त.) ●●●

वपगतित

“ किं वाससा ! ” तत्र त्रिचाणीयं—
 “ यातः प्रधानं खलु योग्यतायाः ” ॥
 पीताम्बरं वीक्ष्य ददी स्वप्न्या
 दिगम्बरं वीक्ष्य निपे समुद्रः ॥ ७१ ॥

शाईलविक्रीडित

“वख्नांदां मनुजास काय करणें ?”

हा प्रश्न जो फातिं ये
त्याचें उत्तर कीं, “महत्त्व मनुजा

वे वखची निश्चयें” ॥

विण्णूचें वघुनी सुचव्खचि, तया

फन्या दिली सागरें !

पाहोनीच दिगंबरत्व, विप हो

त्या शकपाला दिलें ॥ ७१ ॥

गद्यार्थ—“माणसाच्या वखाना काय महत्त्व आहे ?”

(असा केव्हा केव्हा, प्रश्न उपस्थित केला जातो,) त्याला उत्तर

हेंच, कीं, (पुष्कळदा) वख हेंच माणसाची योग्यता ठर

विण्यात मुख्य साधन असतें (एक नूर आदमी...दसनूर कपडा;

Apparel oft proclaims the man (शेक्सपीयर,)

उदाहरणार्थ—विण्णूचें सुंदर पीतांबर पाहून, समुद्रानें, आपली

कन्या, (लक्ष्मी) त्याला दिली, आणि, शंकराचा दिगंबर

(अक्षर) पाहून (त्याच समुद्रानें,) त्याला विप

(हालाहल) दिले. [समुद्रमथनाच्या प्रसंगी.]

उपजाति

निर्वाणदीपे किमु तैलदान ?

चौरे गते वा किमु साधनम् ? ॥

वयोगते किं वनिताविलास ?

पयोगते किं खलु सेतुमथ ? ॥ ७२ ॥

शाईलविक्रीडित

जाता दीप विझून, तेल भरणें

होई न कां व्यर्थ तें ?

चोरीमार्गुनची न काय विकला

ती दक्षता वाटते ? ॥

स्त्रीचे निष्कळ ते विलास न च का

तारुण्य गेल्यावर ?

जाता पूरहि, पूल फोल न च का

त्या शुष्क पात्रावर ? ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ—दिवा विझून गेल्यावर मग, त्यात तेल भरणें, व्यर्थ

नव्हे कां ? चोरी होऊन गेल्यावर, मग, सावधगिरी बाळगण्याचा,

काय उपयोग ? तारुण्य निवृत्त गेल्यावर, स्त्रीचे विलास काय

कामाचे ? पूर ओसरून गेल्यावर (त्या रोडावलेल्या पात्रावर)

पूल वाघणें समुत्तिक आहे काय ? (योग्य ती गोष्ट योग्य
त्या वेळीच झाली पाहिजे. “शेल गेला नि झोपा वेला,” असे
होणें, केव्हाहि इष्ट नव्हे.)

वसतविलका

वार्ता च कौतुकवती प्रिमला च विद्या

लोकोत्तर परिमलश्च वुरङ्गनामे. ॥

तैलस्य विन्दुरित वारिणि दुर्निवार—

भेतश्च प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ ७३ ॥

वसतविलका

वार्ताहि अद्भुत, तसंच विगुड ज्ञान

सौरभ्य दुर्मिल निघे मृगनाभितून ॥

जें तैलविंदु अनिवार, जळांत एक

हीं तीनही पसरती जगिं आपसूक ॥ ७३ ॥

गद्यार्थ—लोकाना (काहीं विशेष) कौतुक वाटावयाला लावील,

अशी वार्ता, विगुड ज्ञान, आणि, मृगान्या नामील कध्वरीचा

अपूर्व सुगंध, हीं तिन्ही, पाण्यावर टाकलेला तैलाचा दंब जसा

अनिवार पसरतो, तशीं आपोआपच प्रसार पावतात.

अनुपदब्ध

व्याघ्रे च महदालस्य सर्पे चैन महद्भयम् ।

पिशुने चैन दारिद्र्य तेन तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ७४ ॥

इन्द्रवज्रा

वाघामधे आळस होइ फार

सर्पास वाटे नरभोति धोर ॥

दुःप्यात दारिद्र्य घसे म्हणून—

प्राणी जगां राहति हे टिकून ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ—वाघात फार आळस असतो, सर्प फार भितर

असतो, आणि सुगलीखोर दुष्ट माणसे (प्राय) दारिद्र्य असतात,

(हेंच बरें आहे.) त्यामुळेच जगात प्राणिमात्र टिकून आहेत.

(वाघ अत्यंत उद्योगी असता, सर्प अत्यंत धीट असता, व दुष्ट

माणसे आर्थिक दृष्ट्या सर्वसमर्थ असता, तर काय अनर्थ झाला

असता, त्याची कल्पना करून पहावी.)

अनुष्टुभ्

वचस्तत्रैव वक्तव्य यत्रोक्त सफल भवेत् ।
स्थापीभनति चायन्त रङ्गो धूतपटे यथा ॥ ७५ ॥

अनुष्टुभ्

तेयेंच शब्द टाकावा होई सफल तो जियें ।
रग पक्का वसे जेन्हां वस्त्र धूत असेल ते ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ—ज्या ठिकाणी शब्द टाकला असता, तो सफल होण्याची शक्यता असेल, तेयेंच शब्द टाकावा धूत वस्त्रावर उपयोजिला, तरच, रग पक्का होणें शक्य असतें. (यासाठीच रगशाखात, वस्त्रात वस्त्रवस्तुविरहित इतर जी काहीं घाण किंवा दाढा यदार्थ असतील ते रगविषयापूर्वी पुज्जन करून टाकावे, असे सांगितलें आहे.)

अनुष्टुभ्

पात्रापात्रविवेकोऽस्ति धेनुपन्नगयोर्वव ।
नृणास्तजायते क्षीर क्षीरास्तजायते विपम् ॥ ७६ ॥

अनुष्टुभ्

पात्रा धेनु, अपात्राला सर्पे, दृष्टात यापरी ॥
नृणाचें ती करी दूध दुधाचे विप तो करी ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ—पात्राला आणि अपात्राला, नीट विचार करून दृष्टीन देणें असेल, तर, पात्राला धेनु आणि अपात्राला सर्पे म्हणणेंच युक्त ठरेल, गाईला गवत चारलें तर ती त्याचें दूध करते, आणि, सपाला दूध पाजलें, तरी, त्याचेंहि तो विप करून सोडतो.

अनुष्टुभ्

शुधीणा च नदीना च कुलाना च महात्मनाम् ।
प्रभयो नाधिगतव्य स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ७७ ॥

अनुष्टुभ्

शुधी, नदी, महात्म्याचें कुल, स्त्रीदुश्चरित्य तें ।
मूळ यांचे न शोधावें, शोषुनी व्यर्थ पाटतें ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—शुधी, नद्या, महात्म्याचें कुल, व स्त्रीचें दुर्वर्तन यांचें मूळ शोषण्याचे व तें जाणून घेण्याचे मानगदीन पद्व नये

(तो शोष अनेक, विविध, कारणांनी व्यर्थ टाकण्याचा. काहीं ठिकाणी त्याचा (कुळाचा वगैरे) शोष प्राचीन इतिहासानुसार होतो मोठे ऋषि, महात्मी, नद्या याचें मूळ, उगम, इतने शुद्ध असतात, कीं, त्यामुळें, त्यांच्याविषयींचा आज्ञा आदर नष्ट होण्याचा संभव फार, येव्हा येव्हा ते नुसतें शुद्धच नव्हे तर प्रत्यक्ष पापोद्भव मुद्रा असतात स्त्रींच्या दुश्चरिताचा शोष घेता इतर अनेक लफडी उघडणीत येऊन मूळ प्रभ आणणी निकट होते.)

धार्वा

अनग्रसरे गुणवानपि हृदयादवतार्यते स्त्रिया हार ।
पश्य शलाकाऽग्रसरे भूपेनापि प्रसार्यते स्वप्न ॥ ७८ ॥

धार्वा

गुणवानही, अवेळीं, स्त्री हृदयाहुनि करी दुरी हार ।
वेळीं काडीसाठीं राजाही लायवीतसे स्वप्न ॥ ७८ ॥

गद्यार्थ—(प्रत्येक कार्याला योग्य व अयोग्य वेळ असते. अयोग्य वेळीं मोलाच्या वस्तूचें मूल्य नष्ट होतें, तर, योग्य वेळीं शुद्ध वस्तूलाहि मोल चढतें.) (गुणवान् शब्दावर कोटि, एक अर्थ—शुणी, गुणयुक्त, मौल्यवान्, दुसरा अर्थ गुण = तद्, धागा, यानीं युक्त; हारात घेण, व काडीत तद्) त्याची, (अगा- वर धारण करण्याची,) योग्य वेळ नसेल, तर स्त्रीकडून 'गुणवान्' असा (रत्न) हार मुद्रा, (गळ्यातून) हृदयापासून, उतरून धूर फेला जातो उलट काडीच्या वेळीं (म्हणजे जवण शास्त्रावर दात कोरून स्वच्छ करण्याच्या वेळीं) राजाकडून मुद्रा, हात पसरून, (लाव करून, इकडे तिकडे) जनकपास हाताला परतारी (शुद्ध मोलाची पण 'गुणवान्') काडी लागते काय, ह्याचा शोष घेतला जातो.

उपजाति

दारपु निश्चिस्वजनेषु किञ्चिद्-
गोष्य वयस्येषु सुनेषु किञ्चित् ॥
युक्त न वा युक्तमिदं विचिन्त्य
पदेद्विपश्चिन्महतोऽनुतोषात् ॥ ७९ ॥

उपजाति

पत्नी, मुळे, आन्त नि मित्र याही—
पास्त हें गोष्य वसेच काहीं ॥
शोरापरी युक्त अयुक्त सादें
विदेखुनी नीटचि शोळूं रे ॥ ७९ ॥

गद्यार्थ—(सर्वोन्म्यापाशीं, सर्वं गोष्टी उपड करून बोलणें, कोणालाच योग्य नसतें.) बायकोपासून थोडेंसे, आत्मापासून थोडेंसे, मित्रापासून थोडेंसे, मुलापासून थोडेंसे, गुप्त ठेवणें (माण-साला आवश्यक असातें.) थोर माणसाचें अनुकरण करून योग्य, अयोग्य याचा विचार करूनच, माणसातें बोलवें. ●●●

उपजाति

राष्ट्रस्य चित्तं कृपणस्य चित्तं
मनोरथं दुर्जनमानुषाणाम् ॥
स्त्रियश्चरित्रं पुत्रस्य भाग्यं
देवो न जानाति कुतो मनुष्य ॥ ८० ॥

आर्था

राष्ट्राच्या हृदयाच वैचित्र्यं नि गुप्तं चित्तं कृपणाचें
उलटें जगाहुनी ते नीच मनोरथयहि दुष्ट कुजनांचे ॥
स्त्रीचें सकल चरित्रं नि भावी सद्भाग्यं गूढं, पुरुषाचें
देवालाहि न कळतें, तर मग मनुजास कोहुनी
साचें ? ॥८०॥

गद्यार्थ—राष्ट्राचें मन (मोठमोठे देश, पुढारी बदले, कीं झगपट मतें बदलतात, इत्यादि त्या मनाचें वैचित्र्य.)—
चिक्क माणसाचें चित्त, (म्हणजे तें किती असेल आणि कुठे कुठें ठेवळें असेल हे,) दुष्ट माणसांचे मनोरथ, (म्हणजे ते कोणत्या घराला पोवतील तें,) स्त्रीचें चरित्र (विशेषतें काम-चरित्र, कित्येक दुराचरणी स्त्रिया परमेश्वराला मुदा फसवतील इतक्या, वरून सोडवून दिसतात, याशिवाय चांगल्या अर्थानेंहि स्त्रीहृदयाची गति केव्हा कुठें कशी बघेल) हे (Inscrutable are the ways of a woman's heart) पुरुषाचें भाग्य (ते केव्हा कसे कुठ उदित होईल हे) प्रत्यक्ष परमेश्वराला मुदां कळत नाही, मग माणसाला कुठून कळणार ? ●●●

आर्था

श्रुजुता यदि लघिमान, गरिमाण वक्तैव तजुते चेत् ।
इन्द्र शास्त्रं इमारिंमल्लोके सरलं सखे निमसि ? ॥८१॥

आर्था

सरलत्व जेथ लघुना, व्यस्त करी वक्रताच गुरतेसी ।
इंद्र-शास्त्रापरि जाति मित्रा, तू कां कुका सरल अससी ?

गद्यार्थ—(हल्लीं छंद शास्त्रात लघु गुण अश्वरे दर्शविण्या-साठीं आपण — व — (वक्र व सरल रेखा) अनुक्रम वापरतो. पण पूर्वी सस्कृतमध्य — (सरल रेखा) ही लघु; व — (वक्र रेखा) ही गुण अश्वर दर्शविण्यासाठीं वापरीत होते असे दिसतें, त्यावर हा श्लोक आधारलेला असल्यानें आज हा उलट्या अर्थाचा मासेल.) मित्रा ! अरे छंद-शास्त्रात सरलत्वानें (सरल रेपेनें) लघुता (म्हत्त्व, हलकटपणा); व वक्रतेनें (वक्र रेपेनें) गुरुता (दीर्घत्व; मोठेपणा) जर दर्शविला जातो, तर त्या शास्त्रासारख्याच या जगात (जगातहि सरल वागून हलकेपणा पदरीं घेतो व वक्र वर्तनाचेच मोठे ठरतात.) तू तरी सरल का वागतेस ? ●●●

शिरारिणी

पयोधे सर्वस्व शिरसि धृतवान्य नृपगण
पणो यस्य क्षोणी चतुरदधिषीमानधिरभूत् ॥
स एवाय दैवाच्छत्रवनितापाणिपतितो
मणिमैध्रवीवादिगुणगुणवदो निहरति ॥ ८२ ॥

आर्था

सर्वस्वचि उदधीचें, नृपगण जें रत्न मस्तकीं ठेवी
चतुरदधिचलय पृथ्वीइतकेंही मोल ज्या सहज येई ॥
तें रत्न विहिणीच्या हातीं पडतां, दुहेरि दोऱ्यांत
ओडुनि बद्ध, विहरतें, दैवे मंड्याचियाच थंडांत ॥८२॥

गद्यार्थ—समुद्राचें ज्यु सर्वस्व, व ज्याचें मोल चारी समुद्रांनीं बलय (किं पृथ्वीइतकें सहजीं होईल, व जें अनेक राजांनीं आपल्या मस्तकावर धारण केलें, असे रत्न, शबर स्त्रीच्या (जिला त्याचें मूल्य काहींच समजत नाही) हातीं दुर्दैवानें पडल्यानें, तिनें तें बायले दुहेरी दोऱ्यांत ओडून मंड्याच्या गळ्यांत बांधलें, त्याठिकाणीं आता विचारें डुलत आहे. ●●●

वशाथ

दरिद्रता धीरतया विराजते कुरूपता शीलतया विराजते ।
कुभोजन चोष्णतया विराजते कुरस्त्रना शुभ्रतया विराजते ॥

उपजाति

दारिद्र्यही धैर्य धरून साजें कुरूपही शीलगुणें विराजे
कुभोजना ये रुचि उष्णतेनें कुचलही सुंदर शुभ्रतेनें ॥

किंचा हेंच शार्दूलविक्रीडितात —

दारिद्र्यापांत धरूं सुधैर्य तर सें दारिद्र्यही साजिरे
देई सुंदरता कुरूपाहि नरा सच्छील त्याच खरे ॥
गोडी एक विशेष, उष्ण असतां, येई कद्रासाही
शुभ्र स्वच्छपणाच सुंदरपणा देई कुवस्त्रासही ॥८३॥

गद्यार्थ—नीट धैर्य धरून (तदुद्भव सर्वे आपत्तीना ताड
दिले, तर) दारिद्र्यमुद्रा साजिरे होत; (ईश्वरदत्त) कुरूपात,
सच्छील वर्तमाने सुंदर करता येते, अन्न वाईट असले तरी सें (ताजें,
पहिल्या वाफेचें) उष्ण, असिल, तर त्यालाहि उत्तम रुचि येते,
एक वाईट असले, तरी, सें शुभ्र, (स्वच्छ), असले म्हणजे शोभून
दिसतें (याची अर्थात्तच, भेदरट भीमती, दुःशील सौंदर्य,
शिळेंपाकें पकाच, व घागेरडें सुवन्न यातीं तुलना करावयाची.)

●●●

अनुष्टुभ्

अन्तस्तिमिरनाशाय शब्दबोधो निरर्थक ।
न नश्यति तमो नाम कृतया दीपवार्तया ॥ ८४ ॥

अनुष्टुभ्

नाशाय तम आंतील शब्दांनीं व्यर्थे सांगून ॥
तम होईल फां नष्ट 'दिवा' हा शब्द घोकुन? ॥८४॥

गद्यार्थ—हृदयातला अंधार नष्ट करण्याचें कामीं शाब्दिक
बोध व्यर्थ, (प्रत्यक्ष उदाहरण, कृति हीच अवश्य.) नुसत्या
दिव्याच्या गोष्टी बोलून अंधार नष्ट होईल का? ●●●

पाणपोईवरची तरुणी (प्रपापालिका)

हा व पुढील दोन श्लोक, पूर्वकालीं पाथत्यासाठीं पाणपोया असत.
तेथें पाणी पाजण्यासाठीं वेढ्या वेढ्यां तरुण स्त्रिया असत,
सायलीला येऊन व पाणी पिऊन विद्यावलेले, पापस्थ नुसते
सुरायातच नसत, तर, त्या तरुणींशीं प्रेमाचे जाळेहि करीत, व,
अनेक वेळां, त्याहि, त्यांना साद देत, याविषयीच आहेत

शार्दूलविक्रीडित

भो पाथ । त्वरितोऽसि, तिष्ठ निमित्त, विच्छिद्रदामो वय
मार्गोऽय पुरतो द्विधा खलु भवेद्दामेन नो गम्यताम् ॥
तरास्ते सहचारमोमलनरोम्ले प्रपापालिका
तस्या लोचनरागुतनिपतिनो किं एव पुनर्वास्थसि ! ८५

शार्दूलविक्रीडित

पांथा । थांयुनि ऐक, अल्प वदतीं, जाऊं नको तूं त्वरें
घाटा जें फुटतील दोन पुढतीं, जा वाम मार्गे न रे ॥
आहे त्या तिथ कोमलासतळिं जी मस्त प्रपापालिका
जाळ्यांतून तिच्या कटाक्षकृत त्या, तूं मुक्त होशील
का ? ॥ ८५ ॥

गद्यार्थ—(कोणीतरी, पाथत्याला प्रपापालिकेपासून सावध
राहण्यास सांगत आहे.—) हे पाया ! घाईत आहेस (खरा;
पण) क्षणभर थांब; आम्ही (तुला) थोडेंसे सांगत आहों
(तें ऐक.) ह्या मार्गांत पुढें (द्विभागून) दोन वाटा फुटतील; त्यातल्या
वाम (डाव्या, अनीतीच्या) मार्गांत जाऊ नकोस, तेथें कोयळ्या
आच्याच्या झाडाखाली एक (मत्तयीवना) प्रपापालिका आहे;
तिच्या कटाक्षाच्या जाळ्यात, एकदा का तू पडलास, तर, पुन्हा
कसला सुद्धा जाणार आहेस ? ●●●

(पण असल्या गोड विषयापासून सावध कोण होणार ! तो पांथस्थ
नेमका त्याच 'वाम' मार्गोकडे वळण, तेव्हाचा पाणपोईवरचा
संवाद.)

शार्दूलविक्रीडित

“कस्त्येय तरणि प्रपा ?” “पथिक नः ;”
“किं पेयस्य ?” “पय”
“किं घेनोरुत माहिष ?” “वधिर रे
वार” “कथं वर्यताम्— ॥
सोमो वाऽय शनैश्चरो ?” “ऽभृतमिदं”
“तत्तदधरे हृद्यते”
“श्रीमत्यान्य ! विलाससुंदर सते ! यद्रोचते
तपिन !” ॥ ८६

स्वधरा

“कोणाची पाणपोई !” “ममचि,” “इथ पिण्या
“काय ? “देतें पयातें ;”
“गार्हचें कां म्हरीचें ?” “वधिर । न च तसें,
वार स्यास देतें ;” ॥
“सांगे तो सोम किंवा शनि ?” “अमृत,” “तुझ्या
गोड ओष्टीं दिसे तें !”
“घेईं यारे पिऊनी, सुचतुर पथिना !
जे तुला गोड घाटे !”

गद्यार्थ—(अथा दार्थी शब्दाच्या श्लोकाच्या भाषांतरात मूळ दार्थी संस्कृत शब्द, तसेच ठेवावे लागतात; एवढेंच काय पण या श्लोकात आठवड्याचे चार असा अर्थ साधण्यासाठी मूळ संस्कृत कवीलाच वार् (पाणी) याचें अनेकवचन वार. कल्पन दोन अर्थ साधवे लागले, तेंहि मराठीत तसेच घ्यावें लागलें आहे.) पाय विचारतो, “हे तरुण! ही पाणपोई कोणाची?” ती म्हणते, “पाया! ही आमचीच आहे.” तो विचारतो “इयं प्यायला काय?” ती म्हणते “पय” (आता पयाचे अर्थ दोन; एक पाणी, व दुसरा दूध; हा पाय मुदाम वेड घेऊन पेडगावाला जाऊन विचारतो—) “दूध कोणाचें गाईचें की म्हशीचें?” ती म्हणते, “अरे बहिऱ्या! मी वार (पाणी) देतें,” तो म्हणतो “(अस्स, एकेका पायाला एकेक वार तु नेमून देतेस,) मग मला साग सोमवार की शनिवार?” ती म्हणते, “(काय मलमलते अर्थ लवतौस रे? अरे मी) हें अमृत (पाणी) (देतें)” तो म्हणतो— “वा; तें तर तुझ्या अधरात दिसत आहे!” इतकें समापण झाल्यावर निरुत्तर झालेली व पायाच्या चातुर्थांवर प्रसन्न झालेली प्रयायालिका म्हणते—“हे विलाससुंदर (रसिक) सख्या! (मला तू हरवलेच.) आता जें तुला रुचत असेल तें पिऊन घे!”

(इतकें झाल्यावर ती एकमेकांवर अनुराच शाली अगदी प्राणप्रिय शाली मग पुढें तो पाय मार्गांला लागण्यापूर्वी त्याचा सवाद होतो तो असा—)

शार्दूलचिक्रीदित

“स्मर्तव्या वयमिन्दुसुन्दरमुखि । प्रस्तानतोऽपि त्वया ”
 “स्यादेव यदि नाथ । दास्यति त्रिधिर्जातिस्मरत्व मम ।” ॥
 “एकस्मिन्नपि जन्मनि प्रियतमे । जातिस्मरत्व कुतः ?”
 “प्राणा पान्य । सम त्वयैव चलिता, काऽथापि
 जन्मैकता ?” ॥ ८७ ॥

शार्दूलचिक्रीदित

“ठेवी मत्स्मृति इन्दुसुंदरमुखी । धार्तांप्रसंगी कर्त्री !”
 “होणें तें, जर नाथ ! देईल मला जातिस्मरत्या
 विधि ।” ॥
 “एक्या जर्मिच कां अशी प्रियतमे । जातिस्मरती
 कथा ?”
 “गेले प्राण तुझ्यासचें, प्रिय ! अता कोठून जन्मै
 कता ? ॥८७॥

गद्यार्थ—(८६ व्या श्लोकात भाषणचातुर्थांने पायांने प्रया-
 पालिनेला निरुत्तर केलें. या श्लोकात ती त्याच्या वरचढ ठरली.)
 पाय निरोप घेताना म्हणतो, “हे चद्रमुखि ! आमची प्रयाण-
 प्रसंगानी तरी आठवण ठेव.” ती म्हणते “नाथ ! आता मला,
 ब्रह्मदेव, जर जातिस्मरत्व (पूर्वजन्मिचें आठवण्याची शक्ति)
 देईल, तरच तें (तुझी आठवण काढणें) मला शक्य होईल !”
 पाय विचारतो, “या एकाच जन्माविषयी आपण बोळत असता,
 तू जातिस्मरत्याचा (पूर्वजन्मस्मृति) काय प्रश्न उपरिधत केलाय ?”
 ती म्हणते, “पाया ! माझे प्राण तर तुझ्यासंगेंच निघून गेले !
 आता हा तोच एक जन्म चालू आहे असे कसें म्हणतोस ?”
 (तुला प्राण अर्पण केल्याबरोबर तो जन्म संपला. आता तुझी
 आठवण काढावयाची, म्हणजे पूर्वजन्मस्मृतीच नव्हे काय ?) ●●●

अनुष्टुभ्

दीपो भक्षयते ध्रान्त कज्जल च प्रसूयते ।
 यदत्र भक्षयेन्निय जायते तादृशी प्रजा ॥ ८८ ॥

अनुष्टुभ्

अधार खाउनी दीप काजळा जन्म देतसे ।
 जें अत्र सर्वेदा खावें प्रजा त्यापरि होतसे ॥ ८८ ॥

गद्यार्थ—दिवा हा अधार खातो व काजळाज जन्म देतो ।
 जसे अत्र नेहमीं खावें, तशी प्रजा होते. (हें आहारशास्त्रा-
 लाहि बऱ्याच प्रमाणात मान्य आहे.) ●●●

अनुष्टुभ्

प्रातोद्गलितसिक्थस्य का हानि. करिणो भवेन् ? ।
 पिपीलिका तु तेनैव सवुदुवोपजीनति ॥ ८९ ॥

अनुष्टुभ्

खातांना, गळुनीलाळ, (भात) हत्तीला हानि फां घडे ? ।
 कुटुंब परि मुग्यांचें जसे त्यांनिहि वापुडे ॥ ८९ ॥

गद्यार्थ—घास चघळत असतां, हत्तीच्या तोंडातून गळणाऱ्या
 मेणचट रसानें, (लाळेंनि) किंवा भाताच्या गोळ्यांने हत्तीची
 काय हानि घडणार आहे ? पण त्या तेवढ्या अन्नावर, मुग्यांचें
 एक कुटुंबचें कुटुंब विचारें जगू शकतें. (अशाच रीतीनें, अति-
 भीमतांनीं, आपले मुघते खिसे इटवून टाकले, तरी त्यांनें नित्येक
 गरिबांचे संवार चालील, पण, तितकें तरी त्यांनीं केलें पाहिजे
 ना !)

धनुष्टम्

काकस्य कति दन्ता ? वा मेघस्याण्डे त्रियत्पलम् ? ।
गर्दमे कति रोमाणि ? व्यर्थेधा तु विचारणा ॥ ९० ॥

अनुष्टम्

कावळ्यास किती दांत ? मेघाण्डां मांस वा किती ? ॥
गाढवास किती केंस ? चौकऱ्या व्यर्थ वाटती ॥ ९० ॥

गद्यार्थ—(शास्त्रीय जिज्ञासा म्हणून नव्हे, तर उगाचच) कावळ्याच्या खोचिंत दात किती ? मेढ्याच्या अडातमास किती ? गाढवाच्या अगावर केंस किती ? असल्या चौकऱ्या व्यर्थ होत ।

●●●

उपजाति

दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथानुपयितु समर्थः ॥
अन्यैर्नृपालैः परिदीयमान शास्त्राय वा स्यल्लवणाय वा स्यात् ॥

वसंतविलास

दिल्लीश्वरांत अथवा जगदीश्वरांत
शास्त्री असे मम मनोरथपूरणार्थं ॥
वेत्ती हुजे नृप जरी कुण्ढिही कितीही
होईल शाकलवणापुरतेंच तेंही ॥९१॥

गद्यार्थ—(जगन्नाथ पंडित दिल्लीश्वर अकरराचे पदवी होता, व त्याला अकरराच्या दाहत्याचा भक्ताच अभिमान ! इतका र्थी, एक दिल्लीश्वर, किंवा, एक जगदीश्वर काय ते दाते ! बाजी सर्व राजे तुच्छ !) माझे मनोरथ पूरण करण्याचे सामर्थ्य केवळ एक दिल्लीश्वर किंवा दुसरा जगदीश्वर याच्याच आहे ! (इतर मिथ्या राजे देऊन देऊन देणार काय ?) इतर नुपानीं कितीही दिले, तरी, तें, मला, फार फार तर शाक किंवा मीठ घेण्यापुरतेच अवघार ! (जगन्नाथाचे मनोरथ, अकरराची मुलगी खगी मिळविण्याचे होते;—त्याअर्थी मात्र जगन्नाथाचे म्हणणे खरे आहे; कारण, त्याला खगी देणें, हें, केवळ अकरर, किंवा, परमेश्वर करू शकत होते.)

●●●

भुजङ्गप्रयात

इय सुस्तनी मस्त न्यस्तबुम्भा बुसुम्भारुण चारुचैल दधाना ॥
समस्तस्य लोकस्य चेत प्रवृत्ति गृहीत्वा घटे स्वाम्य यातीर
भाति ॥९२॥

भुजङ्गप्रयात

अहा ! सुस्तनी ही धरी कुंभ जोई
सुवर्णे बुसुभापरी रक्त; देही ॥
गमे, चित्तवृत्तीच साऱ्या जगाची
हरोनी, घटीं स्थापुनी, जाई साची ॥९२॥

गद्यार्थ—(खगी यवनीला पाहून म्हणा किंवा सहज रस्त्यातल्या एखाद्या तरणीला पाहून, म्हणा, जगन्नाथ म्हणतो) मस्तकावर कुंभ घेतलेली, बुसुब्बाच्या फुलाप्रमाणें लाल रंगाचें सुंदर वस्त्र धारण केलेली, ही सुस्तनी, (आपल्या बाईद्वयानें) उभ्या जगाचें हृदय हाण करून, व, तें त्या कुंभान घालूनच, घेऊन चालली आहे अस वाटतें ।

●●●

वैतालीय

यवनी नरनीतनोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते वदाचित् ॥
अवनीतलमेव साधु मन्ये न वनी गाघवनी विलासहेतुः

साकी

नवनीतापरि जिचीं सुकोमल अंगें, घेदी यवनी—
भाग्यें जर कां कर्धिकाळीं मी नेऊं शकलों शयनीं ॥
तर "तिजसंगें, अधिक यरा" मी "अवनीतलचि" म्हणेन
स्वर्गींच्या त्या इंद्रोपवनीं विलास करण्याहून ॥९३॥

गद्यार्थ—(९१ व्या श्लोकात ज्या स्वतःच्या मनोरथाविषयी "ते पूर्ण करण्यास फक्त दिल्लीश्वर किंवा जगदीश्वरच समर्थ होत " असे जगन्नाथ म्हणतो, ते मनोरथ, बहुधा हेच असावे.) (खगीला पाहून मिटक्या मारीत जगन्नाथ म्हणतो) नवनीता—इतक्या कोमल अवयवाची ही यवनी, मला, जर, कर्धिकाळीं, शयनात नेजा आली, तर, मी (असा सुयोगभोग देणारा) पृथ्वीतळच, स्वर्गांतल्या इंद्रोपवनत विलास करण्यापेक्षाहि अधिक गोड मानिन.

●●●

(आणि अखेर एका प्रसंगीं, आपल्या काव्यावर अकरर प्रसन्न झाल्याची संधि घापून, जगन्नाथाचें त्याच्यापार्शी खगीची मागणी केली)—

भुजङ्गप्रयात

न याचे गजालि न वा वाजिराजि
न रिसेतु चित्त मदीय कटाचित् ॥
इय सुस्तनी मस्तन्यस्तबुम्भा
खङ्गी वुरङ्गीदगङ्गीकरोतु ॥ ९४ ॥

भुंजगप्रयात

गजाभ्यावली याचितो मी न तूतें
न वित्तांत माझे कधीं चित्त होते ॥
घरो ही मला सुस्तनी भुंजगपारी
लवंगी कुरंगीपरी लोलनेत्री ॥ ९४ ॥

गद्यार्थ—(हे दिल्लीस्वरा !) मी तुझ्यापार्शी, मला अमुक इतके हची दे, बिचा अमुक इतके घोडे दे, असे मागत नाही. आणि सपचीत माझे मन कधीच (मुतलेले) नव्हते. (मी मागतो, ते इतकेच, कीं) ही जी सुस्तनी, कुरंगनयना लवंगी, डोक्यावर कुंभ घेऊन खाल्ही आहे, ती माझा अंगीकार करो. ●●●

उपेन्द्रवज्रा

दिवानिश्च वारिणि कण्ठदग्ने दिवाकराराधनमाचरन्ती ॥
अनात्मये स्त्रीमुखचारुतायास्तपश्चरत्यम्बुजपङ्क्तिरेषा ॥९५॥

उपजाति

आकंठ पाण्यात अहर्निशीं ती
सूर्यास पूजित जणुं स्वचित्तीं ॥
स्त्रीवन्नसौंदर्ये मिठ्ठावयातें
सरोजपंक्ती तप आचरीते ! ॥ ९५ ॥

गद्यार्थ—(कमलाची वेल तिच्या गळ्यापयेंत पाण्यात असते, तिचें सुज (कमल) तेवढें पाण्याबाहेर, व तेंहि वर सूर्यामिमुख असतें, यावर उत्प्रेक्षा—) गळ्याइतक्या पाण्यात रातदिशत बुद्धत “स्त्रीच्या मुंबाइतकें सौंदर्य आम्हाला दे,” अशी, सूर्याची आराधना करीत, जणू काय, ही कमलपत्ति तप आचरीत आहे. (उपमानत्यापि सखे प्रत्युपमान मुख स्त्रीणाम् !) ●●●

अर्थ

काश्मीरेण तुपारक्षितिधरसयोगकुतुम्भमभूय ।
लब्ध स्तनसङ्घाते कनकादिरिस्पर्शसौख्यमपि ॥९६॥

अर्थ

अनुभवुनि केशराने हिमगिरीचा नवलपूर्ण संयोग ।
कनकगिरिस्पर्शसुखा मिळवी, लवभुनि तुझाच कुचसंग ॥

गद्यार्थ—(केशराचा हिमालयापासून मेरुपर्वतापर्यंत प्रवास ।)
(हे सुदर !) केशरानें, प्रथम हिमालयाचें नवलपूर्ण सान्निध्य

(केशर काश्मीरात हिमालयाच्या परिसरात पिकतें;) अनुभवून आता, (व आपल्या स्तनावर त्याचा लेप घालला आहेच, त्यामुळे,) तुझ्या स्तनाच्या सहवासानें (स्तन हे सुवर्णगिरि मेरु ही परिचित उपमा) प्रत्यक्ष कनकगिरि मेरूचें स्पर्शसुखसुद्धा मिळविलें आहे ! ●●●

मालिनी

“ यदि कथमपि दैवाद्गुर्गमार्गे स्खलित्वा
निदलति तनुमध्या, दीपता नो न दोषः ॥
पृथुनिविचकुचाम्यां पश्य वर्माविरुद्ध ”
कथयितुमिन् नेत्रे कर्णमूले प्रयाते ॥९७॥

मालिनी

“ कशकटि घसरे ही दुर्गमार्गी कुदैवें
जर कधि, तर त्याचे दोष आम्हां न घावे ॥
पृथुकुचयुग मार्गी धामुच्या रोचिताती ”
जणु घच वदण्या हे नेत्र कर्णांस जाती ॥ ९७ ॥

गद्यार्थ—(सुंदर स्त्रीचे नेत्र आकर्षण का असतात याचा अभिमान खुलासा; व तो करतांना दोष दिव्यासारखे करून स्तनाच्या उतुगत्याची केलेली खुति !) “ जर कधीं कोणत्याहि कारणानें, या खाबडकुच मार्गीत, दुर्दैवानें ही कशकटि तरुणी घसरून आपली तर त्याचा दोष आम्हाला देऊ नका ! (कारण) हे पहा या स्त्रीचे पुष्ट, दाट, व (उतुग) स्तन आमच्या मार्गीत अडयळा आणीत आहेत (ते इतके उच्च आले आहेत, कीं, आम्हाला पायाखालचें व पुढचें दिसत नवल्यानें, आम्ही या स्त्रीला नीट मार्गदर्शन करू शकत नाहीं) ” अशी ही तक्रार सांगण्यासाठीं जणू काय स्त्रीच्या कर्णमूलाशीं दोन्ही नेत्र गेलेले आहेत. ●●●

उपजाति

अर्थातुराणा न पिता न बन्धु कामातुराणा न भय न लज्जा ॥
क्षुधातुराणां न बल न तेजश्चिन्तातुराणा न सुख न निद्रा ९८

उपजाति

अर्थातुराणा न पिता न बंधु कामातुराणां भय लाज हीं न ।
क्षुधातुराणां बल तेज केंचें ? चिन्तातुरां क्षोभ न, सौख्य ही न ॥९८॥

गद्यार्थ—पैशाची हाव सुटलेल्या माणसाला, बाप, नात्यांची माणसें, (किंवा भाऊ) याची काही पूर्वा नसते. (हीं नातीं तो ओळखत नाही.) कामविकारानें व्यग्र झालेल्या माणसाला कसलेंहि भय वाटत नाही; कीं, लज्जाहि वाटत नाही; क्षुधेनें व्याकुळलेल्याला बळहि नसते व रसेच तेजहि नसते, पिता-प्रस्ताला सुख नाही, निद्रा नाही. ●●●

वशास्थ

यथा चतुर्भिः कनक परीक्ष्यते निवर्षणच्छेदनतापताडनैः ॥
तथा चतुर्भिः पुरुष. परीक्ष्यते श्रुतेन शीलैः गुणेन कर्मणा ९९

शादूलविक्रीडित

सोन्याचें करितो परीक्षण जसें या चार रीतीं जन-
पाहे तापवुनी नि तोडुनि तसें घांसून वा डोकुन ॥
तैसेंची घडतें परीक्षण जर्गी या मानवाचें खरें-
त्याचें शान नि शील, सद्गुण, कृती हीं चार पाहून
हे ॥९९॥

गद्यार्थ—(कसोटीवर) घासून, तोडून, अर्भीत तापवून,
आणि टोकून पाहून अशा चार मार्गांनीं बशी सोन्याची परीक्षा
केली जाते, त्याचप्रमाणें, विद्या (शिक्षण) शील, गुण व कृति
या चारानीं पाहणीं करूनच, मनुष्याची परीक्षा केली जाते. ●●●

शादूलविक्रीडित

ब्रह्मजन्मव्ययनस्य नैव समयस्त्वर्णा बहिस्थीयता
स्वरूप जल्प बृहस्पते ! जडमते नैवा सभा वसिष्ठ ॥
वीणा सहर नारद ! स्तुतिकथाऽऽलापैरल तुम्बुरो !
सीतारत्नकमभ्रभ्रहृदय स्वरथो न लङ्केश्वरः ॥ १०० ॥

शादूलविक्रीडित

ब्रह्मन् ! शिक्षणवेळ ही नच; मुका वाहेर राहे उभा
थोडें थोळ बृहस्पते ! जडमते ही ऐन्द्र नोद्वे सभा ॥
वीणा आवर नारदा ! स्तुतिकथा अश्वानना ! आवर
सीतानेनशरें फुटून हृदयीं, अस्वस्थ लंकेश्वर ! ॥१००॥

गद्यार्थ—(रावणाच्या बदिवासत रावण सीतेला वध करण्याची
वारवार खटपट करी. पण सीता आपल्या नेत्रातल्या पाति-
प्रत्याच्या तेजस्वी भाल्यानें त्याचा हृदयभंग करी. अशा प्रसंगीं
रावण म्हणतो)—हे ब्रह्मदेवा ! तुझ्यापार्शीं शिकायला पत्न्याख
आज आता मला वेळ नाही—तू वाहेर गप्य उभा रहा ! बृहस्पते !
मूर्ख ! पार बडबड करू नको—ही काही इद्रसमा नव्हे ! नारदा !
तुझे वीणावादन बंद कर ! हे (अश्वमुल) तुजुरो ! माझे स्तुति-
पाठ गाणें पुरें कर ! कारण सीतेच्या नेत्ररुपी भाल्यानें हृदय
फुटल्यामुळें हा लंकेश्वर आज वेचैन आहे. ●●●

प्रकरण ५० वें

संकीर्ण सुभाषितें—(पुढें चालूं)

शत्रुघ्न

अक्षराणि समश्रेणीवर्तुलानि धनानि च ।
परस्परसुललानि तरुणीकुचकुम्भवत् ॥ १०१ ॥

भावार्थ

अक्षर भरीव लिहिणें—श्रेणीवर्तुल असो समचि त्याचो॥
एक दुन्याला यिलगुनि असोत कुचकुम्भ जेचि तरुणीचे
११

गद्यार्थ—अक्षर लिहावयाचें, तें, नीट एका ओळीत, त्यातले
गोलाचे एकाभारखे एक, व भरीव असावे. (स्त्रीच्या श्रेणी-
प्रमाणें समान गोलाच्याचें व भरीव.) आणि, अक्षरें (पार
दूरदूर अंतर सोडून न लिहिता) तरुणीच्या कुचकुमाप्रमाणें एक-
मेकाना विलगून असावी. ●●●

शत्रुघ्न

मन्दाविनीपय पान मन्दाक्षीमुखसुम्बनम् ।
मन्दरोपवनम्रीडा मन्दानुशानन. कुत ! ॥ १०२

यसंततिलका

मंदाकिनोजल कुट्टन मिळे पिण्यास ?
मंदेक्षणाननहि कोट्टनि चुंविण्यास ? ॥
त्या मंदरोपचर्चिचा बुट्टुनी विलास ?
जो आचरी तपचि मंद, अशा नरास ? ॥१०२

गद्यार्थ—(मंद शब्दावर फोट्या.) ज्या माणसाची तप-
श्चर्याच मुळी मंद, त्याला मंदाकिनीचें म्हणजे गगेचें पाणी
पिण्याचें सद्भाग्य कोटले ! तसेच, मंदेक्षणा म्हणजे मूढुल्ल-
यना, अशा कामिनीचें सुप्त सुवन करण्याचें सौभाग्य फोट्टन
प्राप्त होणार ! किंवा, मंदर पर्वताच्या परिसरातील उपवनात
श्रीवाविहार करण्याचें सौख्य तरा कोट्टन मिळणार ! (कारण
हीं सर्व, उग्र तपश्चर्येमुळेच प्राप्य आहेत !)

अनुष्टुभ्

स्थिरा शैली गुणगता खलबुद्ध्या न बाध्यते ॥
रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययाऽपि न नाश्यते ॥ १०३

आर्या

गुणिजनवृत्ति स्थिरा जी, खलबुद्धीनें कधीं न ती चळते ॥
रत्नाच्या न दिव्याची ज्योति जशी वायुमेंदि
मालाविते ॥ १०३ ॥

गद्यार्थ—गुणी ज्ञाचा वर्तनक्रम (मूळ) स्थिरच असतो,
दुष्टाच्या बुद्धीचे आघात झाले, तरी, तो चलित होत नाही.
ज्याप्रमाणें वाऱ्यानें (इतर दिवे मालाविले तरी) रत्नदीपाची
ज्योति काहीं विक्षत नाही, तदत्.

अनुष्टुभ्

पात्रे त्यागी, गुणे रागी, विरागी निपयेज्वलि ।
शाखे बोद्धा, रणे योद्धा, पुरुष पञ्चलक्षणः ॥१०४

अनुष्टुभ्

पार्श्वी दाता, गुणी प्रेमी, अलिप्त विपयांतुनी ।
शास्त्री शता, रणी योद्धा नर हा पंचलक्षणी ॥ १०४ ॥

गद्यार्थ—(उत्तम) पुरुष हा पाच लक्षणानीं युक्त असावा—
सत्पानाला दान करणारा, गुणाविषयी प्रेम बाळगणारा, विषय-
सुखाबाबत वैराग्य असणारा, शास्त्रात गति असणारा व
युद्धप्रसंगी लढणारा.

उपनाति

प्रभुर्विवेकी प्रमदा सुशीला तुपङ्गम शखनिपान-गीर ।
विद्वान् विरागी, धनिक प्रदात भूमण्डलस्थाभरणानि पञ्च

इन्द्रवज्रा

स्वामी विचारी, प्रमदा सुशील
घोडा, न शरप्रासहि जो भिईल ॥
विद्वान् विरागी, नि धनी उदार
हीं भूपणें पांच, जगास थोर ॥ १०५ ॥

गद्यार्थ—सत्ताधीश असतहि विवेक बाळगणारा, यौवने-
न्मत्ता असत शीलवती स्त्री; शत्रूच्या आघातानीं (छटाईत)
न घाबरणारा घोडा, विद्वान् असत वैराग्ययुक्त; (किंवा विरागी
असत विद्वान्) तसेच श्रीमत असत पुष्कळ दान देणारा; हीं
पाच, भूमंडळाचीं भूषणें होत.

आर्या

वित्त परिमिनमधिकल्पयशील पुरुषमाकुलीकुरते ।
ऊनाशुकमिव पींगस्तनजघनाया कुलीनायाः ॥ १०६

अनुष्टुभ्

धन भोजकेंच असतां उधळ्याला ओढिघस्त फार घडे ।
पुर्वांग कुलीनेला घरूख तोकडे जसें पुरे न पडे ॥ १०६

गद्यार्थ—भोजकेंच घन जवळ असणाऱ्या उधळ्या माण
साला, त्यात मागविणें, ही गोष्ट फार त्रासाची होऊन बसते—
स्तन, जघन बगैरे सर्वांगी परिपुष्ट असणाऱ्या कुलीन तदंगीला
तोकड्या वखानी लज्जारक्षण करणें जसें कठिण जातें तदत्.

शास्त्रैलविकीर्तित

सन्तश्चेदमृतेन किं ? यदि खलस्तत्कान्कूटेन किं
दातारो यदि कल्पशाखिमिरलः यद्यपिन किं तृणैः ॥
किं कर्पूरशालाकया यदि दश पश्यानमेति प्रिया ?
ससारेऽपि सतीन्द्रजान्मपर यथास्ति तेनापि किम् ? १०७

आर्या

असती संत, तर सुधा, कशास, विप तें असेल दुष्ट तर ?
दाता तर कल्पद्रुम, कशास, तृण तें, असेल मिथु जर ?

इष्टिसि पडे प्रिया तर कर्पूराची कशास काडी ती ?
ससाराभ्रम असता काय उरें इद्रजालमहती ती ? १०७

गद्यार्थ—सजनाची सगति लाभली, तर आणखी निराळें
अमृत कशास हवें ? आणि, दुष्टसगाहून निराळें विष तें काय
असणार ? (उरें) दानयूर गेटले, तर त्याच्याहून कल्पवृक्ष तें
(अधिक)काय (देणार) ? (लत्तार) याचक दिसल्यावर, (शुद्रतेपाठीं
उपमान, म्हणून, गवताकडे पाहण्याचा काय जरूर ? (तापलेल्या
डोळ्यात शीतलना आणण्यासाठी कापराची काडी वापरतात,
पण) आपली प्रिया दृष्टीम पडल्यावर (डोळे निवण्यास्तव) त्या
कपूरपालकेची आवश्यकता काय ? ससाराएवढा (प्रचंड भ्रम
समोर उभा) असता आणखी इद्रजाल म्हणून भ्रमोपादक काडीं
वेगळी वस्तु असलीच, तर तिची महती ती काय ?

वसंततिलका

मातेर रक्षति पितेन हिते नियुक्ते
कान्तेन चापि रमययपनीय खेदम् ॥
लम्पीं तनोति पितनोति च दिक्षु कीर्तिं
किं किं न साधयति कल्पलतेन त्रिधा ? ॥ १०८

शार्ङ्गलविक्रीडित

मातेच्या परि रक्षिते—हितपथीं नेते पित्याचे परी
चित्ता रजयिते—हरून अथयें खिन्नत्व, कातेपरी ॥
लोकीं वैभव वाढवी, पसरवी कीर्ती दिगतातरीं
विधा काय नि काय साधित नसे त्या कल्पवल्लीपरी ?

१०८

गद्यार्थ—आईप्रमाणें रक्षण करते, बापाप्रमाणें हिताच्या
मागावर ठेवते, मनातली खिन्नता काढून टाकून, प्रियपत्नीप्रमाणें
हृदयाचें रजन करते जगत वैभव वाढवते व, दिगतरान कीर्ती
पसरविते—एवच, एजाया कल्पलतेप्रमाणें विधा ही, माणसाचं,
काय काय हित साधीत नाही !

अनुष्टम्भ

दानयमिति यदान दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काठे च पात्रे तदान सारित्रक विदु ॥ १०९

भार्या

उपकार न कल्यासहि—देणें म्हणुनीच जें दिलें जातें।
देशीं, काठीं पाठीं सात्त्विक धर्सेच दान म्हणतातें ॥ १०९

गद्यार्थ—आपल्यावर ज्यान पूर्वी कसलाहि उपकार केलेला
नाहीं, अशा माणसालाहि, वेचळ, चावयाचें इतक्याच बुद्धीनें
(आपल्यावर आधीं उपकार ज्यान केला, त्याला देणें हें दानच
नव्हे तर परतफेड होय) जें दान, नीद, योग्य स्थळ, काळ व
पात्रता पाहून घेणें जातें, त्याला सात्त्विक दान अस म्हणतात.

०००

अनुष्टम्भ

अदृष्टमुखमद्गुप्त्य युक्तमन्वस्य याचितुम् ।
अहो वत मदत्कष्ट चक्षुष्मानपि याचते ॥ ११० ॥

अनुष्टम्भ

मुखभग न जो पाहे, याची तो अध, योग्य तें ।
याची डोळसही जेव्हा—तें भयकर वाटतें ॥ ११० ॥

गद्यार्थ—दात्यानें दान देताना चाकडें घेलेलें तोंड, ज्याला
दिसतच नाही, त्या भाषक्यानें याचना करणें, हें क्षम्य आहे
पण हाय ! हाय ! ही वेचवी भयकर गोष्ट, कीं, डोळसमुद्रा
याचना करते !

०००

अनुष्टम्भ

दग्निश्चिष्य परा मूर्तिर्योञ्चा न दग्निणास्पता ।
अपि वीपीनान् शम्भुस्तयाजि परमेश्वर ॥ १११ ॥

धारां

भिक्षाच, न लवघनता, दृग्दृष्टेची भयाण मूर्ति खरी !
शिव राहें परमेश्वर—लगोटीही जरी वटीस धरी ॥ १११

गद्यार्थ—दृग्दृष्टीपणाची भयाण मूर्ति कोणती म्हणून विचारणें
तर अत्यंत थोडें धन उचळ असणें ही नयन, मीक मागणें हीच।
शंकर (निधनतेमुळें) जरी वेचळ लगोटी परिधान करीत
असला, तरीहि तो परम ईश्वरच आहे !

०००

अनुष्टम्भ

स्वय तया न कर्तव्य स्वगुणाद्यापन पुन ।
स्वगुणारयापन युक्त्या परद्वारा प्रयोजयेत् ॥ ११२ ॥

अनुष्टम्भ

स्वगुणरनुति वेदादी यदानी न निजाननें ।
परतु करव्यायी ती परद्वाराच युक्तिनें ॥ ११२ ॥

गद्यार्थ—आपल्या गुणांची स्तुति आपल्या तोंडाने कधी करूं नये पण युक्तीने ती वस्तुन्यांकडून करावची. ●●●

अनुपदम्

धान्यानां संग्रहो राजद्रुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।

निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात्प्राणधारणम् ॥ ११३ ॥

अनुपदम्

धान्यसंग्रह, हे राजा ! श्रेष्ठ सान्याच संग्रहीं ।

न रत्न जगवी प्राणां, जरी घातूँ मुखांतही ॥११३॥

गद्यार्थ—(राजनीति) हे राजा, इतर अनेक वस्तूच्या संग्रहापेक्षा, पान्यसंग्रह, हाच, श्रेष्ठ आहे. रत्न, जरी तोंडात घातलें, तरी, तें प्राणरक्षण थोडेंच करणार आहे ? ●●●

शादूलविक्रीडित

आहारे वडयानलसूच; शयने यः कुम्भफूर्णापते;

संदेशे वधिरः; पलायनविधौ सिंहः; शृगालो रणे ॥

अन्धो वस्तुनिरीक्षणेश्च; गमने खड्गः; पटुः क्रन्दने

भाग्येनैव हि लभ्यते पुनरसी सर्वोत्तमः सेवकः ॥ ११४ ॥

शादूलविक्रीडित

खाण्याला वडवाझि; आणि निजतो जो कुंभकर्णोपरी;

संदेशा यहिरा; पळे हरिपरी; युद्धांत कोळ्यापरी ॥

होई अंध निरीक्षणांत; चलनीं पंगू; पटू नेदनीं;

पेसा उत्तम भृत्य कैवळ नरा भाग्येच ये लाभुनी ॥ ११४

गद्यार्थ—(व्यक्तीनें आदर्श नोकराचें वर्णन). खाण्याचे बाबतीत वडवानलाप्रमाणे; (किततीही खाहें तरी पोट न भरणारा) होंना काटण्याचे बाबतीत कुंभकर्णाप्रमाणे;—निरोप सांगितला, की, त्या वेळेपुरता बहिरा; काम सोडून पळून जाण्याचे कामीं सिंहाची गति असलेला; धन्याचे रक्षणार्थे लढण्याच्या प्रसंगी, कोळ्यासारखा; (छुत्वा व पळवुता;) वस्तुनिरीक्षणच्या बाबतीत अंधाळा; चालण्याच्या प्रसंगी लंगडा पागळा; (जरा काही झालें,) कीं, विव्दळून आक्रोश, कामावा करण्यात अगदीं पटाईत; असा सर्वोत्तम ॥) सेवक, माणसाला महद्भाग्यानें मिळत असतो ! (बरोबर याच्या उलट तो आदर्श.) ●●●

स्वागता

शिक्षिताऽपि सखिभिर्गुणु सीता रामचन्द्रचरणौ न ननाम ॥

किं भविष्यति मुनीशवधूवद्भालरत्नमिह तद्रजसेति ॥ ११५ ॥

वसंततिलका

सीता, सख्या पदघिती तिजला तरीही

श्रीरामचंद्रचरणीं नमस्वीच नाहीं ॥

“होईल तत्पदरजे मम भालरत्न ।

स्त्री अन्य गौतमवधूँ” म्हणुनी भिऊन ॥ ११५ ॥

गद्यार्थ—(श्रीरामचंद्राने, आपल्या पायांच्या धुळीनें, शिल्लेन अहल्या उत्पन्न केली; व अपूर्व पुण्याईची कीर्ति, लग्नापूर्वीच सीतेच्या कार्णां गेल्यानें, तिला एक कायमचीच पडकी भरली ! (लग्नानंतर) सख्यांनीं (अनेक वेळां,) सीतेला, श्रीरामाच्या चरणीं नमस्कार करण्यावाकत, (नीट) पदतून ठेवली, तरीहि, (ती काहीं केल्या) त्याच्या पाया पडली नाहीं. तिच्या कपाळावर, मस्तकावर, अंशकार होते, रत्नजडित होते. (रत्न झालें तरी एक प्रकारचा दगडच.) त्याला रामाच्या पायाची धूळ लागली तर अहल्येप्रमाणे आणखी एखादी स्त्री उत्पन्न (होऊन मला स्वतः प्राप्त) व्हायची (अशी तिला सारली धागधूस लागून राहिली होती हें त्या न नमण्याचें कारण !) (श्रीरामाला वनवासत नदीपार करतांना गृह नावाच्या नावाच्यालाहि, ‘दगांडांन स्त्री, याच्या पायांच्या धुळीनें होतें, तर कदाचित लोंकडांतूनहि होईल व मग “ही कोण बया आणली !” म्हणून स्वतःची वायको रागावेल, अशी भीति उत्पन्न झाली होती; व, म्हणून, त्यानें, रामाचे पाय, तो नौकेत चढण्यापूर्वी नीट धुऊन काढले, व त्यावर धूळ राहू दिली नाहीं असेंहि एक सुभाषित आहे. याच प्रकरणात “शालयामिकतव पादपद वजं” हा श्लोक पहा.) ●●●

शादूलविक्रीडित

निःपीते कलशोद्भवेन जलधौ गौरीपतेर्गङ्गाया

होतुं हन्त वपुल्लाटदहने यात्रकृतः प्रक्रमः ॥

तावत्तत्र मया विपक्षनगरीनारीदृग्मभोरुह—

द्वन्द्वप्रखलदक्षवारिपटलैः सृष्टाः पयोराशयः ॥ ११६ ॥

शादूलविक्रीडित

पीतां अग्नि अगस्तिनें सुरनदी ही श्रीशशीर्षाहुनी
ध्याया जों सजली स्वकीय तनुला भालानलीं हासुनी ॥
त्याच्या आंतचि मी स्वशशुरमणीनेत्रस्थ अथजळ
घो घो वाहवुनी समुद्र अवघे एक्या क्षणीं निर्मिले ॥

गद्यार्थ— (जगांतली एक अद्वितीय वदाई देफा. बटाई-खोर, स्वतःच्या शीर्षाचें वर्णन करतो—) अगस्तीनें समुद्र प्राशन केल्यावर ‘आपण आतां कोठे जायचें ? कारण धाग

हा सरित्यति, त्यालाच त्यानें मिळलें ” ! म्हणून शकराच्या डोक्यावरची गंगा, (विपण्न होऊन), शकराच्या कपाळावरच्या (अग्नीचीच चिता कळून, सहगमन करून, सती म्हणून, स्वतःला) त्या अग्नीत जाळून घेण्यास जाऊल पुढे टाकते न टाकते तोंच, (एक्या क्षणमात्रात,) म्यां (शूर धीरानें) शत्रूच्या नगरीतील (दानच्या पुष्पाना आर केले) कीं, त्याच्या शोफानें) रडणाऱ्या शत्रुक्रियाच्या नेत्रकमलात बाहेर पडून (घो घो) वाहणाऱ्या अश्रूच्या पुष्पुळें (कोरडे पडलेले) ते सर्व सागर पुन्हा भरून निमाणे केले ! (आणि अशा रीतीनें सती जाण्यापासत गोगला वाचविलें !)

बार्था

फिसु स सहेत सुधाञ्च स्मरहरभालानलोद्भवा ज्वाला ।
शिशिरे शीस्तरनिहै सिञ्चति सुरनिन्नगा नो चेत् ॥

बार्था

केचि सहैह सुधाकर शकरभालस्थ अग्निच्या ज्वाळा ।
स्वर्गंगा जर निज हिमशिशिरेतुपातें न शिपती त्याळा

गद्यार्थ— जर डोक्यावरची ती स्वर्गंगा स्वतःच्या हिमा-
गारच्या शीतल तुपारानीं त्याला शिंपीत राहिली नसती तर,
तो चद्र (हा शकराच्या कपाळावरच्या थोडा वर बरोबर शिरो
मार्गी असतो) शकराच्या कपाळावरच्या तृतीय नेत्राच्या
भडकत्या ज्वालाची धाच करी सहन करू शकला असता ? (हे
सर्व रूपक आहे) पुरुष हा धराबाहेरच्या जीवनल्लाहातल्या
वणव्याची घम सहन करू शकतो, याचें कारण, हिमशीतल
करानीं, त्याचें सर्व दुःख व ताप हरण करणारी शुद्धिणी, धरत
असते, म्हणून. तिच्यावाचून तो वेन्हाच भाजून फोडून गेला
असता)

अनुष्टुभ्

दखानानेऽपि हृदये मृगाक्ष्या मन्मथाक्षिना ।
स्नेहस्तथैव यत्स्थी तदार्ष्येदिगामयत् ॥ ११८ ॥

अनुष्टुभ्

मदनाग्नीत जळत्या मृगाक्षीच्या हृदन्तरीं ।
होता तसा टिके स्नेह हें आश्चर्य न का तरी ? ॥ ११८ ॥

गद्यार्थ— (प्रत्यक्ष अग्नीच्या मध्यभागीं असलेले तेल (स्नेह)
न जळता तसेंच राहिले हा चमत्कार कधी पाडिला आहे ! पहा—)
मदनाग्नीनें जळत असलेल्या मृगाक्षीच्या हृदयानें (आपल्या

प्रियकराविपर्याया स्नेह (प्रेम) होता तसाच विदून राहिला
(खरे म्हणजे वादला मुद्रा) हें केवढें आश्चर्य घडलें बरे ?

●●●

अनुष्टुभ्

जीवेन तुलित प्रेम सखि ! मूढेन वेधसा ।
लघुजीवो यथा कण्ठे गुरु प्रेम हृदि स्थितम् ॥ ११९ ॥

अनुष्टुभ्

तोळिलें प्रेम जीयांनं हे सखे, मूर्ख तो विधि ।।
लघु जीव चढे कठीं— गुरु प्रेम बसे हृदीं ॥ ११९ ॥

गद्यार्थ— “ सखे ! (हातात तराजू न घेताच वस्तु जड कोणती,
हलकी कोणती हें सहज समजायला हवें, तें न समजण्याइतका)
मूर्ख असल्यानें ब्रह्मदेवाने एकदा माणसाचे प्राण आणि प्रेम
हें (मानवदेहरूपी) तराजूत घादून जोरले, तेव्हा साहजिकच
प्रेमाचें पारडें जड होऊन, तें हृदयाइतकें पालीं गेलें, व, प्राणाचें
पारडें हलकें म्हणून तें कटापरीत वर चढलें, ” (तात्पर्य प्रेम
हें प्राणतुल्य नसत प्राणाधिक होय.)

●●●

मञ्जुभाषिणी

समय स वर्तत इवैप यत्र मां
समनन्दयत्सुमुखि । गीतमार्पित ॥
अयमागुहीनकमनीयकङ्कण-
स्तवमूर्तिमानिन महोत्सव कर ॥ १२० ॥

वसन्ततिलका

वाटे पुन्हा समय तोच इथें उदेल
जें गीतमें कर तुला मज अर्पिलेला ॥
आसृष्ट मोदकर कवपाशोभिद्यत
जाणों, महोत्सव हृदीं मम मूर्तिमत ॥ १२० ॥

गद्यार्थ— (उत्तररामचरितान, राम सीतेसह पतत आल्यानंतर
रामाच्या जीवनाचा विवरण, लभण, त्या दोघाना दाखविता
त्यांतला सीतापाणिमहाणाचा प्रसंग पाहून, तो रोमहृदक प्रसंग
पुन्हा सर्वां झाल्याचा आनंद अनुभवून, राम, सीतेला
म्हणता— इ सुमुखि ! गीतम मुनीनी माझ्या हातीं दिलेला,
व मी हृदय थोडा परलेला, कणाणीं सुशोभित, आणि
मूर्तिमंत महोत्सवच अगा हा पुरा हात मला अल्पत आनंद
देता झाला, तो प्रसंग पुन्हा येथें प्रयत्न अमित्यन असल्या
कारणा वाटत आहे !

●●●

अनुष्टुभ्

सागरधाम्बरप्रख्य आकाशं सागरोपमम् ॥
रामरावणयोर्बुद्धं रामरावणयोरिव ॥ १२१ ॥

फटका

सागर आकाशासम केवळ; आकाशाहि सागरोपम ।
रामरावणांचें बुद्धिहि तें रामरावणांच्याच सम ॥१२१॥

गद्यार्थ— सागराला उपमा आकाशाची; व आकाशाला उपमा केवळ सागराची (दोघानाहि एकमेकावाचून अन्य उपमाच शोभणार नाही, तद्दत्) राम रावण याचें बुद्धि हेंहि रामरावणयुद्धासारकेंच (दुसऱ्या कोणत्याहि युद्धाशी त्याची तुलनाच शक्य नाही.)

अनुष्टुभ्

मरणान्तानि वैराणि; निवृत्त नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येव यथा तव ॥ १२२ ॥

अनुष्टुभ्

मृत्यूंत संपत्ती घेई; संपलें कार्य आपुलें ।
माझाहि हा तुझा जैसा; कर संस्कार यास रे ॥१२२

गद्यार्थ—(रावणाचा वध झाल्यावर, रामाशीं ज्याने एवढें वैर धरलें, त्या पापी रावणाचा, अमिसस्कार तरी, आपण कसा करावा,—(कारण तेंहि पापच होईल) अशा विचारानें विभीषण कचरत होता तेव्हां राम त्याला म्हणतात— वैर हीं मृत्युमुळें संपतात (मरणाबरोबरच त्याच्याहि अंत होतो.) आपलें (सीतेची मुक्तता हें) कार्य संपलें. तेव्हा आता तूं खुशाल याचा अमिसस्कार कर;— हा जसा तुझा, तसा माझाहि (बंधूच) आहे !

अनुष्टुभ्

पुनर्दारा पुनर्नित्तं पुनः क्षेत्रं पुनः सुतः ।
पुनः शुभाशुभं कर्म शरीर न पुनः पुनः ॥१२३॥

अनुष्टुभ्

पुन्हां पत्नी, पुन्हां वित्त, शेती, पुत्र पुन्हां पुन्हां ।
शुभाशुभ पुन्हां कर्म— मिळें देहचि ना पुन्हां ॥ १२३ ॥

गद्यार्थ—पत्नी पांय, सपत्ति काय, शेतीवाटी काय, पुत्रादि संतति काय, किंवा, शुभ अशुभ कर्म काय, ह्या सर्वं वस्तु

जगात पुन्हां पुन्हां प्राप्त होणाऱ्या आहेत,—केवळ (मानव)देहच अथा आहे कीं तो मान कुणाला पुन्हां पुन्हां प्राप्त होत नसतो. (म्हणून याच जन्मांत या जीवनाचें सार्थक्य साधणें अवश्य आहे.)

अनुष्टुभ्

न तेन बृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युनाऽप्यवीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥१२४॥

अनुष्टुभ्

पिकल्या कारणें केंस ठरेना वृद्ध तो नर ।
शिके तरण पेसाही—बुद्ध त्या म्हणती सुर ॥ १२४ ॥

गद्यार्थ—फोणाचेहि केवळ केस पादरे झाले एवढ्यावरून काहीं तो वृद्ध होत नसतो. तरण असतहि जो विद्यार्जन करीत असेल त्याला देव वृद्ध म्हणतात.

अनुष्टुभ्

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विपयासक्ति मोक्षे निर्विषयं, स्मृतम् ॥ १२५ ॥

अनुष्टुभ्

मन हेंच मनुष्यांच्या बंधमोक्षास कारण ।
देई निर्विषयी, मोक्ष,—विषयी सक्त बंधन ॥ १२५ ॥

गद्यार्थ—मनुष्याला बंधनात पाडण्याला किंवा त्याला मुक्त करण्याला (मोक्ष प्राप्त करून देण्याला) त्याचें मन, हेंच कारणीभूत होत असतें. मन जर विषयसक्त असेल, तर तें बंधनाप्रत नेतें; व निर्विषयी असेल तर मोक्ष देतें.

अनुष्टुभ्

ताऽद्रर्जन्ति शास्त्राणि जम्बूका विपिने यया ।
न गर्जति महाशक्तियांबदेदान्तकेसरी ॥ १२६ ॥

अनुष्टुभ्

तोंवरी गर्जती शास्त्रें—जसे फोह्ले घनान्तरें ।
न जोवर महाशक्ति गर्जे वेदान्तकेसरी ॥ १२६ ॥

गद्यार्थ—रानातल्या फोह्लाप्रमाणें, शास्त्रांची गर्जना तोंपयेंतच चालते, जोपयेंत महाशक्तिमान वेदान्तरूपी सिंहाची गर्जना घानी येत नाही.

अनुष्टुभ्

असता प्रतिषेधश्च सता च प्रतिपालनम् ।
एय राज्ञां परो धर्मं समरे चाप्यपलायनम् ॥ १२७ ॥

अनुष्टुभ्

सुनियंत्रण दुष्टांचें—सुष्टांचें प्रतिपालन ।
राजांचा हा महा धर्म—रणीहि न पलायन ॥ १२७ ॥

गद्यार्थे—दुष्टांचें पारिपत्य करणें व सज्जनांचें योग्य पालन करणें हा राजांचा महान् धर्म आहे.—तसेंच रणातून पळ न काढणें, हाहि.

●●●

अनुष्टुभ्

असशय महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ १२८ ॥

अनुष्टुभ्

निस्संशय महाबाहो ! ओढाळ चल हें मन ।
वैराग्याभ्यासयोगें त्या घालणें शक्य बंधन ॥ १२८ ॥

गद्यार्थे—हे महाबाहो अहंता ! मन हें चंचल व न आवर-
ण्याजोगें असतें यात काहींच संशय नाही. परतु, अभ्यासानें,
(प्रयत्नानें, संवय करून) व वैराग्यानें, त्याला पकडून धरून,
बधनात घाल्या येतें

●●●

अनुष्टुभ्

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रसेनेन सेवया ।
उपदेश्यान्त ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १२९ ॥

अनुष्टुभ्

जाण कोण, पडुनी पायीं, जिज्ञासायुक्त सेवुनी ।
ज्ञान देतील तत्वज्ञ ज्ञानी ते तुजलागुनी ॥ १२९ ॥

गद्यार्थे—हें नीट घ्यानी ठेव, कीं तू (पायीं पडण्याइतकी)
नम्रना धारण केटीस, (जिज्ञासेनें) प्रश्न विचारीत गेलास व
त्यांची सेवा केटीस, कीं, तत्वज्ञ ज्ञानी पुरुष तुला ज्ञान उपदे-
शिलीस.

●●●

अनुष्टुभ्

साधनो हृदयं महा साधुना हृदयं त्वहम् ।
मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥ १३० ॥

अनुष्टुभ्

मी हा हृदय साधूंचें—माझे हृदय साधु ते ।
मी न त्यांविण कांहींही—जाणितो, मद्रिना न ते ॥ १३० ॥

गद्यार्थे—(भगवान् कृष्ण म्हणतात—) साधु हे माझे अणु
हृदयच ; आणि मीहि साधूना हृदयच. (माझ्याची ते इतके
एकाम झालेले असतात कीं) ते माझ्यावाचून अन्य काहींच
जाणित नाहीत व मीहि त्यांच्यावाचून इतर काहींहि जाणित
नाहीं.

●●●

अनुष्टुभ्

न देसा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
य तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या सयोजयन्ति तम् ॥ १३१ ॥

अनुष्टुभ्

न देव घेउनी काठी गुराह्यापरि रक्षितो ।
ज्या रक्षू इच्छितो त्याशीं बुद्धीची गांठ घालितो ॥ १३१ ॥

गद्यार्थे—गुराख्यानें गायींचें रक्षण करावें तसें देव हे काठीं
काठी घेऊन कोणाचें रक्षण करित नाहीत. तर ज्याचें ते रक्षण
करू इच्छितात, त्याची आणि बुद्धीची सांगड घादून देतात
(आणि योग्य ती बुद्धि मिळाली, कीं योग्य तो मार्ग सोधून
ज्याचा तोच स्वतःचें रक्षण करू शकतो.)

●●●

उपेन्द्रवज्रा

न हि प्रमादात्परमस्ति किञ्चिद्बुधो नराणामिह जीनलोभे
प्रमत्तमर्था हि नर समन्तात् स्वजन्मनर्पाथं समाविशन्ति

उपमाति

नरा प्रमादाद्बुद्धिं अन्य कांहीं
मृत्यूपरी या जगतात नाही ।
नरा प्रमत्ता त्यजितात अर्थ
चोदांकोडोनी घुसती अनर्थ ॥ १३२ ॥

गद्यार्थे—या जगतात उन्मत्ताना (बुद्धी, मदान्धता) यें
इतर कोणतीहि गोष्ट मागतात (अधिक मृत्युकारक)

अधिक मारक अक्षक नाहीं. मदान्ध माणसाला चोहों-
फडून वैभव सोडून जातें व संकटें चोहोंफडून घुसून आत
प्रवेश करतात. ●●●

शिरारिणी

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजननं
न रत्न स्त्रीभ्योऽन्यत्कचिदपि कृतं लोकरूपतिना ॥
तदर्थं धर्मार्थो विभवरसौख्यानि च ततो
गृहे लक्ष्म्यो मान्या. सततमबला मानविभवैः ॥ १३३ ॥

शाईलविक्रीडित

स्पर्श, ऐक्यनि पाहूनी स्मरुनिही जें दे नरा मोदन
पेसैं स्त्रीविण अन्य रत्न कुठलें केलें विधीनेंहि न ॥
स्त्रीमीत्यर्थं चि धर्म अर्थे विभवं स्त्रीभ्यं तिच्यापासुनी
स्त्री लक्ष्मीच गृहांत; नित्य विभवें चा तीस सन्मानुनी ॥

गद्यार्थ—ज्याचा (नुसता) ध्वनि ऐकल्यानें, ज्याचें (नुसतें)
दर्शन घडल्यानें, ज्याचा (नुसता) स्पर्श झाल्यानें, किंवा ज्याची
(नुसती) आठवण झाल्यानें, जें पुरुषाला आनंद देतें, असे, स्त्री-
विना कोणतेंहि अन्य रत्न, ब्रह्मदेवानें, कुठेंहि उत्पन्न केलेलें नाहीं !
धर्म व अर्थ (हे पुरुषार्थ) स्त्रीमीत्यर्थच असतात व स्त्रीपासूनच
वैभव व उल्लूख सुखाची प्राप्ति होत असते. स्त्रिया या गृहांत
लक्ष्मीप्रमाणेंच असून त्याचा, पुरुषजातीनें सर्व विभव अर्पून
सन्मानन केला पाहिजे. ●●●

अनुष्टुभ्

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते शस्या इह भूतले ।
आपच्छन्ति गृहे येषां कार्याय सुहृदो जनाः ॥ १३४ ॥

अनुष्टुभ्

ते धन्य, ते विवेकी, या जगां स्तुत्यचि ते नर ।
येती ज्यांच्या घरीं मित्र कार्यासाठीं निरंतर ॥ १३४ ॥

गद्यार्थ—तेच धन्य, तेच विवेकी, तेच प्रयत्नगीय पुरुष
होत, कीं, ज्यांच्या घरीं, कार्याय सतत मित्राची ये जा सुरू
असते. ●●●

अनुष्टुभ्

ईशानास्यमिदं सर्वं यत्किं च जगत्सा जगत् ।
तेन स्वक्तेन मुञ्जीया मा गृथा कस्यचिद्धनम् ॥ १३५ ॥

अनुष्टुभ्

चल चिर्ध्वी इथें जें जें ईशाचासित सर्व तें ॥
अन्यस्वलुब्ध ना व्हायें—त्या त्यजूनचि भोग तें ॥ १३५ ॥

गद्यार्थ— ह्या गतिमान् जगतात, जें जें आहे, त्यात
त्यात, परमेश्वराचा निवास आहे. परधनाचा कधी लोभ घेऊ
नको. भोगावयाचें तें, (परधनाचा निश्चून) त्याग करूनच
भोग. ●●●

मन्दाक्रान्ता

नीरं दूरं, तदपि विरसं; जङ्गमा नो लताथा—
स्तस्मिन्दानर्थेपि जलनिधौ को लभेतान्मुविन्दुम् ॥
दानाध्यक्षे त्वयि जलधर । क्वापि कुत्रापि शैलाः
शालावन्तोऽमृतनिभजलैस्तर्पिताः सर्ग एते ॥ १३६ ॥

मन्दाक्रान्ता

पाणी दूरी, विरस परि तें, जलूरी हालती ना
दाता झाला जलचि तरि कां विंदु लामेल कोणा ? ॥
दानीध्रेष्ट ! जलद ! परि तूं दूरही वृक्षवन्त
शैलांना स्वामृतसम जलें सर्व केलेस तृप्त ॥ १३६ ॥

गद्यार्थ—(आधीं) समुद्राचें पाणी (साधारणपणें झाडें वेळी
उगवण्याच्या जागेपासून) दूर; त्यातून खारट; आणि वेळी वृक्षादि
(याना पाय थोडेच आहेत !) या हालचाल करू शकत
नाहींत, तेव्हा समुद्र मोठा उदार दाता बनून, देण्यास सिद्ध
झाला, तरी त्याचा एक विन्दु तरी कोणाच्या पदरांत पडणार
आहे ? (फार झालें तर, किनाऱ्यावरच्या पाळवटाला किंवा
खडकाला त्याचा लाभ व्हावयाचा) पण हे दानीश्रेष्ठ मेघा !
तू (दान केल्यानें), वृक्षांनीं भरलेले असे (अशात) दूर कोठेच डोंगर,
अपत्या अमृततुल्य पाण्यानें, सर्व तृप्त करून सोडलेस ! ●●●

उपजाति

लोक. शुभस्तिष्ठतु तादन्व्यः
पराङ्मुखानां समरेपु पुसाम् ॥
पत्न्योऽपि तेषां न हिया मुखानि
पुर. सखीनामपि दशयन्ति ॥ १३७ ॥

उपजाति

जे लोक लामे रणभीरू यांतें
असो दुजा तो शुभ त्यां स्वतांतें ! !
कांता तयांच्या शरमून चिर्ची !
सख्यांसही तोंड न दाखवीवी ॥ १३७ ॥

गद्यार्थ—समसगणान्त पद काढणाऱ्याना, (स्वर्गावाचून) दुसऱ्याच फोडला तरी, (नरकच), जो लोक लाभतो, तो, त्याचा त्यानाच कल्याणकारी असो! त्याच्या बायकाना मात्र लजेमुळे, आपल्या सख्यांना सुद्धा, तोंड दाखवायची चोरी होऊन बसते

•••

धार्था

जीन्नेन मृतोऽसौ यस्य जनो वीक्ष्य वदनमन्योन्यम् ।
हृन्मुखमद्गुगो दूरात्करोति निर्देशमङ्गुल्या ॥ १२८ ॥

धार्था

जगतो तदि तो मृत, जन यन्मुख दिसताच एकमेकांत आंबट तोंडे कढनी अगुलिनिर्देश दुरनि करितात.

गद्यार्थ—ज्याचे तोंड दिसताच लोक, आश्चर्य तोंडे करून दुरून (याच्याफडे) अगुलीनिर्देश करून (आपसांत कुजकुज तात) (असले काही तरी बाईट कर्म केलेला) माणूस जिवत अयनहि मेल्यासारखाच होय.

•••

अनुष्टुभ्

अप्युत्तमात्प्रलपतो बलाच्च परिजल्पत ।
सर्गतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ १३९ ॥

धार्था

घोले उत्तम किंवा पळें बडयडे कुणीहि त्यांतून ।
सर्वत्र सार ध्यावें-ध्यावें काचन जसे शिला कुट्टन ॥ १३९ ॥

गद्यार्थ—कुणी उल्टूट वाक्पिलास दापनीत असेल! किंवा कुणी उगाच काही तरी बरळत असेल—त्या सर्वांतून माणसानें सार काढून घ्यावें, दगडावरील (अल्परशी) सुवर्ण रेणा ज्याप्रमाणें (दगड कुट्टून त्यांतून) काढून घ्यावी, त्याप्रमाणें

•••

अनुष्टुभ्

पुष्प पुष्प विचिन्वीत मूलच्छेद न कारयेत् ।
मालामार इवारामे—न यथाऽङ्गारकारक ॥ १४० ॥

अनुष्टुभ्

फूल फूलचि घेवाचें तोडाचें मूळ ना कुणी ।
उद्यानात जसा माळी,—न लोणाऱ्यापर्ये घर्ती ॥ १४० ॥

गद्यार्थ—उद्यानात माळी करतो त्याप्रमाणें माणसानें फूल फूल तेवढेंच घेवाचें—रामात कोळसे तयार करणाऱ्या लोणाऱ्या प्रमाणें झाडाचें मूळच तोडीत राहू नये.

•••

अनुष्टुभ्

पिण्डे पिण्डे मतिर्मिता कुण्डे कुण्डे न न पय ।
आतौ जातौ मनाचारा भिन्ना वाणी मुखे मुते ॥ १४१ ॥

उपजाति

तनूतनूतनूत मती विभिन्न
कुंडांत कुंडांत जळें नवीन ॥
आचाररी भिन्नचि जातितूनी
मुखांसुखांतून नवीन घाणी ॥ १४१ ॥

गद्यार्थ—देहादेहातून बुद्धि निरनिपाळी असते; कुडाकुडातून पाणी भिन्न प्रकारचें असतें—जातीजातीतले आचार असमान असतात, मुखांसुखांतली वाणीहि सारखी नसते

•••

अनुष्टुभ्

अमन्मक्षर नास्ति नास्ति मूलमनीषधम् ।
अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजनस्तन दुर्लभः ॥ १४२ ॥

शांडूलविक्रीडित

होई मंत्र न ज्यांतुनी, न द्रिस्ततें ऐसें घुडें अक्षर
नाहीं मूळहि, ज्यामधून न घने चा औपधी सुंदर ॥
कोणीही न अयोग्य मानव, कधीं कामा न ये जो घुडें
आहे योजक मात्र दुर्मिळ सदा जेजें पहायें तिथें १४२

गद्यार्थ—ज्यातून मंत्र निघत नाही असे एकहि अक्षर नाही, एकहि मूळ नाही की ज्यापासून औपधि बनत नाही, (कोणत्याहि कामाचा उपयोगी नसलेला असा) अयोग्य माणूस कोणीच नाही,—प्रत्येक विक्रीणी योजकाचीच काय ती वाण आढे.

•••

शांडूलविक्रीडित

आदी रामनपोवनादिगमन हर्वा मूग काञ्चन
वेदेशीहरण जटासुमरण सुप्रीरसभाषणम् ॥
मालीनिर्दलनं समुदतरण लड्डापुत्रीदाहन
परचाड रावणकुम्भनर्णहनमनेन्द्रि रामायणम् ॥ १४३ ॥

शार्दूलविम्रीडित

जाणें राम घनामधें प्रथमतः, स्वर्णा मृगा मारणें सीतेला हरणें, जटायु मरणें, सुग्रीव या बोलणें ॥
वालीला वधणें, समुद्र तरणें लंकापुरी जाळून—
अतीं रावणकुभकर्ण वधणें, हें सर्व रामायण ॥ १४३ ॥

गद्यार्थ—प्रथम रामाचें तपोवनात (व वनवास) जाणें, त्यानें सुवर्णमृगा मारणें, (व त्याचा परिणाम म्हणून) (रावणाचे) सीतेचे हरण करणें, (रावणाचा प्रतिहार करीत असता) जटायूचें मरण; नंतर (रामाचें) सुग्रीवाचीं (पुढील योजना-विषयीं) समापण, वालीचा वध. समुद्रावरून (सेतु बांधून) परीकडे जाणें; (माकतीनें) लंका जाळणें आणि शेवटीं रावण व कुभकर्ण याचा वध या (इतक्या प्रमुख) घटना म्हणजे रामायण. ●●●

अनुष्टुभ्

सीतर्णानि सरोजानि निर्मातुं सन्ति शिल्पिनः ।
तत्र सौरभनिर्माणे चतुरध्वतुराननः ॥ १४४ ॥

अनुष्टुभ्

कितीक निर्मिती शिल्पी- कमलें कांचनांतुन ।
सुगंध त्यांत घालाया पट्ट तो चतुरानन ॥ १४४ ॥

गद्यार्थ—सुवर्णाचीं कमलें करणारे कित्येक पदाईत कारागीर (जगमर आहेत); परंतु, त्यात सुगंध घालण्याचें काम करणारा कुशल (कारागीर एकटा) ब्रह्मदेवच ।

उपेन्द्रवज्रा

अहो महत्त्वं मद्भ्रतामूर्ध्नं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः ।
यथास्यऽऽमध्ये पतितोऽपि राहोः कलानिधिः पुण्यचय
ददाति ॥ १४५ ॥

उपेन्द्रवज्रा

अपूर्व हें हो करितात थोर विपत्तिकालेहि परोपकार ।
शशी स्वयें राहुमुखीं पडून करीत राहिले नित पुण्यदान

गद्यार्थ—योरानी ही केवढी अपूर्व महती म्हणावी, कीं, ते स्वतः संकटात असतानाहि परोपकार करतात. जसे—चंद्र हा स्वतः राहुच्या मुखात पडलेला असताहि, (म्हणजे ग्रहणाचे वेळीं पर्वकाळामुळे) जगाला पुण्य प्राप्त करून देतो. ●●●

अनुष्टुभ्

मान्या एव हि मान्यानां मान कुर्वन्ति नेतरे ।
शम्भुर्भिर्भिर् मूर्ध्नेन्दुं स्वर्भानुस्त जिघृक्षति ॥ १४६ ॥

शार्वा

मान्यचि नर मान्यांचा मान करूं शकति योग्य;
नान्य कुणी ।
ज्या चन्द्रा शिव धरितो शिरीं, राहु त्यास टाकितो
गिळुनी ॥ १४६ ॥

गद्यार्थ—स्वतः सन्मान्य असतील अशानाच, मान्याचा (योग्य) मान ठेवता येतो; इतराना नव्हे. शंकर चंद्राला आपल्या मस्तकीं धारण करतो तर राहु हा त्याला गिळून टाकतो [स्वर्भानुः राहु] ●●●

अनुष्टुभ्

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्त चिरेण यत् ।
हिमांशुमाशु प्रसति तन्वद्विद्वं स्फुट फलम् ॥ १४७

शार्वा

समदोषी, तरि रविला प्राप्तितसे राहु हा उशीरानें ।
प्रासी चंद्रास झणीं, मृदुतेचें फलचि उघड तें गणणें

गद्यार्थ—रवि आणि चंद्र, याचा अपराध सारखाच असताहि, राहु हा सूर्याला कधीकधीं आसतो; पण, चंद्राला लौकर लौकर आसतो; त्याचें कारण, चंद्र हा [सूर्यापेक्षा] मृदु हेंच उघड [असावें]. (जगाच्या व्यवहारात मृदु माणसेंच लौकर बळी जातात.) (चंद्रग्रहणें पुष्कळ असतात, पण, सूर्यग्रहण क्वचित् फार कालान्तरानें येतें, यावर भाष्य !) ●●●

अनुष्टुभ्

अनुगन्तु सता वर्तं कृत्स्नं यदि न शक्यते ।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्यो नानसीदति ॥ १४८ ॥

शार्वा

अनुसरणे सन्मार्गो पूर्णपणें शक्य जाहलें न, तरी ।
मार्गी न नाश पावे; अनुसरणें म्हणुनि त्यास अल्प तरी ॥

गद्यार्थ—सच्चरणाचा मार्ग अनुसरणें, ही गोष्ट, पूर्णपणें बरी कोणाला शक्य झाली नाहीं, तरी, थोडेंतरी (यथाशक्ति) त्या

मार्गानें (अवश्य) जावे. त्या मार्गातच असलें म्हणजे नाशाची भीति नाही. ●●●

अनुष्टुभ्

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः ।

किं नु मे पशुमिस्तुल्यं किं नु सत्पुरुषैरिति ॥ १४९ ॥

भार्य

नित्य समीक्षुनि ययणें नरें चरित आपुलेंच अपुल्याशीं ।

“पशुस्तुल्य काय माझे; तसेंच मम काय तुल्य सुजनांशीं” ॥ १४९ ॥

गद्यार्थ— मनुष्यानें प्रतिदिग्दर्शी आपल्या आचरणार्थें परीक्षण करून “पशुशीं तुल्य असें माझ्यात काय आहे तसेंच सज्जनांशीं तुल्य असें माझ्यात काय आहे” ह्यावर नजर ठेवावी. ●●●

अनुष्टुभ्

न द्विपन्ति न याचन्ते, परनिन्दां न कुर्वते ।

अनाहूता न चायान्ति तेनाश्रमानोऽपि देवताः ॥ १५० ॥

भार्या

न द्वेष, न परनिंदा,

न वा कधीं याचना कुणा करिती ।

आगन्तुकी न करिती

म्हणुनि शिला याहि देवता होती ॥ १५० ॥

गद्यार्थ— परक्यांचा द्वेष करीत नाहीत, निंदा करीत नाहीत किंवा कोणाची याचना करीत नाहीत, न बोलाविता आगंतुकपणा करून घुटें (जात) येत नाहीत— यामुळे दगडमुद्रा देव होतात! (मोठ्या लोकाकडून देवत्व प्राप्त होण्यास प्रत्यक्ष साक्षात् (Positive) गुणांच्या अस्तित्वाची मुद्रां बघीं नाहीं. मानशाला हीनत्व देणान्या काही दोषांचा अभाव एवढा मुद्रा देवत्व—तेहि दगडाला—देण्यास पुरा आहे.) ●●●

अनुष्टुभ्

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।

निरस्त-पादपे देश एण्डोऽपि दृग्भायते ॥ १५१ ॥

अनुष्टुभ्

नस्ये विद्वान् तिथें जाई अल्पज्ञानीहि वानिला ।

ठरे उजाड देशांत वृक्ष परंडही मला ! ॥ १५१ ॥

गद्यार्थ— जेथें विद्वानच नाही तेथे अल्पज्ञानीमुद्रां खुर्तीला पात्र ठरते. उजाड अशा प्रदेशात एरंडाला मुद्रां ‘वृक्ष’ ही पदवी लाभते! ●●●

अनुष्टुभ्

यदि वाञ्छसि मूर्खत्वं वस प्राप्ते दितत्रयम् ।

अपूर्वस्यागमे नारित पूर्वाधीतं विनश्यति ॥ १५२ ॥

अनुष्टुभ्

मूर्ख होण्यास जा प्रामो रहा तूं विदिनावधि ।

आधींचें शिकलें लोपे; नवीन न मिळे कधीं ॥ १५२ ॥

गद्यार्थ— तुला मूर्ख व्हायचें असेल तर (अवघे) तीन दिवस (खेडे) गावात जाऊन रहा. नवीन काही (पूर्वी न शिकलेले) शिकण्यास मिळणार नाही; आणि पूर्वीचें शिकलेलें असेल तेहि नाश पावणार! ●●●

भार्या

स्वाधीनेऽपि कलत्रे नीचः परदारलम्पटो भवति ।

सम्पूर्णेऽपि तडागे कामः कुम्भोदकं पिबति ॥ १५३ ॥

भार्या

आर्सेत स्त्री असतां परस्त्रियेरींची नीच लग्न करितो भरलें तळें असूनहि कुंभजला पीत फावळा घसतो ॥ १५३ ॥

गद्यार्थ— स्वतःची (हक्काची) आर्सेत वागणारी पत्नी असनाहि नीच हा परस्त्रीची लग्न करतो. तळें चांगलें भरलेलें असताना तें सोडून मांड्याच्या (गाढलेल्या कचिर् गिऱ्या) व (अल्पशा, मर्यादित) पाण्यावरच वाटजा तूप होऊन तें पीत घसतो. ●●●

अनुष्टुभ्

स्वगृहे पूजितो मूर्खः स्वग्रामे भूजिनः प्रभुः ।

स्वदेशे भूजितो राजा विद्वान् सर्वत्र भूजितः ॥ १५४ ॥

आयर्ष

स्वगृहीं पूजिता मूर्खा स्वग्रामीं प्रभु पूजित ।
स्वदेशीं पूजिता राजा विद्वान् सर्वत्र पूजित ॥ १५४ ॥

गद्यार्थ— मूर्खाला (फारतर केवळ) स्वतःच्या घरीच मान मिळतो. श्रीमताला किंवा ग्रामप्रमुखाला (फारतर केवळ) स्वतःच्या गावातच मान मिळतो, राजाला (फारतर केवळ) त्याच्या राज्यातच मान मिळतो; पण विद्वान् सर्वत्र सन्मान्य असतो

आयर्ष

सुजनो न यानि वैर परहितमुद्धिर्विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरं सुरभयति मुख कुठारस्य ॥१५१॥

आयर्ष

परहितकारक सज्जन स्वनाशकाळींही वैर ना धरितो ।
छेदी कुन्हाड, तीसही चंदनतर गंध आपुला देतो

गद्यार्थ—परहित करणें हीच बुद्धि असलेले सज्जन हे स्वतःचा विनाश होत असतानाही, (विनाश करणाराही) वैर धरत नाहीत कुन्हाड, त्याला प्रत्यक्ष तोडीत असताही चंदनवृक्ष हा, तिच्या पात्याला आपला सुगंध देत असतो. ●●●

शिखरिणी

वर मृत्युर्वास्ये न पुनरधन जीवितमिदं
वर वासोऽग्नये न पुनरविवेके च नृपतौ ।
वर भैक्ष भोज्य न पुनरपमाने गृहगत
वर वेश्या भार्या न पुनरविनीता कुलपथु ॥१५६॥

शिखरिणी

वरा मृत्यू चाल्यो, परि न जगणें निर्धन महीं
रहवें रानींही—परि न अविवेकीनृपगृहीं ॥
जगा भैक्ष अन्न—परि न गृहींच्या मानरहित
वरी वेश्या पत्नी—न च कुलपथु नीतिरहित ॥१५६॥

गद्यार्थ—लहानपणीच मृत्यू आलेला वर, पण, निर्धन अवस्थेत (दीर्घकाळ) जगणें नको; अरण्यात राहिलेले चालेल पण अविचारी राजाच्या आभयाला राहणें नको, भिक्षेचें अन्न खाणें परवडले, पण, स्वताच्या घरीच, अपमानपूर्वक मिळालेले

अन्न खाणें नको, षडघडीत वेरयेथीं लग्न केलेले पत्नरलें पण कुलपथु अन्न अनीतिमान् असलेली नको. ●●●

अनुष्टुभ

राजा दुर्जनसपर्फीसर् दहति तक्षणात् ।
सलिल पतिन तपो तैले दन्दद्व्यते न किम् ? ॥१५७॥

अनुष्टुभ

राजा दुर्जनसंगानें जाळितो सर्व तक्षण ।
तत तैलामधें पाणी जाई जळुनि काय न ? ॥१५७॥

गद्यार्थ—दुष्टाच्या संगतीनें राजा सर्व काही क्षणाभरात जाळून टाकतो. तापलेल्या तेलान पडलेलें पाणी (क्षणांत सुर होऊन) जळून जातें तद्वत्. ●●●

अनुष्टुभ

येन यत्र च भोक्तव्यं सुखं वा तु खमेव वा ।
स तत्र रज्ज्या बध्दैव चलाव दैवेन नीयते ॥१५८॥

अनुष्टुभ

सुख वा दुःख वा जेथें भोगणें प्राप्त ज्या असे ।
दोरीनें बांधुनी तेथें बळें त्या दैव नेतसे ॥१५८॥

गद्यार्थ—ज्याला जेथें सुख किंवा दुःख भोगणें (कपाळीं लिहिलेले) असेल तेथें, दोरीनें बांधूनच दैव त्याला नेतें. ●●●

अनुष्टुभ

यासामशुक्रयतेन दीपो निर्वाणता गत ।
तासामालिङ्गने पुसा नरके पतन कुत ? ॥१५९॥

आयर्ष

पदरांच्या वाच्यानें ज्यांच्या, मिळतें दिव्यास निर्वाण ।
त्यां आलिङ्गनि पुरुषां नरकामध्ये कसे घडे पतन ?

गद्यार्थ—ज्यांच्या पदरांच्या वाच्यानें दिव्याला निर्वाण (एक अर्थ मालविला जाणें, दुष्टा अर्थ मोक्ष) प्राप्त होतें त्या जिवाच्या आलिङ्गनानें पुरुष नरकात कसा पडेल ? ●●●

अनुष्टुभ

मानमुद्रहता पुसां वरमापत् पदे पदे ।
मानहीन सुरैः सार्धं विमानमपि सन्त्यजेत् ॥ १६० ॥

अनुष्टुभ्

मानी जनां भले येवो महापति पदोपदी ।
विमानहि सुरांसंगे लाचारीने नको कधीं ॥१६०॥

गद्यार्थ— या जगांत, मान रक्षत राहणाऱ्यांना पदोपदीं आपत्ति आली तरी तें पत्करतें; परंतु, मान वोजून, जरी देवांचह विमानांत वषण्यास मिळालें, तरी, ते त्यावर पाणी सोडतील !

•••

अनुष्टुभ्

मर्कटस्य गले बद्धा पुष्पाणामिन्न मालिका ।
अविनीतस्य या लक्ष्मीः सा चिंरं नैव तिष्ठति ॥१६१॥

अनुष्टुभ्

पुष्पमाला बांधलेली माकडाच्या गळां जशी ।
अविद्याच्या घरीं लक्ष्मी टिकेना फारशी तशी ॥१६२॥

गद्यार्थ— माकडाच्या गळ्यांत बांधलेल्या पुष्पमालेप्रमाणें विद्याहीनाच्या हातीं संपत्ति ही फार काल टिकत नाही. (माकडाप्रमाणेंच तो तिची लोकरच विडुळवाट लावून टाकतो.)

•••

अनुष्टुभ्

भगवन्तौ जगन्नेत्री सूर्यचन्द्रमसावपि ।
काले गच्छत एवास्तं; नियतिः केन लड्यते ! ॥ १६२ ॥

नार्यां

जगताच्या नेत्रांसम तेजस्वी सूर्य चन्द्र हे दोन्ही ।
काले अस्तार जाती, देवा टाळूं शकेल कां जतेपरी ॥१६२॥

गद्यार्थ— जगाचे जणू नेत्रच असे तेजस्वी सूर्य आणि चंद्र हे सुद्धा [त्यांच्या नियुक्त] वेळीं अस्त पावतात. देवांत असेल तें कोण टाळूं शकेल !

•••

वसंततिलका

पञ्चाननं परिभक्त्युदरेण वेणी—
दण्डेन पन्नगकुलं, शशिनेन मुलेन ॥
या सा जगत्प्रपन्नप्रथितानऽऽताडुगी
सुदृषा कया वत बुधैरवला बभापे ! ॥ १६३ ॥

वसंततिलका

सिंहास जी हटविते अपुल्या कठीनें,
वेणीमुळेंहि उरगा; शशिला मुखानें ।
जिकी त्रिलोक निज सुंदरशा तनूनें
बोलों तिलाच अवला कुठल्या प्रमाणें ! ॥ १६३ ॥

गद्यार्थ— जी आपल्या (कुत्रा) उदरानें (कठीनें) सिंहाचा पराभव करते; वेणीनें सर्पाचें गर्बहरण करते, मुखानें चंद्राला हटविते, आणि सर्व अंगांनीं त्रैलोक्यावर जय मिळविते त्या स्त्रीला 'अवला' हे नाव शहाण्यांनीं, कोणती अस्वल चालवून दिलें कोण जाणें ! (कोणतें प्रमाण मानलें !)

•••

अनुष्टुभ्

नीचा दुःखेन याच्यन्ते प्रयच्छन्ति न याचिताः ।
अय किञ्चित्प्रयच्छन्ति न गले, न च तालुके ॥ १६४ ॥

अनुष्टुभ्

दुखें [किंवा फ्वचित्] याची कुणी नीचां,
याचिले तरि देति न ।
दिल स्वल्प तरी पांचे न टाळूस, गळ्यास न ॥१६४॥

गद्यार्थ— नीचायाशीं (स्वचित् कुणी किंवा मोठ्या संघटानें भागच पडलें तर) मोठ्या मद्यानेंच कुणी याचना करतात. याचना करून नीच कधीं देत नाहीत. सुद्धा दिलेंच तर तें हतकें अस्य असेल कीं तें गळ्यापर्यंत तर पांचगार नाहीच. पण टाळ्यापर्यंतहि पांचगार नाही.

•••

आर्यां

न हि भवति यन्न भाव्य
भरति च भाव्यं विनाऽपि यत्नेन ।
करतलगतमपि नश्यति
यस्य हि भविन्न्यता नास्ति ॥ १६५ ॥

आर्यां

होणें न, तें घडेना; होणारें तें घडे विनायास ।
अभितन्यता न ज्या, तें नासे लागोनियाहि
हातास ॥ १६५ ॥

गद्यार्थ—जे स्थावरापांचे नाही, (असे नियतीनें ठरविलेले असेल) तें होतच नाही. आणि, जें होणारच, (असे नियतीनें

उरविलें असेल) तें यत्नावांचूनहि होतेंच, ज्याला भक्तिव्यताच (भविष्यकाल) नाही, तें, अगदीं हातीं येऊन सुद्धां नष्ट होतें.

●●●
भनुष्टुभ्

धातस्तात ! विरुद्धोऽपि द्वितयं मा कृष्या नृणाम् ।
मृत्यत्वमविवेकज्ञे स्नेहमन्यरते जने ॥ १६६ ॥

धार्मा

होशी विरुद्ध तरिही

विधे ! न दे दोन वस्तु मनुजांसी ।

अविवेकी-जनसेवा

स्नेहाहि पर-रत अशा मनुष्याशीं ॥ १६६ ॥

गद्यार्थ— हे ब्रह्मदेवा ! तू नृणांच्या (कितीहि) विरुद्ध झालास, तरी, नृणालाहि या दोन वस्तु देऊं नकोस. एक- अविवेकी धन्याची नोकरी; आणि, दोन- दुसऱ्यावर प्रेम जडलेल्या माणसावरहल प्रेम !

●●●
धार्मा

दातव्यं भोक्तव्यं सति विभवे सद्ग्रहो न कर्तव्यः ।
पदयेह मधुकरीणां सञ्चितमर्थं हर्तव्यम्ये ॥ १६७ ॥

धार्मा

घाषें वा भोगाषें, वैभव असतां, न ठेवि सांडयुनी ।
मधमाशांचा मधुनिधि,

यद्य नेती हे हरून अन्व्य कुणी ॥ १६७ ॥

गद्यार्थ— वैभवकाल अयताना माणसानें, दान करावें व उपभोगाहि घ्यावा पण संभव करीत बरें नये. हा पहा येथें मधमाशांनीं साचविलेला मधुकोष (विचान्यानीं कोणाला दिला नाही किंवा स्वतः जाह्ला नाही,) दुसरेच कुणी छद्म नेत आहेत.

●●●
धार्मा

क्रियती पञ्चसहस्री ! क्रियती लक्षाऽपि कोटिरपि क्रियती !
औदार्योन्नतमनसां रत्नवती वसुमती क्रियती ! ॥ १६८ ॥

धार्मा

पांच सहस्र कितीसे ?

लक्ष कितीसे ? नि कोटि तरि कितिशी ?

थोर महोदारांना

पृथ्वी मणिप्रमय असतही कितिशी ! ॥ १६८ ॥

गद्यार्थ— थोर महोदार पुरुषांच्या दृष्टीनें, पांच सहस्र (रुपये म्हणा) ही काय अशी मोठी रक्कम आहे ! लक्ष तरी असे काय मोठे ! किंवा कोटीची तरी अशी काय गोष्ट आहे ! किंवा रत्नपरिपूर्णां अशी अखिल पृथ्वी ही तरी काय मोठी मोलाची वस्तु आहे ! (दान करतांना त्यांना या सर्व वस्तूंची काय धिती ?)

●●●
भनुष्टुभ्

एक एव सतां दोपो द्वितीयो नोपपद्यते ।

यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ १६९ ॥

भनुष्टुभ्

दोप एकचि थोरांत दुसरा दिसतोच न ।

क्षमा ते करिती तेज्हां म्हणे ' दुर्बल ' त्यां जन ॥

गद्यार्थ— सज्जनांमध्ये एकच दोप असतो; दुसरा काहीं दिसून पडत नाही. (तो दोप हा मी) जेव्हां ते क्षमा करतात तेव्हा लोक त्यांना दुर्बल म्हणतात.

●●●
भनुष्टुभ्

आयासशतलम्बस्य प्राणेश्योऽपि गरीयसः ।

गतिरेकैव विचत्स्य दानमन्या विपत्तयः ॥ १७० ॥

भनुष्टुभ्

मिले जें शतयत्नांनीं, श्रेष्ठ प्राणांहुनी अशा— ।

गति एकचि विचत्वाची-दान; वा घोर दुर्दशा ॥ १७० ॥

गद्यार्थ— शेंकडें कष्टांनीं मिलविलेल्या आणि प्राणांहून म्रिय अशा संपत्तीची गति एकच; ती म्हणजे दान; दुसरी गति आपत्ति !

●●●
उपजाति

अहो ! अहीनामपि लेहनें स्याद् दुःखानि नूनं नृपसेवनानि ।

एकोऽहिना दष्ट उपैति मृत्युं ह्मापेन दष्टस्तु सगोत्रमित्रः ॥

उपेन्द्रव्रज

यरे अहींचे विपदंश साचे, न दुःख तें हो नृपसेवनाच ।
मरे पहा एकच सर्पदष्ट— कुटुंबमित्रांसह राजदष्ट ॥

गद्यार्थ— सर्पांचा दंश एकचेल पुरवला पण नृपसेवनेची तीं महादुःखें नकोत. सर्प प्याला चावला तो एकदाच मरतो, पण

राजानें दश केला असला ज्याला दश झाला तो एकदाच मरत नाही तर कुटुंबीय व मित्र यासह !

०००

आर्या

अप्रिदित 'शपस' विशेषा वाणी नि सरति वक्रतो येषाम्
गुदवदनविबरमेदो रदनैरनुमीयते तेषाम् ॥१७२॥

आर्या

'श प सां' तिल मेदांविण निघते ज्याच्या मुखांतुनी
वाणी ।
मेदहि गुद-वदनातिल त्यांच्या दांतामुळेंच ये दिशुनी

गद्यार्थ—ज्याच्या मुखातून श, प, स यांचे उच्चार अस्पष्ट
(व निघाळें न समजतील अशी वाणी) येत असेल त्याचें गुदद्वार
आणि मुखविवर यांच्यातला फरक दुसऱ्यात दात आहेत म्हणून
ओळखू येतो ! (अगुद व वाणी उच्चारणाच्या मुखाला गुदचे
म्हणावे अशी ही निंदा आहे—कारण जें मुख 'शरण' चा
'सरण' (म्हणजे चिता) व 'सकृत्' चें 'शकृत्' म्हणजे
विद्या करतें त्याला हेंच नाव योग्य !)

०००

शाईकविक्रीडित

शीतार्ता इव सङ्कुचन्ति दिवसा, नैवाम्बर शर्वरी
शीघ्र मुञ्चति, किं च सोऽपि द्रुतमुक्त्रोण गतो भास्वर ।
त्व चानङ्गगह्वताशभाजि हृदये सीमन्तिनीना गतो
नास्मरक वसन न वा युवतय कुत्र प्रजामो वयम् ॥ १७३ ॥

आर्या

गारदुनी आभ्रसले दिन, रजनी नैव अत्रास झर्णी—
सोडी ; रविही वसला शेकोटीच्या कडेस जावोनी ॥
तूंहि नृपा भद्रानलतत स्त्रीच्या कुर्सीत घुसलास
आम्ही जावें कोठें ? नाही तरुणी न वस्त्र आम्हास ॥१७३

गद्यार्थ—(श्लोक जगन्नाथाचा समजतात. कोणी याचक
कवि, राजाला, यहीच्या दिवसात विनविणे) दिवस हे जणु
थडीनें गारदून कुडकुडून आभ्रसले आहेत (लहान झाले
आहेत.) शर्वरी म्हणजे रात्र, अत्र म्हणजे आभास
(दुसरा अर्थ वस्त्र) लीकर सोडीत नाही (म्हणजे रात्र दीर्घ
झाली आहे) (गुणितार्थ असला कीं, स्त्री लीकर वरत सोडीत
नाही—यामुळें पुरुष कुडकुडत वसला आहे,—ऊन वेगार तरी
नशी !) सर्व (हा जगाला ऊन वेगार म्हणारा,) तर, स्वर्गाच

अमीची दिशा जी दक्षिण दिशा तिचें गेल आहे (शेकोटीला
वसला आहे) (हिवाळ्यात सूर्य दक्षिणेकडे असतो.) हे राजा !
तूंहि मदनमीनें तस झालेल्या तरुणीच्या हृदयात (ऊन गेल)
जाऊन वसला आहेस ! हाय ! हाय आम्हाला नाही वस्त्र
ना तरुणी ! आम्ही कोठे जावें ?

०००

अमुद्भु

युक्तियुक्तमुपादेय वचन बालकद्रुपि ।
अन्यतृणमि न त्याज्यमप्युक्त पद्मजन्मना ॥ १७४ ॥

अमुद्भु

सयुक्तिक अशी उक्ति ध्यावी घालाकद्रुनहि ।
दुर्ज्ञी तृणापरी टाका, वदता ब्रह्मदेवहि ॥ १७४ ॥

गद्यार्थ—सयुक्तिक असे बोलणें, मग तें उच्चारणारें एसादें
बालक का असेना, त्याच्यापासूनहि तें ध्यावें. त्याहून निराळें
(सुकीला सोडून) जें बोलणें मग तें, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या का
मुखातून निघालेलें असेना, तें तृणासमान समजून टाकून ध्यावें

०००

उपजाति

न जातु कामान्न भयान्न लोभद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो ॥
धर्मो नित्य सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्य ॥१७५॥

उपजाति

फामें न, लोभें न, भयें न किना
प्राणार्थही धर्म न रे त्यजावा ॥
अनित्य दुःखेंसुख, धर्म नित्य
अनित्य हेतू, परि जीव नित्य ॥१७५॥

गद्यार्थ—कामासाठीं, मयामुळें, लोभामुळें, एवढेंच काय
प्रत्यक्ष प्राण जगवित्यासाठींमुद्रा धर्माचा त्याग करू नये,
कारण धर्म हा शाश्वत आहे पण सुखदुःख हीं अनित्य आहेत
(या ठिकाणी जीव शाश्वताचा अर्थ) आमा हा नित्य आहे
पण जन्म मरणाचा हेतू—कारण—हे अनित्य आहे.

०००

अमुद्भु

तस्य श्रीभोजराजस्य ह्यनेन सुदुर्लभम् ।
शत्रूणां शूद्रबलैर्लोहं तात्र शासनपत्रकै ॥१७६॥

अनुष्टुभ्

राज्यांत भोजराजाच्या दुर्मिळ द्वय हें असे— ।

शत्रु वांधून लोखंड, तावें ताम्रपटें तसें ॥१७६॥

गद्यार्थ—(दोप दाखवून गुण दारविष्याचा प्रकार.) (श्रीभोजराजाच्या राज्यात इतकी मुक्ता होती की, अमुक वस्तु मिळत नाही, किंवा, दुर्मिळ झाली, असें कधी घडलेच नाही.) मान, दोन वस्तु त्याच्या राज्यात (अति मागणीमुळे) दुर्मिळ होऊन बसल्या होत्या. पैकीं पहिली म्हणजे लोखंड! भोजानें इतके शत्रु जिंकिले, की, त्याच्या हातापायात वेढ्या साखळदड घालण्यासाठी, मोठ्या प्रमाणावर लोखंड लागत असल्यानें लोखंड दुर्मिळ झाले! दुसरी वस्तु तावें! भोजराजा एवढा मोठा दाता होता, की, तीं दानें देताना त्यासाठीं जे ताम्रपट लागत, ते तयार करण्यास ताच्याचा फार वापर झाल्यानें तावेंहि दुर्मिळ झाले!

•••

अनुष्टुभ्

अखिलेयु निहङ्गेयु हन्त ! स्वच्छन्दचारिणु ।

शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥१७७॥

शार्वा

उडती स्वच्छंद अशा

सगळ्या पक्ष्यांत पक्ष्या तूं !

शुक ! पिंजऱ्यांत कोंडिति;

मधुरवाचांचेच तव फल न कां तें ? ॥१७७॥

गद्यार्थ—इतर सर्व पक्षी मन मानेल तसे, आकाशात मरान्या मारीत असता, हे पोपटा ! तुला मान पिंजऱ्यात कोंडून ठेविण्यात यावें हें, हाय ! हाय ! तुझ्या मधुर वाणीचेच फल नव्हे का ? (सुखस्तन हन्यते ! सुखर निष्पाप स्त्रीवरच पापी चाढाळाची पहिली घाड ! गुणानामेवाच तव जननि ! दोषः परिणतः । असें गगानदीविपर्ययसुद्धां जगजायाला म्हणावें लागले !) (शुक्लान्वोक्ति.)

•••

अनुष्टुभ्

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

अपन्यान तु गच्छन्तं सोदरोऽपि निमुञ्चति ॥ १७८ ॥

अनुष्टुभ्

न्याय्यमार्गं चालत्याला पशुपक्षीहि साधद् ।

जाई जो कुपयें त्याला-सखळा भाऊहि सोडित ॥१७८

गद्यार्थ—न्याय्य मार्गानें जाणाऱ्याला पशु पक्षीसुद्धा साह्यकारक होतात. (उदाहरणार्थ—सीता परत मिळविण्याच्या कार्यात श्रीरामाला जगसुखारत्ना पक्षी, सुग्रीव, हनुमान् यासारखे पशुसुद्धा साह्यकर्ते झाले.) वाईट मार्गानें जाणाराला मान सखळा भाऊसुद्धा सोडून जातो. (उदाहरणार्थ—परस्त्री-हण करणाऱ्या रावणाला सोडून, विभीषण श्रीरामाच्या पक्षात आला.)

•••

प्रहर्षिणी

सौमित्रिर्वदति “ विभीषणाय लङ्का

देहि त्वं भुवनपते निैन कोशम् ॥

एतस्मिन् रघुपतिराह वाक्यमेतद् :-

“ निक्तीते करिणि किमङ्कुरो विवादः ? ” ॥१७९॥

प्रहर्षिणी

श्रीरामा अनुज घडे तदा “ घरे कां

दे कोशाधिनिचि विभीषणास लंका ॥ ”

तें बोले रघुपति त्यास हेच शब्द—

“ कां हत्ती विकुनिहि अकुशार्यं वाद ? ” ॥१७९॥

गद्यार्थ—(श्रीरामानें रावणवध करून लंका जिंकिली पण विभीषणाला तेथें राज्यावर बसविलें. “ सोन्याची लंका ” हें नाव पडण्याइतकी अलेट संपत्ति लंकेच्या मांडारत होती तिचा लोम लक्ष्मणाला वाटला.) लक्ष्मण रामाला म्हणतो. “ दादा ! (लंकेचें राजपद विभीषणाला द्यायचें तें द्या ! पण कोशातली संपत्ति तेवढी आपण अयोध्येला नेऊ.) विभीषणाला कोश वगळून राज्य तेवढें द्या. ” तेव्हा श्रीराम त्याला म्हणाले “ (अरे वेड्या ! हत्ती विकून दाखला — आणि आता “ अकुश (कोणाचा व तो केवढ्याला द्यायचा) दाबदल घासाधीच करणें बरें दिलेले का ? ”

•••

“ विक्रीते करिणि किमङ्कुरो विवादः ? ” ही समस्या—पूर्तीसाठी ओळ समजून दुसऱ्या एका चावट कवीने तिची अशी पूर्ति केली —

प्रहर्षिणी

मझेमा त्वरितचि साथ तूं दिलीस,

देहाचें मिलनहि मे घडू दिलेंस ॥

कां आतां मग मुखसुवनीं विरोध ?

का हत्ती विकुनिहि वाद अंकुशार्य ? ॥ १८० ॥

गद्यार्थ—(प्रेमी युगलाचें देहमीलन झाल्यावर, एक दिवस प्रिया रुसली; व, मुखचुंबनाला विरोध करून लागली; तेव्हां, तिचा प्रियकर तिला म्हणतो—) मी माझे तुझ्यावरील प्रेम व्यक्त केले, व त्याला तूहि त्वरित साद दिलीस; च, आपण देहाचें अद्वैतमुद्रां साधले! आणि आतां मुखचुंबनाला विरोध करितेस? वेडे! हचीघारखा हची विकून टाकल्या, आणि, आतां अंकुशासाठीं एवढी खळखळ ?

आर्या

यत्र न फलितास्तरयो विकसितसरसीरहाः सरस्यो वा ।
न च सज्जनाः, स देशो गच्छतु निधनं श्मशानसमः १८०

आर्या

सुफलित वृक्ष न जैथे,
फुललीं कमलें न वा तळ्यांतून ।
सुजन न जिथें, श्मशानचि—
येवो देशास त्या, क्षणीं निघन ॥ १८० ॥

गद्यार्थ—ज्या देशामध्ये वृक्षांना फले लागत नाहीत, व तळ्यांतून कमले फुलत नाहीत, आणि ज्या देशांत सज्जन रहात नाहीत— तो देश श्मशानागाराखाच अस्त त्याचा विनाश होवो ।

अनुपुक्ष

“अधः पश्यसि किं बाले !
तत्र किं पतितं मुधि !”
“रे रे मूढ ! न जानासि
गतं यौवनगीकितकर ?” ॥ १८१ ॥

आर्या

“बाले कां घयसी खालीं । काय मे वस्तु सांडली ? ।”
“वेडया ! तुला न डाऊक गेले तारुण्यामीकिक ?” ॥ १८१ ॥

गद्यार्थ—(रुख्यानें एक व्हातावी वाकत वाकत चालली असतां एकजण तिला खचवटपणे मुद्दामच ‘बाले !’ असें संबोधून विचारतो—) बाले ! अशी पालीं कां वचन आहेस— तुमी काहीं! वस्तु कां जमिनीवर सांडली आहे ?” (ती बारी पस्की होती.) “बेध्या तुला डाऊक नाहीं कां ? अरे तारुण्यरूपी

मोती सांडले आहे !” (असें उत्तर देऊन “बाबा आतां खचवटपणा करतोहेस खरा, पण, तुझ्यावरहि केव्हां तरी हा प्रसंग येणारच आहे” असा दशान्याचा फटकारा जो तिने दिला, तो त्या माणसाला कितपत शोबला तें कळण्यास मार्ग नाहीं !)

उपजाति

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं
स्वरूपं तथामुर्वहवश्च विज्ञाः ॥
सारं ततो ब्राह्मणपात्य फल्गु
हंसो यथा क्षीरमित्राम्बुगुण्यात् ॥ १८२ ॥

इंदवज्रा

या शब्दशास्त्राप्रति अंत नोहे,
विधिं क्विती ! ज्ञापित अल्प आहे ॥
च्या क्षुद्र तें सोडुनि, सार जें तें
पाण्यांतुनी हंस जसा दुधातें ॥ १८२ ॥

गद्यार्थ—शब्दशास्त्राला अंत नाही. मानवी आयुष्य अगदीं थोडें आहे. त्यांत विमिहि पुष्कळ; तेव्हां (या माझ्या लेखनांतून) (किंवा या जीवनांतून) क्षुद्र, महत्त्वहीन तें सोडून, जलमित्र क्षुधांतून हंस जसा दूधच तेवढें घेतो तसें धार-महत्त्वाचें-तेवढेंच घ्या.

रयोद्धता

क्षालयामि तत्र पादपद्मं;
नाथ ! दारुद्वयोः निम्नतरम् !
मानुपीकरणचूर्णीमरिते ते
पादयोरिति कथा प्रथीयसी ॥ १८३ ॥

श्शागत

मी धुतों रघुवरा ! तव पाव
मेद लांकुडशिलांमधि फाय ? ॥
पादधूलि तव निर्मितेव स्त्री
ही कथा तव जगांत गाजली ॥ १८३ ॥

गद्यार्थ—(यनगायांत जाताना, वाटेत नदी ओढांढांना भीरामाला पदावातून जाणें भाग-होतें. पण त्या पदावाचा नागाची जो शुद्ध ध्यानें प्रथम भीरामाचें पाव नीट घुटले व

मगच त्याला पडावात चढू दिलें. त्याचें कारण तो सांगतो —) हे राघवा ! मी तुझे पाय आर्षी नीट धुऊन घेतों. खंजूड व दगड यांत असा काय मोठा फरक आहे ? तुझ्या पायाची धूळ ज्याला स्पर्श करील त्यांना एक (अहस्वेषारखी) स्त्री उत्पन्न करील अशी शक्यता आहे; कारण, (अहस्वेषी) गोष्ट अंगांत सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. (तेव्हां दगडाची स्त्री करणाऱ्याला स्तकडाची स्त्री करणें अवघड थोडेंच आहे ? तशी जर या पडावाची स्त्री झाली, तर, माक्षी बायको, ही खवती पाहून, मज्ज घरात घेणार नाही; व पडाव हें माझें उपजीविकेचें साधन गेल्यानें माक्षी अन्नान्नदशा व्हावयाची. अशाच मज्जवती कल्पना असलेल्या एक श्लोक " शिक्षिताऽपि सखिमिः " (प्रकरण ५०) पहावा.)

•••

आर्षा

अनचितकर्मारम्भो, स्वजनविरोधो, बलीयसा स्पर्धा ।
प्रमदाजनविश्वासे मृत्युद्वाराणि चत्वारि ॥ १८४ ॥

आर्षा

करणे अनुचित, मित्राचिरुद्ध, वा स्पर्धणें बलिष्ठाली ।
विश्रवसणें स्त्रीवर, हीं द्वारें जणुं चार नेति मृत्यूसी ॥

गद्यार्थ—अयोग्य कर्म करणें, आपल्याच माणगाचीं विरोध करणें, बलिष्ठार्शी चढाओढ करणें, व तरुण स्त्रीवर विश्वास ठेवणें, हीं जणू काय, मृत्यूचीं चार द्वारेंच होत.

•••

उपजाति

गवाशनानां स शृणोति वाक्य-
महं तु राजन् वचनं मुनीनाम् ॥
न तस्य दोषो न च मद्गुणो वा
संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥ १८५ ॥

उपजाति

गोभक्षकांचं वच पेकतो तो
पेकें मुनींच्या वचनांस मी तों ॥
न दोष त्या; ना गुण यांत मातें
दोषां गुणां संगति मूळ होते ॥ १८५ ॥

गद्यार्थ—(एका राजाला देन वृत्तीचे पोपट पाहण्यास निव्हाले. मिथ्याच्या वस्तीतला पोपट म्हणे "सावज आलें रे आलें. घरा, मारा, कापा !" दुसरा पोपट ऋषिमुनींच्या

आश्रमांत वाटल्यानें, "या वसा; कोण बरें आपण ! आश्रमांत का बरें पायधूळ झाडली ?" असें काहीं अत्यंत संस्कारी शब्द बोले. याची पूर्वपीठिका, राजाला मात्र माहीत नसल्यानें, त्यानें या दुसऱ्या पोपटाला, "दोषाच्या बोलण्यात अशा भेद का ?" असें विचारल्यावरून तो पोपट सांगतो—) तो दुसरा पोपट गोभक्षकाचे शब्द (नेहमीं) ऐकतो; मी मात्र मुनींचें बोलणें (नित्य) ऐकतो. (तेव्हां दोषांचें बोलणें असे भिन्न असण्यात) त्या दुसऱ्याला दोष (देतां येत) नाही किंवा मज्ज त्याचें भेदहि (घेता येत नाही.) राजा ! दोष काय किंवा गुण काय संगतीमुळेच प्राप्त होतात. (अन्योक्ति प्रकरणत हरिणान्योर्चित (प्र. ४७ श्लो. २७४) पहा. त्यात पारध्यांच्या वस्तीतला पोपट असेच बोलताना दाखविला आहे.)

•••

अनुपम

दन्तैर्हीनः शिलाभक्षी निर्जीवो बहुभापकः ।
गुणस्यूतिसद्भूदोऽपि परपादेन गच्छति ॥ १८६ ॥

अनुपम

दांतांवीण, खडे खातो; निर्जीव यहु बोलतो ।
अंगीं गुण असोनीही परपादेच चालतो ॥ १८६ ॥

गद्यार्थ—(प्रहेलिका—उखाणा—) दात नाहीत तरी खडे पातो, जीव नसून पुष्कळ बोलतो, अंगात 'गुण ओतप्रोत' भरले असूनहि (दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी प्यावे तला) दुसऱ्याच्या पायानें चालतो. (उत्तर-यावातला सर्मी जोडा.) (गुण म्हणजे सद्गुण किंवा दोष. शिवणीचे दोरे जोड्याच्या अंगात आरपार भरपूर गेलेले असतात.) (बाकीचा अर्थ स्पष्टच आहे.)

•••

रयोद्धता

निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिमुक्तचेतसाम् ॥
बोधनाय विधिना विनिर्मिता
'रेफ' एव जयवैजयन्तिका ॥ १८७ ॥

रयोद्धता

निर्धनांत निधनांत जाणितो—
स्तारतम्य न अशा नरांप्रति— ॥
बोधनार्थ विधिनेच निर्मिते—
शीर्षि 'रेफ' जयचिन्ह हें भलें ॥ १८७ ॥

गद्यार्थ—(शब्दशास्त्र, किंवा, व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने पाहता, निर्धन व निधन या दोन्ही शब्दांचा अर्थ दारिद्र्य असा असताहि 'निधन' शब्दाचा मरण हा अर्थ का आला, व मरणापेक्षा दारिद्र्य अधिक भयकर वा याविषयी अभिन्न कविकल्पना निर्धन (त्व) आणि निधन (मरण) यांच्यात अधिक भयकर कोण याविषयी, चढाओढ लागली, तर, निर्धनत्व (दारिद्र्य) च विजयी होतें, हें जगानें (दारिद्र्यान्मरण वरम) मान्य केलें आहे. पण दारिद्र्यातसुद्धा प्राणाना कयाळून घवपाच्या कित्येक मूर्खाना डोक्यानीं स्पष्ट दिसावें म्हणून—)निर्धन आणि निधन या दोघात (अधिक भयकर कोण—त्यातल्या त्यात बरें कोण हें समजण्याइतकें) तारतम्य घ्याना नवतें, अद्यात्ता तो भेद स्पष्ट दिसावा म्हणूनच जणू काय, विधीनें (मयकरणात) विजयी होणाऱ्याच्या डोक्यावर रफाररूपी शिरपेच लावून ठेविला आहे. (प्र. १० श्लो. १९ "उत्तिष्ठ क्षणमेकम्" हा श्लोक पाहिल्यास हीच गोष्ट त्या कवीनें, निराळ्या युक्तीनें सिद्ध केल्याचें दितेल.)

•••

उपजाति

प्रिये प्रयाते हृदय प्रयात
निद्रा गता चेतनया सहैव ॥
निर्लेज्य हे जीवित ! न श्रुत किं—
"महाजनो येन गत. स पन्था" ॥ १८८ ॥

अर्थार्थ

जातां प्रियकर माझा, हृदयहि गेलेंच मागुनी निधुनी
गेली निद्राहि तशी चेतन्याला स्वयेंच घेवोनी ॥
निर्लेज्य जीवित ! तू ऐकिलेंस का न हें कधीं ऐलें—
कीं "जातात महाजन युक्तचि तो मार्गं यहुजनांस
असे" ॥ १८८ ॥

मद्यर्थ—(प्र. ३४ श्लोक १ यामध्ये तू, भुक्ति आणि कर्माच्या उत्ति यात मेळ नाही. धर्मतत्त्व गूढ अगल्यानें "महाजनो येन गत स पन्था" असा निष्कप मादला; तेंच समस्येचें वाक्य करून कुण्या कवीनें अभिन्न पृति केली आहे. प्राणाना कयाळवेली एक विरहिणी म्हणते—) माता प्रियकर गेला त्याच्या मागमाग हृदय चालनें शाहें (हृदयच टिकाणीं नाही तेव्हां चकत्य किंवा निद्रा तरी कुठून अणणार ?) आणि पाठोपाठ चेतनाला घेऊन निद्राहि निघून गेली (पण लोचना सारनें प्राण मात्र जत नाहीत म्हणून चित्त सी म्हणते)
"हे निर्लेज्य जीवित ! मोठे लोक जनात त्या मार्गानें श्रुतानीं

जावें हा नीतिनियम तू ऐकला नाहीस काय ?" (विरहिणीच्या दृष्टीनें हृदय, चेतन्य निद्रा हेच महाजन. प्राण हे श्रुत.) •••

अनुष्टुभ

'सर्वज्ञ' इति लोकोज्य भवन्त भापते वृषा ।
पदमेक न जानीते वक्तुं नास्तीति' याचके ॥ १८९ ॥

अनुष्टुभ

जन 'सर्वज्ञ' ह तूतें म्हणती तें असे बुधा ।
याचका शब्द 'नाहीं' हा तुला येई न वोलतां ॥ १८९ ॥

गद्यार्थ—(दोष दापवून स्वुति) (हे राजा !) लोक तुला 'सर्वज्ञ' असें जें म्हणतात ते खोटे आहे. कारण याचकाला उदेश्यन 'नाहीं' हा शब्द बोलण्याचें तुला माहित नाही. (राजस्वुति प्र. २५ श्लो १ "सर्वदा सर्वज्ञोऽसि" पहा त्यांत "सर्व देशारा असलास तरी दोन वस्तु तू देत नाहीस" असें दापविले आहे.) •••

अनुष्टुभ

मृगेन्द्रस्येव चन्द्रस्य मयूखैर्नर्वीरिव ।
पाटितघ्वात्तमानङ्गमुक्ताभा भान्ति तारकाः ॥ १९० ॥

अर्थार्थ

किरणांच्याच नक्षत्रीं, शशीरूप हरि तमोगजा मेदी ।
तेणें नर्मी विबुरले मोती तारेच भासतात तर्फी ॥ १९० ॥

गद्यार्थ—(सुर पूर्णोपमा) किरणरूपी नक्षत्रीं, चंद्ररूपी सिंह, अश्वकाररूपी हत्तीला पाहून काढतो तेव्हां (त्याच्या गडस्थळानून) सवन विबुरलेले मोती हेच जणू काय तान्यासारखे (आकाशात पसरलेले) शामादित. (वृष्णावर्ण हत्तीला अगार, तीक्ष्णनाना किरण, मोत्याना तारे म्हणण्यातले औचित्य विणार आहे.) •••

शार्ङ्गविमीक्षित

रानाचाच मेदिनी, धनपतेनींज तलाड्डाल्ल
प्रेतेशान्मदिय तरालि वृषभ काल त्रिशूलादपि ॥
शक्ताडह तप चान्दानकण्ये स्वन्दोऽसि गोक्षणे
रिन्नाडह हर ! मिश्रया वरु वृषि, भिक्षात्रन मा
वृष्या ॥ १९१ ॥

सुमदासमाला

धरा माग तूं भार्गवा, धीं कुत्रेरा,
 बलाला पहा नागरा याचुनी ।
 यमा माग रेडा; तुझा बैल आहे;
 यने फाळ रे या त्रिशूलांतुनी ॥
 असें अन्नपूर्णा तुला पोसण्या मी,
 करी पुन हा स्कंद गोरक्षण ।
 भिकेला तुझ्या मीच कटाळले रे !
 करी तू हृषी, सोड मिक्षाटन ॥ १९१ ॥

गद्यार्थ— (प्र. ४१ श्लो. ९ 'अनु वाञ्छति' यात गृह-
 कलहाला किलेला शकर आहे. या श्लोकात पार्वती शकराच्या
 भिकेला विटली आहे.) (पार्वती शकरास म्हणते)—तुझ्या
 भिकेला मी कटाळले आहे मिश्रार्थ फिरण्याचें सोडून, तू
 आता रोती कर. (तू म्हणशील "रोतीचीं साधनें मजपाशीं
 नाहीत." तर तीं करीं मिळवायचीं तें मी सांगते)
 (समुद्राला हटवून रोतीला जमीन मिळविण्यातला तज्ञ)
 परशुराम याचेपाशीं जमीन माग (तो तुझा शिष्य असल्यानें
 नाही म्हणणार नाही) (तुझा मित्र व शेजारी) कुत्रे आहे
 त्याच्यापासून उत्तम बींबियाणें मागून घे. कलामापासून
 (त्याचें आयुष) नागर मागून घे, यमापासून एक रेडा
 मागून घेऊन त्याच्या जोडीला तुझा बैल आहेच; तुझ्या
 त्रिशूलापासून (छानपैकी तीन सर्राचा) फाळ तयार होईल.
 (शेतावर) तुला माकरी अणावयाला मी भरभक्कम अन्नपूर्णा
 (तुझ्या घरातच) आहे! आणि (सहा तोंडें असल्यानें सर्वांच्या
 सहापट अधिक दक्ष असा) गुरांना रापोडीला न्यायला
 आपला क्षातिक्रस्वामी आहेच (शकर पावती व त्याच्या
 मुखाविषयी कोण्या केलेलीं अनेक चमत्त्वतिपुक्त सुभाषितें
 आहेत. पहा— प्र. ४१ श्लो. १७-१८-१९-२०.)

अर्था

अवसरपटिना वाणी गुणगणरहितासि शोभते पुसाम ।
 रतिमये युवतीना भूपाहानिर्निभूषण भवति ॥ १९२ ॥

अव्या

यच उक्त युक्त समर्थी, गुणरहितहि शोभनीच पुरुषास
 रतिसमर्थी तरुणीचें भूषण नसणेंच भूषणी त्यास ॥

गद्यार्थ—मोठेचें अलंकारगुणयुक्त नसले तरी योग्य वेळीं
 योग्य शब्द बोलले तर ते मनुष्यास शोभादायक होतात.

रतिसमर्थी तरुणीच्या अगावर अलंकार नसणेंच, (तिचें मूलभूत
 शौंदर्य दिखत) तिला अलंकारभूत होतें. (गुण शब्दावर कोटि)

अनुपदुश्

अस्मासु कलहे प्राप्ते वय पञ्च, शत च ते ।
 अन्यैस्तु कलहे प्राप्ते वय पञ्चाधिक शतम् ॥ १९३ ॥

अनुपदुश्

शत ते, पांच अनु आम्ही, भांडतां आपसांमध्ये ।
 होतोच एकशेंपांच दुजांच्या भांडणामध्ये ॥ १९३ ॥

गद्यार्थ—(महाभारतात, वनराजात पांडव अस्ता, त्यांना
 हिणविण्यास गेलेला दुर्योधन, परस्पर, चित्ररथ गर्धवाकडून परा
 भूत होऊन बंदी घेला जातो तेव्हा त्यानें पांडवांचें हतके
 नुकसान केलें अस्ताहि तो दय मनात न घरता धर्मराजांनें
 चित्ररथाचा पराभव करून दुर्योधनास सोडविलें. त्या वेळीं धर्मराज
 या गोष्टीचें समर्थन करतो—) आमच्या आमच्यात भाडण्याचे
 वेळीं ते (कौरव) बसत (एक बाजूस), तर आम्ही पाच
 (विरुद्ध बाजूस लढण्यास उभे राहतों) परत परक्याशीं भाड
 ण्याचा प्रसंग आल्यास आम्ही दोघे मिळून एकशेंपाच (होऊन
 एकजुनीं लढून समान शत्रूचा समाचार घेतों)

अनुपदुश्

वृक्षस्याग्रे फल दृष्ट फलाग्रे वृक्ष एव च ।
 'अ' वारादि 'स' वारान्त यो जानाति स पण्डित १९४

अनुपदुश्

फल वृक्षावरी, वृक्ष फलावरहि वाढतो ।
 'अ' आदि आणि अर्ती 'स' हें जो जाणील सुख तो ॥

गद्यार्थ— (प्रहेलिका-उत्खणा) झाडावर फळ आणि फळा-
 वर झाड आदि 'अ' व अर्ती 'स' जो ओळखील तो पंडित.
 (उत्तर - अननस)

शादुलविनीरित

बद्धस्त्व ननु राधेण जलधे । मुष्टोऽसि देगसुं
 श्रीभद्रमशराग्निभीतमनसा त्यक्ता त्वया मेदिनी ।
 नि पीतस्त्वभगस्तिना निमिषत इन्द्राजप मुक्तो भगन्
 लोके गर्जसि यदनुत्स्वमधुना निर्लज्ज तुम्य नम. ॥ १९५

शार्दूलविकीरित

रामाने तुज चांधिलें; नि लुटिलें देवासुरांनीं तुला
भीतां भागव वाण अद्रिस तलें तूं सोडिलें भूमिला ॥
प्राशोनी नुजला अमस्ति उदधे ! ओकी क्षणानें पुन्हां
निर्लज्जा ! नमितों तुला अजुनि कीं चाले तुझी गर्जना

गद्यार्थ—(सागरान्योक्ति) हे सागरा, रामाने (सेतु
बाधून) तुला बंद केले; (समुद्रमथनाचे वेळीं निघालेलीं सर्व
रत्ने घेऊन) देवासुरांनीं तुला छुटले; भागव राम परशुरामाच्या
बाहक बाणाना मिऊन तू मागे हटून त्याला पुष्कळ भूभाग
मोकळा करून दिलास; अमस्तीनें तुला प्राशन करून धणभरात
पुन्हां परत ओढून टाकले—(इतके सर्व अपमान सोसूहि
थर) अजुनि निर्लज्जा ! तुझी गर्जना चादच आहे ! (बुद्ध्या
कोटगेपणाला) नमस्कार अघो. (बाहेर सर्वत्र लाथा लाऊन
घरच्या बायकोपार्शीं बहादुरी दालविषान्यास उद्देयत.)

अनुष्टुभ्

‘अ’पूर्वोऽयं मया दृष्टः ‘का’न्त कमललोचने ।
‘शो’ऽन्तरं यो निजानाति स विद्वान्नात्रसशयः ॥१९६॥

अनुष्टुभ्

‘अ’ पूर्व पाहिला मी ने
हे पद्मेक्षण ‘का’न्त तो ।
‘शो’ मध्य निश्चयें सुख
जे कोणी यास जाणितो ॥ १९६ ॥

गद्यार्थ—हे कमललोचने ! ‘अ’ पूर्व (आचार अ
असलेला) ‘शो’न्तर (शो हें मधलें अक्षर असलेला)
‘का’न्त (क हे शोवटयें अक्षर असलेला) मी पाहिला. जे
ओळखील तो शहाणा हें नि संशय. उत्तर (अशोक.) ●●●

शार्दां

कुटिला लक्ष्मीधर प्रभवति न वसति सरस्वती तत्र ।
अरुस्तुपयो प्रायो न दृश्यते तीह्र लोके ॥१९७॥

शार्दां

कुटिला लक्ष्मी धरिते
सत्ता, तेथें सरस्वती न वसे ।
सासुसुनैत यदुधा
प्रमे असे, दृश्य हें कुठें न दिसे ॥ १९७ ॥

गद्यार्थ—(लक्ष्मी ही सासु, व विष्णूच्या नामिक्रमलातून
निघालेल्या ब्रह्मदेवाची म्हणजे, लक्ष्मी-विष्णु याच्या मुलाची
पत्नी सरस्वती ही लक्ष्मीची स्तूत !) जेथे कुटिला अशा लक्ष्मीचा
प्रभाव असतो (श्रीमताच्या शार्दां) तेथे सरस्वती सहसा रहात
नाहीं. (श्रीमतांना विद्या नशयचीच.) याचें कारण सासु
आणि स्तूत यांच्यात सहसा प्रेमभाव दिसत नाहीं. (लक्ष्मी
सरस्वतीच्या वैराविविपरी—प्र. ९ श्लोक ९; १३ वगैरे पहा.)

अनुष्टुभ्

गुणानामन्तर प्रायस्त्वञ्चो जानाति मेनरे ।
मालतीमल्लिकामेदं प्राण वेत्ति, न लोचनम् ॥ १९८ ॥

अनुष्टुभ्

प्रायें भेद गुणांतील जाणे तज्जचि; अन्य न ।
चमेली मोगरी भेदा घ्राण जाणे, न लोचन ॥ १९८ ॥

गद्यार्थ—(सर्व गुण सारखे नसतात.) गुणांगुणान सुद्धां
सुद्धां भेद असतात ते बहुधा तज्जनाच कळून येतात. इतरांना
नव्हे. चमेली आणि मोगरी यांच्या सुगंधांतील परक वेचळ
नाकच ओळखील; डोळा कसा ओळखील ? ●●●

अनुष्टुभ्

स्वभावसुन्दर वस्तु न सस्कारमपेशते ।
मुक्तारनस्य शाणाशमवर्षण नोपयुज्यते ॥ १९९ ॥

अनुष्टुभ्

सूळ सुन्दर जी वस्तु तिला संस्कार फासया ? ।
शाणघर्षण हें होई उपयुक्त न मोतिया ॥ १९९ ॥

गद्यार्थ—जी वस्तु निर्गमनच सुंदर असते तिला सौंदर्य
आणण्यासाठी संस्कार करण्याची आवश्यकताच नसते. (इतर
रत्नें पात्रद्वारा असात म्हणून यथागेर घासून पेट पाडून
त्यांना सौंदर्य आणवें लागतें); पण माती हे मूळचेच सुंदर
असल्यानें त्याला सहाणेवर पासणें हें उपयोगी नाहीं (उलट तें
विषदून जाईल.) ●●●

अनुष्टुभ्

अनिदानाद्भिर्नद्यो द्यतिमानात् सुषोभन ।
यिनद्यो रावणो लौत्थादनि सर्वत्र वनयंत् ॥ २०० ॥

अनुष्टुप्

अतिदाने वली गेला: अतिमाने सुयोधन ।
दशस्य अतिलोभे: घा अति सर्वत्र टाकुन ॥२००॥

गद्यार्थ—दानान अतिरेक नेल्याने बल्याबा (पाताळात)
गेला; गवांच्या अतिरेकाने दुर्घोषन नाश पावला; (परजीव्या)
अतिरेकी लोभाने रावण नष्ट झाला. तेव्हा कोणत्याहि विषयात
वेव्हाहि अतिरेक करू नये. ●●●

शाबूळवित्रीद्वित

शेलेर्वन्धयति स्म वानरहृत्तैर्गाल्मीकिरम्भोनिधिं
व्यास पार्थशरैस्तथाऽपि न तयोख्युक्तिरुद्गम्यते ॥
वागर्थी च तुलाभृतावित्र तयाऽप्यस्मन्निबन्धानय
लोकोद्दूषयति प्रसारितमुखस्तुभ्य प्रतिष्ठे । नम ॥२०१॥

सुमदामाला

लिही थोर वाल्मीकि, की, “वानरांनी
गिरी आपुनी अधिधला बांधिले,, ॥
म्हणे व्यास “पार्थे शरें तेंच केले !”
कुणा तें न अत्युक्तिसें घाटले ॥
रचूं शब्द अर्थास तोलून आम्ही
जरी गुच्छ काव्यात्म घेसा भला ।
मुखा फाडुनीया तरी निदिती लोक
आम्हा, प्रतिष्ठे ! नमस्ते तुला ॥२०१॥

गद्यार्थ—वाल्मीकीने लिहून ठेविले की “वानरांनी डोंगर
आणून समुद्रावर सेतु बांधला” (हें शरें असणें शनयच
नाहीं वेचळ कविकल्पनाच ती !) दुसरा महाकवि व्यास !
त्याने लिहिले, की, अर्जुनाने बाणानी समुद्रावर सेतु बांधला
(हीहि त्याच किमतीची गप्प !) पण या दोघाहि कवींचे हें
लिहिणें अतिशयोक्तीचें असेमुद्धा कोणी म्हणेलें नाहीं. (लब्ध
प्रतिष्ठितानी काहीं केलें तरी तें चागलेंच ठरतें.) इकडे आम्ही
कवि, आमचीं काव्ये रचिनाना शब्द, अथ याना (घाटाडी)
काव्यात धाडून सोदून मापून लिहितों, तरी, लोक जिना वादकाडून
आमची निंदा करतात ! प्रतिष्ठे ! तुझ्यापुढे हात जोडतों ! ●●●

अनुष्टुप्

अस्ति प्रीवा शिरो नास्ति भुजा करवर्जिता ।
सीताहरणसामर्थ्ये न रामो न च रावण ॥२०२॥

अनुष्टुप्

आहे गळा: नसे शीर्ष; भुज दोन कटांविण ।
हरी सीता स्वसामर्थ्ये; न राम न च रावण ॥ २०२ ॥

गद्यार्थ—(प्रहेलिका—उत्पाणा) गळा आहे, पण, होके
नाहीं; दोन बाहू आहेत पण हात नाहीत, सीताहरण करण्याचें
सामर्थ्य अर्गी आहे; पण राम नाही वा रावण नाही! (उत्तर)—
(चोळी, कचुकी.) (काचन मृग पाहिल्यावर त्याच्या कातड्याची
चोळी करण्याची सीतेला हान सुटली व त्यापार्शी शेवटी सीता-
हरण झालें हें प्रसिद्ध आहे.) ●●●

आर्षा

अलिनुरसरति परिमल लक्ष्मीरनुसरति नयगुणसमृद्धिम् ।
निम्नमनुसरति सलिल विधिलिखिन बुद्धिरनुसरति ॥ २०३॥

आर्षा

अमर अनुसरे गद्या;
नयगुणयुत मानवास लक्ष्मी ही ।
सखलाकडे पळे जळ,
विधिलिखिता धरुनि जाइ बुद्धीहि ॥ २०३ ॥

गद्यार्थ—भुगा हा सतत सुगंधाच्या मागावर उडत असतो.
न्यायनीतिसदुपुष्पाशाली पुष्पामागे (बरमाला घेऊन) लक्ष्मी
जात असते, पाणी नेहमीं सलल प्रदेशाकडे जात असते; व
कपाळीं लिहिले असेल त्याला अनुसरूनच बुद्धि ही काम करीत
असते. ●●●

आर्षा

नितरति यावदाता तानरसजलोऽपि भवति कलभापी ।
निरते पयसि घनेभ्य शाम्यन्नि शिखण्डिना ध्वनय ॥२०४॥

आर्षा

देईं दाता जोंवर,
तोंवर वदतात गोड सर्वे जन ।
धांवे ध्वनि मोरांचा,
धांवे जलनृष्टि जर्षि घनांतुन ॥ २०४ ॥

गद्यार्थ—दाता जोंपर्यंत दान देत असतो तोंवर सर्व लोक
(त्याच्याशी) गोड बोलत असतात. आकाशातील दगापासून
होणारी जलबुष्टि थांबली, कीं, मोराचा केकारवहि थांबला.

शिलरिणी

वपु.प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे ! न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ॥
नमञ्जन्मन्यस्मिन्नहमतनुरप्रेऽप्यनतिभाड
महेश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥२०५॥

सुमंदारमाला

पुन्हां जन्म आला, मिळे देह, तेंपें
मनीं तर्क कीं, पूर्वजन्मी कदा-
नमस्कार मी निश्चयानेंच केला
नसावा पुरारे ! तुझ्या या पदा ॥

नमीं जन्मि या नष्टजन्मा तयानें,
शकेना नमूं मी पुढेंही तुला
प्रचंडापराधद्वयाची महेशा !

करावी क्षमा तुंच आतां मला ॥ २०५ ॥

गद्यार्थ— (श्रीशंकराच्या चरणीं एकवार जरी नमन केलें,
तरी माणसाला तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून निश्चितपणें मुक्त
करतो अशा गृहीतकृत्यावर उभारलेला अभिनुव कोटिक्रम)
हे पुरारे ! मला हा चालूं जन्म मिळून मी देहधारी झालों
त्याअर्थी असें अनुमान काढणें भाग आहे, कीं, मागील
जन्मी कोठेंहि (एकदाहि) मी तुला नमन केले नसलें पाहिजे,
(कारण तसे केलें असतें तर हा जन्मच मला आला नसता !)
आतां या जन्मात मी तुला हें नमन करीत आहे. पण त्यामुळें
(आणखी एक नवाच शेटाळा उल्लस होणार आहे तो
असा कीं,) (तु मला जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त केल्यामुळें)
मला देह लाभणार नाही व मी तुला पुढेहि नमन करूं शकणार
नाहीं; तेव्हा, हे महेशा ! (मागच्या जन्मी मी तुला नमस्कार
केला नाही हा एक अपराध व पुढें करूं शकणार नाही हा
दुसरा अपराध) या दोन्ही अपराधाबद्दल तूं मला क्षमा केली
पाहिजे.

संस्कृत—मपटी—सुभाषित—कोश—

दुसरा खंड समाप्त

परिशिष्ट १

(सूचीतल्या साक्षित प्रथनामाचे खुलासे, व प्रयक्त्यांची व फर्तीची नावें व फाल)

अमर = अमरशतकम् (अमरक, ८ वें शतक)
 अल कौ. = अलकारकौस्तुभ (विश्वेश्वर पण्डित, १८ वें शतक)
 अ. शा. = अभिज्ञानशाकुन्तलम् (कालिदास, १ छे ते ५ वें शतक)
 ईशोपनिषद् = मन्त्रद्रष्टे अशात भूतर भूतकाल.
 उत्तरराम. = उत्तररामचरितम् (भवभूति, ८ वें शतक)
 उद्भट =
 औचित्य = औचित्यविचारचर्चा (क्षेमेन्द्र, ११ वें शतक)
 काव्यप्रकाश = (मम्मट व अलट, १०५० ते ११००)
 काव्यप्रदीप = (गोविन्दभट्ट, १५ वें शतक)
 किरात. = किराताजुनीयम् (भारवि, १ स ५५०)
 कुमार. = कुमारसम्भवम् (कालिदास, १ छे ते ५ वें शतक)
 गरुड = गरुडपुराणम्.
 घण्ट = घण्टपरिकाम्यम् (घण्टपर)
 चाणक्य = चाणक्यनीतिसार (चाणक्य)
 घातका. = घातकाष्टकम्.
 चा.नी. = (लघु) चाणक्यशतकम् (चाणक्य)
 दशरू. = दशरूपकम् (धनञ्जय, १ स. १७४)
 दृ. शा. = दृष्टान्तकल्पाशतकम् (सुदृग्मदिव)
 नागा = नागानन्दम् (हर्षवर्धन, ७ वें शतक)
 नीतित. = नीतितरंग (विश्वेश्वरदत्त)
 नीतिप्र. = नीतिप्रदीप (वेलाळभट्ट)
 नीतिस = नीतिसकस्य
 नैप = नैपथीयचरितम् (श्रीहर्ष, १२ वें शतक)
 पच. = पचतत्र (विष्णुशर्मा)
 प्र. रा. = प्रसन्नराधकम् (जयदेव, १३ वें शतक)
 भगवद्गीता = महाभारतान्तर्गत व्यास.
 मर्तू. नी. = मर्तूहरिनीतिशतकम् }
 मर्तू. वै. = मर्तूहरिवैराग्यशतकम् } (मर्तूहरि, ८ वें शतक)
 मर्तू शु. = मर्तूहरिशुभारशतकम्
 मर्तू सु स. = मर्तूहरिसुभाषितसमष्ट (मर्तूहरि) डॉ. कोसरी
 भारतीय विद्यामवन
 महट्ट = महट्टशतकम् (महट्ट, १. स. ८८३ ते ९०२)

भामिनी. = भामिनीविलास* (जगन्नाथपण्डित, १७ वें शतक)
 मो. प्र. = मोजप्रबन्ध (बल्लाळ, १६ वें शतक.)
 भ्रमरा = भ्रमराष्टकम्
 महा. ना. = महानाटकम् (हनुमत्कवि, ११ वें शतक)
 महामा. = महामारणम् (व्यास) पर्व, अथर्व्य, शोक.
 मालती. = मालतीमाधवम् (भवभूति, ८ वें शतक)
 मृच्छ = मृच्छकटिकम् (शूद्रक,)
 मेघ. = मेघदूतम् (कालिदास, १ छे ते ५ वें शतक.)
 मोहमुद्र. = मोहमुद्रारम् (श्रीशंकराचार्य)
 योगवा = योगवासिष्ठ
 रघु. = रघुवशम् (कालिदास)
 रसग = रसगवधर* (जगन्नाथपण्डित, १७ वें शतक.)
 रामा. = रागपणम् (बाल्मीकि)
 राघव वि = राघवविष्णुसंकाव्यम् (विश्वनाथ कवि)
 विक्रम. = विक्रमचरितम् (लेखारम्भा,)
 विक्रमो. = विक्रमोर्वशीयम् (कालिदास)
 वृ चा. = वृद्धचाणक्यशतकम्
 वे सं. = वेणीशंखरम् (मट्टनारायण, ८ वें शतक)
 शा. प = शार्ङ्गपर्यवदति (शार्ङ्गपर, १ स १३६४.)
 शिशु = शिशुपालवधम् (माप, ७ वें शतक)
 शौनकीनी. = शौनकीयनीतिसार (गरुडपुराण)
 सं. पा = संस्कृतपाठोपकारकतत्त्व-बोधिनी
 सा. द. = साहित्यदर्पणम् (हृष्णानन्द, १७ वें शतक)
 सु. = सुभाषितावलि (बलभद्र, १ स ११६०) भाषारकर इति
 सु. र. को. = सुभाषितरत्नकोष (विद्याकर, ११ वें शतक) कोसरी
 व गोखळे (१९५७)
 सु र. मा. = सुभाषितरत्नभाष्यारणम्-निर्णयसागर ८ बी भावृति
 १९५२.
 सृत्ति = सृत्तिसुकावलि (अद्भुत)
 हनु. ना. = हनुमशाटकम् (हनुमत्कवि)
 हि. = हितोपदेश (नारायणशर्मा, १० वें ते १४ वें शतक.)

परिशिष्ट २

संस्कृत श्लोकांच्या आद्याक्षरांची सूची व प्राप्तिस्थान

आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
अकिञ्चनस्य	मर्तुं वै. १८	३५	१२	अनुगन्तुं सता	शा प. नी. १	५०	१४८
अकृत्वा पर.	शा प. २०७, शा प. स, १, व्यास	३५	३	अनुचितकर्मा.	द्विती २ १४२	५०	१८४
अक्षराणि सम.	शु. र. भां १५८/१४४	५०	१०१	अन्त करणतत्व.	उत्तर ३. १७	४६	१
अक्षरावगम.		३४	७९	अन्त प्रतप्त	शा. प. मु. १५	४७	८३
अखिलेषु विहङ्गेषु	कुव १६२	५०	१७७	अन्तर्निरास्य.	योगवा. ५. १८, २१	३४	५४
अमुष्मिनि	शा प. मृ १४, बह्मदेव शु १०००	४७	२	अन्तर्विशति	शु. र. भां पान २३१ श्लोक ५९	४७	२५८
अम्राह्य हृदय	मर्तुं २ १०	४९	६४	अन्वस्तिमिर	रामायण	४९	८४
अग्ने यद्भि पृष्ठे	मोक्षमुद्रर शाकराचार्य	३७	१२	अचातु ताव	शु. ७२५; शा. प. ८२३;		
अङ्ग गलित	" "	३७	१६		विकटनितम्बा	४७	१२७
अङ्गानि मे दह.	शा प. ३४८३	३१	३१	अपत्यदर्शन.	शु. र. भां. पान १५७ श्लो. १९३	४६	७५
अजामरयत्	शा प. ६६९, व्यास	३४	११	अपराधादधिक		४९	४६
अजाननहाताभ्य	मर्तुं वै १८ शा. प. ४१५६	३६	२	अपशोकमना	रघु ८ काण्डिदास	४८	३३
अतिक्रान्त काले	मर्तुं वै १९	३८	२३	अपि प्राज्य राज्य	मगा ६ नागनाथ	३७	५२
अतिदानाद् वलि		५०	२००	अपूर्वोऽय मया.		५०	१९६
अनु वाञ्छति	पच १. १७५	४१	९	अप्युत्तमात्	म. भा. ५ ११२४ व्यास	५०	११९
अथ तस्य कथ.	रघु ८. ७१ काण्डिदास	४८	२८	अञ्ज लज्जम्	शा प. ११६६	४७	८५
अथ ते परि.	कुमार ४ १५ "	४८	१००	अमिनवमद्यु	अ शा ५ १ काण्डिदास	४७	१३०
अथ वा मम भाग्य.	रघु ८ ४७ "	४८	५	अभिमतमहा	मर्तुं वै २१	३६	१३
अथ वा मुदु	रघु ८ ४५ "	४८	९	अभिलपसि	कुव ३८	४७	७८
अथ सा पुन.	कुमार ४४ "	४८	८०	अभुत्ताया यस्या	मर्तुं वै ५९	३६	२६
अथैव रघोभि	उत्तर. १. ४८ भवभूति	४८	५३	अभ्युत्थानमु.	शा. प. ३७५७ राजशेखर	४६	५१
अट्टमसुल.	शु. ५०३ शा प. २५३	५०	११०	अमन्यमश्वर	शु. र. भां पान १५६ श्लो १५८	५०	१४१
अद्यापि दुर्मि.	शु. र. भां (पान ४८ श्लोक ११३)	४७	६	अमी तिला	शा प. ११८९	४७	९१
अथ करोषि.	शा प. स. ५	५०	२१६	अभुनेव कया	कुमार ४. ३४ काण्डिदास	४८	१०७
अथ पश्यसि		५०	१८१	अभुष्मिन्मुद्याने	शा प ८७९	४७	१०४
अधर्मरूपो	महा. भा. (व्यास) १२, ३३, ३२	३४	५	अभ्युत्थमद्यु	शा. प. ५२८	४१	४
अध्व यन्वनि	शा. प. १०३०	४७	१९१	अभ्युत्थमद्यु	मर्तुं. २-१५ शा प ७९७	४७	१९३
अनधिगत	विक्रमो. १३ काण्डिदास	३१	४४	अभ्युत्थमद्यु		३२	४
अनन्तवार किल.	शु. र. भां. १७३/८७९	५०	१८२	अभि कटोर	शु. र. भां. पान १३३ श्लो. १०३	४७	१७४
अनवसरे	शा. प. ३०६	४९	७८	अभि दुरक्ति	माहिनी. अ. नागनाथ	४७	१४
अनावर्ती कालो.	मर्तुं वै १५	३६	३४	अभि द्युत्तर.	" " " "	४७	१८
अनिष्टादिष्ट.	दि. १०५	४९	५८	अभि मन्व्यज	" " " "	४७	७१

भाषाधरें	प्रासिस्थान	प्रकरण	श्लोक	भाषाधरें	प्रासिस्थान	प्रकरण	श्लोक
अभि सम्प्रति	कुमार ४.२८ कालिदास	४८	१०३	अहह चण्ड.	सु. र. मां. पान २१४ श्लो. ७	४७	२१७
अरण्ये विजने	व्यास. महाभा १३, १४४; ११	३४	२५	अहिंसाया तु	व्यास महाभा ३०, २०८, ३४	३४	२४
अर्थमनये	मोक्षसुंदर शंकराचार्य	३७	२	अहो! अहीनाम्	मर्तुं. सु. स. ३९४	५०	१७१
अर्थसुतराणा न	विक्रम. १३१	४९	९८	अहो! एषां वर	सु. र. मां. पान २१६ श्लो १	४७	१९३
अर्था. पादरजः		४२	१२	अहो! महत्त्व	सु. र. मां. पान ४९ श्लो. १६९	५०	१४५
अर्थो नराणा		४२	६	अहो वा हारे वा	भौक्तिय. १६शा. प ४१०२ मर्तुं वै.	३७	३९
अर्थो हि कन्या	भागि शा. ४ २१ कालिदास	४६	१४				
अर्थे भार्या	मनु. व्यास महाभा १, ७४; ४१	४६	६२	आकर्ण्याम्निकल.	सु. र. मां. पा. २४१ श्लो १२३	४७	७
अलङ्करोति हि	सु. र. मां पान ९५ श्लो. १	४१	१३	आघ्रात परि.	कुव १३५; शा. प. ११०६	४७	१७४
अलङ्कृतुं कर्णा	भागिनी. शू. ५३ नगनाथ	४७	४१	आत्मनो मुद्य.		४९	३१
अलम्प्रतिचपल.	सु. र. को. ४७७ विल्हण व. सु. क.			आत्मौपम्येन	व्यास. महाभा ६, ३०, ३२	३४	५९
	म सु. ८३९	३६	९	आदानत्य प्रदा.	मर्तुं सु. स. ३०७	३६	३७
अलिपट्टि रनेक	कुमार. ४. १५	४८	९१	आदाय मास	सु. ९८१; शा. प. ४०१५	४८	४१
अलिनुरसरति	सु. र. मां १७०/७५०	५०	२०३	आदायवारि.	भौक्तिय २० श्रीशुक.		
अल्पीयसेव	शा. प. अ. ३	४१	६		शा. प. १०८३	४७	१२३
अवगच्छति	रघु. ८. ८८ कालिदास	४८	३५	आदावन्ते च	योगवा. ५, ५, ९	३४	३१
अवगम्य कथी	कुमार ४ १३, ४	४८	८५	आदावेव हि	योगवा. ३७; ४२	३४	३२
अवश्य यातार	मर्तुं वै १३ सु. र. को. १६१७ हरि	३५	५	आदित्यचद्रा.	व्यास. महाभा. १, १७४, ३०.	३४	७
अवसरपटिता.	सु. र. मां. १७०/७५८	५०	१९२	आदी रामलपो.		५०	१४३
अविदित 'शयस'	मर्तुं. नी. १२७	५०	१७२	आदी वेत्या	सु. र. मां पा ३६४ श्लो. १०	४५	१
अव्यक्तादीनि	महाभा २ २८ भगवद्गीता			आनन्दताण्डव		४१	४३
	शा. प ४१३५	३४	३३	आनन्दलुति	सु. र. मां. ९० श्लो. १४	४६	२
अव्याकरण.	सु. र. मां पान १७० श्लो ७५९	४९	५०	आनम्रा स्तवक	सु. र. मां. २२३ श्लो. ७६	४७	१२६
अश्रीमहि	मर्तुं. वै. ५६; शा. प. ४१०४	३५	१३	आपतन्ती विपत्		४६	५७
अश्व नैव गर्जं	सु. र. मां. पान १५६ श्लो. १३६	४९	२२	आपदि मित्र	सु. र. मां. पान १७० श्लो. ७५५	४६	३५
अश्वमेधसहस्र	महाभा. १२, १६२, १६; व्यास	३४	१६	आपाण्डुरा. शिरसि	सु. र. मां. पान ३६५ श्लो ४५	४१	१४
अघाद्यय पुत्रा.		३४	८१	आपातात्मगमीरे		४७	२५७
असहाय महा.	महाभा ६; ३०, ३५ व्यास	५०	१२८	आपूयंत पुन.	शा. प. ११७९; सु ७११	४७	२२२
असता प्रति	व्यास महाभा १२; १४, १६	५०	१२७	आपेदिरेऽम्बर	रसगगाधर, नगनाथ	४७	२१९
असमाने समानत्व	शा. प ४९६	४१	३५	आपो विमुक्ता.	सु. र. मां. पान २१२ श्लो. २८	४७	२५१
अस्ति प्रीवा.	सु. र. मां. १८५/१४	५०	२०१	आयासशतलब्ध.	मर्तुं सु. स. ६००	५०	१७०
अस्मासु षलदे	म. मा. व्यास	५०	१९१	आयु बहोळ	मर्तुं. ३ ३७, वै ३४	३६	१८
अस्ति यद्यपि	सु. ६९३	४७	२९९	आरामाधिपति'	भागिनी. अ. २९ नगनाथ	४७	१६२
अस्या सखे	शा. प ८४०	४७	४५	आरामोऽयम्	शा. प ९३०	४७	२७२
अहकारो मतिं	योगवा	३४	४१	आलक्ष्यदन्त.	अ शा ७ १३ कालिदास	४२	१
अह च त्व च	सु. र. मां पान १८७ श्लो २२	४१	११	आलोकयति.		३१	७
अहमिहिव	सु. र. मां. २८४ श्लो. १२	४१	१९	आलोच्य सर्वे.	मर्तुं सु. स ४०२	३६	३९
अहमेत्य पत.	कुमार ४. १० कालिदास	४८	९५	आवर्ज्ये शाया.	रघु. १६ १९ कालिदास	४८	६३
अहल्या द्रौपदी		४६	७७	आविर्भूते शयि.	विक्रमो १९ कालिदास	४९	१०

आधाक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आधाक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
आविवाहसम.	उत्तर. भवभूति	४६	४४	उत्थितानुत्थिता.	योगवा. ५;८;१७	३४	४०
आशा नाम नदी	मर्तु. वै. ११ शा. प. ४१०३	३७	३२	उदयगूढशशाङ्क.		४९	३१
आश्रमास्तुल्लया	व्यास महाभा. १२; २२; २२	३४	६७	उदये मन्वाच्य.	रघु. ८.८४ कालिदास	४८	३१
आश्रास्य चालक.	शा. ७७८	४७	१६३	उद्धरेदात्मना.	महाभा. ६;२०;५ व्यास	३४	३७
आसंगारं त्रिभु.	मर्तु. हरी सु. सं. ७८	३६	३०	उन्मीलत्रिवली.	मर्तु. शुं. ८०	३७	५०
आलां तावदहो	सु. र. मां. पा. २१६ श्लो. ३२	४७	१७८	उपनिषदः परि.	मांमिनी. शुं. ३८ जगन्नाथ	३१	३३
आस्ताखिं यत्	रघु. १६.१३ कालिदास	४८	५७	उपमुक्तवदित.	शा. प. ४०५१ क्षेमेन्द्र	४५	९
आहारनिद्रा.		३४	९	उपमानमभूत्	कुमार. ४.५ कालिदास	४८	८१
आहारे बडवा	सु. र. मां. पा. ९७ श्लो. १८	५०	११४	उपरिधतां पूर्व.	रघु. १४.६३	४८	४७
आहारे विरति.	सा. द. ४-११ राजशेखर शा. प. ३४२३	३१	३२	उपाध्यायश्च	सु. र. मां. पा. १५७ श्लो. १८९	४९	५५
				उपाध्यायान्दशा.		४६	३७
				उपानीतं दूरत्	सु. र. मां. पा. २३७ श्लो. ५०	४७	१३७
				उभाभ्यानेव पञ्चा.	योगवा. १;१:७	३४	४८
				उरसि निहितः	जगद ३१, जगदक	४४	२
				उष्ट्राणा लग्न.		४१	४०
इक्षुदण्डासिलाः	सु. र. मां. पा. १६० श्लो. ३२७	४१	४८	ऊर्णा नैप विभ.	शा. प. २२१०	४७	१५५
इच्छोदयो यथा	महाभा. ६ व. ३६; २४	३९	६	ऊर्ध्वबाहुविरो.	शा. प. ६६५. व्यास. महाभा. १८; ५.६२	३४	८८
इज्याभ्ययन.	व्यास महाभा. ५. ३५; ५६	३४	३				
इतः स्वपिति	मर्तु. सु. सं. २० नी. ७६ शा. प. १०९३	४७	२१२				
इति चापि विधा.	कुमार. ४.२७ कालिदास	४८	११०				
इति चैनमुचाच	कुमार. ४.२७ कालिदास	४८	१०२				
इदमुच्छ्रुसिता	रघु. ८.५५ कालिदास	४८	११				
इदं तत्सेह	मृच्छ १०-२३	४६	३	ऋजुता यदि.			
इदानीं तीव्रामिः	शा. प. ३४३६ पुष्टिक सु. र. श्लो. ७२८	३१	२८	ऋजुता नयतः	कुमार ४.२३ कालिदास	४८	९८
		३४	२६	ऋषीणा च नदी.	व्यास महाभा. ५;३५;७२	४९	७७
इन्द्रियाणि परा.	मगवदगीता	३४	४२	एक एव चरे.	व्यास. महाभा. १२;१९३;१२	३४	६
इन्दीवराश्याः	सु. र. मां. पा. १९० श्लो. ७२	४१	४१	एक एव पदार्य.	सु. र. मां. पा. १५७ श्लो. १५९	३७	४३
इन्द्रु निन्दति	शा. प. १२३८	३२	१२	एक एव सता	मर्तु. सु. सं. ५३४	५०	१६९
इन्द्रियाण्येव	व्यास. महाभा. ६; २११;१९	३४	४२	एकत्र सुवं	सु. र. मां. पा. १८५ श्लो. ११	४१	५२
इवं सुसंती	जगन्नाथ	४९	९२	एकत्रत्वं गहने	मांमिनी. भा. १३	४७	४९
इयत्या संपत्ता.	सु. र. मां. पान ११९ श्लो. ७	४७	२२०	एकमिमज्जनिरा.	सु. र. मां. पा. २४४ श्लो. २३८	४७	१८
इयमप्रतिबोध.	रघु. ८.५८	४८	१६	एकस्य तस्य मन्ये	शा. प. ७६५ प्रब्रह्मरत	४७	१५०
इह हि कुरङ्ग.	शा. प. ५१९	४७	२७९	एकानी नि.स्युहः	मर्तु. वै. ५१	३८	३१
इह रूपमान.	सु. र. मां. पा. २२१ श्लो. ५४	४७	१३६	एका मयां प्रहृति.	वट. नीति. १४	४१	४६
इह स्थास्यामि	इन्द्रुसत्राटक	४६	६७	एतेन राजहृतेन.	सु. र. मां. पा. १२१ श्लो. ५	४७	१९८
इह हि मधुर.	मर्तु. ३-८७	३७	४९	एतेनापि सुह.	शा. मी. १३	४६	८
				एके स्युरुपाः	शा. प. ४६५ मर्तु. नी. ७४	४९	८
ईशानास्यमिदं	ईशोपनिषद्	५०	१३५	एको रागिणु	मर्तु. सु. सं. २२४	४९	६७
				एमाः श्रीइति	शा. प. ११४	४७	१२८
उत्कन्धरो कित.	योगवा. ५; ८; १७	४७	११५	एपीगणु	जगन्नाथ	४७	१७५
उत्तुर्गवौलधिर.		४७	१०२				

आयाधरे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाधरे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
एणीटयाः श्रव.	सु. र. भां. पा. २२३ श्लो. ८२	४७	११८	कस्यं लोहित.	सु. ७६३	४७	११६
एतस्मादमृतं.	शा. प. १०८५	४७	१२०	कस्मे किं कथनीयं ?	सु. र. भां. पा. ३६३ श्लो. ६	४१	६२
एतस्माद्विस्मे.	भर्तृ. वै. ६४	३९	२७	कस्येयं तपणि !	सु. र. भां. पा. ३६९ श्लो. १२२	४९	८६
एतस्मिन्मल्लया.	शा. प. ८६७	४७	१३८	काकः कृष्णः पिकः	नीति. १३	४७	५२
एता हसति	सृच्छ.	४५	५	काकः पद्मवने	सु. र. भां. पा. ८४ श्लो. २१	४३	२
एतेपु हा तपण.	भोग. २०४	४७	१५४	काक ! त्व फल.	सृक्ति. १७०-४	४७	३१
एप वन्ध्यासुतो	सु. र. भां. पा. ३९३ श्लो. ५	४१	१३	काकस्य कति		४९	९०
ऐश्वर्यस्य विभू.	भर्तृ. सु. सं. ४१ नो. ८२	४०	४	काकस्य गात्रं	नीति. र. ८	४७	३२
				काकैः सह विच.	तपक शा. प. ८३८	४७	५३
औदार्यं भुवन.	भामिनी. अ. जगन्नाथ	४७	२४	काच मणिं काञ्चन.		४१	३
				काचिन्मृगाक्षी	शा. प. ५१९	३१	३८
कञ्चिदेव समयं	सु. र. भां. पा. २२१ श्लो. १३	४७	३००	का ते कान्ता	मोक्षसुदर शंकराचार्य	३७	३
कति कति न	शा. प. ९३८	४७	२८७	कान्तोऽपि नित्य.	मोक्ष. २३५	४७	१०
कति न यत्पि	सु. र. भां. पा. ३३७ श्लो. ४७	३१	२७	कान्त्या सुगुणं.	भामिनी. क. १५ जगन्नाथ	४८	७८
कतिपय दिवस.	शा. प. ११२४ सु. र. को			कामं शोधं मोह	मोक्षसुदर शंकराचार्य	३७	५
	१११० भोजदेव	४७	९८	कामं प्रदोष.		४४	३
कथय कथमि.	भामिनी. सुं. २७ जगन्नाथ	३१	३५	काम रूपनती		४६	४७
कदाचित्पाञ्चाली	सु. र. भां. पा. १८५ श्लो. ४५	४१	३६	'काम' नाम्ना विरा.	योगवा. १:२१:१८		
कदा वाराणस्यां	भर्तृ. वै. ८३	४७	३०		सु. र. भां. ३४८।८	३७	४६
कनकनिकय.	सु. र. भां. पा. २१ श्लो. ७९	४९	२	कामिनीकाय.	भर्तृ. सुं. ८५	३६	७
कनकभूषण	पंच. १. ८१ सु. र. को. १६७२	४७	१७३	कायेन वाचा		३४	७८
कन्या वरयते	नैषध १०-२	४६	२३	कार्याथी भजते		४९	५४
कमठमुलाचल	भर्तृ. सु. सं. ५२८ नी. १०९	४९	६५	कार्येषु मन्त्री	सु. र. भां. ३५१-२७	४६	२४
कमले कमला	सु. र. भां. पा. ३६४ श्लो. १३	४१	४७	काल्युद्धव		३१	४०
कम्पते गिरय	शा. प. १०७४	४७	१	काल्यन्तरस्याम	रघु. १६.१८ काण्डिदास	४८	६२
करिवर सञ्चर		४७	२५६	का विद्या कविता	सु. र. भां. १७९।१०२८	३२	५
कर्णे चामर	शा. प. ९१९	४७	२६६	काव्यात्मना मगसि	भामिनी. क. १० जगन्नाथ	४८	७३
कर्तव्यो हृदि	सु. र. भां. पा. २१४ श्लो. ७४	४७	१५४ अ	काश्मीरेण तुपार.		४९	९६
कर्म्मण्येवाधिकार.	भगवद्गीता; भाष्य.			काम्यारेषु सरित्सु.	वा. व. ४	४७	१०८
	महाभा. ६; १६; ४७	३४	२२	किं कदपं वृथा	शा. प. ४०९९ भर्तृ. वै. ९७	३८	५
कलम तवा.	भामिनी अ. जगन्नाथ	४७	२५९	किं कदाः कन्दारेषु	भर्तृ. वै. २४	३७	३६
कलमन्यभूतासु	रघु. ८.५९ काण्डिदास	४८	१७	किं केकीव शिल्पिण्ड.	शा. प. ८८७	४७	३५
कल्पवृक्षोऽपि	शा. प. ९८७	४७	२६	किं कोटिलस्य	सु. र. भां. १७६-९६६	४९	३३
कल्याणवृद्धः	रघु. १४.३१ काण्डिदास	४८	४६	किं खलु रत्नेरैतैः	भामिनी अ. ४० जगन्नाथ	४७	११५
कश्चिद्वदु		४१	४१	किं जातोऽपि	शा. प. ९७१ जगन्नाथनवमार्ग.	४७	१८६
कश्चिद्वैवं पश्यव.	सु. र. भां. पा. २३६ श्लो. ३१	४७	१९२	किं तथा क्रियते	हनु. २३-२५	४६	११
कस्तूरिका हरिण		४७	१८८	किं ते नग्नया.	भोज. नीति. प्र. ९		
कस्तूरी जापते	सु. र. भां. १९६-१	४१	३४		शा. प. १००४ कविराज	४७	४
कस्त्वं कोऽहं	मोक्षसुदर शंकराचार्य	३७	११	किं तेन हेमगिरिणा	भर्तृ. २-७८	४७	११९

आयाक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
किं द्रुततर प्रयासि			४१	कृष्णवक्त्री नमाजोरी	शु. र. मां. १८५-२५		४१ ५३
किं न पदयसि	शु. र. मा. २२३।६६		४७	कृष्णा ते कच.	शु. र. मां. २९१।७		३१ १७
किं निःशङ्क	भामिनी. शां. १९ अगप्राथ		४७	के न हिंसन्ति	व्यास महाभा. ३;२०८;३३		३४ २५
किं पुष्प किं फल	शा. प. १०४९		४७	केलिं कुरुष्व	शा. प. ९२० शु. ६२३ आनंदवर्षेण		४७ १४४
किं श्रमो हरिम्	शु. र. मां. ४०२५		४९	के वा न सन्ति	(च्यत.)		४७ ६५
	शु. र. को. १२०९		४९	को न याति वयं	मर्तु. नी. ११७		४९ ३७
			४६	कोऽयं पुत्रेण			४६ १०
किं मधुर सुत.	शा. प. १००६ नमैय		४७	को लामो गुणि.	मर्तु. नी. १०३		४९ ६३
किं माल्खीकुसुम !	रघु. १४.६५ कालिदास		४८	को हि तुलामधि.	शा. प. ११९६		४७ २५३
किं वा तवात्यन्त.	शु. र. मां. १७४।८८८		४९	कौप वारि विलोक्य	शा. प. ९३३		३८ २१
किं वासता ? तत्र	शा. प. १०६२		४७	कौपीन शतसङ्घ.	मर्तु. वै. ८६		४७ २५०
किं वीरुषो भुवि	मर्तु. वै. ७०		३८	कौपे पयसि ल्घी.	शा. प. ९३७		४८ ९७
किं वैदे स्मृतिभिः	मालती. ८.१३ भवभूति		३१	क्रियता कथमन्त्य	कुमार-४.२२ कालिदास		४७ २७१
किमपि निमपि	शु. र. मां. ३३०।१		३१	क्रीडास्कारि तडाग	शु. र. मां. ३३।२९१		४८ ९९
किमिति सखे	कुमार ३; कालिदास		४२	का नु ते हृदयङ्गमः	कुमार ४.२४ कालिदास		४८ ८२
किमित्यपास्या.			५०	कव नु मा त्वद.	कुमार ४.६ "		४८ ८२
किमु स संदेत			५०	कव प्रथिताऽसि	शा. प. ३६० अमर. ७१		४४ १
क्रियती पञ्चसहस्री ?	मर्तु. शु. स ४५८		४७		शु. र. को. ८१६		४४ १
कीटग्रहः कुटिलान्त	शा. प. १११५ शार्ङ्गधर		४१	कव वाऽम्भोचो वासः	शा. प. १२२०		४७ २०१
कीटोऽय भ्रमरी.	रामायण, वाल्मीकि		३६	क्षण सरलवीक्षण	शु. र. मां. २५३-६९		४२ ३
कुचौ तु परि.	मर्तु. वै.		६२	क्षत्रियाणा नल	व्यास. महाभा. १, १७५, ७९		४९ २८
कुटिला लक्ष्मीः	शु. र. मा. ६२।१०		४६	क्षमा बलमयक्षणा	शु. वा. १३ २२ व्यास,		४९ २७
कुम्भ परिमित.	शु. र. मां. ९०।११		३७	क्षमा शत्रु करे	महाभा. ५, ३३, ५४		४९ ३५
कुर्वते गद्गुगाद्यागर.	मोक्षमुद्र-शंकराचार्य		४५	क्षान्त न क्षमया	मर्तु. वा. १-३०		३६ ५०
कुर्वन्ति तावत्	पंच. १-२५७		४७	क्षालयन्तमिति	मर्तु. शु. स. २२६ वै. ९६		४७ १३६
कुलाचला यस्यश्च.	शु. र. मां. १०।६९		४८	क्षालयामि तव पाद.	रामा.		५० १८३
कुसुम इत.	रघु. ८.६२ कालिदास		४८				४७ २५०
कुसुमान्यपि	रघु ८.४४ "		४८	रज्योतो योतते	शा. प. ७३८		४७ २५०
कुसुमास्तरपि	कुमार. ४.२५ "		४८				४७ २५०
कुसुमोत्पत्तिता	रघु ८.५३ "		४७	गङ्गातरङ्गवण.	मर्तु. वै. २५		३७ ३३
कूपे पानमधो.	शा. प. ८५९		३६	गङ्गातीरे हिम.	मर्तु. वै. ८९ शु. र. को.		३८ २२
कुच्छ्रेणामेभ्य.	मर्तु. वै. ३५		४९		१६३० कृष्ण		४७ २२१५
कृतं न प्रतिक्षुर्या.	रामायण, वाल्मीकि ४;३८;२६		४६	गच्छ सुकर !	शु. र. मां. २३१-७२		४७ २६९
कृतज्ञत्वा हि वैदेही	" " २;५०;२४		४९	गच्छस्यले हि	मर्तु. शु. स. ४७८		४८ ८
कृतज्ञोपे यरिमन्	शु. र. मां. ११।९५		४८	गत तच्छरण्ये	कुमार. ४.१० कालिदास		४५ १०४
कृतनयसि	रघु. ८.४८ कालिदास		४८	गत एव न ते	भयनाटक १		३५ ७
कृतवानसि	कुमार. ४.७ "		४९	गन्धाद्रा नव.			३१ ७३
कृतान्तस्य दूती	शु. र. मां. ९५।१३		५	गन्धव्य यदि	अमर. अमरक शु. र. को. ८१४ ४४		४७
कृत्या नूपुर.	अमर. अमरक शु. र. को. ८१४ ४४		४७				४७
कृष्णं वपुर्वह्य	शा. प. ८८६ शु. ७६६		४७				४७

भाषाधरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	भाषाधरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
गरिमाणमरं.		४२	५	चेतश्चित्तय मा	भर्तृ. वै. ६२	३८	१४
गर्जनहरिः सार्वभूमि	शा. प. ५९१ मट्टस्वामी	४७	१३४				
गर्जसि मेघ! न	वातका, ४	४७	६१	छायां प्रकुर्वन्ति	शा. प. ११२३ सु. र. को. १२२९	४७	९९
गर्वायसे विकच	सु. र. भा. २१८-७४	४७	३	छायाभिः प्रयमं.	सु. र. भा. २३६१२५	४७	१८४
गले पाशस्तीनः	शा. प. ९३१	४७	२५४	छायामन्यस्य.	विक्रम ९५	४७	१८७
गवाशानां स.	सु. र. भा. ८७१३	५०	१८५				
गाङ्गाम्बु सित.	काव्यम. १०-१३८	४७	२९४	जगच्चसुस्तेजो.		४७	३६
गाता नोक्लि		४७	९	जगति विदित.	सु. र. भा. २४८८१३	४७	१४६
गात्र सङ्कचितं	शा. प. ४१६१ भर्तृ. वै. ७१	४२	११	जटा नेयं वेणी	कुच. २९	३१	३०
गीतं कौक्लि! ते	सु. र. भा. ९४१२०५	४७	४६	जटिलो मुण्डी.	मोक्षसुधार संकराचार्य	३७	१४
गुणानामन्तर.	दृ. श. २२ सु. र. भा. १६८६७९	५०	१९८	जठरज्वलन.	सु. र. भा. २२९११८	४७	१२९
गुहचरणाम्बुज.	मोक्षसुधार शंकराचार्य	३७	१०	जनकः स्थाणु	भामिनी. अ. ९७	४७	७१
गुप्यु मित्तिपु	सु. र. भा. २४७१६८	४७	८९	जन्मस्थानं न	शा. प. १२०९ विद्यापति	४७	२९
गृहिणी सचिवः	रघु. ८.६७ कालिदास	४८	२४	जरा माजौरिका		४२	२१
गृह्यायेप रिपोः		४१	२४	जलनिधौ ज्ञनं	सु. र. भा. १७५१७७	४७	१०२
शेय गीतानाम.	मोक्षसुधार शंकराचार्य	३७	२३	जले तैलं खले.	वा. नी. १४, ५	४३	६
ग्रन्थिलतया		४९	४५	जहीहि गुहगर्जितं.	सु. र. भा. २११७७९	४७	१६५
ग्रालोद्गच्छि.	शा. प. १२०८	४९	८९	जातः स्तन्यं न	भामिनी. अ. जगन्नाथ	४७	१३३
ग्रीष्मे ग्रीष्मतरैः	सु. र. भा. २१४१८२	४७	१५९	जातस्य हि प्लवो.	भगवद्गीता. व्यास;		
				महाभा. ६.१६; २७		३४	२९
घटं मिन्धास्यटं	शा. प. १४६८ चाणक्य	३२	७	जातेति कन्या	सु. र. भा. ९०११	४६	१२
धृतं न क्षयते	सु. र. भा. १८११४	४१	२९	जात्यन्धाय च	भर्तृ. सू. ८९	४५	८
				जिह्वे! प्रमाण		४७	८६
चतुरः सखि मे		४१	३९	जीर्णा एव मनो.	भर्तृ. वै. ७९	३६	३१
चतुरङ्गबले	सु. र. भा. ४४११	४१	१०	जीवति जीवित.	शा. प. १७५५ शांभुवर	४६	२८
चलत्तरङ्गा		४१	२७	जीवन्तु मे शत्रु.		३२	११
चलयाद्ग्या दृष्टिं	अ. शा. १.१० कालिदास			जीवन्नेव मृतो.	शा. प. ३९६७ दामोदरगुप्त	५०	१३८
	सु. र. को. ५१५	४७	१२५	जीवेश्चरं वष्ट.	रामायण वाल्मीकि ३.४८.१२४	४६	३४
चला लक्ष्मीश्रलाः		३४	११	जीवेन तुलितं प्रेम	सु. र. भा. १७५१२	५०	११९
चलेषु स्वामिचित्तेषु	सु. र. भा. ९७१२	३३	१	ज्येष्ठो भ्राता	रामायण वाल्मीकि ४.१८.११	४६	१६
चाण्डालः किमयं	भर्तृ. वै. ९६	३८	२३				
चातकः स्थातु.	शा. प. ७७०	४७	२६१				
चातक! धूमसमूहं	शा. प. ८५७	४७	६५	तटिनि! विराय	भामिनी. अ. २१	४७	१००
चातकस्य मुखे	शा. ८५४	४७	१६९	तदनु ज्वलन	कुमार ४.३६ कालिदास	४८	१०९
चित्तं प्रज्यलिता	सु. र. भा. ४४१३	४७	१९६	तदपोहितमर्हसि	रघु. ८.५४	४८	११
चित्रदिपाः पद्म.	रघु. १६-१६ कालिदास	४८	६०	तदहंसीमां यमतिं	रघु. १६.२२	४८	६८
चिनेन तयदय.	शा. प. ११४५	४७	१८०	तदलं तदपाय.	रघु. ८.८३	४८	१०
चिन्ता चित्वा समाना.		४१	५	तदिदं क्रियतां	कुमार. ४.११	४८	१०९
चिन्ता शशाम	भामिनी. क. ७ जगन्नाथ	४८	७१	तद्दृष्टि वचनं	वाल्मीकि रामायण २.१८.३०	४६	१८

आयाधारे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाधारे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
तद्विद्धि प्राणि.	व्यास. महाभा. ६; १८; २४	५०	१२९	त्रिविधोसुक्रया	रघु. ८. ६० काश्यास	४८	१७
तपस्यन्तः शन्तो	भर्तृ. वै. ७४	३७	३४	त्रिविधं नरकस्य	व्यास. महाभा. ६; ४०, २१.	३७	२८
तप्त कै कैने	शु. र. मां. ११-१०४	४१	५९	त्वद्द्वयोऽभि.		४७	१०८
तमवेक्ष्य खरोट	कुमार ४. २६ काश्यास	४८	१०१	त्वमेव चात्का.	शा. प. ७८१ मर्तु. नी. ५०	४७	१६०
तम-स्तोम मृगं	शु. र. मां. २५७६	४७	८७	त्वयि मयि चान्य.	मोहमुद्रर शकराचार्ये	३७	८
तवकुलसुप्रमा	भामिनी. अ. २४ जगन्नाथ	४७	२०५				
तरो तीरोद्भूते	शा. प. ८०३	४७	३०३	दधान 'प्रेमाण	भामिनी. १ ३१ जगन्नाथ	४७	११९
तकोऽप्रतिष्ठ.	व्यास. महाभा. ३; ३१३; ११७			दधि मधुर	शु. र. मां. १७० ७६६	४९	४३
	शु. ३४३७	३४	२	दन्ता विरुध्यदन्ताः	शु. र. मां. ७६-१२९	४२	२०
तल्पे प्रसुरिव	शु. र. मां. ३५१-१३	४६	२५	दन्तैर्हीन. शिला.	शु. र. मां. १८५११६	५०	१८६
तन नि श्रुसिता.	रघु. ८ ६४ काश्यास	४८	२१	दयिता यदि.	रघु. ८. ५० काश्यास	४८	८
तदैव प्राचीण्य	शु. र. मां. २१३५५	४७	१६६	दक्षिणा यदि.	शु. र. मां. १७४ ९१३	४९	८३
तस्मानन्त.	भर्तृ. वै. ६८	३८	१५	दक्षिणा धीरतया	भामिनी. अ. २४	४७	१५७
तस्मादसचः	भगवद्गीता	३४	७६	दक्ष दहन ज्वाल.		४७	२३१
तस्य श्रीमोज.		५०	१७६	दक्ष व्याज्ज जिता	शा. प. ३४०२ शकवृद्धि.	५०	११८
तस्यैवाभ्युदयो	शा. प. ७३९	४७	२३८	दहमानेऽपि	भर्तृ. शु. स. ५२५	५०	१६७
ताते सुताना		४९	४९	दातव्य भोक्तव्य	हि. १ १६	५०	१०९
ताप छुम्पसि	शु. र. मां. २१३७१	४७	२६७	दाता धामी गुण.	हि. ३. १४०	३३	१३
तारापते। कुमुदिनी	शु. र. मां. २८११४५	४७	७७	दानार्थिनो मधु.	शा. प. ९२९	४७	१६१
तावकुल्ल्खी.	शु. र. मां. ३५०१८	४६	४८	दामोदरकरा.	शा. प. ४९८ बाण	४१	२६
तावलोविल!	भामिनी. अ. ६ जगन्नाथ	४७	४८	दामोदरस्य सुप्ली		४६	२९
तद्वर्जन्ति	शु. ५८८ शा. प. १५७४	५०	१३६	दारिद्र्यस्य परा	शा. प. १०९; पंच. २. १६७		
तावन्मौनेन	शु. प. १४ १८	४७	५०		विष्णुधर्मा	५०	१११
तिष्ठन्माति पितुः	नागानन्द श्रीहर्ष	४६	२०	दारिद्र्यानल.	शा. प. ४०६ भोज. १९३	३५	४
तुङ्ग येरम सुताः	मर्तु. वै. १९	३७	३८	दारिद्र्ये निश्चित्	पंच. १-१०९	४९	७९
तुल्यवर्णच्छद्रेः	शा. प. ८८३ योगवा. ६ ल.			दिगन्ते भ्रूयन्ते	भामिनी. अ. १ जगन्नाथ	४७	११३
	११६; ६६	४७	३४	दिग्वासं गतमीड	शु. र. मां. ८५६	४२	२
तुल्येऽपराधे	शिष्ट. १-४९	५०	१४७	दिग्वासं गतमीड	शु. र. मां. ११९१०८	४७	५
तुष्टोऽपि राजा		४९	५१	दिग्वासं गतमीड	मोहमुद्रर शकराचार्ये	३७	११
तृणमुरामपि	शु. र. मां. २३३-१००	४७	२०८	दिग्वासं गतमीड	शु. र. मां. १६७१२१	३९	४
तृषा धायाः	शा. प. १०८८	४७	२०८	दिग्वासं गतमीड	जगन्नाथ	४९	९१
तृषा धुन्यःयास्ये	शा. प. ४१४८ भर्तृ. वै. ९०	३९	१	दिग्वासं गतमीड	रसगणेश जगन्नाथ	४९	९५
ते घन्यास्ते विने.	पंच. १-२८५	४७	१०९	दिग्वासं गतमीड	भामिनी १. ९१ जगन्नाथ	४७	१४७
तैलाद्रक्षेत्	भामिनी अ. २८ जगन्नाथ	४७	२४१	दिग्वासं गतमीड	शु. प. ८ ३	४९	८८
तेषैरल्पेरेपि	शु. मेष्ठ शु. र. मां. १७०-१९३	४७	२४८	दिग्वासं गतमीड	रामायण वास्वती १. २११, १७	४६	७१
त्यक्तो विन्ध्य.	व्यास महाभा. ५; १७; १७.	४९	५१	दिग्वासं गतमीड	शु. र. मां. ७९११७	४७	९१
त्यजेदेकं कुल.	शा. नी. १. १०	४९	५१	दिग्वासं गतमीड	भगवद्गीता	३४	५७
		३६	११	दिग्वासं गतमीड	भर्तृ. वै. ७५	३८	४
प्रपन्ते तीर्थानि	तंगाणहरि जगन्नाथ	३६	११	दुराराध्यः स्वामी	शु. र. मां. १०८१२८	४५	७
				दूरस्य. पर्या			

आद्याधरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याधरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
दूरादर्शं घटयति	मर्तुं. ३-१८	४९	६६	न फोकिळाना	सु. ७६१ जयवर्षेन	४७	१११
दूर्वाद् कुटुम्बा.	शा. प. १३७	४७	२७३	नकाः स्वस्थान.	पंच ३-४४, सु. १५४	४९	३४
दृढतरंगलक	शा. प. ११९७	४७	२३	नक्षत्राणि बहूनि	सु. र. मं. २११४४२	४७	८०
दृष्टपूर्वं न ते	रामायण वाग्भीक्ति ७;४८;२२	४६	७०	नगयीं दक्ष.	योगवा. ६ व। १९८; २१	३४	५५
देवो हरिवँहतु	शा. प. ७४० महादेव	४७	२४१	न गृह गृह	पंच. ३-१४६ व्यास.		
देशैरन्तरिता	भमरु. १६ भमरुक सु. र. को. ७६५	३१	३	न गृह्यति मार्घं	महाभा. १२, १४४; ६	४६	२६
देहि नोऽस्मिन्	भगवद्गीता	३४	२८	न जातु कामः	शा. प. १२६	४७	२६४
देहे पातिनि का	भोज. ५३	३२	१	न जातु कामाज.	बासु. १३ १५ व्यास.		
दैवेन प्रसुणा	मर्तुं. २।१०	४९	५३	न जायते प्रियते	महाभा. १-७५-५०	३७	४५
दैवे पराम्वदन	भामिनी क. १ जगन्नाथ	४८	६७	न ज्ञेयते दद्यात्	व्यास महाभा. विदुरनीति	५०	१७५
दोषाकरोऽपि	भोज. १३८	४९	१६	न तेषु वृद्धो	भगवद्गीता	३४	३६
शूतेन घन.		३३	९	न तेषु वृद्धो	सु. र. मं. ४८।७	४७	१९७
शूते पणः	सु. र. को. ७६४ हनुमत्; धीरनाम	३१	२९	न तेषु वृद्धो	व्यास. महाभा. १३; ११३; ८	३४	४
द्रुततरंगितो	शा. प. १४१	४७	२८४	न देवा दण्ड.	व्यास. महाभा. ३; ११३; ११	५०	१२४
द्राविमी कण्टकौ	व्यास. महाभा. ५, ३३; ६१	४९	२३७	न देवो विद्यते	सु. ३०९४ व्यास महाभा.		
द्राविमी पुरुषो	शा. प. १५४९ व्यास	४९	२३	न द्विपन्ति न	२, ८१, ११	५०	१३२
द्र मायं एक		४६	५४	न ध्यात पद.	सु. र. मं. १६६।५९६	३४	६२
धसूर! धूर्त	सु. र. मं. २१३।१९०	४७	९४	न ध्यात पद.	शा. प. १४२३	५०	१५०
घत्ते भर कुसुम.	भामिनी १.८९	४७	१८५	न ध्यात पद.	मर्तुं. वै. ४३	३६	२२
घनधान्यसमुद्रिः		४६	६५	न ध्यात पद.	११ ११ ५७	३६	२४
घनिनि जने		३६	३८	न ध्यात पद.		४६	५५
घन्याना गिरि.	सु. र. को. १४६१ सत्यवेष			न ध्यात पद.	सु. र. मं २७६।३७	३१	३७
	मर्तुं. वै. १५	३८	८	न ध्यात पद.	मृच्छ. ४. १७	४५	१४
धम्मिह न परि.	शा. प. ३१७४	३१	२४	न ध्यात पद.	रामायण वाग्भीक्ति १.२७; ६.	४६	४१
धर्मं प्रसङ्गादपि	सु. र. मं ३७।१२४०	३४	३०	न ध्यात पद.	सु. १२३२; कुच. १०. शा. प.		
धर्माख्याने श्रमशाने	वृ. चा. १४।६	३७	४०	न ध्यात पद.	३४५१. सु. र. को. ४७८	४३	१
धर्मायकाभाः सम	व्यास. महाभा. १२; १६७, ४०	३४	६६	न ध्यात पद.	रघु. ८ ९० काण्डशत	४८	३७
घातस्तात विरुद्धो.	मर्तुं. सु. स ५४६	५०	१६६	न ध्यात पद.	भमरु. भमरुक	३१	१
घान्याना सद्ग्रहो	हि ३।५५	५०	१३३	न ध्यात पद.	मर्तुं. वै. १३	३६	३३
घारणाङ्गमैमि	व्यास महाभा १२ २०९; ११	३४	२	न ध्यात पद.	३२	३२	१४
धीरध्वनिभि.	भामिनी. भ. ५९	४७	२९०	न ध्यात पद.	भामिनी क. जगन्नाथ	४७	२७
धृतिरस्तामिता	रघु ८।६६ काण्डशत	४८	२३	न ध्यात पद.	योगवा. ६, ७३, ३५	३४	४३
ध्रुत्वा पदस्तरलन	भामिनी. क ५	४८	७०	न ध्यात पद.	भामिनी क. जगन्नाथ	४७	२२४
ध्रुवमसि शठ	रघु ८-४९ काण्डशत	४८	७	न ध्यात पद.	कुमार ४-१९ काण्डशत	४८	८७
				न ध्यात पद.	जगन्नाथ	४९	१४
न कामये मर्तुं.	महाभा.	४६	३८	न ध्यात पद.	सु. र. मं १८।११५	४१	५१
न केचन जगन्नाथा	योगवा. ४; ५७, ५६	३४	५०	न ध्यात पद.	वा. नी. ४३	४९	२६
न केनापि ध्रुत	सु. र. मं ३६३।४	४७	५७	न ध्यात पद.	मोक्षसुत्रा सुकरावर्ष	३७	९

आयाक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
नव पल्लवसंस्तरे	रघु. ८.५७ काळिदास	४८	१५	निष्पन्न विधि			४७ १६५
न वै ताडनात्	शु. र. भां २४६।१९	४७	२३५	निर्गमादारामे.	भागिनी. १.५२ जगन्नाथ	४७	११८
न शास्त्रैर्नापि	योगवा. ६.११८,४	३४	४४	नीचा दुःखेन	भट्टे. शु. स. ५८०	५०	१६४
न श्रेय उतत	व्यास महाभा. ३.२८,६	४९	३०	नीत जन्म	भ. ४.१२	४७	१३२
न सन्ध्या संघचे				नीर दूर तदपि.	शु. र. भां २१३।५७	५०	१३६
न सर्वे भ्रातरः	रामायण	४६	७२	नीरक्षीरविषेके	भागिनी. भ. १२ जगन्नाथ	४७	२९२
न स्वा करेणुमपि	शु. र. भां २२१।७३	४७	२६३	नीरज्जान्यपि	शु. र. भां. २२३।६८	४७	१२४
न हि तद् भविता	रामायण, २.३७,२९	४६	६८	नीराग्निर्मल्लो.	भागिनी. १.६१	४७	२०
न हि देवेन	व्यास. महाभा. १०.२,३	४९	३९	नीवाप्रसवाम्.	शु. ६३७, मनोक, भवजु	४७	१४६
न ति पद्यामि	व्यास. महाभा. १२.१५,२०	३४	२३		शु. र. को. १६८९	४७	१४६
न हि प्रतिश	रामायण	३४	१८	नूतनय मे पापः	शु. १२६५ शा. प. १४५२	३१	८
न हि प्रमादात्		५०	१२२	नृपत्य वणांश्रम.	रघु. १४	४८	५१
न हि प्राणात्प्रिय	महाभा व्यास. १३.१२६,१२	३४	५८	नैना स्वयमुप.	शा. प. ७८८	४७	१६४
न हि भवति यद्	भट्टे. शु. स. ५६९	५०	१६५	नैन छिन्दन्ति.	भगवद्गीता	३४	३४
न हि सर्वहित.		३४	७२	नैर्गुण्यमस्यैयं.	योगवा. ६. व. ११६,५४	४७	३८
नात्स्त्री विद्यते	रामायण २.३९,२९	४६	६४	नैषा सन्ध्याविधि.	शु. र. भां १३९।५	३४	५६
नात्र व्याधयरा	शु. र. भां. २२४।१२०	४७	२८६	नोदेति नास्तमा	योगवा. ३.९,६.	४१	२६
नाभिषेको न	श्री. नी ११५ शु. ५८१	४७	२२६	नोपमोक्तु न च	भट्टे. शु. स. ५८२	४७	२६८
नाम्यस्ता भुवि	भट्टे. शु. स. १९५ वै. ४४	४२	२४	नो मन्ये हट.	शा. प. ९३४	१४	५६
नाम्युजैर्न कुमुदै.	शु. र. भां. ३५१।२७	४५	१२	नोष्णश्वास कल.			
नारीस्तनम.	मोहमुद्रा चक्राचार्य	३७	११				
नाम्नाति सेवया	पच. १.२९०	३३	७	पशुद्वन्द्वविवा.		४७	११७
नासतो विप्रते	भगवद्गीता, व्यास. महाभा. ६, २६, १६	३४	३०	पशिया कलभा.	शु. र. को ७३३	३१	२३
				पश्चामप्रमिता	भट्टे. शु. स. ५८८	५०	१६३
नासत्यवादिन	शु. र. भां. २३१	३४	३७	पञ्चानन परि.	शु. र. भां २०९।१४	४७	१३७
नाह जानामि	रामायण वाल्मीकि ४.६,२२;	४६	१९	पततु नमसो			
नि पीते कलशो.	शु. र. भां ३६।१४७	५०	११६	पतित पशुपि			
निखिल जगदेव	रत्नगणधर जगन्नाथ	३३	१०	पतिर्नाथ पति	रामायण वाल्मीकि	४६	३१
निज्जगुणगरिमा	शु. र. भां. ८३।५	३२	८	पतिर्हि देवना	व्यास महाभा १३.१४६,५५	४६	६२
नितरा नीचो.	भागिनी. १.७ जगन्नाथ	४७	१७९	पत्युर्पत्यतिता	शु. ६३९	४७	१७०
निद्रामीलित	भट्टे. शु. स. ५७९	४७	२३२	पत्र पुत्रपुत्र.	भगवद्गीता व्यास		
निमित्तमुद्दिश्य	घटनीति १० शु. ४३०	४९	४०	पत्राणि कष्टक	महाभा. ६, ३३; २६	३४	३३
निर्धेन निधन				पत्राणि जगन्नि	शा. प. ७७७	४७	१८९
निर्घाणधीपे	नीनिम. १३	४९	७२	पद्यन्वासो गेहात्	शा. प. १०१२	४७	१३७
निर्घाणमहल्ल.	भागिनी क. ४	४८	६९	पय पीत्वा मान	शु. र. भां ३५१।३३	४६	४९
निश्चा भोगेच्छा.	भट्टे. शु. स. १५३	४२	३६	पयोष सर्वेव	गणधर ४६ जगन्नाथ	३७	५५
निशाचरोपशुन	रघु. १४.१२ काळिदास	४८	४८	परलोचनच.	शु. र. भां ११७।५७	४९	८३
निशाचरोपशुन	रघु १६-६४	४८	५६		कुमाट. ४.१० काळिदास	४८	८६
निषेवन्तामेते.	शु. र. भां २३२।७७	४७	२४५				

आधाखरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आधाखरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	
परलोकविधौ	कुमार. ४.३८	कालिदास	४८	१११	पूरोत्पांडे तडाग.	शु. २, को. १६८४		
परिज्ञातोपमुक्तो.	योगवा. ४; २३; ४१		३५	८	उत्तरराम ३.२८	भवभूति	४८ ३८	
परिज्ञानाय साधूना	भगवद्गीता. व्यास.				पूर्व जलद		३१ ३९	
	महाभा. ६;२८८		३४	६५	पृथिव्या पुनास्ते	शुकराचार्य	४६ ७६	
परिभ्रमसि किं	भर्तृ. वै. ६१		३८	१	पृथ्वी तापदिय		४७ १४२	
परिमलसुरमि	शा. प. ९९०		४७	१०५	पृष्ट्याः खलु पर.	भागिनी. अ. ३५	जगन्नाथ	४७ ६
परेषा चेतासि	भर्तृ. वै. ६०		३८	१३	पौलोमीपति	" अ. ४४ "		४७ १०३
पद्म लक्ष्मण !			४७	११३	प्रणम-सुन्नति	दि. २.२७		३३ ११
पाटीर ! तव	भागिनी. अ. ११	जगन्नाथ	४७	७३	प्रतिदिनमखि.			३७ ४१
पाटीरद्रुभुजङ्ग	भागिनी. मृ. ५७		३१	३३	प्रतिपद्य मनो.	कुमार ४.१६	कालिदास	४८ ९०
पाणि पात्रयता	भर्तृ. वै. ५२		३८	१२	प्रत्यह प्रत्यवे.	शा. प. १४२१		५० १४९
पाणौ गृहीता	शु. र. भा. १५२१२२		४२	२५	प्रथम चुम्बित.	भागिनी. वां. १६	जगन्नाथ	४९ १
पातः पूर्णो	शु. र. को. १०७५	भट्ट भरत	४७	२४२	प्रभुर्विषयी	शु. र. भा. १७१८५१		५० १०५
पातालमाविशसि	भर्तृ. वै. ६७		३६	२९	प्रमदा मदिरा	शु. र. भा. १६०१२५		३७ ४४
पात्रापात्रविवेको	शु. र. भा. १५७१२०३		४९	७६	प्रमदामनुसं.	रघु. ८ ७२	कालिदास	४८ २९
पात्रे त्वागी गुणे	मसहा. ४		५०	१०४	प्रवाद. सत्यमे.	वाल्मीकि रामायण. ६;१०६;३६		४६ ४५
पाथोनिधिमधि			४७	१६८	प्रधान्तद्याख्याय.	भर्तृ. शु. सं. ६०९		३७ ५१
पाटन्यासं गिरि	शा. प. ७६०	कालिदास	४७	७६	प्रहारितोऽपि			४१ १५
पादाघातविघूर्णिता.	शु. ६३५		४७	१६७	प्राप्य प्रमाणपदवीं	भोजप्र. १३४		४७ ८८
पाशोपमुक्तः	इमूमजाटक		४६	६६	प्रागाण्यबुद्धि.			३४ ८३
पानीयमानीय	शु. र. भा. २१२१२८		४७	१५३	प्रारभ्यते न खलु	भर्तृ. श्री. १७		४९ ९
पारिजाततर्कं	शु. र. भा. १३८१३८		४७	१०४	प्रारभ्ये कुसुमा.	भागिनी. अ. ४६	जगन्नाथ	४७ १३३
पिण्डे पिण्डे	शु. र. भा. १६९१२६५		५०	१४१	प्रासादे सा दिशि	अमर. १०९		३१ २१
पिनाकपाणि.	शा. प. ६३	देवैश्वर	४१	१८	प्रिये प्रयाते.			५० १८८
पिन्न स्तन्य	भागिनी. १.५८		४७	६२७	प्रियो मित्रं बन्धु			४६ ६३
पीत यत्र हिमं	शा. प. १२११		४७	६५१	बद्धस्त्वं ननु			५० १२५
पल्लिमत्र मधु.	शु. र. भा. २१३१६९		४७	१२५	बन्धनस्थोऽपि	शा. प. १२०९		४७ २४९
पीयूषेण सुराः	शु. र. भा. २४७१२४		४७	२११	बलिद्विग्राह.	रघु. १६ २१	कालिदास	४८ ६५
पुण्यस्य फल.			३४	१३	बहवा फणिन	भर्तृ. शु. सं. ६१४		४७ १०७३
पुण्यैर्मूलफलैः	भर्तृ. वै. २७		३५	१४	बहुनिष्कपट.	शु. र. भा. ५४११३		३२ १०
पुनरपि जनन	मोहसुदर शुकराचार्य		३७	१८	बहूनामप्य	भोजप्र. १४५	व्यास	४९ २०
पुनरपि रजनी	" "		३७	१९	वालस्तापकनीडा.	मोहसुदर शुकराचार्य		३७ १७
पुनर्दाराः पुन.	शु. वा. १४-४		५०	१२३	वाच्यमपवादितैः	योगवा. १;२८;३७		३७ ४७
पुत्रान्नो नरका.	व्यास. महाभा. १;७४,३९				विहीजाः पुरा	शु. र. भा. १००१३		४१ १६
	रामायण १;१०७;१९		४६	५	निग्रापो त्वयि	शा. प. १२६०		४७ १२९
पुराणात्ते इमया.	शु. र. भा. १५८१२३२		४९	६२(१)	त्रिषाद बधिः	शु. र. भा. १६५१३४		४९ ५३
पुरा सरसि	भागिनी. अ. २	जगन्नाथ	४७	२९७	वीजात्कारणत	योगवा. ६ उ. ६७;११		३४ ३८
पुरुषाभ्यधिका			४६	५६	वीजान्यम्युप.			३४ ८०
पुष्प पुष्प	महाभा. ५;३४;१८		५०	४१०	वृद्धियुक्तो बहावीह.	मगनद्वीटा		३४ ७१

आधाक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	दलोक	आधाक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	दलोक
ब्रह्मण्याधाय.			३४ ७५	मधुप इव.	भामिनी अ. १७		४७ १९
ब्रह्मघ्नप्यनस्य.			४९ १००	मधुरय मधुरैः	शा. प. ५४७; भर्तृ. मृ. ३४		३१ ३२
ब्रह्मेन्द्रादिमदत्.	भर्तृ. वै. ३८		३६ २१	मन एव मनुष्याणा			५० १२५
				मन्साऽपि न	रघु ८, ५२		४८ १०
भक्तिभेदे मरण.	॥ ॥ ६७		३६ २८	मन्दरेण मथितो.			३१ ११
भक्त द्वेषो	शा. प. ३४१		४१ ३७	मन्वानिनीपयः	सु र. भां १५८।२४२		५० १०२
भगवद्गीता	मोक्षसुद्धर शंकराचार्य		३७ १५	मरण प्रकृतिः	रघु ८.८७ कालिदास		४८ ३४
भगवन्ती जग.	भर्तृ. छ. स. ६२३		५० १६२	मरणान्तानि वैराणि	रामायण ६, १११; २५		५० १२२
भद्र कृत कृत.			४७ ५१	मर्कटस्य गले	भर्तृ सु स ६४२		५० १६१
भवत्या हि त्रात्या.	गणालहरि		४३ ७	मलिनैऽपि रागपूर्णा	भामिनी १ १५ जगन्नाथ		४७ १३४
भवारण्य भीम	जयन्नाथ		३७ ४२	मलिनैरल्लकै	सु र. भां ९५।४		४२ १०
भव्य भुक्त ततः	भर्तृ छ. स २८८		४९ ६८	मलोत्सर्ग	शा प १२०७		४७ २४७
भस्मीभूत कुसुम.	सु र. भां. २८४।२९		३१ २९	महता पुण्यपप्येन			३९ ३६
भारत चोसुदण्ड च.	सु. र. भां. २०५।१		४१ ३८	मही रमया शय्या	भर्तृ वै ८५		३८ २०
भार्यावियोगः	चाण. ३.१४		४९ ५७	मदेश्वरे वा जगदी.	॥ ॥ ८०		३८ १७
भिक्षा कामदुधा	भर्तृ. छ. स ६३०		३६ १४	मा कुरु जनघन.	मोक्षसुद्धर शंकराचार्य		३७ ८
भिक्षाहारमदेन्य.	मनु. वै ९८		३६ १४	मा गर्वै कुरु			४७ ४
भित्वा सद्यः	मेघ. २.४४ कालिदास		३१ २०	मा गर्वमुद्रह	सूक्ति ८६-१४		५७ १३५
भुक्तानि यैस्त्व	शा. प. ९८० श्रीमहादेव		४७ १८२	मा गा विपाद.	युक्ति १०-४		४७ १३५
भुक्ता मृणाल.	भामिनी. अ. ४५ जगन्नाथ		४७ २९६	मातर्लक्षिम् भजस्व	भर्तृ सु स. ३०२		३८ ७
भू पर्येष्टकौ.	भर्तृ वै ९३		३५ १०	माता यस्य गृहे	पच ४.५०		४६ ७३
भूमौ स्थिता.	भामिनी क १३ जगन्नाथ		४८ ७५	मातृवत्परदारोपु	व वा २.१६		३४ १४
भृङ्गाङ्गनाजन.	शा. प. ७९९		४७ ३०२	मातेव रक्षति	भोज्य ५		५० १०८
भेकेन कणता.	भल. ९६ शा. प. ११७७		४७ २४	मानमुद्रहता	भर्तृ सु स ६४८		५० १६०
भोगा न युक्ता	भर्तृ. वै. ८		३६ २०	मान्या एव हि	सु र भां. ४५।१७		५० १४६
भोगा भद्रगुरवृत्तयो	भर्तृ. वै. १७		३६ १७	मारस्य मित्रमसि	सु. र भां १२०।१६		४७ ७९
भोगा मेघतती.	॥ ॥ ३३		३६ १६	मित्रे वापि गते	सूक्ति ६८ १४ शा प १५९९		४७ ६१
भोगासुखतरङ्ग.	॥ ॥ ३२		३६ १५	मिथुन परिष्वित	रघु ८ ६। काण्ड्यास		४८ १८
भोगे रोगमय.	॥ ॥ २९		३६ ३०	मुच मौक्तिक	सु र भां २९८।२०		४४ ४
भोजनान्ते च किं.	सु. र. भां १९६।५		४९ ८५	मुक्ताहार गुणीभूय	भर्तृ सु स ६५५		४७ १७१५
भो पात्र्य त्वरितो.	भर्तृ स. ८५०		४७ १७५	मुख्यनेक पुट.	सु र भां १५९।२६३		४९ १४
भो रोहिणि त्वमसि	सु. र. भां. २८५।४९		४७ १३१	मुखाद्दूर सुभग.	योगवा ३; ८९. ५२		३४ ३९
भ्रमर भ्रमता.	शा प. ८१८ श्रीमहादेव		४७ २२	मुत्र मुञ्च सलिल	सु र भां २२१।२४		४७ १५१
भ्रात वाञ्छन !	शा. प. ११९३		४७ ६८	मुञ्च शिरो	भर्तृ सु म १५७		३८ २७
भ्रातभन्दन् !	शा. प १९१ श्रीमोक्षदेव		४७ १३४५	मुसली मद्नीय.			४७ १४४
				मुट् सखन्ति			४१ ५७
मत्तेमकुम्भ	भर्तृ. छ. स ६३८		४८ ९६	मुकरस्य कम	सु र भां १६३।१०		४१ १४
मन्देन विना.	कुमार. ४.११ कालिदास		४८ २५	मुट् ज्हीटि	मोक्षसुद्धर शंकराचार्य		३७ १
मदिराशि ! मदा.	रघु ८ ६८						

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
मूल भुजङ्ग.	शा प १११	४७	६९	यदि कयमपि			४९ १७
मूल स्थूलमतीय	भागिनी अ ३२ जगन्नाथ	४७	१८८	यदि त्व प्रसिद्धो	रामायण वाक्यीक २, २७, ७		४६ ३९
भृगोन्द्रस्य र चन्द्र.		५०	१९०	यदिद ब्रह्मणो	महाभा व्यास १२, २१४, ७		२४ ६१
मुष्टीका रविता	भागिनी शा जगन्नाथ	४९	५	यदि धनिन	महै सु स ६६८		३८ २८
मोह मार्यवता	भर्तु वै ६५	३८	२	यदि नाम दैवगत्या	भर्तु सु स. ३०७ नी		४७ २९५
मोदये लाषव		४९	४४	यदि परगुणा	दशरु ४, १७ क्षेमिन्द्र		३२ १३
मौनान्मूक प्रव.	दि. २-२६	३३	१	यदि मत्तोऽसि	शा. प १३६ यत्कभदेव		४७ १५१
मौलौ मन्मणयो	उद्धट ६३ शा प. ११७४	४७	२१८	यदि वान्छसि	भर्तु सु स. ८४९		५० १५२
म्लानि प्रवन्तु	म पां श्लोक	४७	१०७	यदि वा याति			३१ ६
				यदि सत्यासत	महाभा, व्यास १२, १०, १४		३४ २०
य परस्य विपम	सु र. भां १७१/८१२	४९	१९	यदि समरमपास्य	वेणी, ३ ६		३२ २
य सन्तापमपा.	शा प ८०९	३७	३०४	यदि यमरामि	शा प. ३४६२ वीपक		३१ १५
य एतु मेति	भगवद्गीता	३४	३५	यदीय बलना.	सु र. भां २८३/४		३१ ४२
यजन्त्येके देवान्	भगालहरि ३४ जगन्नाथ	३७	५४	यद्यपि चन्दन	भर्तु, सु स. ६७१		४७ ७५४
यज्ञशिष्टाधिनि	भगवद्गीता	३४	७४	यद्यपि बद्ध	शा प १०७८		४७ २१४
यत प्रवृत्ति		३७	७७	य यदि बहुगुण.	शा. प. १४९		४७ १८१
यत्करोषि यद	भगवद्गीता	३४	८९	यद्यपि बहु नापीपे	सु र भां. ४१११		४९ ४८
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य		३४	७०	यद्बचन मुहु.	सु र. को. १६०१ भर्तु स. ६७८		
यत्क्वन्नेनमानं.	सुवृत्त ति. २०३९	४८	७९		शिवहण	४७	२७७
यत्नादपि क पश्यति	भर्तु सु स ६६४	४७	१३८अ	यवनी नवनीत	जगन्नाथ	४९	९३
यत्पश्यन् वम		४७	११६	यस्त्वया सह	रामायण वाक्यीक २, २०, १८	४६	४०
यत्पादा शिरसा.		४७	२३९	यस्मिन् कृत्य	पच. १/९४		३३ १५
यत्पूर्वं	शा प. ११७२	४७	६०	यस्मिन् यथा	महाभा ५, ३७, ७ व्यास		३४ ८
यत्र न फलिता.	सु र भां १६९/७३४	५०	१८०	यस्य भाग्यं	महाभा. १३, १४४, १७		४६ २३
यत्र मे नीयते	म भा	४६	३७	या पश्यन्ति	महै सु स. ६८९ शा. प. ३४३४		३२ २५
यत्र विद्रज्जो		५०	१५१	या चिन्तयामि	भर्तु ३ २		३७ २९
यथा गच्छे नेत्रि	अ शा ६ कालिदास	४९	१२	याचते त्रिचतुरान्	महै, सु स. ६८२		४७ १६९अ
यथा चतुर्भि	शु चा ५२	४९	९९	या तावकीन	भागिनी अ २१ जगन्नाथ		४८ ७४
यथा नदीनदा.	महाभा व्यास १२ २९५, ३९	३४	६८	याते मय्यचिरात्	भागिनी अ १५ जगन्नाथ		४७ २२१
यथा मातल.	व्यास महाभा १२, २६९, ६	३४	६९	या निशा सर्वं.	भगवद्गीता		३४ ६०
यथैवाधि समि.		३४	४६	यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य.	सु र भां १५१/८५		५० १७८
यद येषा हित.	व्यास महाभा १२, १२४, ६७	३४	७१	या पाणिग्रह.	सु र भां. १८६/१५		४१ ५९
यदम्बुकमणा.	शा प ७८९	४७	१४९	या प्रकृत्येव	दि २ २४ सु. ३२२४		३३ ६
यदशक्य न	दि १ ९०	४९	५२	यावज्जीवो निव.	मोहसुद्धर शंकरान्तर्ग		३७ २४
यदा मेघ श्रीमान्	भर्तु सु स ३०६	३६	२५	यावत कुकरो	शा. प. ४२२९		४८ ३९
यदा यदा हि	भगवद्गीता व्यास			यावद्विचोपाज्जनं.	मोहसुद्धर शंकरान्तर्ग		३७ १३
	महाभा ६, २८; ७	४४	८६	या साधूश्च राजान्	भर्तु. नी. ८८		३६ ५
यदा संहरते चाय	३३ ३३ ६, २६, ५८	३४	५१	यासामशुक्र	भर्तु. सु. स ६८७		५० १५९
यदासीदशन	भट्ट. सु. स ६, सु. र. को. १६११२	३८	६	युक्त समाया	भागिनी. अ. ८० भगन्नाथ		४७ १९

आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
अनुयायक	शा. प. ४५२; योगवा. २; १८, ३	५०	१७४	दे रे कोविल !	भर्तृ. घ. स. ७१९	४७	४७
युक्तियुक्तमुपा	घ. र. भा. २३५।१६५	४७	२०७	दे रे घट्ट !	घु र. भा. २६०।१०३	४७	६०
युक्तोऽसि भुवन	शा. प. ७९२ भट्ट ६०	४७	९७	दे रे चातक !	भर्तृ. घ. स. ७१२ नी. ५१	४७	६२
ये जात्या लघवः	योगवा. ६-७४; १७	४९	५९	दे रे मनो ! मम	भर्तृ. वै भासिनी घां. २१	१८	१०
येन प्राप्तेन	भर्तृ. घु स ६९२	५०	१५८	दे रे रासम !	घु. र भां २१५।१३८	४७	५६
येन यत्र च	भासिनी. अ. ९ जगन्नाथ	४७	१२२	दे रे सारङ्गा	घु. र भां. २८३।१६५	४७	२७६
येनामन्दमरन्दे	शा. प. ९८५			रोमन्यमाचर	शा. प. ९४९ धर्मवर्षन	४७	२८३
ये पूर्वे परिपालिताः	सु. र. को. १०९९ वित्तोक	४७	१८३				
	भगवद्गीता, महाभा. ६; २८; ११	३४	६४	लक्ष्मी' स्वय	घु. १४६	४७	१७
ये यया मा	भर्तृ. घु. स. १७४ वै. २७	३८	९	लक्ष्मीपयोधर	द. स. ४-७२ शा. प. २७८	४७	११०
ये वर्षन्ते धन	शा. प. १०६५ भर्तृ. वै. ९७	४७	१७०	लक्ष्मीवता कुदारा			
ये सन्तोष निर	भगवद्गीता	३४	४९	लज्जावशात्	शा. प. ३७५९	४५	११
योगसंन्यस्तः	घु. २९८४	४९	४७	लावण्यमुज्ज्वल	भासिनी. क १४ जगन्नाथ	४८	७२
योऽसि यय्य यदा	गरुड. १०८	४९	४२	लुब्धिता गच्छिता			
यो भुवाणि परित्यज्य		४३	४२	लेखनी पुस्तक	घु. र. भां. १५८।२३२	४१	४९
यो हि यय्य स्वभावो		४३	३	लोकः शुभस्तिष्ठतु	शा. प. ३९६९ वराहमिहिर	५०	१३७
रक्तत्प कमलाना	भर्तृ. घु. स. ७०२ नी ११५	४३		लोममूलाणि	घु. र. भां. १५८।२१४	३९	८
				लोमश्रेद्गुणेन	भर्तृ. घु. स. ३७ नी. ५५	३३	३
				लोमाद्द्राटिका	भासिनी. सु. ४० जगन्नाथ	४१	६०
रचित रतिपण्डित	कुमार ४. १८ काकित्वाप्त	४८	९३				
रञ्जनी तिमिरा.	॥ ४. १८ ॥	४४	६	वचस्तत्रैव वक्त.	पत्र. १. ३४	४९	७१
रत्नाकरात्परि.	भर्तृ. घु स ७०५	४७	१७१	वत्स ! गच्छ मम	घु. र. भां. ३६२।१०	४८	५२
रथ्याचर्षटविरचित.	मोक्षसुन्दर शकटाचार्य	३७	२७	वदन दर्शन.	पत्र. ५ ७३	४१	१९
रथ्य हर्म्यतल	भर्तृ. वै. ७७ शा. प ४११४	३७	३५	वनानि दहवो	शा. प. ४८८ व्यास	४९	२१
रथ्याणि वीथ्य.	म शा ५ काकित्वाप्त	४९	३८	वने रणे शत्रु.	भर्तृ. नी ९७	४९	६२
रथ्याश्चन्द्रमरी.	भर्तृ. वै ७६	३८	३२	वपुः प्रादुर्भावात्.	मुञ्ज., नरराधगुन्दर, रावण	५०	२०५
राजन् ! दीवारि.	भोजम. ३१०	४९	३३	वय काका वय	घु. र. भां २८८।२०४	४७	३३
राजा कुलवधू.		५०	१५७	वय येम्बो जाता.	भर्तृ. वै. ४६	३६	१३
राजा दुर्जन	भर्तृ. घ. स. ७११	४९	२	वयमिह परि.	शा. प. १०८ भर्तृ. वै. ५४	३७	१
राज्य येन पदान्त	घु र. भां. २१।८३	४८	६४	वयसि गते व	मोक्षसुन्दर शकटाचार्य	४६	३२
रात्राकानाविष्कृत.	रघु १६ १० काकित्वाप्त	३७	३१	वयसि नवे स्वामिन्यः			
रात्रिः सेव	भर्तृ. वै ४५	५०	१९१	वर गुञ्जाच्छुभ्रात्	भर्तृ. १ ७७ नी. ११३	४०	२
रामायाचप मेदिनी.	घु. र भा. १२।१९	४९	८०	वर मयुर्बांस्ते	भर्तृ. घु. स. ७३६	५०	१५६
राष्ट्रस्य चित्त		४७	३६	वर मोन काये	दि. १. ११७	४९	३२
रचिरितरिचिरा.	घु. र. भा २४४।२२३	४८	३३	वर वनं वर	शा. प. ११७४	३३	५
रुद्रता कुत एव	रघु. ८. ८५ काकित्वाप्त	४०	९०	वरमयो दिवसो	मम. १२५	३३	२६
रूढस्य मिश्रु.	शा. प. १०६० वलभरेव	४१	५६	वरमेको गुणी	स घाटो. ५३	४१	९
रूपारुचि निर		४७	१५	वर्णे शितं शिरसि	भर्तृ. घु. स. ३२३ वै ७२	४९	६९
रे पमिनीनम !	घु. र. भां. २४४।२१९	४७	१०६	वर्णनदयितः	शा. प ४०५३ क्षेमेन्द्र	४५	१०
रे पुष्य ! सुन्दर !	म. पां. ओक	४७	१०६				
रे राजहय !	रा. प. ८०४	४७	१९१				

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
वलिभिर्मुञ्च.	भट्ट. सु. स. १५६; वै. ९; शा. प. ४१९	४२	९	वृक्षाग्रवासी न वृक्षेऽप्या यष्टि.	सु. र. भा. १८५।३४ रघु. १६.२४ कालिदास	४१	५४
वसन्त्यरप्येयु	शा. प. १४५	४७	१७८	पेक्ष्यासी मदन.	भट्ट. सु. ९०	४५	२
वस्त्रैकसाराम्	रघु. १६.२० कालिदास	४८	५४	वैद्यराज नमस्तुभ्य यम.	सु. २३१९	४७	१९४
वदित्तस्य जला.	भट्ट. सु. ४३ नी. १०९	४०	३	वैद्यराज नमस्तुभ्य क्षपि.	शा. प. ४०३८	४७	१९५
वाचा निर्मलया	भामिनी शा. ५ जगन्नाथ	४९	४	व्यजनमस्तः	सु. र. को. ८०२ रात्रेश्वर	३१	४३
वाचो हि सत्यं.		४०	५	व्यामः सेवति	सु. र. भा. ८४।२२	४३	४
वाच्यस्त्वया मद्र.	रघु. १४.२१ कालिदास	४८	४५	व्याधीव तिष्ठति	भट्ट. सु. सं. ३३२; वै. ३६; शा. प. ४०९३	३६	१
वाप्या स्नाति	सु. र. भा. ३५५।११	४५	४३	व्याप्रे च महदा.		४९	७४
वार्ता च कौतुक	म. राघव २-१	४९	७३	व्यापेस्तत्त्व.		४७	१९८
वासः काञ्चन	पद्य स. ६	४७	२०५	मज्जन्ति पद्मानि	सु. र. भा. १९७।२२	४१	३१
वाससि जीर्णानि.	भगवद्गीता. महामा, ६; २६; २२ व्यास	३४	२७	शंस चक्रं		४७	९५
वितरति यावद्	सु. र. भा. १७१।७९२	५०	२०४	शक्रादरक्षि	शा. प. १०६९	३२	९
वितर वारिद् ।	सु. र. भा. २४३।६३	४७	१४८	शत्रो मित्रे पुत्रे	मोहमुद्र शंकराचार्य	३७	७
वितीर्णे सर्वस्वे	भट्ट. वै. ८२	३६	३१	शशिनं पुनरेति	रघु. ८.५६ कालिदास	४८	१४
वित्त परिमित.	सु. र. भा. १४१।७४१	५०	१०६	शशिना सह	कुमार ४.२२ ,,	४६	३०
विद्वा गृणी	सु. र. भा. १३३।१०२	४७	१८२	शिक्षिताऽपि सखि.	सु. र. भा. ३६४।३८	५०	११५
विद्याया दुर्मदो	शा. प. ४९७	४१	२५	शिरः शार्धे स्वर्गात्	भट्ट. नी. १० को. सु. र. १३५३	४९	३५
विधिना कृतमर्थ.	कुमार ४.३१ कालिदास	४८	१०७	शिरसा प्रणिपत्य	कुमार. ४ १७ कालिदास	४८	९२
विधिरेव विरोध.	भट्ट. सु. स. ७४७	४७	३०७	शिवः प्रहर्षे		४१	३३
विधे पिधेहि		४८	४३	शीतावपादि.		३३	८
विपिने क जटा.	राघवविलास	४८	४३	शीतातां ह्य	भट्ट. सु. स. ७६७ जगन्नाथ ?	५०	१७३
विपुल्लवयैः	भट्ट. वै. ५८	३६	२५	शील प्रधान		४०	६
विप्रेभ्यः साधु	सु. र. भा. २४७।४८	४७	१७६	शीलभारवती	गंगधर जगन्नाथ	४६	३३
विबुधैरसि यस्य	कुमार. ४-१९ कालिदास	४८	९४	शील्यानि ते चन्दन.	सु. र. भा. ३६२।१९	४८	४०
विभवऽपि सति	रघु ८ ६९	४८	२६	शीलेन हि त्रयो.	महामा. १२, १२४; १५ व्यास.	४०	१
विलम्बिति	रघु. ८.७०	४८	२७	शुक ! तव पठन	शा. प. ८७४	४७	२०३
विल्लाप स	रघु. ८.४३	४८	१	शून्य यूता		४१	३
विलासिनी काञ्चन.	सु. र. भा. १९०।६६	३१	१४	शम्भुपुरः	भामिनी प्रा. ३१	४७	१५५
विलोक्य नारीमुख	सु. र. भा. १८२।१०	४१	३२	शैत्य नाम	शल कार्लुम नि. र. शा. प. १२६५	४७	८४
विशीर्णं तस्याष्ट	रघु. १६.२१ कालिदास	४८	५५	शैलेर्गन्धयति स्म.		५०	२०१
विश्वेश्वरस्तु मुधिया	सु. र. भा. १९६।९६५	४६	५२	शोकं मा कुुरु.	सु. र. भा. ७५।४	४७	३९
विपदिग्धस्य	दि. २-१२९	४९	४०	समानमापदं.	योगबा २, ११, २८	३७	४८
विपस्य विपयाणा	भट्ट. सं. ७५१ म. ३८ श्ले २६	४९	६०	श्रद्धावाहभते	महामा. ६, २८, २९ व्यास.	३४	४७
विस्तारित मकर.	भट्ट. शृ ८४	३३	३	शिया गेहे मया		४६	६०
वृक्षमूलेऽपि दयिता	व्यास महामा. १२, १४४, १२.	४६	१७	श्रीमता कथय	सु. र. भा. ३४६।१०	४७	११
वृक्षस्याग्रे फल	सु. र. भा. १८५।१३	५०	१९४				

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
श्रीरामे मृगया	भोजन. २१	४१	२२	सविशेषतया		४६	४६
श्रुतः दृष्ट स्पृष्ट	शा प ३०८७	५०	१३३	सहजमलिन	प्रबोध १२	४७	१६
श्रुति, शिष्यलता	सु. र. भा. १६।११	४२	२८	सहवर्धितयोः	मर्तृ. सु. स. ७९१	३८	२५
श्रेयान्द्रथमय्या.	भगवद्गीता	३४	४५	सहवर्गी विज्ञा.		४७	११४
श्रेयान्स्वधर्मो	॥ महाभा. ६.२७;३५व्यास	३४	८७	सहसा विदधीत	किरात २-३० भारवि	४९	१७
श्लाघ्य नीरस	श्रु ति १०	४७	४२	साक प्रायगीः	मानिनी. १.३९ जगन्नाथ	४७	५५
श्लोकार्धन प्रव.		३४	८२	साक्षीकृत्य मधे.		४१	४५
श्ववृत्तियासङ्गो	महाभारत जगन्नाथ	३६	१२	साक्षी पाणिनिपीडन.		३१	४१
श्वभूजन	रघु १४.६० काळिदास	४८	४४	सागरश्याम्वर.	रामायण (वाल्मीकि) ६.१०९.५२	५०	१२१
				साधवो हृदय	श्रीभागवत. ९;४.६८	५०	१३०
		४६	३३	साधारण तर्क.	भामिनी. सूक्ति. ३०.३०	४७	८२
सर्षी सुशीला	सु र. भा. २०७।७९	३१	९	सान्द्रा मोदवती.	सु र. भा. २३२।९२	४७	२६९
सङ्गमविरह	शा प ४४७	४१	२३	सा बाला वय.	अमर. ३४		
सान्द्रो मध्य.		४१	८		सु. र. को. ४८१ धर्मवीरि	४२	२३
सञ्चारिणी काञ्चन	सु र भा ३५१।४०	४६	५०	साय नायमुदेति	सु. र. भा. ३०१।११७	४८	५०
सञ्चारो रति.	भव श्रु. ७७	३७	१७	साय तप सूर्य	रघु. १४. ६६ काळिदास	४९	७०
सत्त्वत्वे न शशाङ्क	व्यास महाभा ३;२०९;४	३४	१०	सिंहो बली द्विरद	मर्तृ. सु. स. ७९७	३१	१२
सत्त्वस्य वचन	सु २३०८	४६	२१	सीताचिन्ताकुले		३४	५३
सदा वक्रः सदा		४५	३	सुख वा यदि	महाभा. व्यास. १२;२५;२६	३९	२
सद्भावो नास्ति	बालरामायण ६.३४	४८	४२	सुख हि दु खा.	मृच्छ. १-२०	३७	२५
सद्यः पुरीपरि	सु. र. भा. ९९।३६	४९	१४	सुखत क्रियते	मोहमुद्रर राकराचायं	३४	५२
सन्तः कापि न	शा प १५५२	४७	७७	सुखदुःखे समे	भगवद्गीता	३९	८
सन्तश्चेदमृतेन	शा. प ९९० हरिगण	४७	७५	सुखमायन्तिक	महाभा.	३९	९
सन्त्येव लिपिता	मानिनी शा ११ जगन्नाथ	४७	६६	सुखमेव हि दु खा	महाभा. १२;१५.३४	४९	३८
सन्त्येवास्मिन्	भगवद्गीता	३४	२१	सुखस्य दु खस्य	सु. र. भा. ९२।५७	४६	६९
संन्यास. कर्म.	रघु ८.६५ काळिदास	४८	२२	सुखिरेणापि कालेन	हनुमन्नाटक	५०	१५५
समदु खसुख.	लखरामायण भवभूति	५०	२२०	सुखनो न याति	मर्तृ सु. स. ८११	४७	८१
समय. स वर्त	मृच्छ. ४.१५	४५	४	सुधाकरकट	शा. प. ११०२	४७	४
समुद्रवीचीव	सु. र. भा. २४२।१७७	४७	१७	सुनिर्मलाऽपि विस्तीर्णायोगवा.	१;१०;१८		
समुपागतवति		४७	७	सुमगा सुलभा.	स. भा ५.१३४८		
सम्पात्य सदमप्य.		३५	२		योगवा. १;३३.५०	४७	७४
सरसो विपरीत.	पंच. २.१५९	५०		सुमापितथेन	सु. र. भा. १७३।८६७	३९	३
सर्पो. विभन्ति	भोजन. ३११	३५	६	सुमापितस्या.	सु र. भा. २२७।८८२	४७	२०६
सर्वश इति लोको.	सूक्ति. १२८.५	३५	७	सुरतभ्रमसं	रघु. ८.५३ काळिदास	४८	९
सर्वत्र सम्पद'		३४	८४	सुरमन्दिरतर्क.	मोहमुद्रर. राकराचायं	३७	६
सर्व परवश	भगवद्गीता	४१	५१	सुवर्णमुष्पा वृषिणी	स. भा. ५.१७.५१	३३	१४
सर्वधर्मीन परि.	सु. र. भा. १८५।३७	४८	३८	सुते राकराहिणी	सु. र. भा. २३१।६३	४७	२६०
सर्वस्थापहरो	मानिनी. क. ३ जगन्नाथ	३४	८५				
सर्वेऽपि विस्मृति							
सर्वोपनिषदो गाव							

आयाक्षरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाक्षरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
सूनुः सच्चरितः	भर्तुं. नी. २५ भर्तुं. सं. ८०७	४६	३३	समृतं सद्यः स्वान्तं	गंगालहरि. ८ जगन्नाथ	३७	५३
मेयं स्पली	शक्ति २६-६ शा. प. १४८ इन्द्र	४७	२८२	समिगं यदि जी.	रघु. ८.४६	४८	४
सेवया धनमि.	पंच. २-२८७	३३	४	स्वगमंशुक्ति	सु. र. मां. ८१३	४६	४
सेवा श्वृत्तिः	पंच. २-२९१ सु. ३२२२	३३	१०	स्वग्रहे पूजितो	भर्तुं. सु. सं. ८११	५०	१५४
सोपानमार्गेषु	रघु. १६-१५ कालिदास	४८	५१	स्वमान्तरंडपि	भामिनी. क. १७ जगन्नाथ	४८	७७
सौदामिनीवि.	भामिनी. क. ८ जगन्नाथ	४८	७१	स्वभावसुन्दरं.	द. श. ४९	५०	१९९
सौधं धाम मुखा.		४७	१५५	स्वयं तथा न	सु. र. मां. ८३३	५०	११२
सौमिधिवंदति.		५०	१७९	स्वयं पञ्चमुखः	सु. र. मां. ३६४/१६	४१	१९
सौमित्रे ! ननु	प्र. रायव. ६.१	३१	१०	स्वयं स्याणुरिपर्णा		४२	१७
सौरभ्यं सुवन.	भामिनी. १.३६ जगन्नाथ	४७	७०	स्वर्गापमायाः		४२	४४
सौरभ्येण त्रिसुवन	सु. र. मां. २३३/११३	४७	२८९	स्वर्धुनि तव		४७	५९
सौवर्गाणि सरोजा.	सु. र. मां. १५६/१५४	५०	१४४	स्वर्लोकस्य	भामिनी. प्रा. ५५ जगन्नाथ	४७	२५
स्तनंधयस्याङ्ग		४६	७४	स्वशरीरशरी.	रघु. ८.८९ कालिदास	४८	३६
स्तम्भेषु योषित्	रघु. १६.१७ कालिदास	४८	६२	स्वस्तस्य विद्रुम.	सु. ८१० शा. प. १०८२ इन्द्र	४७	२०९
स्त्रियो हि नाम	मुच्छ ४.१९	४६	५८	स्वार्थीना दयिता	सु. र. मां. १७९/१०४०	४६	१५
स्त्रीगामधिधित.	न. शा. ५.२२ कालिदास	४६	५९	स्वार्थीनेऽपि क्लेशे	भर्तुं. सु. सं. ८१६	५०	१५३
स्थलीना दग्धानां	सु. ६५० शा. प. १४२			स्वामिप्रायपरो.	प्रसंगम. १६	३३	२
	सु र. को. ११४७	४७	२८५				
स्याणुः स्वयं मूल	शक्ति. १३३.१८	४१	२०	हंसः श्वेतो बक्रः	सु. र. मां. २२१/६	४७	२९०
स्थाल्या वैदूर्यं	भर्तुं. सु. सं. ३४३ नी. १००	३६	४	हंसः प्रयाति शन.	शा. प. ११८२	४७	११२
स्थितिं नो रे दृष्याः	भामिनी. प्रा. ५० जगन्नाथ	४७	१२५	हरितारुणचार.	कुमार. ४.१४	४८	८९
स्थितिः पुण्येऽरण्ये	भर्तुं. वै. ९१	३५	९	हारं वक्षसि	भामिनी. प्रा. १४ जगन्नाथ	४७	१३
स्थित्वा धर्षणं	शा. प. ८००	४७	२०१	हारो नारोपितः	शा. प. ३४२९ हनु. ना. ५.२४ गाल्मीकि	३१	४
स्थिरा शैली गुण.	कुव. ५१	५०	१०३		शा. प. ९८४	४७	१९०
स्तात्वा गङ्गापयो.	भर्तुं. वै. ८४	३८	१९	हिमसमयो धन.	कुमार. ४.९ कालिदास	४८	८५
स्फुरत्स्फारज्योत्स्ना.	भर्तुं. वै. ८१	३८	१८	हृदये वसती.	भर्तुं. सु सं. ८२९	४७	५४
स्मरतेव सद्यन्ध.	रघु. ८.६३ कालिदास	४८	२०	हे कोकिल कुच.	सु. र. मां २४६/१४	४७	१७२
स्मरसि स्मर !	कुमार ४.८ कालिदास	४८	८४	हे हेमकार !	सु र. मां. २४६/१३	४७	१४३
स्मर्तव्या वय.	शा. प. ३२९९	४९	८७	हे हेमनेत्रकि !	सु. र. मां. २२१/१५	४७	४४
स्मर्तव्योऽहं त्वया	सु. १०४४ शा. प. ३२९१	३२	१८				

शुद्धिपत्रक

पान	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
२८९	३१ मराठी	जालोच देह	जालो तग्ल
२९०	३७ संस्कृत	श्रुतौ न विहित	श्रुतौ न निहितं
२९४	६ संस्कृत	सा, सन्तोऽप्यस्यै	साऽसन्तोऽप्यस्यै
२९८	१० मराठी	तैं ना उद्दाहरण	तैं ना उदाहरण
२९८	१४ मराठी	गृहीतविद्या	गृहीतविद्य
३००	५ संस्कृत	धर्मश्चाधमरूपो	धर्मश्चाधर्मरूपो
३०७	५२ संस्कृत	पापमावाप्स्यसि	पापमवाप्स्यसि
३०७	५२ मराठी	येह सुद्धत उडी	येई सुद्धत उडी
३०९	६२ मराठी	न वसे देव काष्टात	न वसे देव काष्ठंत
३१२	८१ मराठी गद्यार्थ	तर, हेंच कीं,	तर तें, हेंच कीं,
३१७	५ मराठी वृत्तनाम	शादूलबिनीडित	शादूलबिनीडित
३२४	३२ मराठी	शच्यद्रकिरण	शरच्चद्रकिरण
३२४	३३ मराठी वृत्तनाम	शिखरिणी	शिखरिणी
३२८	१८ मराठी	जनाती जठरीं	जननीजठरीं
३२९	२६ "	व्रत पाळिति	व्रत पाळिती
३३३	४० संस्कृत	स्मयाने	स्मयाने
३३४	४७ मराठी वृत्तनाम	उपजाति	इद्रवद्भा
३३५	५५ मराठी	सीतल्य पसरी	शीतल्य पसरी
३३५	५५ गद्यार्थ	मी पजागा भाटें.	मी जगागा भाटें.
३३६	१ मराठी	अतक्यंगति येह जे	अतक्यंगति येह जे
३३६	२ संस्कृत	चेतः स्वगर्परङ्गिणी	चेतः स्वगर्तरङ्गिणी
३३९	१४ मराठी	भूतालावर	भूतालावर
३३९	१६ गद्यार्थ	प्राप्ति करून मार्ग	प्राप्ति करून देणारा मार्ग
३४२	२८ संस्कृत	सत्पुरुषाः यदि	सत्पुरुषा यदि
३४५	२ संस्कृत वृत्तनाम	शिखरिणि	शिखरिणी
३४५	३ "	संघः	सङ्घः
३४७	२ गद्यार्थ	मचना = इद्र	मचना = इद्र
३४७	१० संस्कृत	पद्मान्न	पद्मान्न
३६१	७ "	वार्धक्योभि	वार्धक्योभि
३८६	६३ मराठी	नार्ती रामप्र	नार्ती रामप्र
३९२	१२ शीर्षक	मार्ङ्गान्योक्ति	मार्ङ्गान्योक्ति
३९२	१३ संस्कृत	मकटः	मकटः
३९३	१३ मराठी	मकट	मकट
३९३	१४ संस्कृत	मत्र गुणन्तु भूनाः	मत्र गुणन्तु भूनाः

पान	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
३९५	२२ मराठी	ताम्रदेह	ताम्रदेह
३९६	२५ मराठी	धाम अद्भुत	धाम अद्भुत
३९६	२६ गद्यार्थ	त्याला उद्दे न	त्याला उद्देशून
३९७	२८ मराठी	अखिलपरि मलाच्या	अखिल परिमलाच्या
४००	४० „	कुडला ! तू अता	कुडला ! तू अता
४०२	५५ „	वृत्तनाम दिलें नाहीं तें	शादूलविनीडित
४१०	८० मराठी	सुश्राव्य	सुश्राव्य
४१६	१०२ संस्कृत	उत्तुङ्गशैलशिखर	उत्तुङ्गशैलशिखर
४१६	१०३अ „	अथति	अथति
४२७	१४२ मराठी वृत्तनाम	मन्दक्रान्ता	मन्दक्रान्ता
४२८	१४८ संस्कृत	पिपासित चातक	पिपासितचातक
४३१	१५७ „	अपि जलधर !	अपि जलधर !
४३१	१५७ „	बह्वोऽय	बहु कोऽय
४३१	१५८ गद्यार्थ	कलन नको)	करू नको)
४३४	पृष्ठाचे शीर्षक	—सुभाषित-कोष, २	सुभाषित-कोश खंड २
४३५	१७१ मराठी	विंघन विधीतिल	विंघनविधीतिल
४४१	१९१ मराठी वृत्तनाम	अयां	आयां
४४२	१९७ संस्कृत	गणकोऽपि दद्या-	गणकोऽपि दद्या-
४४२	१९८ „	व्यापेस्तात्त्वपरान	व्यापेस्तात्त्वपरिज्ञान
४४२	१९८ „	एतद्वैद्यस्य	एतद्वैद्यस्य
४४३	२०० मराठी	कोण्या गुण	कोण्या गुणें
४४३	२०१ „	हरीचे करतल	हरीचे करतल
४४३	२०३ संस्कृत	समज नि	समजनि
४४४	२०४ „	द्रव्य	द्रव्य
४४४	२०७ गद्यार्थ	विधाति	विभ्राति
४४५	२११ संस्कृत वृत्तनाम	शादूलविनीडित	शादूलविनीडित
४४८	२२२ „	सरसरस्ती	सरसरस्तीरे
४४८	२२३ „	दिगयन्ते	दिगन्ते
४४९	२२४ मराठी	राहू धजति	राहू धजति
४४९	२२५ „	निजला ासह	निजला सिंह
४५०	२२७ „ वृत्तनाम	शिखरणी	शिखरिणी
४५०	२२८ „	वेग करू	वेगें करू
४५५	२४३ „	कसाश तवार	कसा शतवार
४५७	पृष्ठ शीर्षक	मतद्भज	मतद्भज
४५९	२५९ गद्यार्थ	महाग नाहि	महागजानाहि
४५९	२६१ संस्कृत	तस्यै व	तस्यैव
४६०	२६३ मराठी	मावत भृग	मावत भृग
४६१	२६७ „	गजनालक	गजनालक
४६१	२६८ „	संधीया	संधीया

शुद्धिपत्रक

अशुद्ध

शुद्ध

पान

श्लोक

तपोवनविभ्रमा
 योजितशृङ्गसद्ग्राम,
 कारण अशी जायति
 कृठिण मनषामिषामेते
 तो जात नाहीं.
 त्लकृत विभ्र
 वृत्तनाम चायचें राहिलें तें
 व्यजून हस
 पतद् भासासार
 वाता कशास करणें
 विदित कतव
 गताऽसिनामित
 न मादहे. ?
 नानुमृषतेव
 उच्छ्वासाचें
 रतिषास्य
 स्तुतधारारास
 भला झाला
 मुवाहस्य
 हृदयाला
 स्तनवर्गमज्ञा—
 वृत्तनाम दिलें नाहीं तें—
 राज्ञानीं
 कठीं मासाद
 गयाथ
 वेतासयहें
 मञ्जला झोळवीशी
 (वींसारचें)
 (यांनीं ज्यावा आषार
 पुन्हां उळ्लत नाहीं
 १४०
 जयें टारिलें राज्य
 गायनन
 गायनंतक
 पेकून
 नागोऽरिनप्यते
 दोपी बने तुगांची
 २३
 अनुष्टुभ

तपोवनविभ्रमा
 योजितशृङ्गसद्ग्राम,
 कारण अशी जायति
 कृठिणमनषामिषामेते
 तो जात नाहीं.
 उल्लट विभ्र
 वसततिल्वा
 त्यजून हस !
 पतद्धारारां
 वार्ता कशास करणें
 विदित कतव
 गताऽसि मामित
 न मा दहे ?
 नानुमृतेव
 उच्छ्वासाचें
 रतिवीर्य
 सुतधारारास
 लाम झाला
 प्रवाहस्य
 हृदयाला
 स्तनवर्गमज्ञा—
 उपजाति
 राज्ञानीं
 शेकडां प्रासाद
 गन्नाथं
 चेनग्यहें
 मञ्जला व् लोळवीशी
 (पूर्वीसारचें)
 (यांनीं जिषा आषार
 पुन्हां उळ्लत नाहीं.
 १०४
 जयें टारिलें राज्य
 गायनन
 ऐकुनि
 नागोऽरिऽ बप्यते
 दोपी बने तुगांची
 २३ अ
 अनुष्टुभ

२५४ संस्कृत
 २८० ”
 २८० गद्यार्थ
 २८४ संस्कृत
 २८५ गद्यार्थ
 २८५ ”
 ३०२ संस्कृत
 ३०२ मराठी
 ३०३ संस्कृत
 १ मराठी
 ७ संस्कृत
 ७ ”
 १४ ”
 १६ ”
 २१ गद्यार्थ
 २३ मराठी
 २७ संस्कृत
 ३४ गद्यार्थ
 ३८ संस्कृत
 ३९ गद्यार्थ
 ४१ संस्कृत
 ४९ ”
 ५१ गद्यार्थ
 ५५ ”
 ५७ ”
 ६५ मराठी
 ७५ ”
 ७५ गद्यार्थ
 ७६ ”
 १०४ ”
 १०४ संस्कृत श्लो. क्र.
 १ मराठी
 १३ गद्यार्थ
 १८ मराठी
 २० संस्कृत
 २० मराठी
 २३ ” श्लो. क्र.
 २५ संस्कृत वृत्तनाम

४६३
 ४६५
 ४६५
 ४६६
 ४६६
 ४६६
 ४७०
 ४७०
 ४७०
 ४७२
 ४७३
 ४७३
 ४७५
 ४७५
 ४७६
 ४७७
 ४७८
 ४७९
 ४८०
 ४८०
 ४८२
 ४८३
 ४८४
 ४८४
 ४८६
 ४८९
 ४८९
 ४८९
 ४९५
 ४९५
 ४९७
 ५००
 ५०१
 ५०२
 ५०२
 ५०३
 ५०३

पान	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
५०३	२७ मराठी	क्षमा बळ अशक्तोंच	क्षमा बळ अशक्तोंचें
५०६	३८ ,,	बांधी जगात	बांधी जगातें
५१०	५६ संस्कृत	कुलस्याय	कुलस्यायें
५१२	६७ गद्यार्थ	सोडूंदि शकत नाही	सोडूंदि शकत नाहीत
५१३	६८ संस्कृत	कदशित मथवा	कदशितमथवा
५१३	६८ ,,	शतगुण गुणिता	शतगुणगुणिता
५१५	७६ मराठी	दुधाच विप	दुधाचें विप
५१६	८० ,,	राष्ट्राच्या हृदयाच	राष्ट्राच्या हृदयाचें
५२१	९९ गद्यार्थ	ठोकून पाहून अशा	ठोकून अशा
५२२	१०५ मराठी वृत्तनाम	इन्द्रवज्रा	इंद्रवज्रा
५२४	११५ गद्यार्थ	होते, रत्नजडित होते	होते, ते रत्नजडित होते.
५२४	११५ ,,	शालयामिकतव पादपङ्कजं	शालयामि तव पादपङ्कजं
५२८	१३४ संस्कृत	कार्यायें	कार्यायें
५२९	१४१ ,,	नवः पयः	नवं पयः
५३०	१४५ ,,	ययास्यऽऽमध्वे	ययाऽऽस्यमध्वे
५३०	१४६ ,,	मूर्धेन्दु	मूर्धेन्दु
५३०	१४६ गद्यार्थ	[स्वर्गांतुः राहु]	[स्वर्मानु=राहु]
५३०	१४७ संस्कृत	तन्म्रदिग्ना	तन्म्रदिग्नाः
५३३	१६३ ,,	प्रथिताऽऽनगाङ्गी	प्रथिताऽऽनगाङ्गी
५३३	१६४ मराठी	दिल स्वल्प	दिलें स्वल्प
५३४	१६८ संस्कृत श्लो. क्र.	१६६ लागला आहे तो	१६८ पाहिजे
५३४	१७१ मराठी	रूपसेवनाच	रूपसेवनाचें
५३८	१८४ संस्कृत	अ चित्तकर्मारम्भो	अनुचित्तकर्मारम्भो
५३९	१८९ मराठी	जन 'सर्वज्ञ' ह	जन 'सर्वज्ञ' हे
५४०	१९५ संस्कृत	यत्पुनस्त्वमधुना	यत्पुनस्त्वमधुना
५४१	१९७ मराठी	प्रेम असे	प्रेम असे
५४१	२०० संस्कृत	सर्वत्र वर्जयेत्	सर्वत्र वर्जयेत्
५४२	२०२ ,,	नास्ति सुजा	नास्ति द्वौ सुजौ
५४३	२०५ ,,	ऽप्यनतिमाह	प्यनतिमाह
५४४	सचि सु.सुभाषितावलि.	माडारकर इस्ति.	माडारकर इस्ति.

संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश प्रथमखंड यावर

अभिप्राय

विश्वे यांची म्हनीय कामगिरी—

केसरी दि. १६-७-६२

कोशामध्ये श्री. विश्वे यांची मुख्य कामगिरी म्हणजे मूळ संस्कृत सुभाषितांचे गद्य पत्रात केलेले भाषांतर हीच होय आणि ती त्यांनी अत्यंत चोखपणे वजाविली आहे, हे सांगण्यास संतोष होतो. भवृंदूरीच्या शतकत्रयांचे कोणा एका वामन पंडिताने (यथार्थदीपिकाकार नव्हे.) केलेले एक जुने भाषांतर घळगता श्री विश्वे यांनी केलेल्या भाषांतराइतके सुलभगळ्या आणि मूळ रस ततोतत बटविणारे दुसरे पद्य भाषांतर नाही. विश्वे शब्दास भाषांतर न करता अर्थसाध करतात व तसे बरताना सुलभता व मराठीचे सौख्य यांना धका लावीत नाहीत. एकच उदाहरण देतो—“स्थिति नो रे दध्याः” या सुभाषितांचे कै. बासुदेवशास्त्री खरे यांनी केलेले व केसरीपत्रावर पत्रास बरे छापले जाणारे “गजालिभ्रया या” हे भाषांतर व विश्वे यांनी केलेले “मदाच्या धुटीने” हे भाषांतर ताडून पाहण्याजोगे आहे. विश्वे यांनी समस्त भाषांतराची बरामत केली आहे, पण ती सर्वत्र बरण्याचा हट्ट न चालविता स्थलविशेषी भिन्न वृत्तात व अधिक श्लोकातहि मूळचा आशय आणला आहे. गद्य पद्य भाषांतरामुळे मूळ सुभाषितांचा अर्थ व सौंदर्य मराठीत उत्तम तऱ्हेने व्यक्त झाले आहेत.... श्री. विश्वे यांनी आजवर संस्कृत व इंग्रजी सर्तीची सुंदर मराठी पद्यमय भाषांतरे करून मराठी वाचकांसाठी “पाणपोई” व घातली आहे. त्याच तोडीचा हा ‘सुभाषित कोश’ उतरला आहे. तो वाचकांस नि संशय आवडेल व ते या कोशाच्या दुसऱ्या खंडाची उत्कटतेने वाट बघत राहतील वाविषयी तिष्ठमान संशय नाही.

मराठी कोशग्रंथांत नवीन भर.

नवदाकि दि १२-५-६२

श्री. विश्वे यांचा संस्कृत-मराठी-कोश हा एक महत्त्वाभावी उपक्रम आहे. माणताला बहुभुज होण्यास व बहुभुजपण

दाखविण्यास सुभाषितांच्या अभ्यासासारखा दुसरा मार्गच नाही. विचारसौंदर्य व शब्दसौंदर्य यांचा मिलाफ सुभाषितात झालेला असतो त्यामुळे हा कोश स्वैरपणे वाचून आस्वादितो येतो श्री. विश्वे यांनी हा उद्योग, आपल्या स्वभावाप्रमाणे अत्यंत रसिकपणे व साक्षेपाने केला आहे. . मूळ सुभाषित, त्याचा मराठी काव्यात व गद्य अनुवाच यामुळे सुभाषिताची तीनदा आवृत्ति होते. . विश्वे यांची काव्यरचना सुभ्र, सुबोध, व सहज अशी आहे. ही काव्यरचना भाषांतरित असली तरी भाषांतराबद्दलची त्यांची कल्पनाच काव्यमय असल्यामुळे, त्यांचे काव्यमय भाषांतर त्यांच्या कल्पनेमुसार सुंदर झालेले दिसत खरे. भाषांतर म्हणजे ‘एका बाटलीत अन्न अन्न दुसऱ्या बाटलीत ओतल्यासारखे असले पाहिजे’ असे विश्वे यांचे मत आहे. आणि हे अस ओतवतांना थोडे तरी अन्न पहिल्या बाटलीच्या भात चिकटून राहणारच व त्यामुळे मूळतऱ्हे सुगंधी द्रव्य थोडेतराी कमी होऊनच दुसऱ्या बाटलीत वेगार, असेहि त्यांनी प्राज्ञलपणे सांगितले आहे. पण या काव्यात सवत्र अन्नराचा घमघपाट आहे हे कोणालाहि कळून येईल.

सुभाषितांची अतिरच्यत न्याख्या स्वीकारल्याने, परा-पूबा, सध्याच्या यासह, हिमालयवर्णन, स्त्रीसौंदर्य, रतिनीडा याच्या वर्णनाचे श्लोकहि यांत सगदीत आहेत. बातील प्रत्येक श्लोक सुंदर आहे व रसिकपणे आस्वाद घ्यावा असेच त्यातील वर्णन आहे, असे मान्य केले, तरी, तेवढ्यामुळे, त्यांची गणना सुभाषितात करावी ही काय हा प्रश्नच राहिल ... . पंचदश छंद म्हणून हे काम विश्वे यांनी हाती घेतले व ते सरसपणे पूर्ण केले आहे.

वेगवेगळे तीम पिपय : सुरोध मांडणी

तरण भारत दि. ९-६-६२

श्री. ल. गो. विश्वे यांनी निरदह इंग्रजी उगायला मुक्तिद श्लोकांचे रूप देऊन ‘पाणपोई’ प्रसिद्ध केली; त्यायोग त्यांचा या प्रारब्धाच्या श्लेकरचनेच्या कार्यातील अविहार प्रशंसित

झाला आहे.. त्याचा आदारही मराठी वाचकवर्गांनी घेला आहे. त्यासगर्वाचें सातत्य ठेवून त्यांनी आता हा संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश घेला हें त्याच भूषणावह आहे. तसेच शेवटी आशाशरसूचि, ग्रथसूचि व वृत्तसूचि देऊन ग्रथ अभ्यास-फाना सुगम्य केला आहे सुप्रसिद्ध निर्णयसागर प्रेस कामल्याने छपाई ठरवून घेत व मोहरेदार झाली आहे. गायत्री मंत्र.. वैदिक प्रार्थना वदे मातरम् इत्यादि श्लोक सुभाषिताच्या रूढांभौत वचन नाहीत. विदेश याची प्रस्तावना फार मार्मिक आहे. संस्कृत-मराठी भाषांच्या इतिहासाचैह त्यात थोडक्यात विवेचन केले आहे. आपल्या कामाच्या मर्यादाहि त्यांनी ओळखल्या आहेत. संस्कृत पदशालित्य मराठीत आणणें, कर्तें अशक्य आहे, हें, जगन्नाथपुत्र गंगारुहीच्या दोन चरणचें उदाहरण घेऊन त्यांनी स्पष्ट केले आहे. संस्कृत सुभाषितें ही राजदरबारात वाटली आहेत. त्यामुळे राजवर्णन, राजप्रशंसा आणि त्यांच्याकडे बाणांच्या निर्घन पडिताच्या मनोवेदना त्यात आहेत. तसेच शृंगाराचा भागही मोठा आहे. .. ही मोगलोद्धुप वर्णने भाडागारात असली तरी आज लोक्याच्या तोंडी फार थोडी आहेत. किंबहुना नाहीतच पण 'कोश' म्हटला म्हणजे सर्वोच्च संग्रह पाहिजे. तो यथाप्रमाण या कोशात आला आहे

—ग. वि. कैतकर

सुरेख आणि सुंदर म्हणून संग्राह्य पुस्तक.

मराठा दि. १०-९-६३

. श्री. विदेशे याचा संस्कृत मराठी सुभाषित कोश हा अत्यंत मनोरंजक व अभिनव ग्रंथ आहे. ही भाषांतरें पाहिलीं असता श्री. विदेशे याच्या कल्पकतेची आणि संस्कृत-मराठी भाषेवरील प्रत्युत्पाची कल्पना येते. कोणत्याही भाषेतील वाङ्मयापेक्षा, संस्कृत वाङ्मय सुभाषितांनी अधिक समृद्ध आहे. उलटसुलट अर्थ्यांची सुभाषितें अशक्याहि पडिल्या सुभाषिताचें सौंदर्य जसे आपणास आनंदित करतें, तसेच दुसऱ्याचें सौंदर्यहि आपणास आश्चर्यकारित करतें. ... विदेशे यांनी सुभाषितमुमनें गोळा करून, तीं महाराष्ट्र चारदेच्या कळात घाटून तिचें वैभव वाढविलें आहे. नुसता संग्रह हें सुद्धां मोठें काम आहे. आणि शिवाय त्याचें श्लोकमय भाषांतर हें कार्य किती मोलाचें आहे हें सांगणच नको. नुसतें भाषांतर करणें याला महत्त्व नाही परंतु तें गुणाच्या दृष्टीनें अष्ट अरुणें याला महत्त्व आहे. उत्तम भाषांतराच्या निकषावर हा कोश घाटून पाहता तो पूर्णपणें कर्षणीत उतरतो, हें म्हणावयास आम्हास मुळीच संकोच वाटत नाही.

उत्तम भाषांतर म्हणजे शास्त्र, साहित्य आणि कला याचा संगम होय. श्री. विदेशे याचें भाषांतर सुकोष आणि प्रजाही झाले आहे. आशय आणि अर्थ भाषांतरात पूर्णपणें उतरला आहे. संस्कृत शब्दांचा अर्थ तो मराठी शब्द योजावयाचा हें त्यांनी कदाधानें पाळल्यानें त्याचें भाषांतर किरट व बोजड न होता स्पष्ट व सरळ झाले आहे. एकाच पुस्तकांत इतकी सुभाषितें याचावयास मिळणें, म्हणजे, सुसंस्कृत माणसाला सामलेला आनंदाचा ठेवाच होय ही संस्कृत सुभाषितगंगा मराठी काव्याच्या रूपानें मराठी माणसाच्या दारी आणून श्री. विदेशे यांनी मराठी साहित्यक्षेत्रात फार मोठी कामगिरी केलेली आहे.

तेवीसशें वर्षांमधील निवडक सुभाषितांचा संग्रह अनुवादांत वोजडपणा न येतां मराठीत पद्यानुवाद सकाळ दि १६-६-६३

लेखकांनी सुभाषितांची व्याख्या 'सर्व कांही सुव्यक्त जगत प्रकट होतें तें' अशी थोडक्यात पण सार्थ (व व्यापक) केळी आहे. दोन्ही रड मिळून यात २१०० सुभाषितें आहेत.

असा प्रयत्न पूर्वी परशुरामतात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, लेलेशास्त्री यांनी केला पण तो अत्यल्प होता इतका प्रवेश नव्हता. .. ख्रिस्तपूर्व दोनशें ते इ. स. चें विवाचे शतकापर्यंतच्या निवडक सुभाषितांचा संग्रह करण्यास कर्त्यास फार श्रम घ्यावे लागले असतील. विदेशे यांनी मराठी पद्ये प्रसादयुक्त आहेत. त्यात मूळ संस्कृतातील रस उत्तम प्रकारें उतरला आहे त्यासाठी कर्त्यांनी दीर्घकालीन व्यासंग केलेला दिसतो. .. संस्कृताचा मराठी पद्यानुवाद म्हणजे अत्यंत किचकट काम, कारण त्यात पद्यवर्णने पाळून मूळातील रस, आशय, याना शब्दना लागता कामा नये. समृद्ध व्यक्ती ही बघन शकें पाळले नाही पण, त्यामुळेच त्यांच्या अनुवादांत वोजडपणा न येता मूलार्थ मात्र संपूर्ण उतरला आहे.

वाचनीय व संग्रहणीय

प्रसाद नोव्हेंबर १९६३

. .. सुभाषिताचें वर्गीकरण मोठ्या स्वातंत्र्यानें केले आहे त्यामुळे कोणत्याहि विषयावरील सुभाषित वाचकाला चटकन सापडू शकते. श्री विदेशे याचा हा प्रयत्न मराठी वाचकांना रचित आंबडेल संस्कृत न बाणणाऱ्यांना अनुपलब्ध असलेला श्रमनाचा राजिना आज त्यांना खुला होत आहे.

याचा शनैःशून्या आनंद ज्ञात्याविना राहणार नाही. ते विज्ञे याचे मनोमन आमार मानवील यात शकाच नाही. सुभाषिताची निवड विज्ञे याची मार्मिकता व्यक्त करते. भाषांतर अगदी सोंपे व सहजबुद्ध असे साधले आहे. भाषा ओघवती असल्याने वाचताना वाचकाला अडपडवले लागत नाही की अर्थाच्या दुर्बोधतेमुळे काटिण्याच्या ठेंबा खाण्या लागत नाहीत आणि वाचनानंतर काहीतीत सु-भाषित वाचले असे समाधान वाटून त्याच्या वाचनत कणाकणाने का होईना थोडीफार भरच पडते. त्यात आढळणारे व्यवहारचाटुर्य, विनोद व बोध ही त्याला कधी कधी खुदकुन हवायला लावतात. पद्य रचण्याची कलाहि विज्ञे याना टीक साधली आहे. एकदतीत ग्रथ वाचनीय व सप्रहणीय सासच आहे.

रसिकांना रंजविणारे अल्हादक अनुवाद

मार्मिक दि. १८-८-६३

विज्ञे यानीं हा कोश प्रसिद्ध करून आपल्या अनुवादकायांत बटुमोल नवी भर टाकली आहे. हा ग्रथ विद्यार्थ्यांनीं किष्कानीं, लेखकांनीं, आणि रसिक वाचकांनीं अवश्य संभर्षी पाळणव्या-सारखा आहे.....लेखक, भाषण, संभाषण यात समर्पक उदाहरणे देण्याचे व लेखणीला चाणीला आकर्षक चटकदार स्वरूप सुभाषितांमुळे येते.....सार्विक व सुसंस्कृत मनो विनोदाचे हे उद्दष्ट साधन उपलब्ध करून देऊन विज्ञे यानीं मराठी साहित्याची एक फार मोठी कामगिरी बजावली आहे .. ... उक्तष्ट अनुवाद हेहि प्रतिभा व परिश्रम यांचेच फळ असते. परकी भाषेतले विचार मूळ्यांला घक्का न लावता अविद्वत स्वरूपात स्वभाषेत आणणे ही एक अत्यंत अवघड कला आहे. ही साधण्यासाठी दोन्ही भाषांवर प्रभुत्व व अभिव्यक्तीची प्रासादिक शैली हे गुण अवश्य असावे लागतात. हे गुण विज्ञे यानीं आत्मसात केलेले आढळतात. विद्वत्त्व व कवित्व हे कवित् परस्परविरोधी ठरणारे गुण त्यांच्या अगी एकत्र वनत आहेत. मराठी रसिकांनीं विज्ञे यांच्या स्वभाषा-पोषक गुणांचे चीज केले पाहिजे.

—मण्डनमिध

एक अनुपम प्रकल्प

संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश—

विवेक १२-७-६४

सरून शानगवर मराठी अनुवादका सुगम शब्दशोषण बांधणाऱ्या शानेश्वर, वामनपंडित, परंपुरामपट गोडबोले यांच्या

उज्वल परंपरेंत श्री. ल. गो. विज्ञे याचा समावेश होतो. त्यांच्या सुधर आजारांनीं जन्मास घातलेला हा कोश, मराठी भाषेचे शारोग्य वाढविण्यास कारणीभूत होईल. जातिवंत रसिकता ही, आपत्तीचे सुद्धा दृष्टापरतीत 'रूपांतर' करू शकते, हे विज्ञे यांच्या-सारख्या कुशल रूपांतरकारांनीं सिद्ध करून दाखविले!... पद्य भाषांतराबरोबर सुरस गद्यहि दिल्याने "कालाना सुखेधाय" असे याचे वर्णन करायें लागेल. ... शब्दाला न शब्द न देता, अर्थावर भर दिल्याने त्याचा अनुवाद शब्दांचा गुलाम न होता रसिकतेचा सुलतान झाला आहे कोठें कोठें मूळाला न होतं शाला आहे.—उदाहरणार्थे "नूनामाश्रकरस्तस्या." (प्र २८ श्लो ९) चें भाषांतर पाहा— "क्रीदष्टि ही खूभ सुदृच वाटे छिद्रि करी येवुनि हीं मनात! हृद्वच आशक्ति त्या स्मराच घागा शिरे त्यावुनि रेशामाचा!" या ठिकाणी अनुवाद तर सुबोध झालाच; पण, मूळत नसलेले 'हृद्वच' व 'रेशामाचा' हे दोन शब्द घाळून त्यांनीं मदनार्थे नूत अफिच मनोहर व मुलायम केले आहे. "हृदावाक्यधना" चें "बळे ओढा-ताणी" व "मूढ परप्रत्ययनेयबुद्धि," यांचे 'पराज्झीनी जल मूर्ख पीती!" हीं भाषांतरे करताना "दुष्टन्याच्या अंज-ज्झीनीं पाणी पिणें" या शब्द मराठी वाक्यप्रचाराचा यथायोग्य उपयोग केलेला पाहून खुद कालियासार्थेहि 'वाहवा' ची दाद दिली असती. .. हा ग्रथ, शाळा कॉलेजे हि वृत्तार्थे यांना विदोषक उपयोगी पडणारा आहे, पण रसिक मराठी माणसाच्या नैयसिक ग्रथसंग्रहातहि त्याला स्थान मिळून, त्याचा माल सुभाषितसेवनांनीं आनंदत जाईल, यांत शका नाही.

सुंदई विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरु

भारतरत्न, महामतोपध्याय डॉ. पां. धा. काणे— "आपला प्रयत्न चांगला आहे. सुभाषितांची भाषांतरे चांगली आहेत."

पुणे विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरु

म. म. द. वा पोतदार—

"आपला उद्योग फार प्रशंसनीय आहे. आपल्या प्रभाषा सर्वप्रकार शाला पाहिजे अशी त्याची योग्यता आहे. ती लक्ष ठेवून याबद्दल नित्य प्रयत्नशील राहीन. राज्यकारांनीं अशा प्रथाना आर्थिक साहाय्य केले पाहिजे. .. विद्वान्, रसिक भेटील त्यांच्याकडे ती आपल्या स्तुतिगठक होऊन राहीन. आपले कार्य अत्यंत समरणीय व उपयुक्त आहे."

विद्वत्वर्य— डॉ. दां. दा. पेंडसे, नागपूर—

प्रभावरून आपल्या अवाढव्य उद्योगानी कल्याण येते. सुधि

व प्राप्तिस्थान देण्यात आपण फारच परिश्रम केले आहेत.... आपली प्रस्तावना मार्मिक व अभ्यासपूर्ण आहे... मंदाकाराच्या वृत्तात केलेल्या उपसंहारात, संस्कृत व मराठी भाषांच्या अर्थ-व्यक्तिशर्तीची आपण केलेली साधार तुलना—मराठी भाषेच्या अभिमानी लोकानाहि मान्यच करावी लागेल.... आपली भाषातों प्रसादपूर्ण झाली आहेत.... अशीं संकडां स्थळें जीं या ग्रंथात आहेत, त्यांचें सोदाहरण वर्णन करणें म्हणजे एक प्रबंध होईल. .. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति समितीने आपणास सन्मानपूर्वक पुरस्कार देऊन छापाईचा सर्व खर्च केला पाहिजे.”

संस्कृत पंडित श्री. भा. यणेंकर नागपूर—

“श्री. विंशे यांच्या कोशात जे आहे ते सुभाषितोच्चा यापूर्वीच्या इतर संग्रहांत नाही. या कोशात मराठी पत्र व गद्य आहे व विशेष म्हणजे ते फारच उत्तम आहे; यामुलें संस्कृतान-मिशाण मूळ संस्कृत सुभाषिताचा स्वाद घेता येतो. सुदृग्वाची स्वच्छता व शुद्धता हे या कोशाचे दुसरे आकर्षण आहे.... एवढा मोठा उद्योग केव्हाचढल श्री विंशे याना कोणत्या शक्यतेत धन्यवाद घ्यावेत ते कळत नाही.”

आचार्य वि. प्र. लिमये पुणे—

“श्री विंशे यांचे नीतिशतकाचे पद्यमय भाषांतर मूळ मूर्त हरीच्या व वामनाच्या मराठी श्लोकाशी ताडून पाहिले श्री. विंशे यांचे नीतिशतकाचे पद्यमय भाषांतर काटेकोर असून चांगले वळले आहे. .. त्यांना कवितेची हातोटी सापडी आहे व हे कसब त्यांना उपजव व सहजसुलभ आहे असे ठायीं ठायीं वाटते.”

श्री. रा. बिवलकर (एक लेखक व रसिक वाचक)—

“केवळ वर्तमानपत्रातील अभिप्रायावर विसंबून, ४ महिन्या पूर्वी, आपला सुभाषितकोश खरेदी केला. सतत जवळ असतो व वेळ मिळेल तेव्हा बळीत असतां. हळूहळू नशा चढविणाऱ्या एखाद्या अमली पदार्थाप्रमाणें या कोशाचा जमल आता मनात चांगलाच भिन्नत चालला आहे.

वर्तमानपत्रातील अभिप्राय क्वचितच खरे असतात; पण नी पाचलेला अभिप्राय त्या क्वचितच खरो होतो. आपली सर्वेच रचना छान आहे विशेषतः. यस्तंतिलका वृत्तावरील आपले प्रभुत्व विस्मयकारक आहे. या वृत्तातील आपली रचना सर्वजीव कडथ होते.”

श्री. व्ही. आर. किन्ने (रसिक वाचक व रसपरीक्षक) इदूर—

“इंग्रजीतील प्रो. रायडर, सर मोनिवर सुइल्यम्ब, आपल्याकडील वामनपंडित, परशुरामपंत तात्या, प्रो. आगरकर, लेले शास्त्री इत्यादींनी, मराठी, इयजी, संस्कृत यांची एकमेकात केलेली भाषांतरे वाचणें हा माझा आवडला छंदच होतो. . पण ते सर्व भाषांतरकार दिवगत झाल्याने, त्यांच्याशी प्रत्यक्ष संभाषण करण्याची मौज मला अनुभविता येणे अशक्य होतें पण आपल्या रूपानें ही सर्व थोर मज्जीच मला भेटल्यासारखे वाटले.

...आपली भाषांतरे मला मूळ त्रिाची प्रतिविंच वाटली आपल्या भाषांतरांनी मराठी कविनाकामिनींर बहुमोल सुंदर आभूषणें चढविली आहेत ही गोष्ट वादातीत आहे. त्यांत आपली “सुख वा यदि वा दुःख, मित्र वा यदि वाऽप्रियम् ॥ प्रातः प्रातःसुपासीत हृदयेनापराजित् ॥” अशी वृत्ति तर फारच दुर्मिळ ! निद्रानाश व हृदयविकार, आणि प्रतिबुद्ध परिस्थिति यावर आपण जी काव्यपूर्ण मात केलीत, त्या आपल्या यशाच्या कायेत जरा अथवा मरण नष्ट करू शकणार नाहीं हे निश्चित.”

डॉ. म. वा. फाणे (रसिक वाचक. कुच्छरोमतज्ञ) पुणे—

तुमच्या संस्कृत मराठी सुभाषितांच्या रूपानें तुमची भेट होण्याचा सुयोग व भाग्य प्राप्त झाले तो आनंद व्यक्त करण्यास असमर्थ आहे. पौराणिक कालातील समुद्रमंथन ऐहिक जड वस्तूच्या प्राप्तीसाठीं होतें, परंतु हे मथन बौद्धिक व चिरकाल आनंद देणारें आहे. संस्कृतानभिज्ञाना एक नवें माडार भरलेले वालन तुम्ही मोकळे केले. . पुस्तक फारच छान आहे. त्यावद्दल हार्दिक अभिनंदन. परमेस्वरानें निर्माण केलेली पुष्पें जशीं त्यालाच वहावयाचीं असतात तसे, तुमच्याच पुष्पादारां पुढील शुभेच्छा प्रदर्शित करीत आहे—

महाकथांनीं त्वां सुमनसं-समुद्रात बुडुनी
वरी काटीयेला हलिन रत्नागाधर मणि ॥

धरो वशीं याते गुणिजन, मन.कर्ममहूर
अलंकारा सर्वां तत्र मणि खरो हा मदहर ॥

श्री. कृ. ह. डमढेरे

(रसिक वाचक; भूतपूर्वाध्यक्ष - महाराष्ट्र चेंबर ऑफ फॉर्मर्.)

सुभाषितकोशाची आपली प्रस्तावना विद्वत्प्रभुवर व चतुरस्र असून, टिळकचरित्राला तात्यासाहेब केळकरांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेच्या घाटणीची वाटली. विशेषतः भाषांतराचें स्वरूप, त्याबद्दलच्या वाचकांच्या अपेक्षा, भाषांतराची स्वतःची कठीण पण आत्मविश्वासयुक्त भूमिका वगैरे भाग आपण उत्तम विवेचिले आहेत.

वामनपडितांबरोबर आपल्या भाषांतराची तुलना केली जाऊन, सरसनिरसपणा चर्चिला जातो, व तात्यासाहेब केळकरांच्या प्रस्तावनेबरोबर आपली प्रस्तावना एकत्र विचारार्थ येते, यातहि आपल्या (अनेक गुणाचा) गौरवच होतो यांत शका नाही.

भाषांतराची सर्वांत सुयोग्य व सहज पटणारी (प्रस्तावना) पृष्ठ ५ वरील शेवटच्या चार ओळी) व्याख्या तुम्ही सांगितली ती हृद्य असून मननीय आहे.....गंधाची २८-२९-३० ही प्रकरणे आपण जोडली आहेत, यावरून आपली काव्यदृष्टि व रसिकता प्रत्ययास येतेच; पण काही लेखकांनी, सकोचानें किंवा भ्रात सम्यक्तेच्या कल्पनास बळी पडून हे विषय गाळले असते. परंतु आपण आत्मविश्वासानें व रत्न्या काव्यप्रमाणें या वियावरील काव्यपंक्ति या प्रयास जोडल्या व विद्वेत्तरोबर मनोपेयिहि प्रकट केले हें फार प्रशंसनीय वाटेल.. आपल्या-सारख्या पंडित व रसिकवर्गाच्या कलाकृतीबद्दल बोलण्या-लिहिण्याचा माहा अधिकार नाही, परंतु विषय समजून घेऊन त्याचा रसास्वाद चालण्याचा हक्क माझा राहणार तेव्हा पुनः.”

श्री. ल. ना. गोखले सहसंपादक केसरी

“स. न. वि. वि. आपले २९-८-६३ चे पत्र मिळाले; आपण लॉगफेलोच्या ‘दि अरो अँड दि सॉंग’ चा दाखला देऊन जे म्हटले आहे तेच रतरे आहे की, “कोणालाहि छस्य न करतो रचलेली सुभाषिते कोण्या प्रसंगी, अगदी चपरल पण कोडे जाऊन बसतील याचा नेम नाही.” परीक्षणकार्य आटोपल्यावर (केसरीतले परीक्षण डॉ. वाटवे यानी लिहिले होते.) डॉ. वाटवे यांच्याकडून आपला ग्रंथ आणू, तेव्हाच त्यांतील

कित्येक प्रकरणे वाचली होती. (२८-८-६३ केसरीत) सर्व, !... नव्हे पुष्कळ” हा लेख लिहिताना आकस्मिकपणें जोक्यात ‘आइन्स्टाईन्’ आला व आपल्या पुस्तकात त्याचा उल्लेख करून एक सुभाषित भाषांतरले आहे हेंहि आठवले;— मग तें छुडण्यास फार वेळ लागला नाही. आपलीच कल्पना, आपल्या गद्य भाषांतरासह घेतली व काम भागविलें. मजकूर वाचून पाहिला तेव्हा सुभाषित-दाखला शक्य नमल्याची जाणीव झाली. मनात आपणास धन्यवाद दिले. तेच या पत्रां देतो. असाच आपल्या ग्रंथाचा उपयोग होईल ही खात्री आहे. पुढील भाग केव्हा निघणार !”

२३-२-६४—“आपलें नासाभूषणाविषयीच्या सुभाषिताचें पत्र पोचलें. आनंद झाला. “नयीविषयी संस्कृत सुभाषित नाही!” हें विधान के. या. गो आपटे याच्या ‘विबिधज्ञानवित्तार’ मधील एका लेखांतील आहे. ज्ञानकोशातहि तेच आढळतें. पण पत्रांत आपण कळवितो तीं सुभाषिते कारच सुर आहेत. आपल्या कोशास जर ‘शब्दसूचि’ अश्याी तर २१६ व्या पानावरचा श्लोक मी वापरला असता. (नंर ९-४-६४ च्या केसरीत तो वापरण्यांत आला.) आपल्या दुसऱ्या खंडात विषयसूचीप्रमाणें शब्दसूचीहि अवश्य यावी.”

श्री. पुं. कवीश्वर वी. ए. (ऑ.) काव्यतीर्थ

मालाड.

...संस्कृत हि सुभाषितखनिः खलु। छानवर्गस्य कृते, नीति-सुविचार व्यवहार सौन्दर्य-बहुभुतत्वादि-शील-निर्मिति पोषकं गुणवृद्ध लालित्यसंनिततया पाठयितुं नास्ति खलु सुभाषितादस्य कुशलसरोऽध्यापकः। एतादृशसुभाषितखनिः समाह्वय संरक्षण-रत्नाकरात् भवन्तिः महाराष्ट्रसारस्वतमन्दिरस्य सुप्रहस्य-भाषा-तर-कलाविभागः विलोमनीया समृद्धिः नीतिः। ..... प्राच्या-पकानामपि कृते मूलसंस्कृत सुभाषितानामसोपसौन्दर्य-विभूषितः अयं कोशः अतीव उपयुक्ततमः इत्यत्र नास्ति सद्यलेऽपि।

विशयैकत्वं महाराष्ट्रशासनस्यशिक्षण विभागेन भवकोश-ग्रन्थस्य कृते संग्रहोत्तेजनप्रदं स्वतंत्र परिपत्रकं शालासु शालासु प्रेष्यते चेत्तर्हि “स्वकठेव्यप्रतिपालनेन विरस्य वाच्य न गतः पत्र शिक्षण विभागः” इत्येव प्रयोग भवेन्ननु। ..... पद्यमय-द्वार-भाषांतर-रत्नमहाराष्ट्रकविवरवृन्दे कनिष्ठिद्यपिठिनाः सत्र-भवतः। इति सुमेच्या प्रकटीकृत्य विरम्यते द्वितीयसंघास्येक-नार्थं चातक-शीलेन बनेन अनेन।

H. Pandia M. A. L. L. B. Solicitor,
High Court, Bombay.

“Who says India is poor? Shri. Vinze has in this thoughtfully prepared volume, collected some of the rich Sanskrit treasure of Indian culture, rendered it in fine verse, and attached explanatory notes thereto. He has made Indian culture available in an attractive form, both to the old and the young and provided them with an excellent opportunity to pick up the treasure and enrich themselves at will.

Thank you Shri. Vinze !”

डॉ. ग. दा. पळसुले M. A. Ph. D.

उपसंपादक संस्कृत कोश डेक्कन कॉलेज.

“रसिक दोन प्रकारचे असतात. व्यावसायिक रसिक व अभिजात रसिक! श्री. विंझे हे दुसऱ्या प्रकारचे रसिक आहेत. त्यांनी संस्कृत रसिकता व्यवसायातून जन्मलेली नसून, ती स्वभाव-सिद्ध आहे. तथैच त्यांच्या मनोवृत्तीचा असा एक विशेष आहे, की, त्यांना संस्कृतमध्ये (किंवा इतरही भाषेत) जे जे श्रद्धेने आवडेल, त्याला त्याला, मराठी श्लोकरूप दिव्यावाचून त्यांचा संपूर्ण रसास्वाद घेतला, असे त्यांच्या कविमनाला वाटतच नाही. या त्यांच्या द्विविध स्वभावविशेषाचें गोपटें फळ म्हणजे प्रस्तुतचा, संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश.

एका माषेतील कवितेचें दुसरीत भाषांतर करणें म्हणजे बागड्या मोहून चपलाहार करण्यासारखें आहे. म्हणजे असें कीं, नुसत्या बागड्या ठोकून त्याचा हार होणार नाही; त्या चितळवून नंतरच त्याचा हार करता येईल. तद्वत् विशिष्ट भाषेच्या मुशीत आकारलेला काव्याद्य वितळवून, नंतर, दुसऱ्या भाषेच्या मुशीत कुशल कारागिरांनें घातल्या, तरच, तो दुसऱें छंदरूप घेईल. नुसत्या बाह्य ठोकडोकीनें काहीं होणार नाही. श्री. विंझे हे पहिल्या भाषेचे संस्कार काढून टाकून असल नवीन रूप देणारे कुशल कारागीर आहेत. म्हणून त्यांचें भाषांतर (योद्ध्या जुन्या वळणाचें वाटलें तरी) झुसल मराठी वाटतें—जेवळ मराठी प्रत्यय जोडलेला संस्कृत शब्दराशि वाटत नाही... अशां अशंख्य उदाहरणें आहेत..... यांवरून श्री. विंझे सांग्या बोधस्वाचा प्रत्यय येईल..... मूळच्या घोषेत त्यांनीं आणखी या वाक्यमाचीद्वि अनेक उदाहरणें सापडतील..... संस्कृत मराठी रसिक वाचकास, हा कोश म्हणजे अपूर्व आनंद देणारा ठेपाच आहे.

वा. वा. चितले बी. ए. एल. एल. बी.

(नागपूरच्या ऑल इंडिया रिपोर्टरचे संस्थापक)
शीनियर अॅडव्होकेट सुप्रीम कोर्ट

—“त्यायालयाशी संबद्ध असलेल्या विधिनिबंधांच्या रस विपयांत छपत बघें घालविल्यामुळे, माझ्या मनांत आज्ञापयेंत रसिकतेला मुळीच वाव मिळाला नाही. तरीहि—कदाचित् त्यामुळेच—पाणपोईतील पाण्यातच इतका रस आढळला कीं, मनाला असे वाटलें, कीं एवढ्यानें वृत्ति होईल. पण ती समजूत चुकीची ठरली; व “पाणपोई”च्या दुसऱ्या खंडानें रसावडलीची उस्तुक्ता व भावड उल्ल वाढलीच. नंतर संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोशानें रसास्वाद घेण्याची चटकच लावली. याच्याद्वितीय खंडाचे मलश्रावरील सुभाषित-मूळ व अनुवाद-याचे वृत्त दोन नवून एकच असावेंत, अशी शंका आली; व ते एकच आहेत याची खात्री पहिल्या खंडाच्या सूक्ष्म अभ्यासानें निश्चितपणें झाली.

वे. से. गजेन्द्रगडकर एम. ए. बी. टी.

महाराष्ट्र राज्य शिक्षणाधिकारी, मुंबई विभाग

—१९५३ पासून आपल्या भाषांतरित काव्याचा मी एक-निध वाचक व पाठक आहे. (तथा कदाचित् मी एकदाच नसेन.) परंतु एक गोष्ट खरी कीं, आपल्या भाषांतरित काव्याचा, एक उपासक या नात्यानें, मीं अनेकविध प्रचार केल्या. प्राचार्यः पदावर काम करीत असताना, आपल्या सुविचारांवर मी बाहीं पाठ घेऊन द्राष्टविले व सांगावयास आनंद वाटतो, कीं, विद्यार्थ्यांनीं ते सुविचार आत्मसात् केले. दैनिक प्रायेंनेवरितां आपले काहीं भाषांतरित श्लोक २०० विचारां प्रकाच ठिकाणीं एका आवाजात, मेरी तब्रल्याची साथ घेऊन गात होते—हे तमूद करण्यास मला अभिमान वाटतो.

मूळ संकृताचें शुरुष व उच्छ्रष्ट भाषांतर, ओषधती भाषा व शेन्ही भाषावरील आपलें असामान्य प्रयुक्त अशीं अनेक करणें याच्या पाठीमागें आहेत. ‘तवास्मि गीतरागेण हरिणा प्रसभं हतः।’ अशीच माझी स्थिति झाली. आपल्या भाषांतरित व रूपांतरित श्लोकांचा मीं मनसोक उपयोग करून घेतला आहे आपलें आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेलें काव्य वाचून

“शरस्वति ! तुसा क्रोध विचित्रिचि क्ति असे ।
द्वेदां शङ्गे; साचवोनी त्याचा शय्यति होवत ॥”

(अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं याचें आपण केलेलें भाषांतर) या उक्तीची सत्यता पूर्णपणें पटली.

गीवाण वाणीयु विशिष्टबुद्धिस्तथाऽपि भाषान्तरलोडपोऽहम ।
हा माझा स्वभाव असल्याने मी आपल्या ग्रथाशी समरस होऊ
शकतो. आपण अगीकारलेल्या कार्यांत (आणि आठवण करून
देतो—“ अङ्गीकृतं सुवृत्तिं परिपालयन्ति ”) आपल्याला
चिरंतन यश मिळो (कायें सुमंगल घडोत सदैव हातीं) सक्ती
तिचा ध्वज सदा फडको दिगतीं ॥) व आपला शुभमार्ग होवो
(शुभध पन्था) एवढीच सविच्छा ! किमत्र लेखेऽधिकलेखनीय
भवाद्दयाना सुधीमणीनाम् ?

गी. चां. नपरे. B A B T.

भूतपूर्व प्राचार्य ट्रेनिंग कॉलेज पनवेल
योगायोग 'इ.ई.' सदाशिव

“ हा प्रथसागर एवढा । उतरीनी पैलीकडा ।

वीतिविजयाचा देदा । नाचे जे का ॥

वाई बहु बोलें सकळा । मेळविला जन्मफळा ।

ग्रयसिद्धीचा सोहळा । दाविला जो हा ॥

संस्कृत मराठी-सुभाषित-कोशाचा द्वितीय एवढ तुम्ही माझ्या
हातात देताच मला ज्ञानेश्वराच्या धरील उक्तीचें स्मरण झालें.
लक्ष्मणराव ! तुम्ही वेबदें तरी हें प्रचंड काम केलेलें आहे ।
तुमचें किती अभिनंदन करू ? — अनुवाद करण्यांत तुमचा

हातखडा आहे, हें सागणें म्हणजे त्याची द्विक्रि करण्यासारखें
आहे सुभाषिताची निवड तुम्ही फार रसिकतेनें केली आहे.
त्याचें वर्गीकरण करण्यांत कुशळा प्रकट केली आहे. कालिदास,
भवभूति, जगन्नाथ आणि मर्तुहरि यांच्या काव्यातील रसाळ
वचनाचा तुम्ही जो अनुवाद केलेला आहे तो मला फारच
आवडला. मराठी भाषेच्या धाटणीला तुम्ही कोठेंहि धक्का
लावलेला नाही. मूळातील सौंदर्य व स्वारस्य तुम्ही कमी होऊ
दिलेले नाही. शक्य तोंवर तुम्ही सोपे, सार्थ, सुवक् शब्द
गोळावेरीज अर्थ आला म्हणजे पुरे अशी तुमची दृष्टि नाही.
(योजता. — यमकानें तुम्हाला कोठ अडावलेल दिसत नाही.)
दर्पणात प्रतिबिंब पडायें तसे ' देशीकार लेण्यात ' मूळ संस्कृतचें
हुवेहुव प्रतिबिंब पडलेलें आहे. उदाहरणें म्हणून किती देऊ ?
— संस्कृत वाचकानाहि, या ग्रथात, त्यांनीं न वाचलेलीं अशीं
सुभाषितें आदळातील कै गुरुवय महादेव पाडुरग ओक यांच्या
पुष्पान्योर्चीचा अनुवाद करून (पृष्ठ ४१७) तुम्हीं गुरुचें ऋण
फेडलें आहे. अन्योर्चीचें विवरण करताना तुम्ही गद्यांत
अर्थ दिल्यानंतर कसामध्ये त्याचा खुलासा करून जीवनाशी
संबंध जोडता ही गोष्ट सर्वसामान्य वाचकाच्या दृष्टीनें हि मार्ग
दर्शक आहे. त्याबद्दल सर्व लोक तुम्हाला धन्यवाद देतील
. . . या कोशानें तुम्ही मराठी भाषेच्या रचिन्यात आणि
आपल्या लौकिकात मोलाची भर घातली आहे, याबद्दल, माझ्या-
सारख्या तुमच्या मित्रास अभिमान वाग्त आहे.